

BULLETIN
&
NIEUWS-BULLETIN
KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

ZESDE SERIE * JAARGANG 16 * 1963

BESTUUR: Prof. dr. M. D. Ozinga, *voorzitter*; mr. P. J. van der Mark, *secretaris*; mr. G. J. Wit, *penningmeester*; prof. dr. A. J. Bernet Kempers, dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman, Th. H. Lunsingh Scheurleer, ir. R. Meischke, dr. D. P. Oosterbaan, mr. C. A. van Swigchem, ir. C. L. Temminck Groll, ir. J. J. Terwen.

REDACTIE: *Hoofdredacteur*: drs. J. J. F. W. van Agt. *Voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond*: Prof. dr. A. W. Bijvanck, *voorzitter*; prof. dr. H. Brunsting, dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, dr. R. van Luttervelt, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, prof. dr. H. van de Waal. *Voor de Monumentenraad*; *afd. I, Oudheidkundig Bodemonderzoek*: J. G. N. Renaud; *afd. II, Monumentenzorg*: mr. R. Hotke; *afd. III, Musea*: D. F. Lunsingh Scheurleer. *Voor De Museumdag*: Dr. H. C. Blöte.

INHOUD

BIJDRAGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

BAART DE LA FAILLE, C. A. De geschiedenis en de restauratie van het huis de Voorst	167	MEISCHKE, IR. R. De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk	13
EBBINGE WUBBEN, J. C. Een speurtocht door enige archieven naar bouwkundige ontwerpen uit het begin van de 19de eeuw	73	MÜHLEN, DR. F. Westfälische Baukunst im Überblick	97
Onbekende tekeningen voor het Stadhou- derlijk Kwartier te 's-Gravenhage	89	OIRSCHOT, ANTON VAN Ontwerptekeningen van Pieter Post voor het kasteel Heeze	93
FINK, DR. AUGUST Zu niederländischen Glocken, die im 16. Jahrhundert nach Wolfenbüttel ver- schlagen worden sind	219	RENAUD, J. G. N. Het kasteel Wisch en de archeoloog	43
KOSSMANN, MARG. Het muntgebouw te Dordrecht en de hui- zen voor muntmeester en essayeur met re- naissance-poortje	257	Twee vondsten van middeleeuws brons	1
LUNSINGH SCHEURLEER, TH. H. Het huis de Voorst in zijn glorie-tijd	193	SWIGCHEM, MR. C. A. VAN Het eerste nationale gedenkteken uit de geschiedenis van het koninkrijk	233
		Mogelijkheden tot vorming voor de clas- sicistisch georiënteerde bouwkunstenaar te Amsterdam in de tweede helft van de 18de eeuw	57
		WIJCK, JHR. H. W. M. VAN DER De Voorst	149

BOEKBESPREKINGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

BOOM, A. VAN DER De kunst der glazeniers in Europa, 1100-1600	C. PEETERS 226	JANSEN, DR. BEATRICE Catalogus van Noord- en Zuidnederlands glas, Gemeentemuseum, Den Haag	E. PELINCK 230
DEXEL, WALTER Das Hausgerät Mitteleuropas	J. G. N. RENAUD 49	KLESSE, DR. BRIGITTE Kataloge des Kunstgewerbemuseums Köln, Glas	E. PELINCK 230
HELBIG, JEAN Corpus Vitrearum Medii Aevi, Belgique C. PEETERS 221		ROOYAARDS, C. W. — P. JONGENS en H. E. PHAFF Het stadhuis van Haarlem	MR. C. A. VAN SWIGCHEM 55

INHOUD

NIEUWS-BULLETIN

*De cijfers voorafgegaan door * verwijzen naar de kolommen van het Nieuws-Bulletin*

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND	<i>Musea</i>
Verslag van de algemene ledenvergadering op zaterdag 23 februari te Gouda . . . *77	Museum-Nieuws *33, *183
Verslag van de algemene ledenvergadering op vrijdag 21 juni te Enschede . . . *141	Museumpublikaties *165
	Tentoonstellingsagenda *23, *53, *61, *81, *89, *101, *135, *167, *191, *203, *215, *235
MONUMENTENRAAD	DE MUSEUMDAG
<i>Oudheidkundig Bodemonderzoek</i>	Verslag van de tweede Museumdag in 1962 op vrijdag 23 november te Delft *9
Archeologisch Nieuws *1, *31, *71, *85, *97, *105, *155, *177, *197, *209, *221	Verslag van de eerste Museumdag in 1963 op vrijdag 3 mei te Eindhoven . . *113
<i>Monumentenzorg</i>	IN MEMORIAM
Monumenten-Nieuws *5, *7, *57, *73, *111	Mr. Johan Willem Frederiks *29
In 1962 gereedgekomen restauraties . . . *5	Dr. R. van Luttervelt *69
In 1962 aangevangen restauraties . . . *7	

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 Februari 1963

Zesde Serie / Jaargang 16 / Aflevering 1

Met Nieuwsbulletin Aflevering 2

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;

Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,

Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-2648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

J. G. N. RENAUD

Twee vondsten van middeleeuws brons

Kolom 1

IR. R. MEISCHKE

De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk te Harderwijk

Kolom 13

J. G. N. RENAUD

Het kasteel Wisch en de archeoloog

Kolom 43

Boekbesprekingen

Kolom 49

TWEE VONDSTEN VAN MIDDELEEUWS BRONS

DOOR

J. G. N. RENAUD

Wanneer men het aardige boekje doorbladert, dat de bekende verzamelaar A. J. G. Verster over zijn collectie schreef, komt men al heel gauw tot de ontdekking, dat er klaarblijkelijk over de vormontwikkeling van het bronzen huisraad in het algemeen en van het keukengerei in het bijzonder niet veel te zeggen valt. Afgescheiden van de vraag of de beschrijving van zijn collectie Verster nu wel een eerlijke kans bood om diep op de geschiedenis in te gaan, moet men uit de tekst afleiden, dat in feite alleen de pronkstukken, die een meer of minder representatieve betekenis hadden — zoals de kaarsenhouders of de aquamanilen — enigermate dateerbaar zijn. Deze voorwerpen toch volgen in hun decoratieve details klaarblijkelijk de mode en zo weerspiegelen zich de grote stijlperioden in het ornament. De voorlopige indruk, die de belangstellende uit Verster opdoet, wordt door andere werken bevestigd en een bekend boek als dat van Von Falke en Meyer, *Bronzegeräte des Mittelalters* geeft weinig houvast aan degene, die zijn „Spaanse pot” nu wel eens precies zou willen dateren.

Wie zich voor eenvoudig huisraad interesseert, kan sedert het afgelopen jaar terecht bij het grote werk van prof. dr. W. Dexel, dat onder de naam *Das Hausgerät Mitteleuropas* op de boekenmarkt verscheen. De ondertitel „Wesen und Wandel der Formen in zwei Jahrtausenden” belooft zo het een en ander. Wanneer we echter de inleiding bestuderen, blijkt al ras dat de onderzoeker om nader uiteengezette redenen maar weinig vormveranderingen ziet optreden; zijn conclusies zijn bovendien uitermate voorzichtig geformuleerd. Om nu maar bij het brons te blijven, maakt Dexel de weinig hoopgevende opmerking, dat het onderzoek naar herkomst en chronologie van het bronzen huisraad eigenlijk nog moet aanvangen en het nauwelijks mogelijk is, er op het ogenblik iets zinnigs over te zeggen. Dexel wijst op de samenhang met de kookpotten van aardewerk, die de bronsgieter ongetwijfeld tot voorbeeld gediend hebben.

Overigens bestaan er allerlei factoren, waarmee men bij zijn studie rekening heeft te hou-

den. De in de musea bewaarde stukken, voor zo ver geen bodenvondsten, moeten voor het onderzoek eigenlijk afgeschreven worden. De antiekhandel haalt zijn koopwaar soms van verre en de verzekering, dat het aan te kopen voorwerp beslist uit de bekende verzameling van de heer X afkomstig is, bevat nog geen waarborg ervoor, dat deze heer het stuk niet in de internationale handel verwierf.

Nogmaals, er moet in dit verwaarloosde gebied nog veel gedaan worden. Of de archieven ons nu al het bestaan onthullen van een „Jacob Cannemaker”, anno 1366 levende en werkende in Utrecht, en bovendien mededelen, dat er nog vijf andere „potgheteren” in Utrecht werkzaam zijn, daarmee weten we nog niets van hun productie. In Delft leefde in 1359 slechts één geelgieter, terwijl Deventer er een of twee binnen zijn muren herbergde.

In ieder geval staat door dergelijke archivalische gegevens vast, dat er in onze middeleeuwse steden koperwerk werd vervaardigd en de markt derhalve niet alleen was aangewezen op de zaken, door handelaars uit de Maasvallei of uit de Rijnstreek geïmporteerd.

Kan de archeoloog met zijn vondsten weinig of niets bijdragen tot de beantwoording van de vraag naar de herkomst, een tipje van de sluier, die er over de chronologie hangt vermag hij in sommige gevallen toch helpen op te lichten. Nu en dan laten de vondstomstandigheden een vrij nauwkeurige chronologische benadering toe. Men moet natuurlijk niet te veel willen. Een datering op 10 jaar zal wel nooit mogelijk blijken; de bronsgieters moeten hun vormen generaties lang gebruikt hebben en eenvoudig keukengerei als kookpotten — grapen, noemde de middeleeuwse keukenprinses ze — waren beslist niet aan snelle modewisselingen onderhevig. Perioden van 25 tot 50 jaar schijnen eerder binnen ons onderscheidingsvermogen te kunnen vallen.

Uit de opgravingen, nu reeds gedurende 20 jaar in middeleeuwse objecten ondernomen stamt enig materiaal, dat tot nu toe niet gepubliceerd werd. Tijdens de oorlogsjaren werden de funderingen van het in 1421 en de volgende

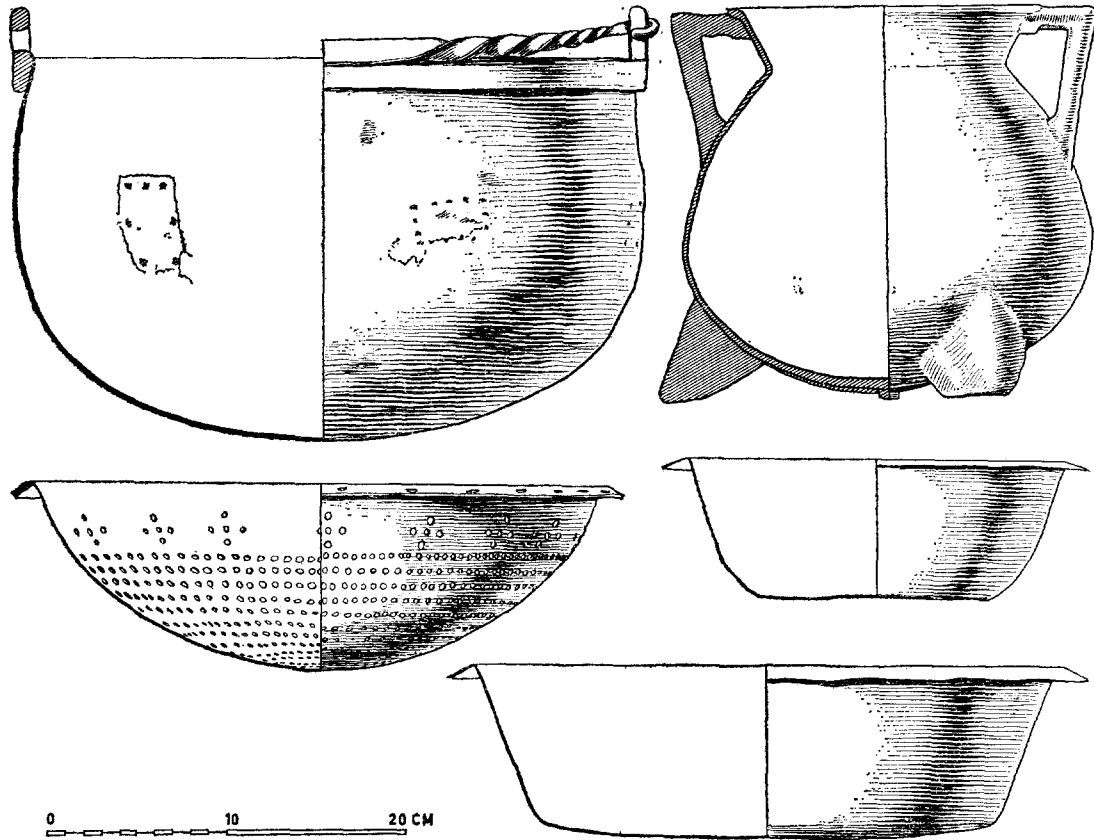

Fig. 1. Bronzen keukengerei, gevonden bij de opgraving van het Huis te Merwede. Omstreeks 1400.

(Tek. H. van Zomeren)

jaren door het water verwoeste Huis te Merwede opgegraven. In 1418 onderging het kasteel een belegering, die ongetwijfeld gevolgen voor het gebouw gehad hebben, en misschien de bewoning toen reeds onmogelijk hebben gemaakt. Uit de waterput en een afvalkoker kwam wat koperwerk te voorschijn, dat heel goed uit de laatste bewoningsperiode van het kasteel zou kunnen dateren; om de gedachte te bepalen uit de jaren rond 1400. Fig. 1 geeft de betreffende zaken weer. Het zijn:

1. Een grote ketel met ijzeren rand en getordeerd hengsel; de hoogte bedraagt 21 cm, de middellijn 33 cm.
2. Een gegoten grape met twee oren en drie afgesleten plompe driehoekige poten. Aan de onderkant een gietprop en stervormig uitlopende kantige ribben, aangebracht om het wegstromen van het vloeibare metaal te vergemakkelijken. Aan de oren sterke slijtsproen van het verdwenen ijzeren hengsel. Hoogte 21,5 cm, middellijn mond 16 cm.
3. Zeef met eertijds versterkte rand. Hoogte 10,4 cm, middellijn 32 cm.
4. Schaaltje met smalle rand; hoogte 7,6 cm, middellijn 20,8 cm.
5. Schaal met smalle rand; hoogte 9,7 cm, middellijn 32 cm.

De grote ketel heeft ongetwijfeld veel dienst gedaan. Enkele herstellingen verraden immer een druk gebruik en demonstreren hoe de ketelboeter te werk ging. Nog lang een vakman van betekenis, deze figuur van de ketelboeter; Leiden kent immers zijn Ketelboeterssteeg! De vorm van onze ketel is eigenlijk weinig kenmerkend en zal lang voor de dagen van deze Merwede-vondst ontstaan zijn, gelijk dit soort kookgerei ook nog geruime tijd na de verwoesting van het Huis te Merwede gemaakt werd.

De grape vertoont reeds de afwijking van de bolvorm in de richting van de druppelvorm met de grootste afmeting onder het midden. De zeef

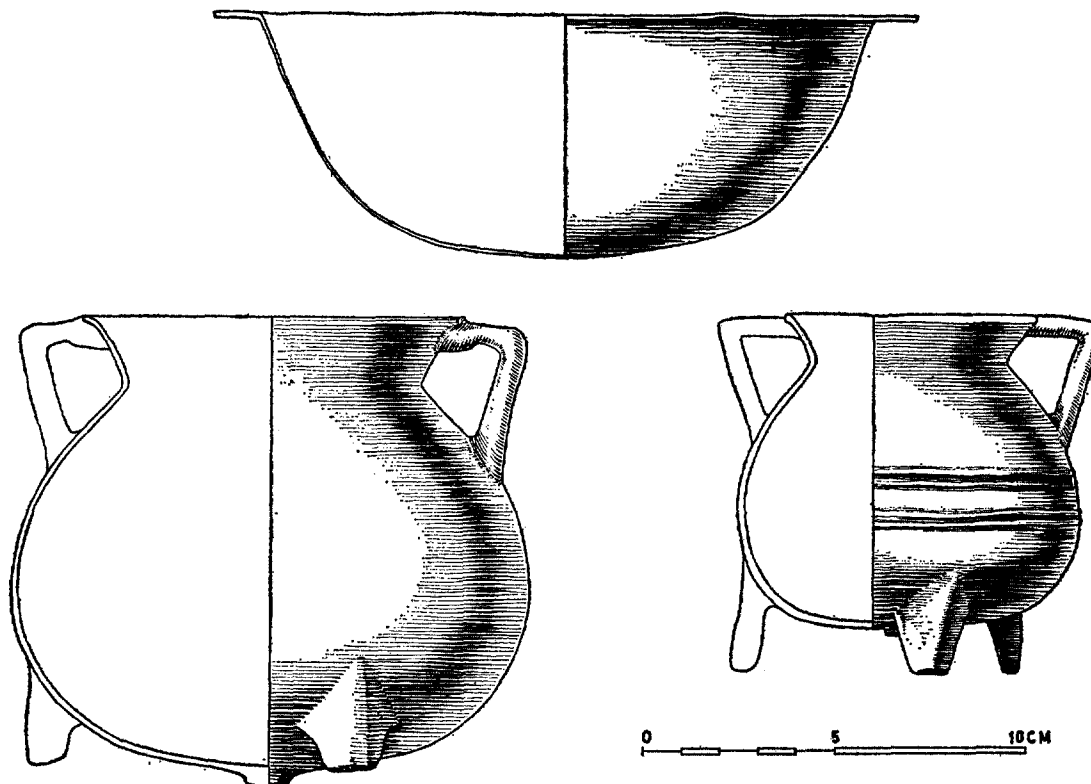

Fig. 2. Bolle schaal en twee kookpotten, gevonden bij de opgraving op het terrein van het voormalige Huys Haerlem. 2de kwart 14de eeuw. (Tek. H. van Zomeren)

verschafft geen stof tot overpeinzing; geestig zijn de kruisvormig gerangschikte gaatjes als bovenste afsluiting van de rijen openingen. In de eenvoudige schalen ontmoeten we een grondvorm, die al sinds eeuwen met kleine variaties in gebruik was. Het heeft wellicht zin zich te herinneren, hoe dicht deze bij de zo gezochte, rijk versierde Hanseschotels staan en we noteren voor de goede orde even, dat deze eenvoudige pretentioelose waar in de keuken van een groot heer als Heer Daniel van de Merwede niet ontbrak.

Een tweede vondst, ongetwijfeld meer spectaculair, deden we enkele jaren geleden bij de opgraving in het terrein, waar het Huys te Haerlem (in de omtrek van Beverwijk) heeft gestaan. Dit huis, sedert 1328 in handen van Jan van Polanen, werd in 1351 belegerd en vernield. Klaarblijkelijk heeft de keukenjonker — of een rovend soldaat? — wat keukengerei verstopt met de bedoeling het later op te halen. De man heeft zijn voornemen niet kunnen volvoeren en zo bleef het aan de opgravers van onze tijd voorbe-

houden een unieke verzameling bronzen huisraad te vinden.

De vondst, afgebeeld in de figuren 2, 3 en 4 omvat een schenkan, twee schalen en elf grappen in verschillende uitvoeringen. Aangezien Jan van Polanen eerst in 1328 op Haerlem kwam, mogen we deze stukken wel aan het tweede kwart van de veertiende eeuw toewijzen.

De schalen verkeerden in een heel slechte toestand, daar zij erg aangetast waren door bodemzuren. Het zijn beide tamelijk grote exemplaren, met een middellijn van respectievelijk 22 en 32 cm (zonder de rand). De kleinste van de twee is wat platter dan de andere; de rand vertoont een versterking met een ijzeren band aan de onderzijde, waarvan uiteraard weinig over was na een verblijf van eeuwen in de humeuze bodem.

De kan is van een type, dat men over geheel West-Europa verspreid vindt. Zelfs exemplaren in het London Museum en het Ashmolean Museum te Oxford vertonen een verrassende gelijkenis. De poten zijn eenvoudig gehouden, de

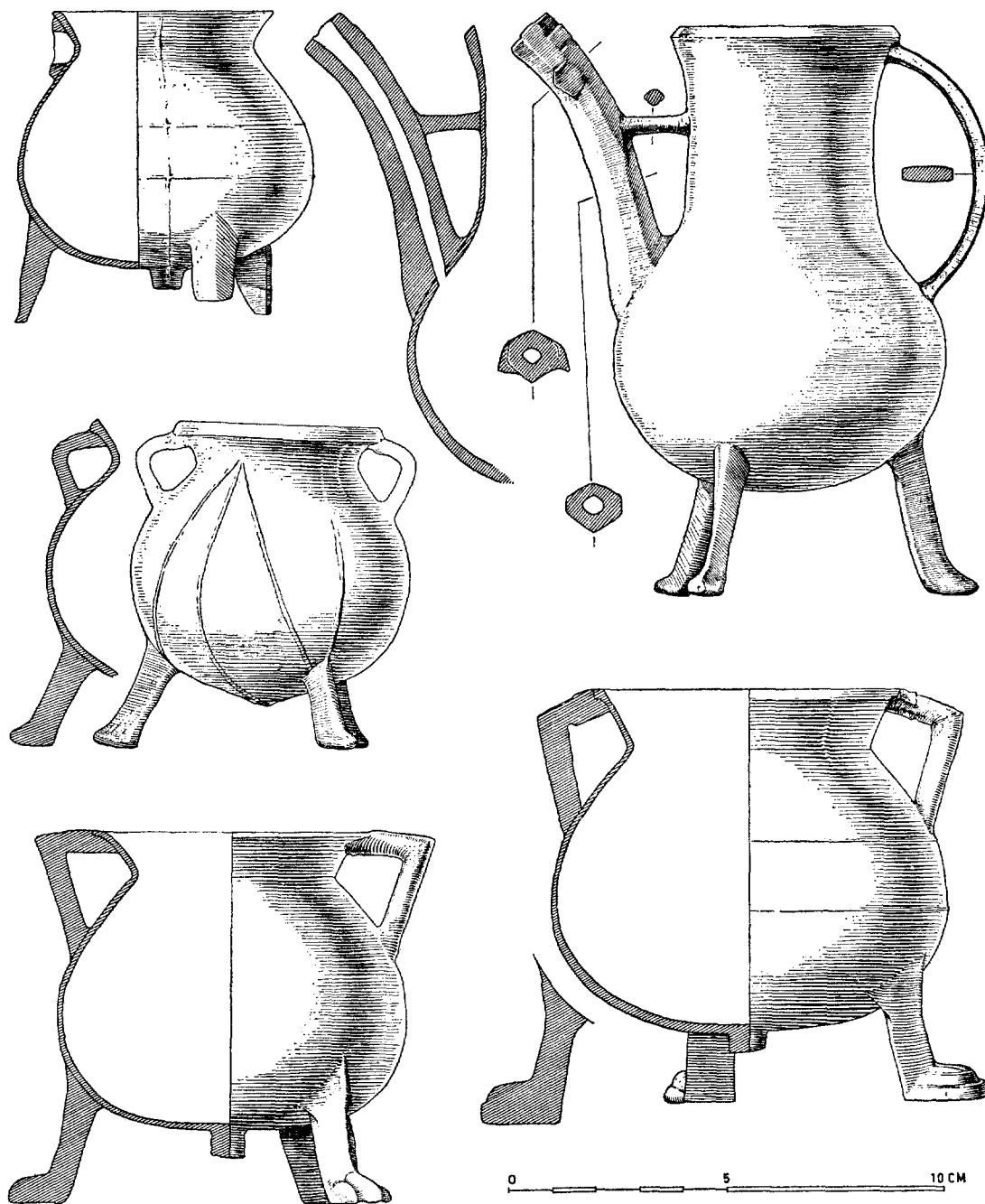

Fig. 3. Schenkkan en grappen, gevonden op het terrein van het Huys Haerlem. 2de kwart 14de eeuw.

(Tek. H. van Zomeren)

tuit is ter weerszijden voorzien van een vleugeltje. Moeten we dit ornament opvatten als een zwakke herinnering aan de rijkere, met dieren-

koppen uitgevoerde verwanten? Onze brongietter is er dan maar slecht in geslaagd deze te imiteren. Het Londense exemplaar bezit een tuit

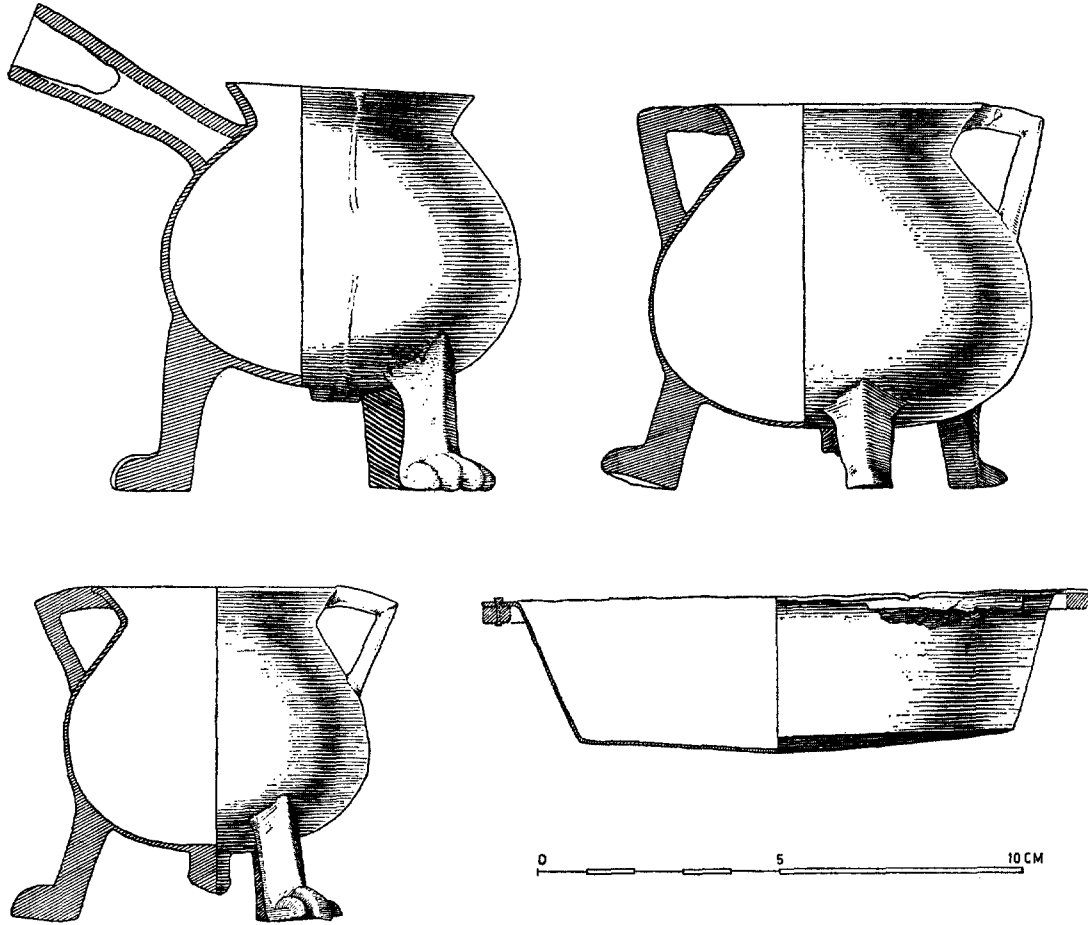

Fig. 4. Kookpotten en vlakke schaal, gevonden op het terrein van het Huys Haerlem. 2de kwart van de 14de eeuw.
(Tek. H. van Zomeren)

met een beëindiging, waarin de dierenkop nog enigermate te herkennen valt.

De elf graven vormen een hoofdstuk op zichzelf. Eén ervan is voorzien van een „dulle”, waarin een houten steel gestoken kan worden. Bij een tweede exemplaar is dit onderdeel afgebroken; het afgebrokkelde gedeelte bij de rand valt duidelijk als zodanig te herkennen (nr. 1, fig. 3). De groep van de negen overblijvende kookpotten — er zijn er zeven afgebeeld — bevat vogels van diverse pluimage. Zij vertonen zowel de bolvorm als die van de druppel, met de grootste omvang onder het midden. Aan sommige vallen een of twee horizontale ribbels op te merken, het duidelijkst bij het stuk fig. 2, nr. 3. Men vraagt zich weifelend af, of ijverig schuren van de keukenjongens bij enkele van onze potten de ribbels helemaal heeft doen ver-

dwijnen, gezien de niet te miskennen omstandigheid, dat bij andere deze versiering tenminste al grotendeels is afgesleten.

Een opmerkelijk exemplaar werd afgebeeld op fig. 3. De min of meer verticale kantige ribbels hebben hier geen praktische betekenis, zodat ze ongetwijfeld als ornament bedoeld zijn. In de voormalige collectie Verster bevond zich een overeenkomstige grape.

Het loont overigens de moeite verschillende details opmerkzaam te bekijken. Oren in diverse varianten weerleggen de wijd verbreide mening dat de vorm van deze onderdelen mede bepalend zou kunnen zijn voor de vaststelling van de ouderdom. Even belangwekkend schijnt mij een nauwgezette vergelijking van de poten. Naast de spits toelopende, de op klauwen — met drie of vier tenen — gelijkende; naast het eenvoudi-

ge „schoentje” de sterk gelede voeten. Verschijnselen, die tot nadenken stemmen wanneer men zich de stelligheid herinnert, waarmee ook aan de gestalte der voeten tijdsbepalende beteke-

nis wordt toegekend. Al met al mag men vaststellen dat de vondst van Haerlem een heel belangrijk bouwmetaal voor de samenstelling van onze voorwerpenchronologie bevat.

SUMMARY

TWO FINDS OF MIDDLE-AGE BRONZE

BY J. G. N. RENAUD

During the Middle Ages there were bronze-founders in the Netherlands who made table and kitchen utensils. From documents held in the Utrecht archives we know from the year 1366 Jacob de Cannemaker and five others. In 1359 there lived a brassfounder in Delft, while Deventer also accommodated one or two within its walls.

Naturally, we know very little of the products of these founders. It should be pointed out in this connection that on the whole the study of the chronology and origin of small bronze household effects is still virgin territory. From time to time the archeologist finds a few bronze articles, which can be dated fairly accurately. Figure 1 shows the copper articles that came to light during the excavations on the site of Huys te Merwede (near Dordrecht). They must date back to roughly 1400. In 1421 the castle disappeared in the great flood known as the Saint Elisabeth flood. We recognize here a kettle, a cooking pot on three feet, dishes and a sieve.

A second find originates from the site on which Huys te Haerlem (near Beverwijk in the Province of North Holland) stood. This was a depot find consisting of articles buried in the ground during or after the siege of 1351. These copper articles must date from the second quar-

ter of the 14th century. Jan van Polanen bought the castle in 1328 and he must have lived there fairly regularly. The find comprises two dishes, a jug and eleven cooking pots. The dishes were badly corroded by acids present in the soil. The jug is of a type that was in use throughout Europe. The London Museum and the Ashmolean Museum in Oxford each have a specimen strongly resembling the one shown in the illustration.

Nine of the eleven cooking pots are shown. One specimen was fitted with a shaft intended to hold a wooden handle. A second specimen exhibits traces of a shaft that must have broken off. Some were decorated with horizontal ridges, which in some cases had almost disappeared as a result of the industrious scouring practiced by the kitchen maid of those days. The small spherical cooking pot with the almost vertical ridges, evidently intended as a decoration, is worthy of special attention.

There is also a wide variation in the shapes of the handles and feet, which goes to show that little value should be attached to the view often expressed that the shapes of handles and feet are of great significance in dating this type of kitchen utensils.

DE GROTE OF ONZE LIEVE VROUWEKERK TE HARDERWIJK

DOOR

IR. R. MEISCHKE

Dit merkwaardige kerkgebouw zal zeker niet alle geheimen van zijn ingewikkelde geschiedenis prijs geven, eer een restauratie en het daarbij behorend oudheidkundig bodemonderzoek ons in de gelegenheid stellen meer waarnemingen te doen. Desondanks kunnen wij reeds nu een aantal observaties aan het bouwwerk en een aantal gegevens uit het stadsarchief combineren en een poging doen om de hoofdlijnen van de bouwgeschiedenis uit te stippelen; hoezeer wij ons ook bewust moeten blijven, dat een dergelijke studie een voorlopig karakter draagt.

In het huidige gebouw, dat sinds 1797 zijn toren en drie westelijke traveeën mist, zijn vier bouwperiodes te onderscheiden. Door de twee traveeën, die van het schip overgebleven zijn, loopt een bouwnaad; het oostelijk deel is ouder dan het westelijke. Ook de koorpartij zou uit twee periodes kunnen bestaan; het dwarspand schijnt er later aan toe gevoegd of wellicht was het in eerste opzet slechts lager. Dit dwarspand is het jongste deel van het huidige gebouw, het werd ingevoegd tussen koor en schip. Hierdoor is met bouwkundige gegevens niet meer vast te stellen wat ouder is, het schip of het koor. Het schip heeft het kleinste baksteenformaat. De kleine baksteen wijst uit, dat het niet bijzonder oud kan zijn. Hoewel het baksteenformaat van het koor groter is, menen wij toch dat het koor jonger is dan het schip; immers indien het koor het oudste deel was, zou men later een schip hebben opgetrokken van veel smaller grondplan, om tenslotte bij de bouw van het dwarspand weer aanzetten te maken voor een nieuw kerk-schip van groter breedte; hetgeen een zeer ongewone gang van zaken zou zijn geweest. De volgorde schip, koor, dwarspand, die ook wij willen aanhouden, biedt niets nieuws en is reeds bij alle beschouwingen aangenomen.

Het onderwerp van deze studie zal dan ook de datering van deze onderdelen betreffen. Belangrijk is in de eerste plaats de grote stadsbrand van 1503, waarbij de stad vrijwel geheel in vlammen opging en ook de kerk verbrandde.

Men nam veelal aan, dat het huidige koor en dwarspand na deze brand gebouwd waren. Middeleeuwse kerkbranden gaven echter zelden aanleiding tot nieuwbouw; vrijwel steeds herstelde men het afgebrande gebouw zonder meer. Ook te Harderwijk moet men deze werkwijze hebben gevolgd want wanneer wij de huidige vroeg 16de eeuwse bekapping bekijken, dan blijkt, dat ook aan de kap van het koor een andere is voorafgegaan. Boven de kooromgang, waar de nieuwe kap anders geconstrueerd is dan de voorafgaande, zijn de gaten van de oude bekapping duidelijk te zien. Wij kunnen er volkomen zeker van zijn dat het koor ouder is dan 1503; de vraag is slechts hoeveel ouder. Hiertoe kunnen de gegevens, die over enkele altaren bekend zijn, ons de weg wijzen.

In 1436 is er sprake van het Sint Katherine altaar dat in de O.L. Vrouwekerk aanwezig is.¹ In 1438 lezen wij van een schuld, die behoort „tot ter vicariën op ten noerthoic van 't koer ut habitur prima et vocatur Sancte Katherine vicaria op der mandemakers altaer”.² In de helaas niet gedateerde, doch, zeker midden 15de eeuwse tekst in „dat kerckenboek”³ is sprake van het „St. Katherinen altaer in onser Vrouwe kercke beneden an den choer an die noirtside dair die schepene gifter van siin”. Deze plaatsaanduiding kan betekenen: in het kerkschip voor het koor; men zou echter met evenveel recht mogen denken aan een lager gelegen kooromgang of zijbeuk, zoals dat bij het huidige koor het geval is.

De gegevens over het Sint Anthonis altaar werpen meer licht op de aanleg van het koor.

¹ P. Berends, *Het oud archief der gemeente Harderwijk*, Harderwijk 1935, 2de stuk, blz. 73 nr. 175; blz. 74 nr. 176.

² Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 79 nr. 191.

³ „*Dat kerckenboek*” fol. 181. Handschrift in het stadsarchief waarin schenkingen, testamenten en andere juridische zaken, de kerk betreffende, aangetekend staan. Het begint in 1437. P. Berends, *o.c.*, 1ste stuk blz. 160 nr. 798.

In 1455 mogen de binnenlandvaarders hun dienst doen op dit altaar, dat dan tevens wordt verfraaid. Het staat dan „in den ommeganck an die zuysijd van dat koer”.⁴ In 1440 is er sprake van een Sint Anthonisvicarie.⁵ Het is natuurlijk mogelijk, dat dit altaar tussen 1440 en 1455 verplaatst is doch de tekst van 1455 rept niet van een verplaatsing, maar alleen van een verfraaiing van een bestaand altaar. Waarschijnlijk was de kooromgang er in 1440 reeds en mogelijk stond ook het eerdergenoemde Katherine altaar in 1436 reeds in de kooromgang aan de noordzijde.

Dit koor met omgang kon moeilijk iets anders geweest zijn dan het huidige koor. Wij achten het niet waarschijnlijk, dat een royaal koor met omgang, dat toen nog niet oud geweest kan zijn, in de tweede helft der eeuw vernieuwd zou zijn. Van belang is in dit verband de mededeling over een venster in het koor. Tot in de 18de eeuw was daar een venster met het jaartal 1454 en een afbeelding van Arnold van Gelre en zijn vrouw Catharina van Cleeff.⁶ Deze gegevens wijzen uit, dat het huidige koor in 1450 al aanwezig was.

Het weinige, dat uit de tijd tussen ± 1440 en 1450 bekend is, sluit — zoals wij zullen zien — het bouwen van het koor in die tijd vrijwel uit, zodat wij kunnen aannemen, dat het koor met omgang omstreeks 1440 reeds bestond. Doch in die tijd kwam de toren van de kerk gereed, waaraan men na 1415 is begonnen te bouwen en die tussen 1435 en 1440 klaar geweest moet zijn. Aangezien men vrijwel nooit aan twee belangrijke delen van een kerk tegelijk werkte komen wij tot de conclusie, dat het bouwen van het koor aan de toren vooraf moet zijn gegaan.

Toen men in 1415 verlof kreeg de toren te bouwen, was men — zoals wij zullen zien — bezig aan de nieuwe parochiekerk. Indien de bouwperiode van 1415 inderdaad op het koor betrekking heeft en het schip ouder is, dan moet de kerk na de bouw van het koor tot parochiekerk zijn verheven; daaruit volgt, dat het schip een overblijfsel kan zijn van een oudere kapel.

De Onze Lieve Vrouwe Kapel binnen de muren

In de loop van de 14de eeuw was te Harder-

wijk een merkwaardige situatie ontstaan. Door een eenzijdige groei van de stad en door een nieuwe ommuring was de aan Sint Nicolaas gewijde parochiekerk buiten de stadsmuur komen te liggen. Deze kerk was belangrijk; zij behoorde aan het kapittel van Sint Marie en werd bediend door vier kerkeren die sedert 1370 de status van kanunnik voerden en dezelfde rechten en vrijheden kregen als de kanunniken van de Sint Mariakerk te Utrecht.⁷ Een verzoek om de vier priesters van deze kerk tot die waardigheid te verheffen was reeds in 1316 door Deken en kapittel van de Utrechtse Sint Mariakerk aan de Bisschop gedaan.⁸ Dat deze kerk aan het einde der 14de eeuw nog belangrijk was blijkt uit het feit dat de stad in 1386 een nieuw altaar aan de kerk schonk.⁹

Hoe fraai en belangrijk dit kerkgebouw ook was, het feit dat het buiten de muren lag moet een groot ongerief hebben betekend. Niets lag meer voor de hand dan dat men in de nieuwe uitbreiding van de stad binnen de muren een kapel stichtte. Het kwam in de 14de eeuw veelvuldig voor, dat men om een parochiekerk te ontlasten een kapel stichtte. In de meeste gevallen was een dergelijke kapel aan Onze Lieve Vrouw gewijd en veelal groeide deze uit tot een parochiekerk. Te Leiden werd in het midden der 14de eeuw de Onze Lieve Vrouwekapel gesticht, die sinds 1365 parochiekerk was. In Amsterdam werd omstreeks 1355 aan de Nieuwe Zijde een O.L. Vrouwekapel gesticht. Wegens gebrek aan plaatsruimte werd de parochiekerk, die uit deze kapel voortkwam, niet op dezelfde plaats gebouwd. In 1408 werd deze nieuwe kerk in gebruik genomen en kwam de tweede parochie tot stand. Van voor 1390 dateert de Onze Lieve Vrouwekapel te Amersfoort en in 1393 stichtte men de Onze Lieve Vrouwekapel te Zwolle. Beide groeiden uit tot grote gebouwen met indrukwekkende torens, zonder de status van parochiekerk te bereiken.

Tot deze groep van 14de eeuwse O.L. Vrouwekapellen behoorde ook de kapel te Harderwijk, die — zoals wij zullen zien — royale afmetingen had. Er is één, helaas ongedateerd, document dat op het bestaan van deze Onze Lie-

⁴ Berends *o.c.*, 2de stuk, blz. 122 nr. 30; *Kerkenboeck*, fol. 38 v°.

⁵ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 83 nr. 203.

⁶ Johan Schrassert, *Hardervicum Antiquum ofte Beschrijvinge der Stadt Harderwijk*, 1ste deel, 2de druk, Harderwijk 1732, blz. 37.

⁷ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 35 nr. 81; afgedrukt bij: Schrassert, *o.c.*, blz. 34.

⁸ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 12 nr. 24; afgedrukt bij: Schrassert, *o.c.*, blz. 33.

⁹ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 46, nr. 107; afgedrukt: *Bijdr. Gelre*, 2 (1899), blz. 123.

ve Vrouwekapel binnen de stadsmuren betrekking heeft. Het is het formulier van de eed die de bedienaars van deze kapel moesten afleggen en die hun verhouding regelde tot de kerkheren der parochiekerk, welk gebouw hier als kapittelkerk wordt aangeduid.¹⁰ De kapel wordt hier omschreven als gelegen binnen de muren van de stad; dit in tegenstelling tot de parochiekerk. Het is merwaardig, dat aan het einde van de aanhef van dit formulier een bijzin voorkomt, die te vertalen is met „weldra parochiekerk” of „thans reeds parochiekerk”. Ten overvloede

¹⁰ Schrassert, *o.c.*, blz. 36. *Bijdr. Gelre* 2 (1899), blz. 112. Een vertaling van de Latijnse tekst van de hand van ds. C. J. A. C. Peeters luidt als volgt:

Eed van de bedienaren van de kapel der heilige maagd Maria binnen de Harderwijkse muren en van de vicarissen of altaarbedienaren in dezelfde kapel, weldra parochiekerk.

Eerst zal hij de handen op de borst leggen, hij zal aan de kanunniken, verzorgers der kerk, trouw zweren, en in alle geoorloofde en eerbare zaken die de kerk en de vicarieën aanbelangen gehoorzaamheid.

Ik N. zweer en beloof tegenover U, heren kanunniken en bedienaren van de collegiale kerk van Harderwijk, dat ik U trouw zal zijn in Uw belangen door mijn goede naam en daden en dat ik niet tegen U zal zijn, noch tegen het recht van Uw voornoemde kerk, maar dat ik U trouw zal dienen in Uw voornoemde kapel van de heilige Maria binnen de Harderwijkse muren.

En ik betuig me geheel aan de voornoemde te wijden in naam van de Uwen en geen anderen, naar Uw welbehagen, in missen, door de vespers en de metten te zingen of de getijden te lezen, dagen te vieren, op de vereiste tijden, mits het aantal missen niet die overschrijdt die ik beloofd heb. En alle offers en inkomsten die te Uwer behoefte binnen komen, zal ik in de bus deponeren die in Uw clausuur opgeborgen is; en zo zal ik deze kluis, indien gij mij vertrouwen geschonken zult hebben, onder mijn hoede nemen, en haar aan U aanbieden op Uw verzoek, wanneer en zo vaak gij maar wilt.

En telkens opnieuw zoals eerst zal ik haar, wanneer gij mij haar teruggegeven hebt, zo vaak als het U zal behagen, weer terugontvangen en weer in bewaring nemen. Op feest- en zondagen zal ik met godvrucht het koor betreden en me, zolang als er dienst is, aan het evangelie, epistel of het overeenkomstige te lezen wijden en het andere, dat ik tot nut van voornoemde kerk zal kunnen verrichten, niet nalaten. Ik zal rond de kerke of de stad gaan met een processie, wanneer de tijd dat vraagt, mits ik niet tegen wettige en redelijke beletselen inga.

En list en bedrog zijn in alle voornoemde handelingen volledig uitgesloten. Zo helpen mij God en Gods heilige evangelieën.

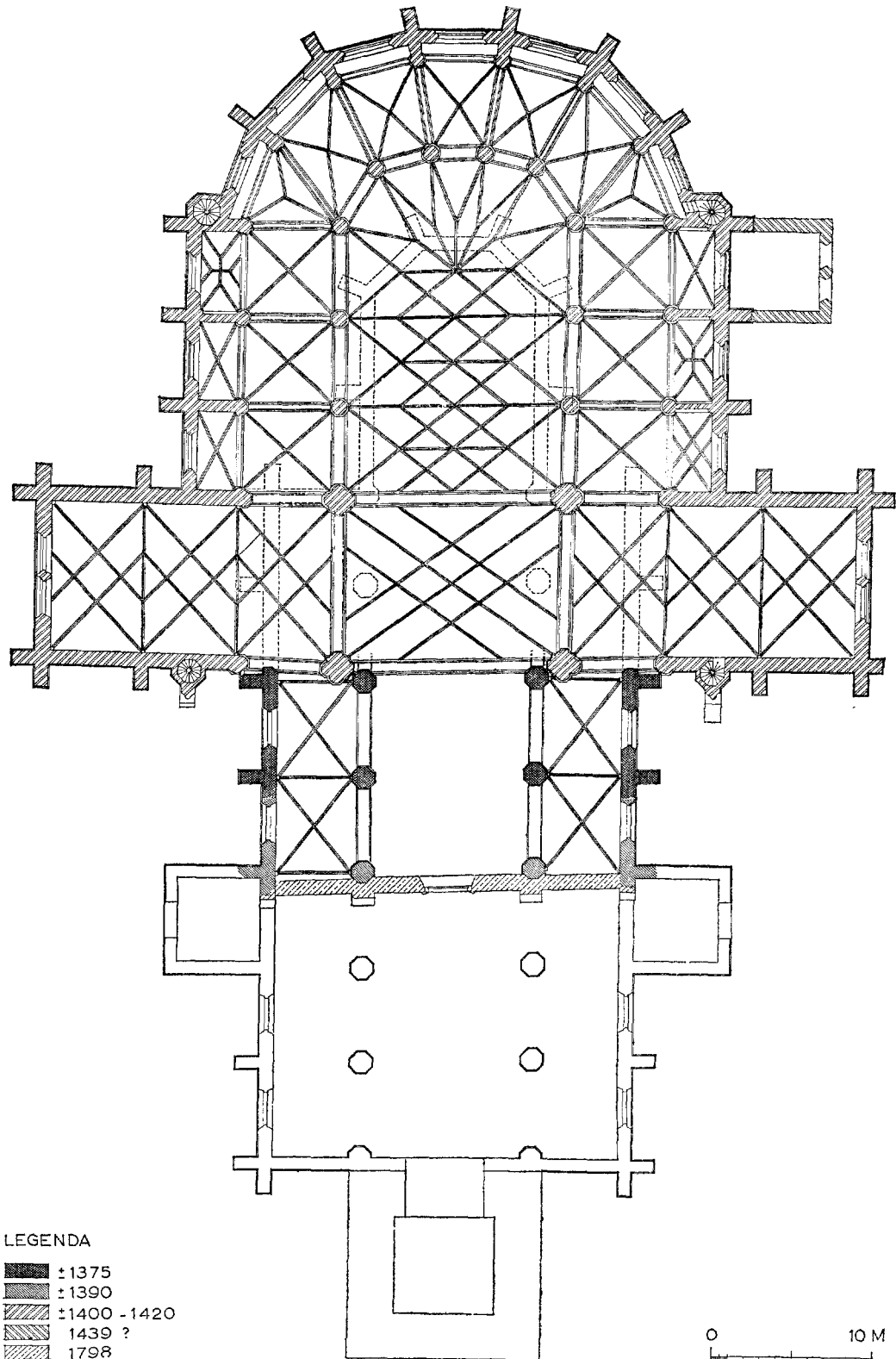
wordt er door bewezen, dat deze kapel later in de parochiekerk is overgegaan. Wij vermoeden, dat de oudste delen van de huidige kerk, het schip, nog resten zijn van deze kapel.

De twee traveeën, die thans nog van het schip over zijn, vormen het fragment van een kerk-schip, dat zich eens zowel naar het westen als naar het oosten voortzette (fig. 1 en 2). Beide traveeën werden niet tegelijk opgetrokken, de oostelijke travee is ouder dan de westelijke. Er was op een voortzetting van het werk gerekend want het muurwerk van het oostelijke stuk was een tijdlang beëindigd met een vertanding, waarop men de westelijke uitbreiding kon aansluiten. Bij deze vergroting werd het oude plan gevolgd, slechts in details week men er iets van af; aan de buitenzijde zijn de steunberen, en in het inwendige de muurnissen onder de vensters van de hoge beuk verschillend. Het westelijk deel besloeg vroeger vier traveeën; aan de noord- en zuidzijde waren uitgebouwde portalen, waarop van de aanvang af gerekend schijnt te zijn.

Het oostelijke deel van de oudste kerk is eens langer geweest. Het is duidelijk te constateren, dat de muren werden afgehakt bij het aanbrennen van het dwarspand. Aangezien men bij een zo hoge kerk niet twee traveeën tegelijk kan bouwen, menen wij dat de huidige oostelijke travee van het schip deel moet hebben uitgemaakt van een groter bouwdeel, dat minstens drie traveeën lang is geweest.

Waarschijnlijk is men begonnen met het bouwen van een kleine kapel bestaande uit drie normale traveeën met zijbeuken en een koor. De huidige oostelijke travee van het schip zou de westelijke travee van deze eerste kapel geweest kunnen zijn. Korte tijd later werd het werk voortgezet en het schip met vier traveeën verlengd. Er was nu een lang schip ontstaan, dat zeker zes, doch waarschijnlijk zeven traveeën telde en aan de oostzijde een vermoedelijk klein koor bezat.

Hoewel wij aan de hand van de overgebleven twee traveeën ons een beeld kunnen vormen van het schip van de kapel, is het niet mogelijk dit werk te dateren. Deze kerk is uiterst sober van vorm geweest en geheel van baksteen; natuursteendetails ontbreken. De gebruikte baksteen is van een voor deze streken klein formaat (oostelijke travee 22.5 x 11 x 5 cm, westelijke travee 22 x 10.5 x 4.5/5 cm). Het is het kleinste formaat, dat aan het kerkgebouw wordt aangetroffen. Dit kleine steenformaat, in een contract tot steenleverantie, dat men in 1434 te Hattem af-

LEGENDA

- ±1375
- ▨ ±1390
- ▩ ±1400 - 1420
- ▧ 1439 ?
- ▦ 1798

0 10 M

Fig. 1. Plattegrond, schaal 1 : 400. Het gestippelde gedeelte geeft de veronderstelde vormen van het koor der 14de eeuwse kapel weer. Het niet gearceerde deel is verloren gegaan door de instorting van de toren in 1797. (Tek. Monumentenzorg, vrij naar H. Portheine jr. 1893)

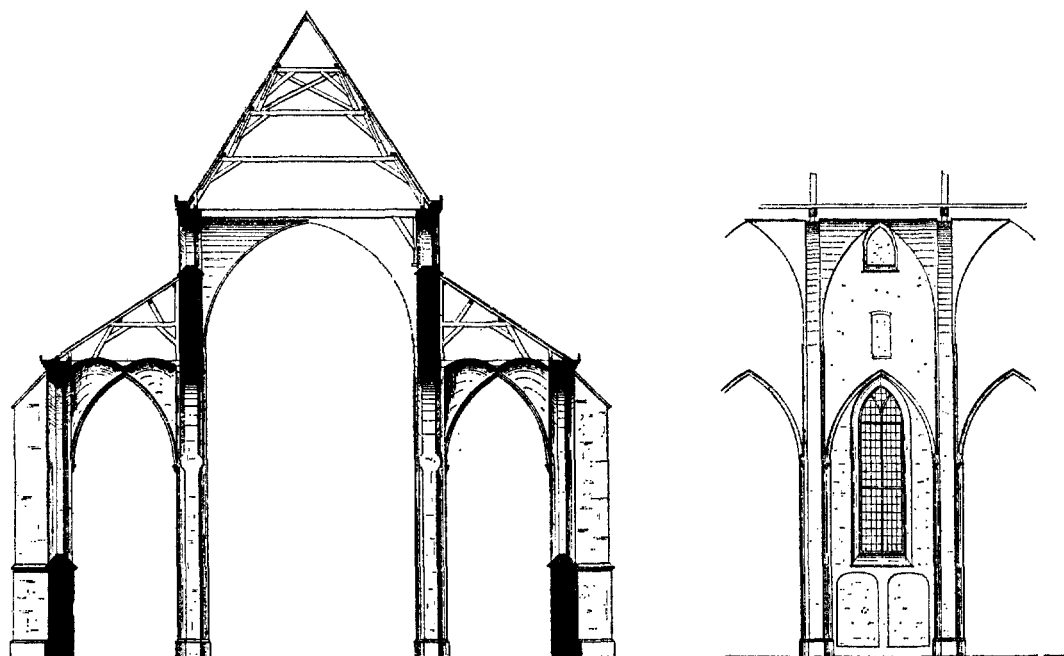

Fig. 2. Dwarsdoorsnede over het schip.

Travee van het schip.
(Tek. H. Portheine jr. 1893)

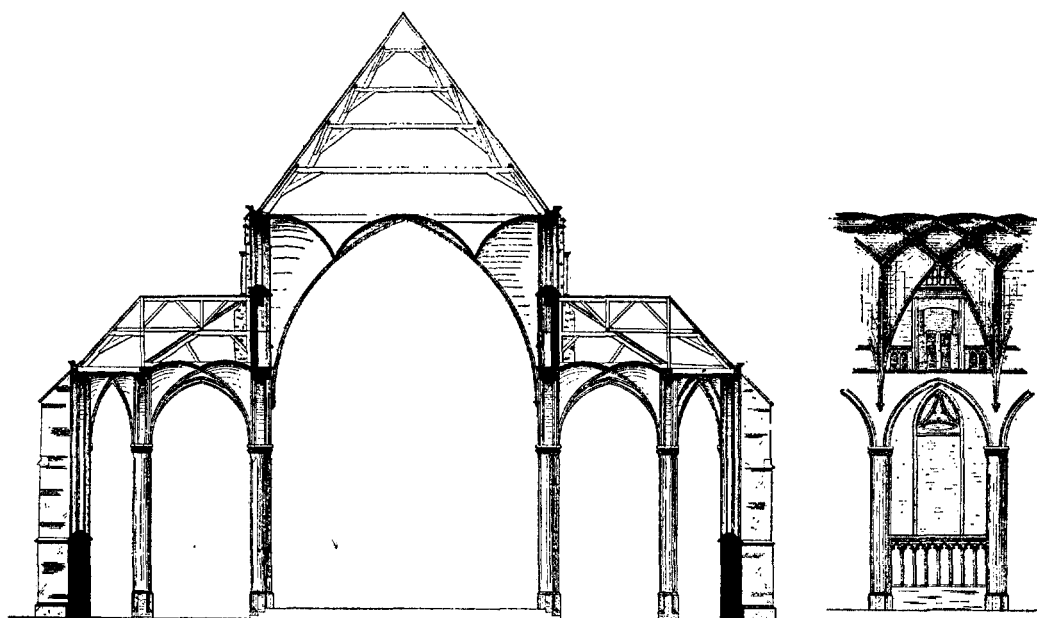

Fig. 3. Dwarsdoorsnede over het koor. Travee van het koor met het venster, dat bij de bouw van de latere sacristie werd dichtgemetseld.
(Tek. H. Portheine jr. 1893)

sloot¹¹ „drielingen” genaamd, is aan het benedendeel van de Gelderse IJssel vermoedelijk kort na 1350 in de handel gekomen.

Bij het omstreeks 1390 gebouwde huis van Arent toe Boecop te Elburg zien wij voor het basement der muren een grote steen gebruikt, daarboven treft men een veel kleiner formaat aan (21 x 10.5 x 5 cm). Dit formaat komt overeen met het westelijk deel van de oudste Harderwijkse kerk. Het kleine baksteenformaat verzet zich niet tegen een datering van het oudste deel van de kerk in de tweede helft der 14de eeuw. In die tijd moeten er reeds bakstenen van verschillend formaat naast elkaar gebruikt zijn. Te Zwolle kende men reeds omstreeks 1400 grote, middel en kleine steen.¹² Men schijnt echter de kleine steen zelden voor de monumentale architectuur te hebben gebruikt.

De architectuurvormen van dit deel van het gebouw geven nog minder aanknopingspunten tot datering dan de baksteen. Wij beschikken op dit punt over te weinig gedateerde vergelijkingsobjecten. Bewaard gebleven 14de eeuwse kerken of kerkgedeelten treffen wij aan in de Arnhemse Sint Walburgskerk en het schip van de Sint Joriskerk te Amersfoort. De eerste is een pseudo-basiliek met dwarspand; de tweede is een basilicaal kerkgebouw geweest, waar thans de middenbeuk nog gedeeltelijk van over is. Er is een verwantschap tussen deze gebouwen in de soberheid van detaillering van vensters en steunberen.

Een merkwaardigheid van het oudste deel van de kerk te Harderwijk is, dat de achtkante pijlers boven de scheibogen langs het muurwerk doorlopen. Deze eigenaardigheid zien wij ook in het verhoogde schip van de kerk te Kampen en in de kerk te Hattem, die beiden uit de eerste helft of het midden der 15de eeuw dateren. Samenhang met deze bouwwerken zou voor de hand liggen, doch ook al zouden wij tot een andere bouwgeschiedenis van de kerk te Harderwijk komen en veronderstellen dat het schip jonger is dan de 14de eeuw, verder dan de bouwperiode, waarvan in 1415 sprake is zou het nooit kunnen opschuiven en ook dan blijft het ouder dan de kerkschepen van Kampen en Hattem.

Waarschijnlijk zijn de voor de muur doorlopende pijler-gedeelten afkomstig uit de romaanse architectuur. De geleding der muren door ge-

deelten van pijlers, die van beneden tot boven opgingen, was in de romaanse architectuur verantwoord door de brede gordelbogen tussen de gewelven. In het schip van de Sint Joriskerk komen dergelijke gordelbogen nog voor, zij hebben daar echter geen band met de pijlers tenzij deze band bestaan heeft uit een geschilderde pilaster.

Zodra de gordelbogen verdwijnen, wordt ook de wandgeleding minder sprekend; deze wordt tenslotte gereduceerd tot een colonnet of colonnettenbundel. Toch zijn er talrijke locale bouwsholen, waar boven de zuilen nog lange tijd resten van deze lisenen zijn op te merken. In de Noordduitse baksteengotiek der 14de eeuw vinden wij hier voorbeelden van (Lübeck, Katherinenkirche). Ook bij de 14de eeuwse stiftskerk te Kleef zien wij achter de colonnettenbundel, die correspondeert met de gewelfribben, een lisenenachtige verdikking van de muur. Boven de zuilen heeft de muur dezelfde dikte als de ronde pijlers; daartussen is hij dunner. Indien men een rijke opzet als de Kleefse kerk toont in baksteen vertaalt, kan een aanleg als die van Harderwijk het gevolg zijn. Ook bij het koor van de Bergkerk te Deventer (\pm 1400) zien wij, zij het minder sterk sprekend, achter de colonnettenbundel een dergelijke muurverzwaring.

Wij komen tot de conclusie, dat zowel het materiaal als de stijlvormen een datering van dit gebouw in de tweede helft der 14de eeuw niet uitsluiten, doch tevens allerminst bewijzen. Dit bewijs zal uit het verdere verloop van de bouwgeschiedenis moeten volgen. Voorshands nemen wij aan, dat de beide schiptraveeën de laatste resten zijn van de Mariakapel binnen de muren, die in twee bouwperiodes van \pm 1375 en \pm 1390 tot stand kwam, en die na voltooiing bestond uit zeven schiptraveeën en een koor.

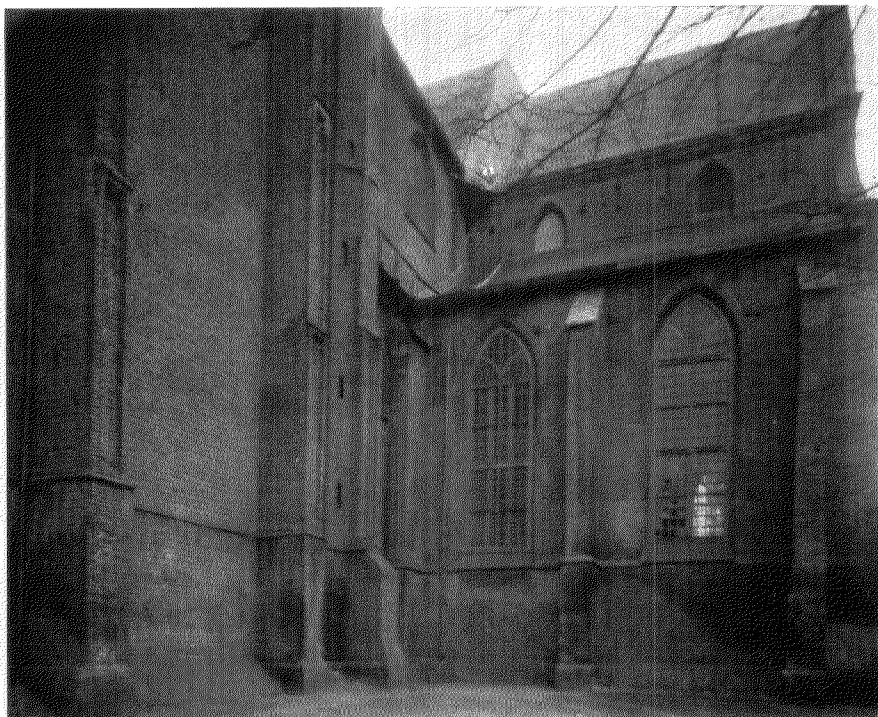
Het koor van de Onze Lieve Vrouwekerk (\pm 1400— \pm 1420)

Na voltooiing van de Onze Lieve Vrouwekapel is vermoedelijk reeds spoedig het verlangen opgekomen, het nieuwe gebouw tot parochiekerk te bestemmen en het kapittel binnen de stadsmuren te brengen. Aangezien de Sint Nicolaaskerk met zijn vier kerkheren een uitgebreide koordienst gehad zal hebben, was het koor van de Mariakapel vermoedelijk niet in overeenstemming met de waardigheid van het kapittel. Waarschijnlijk is men dan ook begonnen een nieuw groter koor achter de kapel te bouwen met de bedoeling zodra dit klaar was van dit

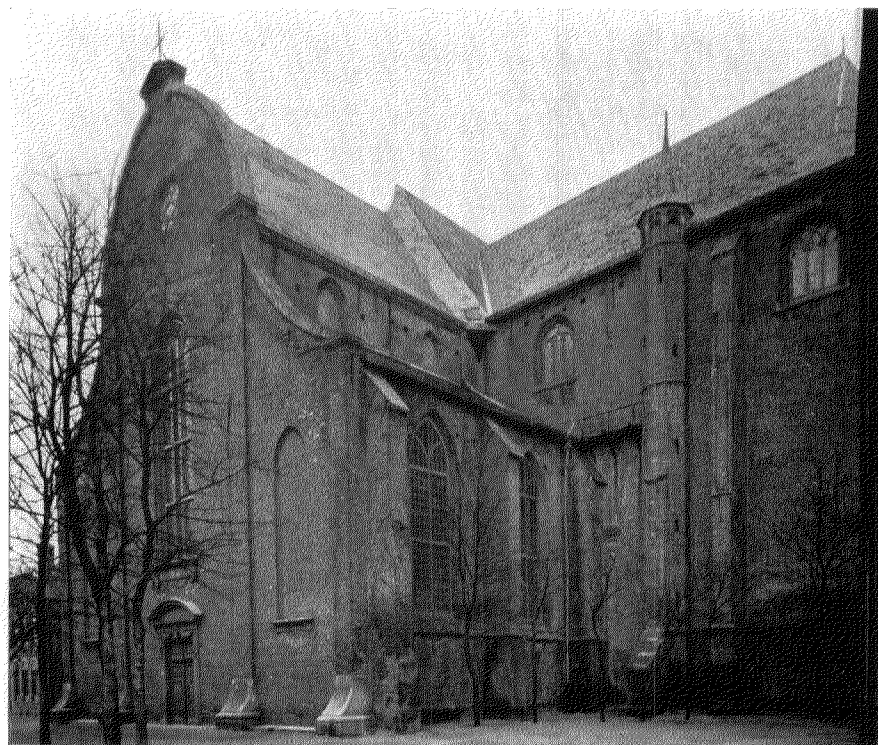
¹¹ P. Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 71, nr. 168.

¹² *Stadsboeken van Zwolle. Overijsselsch stad-dijk en markerechten*, 1, 12, Zwolle 1897, blz. 210.

ONZE LIEVE VROUWEKERK TE HARDERWIJK

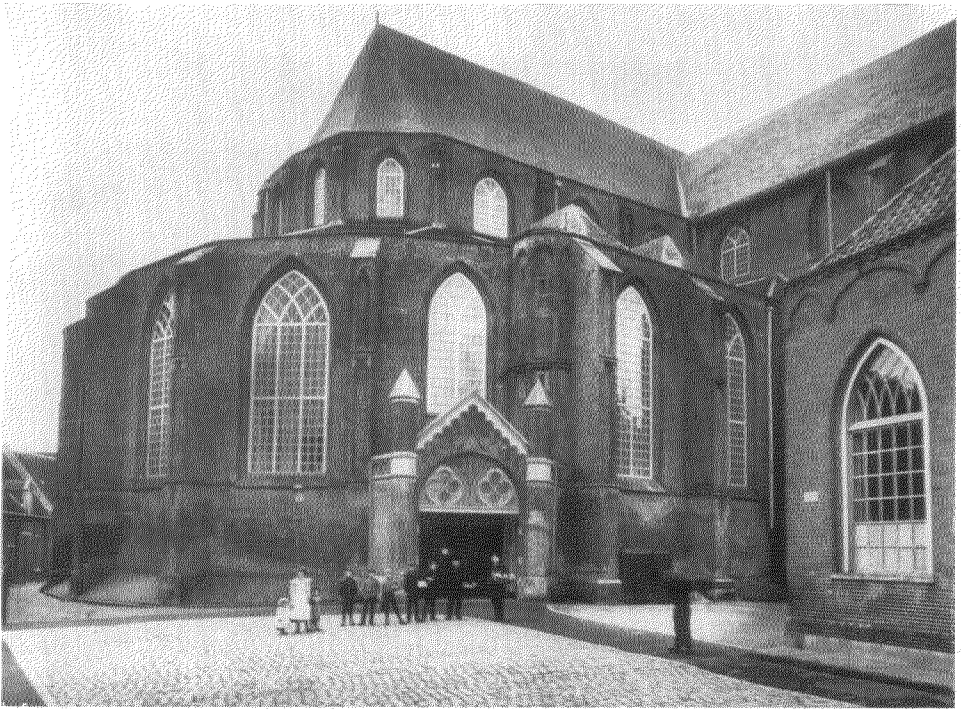

Afb. 1. Restant van het schip, uit de 2de helft der 14de eeuw; noordzijde; links het dwarspand. (Foto uit 1922)

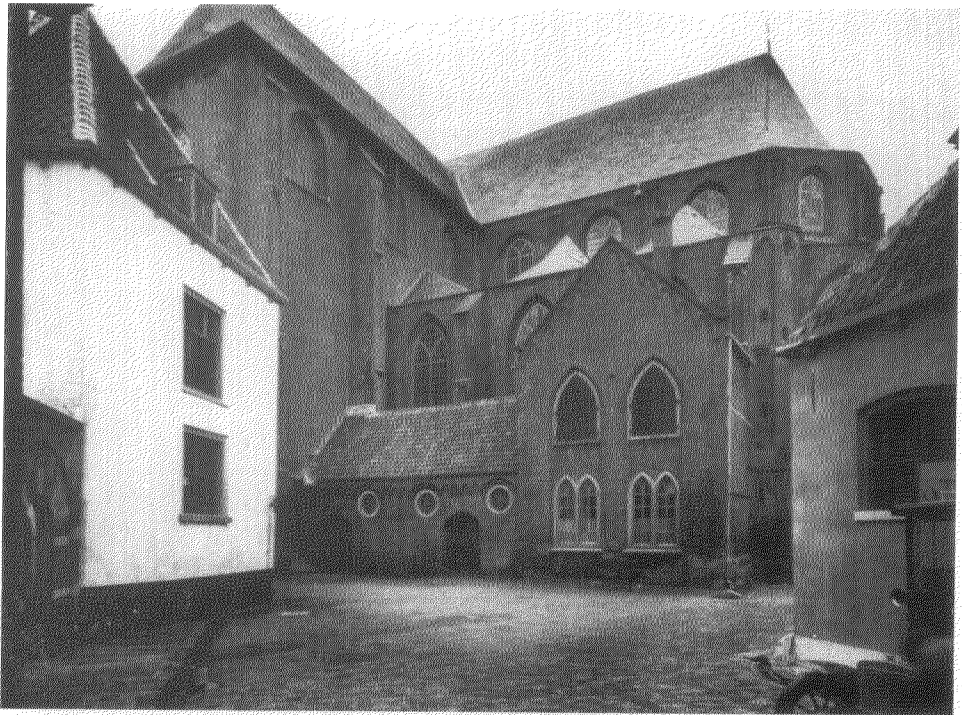

Afb. 2. Restant van het schip; dwarspand en westgevel uit 1798. (Foto uit 1922)

ONZE LIEVE VROUWEKERK TE HARDERWIJK

Afb. 3. Koor, uit het eerste kwart der 15de eeuw; van het noordoosten uit gezien; portaal uit 1869. (Foto Bickhoff ± 1900)

Afb. 4. Koor van het zuidoosten uit gezien; op de voorgrond de in 1837 verbouwde sacristie. (Foto Monumentenzorg; 1920)

gebouw de parochiekerk te maken. Vermoedelijk is men omstreeks 1400 met de bouw van dit koor begonnen¹³ aangezien het, zoals wij zullen zien, voor 1423 voltooid moet zijn geweest. In 1408 worden de vier priesters kanunniken of cureiten der parochiekerk met name genoemd.¹⁴ In de nog nader te noemen sacristie-inventaris van 1439 komt een aantal boeken voor, door Johan van Merkel aan de kerk geschonken. Hieruit kunnen wij concluderen, dat deze vier kerkeren inderdaad na de voltooiing van het koor naar de nieuwe parochiekerk zijn overgegaan, hoewel er over de Onze Lieve Vrouwekerk nooit gesproken is als een kapittelkerk. De Sint Nicolaaskerk, sedertdien een kapel waar nog maar één mis in de week wordt opgedragen, wordt in 1524 afgebroken.¹⁵

Dat men de nieuwe Onze Lieve Vrouwekapel reeds zo spoedig tot hoofdkerk van de stad maakt heeft kan ook samenhangen met een brand, die de Nicolaaskerk omstreeks 1400 geteisterd heeft. In 1415 gelast de Hertog van Gelre, waarschijnlijk uit militaire overwegingen, de toren van de verbrande kerk af te breken en binnen de stad een nieuwe te bouwen.¹⁶ De bisschop van Utrecht bekrachtigt deze beschikking.¹⁷ De toren moest worden afgebroken en opgebouwd „ad oppidum de Harderwijk in & ad locum ubi nunc nova Ecclesia Parochialis construitur.”

Waarschijnlijk is men niet direct in 1415 met de bouw van de toren begonnen. Men zal eerst dat gedeelte van de kerk voltooid hebben, waaraan men bezig was; naar wij veronderstellen het huidige koor. In 1423 is er voor de eerste maal sprake van de Onze Lieve Vrouwekerk, waarin dan een vicarie ter ere van St. Catherina en St. Anthonis gesticht wordt.¹⁸ Wij vermoeden, dat op dat moment het koor voltooid was en dat

¹³ Berends (*o.c.*, 1ste stuk, blz. 177) noemt het jaar 1399 als begin van deze bouwperiode, daarbij verwijzend naar een aflatbrief van 11 mei 1399, die te vinden zou zijn in het archief van het kapittel van Sint Marie te Utrecht in het register „copie litterarum officii Velue”. Deze aflatbrief komt echter in dit register niet voor. (Vr. meded. Rijksarchivaris te Utrecht).

¹⁴ Het zijn Johan Leuwe, Henric Wynken, Henric van Beesde en Johan van Merkel (Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 55, nr. 129).

¹⁵ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 229, nr. 599.

¹⁶ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 57, nr. 134 en 135.

¹⁷ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 56, nr. 133; gedrukt bij: Schrassert, *o.c.*, I, blz. 35.

¹⁸ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 62, nr. 147.

men daarna is overgegaan tot de bouw van de toren.

De architectuur van het koor heeft een geheel ander en veel weelderiger karakter, dan die van het schip. De nauwe verticale ruimte van het schip werd nog beklemtoond door de boven de bogen doorlopende pijlersegmenten. Het koor daarentegen had een buitengewoon brede aanleg en een horizontale opbouw, doordat zich tussen de bogen en het triforium een ongelede zone bevond. Sparingen in de muur boven de huidige gewelven tonen aan dat het de bedoeling was de gewelven hoger, vermoedelijk in de triforium-zone, te laten aangrijpen.

Deze gewelven schijnen nimmer uitgevoerd te zijn. Door de grote breedte had men meer hoogte nodig en heeft men de gewelven lager laten doorschieten. De huidige gewelven dateren uit 1560; waarschijnlijk grijpen zij op dezelfde plaats in het muurwerk aan als hun voorgangers. Deze lagere overwelling heeft het toch al zo brede koor een nog gedrukker karakter gegeven en de oorspronkelijke opzet ervan ingrijpend gewijzigd. In opbouw vertoont het koor enige gelijkens met het vrijwel gelijktijdige koor van de Amsterdamse Nieuwe Kerk. De kruisingspijlers die een type van bundelpijlers zijn, vinden wij in dat gebouw in vrijwel overeenkomstige vorm terug. Ook de blinde zone boven de pijlers komt in dit gebouw voor.

De plattegrond van het koor getuigt van een rijke aanleg; de omgang is in het bezit van ondiepe rechte kapellen, die kennelijk geïnspireerd zijn op het koor van Kampen, dat vrijwel voltooid was toen men te Harderwijk begon. Men heeft er alles op aangelegd om de buitenzijden van de kooromgang niet breder te maken dan de rechte zijden van het koor; de kooromgang is vrij plat van aanleg, de kapellen zijn daar ondieper dan die van de zijbeuken, hetgeen op handige wijze is opgevangen door twee traptorens. Het belangrijkste is echter dat de buitenkant van de kooromgang zeven zijden heeft tegen de sluiting van het hoogkoor vijf. Hierdoor zijn de gewelfvelden van de kooromgang onregelmatig van vorm. Dat de buitenkant van de kooromgang een groter aantal zijden heeft dan de sluiting gaat niet terug op Kampen; het komt echter voor bij een aantal koorpartijen van voor 1400, zoals de Sint Walburgiskerk te Zutphen, de Bergkerk te Deventer en de Sint Bavo te Haarlem. Opmerkelijk zijn ook de brede gordelbogen tussen de gewelfvelden in het koor. Deze steunen de koorlantaarn en bieden de mo-

gelijkheid de omgang te overdekken met dwarskapjes.

In de details heeft dit koor veel geleden, zodat de waarde van de architectuur sterk vermindert is. De niet onvriendelijke houten ramen vormen geen waardige vervanging voor de verdwenen traceringen. Slechts het venster waar later de sacristie tegen aangebouwd werd, behield zijn oorspronkelijke tracering, die een geometrisch patroon toont met als centraal motief een sferische driehoek met ingezwenkte zijden. De vensters zijn omlijst door een profiel, samengesteld uit een hol met schuine kanten, dat ook voorkomt aan het koor te Kampen en de Sint Walburgiskerk te Zutphen. De steunberen hebben aan de voorzijde boven het basement twee nissen boven elkaar. De onderste nis wordt bekroond door een merkwaardig motief, dat in ons land reeds in de 14de eeuw wordt aangetroffen, o.a. in de onderste geleding van de Utrechtse Domtoren. Tegen de steunbeer van de koorlantaarn is een halve pinakel aangebracht.

Het inwendige wordt gekenmerkt door ronde zuilen. Ook de muren tussen de kapellen zijn aan de voorzijde begrensd door een ronde zuil. Deze zuilen hebben een eenvoudig achtkantig basement, dat aan de onderkant op iedere hoek door een paar schuine vlakken in een vierkant overgaat. De zuilschacht is opgebouwd uit baksteen afgewisseld door trommels van zandsteen. Bijzonder fraai zijn de kapitelen, die onderling zeer verschillen. Sommige maken een vrij vroege indruk, andere schijnen op het eerste gezicht door hun kroezige opbouw een laatgotische karakter te bezitten. Eerst na verwijdering van de vele witsellagen, zullen zij volledig tot hun recht komen. Opmerkelijk zijn de zware dekplaten die boven de enkele bladkransen voorkomen.

Het materiaal, waaruit het koor is opgetrokken, geeft weinig aanwijzing over de datering doch verzet zich niet tegen een bouwtijd in het eerste kwart der 15de eeuw. De baksteen heeft een vrij groot formaat (23.5 x 11.5 x 6.5 cm). Dit steenformaat komt ook voor aan het koor en de toren van de kerk te Elburg, die omstreeks 1400 gebouwd kunnen zijn. Voor de natuursteenonderdelen is uitsluitend Bentheimer steen gebruikt. Deze steensoort wijst niet op een vroege bouwtijd, in het midden en westen des lands komt zij eerst voor in de tweede helft der 15de eeuw. In de streek rond Zwolle en Kampen werd deze steen reeds omstreeks 1400 gebruikt.

Wij komen tot de conclusie, dat het nieuwe

koor van de kerk een zeer belangrijk stuk architectuur is, dat vergeleken met andere objecten zeer goed in het eerste kwart der 15de eeuw tot stand kan zijn gekomen. Ook in historisch opzicht is het waarschijnlijk, dat het binnen de veste brengen van de parochiekerk met zijn vier kapittelheren de aanleg van een groot koor noodzakelijk maakte. Dat inderdaad de in 1415 vermelde bouwcampagne op het huidige koor betrekking had en niet op het westelijk deel van het kerkchip, is echter niet rechtstreeks te bewijzen doch volgt uit het verdere verloop der bouwgeschiedenis.

De toren

Na voltooiing van de in 1415 genoemde bouwcampagne, zal men vermoedelijk tussen 1420 en 1425 zijn begonnen met de bouw van de toren. In 1435 was deze gedeeltelijk voltooid want toen werd in de kapel in de toren een vicarie ter ere van St. Maria-Magdalena gesticht.¹⁹ Deze nieuwe vicarie krijgt de komende jaren verscheidene schenkingen.²⁰ In deze tijd koopt de stad veel steen, van klein formaat, drielingen genaamd. In 1434 worden 300 000 stenen te Hattem gekocht, zowel in 1436 als in 1437 400 000 stenen en 400 ton maaskalk.²¹ Deze aantallen zijn zo, dat een normale ploeg van vier of vijf metselaars ze in een seizoen kan verwerken. Het is mogelijk, dat er aan de stadsmuur gewerkt werd, doch het kan ook zijn, dat de stenen voor de stadstoren gebruikt werden.

Voor 1440 moet de toren geheel voltooid zijn want omstreeks dat jaar laten de kerkmeesters twee klokken gieten.²² Vermoedelijk plaatste de stad een uurwerk op de kerkstoren want de Schepenen besteedden in 1440 het onderhoud van het uurwerk voor de tijd van zes jaar aan. Er wordt evenwel niet bij vermeld, dat dit het torenuurwerk is.²³ Oude tekeningen van deze in 1797 ingestorte toren wijzen uit, dat dit eerste deel — tussen ± 1420 en 1435—'40 tot stand gekomen — gevormd wordt door de beide onderste geledingen, die een zeer eenvoudige architectuur tonen. Deze bevatten drie nissen aan iedere zijde en tonen overeenkomst met de vrijwel even oude toren van Elburg. Het is niet

¹⁹ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 72, nr. 173.

²⁰ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 77, nr. 186.

²¹ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 71, nr. 168.

²² Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 82, nr. 200.

²³ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 84, nr. 206.

met zekerheid vast te stellen of er in de toren van Harderwijk een westingang was, zulks in verband met de kapelruimte in de toren.

Een bouwtijd van ongeveer vijftien jaar voor een toren van deze omvang was toen niet meer dan normaal.²⁴ Ondertussen zal men aan de kerk weinig hebben gedaan. Na voltooiing van de toren tussen 1435 en 1440, kan men weer alle aandacht aan het kerkgebouw besteed hebben.

Het afwerken van het koor en het bouwen van het dwarspand

In het genoemde „kerckenboek”, dat in 1437 aanvangt, worden er voor dat jaar en de volgende jaren verscheidene testamenten vermeld, waarin geld gegeven wordt voor het bouwen van de O.L. Vrouwekerk en het bouwen van de kerk van de Minderbroeders. Er zijn slechts twee indirecte aanwijzingen, waaruit wellicht valt op te maken waar men toen mee bezig geweest kan zijn. In 1439 krijgt de koster Yngelman een aantal kerkboeken en kleinodiën ter bewaring.²⁵ Hieronder zijn een groot aantal boeken, zoals gradualen, antiphonen, gezangboeken van de kinderen uit de school. Een gedeelte van de boeken was door de heer Jan van Merkel aan de kerk geschonken. Onder de kleinodiën treffen wij een aantal kelken en patenen, verscheidene cibories, olievaten, wierookvaten en monstransen aan. Apart wordt genoemd „dat grote siborie daermen t sacrament mede dracht binnen die stat.” Ook zijn er een aantal zijden doeken voor de altaren, kazuifels, kookkappen en dergelijke. Soortgelijke attributen van het St. Joris- en St. Nicolaasaltaar worden niet aan de koster doch aan de Heer Henrico Jhoannis in bewaring gegeven.²⁶

Uit deze inventaris blijkt, dat waarschijnlijk de sacristie ontruimd werd. Aangezien er in deze tijd aan de kerk gebouwd werd en de ontruiming plaats vindt vlak na Pasen op 10 april mogen wij aannemen, dat deze ontruiming in verband met het bouwen noodzakelijk is geworden. Hoe-

²⁴ Vgl. bijv. de bouw van de Nieuwekerkstoren te Delft, waar het eerste lid vrijwel even hoog is als de eerste twee geledingen van Harderwijk en die 16 jaar duurde (1396-1412). Te Rotterdam bouwde men de twee onderste geledingen van de Sint Laurenstoren tussen 1449 en 1461.

²⁵ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 80, nr. 194. *Kerckenboek*, fol. 4-5; zie P. Berends, *o.c.*, 1ste stuk, nr. 798.

²⁶ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 80, nr. 195.

lang de ontruiming van 1439 geduurd heeft is niet bekend. Eén onderdeel keerde niet in de nieuwe sacristie terug; de vergulde koperen kroon uit de inventarisatielijst werd, blijkens een aantekening in margine, in 1441 aan het snijdersgilde verkocht op voorwaarde dat zij in de kerk zou blijven. In het begin der 16de eeuw heeft het snijdersgilde zijn altaar in de noordelijke transeptarm. Het is niet geheel en al uitgesloten, dat men omstreeks 1440 de beide armen van het transept bouwde, wellicht in lagere vorm. Misschien ging dit gepaard met een verplaatsing der sacristie. Het kan ook zijn, dat men de sacristie vergroot heeft omdat de koordiensten zich uitbreidden.

In het uitvoerige „kerckenboek” komt nog een keer de ontruiming van de sacristie voor in het jaar 1508, als de kerk door brandschade geleden heeft en hersteld moet worden. Aangezien deze tweede ontruiming onder aan de bladzijde van de inventaris van 1439 geschreven is, nemen wij aan, dat daartussen geen ontruiming van de sacristie meer heeft plaats gevonden. Daardoor wordt het aannemelijk, dat de sacristie, die in 1439 verplaatst of vergroot werd, de huidige is. Deze sacristie is jonger dan het koor; er werd een koorvenster voor gedicht.

In 1443 verklaren de Burgemeesters, dat zij aan Henric ten Bleke jaarlijks 17 gulden schuldig zijn voor het door hem aan het overwelfen van de Onze Lieve Vrouwekerk verdiende loon.²⁷ Het jaar daarop werd hem toch de totale som uitbetaald, helaas werd er niet bij vermeld hoe groot die som was. Het is jammer, dat men niet meedeelt, welk deel van de kerk overwelfd werd. Mogelijk heeft men de overwelfing van het hoofdkoor uitgesteld tot die tijd. Waarschijnlijk is dit niet, aangezien dit even gevaarlijk als ontsierend zou zijn geweest en wij boven de gewelven geen sporen van witwerk op de muren aantreffen. Indien de gewelven later waren aangebracht zou men de muren zeker tot boven toe gewit hebben. Het is dus zeer goed mogelijk dat de overwelfing van 1443 slaat op de voltooiing van een der transeptarmen of alleen het noordelijke waar het snijdersaltaar was.

Op deze overwelfing volgt waarschijnlijk een periode van rust. Tot 1449-'50 komen er in het „kerckenboek” geen giften meer voor de „tymmering” van de O.L. Vrouwekerk; men noemt in de testamenten steeds de kerk zonder nadere aanduiding, terwijl wij bij de Broerenkerk de

²⁷ Berends, *o.c.*, blz. 93, nr. 233.

vermelding vinden, dat het geld voor het bouwen bestemd is. Van 1449-1453 zijn er weer enkele giften voor de bouw. In een testament uit 1450 schenkt men de kerk 50 „clynkerts”.²⁸ Wij krijgen niet de indruk, dat het een bouwperiode van lange duur of grote omvang is. Wellicht ging men verder aan een der transeptarmen of aan de buitenmuren van het nieuwe schip.

Het belangrijkste van deze weinige gegevens uit de periode tussen 1440 en 1450 is, dat zij de mogelijkheid vrijwel uitsluiten, dat men het koor niet in het begin van de 15de eeuw doch in deze tijd gebouwd zou hebben. Immers indien de bouwperiode van 1415 het tweede, westelijke deel van de eerste kerk zou hebben betroffen en men na de bouw van de toren tussen 1435 en 1440, met het koor begonnen zou zijn, dan is een afbreken van de oude sacristie in 1439 nog mogelijk, doch een overwelving van een deel van het werk reeds vóór 1443 is zeer onwaarschijnlijk. Gezien het feit, dat men dit brede koor kennelijk gebouwd heeft achter en om een ouder koor, zou men het ontruimen van de sacristie en de overwelving in een veel latere periode van het werk hebben doen plaats vinden. Ook zal men het werk na 1443 niet een tijdlang hebben gestaakt. Het koor met omgang, dat in 1455 reeds bestond, moet derhalve tot stand zijn gekomen in de bouwcampagne, waarvan in 1415 sprake was, en na voltooiing der toren is men waarschijnlijk verder gegaan met het bouwen van de transeptarmen en een nieuwe sacristie.

De kerk in de tweede helft der 15de eeuw

Over de tweede helft der 15de eeuw bezitten wij minder gegevens dan over de eerste helft. Aangezien het stadsarchief over deze periode zeker niet minder volledig is dan over de voorgaande, wijst dit er al op, dat er in die periode minder gebeurd moet zijn. Een moeilijk punt vormt de datering van de transeptarmen. Zolang niet een restauratie ons in de gelegenheid stelt vast te stellen, in hoeverre deze onderdelen in verscheidene bouwperiodes zijn ontstaan, zal deze fase van de bouwgeschiedenis onduidelijk blijven. Wij vermoeden voorhands, dat de transeptarmen in eerste opzet niet of slechts weinig hoger waren dan de zijbeuken. Of deze lage transeptarmen verhoogd zijn en wanneer dit is geschied, valt moeilijk uit te maken.

²⁸ Deze term wordt ook gebruikt bij een steenboete uit 1411 die „100 clynkerts” bedroeg. Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 86.

Wij vragen ons af, waarom men in de tweede helft der 15de eeuw niet verder is gegaan met het voltooiën van het kerkgebouw. Reeds bij de transeptarmen had men de aanzetten gemaakt voor een breder schip. Wij zien echter zeer vaak, dat een bij het koor begonnen vernieuwing van de kerk tenslotte niet wordt doorgetrokken over het schip. Vermoedelijk gaf men meer om een monumentaal koor dan om een fraai kerkschip, terwijl men bovendien het schip moeilijker kon missen dan het koor.

Slechts één bron bezitten wij uit de tweede helft der 15de eeuw, die ons iets over de kerk vertelt. In het oudste keurboek van Harderwijk, ²⁹ uit 1470, vinden wij de kosten van het begraven in de kerk vermeld. In het koor kostte een graf 10 kronen „in die kercke een nobell ende in die halle 1/2 nobell”. Deze hal is een vermoedelijk los staand houten gebouw op het kerkhof geweest. In 1454 werd bepaald, dat men drie mud rogge zou uitdelen op de dag dat men O.L. Vrouwegilde viert, „in de halle op het Vrouwekerkhof.”³⁰ Wij krijgen hieruit de indruk dat deze hal van het O.L. Vrouwegilde was.

Achter de paragraaf in het keurboek over de kosten van de graven in de O.L. Vrouwekerk is met een latere hand geschreven. „Ende int getimmer der niwer kerck halff gelt.” Deze woorden zijn later weer doorgeschraapt, vermoedelijk toen dit deel voltooid was. Aangezien het volgend keurboek uit het derde kwart der 16de eeuw is, kan lit nieuwe „getimmer” slaan op een bouwperiode, die zoals wij later zullen zien na de brand van 1503 plaats gevonden kan hebben.

Niet alleen in „onser Vrouwen kercke” kon men zich in 1470 laten begraven, ook in de kerk der monniken kon men zijn laatste rustplaats kiezen. Over begraven in de oude Nicolaaskerk wordt niets vermeld, waarschijnlijk werd in deze kapel niet meer begraven. Met de kerk der monniken kan niet anders bedoeld zijn dan de Kerk der Minderbroeders, die blijkens het „kerckenboek” in de meeste testamenten evenzeer bedacht werd als de parochiekerk. Van 1437 af tot na het midden der eeuw vinden wij jaarlijks testamenten met giften voor de bouw der Broerenkerk, zodat het gebouw, waarover in het keurboek van 1470 sprake is, waarschijnlijk geheel nieuw was. Het moet een grote kerk zijn geweest. Als men begraven werd in het koor

²⁹ J. L. Berns, *Rechtsbronnen der stad Harderwijk, 's-Gravenhage* 1886.

³⁰ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 119, nr. 301.

ONZE LIEVE VROUWEKERK TE HARDERWIJK

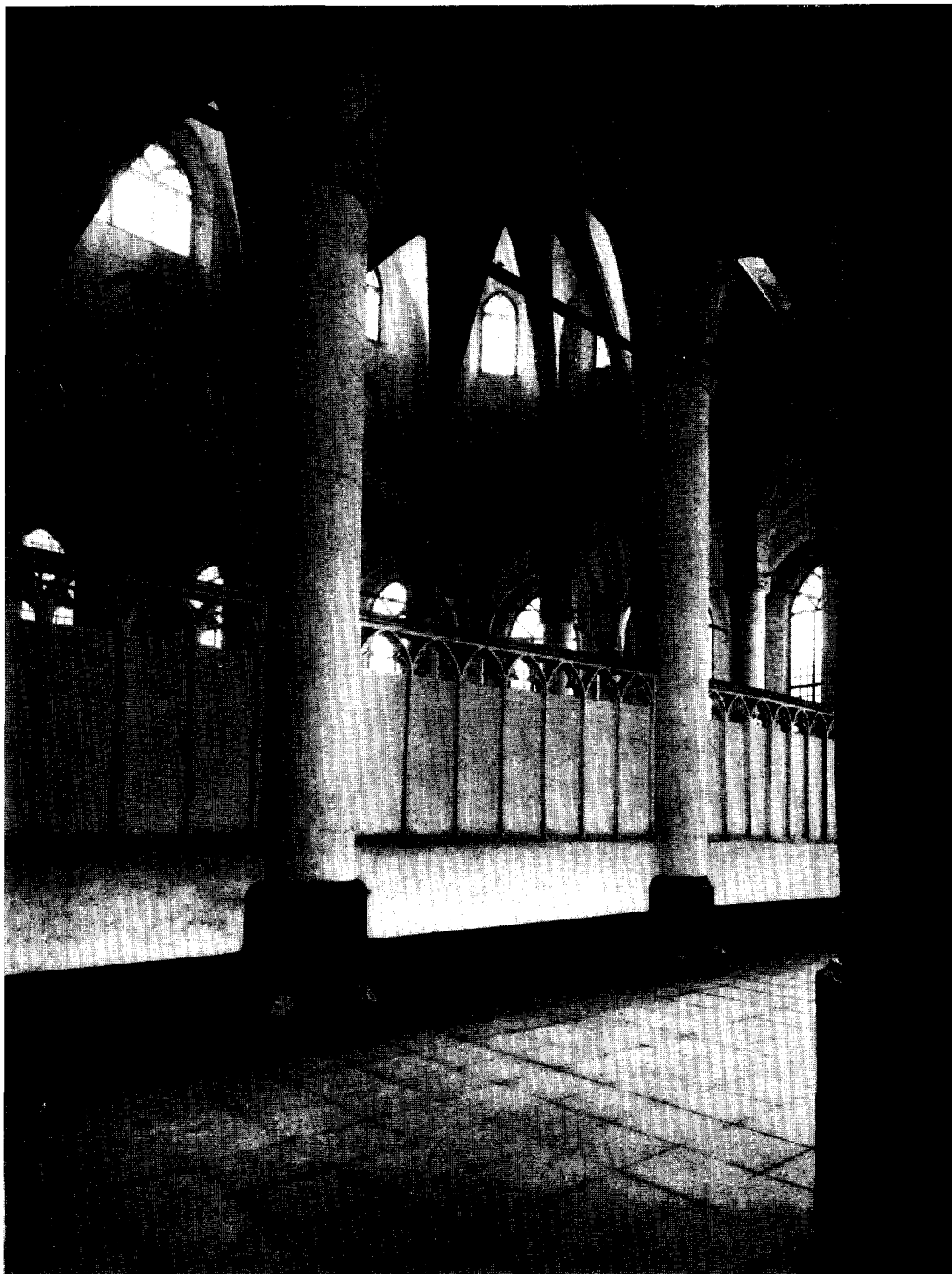
Afb. 5. De kerk in de 18de eeuw voor de instorting van de toren; beide onderste torengelidingen van \pm 1420—1435, bovenbouw laat-15de eeuws. (Archief de Poll)

Afb. 6. Koor; overwelfing uit 1560

(Foto Monumentenzorg; 1920)

ONZE LIEVE VROUWEKERK TE HARDERWIJK

Afb. 7. Koor van de omgang uit gezien.

(Foto Monumentenzorg; 1920)

(bedoeld is het rondom afgesloten hoogkoor), moest men de parochiekerk 10 r. gulden betalen. Voor graven „in die kercke of int oscaell ofte in den ummeganck” kreeg de parochiekerk een nobell.

Interessant is de bepaling die gold voor de grafzerken in beide kerken: „Ende so wie syne groeve hierynne behouden will, die sal dair enen zerck up leggen bynnen jairs na der groeven, ofte sal die hele groeve bedecken mit sess Lyflantssche stene off mit anderen herden stene, boven glat gehouwen, die uutbrenge VII voete lanc ende III½ voete breed.” Zo gunnen ons de grafboeken nog enigszins een blik in de Harderwijkse kerken. Over de Minderbroederskerk en de hal op het kerkhof lichten zij ons helaas beter in dan over de Onze Lieve Vrouwekerk.

Toch kan de tekst uit het keurboek van 1470 aanleiding geven tot een belangrijke conclusie. Het ziet er namelijk naar uit dat er toen geen grote bouwperiode aan de gang was. Wie mocht menen, dat het in 1455 aanwezige koor met omgang een ander was dan het huidige, zou tot de conclusie moeten komen, dat het huidige koor na 1470 gebouwd zou zijn. Immers indien men in 1455 nog een altaar in het dan bestaande koor verfraait kan men in 1470 niet reeds een nieuw groter koor hebben voltooid. Tussen 1470 1503 blijft een periode open, waarvan wij weinig weten. In deze tijd zou het koor ook gebouwd kunnen zijn; het zou dan het „getimmer der niwer kerck” kunnen zijn, waarvan in het keurboek sprake was. De mogelijkheid van het bouwen van het koor tussen 1470 en 1503 schijnt echter niet groot, omdat men toen met de toren bezig zal zijn geweest.

In de tweede helft der 15de eeuw moet de toren zijn verhoogd. De bovenste twee geledingen zijn van een andere, rijkere architectuur dan de beide onderste. Wij achten het waarschijnlijk dat deze verhoging uit het laatste kwart der eeuw dateert en voor de eeuwwisseling werd voltooid, aangezien er tot 1797 twee klokken waren die respectievelijk in 1500 en 1503 gegoten waren.³¹

Men zou echter ook kunnen veronderstellen, dat de toren verhoogd was in de periode tussen 1450 en 1470 en dat eerst in het laatste kwart der eeuw het koor zou zijn vernieuwd. Dit is om velerlei redenen onwaarschijnlijk, het grote verschil in architectuur tussen het boven- en het benedengedeelte van de toren maakt een langere

periode van stilstand dan enkele decennia waarschijnlijk. Als men slechts een korte onderbreking in de bouw had gehad, zou men vermoedelijk het oude plan gevolgd hebben en een derde geleding hebben toegevoegd, die aansloot bij de beide onderste. Bovendien is het onwaarschijnlijk, dat men eerst de toren zou hebben verhoogd en pas daarna het koor uitgebreid. Wij achten deze veronderstelling dan ook om velerlei redenen onwaarschijnlijk en houden het erop, dat de torenverhoging laat in de 15de eeuw tot stand is gekomen.

Doordat de bouwperiodes van de toren ongeveer vast liggen en er uit het midden der 15de eeuw voldoende gegevens voorhanden zijn om vast te stellen, dat het koor toen niet gebouwd kan zijn, moet men wel tot de conclusie komen, dat dit gedeelte der kerk vroeg 15de eeuws is; zelfs al zou men de plaatsaanduiding van het altaar op zich zelf nog geen voldoende bewijs vinden. Historisch gezien is dit ook het meest aannemelijk, omdat toen een verandering van kapel tot kapittelkerk in de verwachting lag.

Aan het einde der 15de eeuw was het gebouw een merkwaardig conglomeraat geworden. Het was een van de vele grote stadskerken, die in een verbouwing was blijven steken en waarbij men schijnbaar genoeg had genomen met een groot verschil tussen koor en schip. Een toestand, die bij de meeste kerken zal wijzen op een versterking van de bouwactiviteit door de Reformatie, doch die hier reeds ruim een eeuw eerder voorhanden was.

Het herstel van de kerk na de brand in 1503

In 1503 werd de stad door een grote brand geteisterd, waarbij ook de kerk beschadigd werd. Het overwegend uit baksteen opgetrokken gebouw, dat voorzien was van een stenen overwelling, zal de brand zeker hebben overleefd. In de totaal verwoeste stad, die bovendien door oorlogen en andere rampen geteisterd werd, zal men niet aan een grootscheepse vernieuwing gedacht hebben. Uit de ons ten dienste staande gegevens kunnen wij moeilijk opmaken, welke delen van het gebouw beschadigd werden en welke niet. Het is in ieder geval duidelijk, dat de bekapping geheel verloren ging. Het lijkt zeer de vraag of de toren iets van de brand geleden had. Zoals wij zagen, waren er voor de torenval van 1797 nog twee klokken, gegoten door Johannes van Wouw, die uit 1500 en 1503 dateerden. De overlevering wil dat deze klokken voor de brand nog niet waren opgehangen. De enige bewaarde

³¹ *Bijdr. Gelre*, 2 (1899), blz. 137.

kerkrekening, die van 1508, bevat de volgende post: „Meester Gerlich, gegeven acht st dat hij opsicht op dye clocken en clepels verdient had.”³² In 1520 goot Gerard van Wouw twee nieuwe klokken.³³ De kerk was toen nog niet geheel hersteld. Als de toren afgebrand was en helemaal gerepareerd had moeten worden, is het de vraag of men er in 1520 reeds meer klaar gekomen was.

Dat een deel van de kerk weer spoedig na 1503 in gebruik genomen kon worden, blijkt uit het feit, dat in 1504 het St. Annegilde toestemming kreeg dienst te doen op het H. Kruisaltaar.³⁴ In de kerkrekening van 1508 komen een Meester Lambert de metselaar en Harmen de Leidekker voor.³⁵ Ook had de glazenmaker veel te doen. Het kan moeilijk anders, dan dat men toen reeds een deel van het kerkgebouw weer onder de kap had en er de laatste hand aan legde. Dat het kerkgebouw niet helemaal uitgebrand kan zijn bewijst een post in de rekening van 1508 over het orgel: „dye blaser gegeven twalfst dat hy myt syn jongen geblasen had darderhalve dach als dye orgelversteller hier was van den Bos.”³⁶ Was dit reeds een nieuw na 1503 besteld orgel? Het is niet waarschijnlijk, want in 1531 werd het oude orgel van de O.L. Vrouwekerk door de stad geschonken aan de Minderbroeders.³⁷ Ook het glas in het koor met het jaartal 1454, dat in 1730 nog aanwezig was, maakt het waarschijnlijk, dat althans dit deel van de kerk niet geheel vernield was. Bovendien wijst de huidige bekapping uit, dat het koor het eerst hersteld werd. Vermoedelijk zijn dan ook de gewelven van het koor, althans die van de omgang, intact gebleven, zodat zij dit deel tegen ernstige brandschade behoed hebben. Dat het 13.5 m brede middengewelf onbeschadigd uit de brand te voorschijn zou zijn gekomen, lijkt minder waarschijnlijk. Uit de daken blijkt, dat na het koor het dwarspand en tenslotte het schip hun definitieve kap kregen.

Een aardige illustratie van de wederopbouw te Harderwijk geeft het contract, dat de kerkmeesters van de Minderbroederkerk met een steenhouwer Harmen uit Groningen sloten. In 1511 zou deze 12 000 pannen leveren even lang en

breed als de pannen, welke hij de afgelopen zomer aan het nonnenklooster had geleverd. De ene helft moest wit, de andere helft zwart „gelodet” zijn.³⁸ Dat men veel verschillende soorten dakbedekking koos blijkt daaruit, dat men een deel van de O.L. Vrouwekerk met koper moet hebben gedekt; in ieder geval wordt dit in 1611 afgenomen.³⁹

Uit het „kerckenboek” blijkt, dat de sacristie in het jaar 1508 weer geheel of gedeeltelijk ontruimd werd. Onder de lijsten van de vorige ontroofing in 1439 zijn de nieuwe geschreven, waarin vermeld staat wat de koster voor de kerk in bewaring heeft genomen.

Het schijnt lang geduurd te hebben voor men de sacristie weer een veilige bewaarplaats oordeelde, of wellicht waren nog niet alle altaren in gebruik, want, wanneer er in 1518 een nieuwe koster komt, neemt hij een aantal kelken, ornamenten, boeken en kleinodiën, die de oude koster in bewaring had, van deze over.⁴⁰ Of dit dezelfde kleinodiën zijn, die in 1508 werden uitgeleend, staat er niet bij vermeld. Het „kerckenboek” vermeldt evenmin als in 1439 wanneer deze zaken terugkeren.

Na het herstel van het koor schijnt men enige tijd gewacht te hebben. Wat zeer goed begrijpelijk is bij de algehele verwoesting van de door nieuwe oorlogsrampen getroffen stad. Bovendien was voor het herstel van het eerste deel der kerk geld ontvangen van buiten de stad uit aflaatgelden.⁴¹ Waarschijnlijk is het koor geruime tijd het enige bruikbare deel der kerk geweest. In het huidige neogotische portaal aan de noordoostzijde bevindt zich waarschijnlijk een oudere kern, die nog uit de gotische tijd kan dateren. Het is niet onwaarschijnlijk, dat hier een ingang gemaakt is, toen alleen het koor in gebruik was. Dit portaal was gelegen tegenover een der belangrijkste straten der stad.

In 1525 is de kerk nog niet hersteld en doet men een beroep op de stad en op particulieren.⁴² Kort daarop schijnt men opnieuw met het werk te zijn aangevangen. In 1527 wordt bepaald, dat het snijders gilde „soe drae als dat nye werck van onser liever Vrouwe kercke nae der scholen toe reede is dat sie als dan een glas sullen laeten maecken in de nye werck voirsr. boven dat snijders altaer.”⁴³ De parochieschool

³² *Bijdr. Gelre*, 2 (1899), blz. 135.

³³ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 220, nr. 575.

³⁴ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 197, nr. 505.

³⁵ *Bijdr. Gelre* 2 (1899), blz. 141.

³⁶ *Bijdr. Gelre* 2 (1899), blz. 129.

³⁷ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 247, nr. 649.

³⁸ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 200, nr. 515.

³⁹ *Bijdr. Gelre*, 2 (1899), blz. 120.

⁴⁰ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 215, nr. 559.

⁴¹ *Bijdr. Gelre*, 2 (1899), blz. 141.

⁴² *Bijdr. Gelre*, 2 (1899), blz. 142.

lag vlak ten noorden van het dwarspand. Het lijdt geen twijfel dat het dwarspand eerst toen werd hersteld waarbij het wellicht werd verhoogd. Vermoedelijk hebben dwarspand en schip tot deze tijd open gelegen. De herbouw ervan zou het nieuwe werk kunnen zijn, waarvan in het grafboek van 1470 sprake is. De huidige bekapping van het dwarspand, die hetzelfde model heeft als die van het koor kan zeer goed van omstreeks 1530 dateren. Het is mogelijk, dat het oude orgel in 1531 aan de Minderbroeders werd gegeven, omdat men na de ingebruikneming der dwarsarmen een nieuw en groter instrument had aangeschaft.

Vermoedelijk werd het schip het laatste hersteld. De bekapping, die reeds een nokgording heeft, is van een moderner type dan de kappen van koor en dwarspand en moet na 1540 tot stand gekomen zijn. Wellicht is deze bouwperiode in verband te brengen met de aankoop van 3000 stuks Bentheimersteen door kerkmeesters te Zwolle in 1542.⁴⁴ Aangezien deze steen niet nader wordt omschreven, lijkt het niet onmogelijk, dat wij met vloertegels te maken hebben. Omstreeks deze tijd herhaalden de kerkmeesters hun verzoek om geld aan de stad en enkele particulieren.⁴⁵

Toen de gehele kerk onder de kap was, bleek de restauratie nog niet voltooid. De inwendige afwerking nam nog heel wat tijd in beslag. In 1560 werden de accijnzen op mout, wijn en vreemde bieren tijdelijk verhoogd ten behoeve van de kosten der herstellingen aan het gewelf van de beide kruiswerken en het vak boven het koor.⁴⁶ Deze gewelven werden in de jaren 1560 en 1561 beschilderd.⁴⁷ In 1563 werd de landvoogdes Margareta van Parma benaderd om „een glas int cruys werck van onse parochie kerk te laten setten” voor „onse arme kercke, die onse burgeren met groete kosten hoir selver beswarende duergaende laten gewelven end reparieren hebben.”⁴⁸ Hiermee is vermoedelijk exact weergegeven, wat er na de brand van 1503 met de kerk is gebeurd: hersteld en opnieuw overwelfd. De restauratie werd voltooid met een nieuw altaar, dat de stad in 1564 heeft geschonken.⁴⁹

⁴³ *Kerckenboek*, fol. 122 v°.

⁴⁴ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 289, nr. 773.

⁴⁵ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 302, nr. 810.

⁴⁶ Berends, *o.c.*, 2de stuk, blz. 367, nr. 1002.

⁴⁷ *Bijdr. Gelre*, 2 (1899), blz. 122.

⁴⁸ C. Hille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, blz. xxxvii.

⁴⁹ *Bijdr. Gelre*, 2 (1899), blz. 124 en 128.

Lang plezier heeft men er niet van gehad want in 1566 kwam de Reformatie.

Het kerkgebouw na de Reformatie

Na de Reformatie moest het kerkgebouw veel van zijn oude sieraden missen. Geleidelijk echter ging men het inwendige van de hoofdkerk der stad weer verfraaien. Bovendien werd de Minderbroederskerk na de Reformatie gesloopt, op haar plaats bevindt zich thans de markt. Het kerkelijk leven was daarna geheel op de Grote Kerk aangewezen.

In 1614 vervaardigde Jan de Wael een nieuwe preekstoel, die thans nog in het gebouw aanwezig is.⁵⁰ In 1620 waren er enkele personen, die de kerk wilden vernieuwen „met eenige stichtelijke tafelen, met sententiën en spreuken uit de heilige schrifture.”⁵¹ Waarschijnlijk is dit werk uitgevoerd, want in 1923 werden op twee pijlers van het koor geschilderde opschriften ontdekt, waaruit bleek, dat op de 12 pilaren de artikelen des geloofs geschilderd waren.⁵²

Het orgel werd van 1632 en 1645 door Galtus en Garmen Galtusen, orgelmakers te Nijkerk, uitgebreid. Het stond toen in de zuiderzijbeuk boven de deur naar het zuiderportaal. Waarschijnlijk konden de blaasbalgen in de ruimte boven het portaal geborgen worden. Eerst na 1723 werd het orgel in het westen der kerk tegen de toren geplaatst, waarbij het uitgebreid werd door Arp en Frans Caspar Schnitger te Groningen, die twee jaar te voren het fraaie orgel te Zwolle hadden geleverd.⁵³ De kerk bezat koperen kronen uit 1660 en 1723.

Allengs begon het gebouw ernstige constructieve gebreken te vertonen. Vooral de zeventig meter hoge toren baarde zorgen. Ook over het grote gewelf boven het koor maakte men zich ongerust, aangezien zich daar een zetting openbaarde.⁵⁴ In 1763 werd architect Ravenschot uit Zutphen ontboden om een restauratieplan op te stellen. Dit plan schijnt niet te zijn uitgevoerd, want in 1767 kwam Anthony Viervant uit Arnhem om een onderzoek naar de kerk in te stellen. Op zijn advies werd het kruisings-torentje afgebroken, de balkkoppen hersteld, en de onderzijde der muren van een bakstenen ta-

⁵⁰ *Bijdr. Gelre*, 2 (1899), blz. 133.

⁵¹ *Bijdr. Gelre*, 2 (1899), blz. 123.

⁵² Dossier. Herv. kerk Harderwijk. Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

⁵³ *Bijdr. Gelre*, 2 (1899), blz. 129-131.

⁵⁴ *Bijdr. Gelre*, 2 (1899), blz. 148 e.v.

lud voorzien om het regenwater af te leiden van de fundamenteën. In 1772 examineerde dezelfde architect de toren. In de oost- en westmuur bevonden zich grote scheuren. Viervant stelde voor de gewelven uit de toren te nemen en de balklagen en de torenmuur te herstellen. Tenslotte werd het werk naar een ander plan uitgevoerd.

Veel heeft dit niet mogen baten, want in januari 1797 begon de toren zodanige tekenen van verval te tonen, dat de omringende huizen ontrend werden. Op 28 januari stortte de oostmuur in en verwoestte het halve schip. Enkele uren later stortte de noordmuur in, waarna de zuidgevel met de klokken volgde. De westmuur stond echter nog geheel gaaf van boven tot onder. Ten einde raad heeft men dit stuk van de toren omver geschoten; hetgeen veel schade voor de omgeving opleverde.

Het kerkschip, dat een ruïne was geworden, werd gedeeltelijk prijsgegeven. In 1798 werd een nieuwe westgevel opgericht, waardoor nog slechts twee traveeën van het oude schip behouden bleven. Deze gevel toont een mengeling van gotische en klassieke motieven; hij werd vermoedelijk opgetrokken onder leiding van architect T. Wittenberg, stadsarchitect te Zutphen,⁵⁵ die ook de kerk van Steenderen na de brand van 1782 hersteld had en in 1772 de toren op de Broerenkerk te Zutphen had gebouwd.⁵⁶ In 1811 bracht deze architect een rapport uit over vermeende verzakkingen van de westgevel van de Harderwijkse kerk. Zo ging de kerk onder

⁵⁵ *Bijdr. Gelre*, 2 (1899), blz. 156. Deze bron is ook geraadpleegd voor de jongere geschiedenis.

⁵⁶ E. H. ter Kuile, *Het kwartier van Zutphen (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, III, 2), 's-Gravenhage 1958, blz. 141 en 240.

SUMMARY

THE CHURCH OF OUR LADY AT HARDERWIJK

BY IR. R. MEISCHKE

The Church of Our Lady at Harderwijk was probably founded at a comparatively late date. As a result of the expansion and walling in of the city in the second half of the fourteenth century the old parish church, dedicated to St. Nicholas, had become located outside the fortified area. It is not unlikely that a chapel in the town was built to do away with this inconvenience.

verdrietige omstandigheden de 19de eeuw in, die ook verder weinig goeds zou brengen.

Met de torenval was het fraaie orgel geheel verloren gegaan. In 1826 werd een nieuw orgel geleverd door de gebroeders Bätz te Utrecht. In 1837 werd de oude sacristie verbouwd, vermoedelijk zijn toen de oorspronkelijke traceringen van het koor uitgenomen en vervangen door de houten ramen, die het gebouw thans nog bezit. De fraaie kronen verdwenen in 1860 toen een gasverlichting werd aangelegd. In 1869 werd het portaal aan de noordzijde van het koor aangebracht of verbouwd in neogotische stijl. Aan de zuidzijde van het koor tussen sacristie en dwarspand werd een nieuwe uitgang gemaakt. Tot op onze tijd is de kerk vrijwel in de toestand gebleven, waarin zij in de 19de eeuw gebracht is.

Ondanks deze 19de eeuwse wijzigingen, die in veel opzichten geen verfraaiingen betekenden, is het koor te Harderwijk een bijzonder boeiend stuk architectuur gebleven. Er zijn twee zaken die daar in het bijzonder toe bijdragen: het witwerk van de wanden, dat over baksteen en natuursteen heen gaat en alles tot een geheel bindt, en de fraaie afsluiting tussen koor en omgang. Het koor te Harderwijk is een der weinige kerkgebouwen, waarin een dergelijke afsluiting — zij het gewijzigd — bewaard is gebleven. Deze afsluiting is juist hier zo nodig, omdat de omgang anders door de wijde openingen tussen de pijlers te weinig zelfstandigheid zou hebben. Te Harderwijk zien wij nog een van de weinige ongerepte en niet gerestaureerde kerkinterieurs van ons land. Het is te hopen dat dit kerkgebouw zijn voornaamste sieraden, de gawe witte wanden en de koorafsluiting ook in de toekomst zal behouden.

The oldest part of the present-day church comprises the two bays of the nave which have remained intact and originated in two different building phases. They could be a remnant of this chapel, which is assumed to have been built in two stages about 1370 and 1390. The small size of the bricks rules out earlier dating.

The oldest documents in which reference is made to the church date back to 1415. These

concern an exchange of correspondence between the bishop of Utrecht, the Duke of Guelders and the city. It appears that the St. Nicholas' church had been destroyed by fire. Probably on account of military considerations the Duke was opposed to the restoration of the tower. The tower had to be pulled down and it was permitted to rebuild it in the city „ad locum ubi nunc nova Ecclesia Parochialis construitur". We suspect that the present choir was then under construction behind the chapel as it was then and that it was the intention to make the building the parish church as soon as the choir had been completed. In 1423 the Chapel of Our Lady became the parish church and since that time the Church of St. Nicholas was used as a chapel.

On completion of the building period of 1415, which probably concerned the choir, the tower was built, in which a chapel was set up in 1435 and for which two bells were founded in 1440. By then the two lower sections, which were of simple architectural design, had probably been completed. After completion of the tower work was continued on the church and in 1439 the sacristy was rebuilt or enlarged. In 1443 Mr. Henric ten Beke was paid for vaulting the church, presumably the choir. It must have

been about 1450 when work was continued on the building of the transept, while the tower got its topstoreys at the end of the 15th century.

In 1503 the city was totally destroyed by fire, which also damaged the church. In the unruly times that followed the restoration of the building made little progress. First the choir was restored. In 1527 work was in progress on the transept, which on that occasion was probably made higher and the nave must have been restored about the year 1540. The restoration work was completed in 1560 with the reconstruction of the vaulting over the choir and the transept, when the remarkable late-gothic vaulting which now adorns the building must have been constructed. This vaulting comes down to a lower level than that for which allowance was made when the nave was built.

This very large city church had been fully restored by the beginning of the Reformation and has been carefully maintained during the following centuries. The building was hit by a disaster when in 1797 the tall tower collapsed, whereupon the three western bays of the nave were pulled down. The beautiful choir and transept, however, remained intact. In the 19th century the original tracery was unfortunately replaced by wooden windows.

HET KASTEEL WISCH EN DE ARCHEOLOOG

DOOR

J. G. N. RENAUD

Het artikel met enkele archeologische opmerkingen betreffende het kasteel Wisch, verschenen in het Excursienr 1962 van het Bulletin bevat een passage, die sommige lezers niet vergeeten zullen zijn. Hierin werd namelijk verantwoording afgelegd van een klein, maar fundamenteel verschil in de interpretatie van oude kaarten van Wisch, gerezen tussen de heer D. J. G. Buurman en de schrijver. De laatste alinea van het bedoelde artikel stelde een vervolg in het vooruitzicht, dat het resultaat zou behandelen van boringen op het kasteelterrein, die op het moment van het ter perse gaan van het Bulletin nog in uitvoering waren.

Vanzelfsprekend hoopte de schrijver met de uitkomsten van de peilingen voldoende argumenten te verwerven om zijn inzichten te doen aangaan. Het aantreffen van funderingen, op een afstand van omstreeks 15 meter ván, en parallel mét de lange vleugel, het vaststellen van een gracht aan de buitenzijde van die funderingen (van de lange vleugel uit gerekend!) zouden tezamen een feitenmateriaal hebben gevormd, dat ook de meest kritische geest tenminste stof tot overpeinzing zou hebben verschaft.

Met bekwame spoed werd het plan voor de boringen opgezet en met voortvarendheid hebben de heren Plug en Van der Sluys, technici bij de R.O.B., de gaten geboord, de uitkomende grond bekeken en de uitslag van de boringen genoteerd. Vijf lijnen, ongeveer loodrecht staande op de lange vleugel en vier lijnen, parallel met de lange vleugel, zijn in verloop van een paar weken afgewerkt. Om de twee meter — op enkele afwijkingen na — ging de boor de grond in, zodat het gehele terrein van te naastebij 2800 m² door ruim 250 boorgaten kon worden beoordeeld.

Om het nu maar meteen te zeggen: de uitkomst van al dit werk is uitermate teleurstellend. In de archeologie wapende men zich sinds generaties tegen deze vaker voorkomende ervaringen met de vertroosting, dat een negatief resultaat toch ook een resultaat is. In ons geval kunnen we echter niet eens van een negatief re-

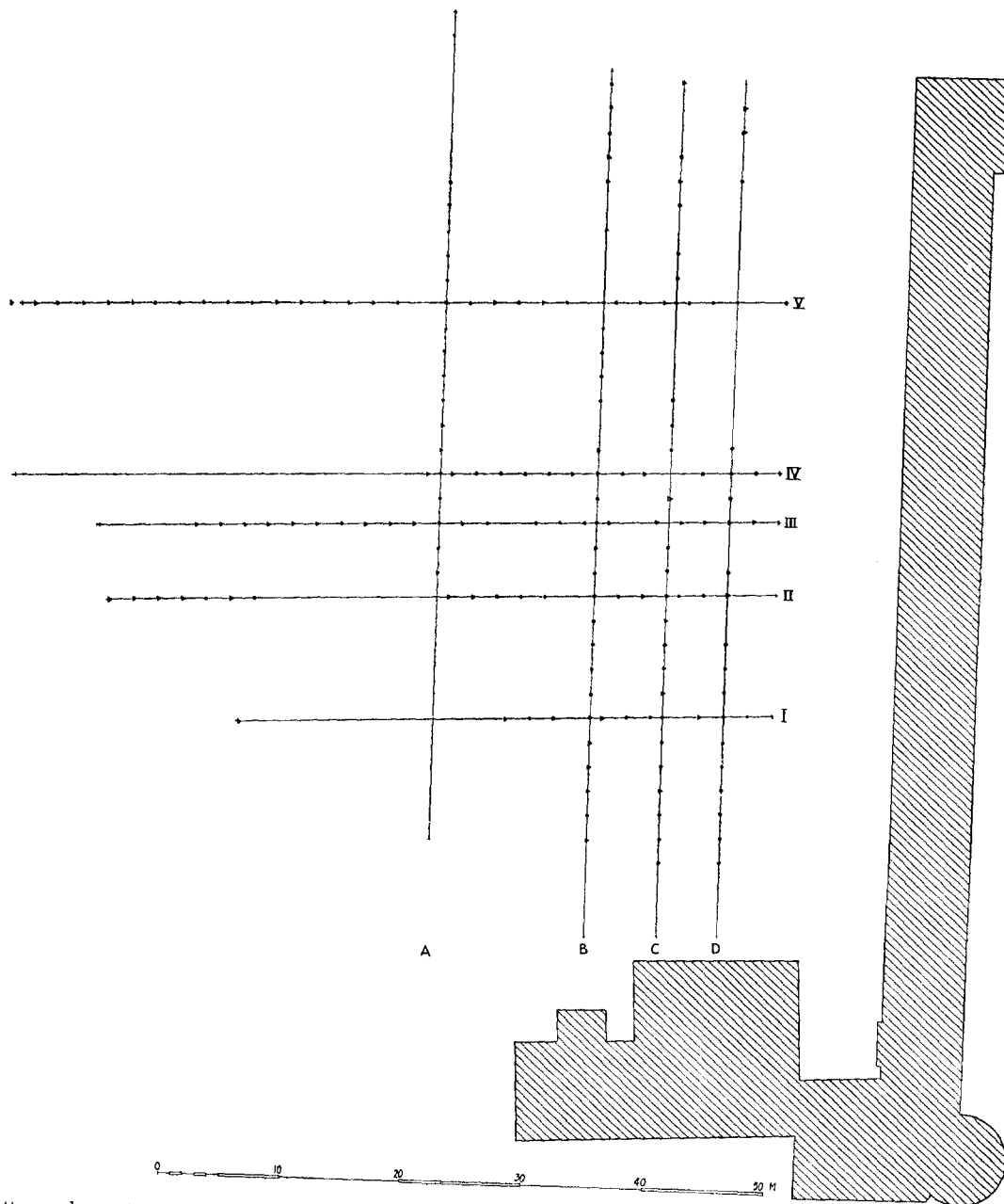
sultaat spreken; het ligt moeilijker omdat we slechts vraagtekens kunnen plaatsen.

Of we er dus aan begonnen zouden zijn, indien we van te voren alles hadden geweten? Op de hoogte waren geweest van de omstandigheid, dat het nu zo prachtige gazon, aan twee zijden begrensd door de wel bijzonder ongelijkarmige vleugels van het kasteel, tijdens het bombardement in een trechterveld was herschapen. Alsof dit alleen niet reeds genoeg was om elke archeoloog tot wanhoop te brengen, heeft men naderhand het veld geëgaliseerd door de trechters op te vullen met puin uit de bouwvallen van Wisch.

Om op de boven gestelde vraag te antwoorden: natuurlijk zouden we desondanks begonnen zijn, in de hoop dat de te verwachten verstoring van het lagenpakket in de bodem nog wel zou meevallen en de bomtrechters met een beetje geluk te herkennen zouden zijn. We zouden de uitkomende grond van den aanvang af nóg wat kritischer bekeken hebben. Maar ongetwijfeld zou er tevens met minder geloof en dus minder goede moed een aanvang gemaakt zijn en dat is met een paar weken inspannend boren in het vooruitzicht een niet bepaald bemoedigende zaak.

Nu de boorstaten voor ons liggen moeten we vaststellen, dat inderdaad de grondlagen een zeer ingrijpende verstoring hebben ondergaan. Zo zelfs, dat men — gelijk boven reeds aangeduid — niet verder mag gaan dan het stellen van vragen, en het vragenderwijs formuleren van enkele mogelijkheden.

In het algemeen weten we nu wel iets van de onmiddellijke omgeving van het gebouw. Op ongeveer drie meter diepte onder het maaiveld bevindt zich een grijzig zand, waarop soms nog een laagje vette diepdonkerbruine, bijna zwarte grond werd aangetroffen. Kennelijk een veenlaagje, dat hier tot de natuurlijke opbouw van het bodemprofiel behoort. Boven het veen vermelden de boorstaten hier en daar bruingelig zand en in enkele gevallen een lemige afzetting. In het stroomgebied van de Oude IJsel mag een en ander geen verwondering baren; men verwon-

Plattegrond van het kasteel Wisch met het voorplein, waarop aangegeven de reeksen boorgaten. Met een ● zijn aangeduid de gaten, waarin fundering of een zware ondoordringbare puinlaag werd aangetroffen. Het teken Δ duidt op de gaten, waarin het puin reikt tot op het grijze zand, op ± 3 meter diepte. (Tek. G. J. de Vries)

dert zich slechts een beetje erover, geen oerbank in dit terrein aan te treffen. De stand van het grondwater bleek tijdens de boringen op 2,50 meter minus te liggen.

Indien men nu maar met de gebruikelijke

gang van zaken te doen had gehad, dan zou men, uitgaande van het normale lagenpakket de geconstateerde verstoringen in een schema hebben kunnen verwerken en zo een overzicht van puinleuven en dichtgegooide grachten hebben ver-

cregen. Maar bij de verwerking van de boorstaten bleken de somberste voorgevoelens bewaard te worden; de ondergrond moet dusdanig verstoord zijn — door de bovenvermelde oorzaken — dat we mijns inziens geen verregaande conclusies aan de uitslag van het onderzoek mogen verbinden. In een groot aantal boorgaten stiet men op een harde laag puin of metselwerk, waar de boor zich niet doorheen liet drijven. Het onttrekt zich te enen male aan onze beoordeling, of het in deze gevallen ging om echte funderingen, dan wel om brokken metselwerk van omgevallen muren of betrekkelijk kleine brokken grof puin, bestaande uit enkele nog door specie bijeengehouden bakstenen. Waar men in drie of meer opeenvolgende gaten de „baksteenstop” ontmoet, zou men wellicht tot de aanwezigheid van fundering mogen besluiten. De afstand van het eerste tot het derde boorgat bedraagt vier meter en bij deze of een grotere afstand, zoals die bijvoorbeeld in lijn A of D is op te merken, voelt men zich geneigd aan een gaaf stuk fundering te denken. Ik moet echter uitdrukkelijk tegen deze aantrekkelijke gevolgtrekking waarschuwen op grond van een veeljarige praktijk. Wanneer men in de grond kan kijken door een complete ontgraving komt men vaak genoeg voor onverwachte en weinig verheugende verrassingen te staan.

Naast de zojuist besprokene zijn er een groot aantal boorgaten, waarin puin werd aangetroffen tot op een diepte van circa 2,80 meter, in de meeste van deze gevallen dus tot op het grijze zand. De verleiding is groot om uit deze verschijnselen tot een opgevolde gracht te besluiten. In een dichtgegooid kasteelgracht evenwel treft men in den regel niet enkel puin aan; oude grachtmodder, puin, daklei en verwerkte grond behoren tot het normale beeld.

Op de bijgevoegde tekening is een poging gedaan verantwoording af te leggen van de ondernomen arbeid. De reeksen boorgaten liggen op de lijnen, genummerd I t/m V en geletterd A t/m B. Met stippen aangegeven zijn de boorga-

ten, waar een ondoordringbare baksteenlaag verder onderzoek belette; de driehoekjes duiden op de plaatsen, waar het puin tot op de grijze zandlaag — soms tot op het veenbandje — reikte. Men zal met mij opmerken, dat er niet veel uit af te leiden valt. Het overblijvende aantal peilingen is te klein en ligt te verspreid, om een verantwoorde en gefundeerde beoordeling van het aan de orde zijnde vraagstuk mogelijk te maken.

Het lijkt wel zeer onwaarschijnlijk, dat het graven van sleuven mettertijd wél tot positieve resultaten zou kunnen voeren. Vanzelfsprekend zou men een behoorlijke mogelijkheid hebben om bomtrechters te herkennen en de stukjes ongeschonden bodemprofiel in zijn beschouwingen te betrekken. Misschien zou het gelukken inderdaad funderingen aan het licht te brengen. Het onderzoek zou echter wel zeer breed opgezet moeten worden en praktisch het gehele plein dienen te omvatten.

Afgezien van de enorme kosten is het zeer de vraag, of de bewoners aan een dergelijke onderneming zouden willen medewerken. De restauratie heeft lang genoeg geduurd om een begrijpelijk verlangen naar rust te doen ontstaan. Voorshands voelt men zich op grond van velerlei overwegingen niet zo bijzonder tot het voorbereiden van omvattende onderzoekingen aangemoedigd. Wisch toont zich een object, dat zich hardnekkig tegen een oudheidkundige beoordeling verzet. Zullen historici gelukkiger zijn en door nieuwe archiefvondsten, liefst met kaartenmateriaal, de beslissing brengen? Wisch blijft, hoe dan ook, voor archeologen en geschiedkundigen een uitdaging. Wie zal deze opnieuw aannemen?

Rest mij slechts een woord van dank te spreken aan het adres van de bewoners van Wisch en de Heer D. J. G. Buurman, Directeur van de Stichting Vrienden van de Geldersche Kasteelen, die elk op de hun geëigende wijze dit onderzoek hebben mogelijk gemaakt.

SUMMARY

WISCH CASTLE AND THE ARCHEOLOGIST

BY J. G. N. RENAUD

In the previous volume of this journal the author made a few archeological remarks about Wisch castle (near Terborg in the Province of Guelderland), which gave expression to a difference

of opinion regarding the interpretation of old maps which had arisen between the author and Mr. D. J. G. Buurman, Director of the Foundation „Vrienden der Geldersche Kasteelen”.

The author hoped that boreholes on the site confined by the castle wings would furnish sufficient data to obtain a better insight into the history. Figure I shows the series of boreholes (lines A-B and I-V) and their positions with respect to the building.

The soil under the turf proved to have been seriously disturbed, among other things by bomb craters. This made it impossible to obtain a true

picture of the situation. The boreholes marked ● did not permit of proper investigation as the drilling bit stuck on an impenetrable layer of brick. Foundations or coarse rubble? The question cannot be answered. The sign Δ denotes the boreholes in which rubble was found down to the original soil at a depth of about 3 metres. What remains is insufficient and too scattered to enable conclusions to be drawn.

BOEKBESPREKINGEN

Walter Dixel, *Das Hausgerät Mitteleuropas*, Klinkhardt und Biermann Verlag, Brunswick-Berlijn, 1962, 967 afb.; 16 kleurenplaten; 106 blz. tekst.

In 1939 verscheen in de reeks boeken over kunst en kunstnijverheid, uitgegeven door het bekende Propyläenverlag, een werk van de hand van prof. dr. Walter Dixel, getiteld *Deutsches Handwerksgut*. Het boek was bedoeld als „*Ergänzungsband*”, als hekkesluit dus. Dixel moet er in geslaagd zijn de uitgevers duidelijk te maken, dat met een uitvoerige behandeling van de kunstnijverheid niet kon worden volstaan; dat er een grote massa van belangwekkende gebruiksvoorwerpen zelfs bij de behandeling van de kunstnijverheid toch nog aan de aandacht ontsnapt was. Als ontwerper van gebruiksaardewerk, glas en bestekken had Dixel van huis uit belangstelling voor de vormgeving van het kleine huusraad en hij wist, beter dan menigeen, dat dit in den regel zelfs die kunsthistorici niet vermocht te boeien, die zich overigens nog wel eens met glas, zilver of majolica wilden bezig houden.

Dixels werk opende voor velen een nieuwe wereld en de archeologen, door hun werk in het bijzonder met de voortbrengselen van pottenbakker en glasblazer in een meer of minder regelmatig contact, bekeken hun vondsten met andere ogen. Sommige museummensen begonnen zich af te vragen, of zij op den duur niet meer belangstelling behoorden op te brengen voor het gewone huusraad en zijn vormgeving in den loop der tijden. Voor Dixel had zijn studie tot gevolg, dat de stad Brunswijk hem opdroeg een „Formsammlung” bijeen te brengen, die dienstbaar kon worden gemaakt aan de opleiding van een nieuwe generatie ontwerpers voor metaalwaren-, glas- en aardewerkfabrieken. Van 1942 tot 1955 heeft de schrijver deze verzameling naar zijn vormhistorische inzichten kunnen opbouwen.

Deutsches Handwerksgut was in den loop der jaren uit de boekhandel verdwenen; vele exemplaren waren tijdens de oorlog vernietigd. De gestadige groei van zijn foto-archief en verdere ontwikkeling van zijn inzichten maakten het voor Dixel wel uitermate aantrekkelijk in te gaan op de voorstellen van nieuwe uitgevers. En zo kwam dan een nieuwe versie tot stand, die onder de veel omvattende naam *Das Hausgerät Mitteleuropas* op de markt werd gebracht.

Zoals de titel reeds aangeeft, behandelt deze uitgave een groter gebied; de auteur heeft de verschijnselen, karakteristiek voor Nederland, Zwitserland en Oostenrijk in zijn beschouwingen opgenomen en de gedurende vele reizen verzamelde gegevens benut. Het illustratiemateriaal moest nu noodzakelijkerwijze uitgebreid worden; het telt thans 967 afbeeldingen en 16 kleurenplaten.

Het onderwerp van studie is de vormontwikkeling van het gebruiksvoorwerp in glas, ceramiek, hout, brons, tin en zilver. De pronkstukken met hun soms al te overdadige ornamenten, het voorwerp met duidelijk herkenbare stijl worden nadrukkelijk uitgesloten. Het uit klei en andere grondstoffen gevormde — in scherpe tegenstelling tot het gebouwde, samengestelde — verschaft het studie-materiaal. In de meeste gevallen derhalve met alledaagse goed, door de beschrijvers van de geschiedenis van de kunstnijverheid met soms niet te miskennen gering-schatting behandeld, dan wel totaal genegeerd.

Het stemt tot nadenken, dat parallel met de studierichting, waarin Dixel zich bewoog een verwant streven tot realisatie kwam. Voor cultuurhistorisch geïnteresseerden verschenen successievelijk verschillende deeltjes van een serie „*Every-day life in Old England*” en van een reeks „*La vie quotidienne*”. Men vraagt zich ietwat verwonderd af, of dit alles teruggaat op het niet alleen hier te lande weinig bekende werk

van de Deense cultuurhistoricus Troels-Lund.

Wat Dexel betreft kan men daar geen bevestiging voor vinden. Men mist in de literatuurlijst een betreffende verwijzing, terwijl de theoretische benadering van zijn probleemstellingen veel meer vanuit het esthetische en het ambachtelijke, dan vanuit de cultuur-historische beschouwingwijze ondernomen is. Zijn arbeid als ontwerper heeft hem in de eerste plaats met vraagstukken betreffende de vormgeving geconfronteerd. De grondstof en de van nature gegeven mogelijkheden tot zijn verwerking vormen zijn uitgangspunt. Vandaar de sterke nadruk op het gestalte geven: „und nur das Gefomte soll hier betrachtet werden”, zegt Dexel in zijn inleiding. Gevormd wordt in de allereerste plaats de klei „im ursprünglichsten und unmittelbarsten Sinne”.

Een sterk beeldende uitspraak, veel meer een beleving dan een mathematisch-juiste formulering der theoretische grondslagen van zijn studie. Men ziet de scheppende handen van de pottenbakker kneden en vormen; de op de schijf draaiende kleimassa, nog amorf, optrekken tot een vaas, een beker, een kan. Gevormd wordt ook het metaal, het glas, het gesteente en het hout. Maar in geen enkel materiaal zijn de bezige handen zo bepalend voor het resultaat als bij de klei.

De voorwerpen, waaraan de schrijver zijn liefdevolle aandacht wijdt zijn dus tot op hoge graad afhankelijk van de mogelijkheden van de grondstof. Daar het in de eerste plaats gebruiksvoorwerpen zijn, wordt hun vormgeving bovendien bepaald door het doel, waarvoor ze geschapen zijn. Daarnaast kent Dexel een beslissende betekenis toe aan de smaak, of liever — naar zijn terminologie — aan de bewuste vormkeuze van een bevolkingsgroep. Uit de mogelijkheden van grondstoffen, het nagestreefde doel en de vormkeuze ontstonden de gebruiksvormen, die uit de aard van hun wezen generaties lang haast onveranderd voortbestaan.

Dexel spreekt in dit verband van „Dauerformen” en stelt deze tegenover de stijlvormen, waarin de mode, de aan tijdelijke waarderingen gebonden smaak zich weerspiegelt. Vanzelfsprekend valt soms bij de allergewoonste zaken de invloed van de stijlform op de gebruiksvorm niet te ontkennen en Dexel wijst zelf bovendien op gevallen, waarin een vorm, afkomstig uit andere, buiten Europa gelegen cultuurgebieden burgerrecht krijgt, als het ware wortel schiet in

een streek met een serie tijdloze, overgeleverde vormen. Dit gebeurt uiteraard des te gemakkelijker, wanneer de indringer zich weet te doen accepteren met behulp van een gelijktijdige import van tot dusverre onbekende voedings- en genotmiddelen of door bij te dragen tot verfijning van de tafelgewoonten.

In grote lijnen voltrekt zich de verandering van overgeleverde zaken haast onmerkbaar en ontwikkelingen volgen een trage gang. Maar soms werken ingrijpende gebeurtenissen sterk in op de bestaande tradities: de invloed van de Romeinse cultuur, de import uit Italië en Spanje gedurende de 15de eeuw, de Renaissance en de aanraking met Azië trekken diepe dwarsvoren in de gelijkmatige, zorgvuldig toebeide akker van het gebruikelijke vormenscala. Voorts werken deze vreemde stromingen niet overal op dezelfde wijze door in de behandelde gebieden. Het boek doorbladerend ontdekt men spoedig, dat er door de tijden heen grote verschillen zijn te constateren tussen de gebruiksvoorwerpen van Nederland en Zwitserland, Noordduitsland en Oostenrijk. Men voelt zich als het ware uitgenodigd om na te gaan, in hoeverre tekst en afbeeldingen werkelijk elkaar ondersteunen. Zo vraagt men zich af, of de in afb. 269 gereproduceerde grape („spaanse pot”) wel zo karakteristiek is voor Zuid-Duitsland. In onze musea komen eveneens enkele exemplaren voor. Wil men zich klaarheid op dit punt verschaffen, dan behoort men toch wel na te gaan, hoe deze grappen in onze musea terecht zijn gekomen. Maar, hoe zeer men zich geneigd voelt bepaalde zaken eens wat beter op de keper te beschouwen, het zou mij momenteel te ver voeren, om hier de gedachtengang van de schrijver, de basis van zijn boek volledig weer te geven en kritisch te onderzoeken. Daar vrijwel niemand over de uitgebreide fotodocumentatie van de auteur zal beschikken, is dit in feite ook een haast onmogelijke taak.

Het kon niet anders, of Dexel moest wel tot een voorzichtig chronologisch overzicht komen; daarbij steunt hij — hoe kan het ook anders! — op het door archeologen gepubliceerde materiaal. Voor de Romeinse tijd, de dagen van Franken en Merovingen levert dit geen bijzondere hinderpalen op. Maar waar de archeologen hem in de steek laten wordt het moeilijker. Vanaf de Karolingische Tijd tot de 16de eeuw reikt het Niemandland, waar de kunsthistoricus geen belangstelling voor heeft — tenminste voor zo ver dit het gewone kleine huisraad betreft — en waar de archeologen eerst sedert enkele decen-

nia hun aarzelende speurtochten over beginnen uit te breiden. De chronologie van het middeleeuwse aardewerk is nog een grotendeels gesloten boek, om van die van het brons, het tin of het glas maar niet te spreken.

Misschien zouden de archeologen zich wel eens een beetje verwonderd kunnen voelen, Dexel op hun pad te ontmoeten. Deze toch knabbelt met zijn grondgedachte van de „Dauerformen” wel een weinig aan een hoekpijler van hun chronologisch bouwsel. Hun „voorwerpen-chronologie” baseert zich juist uitdrukkelijk op de veranderlijkheid der dingen, op die van de ceramiek in de eerste plaats. Verre van de grote — voor de architectuur in de eerste plaats geldende — stijlperiodes in kogelpotten en Siegburgse kannetjes te willen zien weerspiegeld, gaan zij toch gaarne uit van soms subtiele dateerbare wijzigingen. Nu ziet ook Dexel de overgeleverde vormen veranderen, zij het slechts uiterst langzaam. Waarschijnlijk veel langzamer dan het de archeoloog met zijn behoefte aan scherpe dateringen lief is.

Dxel maakt zich dan ook geen al te grote zorgen over deze tijdsbepalingen. Ook al zou een opgraver in de loop van een bijzonder gelukkig onderzoek er in slagen vondsten te verwerven, die goed gedateerd konden worden — bijvoorbeeld door de vaststaande datum van een brand, een verwoesting — dan zou het voor Dexel toch nog de vraag blijven, of de stratigrafisch zo goed gesitueerde zaken pas gekocht waren, dan wel integendeel juist uit grootmoeders porceleinkast waren gekomen, voordat ze onder die zo mooi gedateerde brandlaag geraakten.

Onze auteur stelt zich derhalve gaarne tevreden met globale chronologische aanwijzingen. Soms zijn deze — in het licht van nieuwere en nieuwste inzichten — zelfs in hun algemeenheid niet meer houdbaar. Het in afb. 384 weergegeven drinkbekertje komt in deze uitvoering zeker niet meer in de 15de eeuw voor, maar sterft in de loop van de tweede helft van de 14de eeuw uit. En de graven uit de omgeving van Paderborn (afb. 257), die in de 15de eeuw geplaatst worden, vinden hun regelrechte vergelijkingsstukken in een stel kookpotten, dat door een gelukkige — archeologische — omstandigheid met zekerheid aan het tweede kwart van de 14de eeuw toe te wijzen is. Het blijft voor mij trouwens de vraag, of deze gebruiksvoorwerpen, geïnspireerd door de druppelvorm, werkelijk aan landschap en bevolking gebonden traditionele vormen zelfs maar kunnen vertonen! Ook al

moet ik toegeven, dat in de toevoegingen variaties voorkomen, die inderdaad regionaal schijnen.

Men hoede zich er voor, het onderhavige boek als determinatieboek te gebruiken ten aanzien van de voorwerpen, die men zo graag dateren zou! Daarvoor is de basis veel te smal! Dit is de bedoeling van Dexel trouwens beslist niet geweest. „Das Wesen der zentraleuropäischen Gefäßformen zu untersuchen und abzugrenzen soll eine der Hauptaufgaben dieser Arbeit sein”.

Zijn denkbeelden ontwikkelend stuit de auteur nog op vele raadsels. Hij ontdekt vormverwantschappen op ver van elkaar verwijderde plaatsen op aarde, constateert daarentegen grote verschillen in gebieden, die dicht bij elkaar liggen. Welke gevaren er aan zijn methode van werken kleven — zorgvuldig registreren, wat zich in de diverse openbare en particuliere collecties uit het bewerkte gebied bevindt — weet Dexel zelf opperbest en in vele gevallen zal hij geïnformeerd hebben hoe bepaalde stukken, die voor hem „uit de toon” vielen, in de betreffende collectie terechtgekomen zijn. Dit behoeft hem niet altijd voor misgrepen.

De kan uit de Wieringermeer (afb. 150), behoort beslist tot de import uit de Maasvallei (Andenne) gerekend te worden. Hier kan slechts de vraag zijn, in hoeverre deze import een impuls geleverd zal hebben voor de ontwikkeling van de Nederlandse vormenschat. Wanneer wij tenminste daarvan mogen spreken.

De overweldigende import uit het Rijnland en uit Brabant en Vlaanderen in het westelijke deel van het huidige Nederland, doet de vraag rijzen, wat hier als eigen beschouwd moet worden. Maar een bespreking van Dexel's werk is beslist niet de plaats om dieper op deze vraag in te gaan. Ik moet hier volstaan met enkele vraagtekens te plaatsen. Het is duidelijk, dat de schrijver niet aan misvattingen ontkomen kon. Er is op zijn gebied nog zo weinig voorstudie verricht, dat hij alleen de grote lijnen vermag vast te stellen en het aan toekomstige onderzoekers moet overlaten, om te detailleren. Zelfs waar het materiaal betreft, waar wel eens wat meer aan gedaan is, zoals het glas of het tin. Waarom men de gedrongen kan uit afb. 177, tentoongesteld in het museum te Frankfort am Main, Hollands noemt en in de 14de eeuw plaatst, is mij niet duidelijk. De dekselklauw met de twee eikels zou voorts een waarschuwing voor een al te vroege datering moeten zijn. We kennen overigens geen 14de eeuws tin uit Nederland, dat maatstaven voor een vergelijking zou kunnen opleveren.

Bij al het werk, dat door de schrijver verzet is, hebben mijn opmerkingen weinig te betekenen. Als alle pionierwerk vertoont ook dit kleine oneffenheden. Wij nemen ze op de koop toe bij een tekst, die veel te overwegen geeft, en bij een schat van afbeeldingen, die voor de eerste maal in de litteratuur vergelijking van zeer veel verschillend materiaal mogelijk maakt.

J. G. N. RENAUD

C. W. Royaards, P. Jongens en H. E. Phaff. Het Stadhuis van Haarlem, Algemeen Restauratieplan, De Erven F. Bohn / H. D. Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem 1961.

De ondertitel van dit boek geeft te kennen dat het bedoeld is als toelichting op een algemeen restauratieplan voor het Haarlemse stadhuis.

Het opent met een historische inleiding en algemene toelichting door de heer Royaards. Vervolgens biedt het een beschrijving in onderdelen van het plan, door de heer Jongens. Tenslotte bevat het een opsomming van de litteratuur en de afbeeldingen die ten behoeve van de restauratie bijeen werden gebracht. Deze documentatie, die vooral te danken is aan de speurzin van de gemeentesecretaris mr. H. E. Phaff, levert een prachtig voorbeeld op van wat op dit gebied te bereiken valt, en het eerste deel van het boek toont aan hoe belangrijk dergelijke gegevens zijn voor het uitwerken van de plannen.

Een algehele restauratie van het stadhuis-complex valt voorlopig nog niet te verwachten. De gedachte is evenwel om het „algemeen restau-

ratieplan" richting gevend te doen zijn voor de successievelijk uit te voeren herstellingen, en ten grondslag te leggen aan de kleinere vernieuwingen die in de loop van de komende jaren uitgevoerd zullen moeten worden.

Indien het plan eens volledig geëffectueerd zal zijn, zal het een waardig voorbeeld opleveren van de hedendaagse opvattingen over monumentenzorg, waarbij de aanwijzingen die in het gebouw zelf opgesloten liggen zulk een belangrijke rol spelen. Het is een goede gedachte geweest van architect C. W. Royaards om op deze kant van de zaak nader in te gaan, en de lezer in te lichten over de wijze waarop de inzichten over de restauratie en monumentenzorg zich in de loop der jaren hebben ontwikkeld.

Het algemeen uitgangspunt van de architect is om het gebouwencomplex weer volledig voor zijn taak als raadhuys geschikt te maken door restauratie, niet alleen van de aan de markt gelegen ruimten — met als kern de „grafelijke zaal" — maar ook van het daarachter gelegen conglomeraat van het middeleeuwse Dominicanenklooster. Het verdient als zodanig alle waardering.

Men mag Haarlem gelukkig prijzen dat de behartiging van de restauratie van een van de belangrijkste stadsgebouwen in zulke deskundige handen gelegd is, en daarenboven dat er blijkbaar zoveel interesse bestaat van de zijde van de burgerij, dat een aantal ingezetenen door een financiële bijdrage de uitgave van het hier besproken boek mogelijk hielp maken.

MR. C. A. VAN SWIGCHEM

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,

Tb. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan,

Mr. C. A. van Swigchem, Ir. C. L. Temminck Groll, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 April 1963

Zesde Serie / Jaargang 16 / Aflevering 2

Met Nieuwsbulletin Aflevering 4

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;

Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,

Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-2648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

MR. C.A. VAN SWIGCHEM

*Mogelijkheden tot vorming voor de classicistisch georiënteerde bouwkunste-
naar te Amsterdam in de tweede helft van de 18de eeuw*

Kolom 57

J.C. EBBINGE WUBBEN

*Een speurtocht door enige archieven naar bouwkundige ontwerpen uit het
begin van de 19de eeuw*

Kolom 73

J.C. EBBINGE WUBBEN

Onbekende tekeningen voor het Stadhouderslijk Kwartier te 's-Gravenhage

Kolom 89

ANTON VAN OIRSCHOT

Ontwerptekeningen van Pieter Post voor Kasteel Heeze

Kolom 93

MOGELIJKHEDEN TOT VORMING VOOR DE CLASSICISTISCH GEORIËNTEERDE BOUW- KUNSTENAAR TE AMSTERDAM IN DE TWEEDE HELFT VAN DE 18DE EEUW

DOOR

MR. C. A. VAN SWIGCHEM

De mogelijkheid tot goede opleiding is voor de ontwikkeling van de kunsten uiteraard een belangrijke factor. Daar wij in het begin van de 19de eeuw veel klachten horen over de kwaliteit van hetgeen op het gebied van de bouwkunst te Amsterdam wordt gepresteerd, ligt het voor de hand, dat wij ons afvragen, of hier een bepaald verband dient te worden gelegd met de mogelijkheden tot vorming, die er in het voorafgaande tijdvak bestonden. Al dadelijk dient dan te worden vooropgesteld, dat er te Amsterdam op het gebied van de bouwkunst weinig opleidingskansen waren, minder nog dan op dat van de beeldende kunsten.

Eerst in 1817 werd er een Academie opgericht, waar de bouwkunst één van de vakken was¹. Het Koninklijk Besluit, dat het programma regelde, gaf de volgende voorschriften:

„In de eerste klasse zal men moeten teekenen, gedeelten van architectuur naar opgaaf en naar het bijzonder stelsel van een of ander der groote meesters in dat vak.

In de tweede klasse zal men ontwerpen maken van gedeelten van een gebouw, zooals trappen, portalen, kappen, gevels, gewelven, enz.

In de derde of hoogste klasse zal men ontwerpen maken van burgerlijke gebouwen naar opgaaf, met derzelver plattengrond, opstand en doorsnede”.

Geheel naar de geest van de tijd werd het talent aangemoedigd door het beschikbaar stellen van prijzen.

Er is overheidsbemoeying voor nodig geweest om het zover te krijgen. In de 18de eeuw heeft de Amsterdamse regering weinig of niets tot bevordering van de bouwkunst gedaan. Er staan echter voor de architect, die zich wil ontwikkelen, meer wegen open dan alleen studie aan een

¹ Zie de gegevens hierover in het archief van het Koninklijk Instituut, Trippenhuys.

academie. Van deze andere mogelijkheden is ook in de periode vóór de Franse tijd ruimschoots gebruik gemaakt.

De litteratuur uit binnen- en buitenland heeft stellig een zeer belangrijke rol gespeeld voor allen, die het gemiddelde wilden voorbijstreven. De gewone timmerman deed het met zijn „Bosboom”, d.w.z. met de uitwendige vormen van de verschillende orden, die hij door natekenen uit Bosboom's leerboek had leren kennen. Dit natekenen gebeurde dan veelal op het teken-college dat hij bij de een of andere baas in de avonduren volgde². Op dergelijke cursussen, die ook in de 19de eeuw gegeven werden, kwam ook het technische tekenen aan de orde, van trappen, kappen en dergelijke, en leerde de jongeman in het algemeen hoe hij moest „uitslaan” (projecteren), „profielen” tekenen (doorsneden) etc.³

De directe opleiding door toedoen van timmermans- of metselaarsbazen, die op de praktijk was gericht, ging bepaald niet ver. Iemand heeft eens gesproken over de mateseophobie van de timmerman-architect⁴, en al komen wij bij personen als Rendorp, Duyvené, Berquin en Caspar Philips — allen Amsterdammers die er het hune toe hebben bijgedragen om een beter handboek in de Nederlandse taal voor de timmerman op de markt te brengen — dit mooie woord niet tegen, de zaak zelve was hun zeer wel bekend, getuige diverse van hun uitlatingen.

Voor degene die verder wilde komen, en die dan liefst Frans, of zelfs Italiaans moest kunnen

² P. Rendorp maakt in de voorrede van zijn bouwkundig manuscript „Kort Begrip” melding van deze cursussen. Er zijn verder diverse advertenties bekend van bazen die belangstellenden voor hun „college” uitnodigden.

³ Er zijn diverse tekeningen van deze aard bewaard op het Gem. Arch. Amsterdam.

⁴ E. J. Dijksterhuis in: *Simon Stevin*, Den Haag, 1943.

lezen, waren er de klassieke werken. Daarvan moeten niet in de laatste plaats de boeken van Le Clerc en Daviler genoemd worden. Daarnaast de diverse uitgaven van Goldmann en Sturm, voor sommigen in het bijzonder van belang, omdat ze in het Duits waren geschreven.

De 18de eeuw heeft aan de 17de eeuwse en oudere werken een belangrijke eigen literatuur toegevoegd, en we komen namen tegen als Bri-seux en Patte.

Schrijvers uit deze tijd, die in ons land tot de vorming van de ideeën op het gebied van de architectuur belangrijk hebben bijgedragen, zijn zonder enige twijfel Blondel en De Neufforge. De eerste heeft enige van zijn werken in Holland laten uitgeven, o.a. in Amsterdam. Er is ook een Blondel Jr. geweest, die tekeningen maakte voor decoraties voor de Amsterdamse Stadsschouwburg; ook vertelt Berquin ons in een van zijn boeken over een persoonlijk contact met een Blondel in de omgeving van Amsterdam. Dit zal dezelfde geweest zijn. Er was dus waarschijnlijk ook een meer directe relatie tussen Blondel en de bouwkundigen in deze stad dan alleen via de boekenkast⁵. Dat de Neufforge werd nagevolgd, blijkt ons uit enkele op zijn boeken geïnspireerde schetsen die bewaard bleven⁶.

Bij de boeken zijn in ons verband in het bijzonder die van de eigen Nederlandse markt van het grootste belang. Aan het slot van dit artikel geven wij als bijlage een lijst van werken over de architectuur in de tweede helft van de 18de eeuw in het Nederlands geschreven of vertaald. Wie er kennis van neemt zal zien, dat er een bepaalde ontwikkeling van de bouwkundige belangstelling uit valt op te maken in classicistische richting. Met het oog daarop wordt het gegeven, en uiteraard niet om te suggereren, dat de opsomming volledig zou zijn, of dat zij een beeld oplevert van de meest gebruikte literatuur. Daarvoor weten wij te weinig af van de invloed die de buitenlandse, en ook de oudere werken hebben gehad.

In de opdrachten, waarvan de boeken van Duyvené en Berquin zijn voorzien, wordt een

eervolle buiging gemaakt naar Joachim Rendorp, bevorderaar van de bouwkunst. Of deze geste meer achtergrond had dan alleen erbetoon aan een terzake kundig magistraatspersoon, die men graag te vriend wil houden? Dat Rendorp in Amsterdam als bouwkundige bekend stond blijkt uit hetgeen hij ons zelf vertelt in zijn *Memoriën dienende tot opheldering van het gebeurde gedurende den laatsten Engelschen oorlog*⁷. Welke de waarde was van zijn amateuristische kunde valt moeilijk te beoordelen.

Wij durven niet uitmaken of soms de volgende zinsnede van zijn tijdgenoot Bélidor van toepassing is: „les demi-savans sont dangereux dans toute sorte de genre; mais, ils sont insupportables en fait de bâtimens, et le fâcheux est, que tout le monde veut-être architecte”⁸.

Stellig is wel van grote betekenis geweest het optreden van Petrus Camper, van 1755—1761 professor te Amsterdam, die ook vriendschappelijke contacten onderhield met de Tekenacademie⁹.

Naast cursussen, studieboeken en stimulansen van enkele belangrijke figuren valt nog te vermelden het belang van hetgeen zich afspeelde op het terrein van de aanverwante kunsten. Wij kunnen niet gemakkelijk de betekenis overschatten van de invloed die daarvan kon uitgaan op een bouwkunstenaar, die in de classicistische, dat wil zeggen in de heersende, richting verder wilde komen.

Overigens stond de praktijk van de bouwkunst destijds dichter bij die van de beeldende kunsten, dan wij ons thans wellicht voorstellen. De beeldhouwkunst gold voor een gebouw niet als een facultatief toevoegsel, maar als een essentieel onderdeel. De boeken uit de 18de eeuw, die over de architectuur handelen, laten op dit punt geen twijfel over. Zij stellen de eis dat de architect de „sieraden” naar behoren kan tekenen. Ook waarschuwen zij er voor, dat hij zich niet moet bepalen tot het tekenen op papier. De werkelijkheid immers komt soms heel anders uit dan men zich gedacht heeft. Daarom moet de

⁷ Allart, 1792.

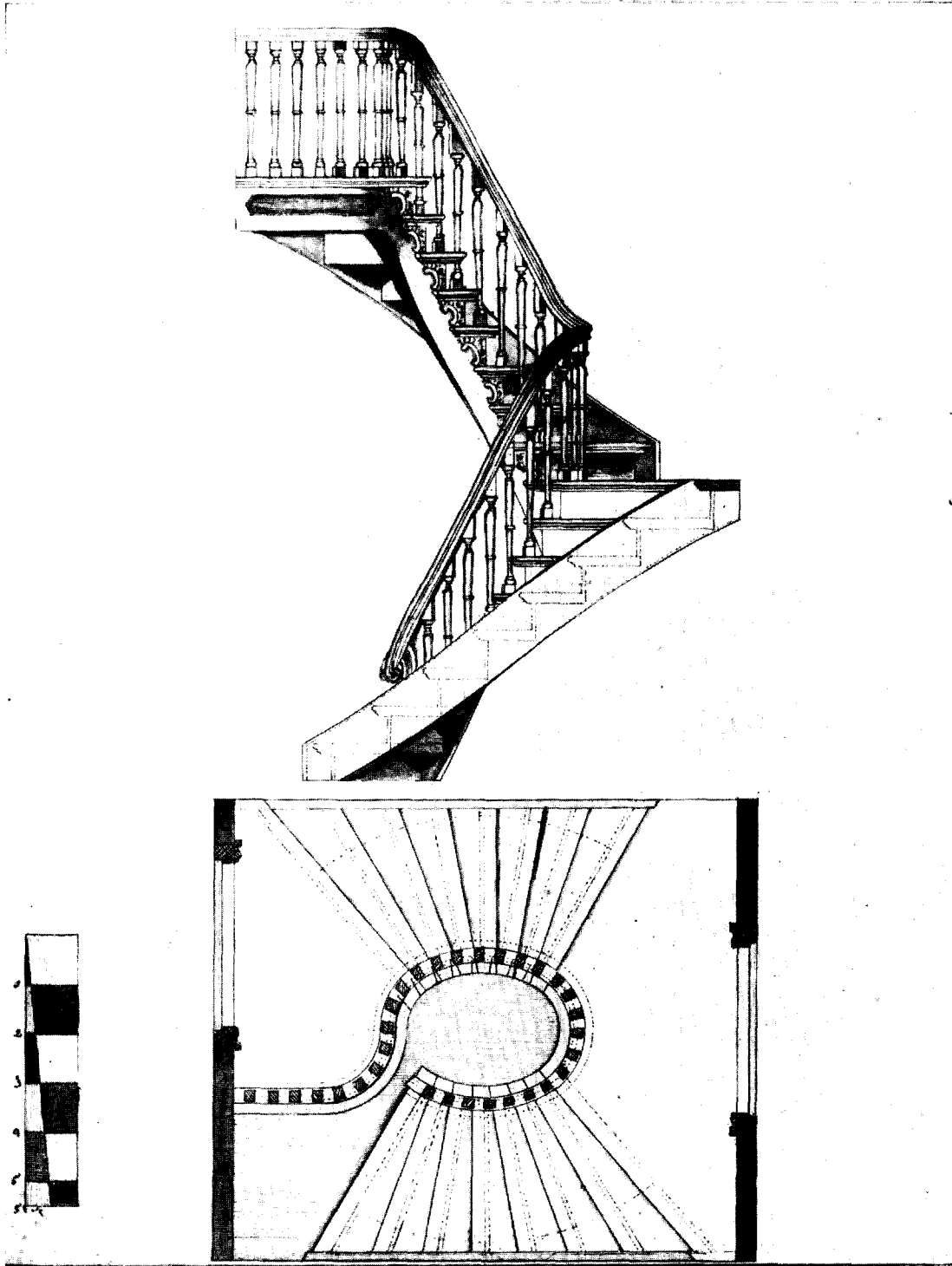
⁸ Bélidor, *La science des Ingenieurs*, Nouv. éd., la Haye 1775, blz. 69.

⁹ De gegevens, in dit artikel vermeld over de tekenacademie, zijn ontleend aan het archief van de academie, Gem. Arch. Amsterdam. Camper heeft in 1766 gepoogd ook te Groningen een tekenacademie in het leven te roepen. Zie R. van Eynden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der Vaderlandsche schilderkunst*, Haarlem 1816—'40, II, blz. 164.

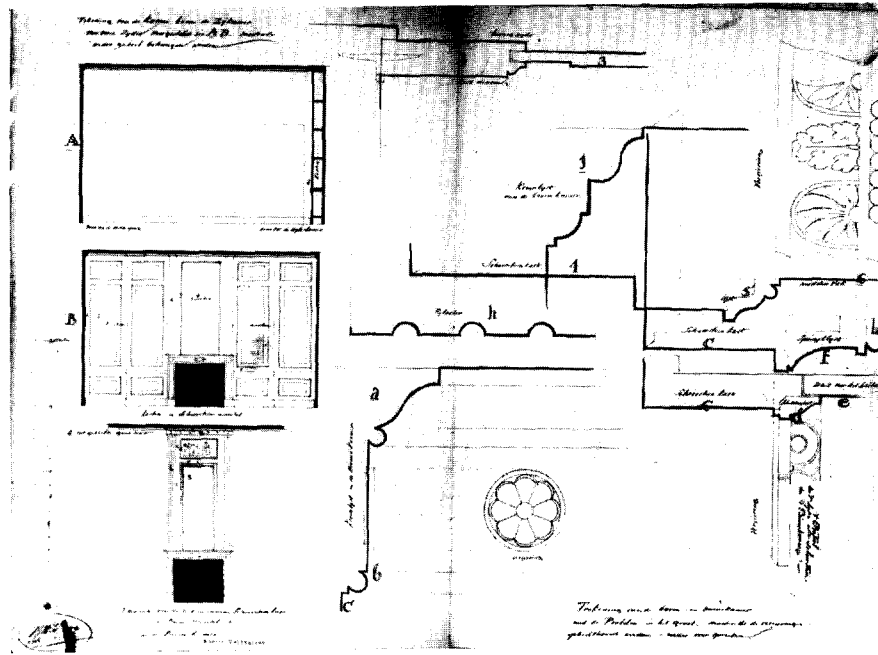
⁵ Zie M. D. Ozinga in *Oudb. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 4de s. 5 (1936), blz. 127, waar ook gegevens worden vermeld over Blondel Jr., te vinden in *Bull. de la Soc. de l'Hist. de l'Art Fr.*, 1935, blz. 85—89.

⁶ Een ontwerp voor een tuinhuis in de K.O.G.-collectie te Amsterdam met bijschrift „vide Neufforge”. Sommige tekeningen van Viervant in de Teylercollectie te Haarlem herinneren ook sterk aan hem.

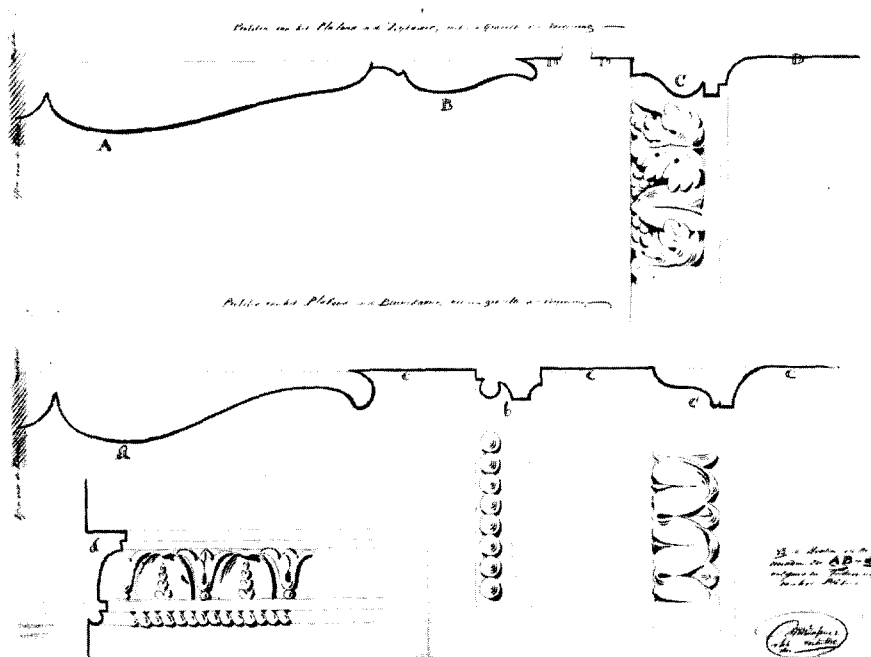
VORMING BOUWKUNSTENAAR TWEEDE HELFT 18DE EEUW

Afb. 1. Tekening, die door een leerling op een avondcursus vervaardigd moet zijn. Aan de achterzijde gemerkt „no 15”.
(Amsterdam, Gemeente-Archief)

Afb. 2. Architectentekening (B. W. H. Ziesenis, 1805) voor de nieuwe aankleding van twee vertrekken, waarop in het groot de profielen zijn aangegeven van de lijsten, „moetende de versieringen gebeeldhouwt worden; — nader over spreken”.
(Amsterdam, Gem. Archief)

Afb. 3. Architectentekening (B. W. H. Ziesenis, 1809), waarop de detaillering wordt aangegeven voor in stucwerk uit te voeren plafondlijsten, alsmede het profiel van de „roosen” in het midden.
(Amsterdam, Gem. Archief)

architect liefst zelf ter plaatse op de wanden, die voor de decoratie bestemd zijn, de omtrekken in krijt schetsen, om het resultaat in loco te kunnen beoordelen. En in ieder geval moet hij de vormgeving bij de uitvoering niet aan de timmerman overlaten, zo luidt het advies ¹⁰.

Behalve ten aanzien van de figuren, die een gebouw sieren, en de ornamenten, die er aan te pas worden gebracht, is er de algemene perspectivische opzet, waarvoor het tekentalent ontwikkeld moet worden. Er wordt de nadruk op gelegd dat de architect de perspectivische regels niet alleen bij het ontwerp van de uitwendige bouwmassa en de groepering van de onderdelen daarvan in acht moet nemen, maar ook bij de ordonnantie van het interieur.

Het behoeft geen betoog dat de herlevende belangstelling voor het classicisme in de bouwkunst gezien moet worden in verband met de nieuwe richting, die optreedt in de beeldende kunsten. Er was omstreeks het midden van de eeuw een periode — het Louis XV — waarin het ornament hoe langer hoe meer een eigen weg op ging. Een zeker verzet tegen de overladenheid van het rococo is er ook in die periode wel geweest. In Amsterdam bijvoorbeeld heeft Pieter Rendorp in zijn ontwerpen omstreeks 1755 wel van het algemeen heersende rocaillémotief gebruik gemaakt, maar dit bewust binnen de perken gehouden, teruggedrongen tot een ondergeschikte plaats in een met opzet strak gehouden geheel. Er waren echter meesters die uitbundig waren in het gebruik van de Lodewijk XV-vormen, en, zegt Bédidor, wanneer zij navolging hadden gevonden zouden wij geheel zijn teruggevallen in de gotische barbaarsheid.

De keer kwam echter spoedig na het midden van de eeuw, en door de beelden, bas-reliëfs, medaillons, arabesken, friezen en dergelijke, die daarna in de mode raakten, trad de toepassing in de bouwkunst van de verwante schilder- en beeldhouwkunst in een nieuwe fase.

In het begin van de 18de eeuw vonden op het gebied van de beeldende kunst te Amsterdam twee evenementen plaats, die men in onderling verband kan zien. Zij bleven beide zonder het onmiddellijke gevolg dat men er van verwachtte, en moesten in de tweede helft van de eeuw als het ware een reprise beleven. De eerste gebeurtenis is het legaat waardoor de uiterst belangrijke, geheel classicistisch georiënteerde prentverzameling van Michiel Hinloopen voor de stad

Amsterdam beschikbaar kwam ¹¹. De tweede is de inrichting van een tekenacademie.

Tot goed begrip van een en ander dienen wij te beseffen welk een grote betekenis in de 18de eeuw plaatwerken en prenten hebben gehad als instructiemateriaal. Op de academie werden personen in „antieke” standen getekend en de modellen werden door de belangrijkste leden om beurten „gesteld” naar voorbeelden uit plaatwerken. Ook losse prenten waren van belang. Chomel verwijst hen die een fontein willen maken naar de platen, die, zegt hij, op de markt te koop zijn. In bouwkundige boeken vinden wij de prenten als hulpmiddel voor de vormgeving vermeld.

De geëigende plaats in Amsterdam om zich platen, ook als directe stijlvoorbeelden, aan te schaffen, was in de galerij boven de Beurs, ook wel de kunstzaal of prentenkamer genoemd. De ruimte was door schotten verdeeld in appartementen of kassen, welke door kunsthandelaren gehuurd werden om hun handel in ten toon te stellen en te venten. Daarnaast was er een kunsthandel op een zeker niveau. In 1798 heeft een aantal kunsthandelaren op initiatief van de bekende C. S. Roos zich verenigd tot een genootschap dat niet slechts indirect een cultureel doel beoogde, maar als directe opzet had het stimuleren van de kunsthandel ¹².

Het is typerend voor de situatie in de eerste helft van de eeuw dat de tekenacademie aanvankelijk op niets is uitgelopen en dat de platencollectie Hinloopen ergens in een verloren hoek op het Stadhuis in het ongereede raakte.

Tegen het midden van de eeuw moet men dan weer van voren af aan beginnen. Een groep kunstenaars — schilders, graveurs en beeldhouwers — verenigt zich in 1743 tot een nieuwe academie, maar de werkruimte boven de Leidse Poort waarover deze beschikte was onvoldoende. Na enkele jaren verbinden de meeste leden van de groep aan de bereidheid om de samenwerking in het verband van de academie voort te zetten de voorwaarde „dat de balk gemaakt zal worden”. Zij achtten zich in het kennelijk bouwvallige atelier in levensgevaar. Het is te betreuren dat een figuur als Pieter Rendorp, die zelf toch veel inzicht had in datgene wat aan de kwa-

¹¹ Zie hiervoor: J. Z. Kannegieter, „Michiel Hinloopen”, *Oud Holland*, 45 (1928), blz. 123 e.v. en blz. 221 e.v.

¹² Genootschap ter bevordering der Teeken-Schilder-Beeldhouw- en Graveerkunst te Amsterdam. Zie *Oeconomische Courant* 9.11.1799.

¹⁰ Bédidor, *o.c.*

liteit van de Amsterdamse artiest ontbrak, van het verbeteren van de academie geen stadszaak heeft gemaakt. Een verzoek van de academieleden aan de stad werd in zijn handen gesteld ter afdoening, maar hij gaf helaas nul op het rekest. Hij stond hun afgevaardigden op de stoep te woord, en volgens het verslag dat zij uitbrachten gaf hij te kennen, dat de academie nog lang niet aan een betere behuizing toe was. Hij gebruikte voor hun zaak het woord „bombarie”.

Ongeveer vijftien jaar later lukt het beter om de zaak op gang te krijgen. De stad stelde toen de nodige ruimte in het stadhuis beschikbaar en er werd een nieuw reglement voor de academie vastgesteld. Ook nu komt de naam Rendorp weer naar voren, namelijk wanneer in de kring van de kunstenaars de vraag gesteld wordt of men niet zou moeten proberen Rendorp — ditmaal Joachim¹³, de zoon van Pieter — als Curator aan de academie te verbinden. Kennelijk gevoelde men de behoefte om de band met de overheid zo nauw mogelijk aan te halen teneinde zich van een zo krachtig mogelijke protectie te verzekeren. Het plan ging echter niet door.

Ook in dit geval menen wij het te moeten betreuren, dat de Amsterdamse regeerders de culturele belangen in hun stad niet krachtiger hebben willen bevorderen.

Verscheidene pogingen om een eigen academiegebouw te verkrijgen, of althans een royalere en beter ingerichte plaats in een van de stadsgebouwen, zijn in de periode tussen 1765 en 1796, het jaar waarin men het stadhuis moest ontruimen, op niets uitgelopen. Dit neemt niet weg, dat de situatie zoals deze nu bestond al een grote vooruitgang betekende vergeleken bij de Leidse Poort. In het stadhuis, vanouds gevierd als de Amsterdamse tempel der kunsten vanwege het stijlvolle karakter van bouw en inrichting, beschikte de academie over twee ruimten.

De zogenaamde Winteracademie was de zaal voor het modeltekenen. De banken waren er amfiteatersgewijs gegroepeerd rondom het bij de kachel opgestelde model. Daarnaast was er de zogenaamde Zomeracademie. Deze werd ook wel kunstzaal genoemd, vanwege de pleisterbeelden die er zich bevonden en die er door de academieleerlingen moesten worden getekend. Zoals ook in andere dergelijke kunstzalen uit dezelfde tijd, bijvoorbeeld in Felix, troonden in deze ruimte de gipsen afgietsels van de beroemdheden, die elk

¹³ Mr Joachim Rendorp, vrijheer van Marquette, 1728—1792.

rechtgeaard classicist als normgevend bij uitstek beschouwde: een gladiator, een Apollo, etc., en niet te vergeten een Laokoongroep¹⁴.

Het is opmerkelijk dat, tegelijk met de tekenacademie, ook de collectie Hinlopen weer boven water kwam. Zij werd in 1765 ter beschikking gesteld van de academie en is in de daarop volgende jaren door Jacob Otten Husly geheel opnieuw geordend en gecatalogiseerd. Door dit werk werd Husly geconfronteerd met een compleet arsenaal aan classicistische tafereelen en modellen, zoals bijvoorbeeld de histories uit Ovidius in verschillende versies, het Herculesverhaal en de arabesken van Rafaël, etc. Niet alleen voor hem, ook voor de andere academieleden zal dit materiaal nu rendement zijn gaan opleveren.

De plaat- en prentwerken, die nieuw op de markt verschenen, bepaalden te onzent mede de grote lijn van de stijlontwikkeling en hebben grote invloed uitgeoefend op het Amsterdamse milieu. Zij liepen uiteen van de duurste uit het buitenland, zoals de *Pitture di Ercolano*, door de koning van Napels alleen bij wijze van gunst aan deze en gene beschikbaar gesteld¹⁵, tot een min of meer populaire uitgave te Amsterdam van de *Gewoonten der aloude Volken* etc.¹⁶, een collectie van „356 koperen platen, vervaardigd door en onder opzigt van den beroemden heer Cochin”¹⁷, voorzien van toelichting. De naamlijst van intekenaren van dit werk leert ons, dat het in handen kwam van de kunstenaars zowel als van hun opdrachtgevers, de patriciërs en de collectionneurs. Eveneens bereikte het opvoeders: professoren, schoolmeesters, kostschoolhouders, rectoren, predikanten. Behalve door leesgezelschappen werd het besteld door kunstenaars voor de kunstnijverheid: de kunstschilders Andriessen en Mertens, de kunstgraveur Brouwer, de directeur van de porceleinfabriek Dauber, de timmerman H. van Reem en de geschutgieter C. Zeest.

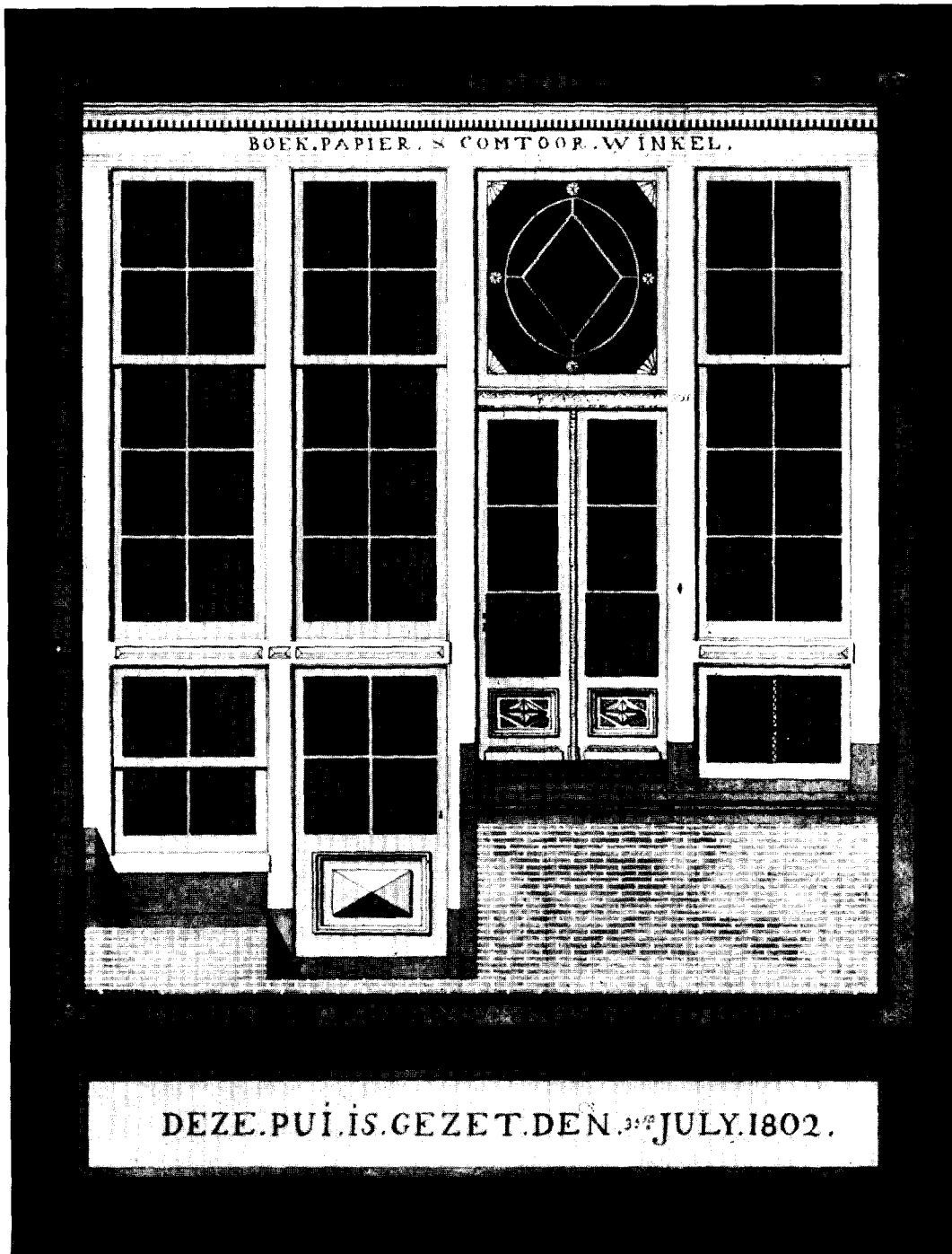
Behalve over de prentcollectie van Hinlopen beschikte de academie ook over een aantal boetseersels en afgietsels. In dit opzicht heeft zij echter niet kunnen wedijveren met de verzame-

¹⁴ Zoals bekend werd de academie later door Koning Lodewijk Napoleon begiftigd met een belangrijke uitbreiding van haar bezit aan gipsbeelden.

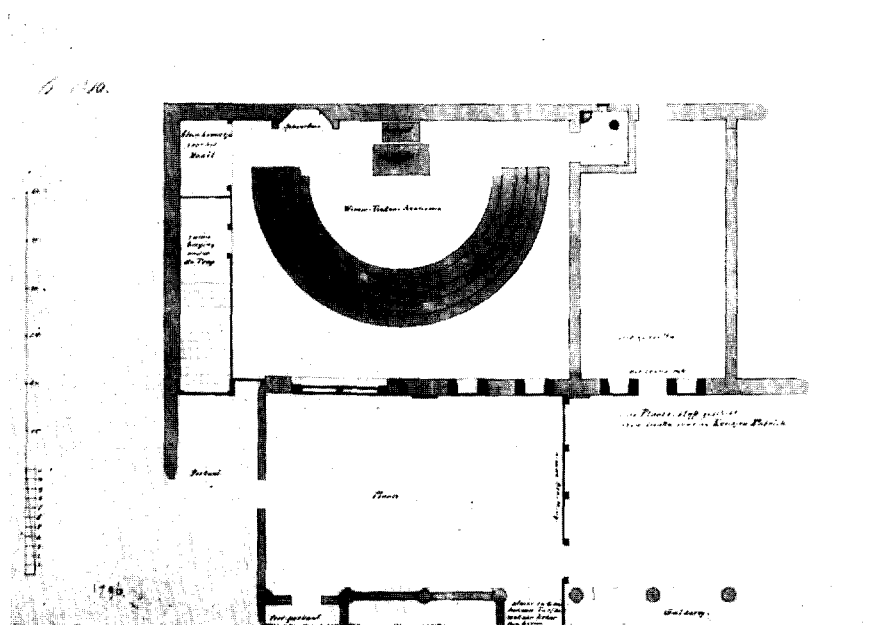
¹⁵ Een exemplaar is aanwezig in de U.B. te Amsterdam.

¹⁶ Uitgegeven door Allart en Holtrop in 1786.

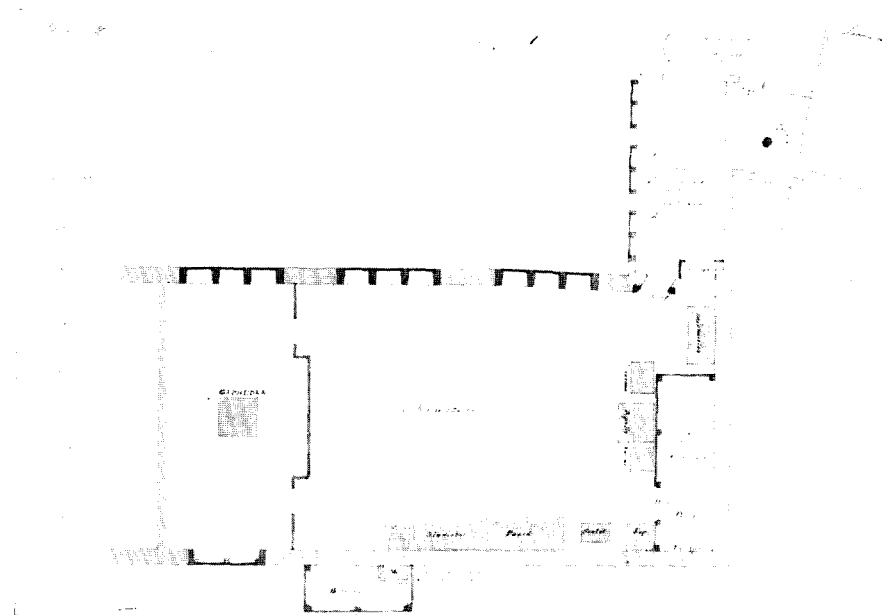
¹⁷ Ch.-N. Cochin, graveur en schrijver. Zie over hem L. Hauteceur, *Histoire de l'Architecture classique en France*, diverse plaatsen.

Afb. 4. Tekening van W. Tollenaar. In kleur uitgevoerd. Wellicht is zij door de ontwerper benut om reclame te maken voor zijn tekenlessen. Tollenaar, die in 1827 ook een bouwkundig handboek heeft laten verschijnen, adverteerde regelmatig in de *Amsterdamsche Courant* met zijn avondcursus.
(Amsterdam, Gemeente-Archief)

Afb. 5. Inrichting der Winter-Teeken-Academie, toen deze was ondergebracht in „het gewezen Spinhuis” (1796-1803). Tek. A. van der Hart. Rondom het voor de kachel geplaatste model amfitheatersgewijs opgestelde banken.
(Amsterdam, Gemeente-Archief)

Afb. 6. Inrichting der Kunstzaal of Zomeracademie, toen deze was ondergebracht in „het gewezen Spinhuis” (1797-1803). Tek. A. van der Hart. De zaal werd kennelijk ook benut voor colleges of toespraken. Langs de wand pleisterbeelden: Ganimedes, Gladiator, Paard, Scelet, Kop, Antinoüs, Apollo, Laöcoon en Mirmittes. Naast de zaal een „Cabinet voor de Directeuren van de Stads Teeken-Academie”.
(Amsterdam, Gemeente-Archief)

lingen van sommige particulieren, zoals de collectie Rendorp¹⁸ en de collectie Brentano¹⁹. Daarin trof men vele cameeën en medailles aan, alsook sommige vazen en reliëfs, met voorstellingen in de trant van de decoraties die wij in de tweede helft van de 18de eeuw toegepast zien.

Er is ons tot nog toe één geval bekend van de directe toepassing te Amsterdam van deze voorbeelden. Van de decoratieschilder en boetsceerder Jacques Kuyper wordt ons niet alleen verteld dat hij „aanhoudend de antieke beeldwerken bestudeerde naar de beste afgietsels, prenten en tekeningen”, maar bovendien dat „eenige zijner Bas-reliëfs en Onixen met zinnebeeldige voorstellingen dienen tot keurige versierselen van aanzienlijke huizen; de Onixen werden veelal door hem vervaardigd naar eigen boetscersels, waarvan er sommige bij de maatschappij Felix Meritis berusten”²⁰.

Dit alles vormde slechts een zwakke afschaduwning van hetgeen in dit opzicht in het buitenland bestond. Ook bevonden zich daar, met name in Frankrijk en Italië, de gebouwen en voorwerpen, die geacht werden de altijd geldende normen het zuiverste aan te geven. Geen wonder derhalve, dat bij iedere jonge kunstenaar de begeerte sluimerde zijn vorming te vervolmaken door een studiereis naar het buitenland. Aan adviezen in deze richting ontbrak het ook niet²¹. In de tweede helft van de 18de eeuw werd dan ook de traditie van de buitenlandse reis, die reeds uit vroeger eeuwen bestond, nieuw leven ingeblazen²². Daarbij vallen verschillende categorieën te vermelden van plaatsen waar men heen trok.

Het dichtst bij huis was Antwerpen, een belangrijke kweekplaats voor Nederlandse kunstenaars. Hoewel vlak over de grens, bevond men zich hier toch in een geheel ander klimaat, met een veel meer dan in Nederland op de internationale stijl ingesteld milieu. Men had er een academie waar sommige docenten van de Italiaanse

kunst door studie in dat land zelf op de hoogte waren. Iemand als Van Hool, die er les gaf, leverde ook werk voor Nederlandse opdrachtgevers, en bepaalde producten van kerkelijke kunstnijverheid werden uit Antwerpen betrokken.

J. C. Mertens (geb. 1743) levert een voorbeeld op van een Amsterdammer die in Antwerpen werd geschoold. De Tilburgenaar Ger. van Spaendonck (geb. 1746), die later verder trok en naam maakte in Parijs, vertoefde te Antwerpen tezamen met de Haarlemmers Christiaan van Pol (geb. 1752) en Van Dael, die ook in Parijs terecht kwamen, alsook met zijn plaatsgenoot Adriaen de Lelie (geb. 1755), die door toedoen van Petrus Camper zich later in Amsterdam vestigde.

In Antwerpen leerden degenen die daar heen trokken vooral het sieraadschilderen. Daarbij moeten wij speciaal denken aan een bepaalde vorm van sieraad, namelijk de arabesk. Het was, behalve door bloemschilderen, juist door deze arabesken-schildering, dat sommige van de Nederlanders, die zich in Parijs vestigden, zoals Van Pol en Van Dael, naam maakten.

Parijs moet direct na Antwerpen als tweede plaats genoemd worden waar men ter lering heen trok. Wij vinden zulk een reis vermeld voor de Hagenaar Dirk van der Aa (geb. 1731), voor de Utrechtenaren Jan Crakoo (geb. 1750) en P. H. Jonxis (geb. 1757) en voor de Dordtenaar Willem van Leen (geb. 1753), maar ook voor verscheidene Amsterdammers. Zo Jan Ekels (geb. 1759) die er enkele jaren verbleef op kosten van zijn ouders, en zoo ook de als graveur zo bekend geworden Reinier Vinkeles (geb. 1741). Ook voor een leerling van Caspar Philips, W. Kock (geb. 1761), later medewerker aan het Kabinet van Mode en Smaak, wordt ons van een studieverblijf te Parijs melding gemaakt.

De Amsterdammer Jan Kamphuysen (geb. 1760) ging in 1781 eveneens naar Frankrijk, waar hij in 1786 een prijs behaalde te Bordeaux; daarna evenwel trok hij verder, en na een tusschenpoos in Amsterdam maakte hij in 1792, alvorens zich definitief in de koopstad aan het IJ te vestigen, een reis naar Italië.

Rome en Italië vormden uiteraard het zeer begeerde hoogste doel. Er waren er echter slechts weinigen die dit bereikten. Onder hen nam de helaas jong gestorven schilder Jean Grandjean (geb. 1752) een eerste plaats in. Deze Amsterdammer verbleef van het voorjaar van 1780 tot aan zijn dood in november 1782 te

¹⁸ Geveild 9.7.1794 te Amsterdam.

¹⁹ Geveild 1822 te Amsterdam.

²⁰ Van Eynden en Van der Willigen, *o.c.*, II, blz. 439.

²¹ Bijvoorbeeld in: J. H. Knoop, *Jongmans Onderwijzer*, Franeker 1759.

²² De in de volgende alinea's vermelde bijzonderheden over kunstenaars zijn overgenomen uit: Van Eynden en Van der Willigen, *o.c.* De vermelde personen komen slechts in een bepaald verband aan de orde. Meer bijzonderheden over hem bijvoorbeeld in de publikaties van J. Knoef en mr. A. Staring.

Rome. Daar verkeerde hij in een vriendenkring van Nederlanders, Engelsen en Duitsers, maar ook bleef hij met het vaderland op vele wijzen in contact. Dat hij ook belangstelling aan de dag legde voor de antieke archeologie, die zozeer heeft bijgedragen tot de vernieuwing van motieven en vormen in de classicistische kunst van zijn dagen, blijkt uit een brief van 16 juni 1781 aan Ploos van Amstel „wegens de antieke schilderstukken in de villa Nigroni”, een van de villa's van de opgravingen. Anderen die Italië bezochten waren Du Prez, wiens reis mede betaald werd door de Oeconomische Tak, en die in 1789 te Rome verbleef, en de Hagenaar A. Liernur (geb. 1770) die in 1794 op kosten van enige Haagse patriciërs, inzonderheid van „het hof” naar Rome trok.

Een reis naar Italië was een hele onderneming, en wij lezen dan ook in enkele gevallen, dat er wegens gezondheidsredenen van moest worden afgezien. Dit was het geval bij twee jonge kunstenaars, van wie men in Amsterdam hoge verwachtingen heeft gehad, die helaas door hun vroegtijdig overlijden de bodem zijn ingeslagen. Het waren Jacques Kuyper (geb. 1761), een leerling van Jurriaan Andriessen, die een belangrijke rol heeft gespeeld in de tekenacademie, en de oudste zoon van de Amsterdamse stadsbeeldhouwer, Jan Ziesenis (geb. 1770).

Het behoeft ons niet te verwonderen, dat het Zuiden, waar nu eenmaal directe bronnen te vinden waren, zowel van het antieke als van het latere classicistische bouwen, het meeste trok.

Toch komt een enkele maal ook Engeland er aan te pas. De reis van Willem van Leen, die omstreeks 1790 na zijn verblijf te Parijs Londen had willen bezoeken, ging niet door. Anders was het met Wijbrand Hendriks (geb. 1744), sedert 1786 kastelein in de Teyler Fundatie, die wel een reis naar Engeland volbracht heeft. Van B. W. H. Ziesenis, de tweede zoon van de Amsterdamse stadsbeeldhouwer, weten wij eveneens, dat hij als jong architect een studiereis naar Engeland heeft gemaakt. Hij bestudeerde er de werken van verscheidene vooraanstaande Engelse architecten. Uit bovenstaande opsomming blijkt, dat het nog wel eens voorkwam, dat een reis door particulieren of door instellingen geheel of gedeeltelijk voor een kunstenaar werd betaald.

Het dient gezegd, dat de Amsterdamse overheid ook in dit opzicht geen progressieve kunstpolitiek heeft gevoerd. Er zijn geen gevallen bekend dat de stad op haar kosten een kunstenaar

liet studeren. Desalniettemin was er in Amsterdam omstreeks 1780—1800 een groot aantal artiesten, door wie op het gebied van de decoratieve kunsten een progressieve richting vertegenwoordigd werd. Namen als die van de Andriessens, Vinkeles, Husly, Grandjean, Kuyper, Kamphuisen, de Ziesenissen en De Lelie dienen in dit verband vermeld te worden²³. Het is een groep van personen, die wij telkens in onderling verband weer tegenkomen, waarbij de tekenacademie een belangrijk trefpunt is geweest.

Om het beeld van de buitenlandse invloed vollediger te maken moeten wij bovendien het feit in rekening brengen, dat buitenlandse artiesten Amsterdam voor kortere of langere tijd bezochten of er zich vestigden. Ziesenis Sr., zelf uit Hannover afkomstig, heeft in Amsterdam jarenlang les gehad van een Noordfranse beeldhouwer Hirman. J. Maurer (geb. 1733), een van de belangrijke leden van de tekenacademie, was een stucwerker, die zich uit Zwitserland in Amsterdam heeft gevestigd. En hoewel vaststaat, dat het stucadoorswerk te Amsterdam ook wel door Nederlanders werd uitgevoerd, valt toch ook te rekenen met de aanwezigheid hier ter stede van de destijds overal in ons land werkzame Italiaanse stucadoors. Twee voorbeelden hiervan zijn ons met name bekend. Wij weten van een Italiaanse beeldhouwer Garachi, dat hij hier kwam om stucwerk te maken, en dat hij les heeft gegeven aan J. Kuyper. Wanneer wij bedenken, dat Kuyper degene is geweest, die de schilderijen maakte, welke — in stucwerk gevat — de wanden van het Paviljoen te Haarlem versieren, dan is het vermoeden wellicht niet al te gewaagd, dat Garachi in datzelfde gebouw het stucwerk zal hebben vervaardigd. In de tweede plaats valt te noemen de Amsterdamse stadsstucadoorsbaas Crivelli, die in 1786 de stad verliet „zonder eenige kennis daarvan gegeven te hebben”²⁴. Hoe lang hij in dienst van de stad geweest is weten wij niet.

Te Amsterdam gevestigde Italiaanse kooplieden als Crevenna en Brentano schijnen een niet onbelangrijke invloed te hebben uitgeoefend. Vooral de laatstgenoemde. Van hem

²³ Deze opsomming is niet als volledig bedoeld; wij vermelden alleen de personen, die eerder in het artikel ter sprake kwamen. Anders zou, om iemand te noemen, zeker ook Jan Swart, de beeldhouwer van de bas-reliëfs van het gebouw Felix Meritis, vermeld zijn.

²⁴ Maandrapport stadsarchitect, Thes. Ord. S. en G. 43, blz. 286.

weten wij dat hij een bibliotheek had — beheerd door een Italiaan, abbé Oliviano — waarin de modernste werken op het gebied van bouw- en decoratiekunst aanwezig waren. Voorts dat een uit Verona afkomstige kunstenaar J. B. Maderna in zijn omgeving vertoefde, die voor hem verscheidene interieur- en meubeldecoraties heeft ontworpen en uitgevoerd, bij voorkeur in een nieuwe arabeskenstijl²⁵.

Hiermede kunnen wij ons overzicht van de mogelijkheden tot vorming voor de classicistisch georiënteerde bouwkunstenaar te Amsterdam in de tweede helft van de 18de eeuw als voltooid beschouwen. Wij kunnen concluderen, dat de stadsregering weinig heeft gedaan om de studie van de bouwkunst op hoger niveau te bevorderen. Er waren echter vele invloeden aan het werk waarvan een stimulans in progressieve richting zal zijn uitgegaan; in het directe vlak lagen deze minder op het gebied van de architectuur, dan op dat van de verwante decoratiekunst. In het algemeen kan men zeggen dat het te Amsterdam in de periode onmiddellijk voorafgaand aan de revolutie, niet ontbrak aan initiatieven en contacten, maar wel aan een vast punt, dat als studiecentrum kon gelden; waar de draden samenkwamen, en waar de ervaringen konden worden verwerkt.

²⁵ Men zie de boedelcatalogus van Brentano.

SUMMARY

TRAINING FACILITIES FOR THE CLASSICISTIC ARCHITECT IN AMSTERDAM IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

BY C. A. VAN SWIGCHEM

At Amsterdam there was no architectural training at academic level prior to 1817. The guild apprentices who wanted to learn a little more than they could on the job and in their master's shops could attend evening classes given by a master carpenter. They were taught to make architectural drawings, but little was done to instill in them a better understanding of the higher aspects of style.

Those who wished to improve themselves by private study could avail themselves of the current Dutch and foreign books on the subject, while single prints likewise put over ideas in the sphere of architecture and ornamentation.

In the second half of the 18th century a number of works were published which demonstrate

BIJLAGE

Lijst van werken over de architectuur in de tweede helft der 18de eeuw

In het Nederlands geschreven of vertaald:

Kort Begrip der Bouwkunst vervattende de Vijf Ordens van Vignola, met aanmerkingen door de Heer C. A. d'Aviler, uit het Fransch vertaald door P. Rendorp (Manuscript zonder jaartal, ± 1745, Gem. Arch., Amsterdam).

De Jongmans Onderwijzer etc. door J. H. Knoop, Franeker 1759.

Grondbeginsels der bouwkonstige reekenkunde etc. door P. van Campen, Leiden 1780.

Kort Begrip van de burgerlijke bouwkunst volgens de proportie van het antique etc., door J. B. Lauterbach, tot een algemeen gebruik gebragt door J. J. Plemp, Den Haag 1780; id. 3de verbeterde druk, Amsterdam 1799.

Verhandeling over de Bouwkunde door Sebast. le Clerc, uit het Fransch vertaald door P. E. Duyvené, Amsterdam 1781.

De vijf colom-orden met derzelver Deuren en Poorten (door) Symon Bosboom (uyt) Vincent Scamozzi etc. vermeerderd en verbeterd door Caspar Philips Jacobs en Jac. Houthuisen, Amsterdam 1784.

Architectura of Wiskundige Verhandeling om de voornaamste eigenschappen der burgerlijke bouwkunst betrekkelijk te maaken tot de vijf bouworders, etc. door Jacques Berquin, Amsterdam 1789 en 1790.

Grondbeginselen der Bouwkunde (vertaling van Blondel, Cours) door P. van Reyschoot, Gent 1792.

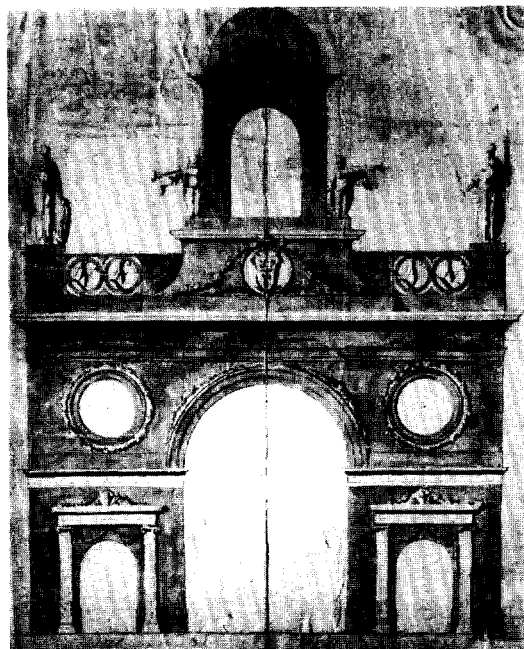
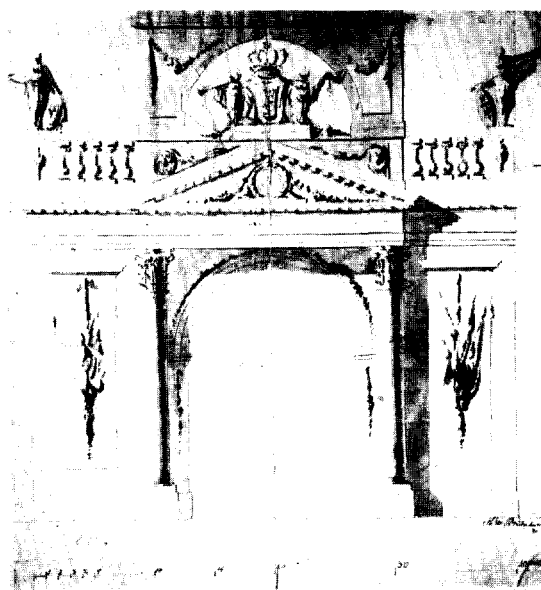
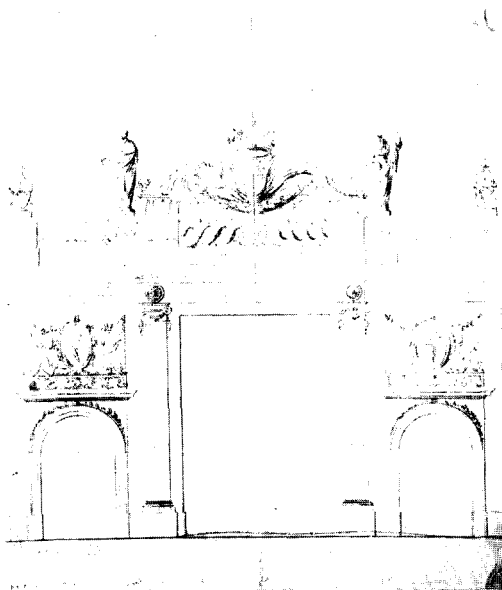
a new interest for the style based on the classics. The development towards a purer architecture based on the classic orders was stimulated by a number of representatives of regents' circles and the learned professions. The correct application of decoration and ornamentation formed an important part of the skill which an architect was supposed to possess. Hence, the lines along which the decorative artists developed their art, has been of the greatest importance for architecture. In the period preceding the revolution of 1795 decorative art — no less than architecture itself — passed through an important evolution, when the rocaille style was replaced by the more severe Louis XVI style. In that period there were certainly a large number of artists

who for purposes of study spent some time in Antwerp, Paris or Italy. Occasionally their itinerary included a trip to England.

In addition, the names are known of people from abroad who influenced developments in Amsterdam. They are found both in the circles of wealthy merchants/principals and in those of the artisans who actually carried out the work.

A remarkable thing is that as far as can be ascertained the city authorities did little or nothing to promote architecture. Consequently, the city lacked a central point where one systematically could acquire and make oneself familiar with information regarding developments elsewhere and where the efforts to achieve renewal could be concentrated.

ONTWERPEN UIT HET BEGIN VAN DE 19DE EEUW

Afb. 1-4. A. Bruinsma; ontwerptekeningen voor erepoorten op de Wirdumerdijk te Leeuwarden voor de ontvangst van koning Lodewijk-Napoleon; 1808. (Leeuwarden, Gemeente-Archief)

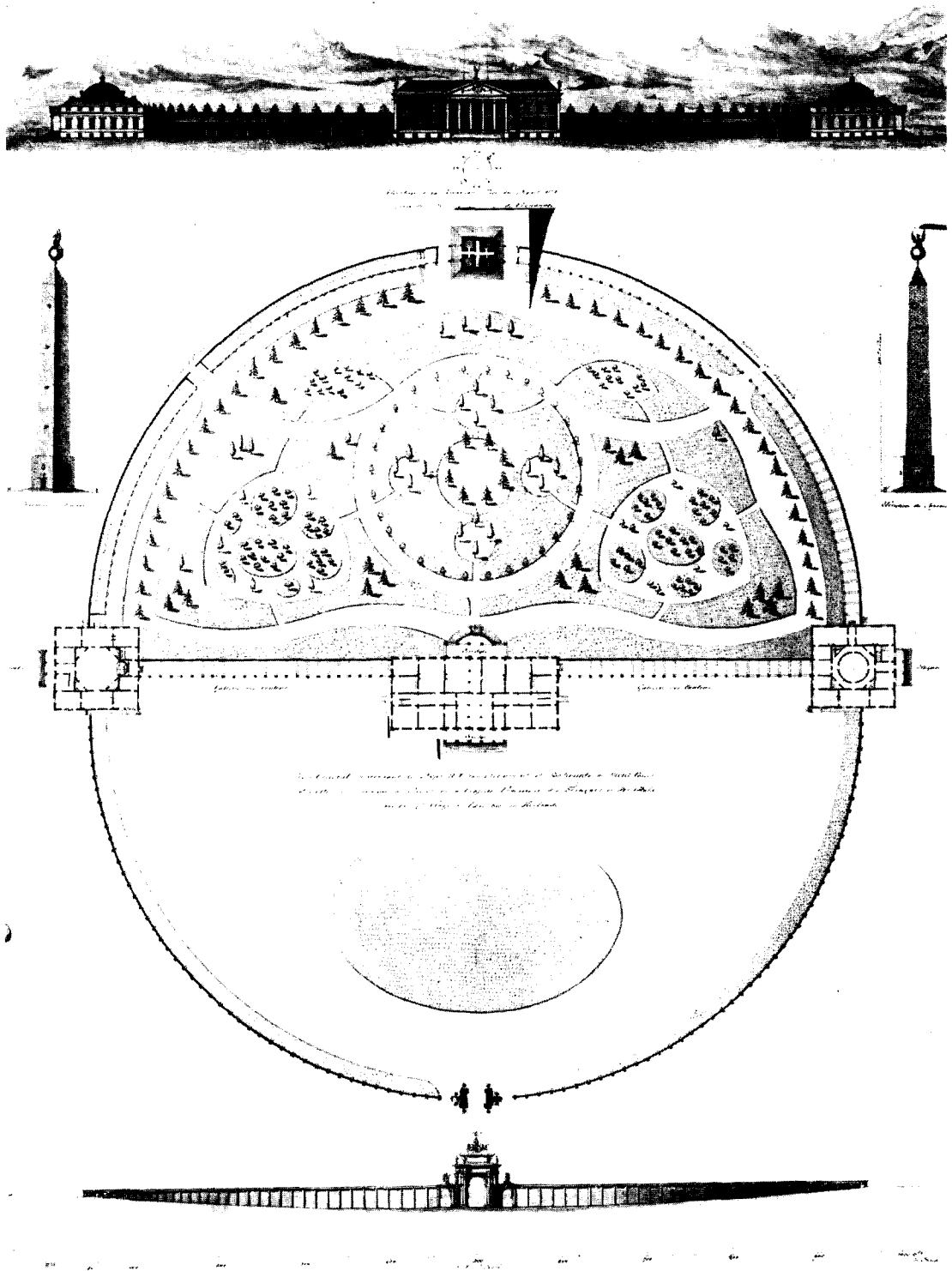

Abb. 5. A. van der Hart; ontwerp voor een monument op de Mont-Cenis.
(Amsterdam, Kon. Akademie v. Wetensch.)

EEN SPEURTOCHT DOOR ENIGE ARCHIEVEN NAAR BOUWKUNDIGE ONTWERPEN UIT HET BEGIN VAN DE 19DE EEUW *

DOOR

J. C. EBBINGE WUBBEN

Het is al weer geruime tijd geleden, dat in het Museum Boymans een tentoonstelling werd gehouden van de Nederlandse architectuur van de laatste honderdvijftig jaar. Al lag het accent op de bouwkunst van de twintigste eeuw, toch waren ook classicisme, neoclassicisme en romantiek door foto's en plannen van gebouwen vertegenwoordigd.

Het samenstellen van de catalogus voor deze expositie was destijds een ongezochte aanleiding mij wat meer te interesseren voor de eerste decennia van de 19de eeuw. Enkele, nog slechts betrekkelijk oppervlakkig uitgevoerde naspeuringen in archieven leerden hoeveel materiaal hierin ook uit deze weinig bekende periode verborgen ligt.

Mijn speurtocht strekte zich uit tot het Koninklijk Huisarchief, het Algemeen Rijksarchief, het Archief van de Koninklijke Nederlandse Landmacht, alle te 's-Gravenhage, en het Archief van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen te Amsterdam. Naar ik hoop zullen de gevonden ontwerptekeningen laten zien, dat ook de veelal gesmade en voorbijgeziene 19de eeuwse bouwkunst verrassende vondsten kan opleveren. Aan een samenvattende en definitieve waardering zijn wij nog lang niet toe. Daarvoor zal een diepgaande bestudering noodzakelijk zijn, waarvoor in dit geval de tijd ontbrak. Reeds een vluchtige verkenning van het terrein leert ons, dat voor een definitieve beoordeling van onze vroeg-19de eeuwse bouwkunst de gelijktijdige architectuur in België, en daarnaast ook die in Frankrijk en Duitsland in het gezichtsveld betrokken moet worden. Juist omdat de zuiver esthetische en architectonische waarde van vele gebouwen en ontwerpen uit de 19de eeuw slechts

betrekkelijk gering is, zal een geschiedenis van de bouwkunst uit deze periode mijns inziens pas diepere zin krijgen, indien men haar beziet in het veel wijdere kader van de algemene culturele stromingen van de tijd.

Wanneer ik van het door mij aangetroffen materiaal hier in het kort, in chronologische volgorde, mededeling doe, geschiedt dit dan ook in het bewustzijn, dat veel ervan bij nadere onderzoekingen te completeren zou zijn, of bij intensiever bewerking aan betekenis zou winnen. Door het, onvolledig als het is, algemener bekendheid te geven, hoop ik de studie van anderen te stimuleren en te vergemakkelijken.

Ontwerpen voor triomfpoorten te Leeuwarden door A. Bruinsma en voor een stadspoort door W. Westerbeek.

In het Gemeente-Archief te Leeuwarden berusten vier ontwerpen, reeds door Kramm vermeld, voor triomfpoorten op te richten naar aanleiding van een bezoek van Lodewijk Napoleon aan Leeuwarden in 1808, van de hand van Abraham Bruinsma (afb. 1-4). Deze architect, in 1766 te Leeuwarden geboren, in 1849 te Giekerk overleden, was na een avontuurlijke soldateske loopbaan als eerste tekenaar onder de bouwmeester van Lodewijk XVI te Parijs werkzaam geweest, tot de Franse revolutie hem via Brussel had teruggedreven naar zijn geboortestad. Dit Franse verblijf blijkt duidelijk uit zijn ontwerpen, tevens tonen deze echter de geleidelijke overgang van een nog sterk aan de Lodewijk XVI stijl gebonden opvatting naar een zwaarder en pompeuzer Empirestijl.

Het is leerzaam voor de kennis van de ontwikkeling van het classicisme in Nederland deze ontwerpen te vergelijken met een soortgelijk project voor een „Stadspoort met twee wachthuizen voor cavallerie en infanterie benevens tusschengebouwen voor een stadsbeambte”, kennelijk na de slag van Waterloo vervaardigd door de ove-

* Deze bijdrage is bewerkt naar een voordracht, door de auteur gehouden op de jaarvergadering van de Vereniging van Nederlandsche Kunsthistorici te Utrecht in 1948.

rigens geheel onbekende Wilhelmus Westerbeek (Alg. Rijksarch., krtn. na 1794, staatssecr. nr. 191).

Een dergelijke vergelijking demonstreert in de eerste plaats het verschil tussen een nog aan de Franse 18de eeuw geschoolde stijl en de latere, drogere en provincialere Nederlandse opvattingen. Is deze stadspoort in dit opzicht een voorbeeld voor de verarming en verschraling die onze Empire-stijl in de loop van de 19de eeuw ondergaat, anderzijds spreekt hier toch ook de versobering en verstrakking, het streven naar een groter monumentaliteit uit, die het latere Nederlandse neoclassicisme kenmerken. Het ontwerp is nauw verwant aan de Porte Guillaume te Brussel, 1820-1824, naar plannen van T. F. Suys gebouwd, zodat wij hier mogelijk te maken hebben met een niet goedgekeurd project van datzelfde bouwwerk¹.

Ontwerpen voor een monument op de Mont-Cenis door A. van der Hart, B. W. H. Ziesenis en W. Bilderdijk

Een wonderlijke reeks plannen bevindt zich, onder de bescheiden van de 4de klasse, in het archief van het Koninklijk Nederlands Instituut van Kunsten en Wetenschappen te Amsterdam (de latere Koninklijke Akademie), namelijk een aantal ontwerpen voor een Monument, dat volgens decreet van keizer Napoleon moest worden opgericht op de Mont-Cenis, ter verheerlijking van zijn overwinning van 22 mei 1813 op de verbonden Pruisisch-Russische legers.

Verschillende van deze plannen zijn mede hierom interessant omdat zij zich aansluiten bij de ontwerpen, door professor Ozinga gepubliceerd in zijn artikel over de architecten van Koning Lodewijk-Napoleon². Zij bevestigen zo nogmaals de invloed, die de Franse overheersing heeft gehad op de ontwikkeling van de Nederlandse bouwkunst in het begin van de 19de eeuw.

De reeks bestaat uit de volgende tekeningen en bijbehorende stukken:

Tekeningen met beschrijving voor niet minder dan zes verschillende ontwerpen door A. van der Hart; met uitzondering van een geheel

afwijkend project echter alle variaties op één plan.

Een vijftal tekeningen voor een project, waarvan geen beschrijving werd gevonden, doch dat volgens de notulen van de 4de klasse van september 1814 oogstmaand 1815 met een daarbij behorende missive nr. 16 van de hand moet zijn van „de architect der Kon. Paleizen en Rijksgebouwen” B. W. H. Ziesenis.

Een serie tekeningen met zeer uitvoerige toelichting, die, merkwaardig genoeg, afkomstig bleken te zijn van geen ander dan W. Bilderdijk.

Tenslotte een enkele tekening, zonder beschrijving, die het meest verwant is met het laatst genoemde ontwerp.

Uit de verschillende toelichtingen, waarbij nog gevoegd kunnen worden de notulen van de openbare vergadering van de 4de klasse uit 1813, blijkt dat de voornaamste eisen waaraan de ontwerpen moesten voldoen, de volgende waren:

1. Het monument moest aan de zijde naar Parijs de namen bevatten van alle kantons der aan deze zijde van de Alpen gelegen Departementen, aan die naar Milaan de namen der kantons aan gene zijde plus die van het Koninkrijk Italië; bovendien moest op de meest in het oogvallende plaats een lange inscriptie, door Napoleon aangegeven, worden opgesteld.

2. Het moest duurzaam zijn.

3. Het moest naast de eigenlijke bestemming nog ten algemene nutte kunnen worden aangewend.

4. Het mocht niet meer dan 25.000.000 frs. kosten.

5. De plannen moesten worden ingeleverd door diverse instituten en academieën in het Keizerrijk, die ter voorbereiding van hun inzending commissies moesten benoemen; de door deze commissies goedgekeurde plannen moesten vóór 1 november 1813 aan de President van het Instituut de France worden voorgelegd.

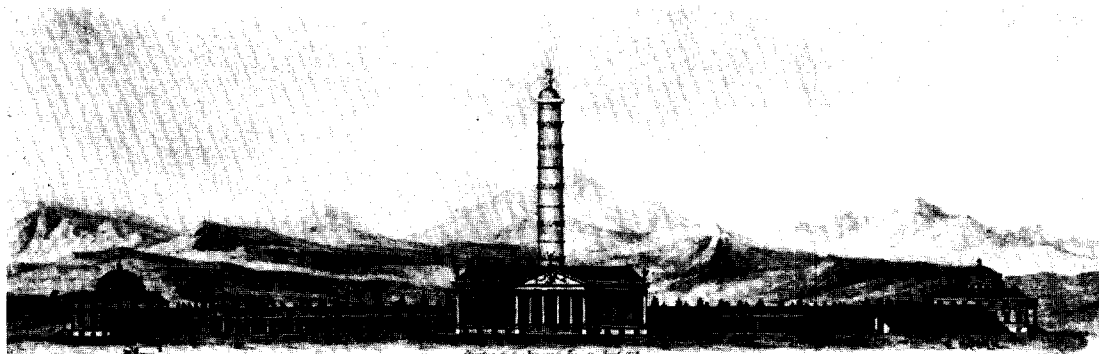
In de commissie van het Hollands Instituut werden benoemd: uit de 3de klasse de heren Van Lennep en Stuart; uit de 4de de heren Apostool, Vinkeles, Van der Hart, Ziesenis, Dupré; uit de 1ste klasse Van Swinden en Krayenhoff; uit de 2de Bilderdijk en De Vries.

Uit de notulen, zowel als uit de plannen van Van der Hart blijkt, dat men zonder nadere instructies af te wachten overhaast aan het ontwerpen is geslagen. Zo vallen de plannen door Van der Hart uiteen in twee groepen van drie, waarvan de eerste groep is vervaardigd „voor en

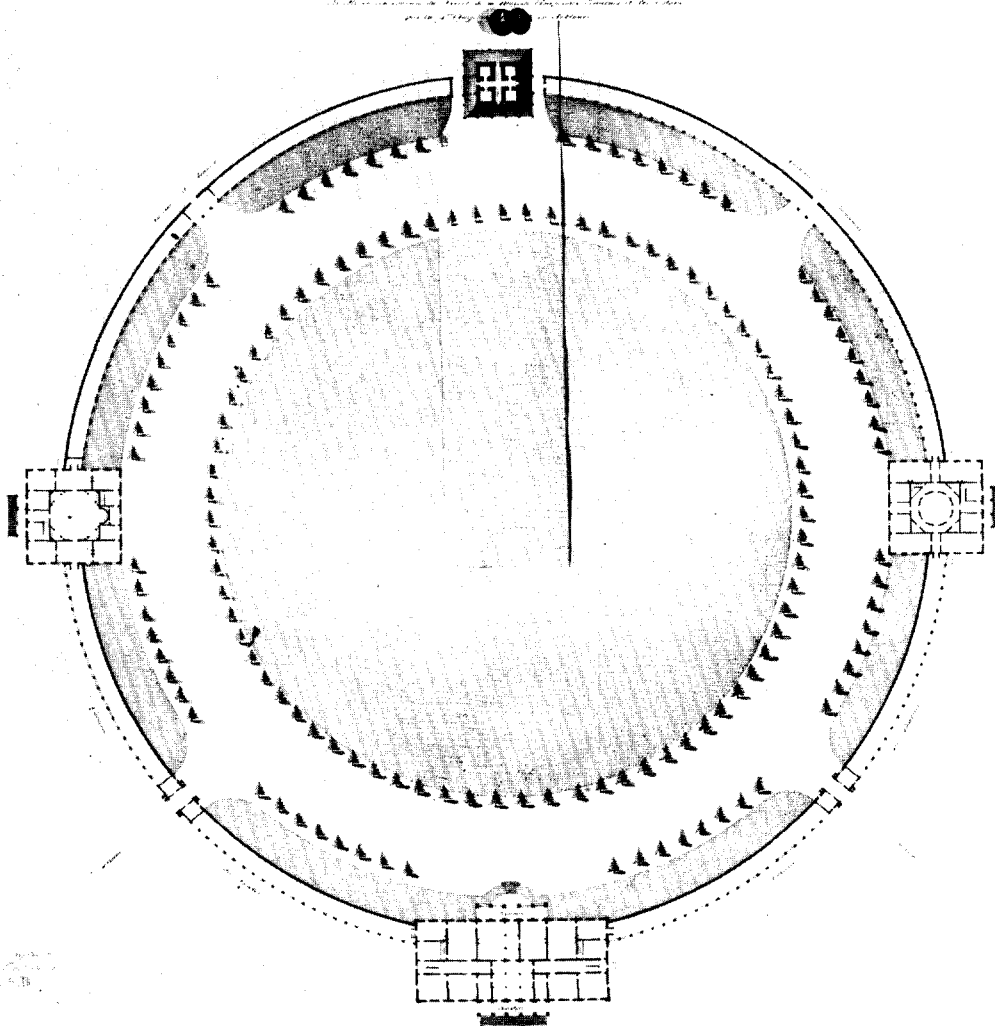
¹ P. J. Goethgebuer, *Choix des Monuments, édifices et maisons les plus remarquables du royaume des Pays-Bas*, Gent 1927, pl. LXXXV.

² M. D. Ozinga, „De architecten van Lodewijk Napoleon als Koning van Holland”, *Bull. N.O.B. = Oudheidk. Jaarb.*, 4de s. 11 (1942), blz. 63.

ONTWERPEN UIT HET BEGIN VAN DE 19DE EEUW

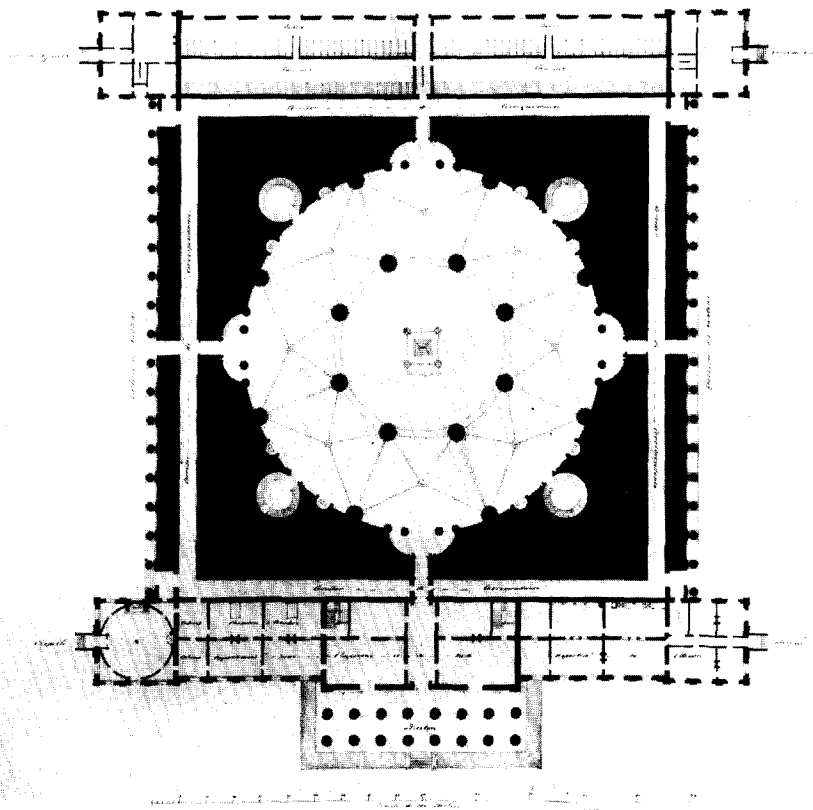
*Van Harten ontworpen in 1804, als Monument van Gedenken
aan de overwinning van Napoleon op het Slagveld van Mont-Cenis
op den 4ten April 1800.*

Afb. 6. A. van der Hart; ontwerp voor een monument op de Mont-Cenis.
(Amsterdam, Kon. Akademie v. Wetensch.)

Monument voor de Mont-Cenis, ontwerp van A. van der Hart.

*Afb. 7. A. van der Hart; ontwerp voor een monument op de Mont-Cenis.
(Amsterdam, Kon. Akademie v. Wetensch.)*

aleer men de nodige opheldering had ontvangen; zijnde derhalve deze, wat de verzending aanbelangt, in geen aanmerking gekomen"; de tweede groep werd door de architect ontworpen, nadat de daartoe bestemde commissie eenparig tot het gevoelen was gekomen, „dat de gedaante eener Egyptische Pyramide om deszelfs simplicitéit het meeste aan de duurzaamheid zal kunnen beantwoorden". Door de „zo spoedig als onverwagt veranderde tijdsomstandigheden in Sept. 1813" zijn ook deze drie laatste ontwerpen nooit verzonden.

Ons respect voor de productiviteit van A. van der Hart wordt aanzienlijk minder, wanneer wij zien, dat hij voor zijn eerste groep projecten (afb. 5) gehele gedeelten overneemt van reeds vroeger vervaardigde plannen, en wel van het ontwerp voor de Koninklijke Academie te Leiden uit 1809, dat zoals prof. Ozinga heeft aangetoond, zijn definitieve strakke klassieke vorm gekregen heeft door toedoen van de hofarchitect van Lodewijk Napoleon, Jean Thomas Thibault³. Het middengebouw bestemd voor het keizerlijk Paleis is, zowel in de plattegrond als in de opbouw van de façade met de vooruit-springende zeszuilige peristyle, de begrenzing aan beide zijden door pilasters en de dakbekroning gekopieerd naar het Academiegebouw te Leiden. Ook de gebogen colonnades, hier aan de achterzijde geprojecteerd en bestemd voor kazerne en berguimten, vertonen verwantschap met die van het academie-ontwerp. Lange zuilengalerijen, waarin tegen de achtermuren de namen der kantons konden worden aangebracht, verbinden het hoofdgebouw met de beide hoekgebouwen, resp. bedoeld als posthuis en kapel of eventueel hospitaal. Deze gebouwen zijn zowel in plattegrond als in hun opbouw met de door de beide verdiepingen heengaande koepelzaal in het midden geheel geïnspireerd op de Villa Rotonda van Palladio. Zij vertonen zo een sterke verwantschap met gelijktijdige Palladiaanse bouwwerken in Engeland en België, zoals bijvoorbeeld het Paviljoen te Tervueren van Van der Straeten uit 1817.

Twee ellipsvormige muren met triomfpoort in het midden omsluiten het project aan de voorzijde; tegenover deze triomfpoort ligt, in de lange as van de ellips aan de achterzijde het eigenlijke monument, een gedenknaald van 250 voet hoog, de bekroning niet meegerekend. Ook deze gedenknaald met de bronzen slang op het

vierkante voetstuk vinden wij terug op het project voor de Leidse academiegebouwen.

Bij de variaties van het tweede project (afb. 6) is de ellipsvorm van het totale plan vervangen door een rond; de drie gebouwen zijn op de omtrek van deze cirkel geplaatst; de gedenknaald is vervangen door een „colom van Trajaan, welke in de holte van het kapiteel een globe draagt van 20 voet diameter, bekroond door een beeld van Napoleon".

In het derde project is de Trajanus-zuil geplaatst in het midden van een Temple de la Gloire, omgeven door een dubbele toscaanse zuilenrij, aan voor- en achterzijde gedekt door een fronton. Op de vier hoeken van deze tempel zijn wonderlijk genoeg „klijne wachthuizen" geprojecteerd. De lange gaanderijen links en rechts van de tempel gelegen, worden door een muur in het midden overlans in twee helften gedeeld, en zijn bestemd voor de namen van de kantons en/of voor keizerlijke appartementen. Zij verbinden de tempel met de beide hoekgebouwen of „sallons", ook te gebruiken voor kapel en hospitaal of posthuis, die in het midden gesteund worden door vier zuilen, waartussen een kachel zou kunnen worden geplaatst, blijkbaar in navolging van het Griekse megaron. Door deze langgerekte vleugels wordt in de façade wel heel sterk de horizontale lijn geaccentueerd. Hierdoor, evenals door de horizontale geleiding en de vorm van de vensters der hoofdverdieping herinnert dit plan sterk aan het ontwerp van Van der Hart en Thibault voor een verbouwing van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis te Amsterdam tot een Paleis voor Kunsten en Wetenschappen⁴. Een dergelijke overdrijving van de horizontalen kenmerkt vele projecten van het neoclassicisme in deze en latere jaren; een heel sterk sprekend voorbeeld is een plan voor een kazerne ten noorden van de Zuid-Willemsvaart te 's-Hertogenbosch uit 1828 (Rijksarchief, Kaarten Waterstaat na 1813, nr. 680), dat ter weerszijden van de middenas niet minder dan 26 venster- of deurassen vertoont. De vleugels, loodrecht op de voorgevel geprojecteerd zijn bestemd voor kazernes en verblijfplaatsen voor officieren en wacht.

Allerwonderlijkst in zijn combinatie van stilelementen uit geheel verschillende eeuwen en landen is het eerste ontwerp van de tweede groep, namelijk dat voor een Pyramide. Van der Hart zelf heeft het problematische van dit

³ Ozinga, *o.c.*, blz. 75-76 en afb. 4-6.

⁴ Ozinga, *o.c.*, blz. 77 en afb. 9.

project ingezien en meer gevoeld voor zijn eerste plannen. Wanneer hij zich in de toelichting tot zijn eerste ontwerpen afvraagt, of men, gezien de ruwe omgeving niet de voorkeur moet geven aan de inartificiële architectuur van de piramide, komt hij tot de conclusie, dat het wellicht juist nog veel meer bewondering zal baren, „in een zoo ontzettend gebergte een als 't ware musicalisch gedenkstuk van kunst aan te treffen, waarin de meerdere beschaafdheid der latere eeuwen komt uit te munten en waarin het schoone en regelmatige eener meer verfraayde Bouwkunst op eene niet minder uitstekende wijze wordt voorgesteld”.

In zijn project (afb. 7 en 8) heeft Van der Hart een reusachtige Egyptische piramide omringd met typisch classicistische langgestrekte gebouwen en colonnades, zonder een werkelijke eenheid tot stand te kunnen brengen. Hij drijft het eclectisme ten top door de piramide aan al de vier zijden te verlichten met vensters en inwendig als een tempel te behandelen met gotische spitsbogen en kruisgewelven gelijkvloers, die de twee zuilenkransen van de eerste en tweede verdieping dragen, waarop tenslotte de beide boven elkaar gelegen ellipsvormige koepels rusten, die dit interieur overwelfen. Van mening, dat het toch nooit tot een uitvoering van dit monument zou komen, heeft Van der Hart, zoals hij zelf zegt, blijkbaar met het ideale en vreemde van dit ontwerp willen epateren, al verdedigt hij het ook door te schrijven dat hij bij een verzending „van voornemens was geweest te beweerden, dat hetzelfde aan het werkdadige der kunstwetten zou kunnen beantwoorden”.

Toch blijft dit vreemde project typerend voor het streven van deze tijd naar een grote monumentaliteit en naar een zeer eenvoudige vormgeving van de bouwmassa, een streven dat het vroegst en sterkst tot uitdrukking komt in het werk van een figuur als Ledoux in Frankrijk.

Ongetwijfeld is in dit opzicht het plan van B. W. H. Ziesenis gelukkiger (afb. 10). Hierin is van een inwendige ruimtewerking afgezien, en zijn ook de gevels meer ondergeschikt gemaakt aan de gesloten massa van de piramide.

Iets van de ideeën, die aan deze beide laatste ontwerpen ten grondslag liggen, vinden wij, zij het op wel zeer bescheiden schaal, verwezenlijkt in de tombe voor de Familie Nellesteyn, in 1819 door J. B. Zocher Jr. bij het kasteel Broeckhuysen te Amerongen gebouwd.

De beide laatste ontwerpen door A. van der Hart zijn niets anders dan gedeelten uit de eer-

ste drie plannen, namelijk een gedenknaald van een vorm, zoals wij ook daar reeds vonden, de enorme kolom op rechthoekig basement, thans vrijstaand gedacht (afb. 9).

Wij komen zo tot het laatste project, namelijk een drietal tekeningen met uitvoerige toelichting, dat vooral door de persoonlijkheid van de ontwerper onze belangstelling verdient. Blijkens het opschrift is deze toelichting namelijk „het fraaye opstel van de Heere *Bilderdijk*” dat door Van der Hart aangehaald wordt om zijn mening te staven, dat, in het licht van de vele problemen, aan een uitvoering ter plaatse toch wel nimmer zal kunnen worden gedacht. Dat *Bilderdijk* op het terrein van de bouwkunst geen onbevoegde was, had reeds zijn kritiek op de ontwerpen, ingekomen op de prijsvraag voor de Leidse Academie bewezen. Trouwens onder de 34 vakken door hem tijdens zijn ballingschap te Brunswijk gedoceerd, komt ook voor „*L'Architecture civile fondée sur les principes de la statique et de l'aethetique, avec les cinq ordres, la gothique, la persane etc. et la coupe des pierres et la charpente etc.*”, terwijl bovendien van zijn hand een *Kort begrip der antieke bouwkunst* verscheen.

Wij zagen reeds hoe hij, evenals trouwens Van der Hart en Ziesenis, lid was van de commissie van beoordeling. Zijn ontwerp bevestigt de mogelijkheid die in de vergadering van de 4de klasse van 29 juni werd geopperd, „dat schilders en dichters, wier scheppende genie zoozeer met den uitvindenden samenstellenden geest van den verheven Bouwkunstenaar overeenstemd” door „hun verheven en oorspronkelijke denkbeelden” in dit geval de architecten wel eens te hulp zouden kunnen komen. De toelichting van *Bilderdijk*, die zich voortdurend op de antieke, Egyptische en Griekse bouwkunst beroept, en een uitvoerige berekening van alle verhoudingen bevat, is zeer typerend voor het eclectische en historiserende karakter van de classicistische architectuurtheorie. Ook *Bilderdijk's* uitgangspunt is de Egyptische piramide, als het meest giganteske en tegelijk duurzame monument. Hij zou echter *Bilderdijk* niet zijn, indien hij zich tot een dergelijk eenvoudige grondgedachte bepaalde. „En even gelijk Michel Angelo na het oude Pantheon beschouwd te hebben uitriep: hoe schoon! maar ik wil het boven op een gebouw in de lucht zetten! mogen wij de eeuwen verdurende Egyptische pyramide van de vlakken grond heffen en op een gebouw plaatsen, dat geschikt is om haar te dragen. Eene onderneming

welke, zooveel men weet, nog niet beproefd is, en den Heldengeest van Napoleon waardig!" Deze onderbouw bestaat uit vier zware hoekmassa's, waarin nissen en doorgangen zijn aangebracht, en die door bogen verenigd zijn. Zij omsluiten een ronde ruimte, waarin acht zuilen een rond hoofdgestel dragen, waarop zich dan weer bogen verheffen tot aan het ellipsvormige koepelgewelf, dat de eigenlijke piramide uitholt. Deze middenbouw wordt geschoord door een zuilengalerij van de dorische orde, welke aan voor- en achterzijde tot een peristyle van drie rijen is uitgebreid. Links en rechts sluiten zich, om een binnenplaats vleugels aan van dorische colonnades, die een kroonlijst met attica dragen. Het geheel is nauwkeurig doorrekend met als eenheid 1.5 zuilmiddellijn. Deze galerijen, overlans door een muur met pijlers gedeeld, zijn voor de inscripties der kantons bestemd. Tenslotte volgen, in de richting van de lengte-as en loodrecht erop verschillende gebouwen door colonnaden omgeven, bestemd voor allerlei doeleinden. Wat Bilderdijk getracht heeft in dit plan te verwezenlijken, is, blijkens zijn eigen woorden, vooral geweest „de eenvoudigheid, welke, bij de ouden altijd heerschende, bijzonder vereischt wordt in een gesticht, dat de allereenvoudigste der figuren tot beginsel heeft. Het geheele gebouw moet, met alle zijne deelen als in eens gedacht, geheel uit elkander voortvloeien en alle de zuilen niet slechts in dezelfde tusschenwijdte, maar ook op dezelfde regels staan, en geene der karnissen moeten er plaats hebben, die, bij de modernen ingevoerd en geliefkoosd, van de ouden nooit gekend of gebruikt zijn, en inderdaad de eenheid der schikking verwikken en breken". Scherper geformuleerd kan men zich de classicistische theorie niet denken!

Verwant aan het voorafgaande plan is een tekening, waar o.a. het zo geliefde classicistische motief van de gebogen zuilgaanderijen is toegepast. Mogelijk hebben wij hier te maken met een eerste voorontwerp van Bilderdijk.

Ontwerpen voor de gedenknaald bij Soestdijk

Het oorlogsmonument, dat tenslotte naar ontwerp van een dezer architecten werd uitgevoerd, is geen gigantesk bouwsel voor Napoleon geweest, maar de bescheiden gedenknaald ter ere van een zijner overwinnaars, de prins van Oranje, bij Soestdijk opgericht, naar plannen van Van der Hart. Ook hier geeft Van der Hart niet veel nieuws, maar grijpt hij terug op de Leidse plannen en op die voor de Mont Cenis. Over de gang van zaken lichten ons de notulen van de

4de klasse van 1815 en 1816 uitvoerig in. In overleg met de Koninklijke Akademie werd door het Gouvernement een prijsvraag uitgeschreven, terwijl de commissie van beoordeling werd gevormd door Van der Hart, Apostool, Moritz en Roos. De animo was blijkbaar zeer groot, de lijst der ingekomen projecttekeningen omvat niet minder dan 31 nummers, waaronder niet alleen obelisk en zuilen, maar ook triomfbogen, beeldhouwwerken en een piramide. Geen van deze ontwerpen kon de commissie, die oordeelde dat de obelisk de aangewezen vorm voor dit monument was, geheel bevredigen. Het meest nog voelde zij voor het project nr. 6, „Vincit Amor Patria”, A en B, en wel vooral voor de variatie B. Echter zou de commissie het gedenkteken gaarne in dezelfde proportie een derde groter willen uitvoeren, het van alle beeldhouwwerk behalve de koperen slang met inscriptie willen ontdoen, en aan de top een laurierkrans willen aanbrengen. Tenslotte beveelt zij een na sluitingstijd binnengekomen ontwerp, dat het meest aan haar inzichten beantwoordt, voor uitvoering aan. Wij mogen aannemen, dat dit ontwerp van het commissielid Van der Hart was, die wel bij zijn inzending uitdrukkelijk had vermeld niet naar de prijs te willen dingen. Het bij Koninklijk Besluit van 16 augustus goedgekeurde ontwerp van Van der Hart berust thans in het Rijksarchief te Den Haag met andere tekeningen, enkele variaties door dezelfde ontwerper (krtn. Waterst. na 1813, nrs. 2089, 7579 en 3295). Slechts de leeuwen moesten voor de uitvoering vervallen. Ook deze uitvoering kunnen wij in het Rijksarchief vervolgen; op voordracht van Van der Hart werd De Greef belast met het opmaken van de bestekken en gedetailleerde begrotingen. Tenslotte werd de leiding ter plaatse opgedragen aan de architect Reijers, terwijl het werk werd uitgevoerd door J. van Straaten. Reijers leverde ook de tekeningen voor het ijzeren hek (Waterstaat Z. Ned. nr. 1918). Nog in 1822 werd aan dit monument gewerkt.

Ontwerpen door J. de Greef, Z. Reijers en T. F. Suys

Jan de Greef (1784-1835) en Zeger Otz. Reijers (1796-1857) behoren tot de tweede generatie van architecten van het Nederlandse neoclassicisme. Zij zijn vooral werkzaam geweest voor Willem I aan de verbouwingen van de paleizen te Soestdijk, aan het Noordeinde⁵ en aan

⁵ D. F. Slothouwer, *De paleizen van Frederik Hendrik*, Leiden (1945), blz. 165 e.v.

de Kneuterdijk te Den Haag. Ongetwijfeld moet hierbij aan De Greef de belangrijkste plaats worden ingeruimd. Men vindt de stukken en rekeningen betreffende de verbouwing van het paleis aan de Kneuterdijk in het Koninklijk Huisarchief. Het project werd grotendeels uitgevoerd onder toezicht van de Controleur A. Noordendorp.

Deze stukken bevatten gegevens, die voor een gedetailleerde bouwgeschiedenis van het voormalige huis van Wassenaar Obdam niet zonder belang zijn. In ons verband verdient speciale vermelding een passage die typerend is voor de oriëntatie ten onzent op Frankrijk ten aanzien van het neoclassicistische ornament. Wij lezen er namelijk uit, dat vele ornamenten, o.a. voor de trap en de grote zaal werden gekocht te Parijs: 16 dubbele palmetten, 2 paar renomes, 14 rozetten, 14 paar rinceaux, 2 paar kindertjes, 2 vazen, 4 candelabres, 2 beelden, 16 culots, en 90 voet fries.

Aan de vermelding van de beide oud-élèves van Lodewijk-Napoleon, De Greef en Reijers, die hun opleiding te Parijs en Rome hadden ontvangen, moet nog toegevoegd worden die van de Zuid-Nederlander Tieleman Franciscus Suys (1783-1861), leerling te Parijs van het atelier van Percier en Fontaine, daarna te Rome van de Académie de France. In 1825 volgde hij Charles van der Straeten op als architect van Willem I in de zuidelijke provinciën, om na de afscheiding architect van Leopold I te worden.

Behalve door zijn oorspronkelijke bouwwerken hier te lande is Suys vooral bekend door zijn restauratie van 1823—1826 tezamen met De Greef van de Nieuwe Lutherse Kerk te Amsterdam, 1668-1677 gebouwd door Adriaan Dortsman. De tekeningen voor deze restauratie werden in het Algemeen Rijksarchief teruggevonden (krtn. na 1794, staatssecr. nr. 187). Het feit, dat de kerk door dit herstel weinig van haar oorspronkelijke karakter heeft ingeboet, bewijst hoezeer het neoclassicisme aansloot bij de zakelijke, strenge stijl van de latere Vingboonschool. De veranderingen beperken zich tot de meer 19de eeuwse vensteromlijstingen, het sterker parabolische verloop van de koepel, en de zwaarder vorm van de lantaarn, die enigszins herinnert aan de bekroning van de Sint Catharinakerk. Aardig is het, naast dit sobere, strenge kerkgebouw op centrale plattegrond het veel luchtiger en sierlijker koepeltje met terras te stellen, in 1830 door T. F. Suys voor de tuinen van het Kon. paleis te Brussel ontworpen (afb.

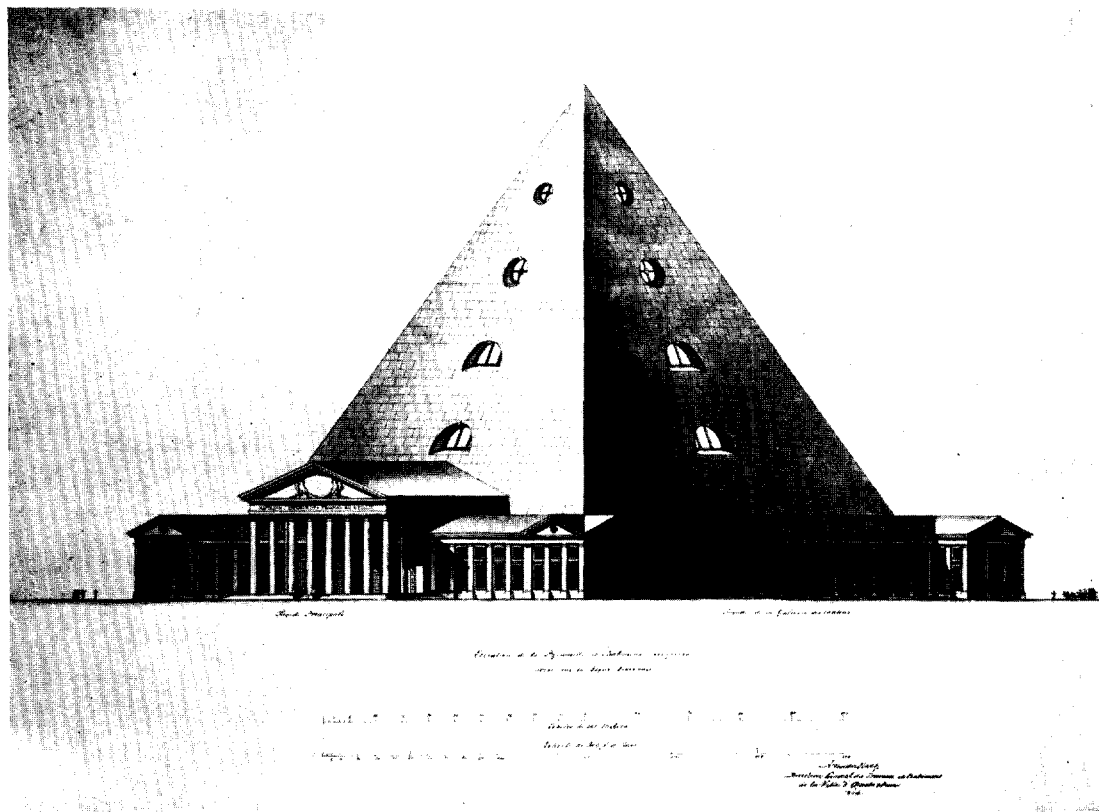
11). In al zijn simpelheid getuigt dit gebouwtje van de zin voor een doelmatige constructie, zonder overtollige decoraties, die in nog veel sterker mate spreekt uit de Serres door Suys voor de Botanische tuin te Brussel gebouwd.

Ontwerp voor een paviljoen te Tervueren

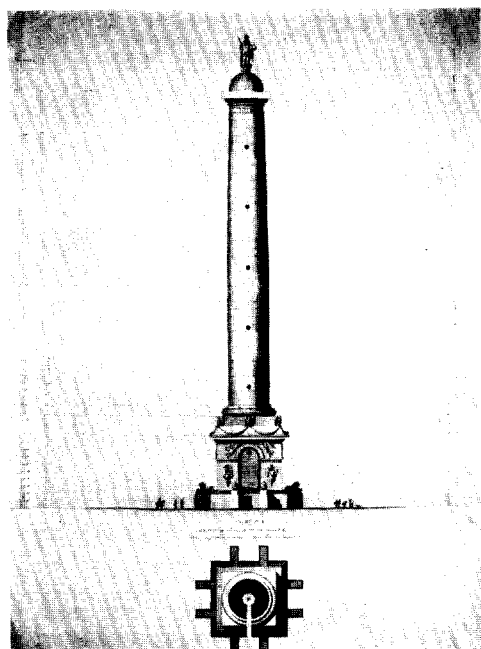
In merkwaardig contrast met deze strakke opvattingen van het neoclassicisme ook in België, staat een ontwerp, eveneens aanwezig in het Rijksarchief te Den Haag, voor een Paviljoen te Tervueren, get. en ged. C. J. Carbijs invenit et fecit anno 1816 (afb. 12 en 13). De overeenkomst, zowel in plattegrond als in opbouw met de ronde Lutherse kerk te Amsterdam maken dit contrast des te opvallender. In de pompeuze overladen decoratie loopt dit ontwerp als het ware vooruit op de stijl van het derde Keizerrijk. Het verschilt wel heel sterk van de strenge Palladiëske vormen van het 1817 door Ch. van der Straeten voor de Prins van Oranje in Tervueren gebouwde paviljoen, dat in 1879 door een brand werd verwoest.

Ontwerpen van een nieuw Koninklijk paleis te Brussel en voor de bisschoppelijke paleizen te Mechelen en Namen

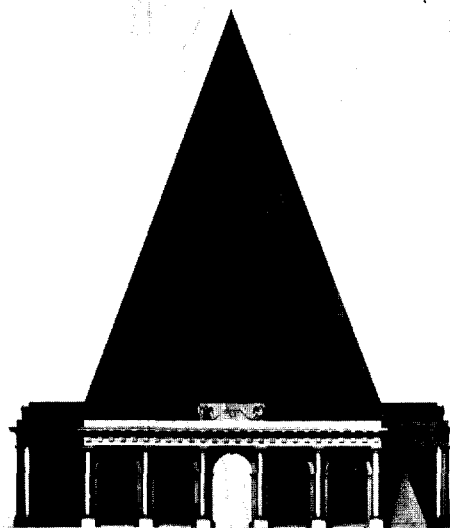
Ook voor de geschiedenis van de Koninklijke Paleizen te Brussel bevat het Algemeen Rijksarchief een reeks van gegevens. Van de antwoorden, binnengekomen op de prijsvraag voor een nieuw Koninklijk Paleis op de plaats waar zich het tegenwoordige Palais du Roi van Ch. van der Straeten bevindt, is een project zonder ondertekening onder het motto „Uit Liefde voor den Konink” bewaard gebleven. In het nieuwe bouwwerk moesten twee bestaande gebouwen, in gebruik als Paleis en Staatssecretarie, die door een straat werden gescheiden, worden opgenomen. Het hier bedoelde ontwerp omvat twee variaties, die voornamelijk verschillen in de vormgeving van het middengedeelte van de façade. Het eerste ontwerp (afb. 14) toont een gevel, die geheel past in het bekende classicistische schema; duidelijke geleiding der façade door midden- en hoekrisalieten, de eerste als een korintische peristyle, gedekt door een fronton, de beide laatste vlakker gehouden en door korintische pilasters van dezelfde orde geleed. Hiernaast een krachtige accentuering van de horizontalen en uiterst eenvoudig gehouden venstervormen. In de variant is het paleis over een geringer breedte geprojecteerd, terwijl bovendien de middenpartij door de hoog opgaande bekroning

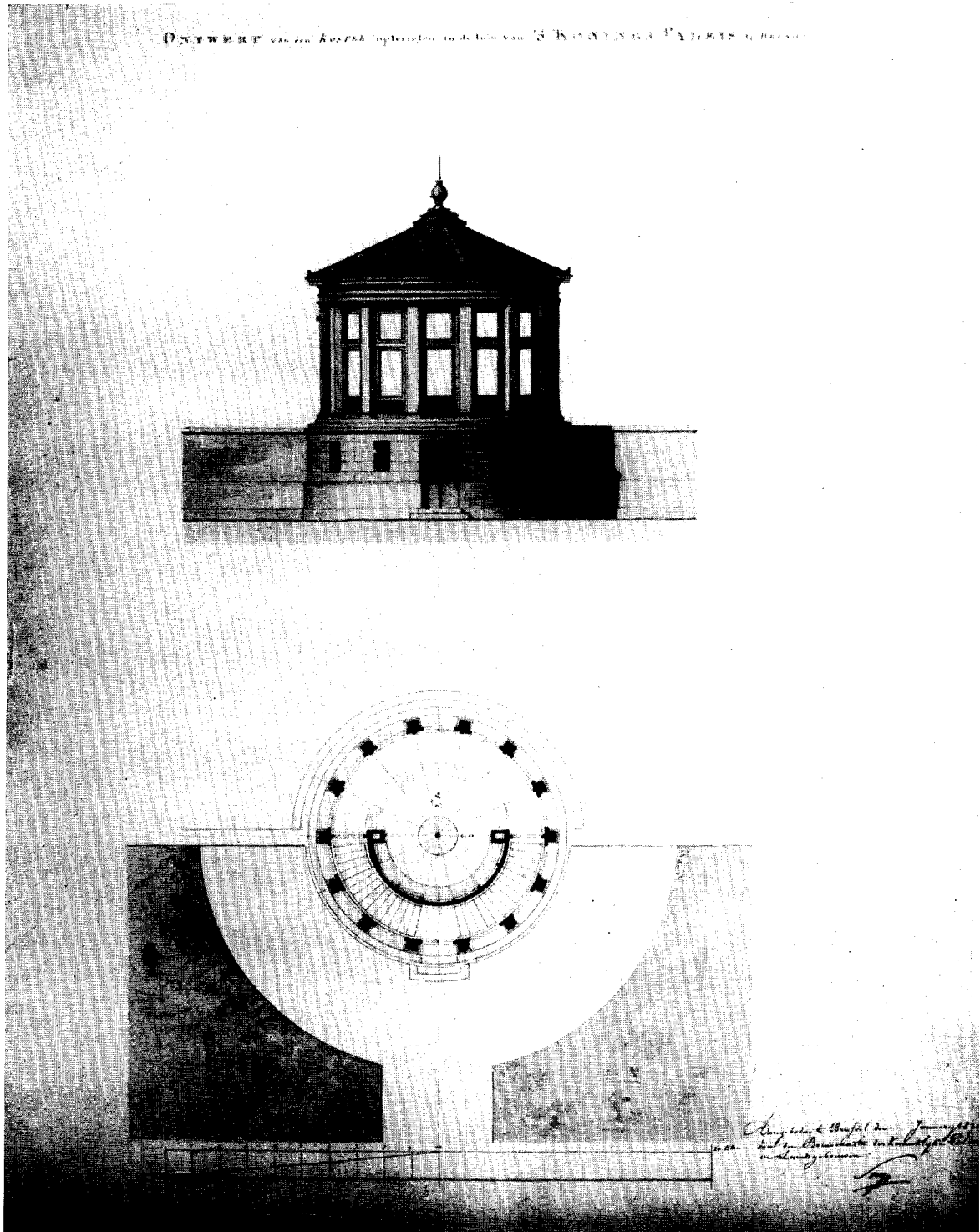
Afb. 8. A. van der Hart; ontwerp voor een monument op de Mont-Cenis.
(Amsterdam, Kon. Akademie v. Wetensch.)

Afb. 9. A. van der Hart; ontwerp voor een monument op de Mont-Cenis.
(Amsterdam, K. A. v. Wet.)

Afb. 10. B. W. H. Ziesenis; ontwerp voor een monument op de Mont-Cenis.
(Amsterdam, K. A. v. Wet.)

Afb. 11. T. F. Suys; ontwerp voor een koepel in de tuin van het koninklijk paleis te Brussel; 1830.
(Den Haag, Alg. Rijksarchief; krtn. na 1794, staatssecr., nr. 73)

boven de kroonlijst, een motief dat aan veel oudere geveltypes herinnert, voor een overheersing van de verticale as zorgt (afb. 15).

Uit een volkomen ander stijlgevoel is het ontwerp ontstaan, bewaard in het Algemeen Rijksarchief, voor een „Palais triomphal, dédié à Son A.R. le Prince d'Orange-Nassau, Prince Souverain des Provinces-Unies des Païs Bas” door François Florent d'Ath (afb. 16-18). Door het ontbreken van een beschrijving is het niet geheel duidelijk of deze tekeningen bedoeld zijn voor een paleis ter zelfder plaatse als het vorige. Dit plan met zijn rijke en gecompliceerde doordringing van ruimten en van ruimte en massa, met overvloedige toepassing van gebogen lijnen, ovalen en cirkels, is meer gebaseerd op 18de eeuwse plattegronden in Frankrijk en in het bijzonder in Oostenrijk en Duitsland, dan op die van het classicisme. Wel vinden wij motieven als de vooruitspringende koepelzaal in het midden van de plattegrond terug in gebouwen als het Paleis te Laeken, in 1782 door Montoyer en Payen de O. gebouwd, waar deze ronde zaal ook een dergelijke rijke decoratie met korintische zuilen vertoont, of in het kasteel Sint Andries bij Brugge uit 1813.

Kenmerkend voor het meer barokke, toch wel typisch Vlaamse vormgevoel van dit ontwerp is ook de langgestrekte, machtige façade en wel vooral de middenpartij, met de teruggezwenkte peristyle van gekoppelde korintische zuilen op de ellipsvormig vooruitspringende grondverdieping. De bekroning van deze zuilenstellingen met een balustrade, waarop zich beelden verheffen, is een oplossing, die wij ook aantreffen bij de eveneens ingezwenkte middenpartij van het Paleis, 1757-1766 door de Brugse architect Faute voor Karel van Lotharingen gebouwd. De lengtedoorsnede toont welk een rijkdom behalve in de plattegronden, ook in de variërende hoogte der opeenvolgende ruimten is nagestreefd. In de hoofdverdieping gaat de doorsnee achtereenvolgens door een afgeronde troonzaal, een ovale kapel, een lage achthoekige bibliotheekruimte, een hoog overkoepeld trappenhuis, een wederom achthoekige salon d'introduction tot de hoofd-koepel; een herhaling van salon d'introduction en trappenhuis, een ingangsaan voor het theater met afgeronde hoeken en tenslotte de grote theaterzaal.

Alvorens de zuidelijke Nederlanden te verlaten moge nog vermeld worden de in het Algemeen Rijksarchief berustende reeks van uitvoerige tekeningen voor een Aartsbisschoppelijk

Paleis te Mechelen van 1818—1819 (inv. nr. 23, Waterst. Z. Ned., nr. 71 en 403) en voor het Bisschoppelijk Paleis te Namen van 1815-1817 (inv. nr. 23, Waterst. Z. Ned., nrs. 57, 155 en 305).

Ontwerpen van J. de Greef, Z. Reijers e.a.

Met de bespreking van de laatste, Noord-Nederlandse ontwerpen uit de tijd van De Greef en Reijers kunnen wij kort zijn. Belangrijke verschillen met de plannen uit de perioden van de Franse overheersing vertonen zij niet. Hoogstens zijn zij karakteristiek voor de toenemende verburgerlijking en verkilling van het latere empire.

Het ontwerp van De Greef uit 1824 voor een Gerechtshof te Amsterdam (afb. 19), dat op de plaats van de St. Anthonieswaag moest komen, is in de behandeling van de façade onmiskenbaar verwant aan het ontwerp door A. van der Hart en Thibault voor een Paleis van Kunsten en Wetenschappen te Amsterdam. Zowel de peristyle als de doorgaande horizontale lijsten onder de vensters en de entresol boven de tweede verdieping vinden wij terug. Mede door de lagere vensters van de hoofdverdieping is de verhouding tussen de gesloten en open gedeelten nog meer ten gunste van de eerste verschoven. De toevoeging van een attiek en de afzwakking van de korintische hoekpilasters tot baksteenlisenen versterkt het horizontalisme van deze façade. Om dit enigszins te contrabalanceren heeft de architect de verticale as van de ingangspartij geaccentueerd door hoog opgetrokken arcaden achter de zuilen.

Een ontwerp als dat van de Haagse stadsarchitect Zeger Reijers voor een pakhuis berust geheel op de verhouding en de directe contrastwerking van de muurgedeelten en de ramen (Alg. Rijksarch., krtn. na 1794, staatssecr., nr. 188).

Ook andere ontwerpen als dat voor een Provoosthuis te Zwolle uit 1819 door C. van der Neer (Alg. Rijksarch., krtn. na 1794, nr. 1093; Waterst. na 1813, nrs. 1503-1504) voor de voormalige Willemskazerne te Den Haag (Arch. Kon. Landm., 77 H) of voor een Wacht met barrière te Alkmaar (Alg. Rijksarch., krtn. Waterst. na 1813, nr. 765) in de trant van het voormalige Wachtje in Den Haag, vertonen dezelfde stijlkenmerken. Het zijn de laatste en daardoor ook tot geen nieuw leven meer te waken uitlopers van een grote stroming, die meer dan vier eeuwen lang, nu eens als bovenstroom,

dan weer ondergronds, de Europese bouwkunst heeft gevoed — de laatste representanten van een stijleheid in onze Westerse architectuur.

Reeds hierom verdienen zij naar mijn mening meer aandacht dan hen gewoonlijk geschonken wordt.

SUMMARY

A SEARCH THROUGH A NUMBER OF ARCHIVES FOR EARLY 19TH CENTURY DESIGNS

BY J. C. EBBINGE WUBBEN

Some time ago an exhibition was held at the Boymans Museum in Rotterdam concerning Netherlands architecture of the last century and a half. The compilation of the catalogue for this exhibition presented an uncalled-for opportunity to make a rough search through some archives for information regarding architecture of the first decennia of the 19th century.

The municipal archives of Leeuwarden contain four designs for triumphal arches to be erected on the occasion of King Louis Napoleon's visit to Leeuwarden in 1808. They were made by Abraham Bruinsma, who worked as leading artist under the direction of the architect of Louis XVI. His stay in France is clearly evident from his designs, which on the other hand also demonstrate the gradual transition from a conception still strongly tied to the Louis XVI style to a heavier and more pompous Empire style.

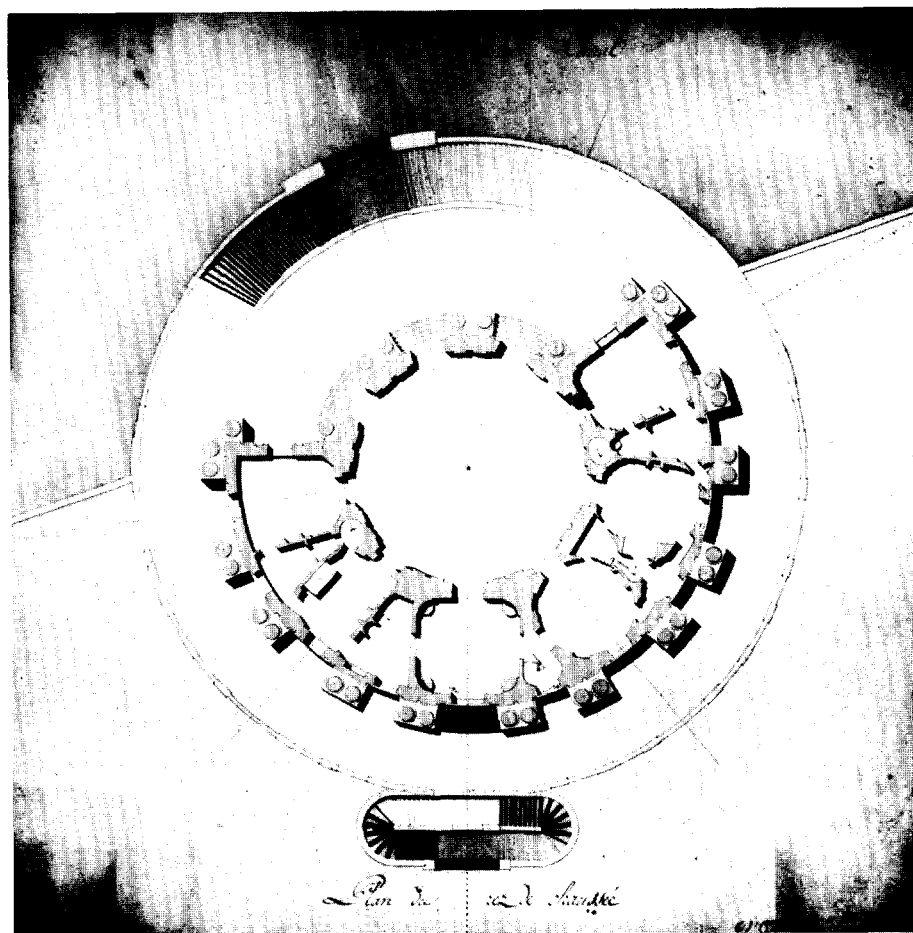
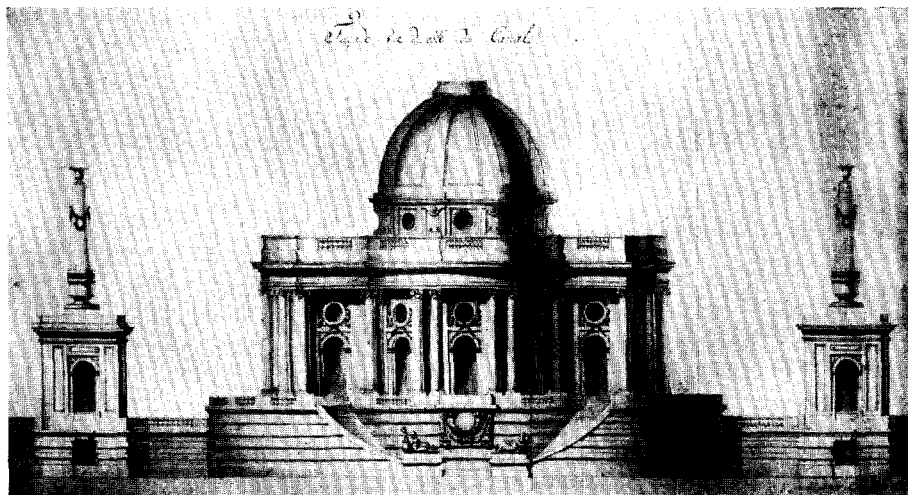
In the archives of the Royal Netherlands Academy of Sciences in Amsterdam there is a remarkable series of plans for a monument, which by decree of the Emperor Napoleon had to be erected on Mont-Cenis to the glory of his victory over the allied Prussian-Russian armies on 22nd May, 1813. They once more confirm the influence which the French rule had on the development of Dutch architecture. The series consists of drawings by A. van der Hart, B. W.

H. Ziesenis and, strangely enough, by the poet Willem Bilderdijk. The first plans of Van der Hart are based on the concept of an obelisk or a memorial column. The second group of designs of this architect were drawn after the conclusion had been reached that the form of an Egyptian pyramid would on account of its simplicity best fulfil the requirements of durability. The result was the strangest combination of style elements from widely divergent centuries and countries. Ziesenis and Bilderdijk also based their conception on the pyramid. The war memorial ultimately erected according to a design by one of these architects was not a gigantesque structure for Napoleon, but a modest obelisk to the honour of one of his conquerors, the Prince of Orange, erected near Soestdijk in accordance with the plans of A. van der Hart. The drawings of this monument are in the General State Archives at The Hague.

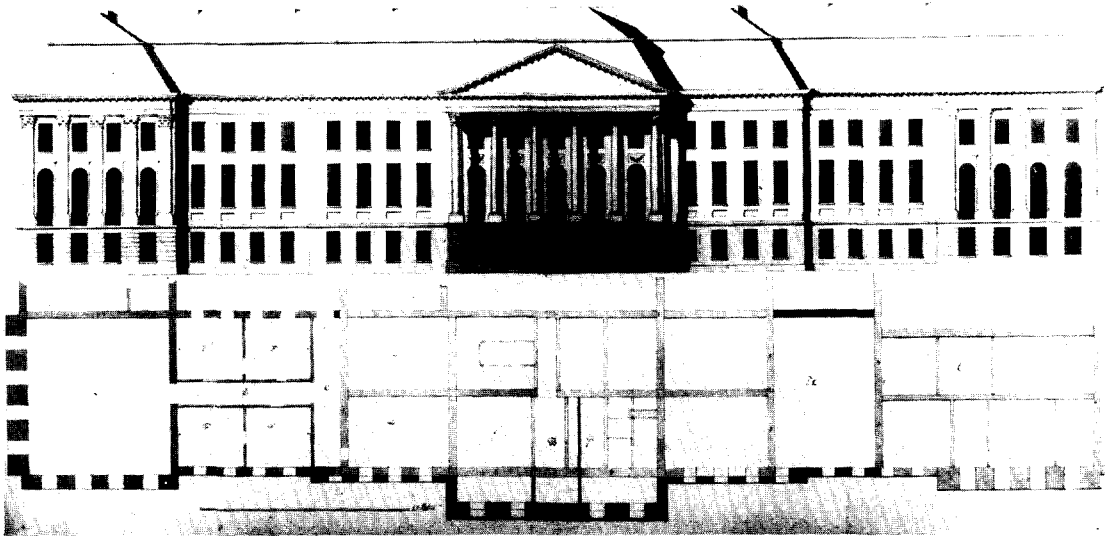
Further, the author discusses designs by J. de Greef, Z. Reijers and T. F. Suys, the design for a garden cupola in neo-classicistic style dating from 1830 of the last mentioned architect forming a sharp contrast with a design by C. J. Carbijs for a pavilion at Tervueren from 1816, likewise in the General State Archives at The Hague.

The State Archives also contain important designs for a new Royal Palace in Brussels.

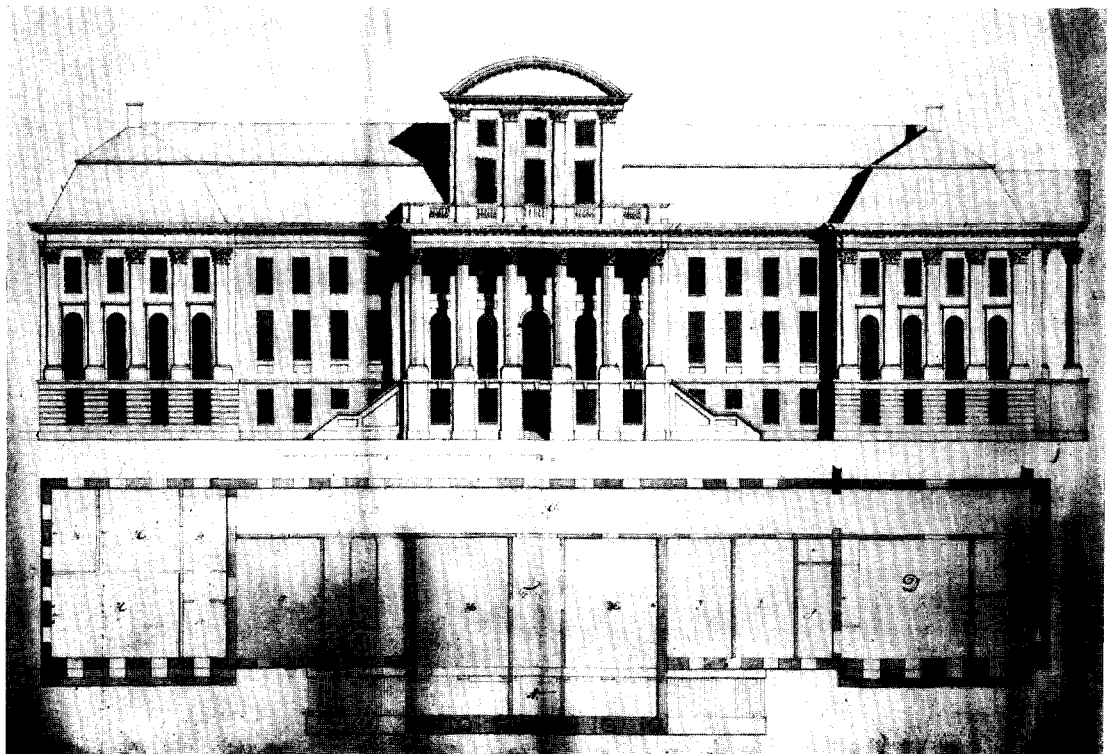
ONTWERPEN UIT HET BEGIN VAN DE 19DE EEUW

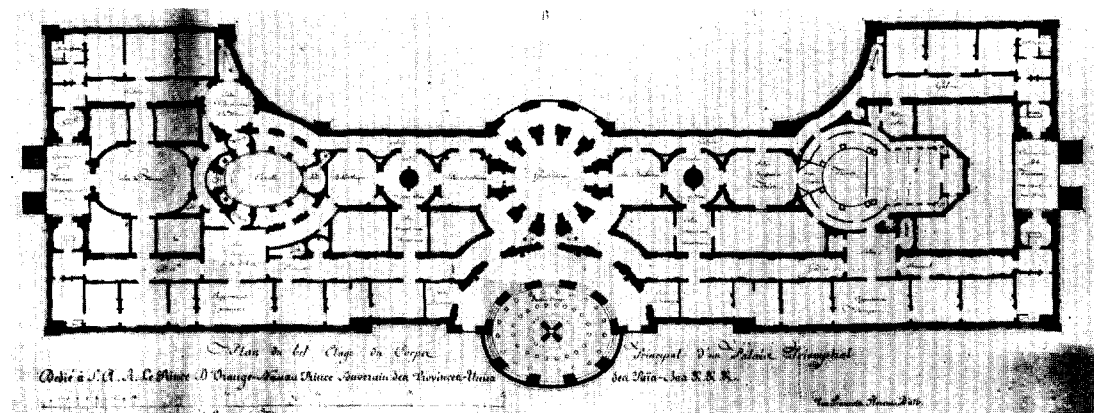
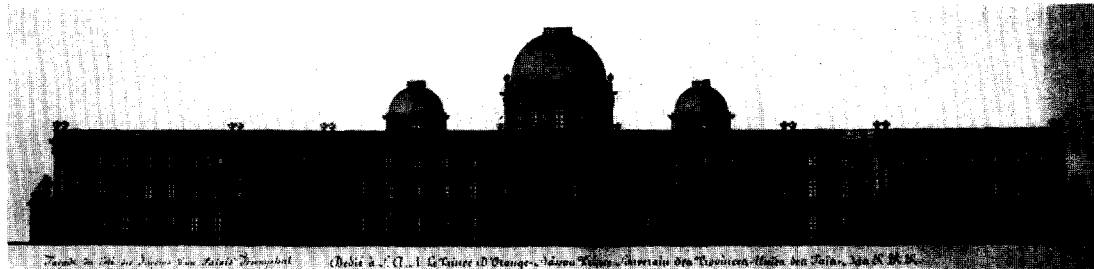
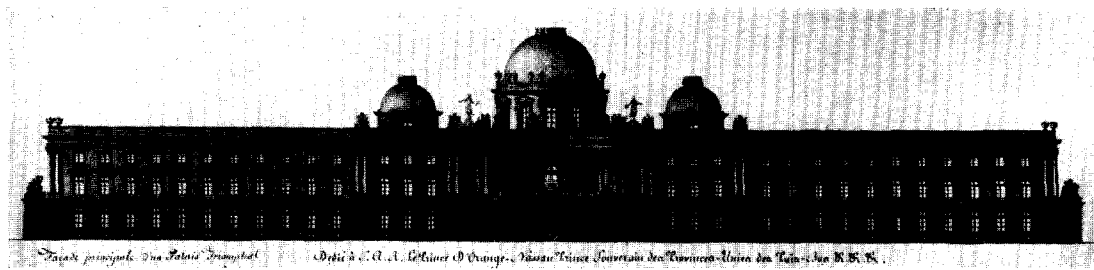
Afb. 12 en 13. C. J. Carbijs; ontwerp voor een paviljoen te Tervueren; 1816.
(Den Haag, Alg. Rijksarchief; krtn. Waterst. na 1813, nr. 1893)

Afb. 14. Ontwerp voor een koninklijk paleis te Brussel.
(Den Haag, Alg. Rijksarch.; krtn. na 1794; inv. nr. 23, Waterstaat Zuid-Ned., nr. 20)

Afb. 15. Ontwerp voor een koninklijk paleis te Brussel.
(Den Haag, Alg. Rijksarch.; krtn. na 1794; inv. nr. 23, Waterstaat Zuid-Ned., nr. 15)

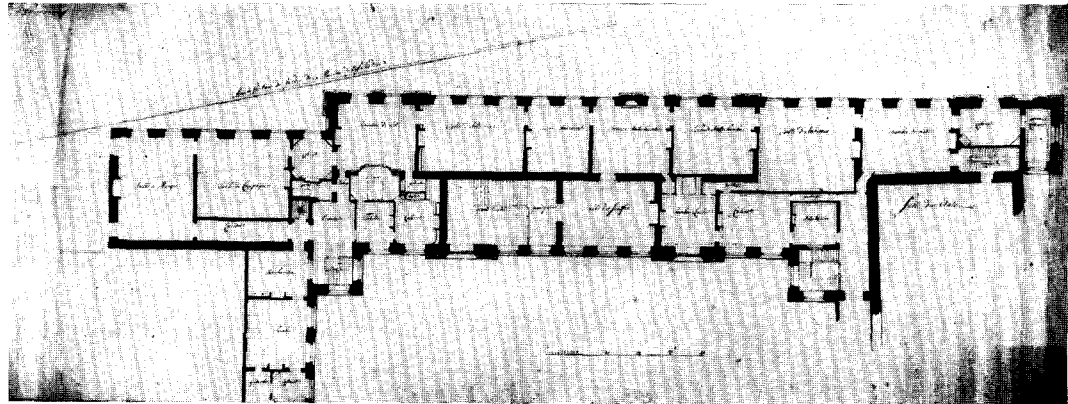
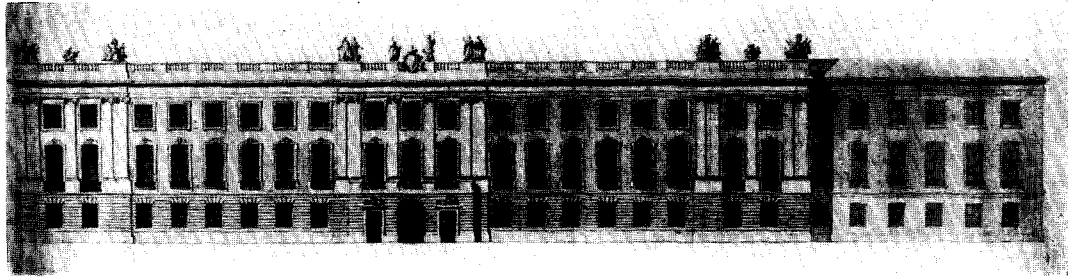

Afb. 16-18. François Florent d'Ath; ontwerp voor een „Palais triomphal, dédié à S.A.R. Le Prince d'Orange-Nassau Souverain des Provinces-Unies des Païs-Bas”; voorzijde, tuinzijde en hoofdverdieping. (Den Haag, Alg. Rijksarch., Waterst. na 1813, staatssecr. nr. 173)

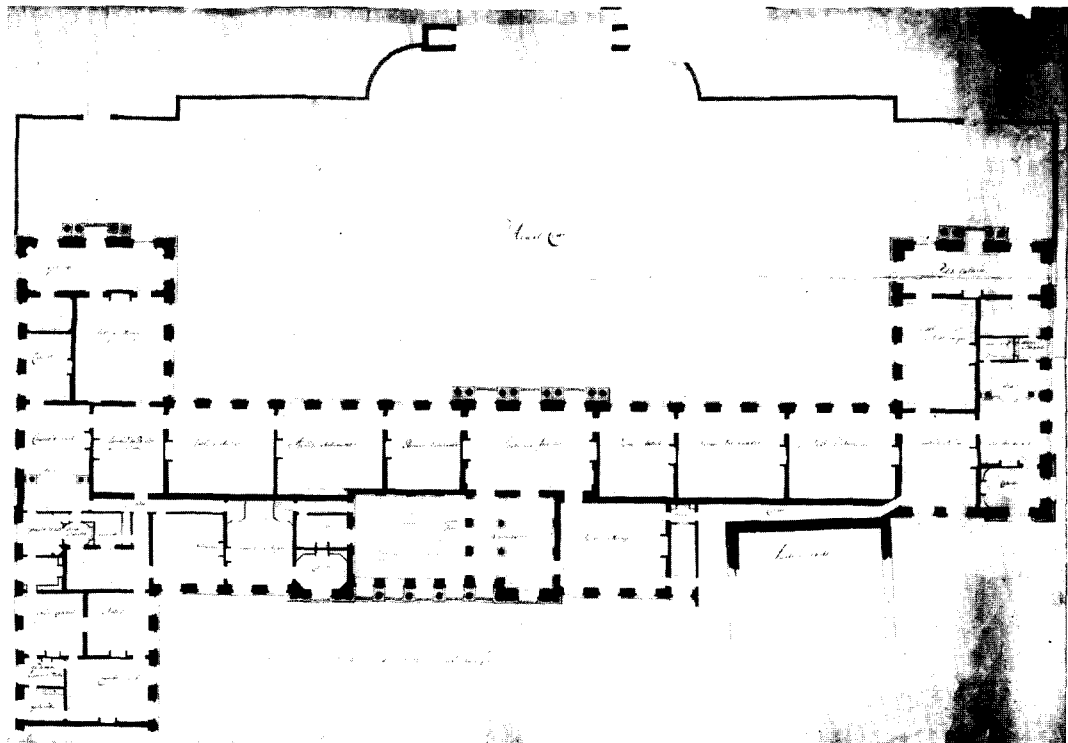

Afb. 19. J. de Greef; ontwerp voor een gerechtshof; 1823. (Den Haag, Alg. Rijksarch., krtm. na 1794, staatssecr. nr. 34)

STADHOUDERLIJK KWARTIER TE 'S-GRAVENHAGE

Afb. 1 en 2. P. de Swart; eerste ontwerp voor het stadhoudelijk kwartier.

Afb. 3. P. de Swart; tweede ontwerp voor het stadhoudelijk kwartier.

(Den Haag, Alg. Rijksarchief)

ONBEKENDE TEKENINGEN VOOR HET STADHOUDERLIJK KWARTIER TE 'S-GRAVENHAGE*

DOOR

J. C. EBBINGE WUBBEN

Bij een archiefonderzoek van jaren her, dat in de eerste plaats gericht was op de vroeg-19de eeuwse architectuur, kwamen mij een aantal tekeningen in handen, die betrekking hebben op het Stadhouderskwartier in Den Haag. Zij vormen een niet oninteressante aanvulling op de gegevens, die wij daarover bezitten, en het lijkt mij dan ook dienstig, hiervan alsnog in dit tijdschrift mededeling te doen.

Het betreft een reeks van ontwerpen in het archief van de Koninklijke Landmacht en in het Rijksarchief te Den Haag, die veel verklaren van de bouwgeschiedenis van dit prinselijk verblijf.

Een drietal tekeningen in het Rijksarchief, gesigneerd „P. de Swart inv. et fecit” werpen een nieuw licht op De Swarts werkzaamheden voor Prins Willem IV.

Door dr. M. D. Ozinga werden reeds beide ordonnanties gepubliceerd uit 1750 en 1753, waarbij aan De Swart bedragen van resp. 600 en 2971 gulden werden uitgekeerd, voor werkzaamheden aan een model van „Syn Hoogheyds Stadhouderskwartier” en voor „projecten en desseinen op ordre van wijlen Syn Hoogheid” uitgevoerd¹. De heer Ozinga achtte het destijds niet onwaarschijnlijk, dat hier reeds sprake kon zijn van ontwerpen voor de jongste vleugel van dit kwartier. Uit de tekeningen in het Rijksarchief blijkt echter dat De Swart's plannen veel stoutmoediger waren. Ik meen namelijk niet te ver te gaan, indien ik in deze plannen een gedeelte der ontwerpen zie, vermeld in de ordonnantie van 1753. Uit deze plattegronden blijkt,

hoe De Swart niets minder had geprojecteerd dan een totale, ingrijpende sloop en herbouw van het oude stadhouderskwartier, zoals dit gegroeid was in hoofdzaak van de tijd van Maurits tot die van Koning-Stadhouder Willem III toe. Op de eerste plattegrond (afb. 2) is rechts aangegeven als Salle des Etats, de tegenwoordige vergaderzaal der eerste Kamer, 1652—1658 gebouwd naar plannen van Pieter Post. Overigens is voor het oude kwartier der stadhouders een geheel nieuw gebouw ontworpen, waarvoor niet alleen een klein gedeelte van de vijver aan de noordwestelijke hoek van het Binnenhof, maar ook de Singelgracht zou moeten worden gedempt. Verdwenen is op deze tekening de Observatietoren uit de tweede helft van de 16de eeuw met het hoekgebouw ten noorden hiervan, door de gebroeders Faes in de jaren 1635 en 1636 opgetrokken; verdwenen ook is de westelijke doorgang van het Binnenhof, de zogenaamde Stadhouderspoort.

Zou dit plan uitgevoerd zijn, dan zou het Prinselijk verblijf in het Binnenhof-complex wel een zeer dominerende plaats hebben gekregen!

Merkwaardig is het te constateren hoe De Swart met deze plannen vooruitloopt op veel, wat in de 19de eeuw nog eens aan de orde zou zijn en toen helaas ook gedeeltelijk is uitgevoerd. In de linker bovenhoek is de tuinmuur getekend van het Huis der Vijf Steden, van 1740—1747 bewoond door de afgevaardigden van Hoorn, Edam, Monnickendam, Medemblik en Purmerend, daarna Prinses Anna aangeboden. Hiervoor bevond zich een ommuurde Bassecour, de Hof of Prinsentuin. Ofschoon de voornaamste gevel zich aan de zijde van het Buitenhof bevindt, is de eigenlijke paleisingang aan het Binnenhof; via een Salle des Suisses, gelegen tussen twee iets vooruitspringende risalieten betreedt men een reeks van antichambres, die links en rechts toegang geven tot een audiëntiezaal. De hoofdas, genomen ten opzichte van de façade aan het

* Deze bijdrage is bewerkt naar het eerste gedeelte van een voordracht, door de auteur gehouden op de jaarvergadering van de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici te Utrecht in 1948.

¹ Bull. N.O.B. = *Oudheidk. Jaarb.*, 4de s. 5 (1936), blz. 129. Vgl. *Actes du XIXe congrès international d'histoire de l'art*, Parijs 1958, blz. 600 en afb. 174.

Buitenhof, gaat op weinig gelukkige wijze door een antichambre, om te eindigen in een slaapkamer.

Door de rijkere verwerking van Lodewijk XV-details in het overigens zeer voorname en evenwichtige geheel onderscheidt De Swarts ontwerp voor de façade aan het Buitenhof (afb. 1) zich van de enkele jaren later ontstane gevels van de huizen Lange Vijverberg 14—16, het Paleisje aan de Lange Voorhout en de vleugels van de Koninklijke Bibliotheek. Hij past zo geheel in de evolutie van De Swart's stijl. Het dichtst staat deze gevel nog bij het ontwerp voor de Landthor te Weilburg uit 1759; details als de koppelde pilasters, de in horizontaal gelaagde natuursteenblokken uitgevoerde, boogvormig afgesloten middeningang, de middenbekroning door een Lodewijk XV-rocaille vinden wij aldaar terug. Zowel in de verticale geleiding door midden- en hoekrisalieten, als in de horizontale indeling in basement, hoofdverdieping en mezzanino, afgesloten door kroonlijst met balustrade, beantwoordt deze gevel aan de hoogste eisen der gelijktijdige Franse architectuur-theorie. Het vijfde spel der lijnen en vlakken, gepaard aan de eenvoud van het geheel, verraden de scholing aan de grote Franse voorbeelden.

In het tweede ontwerp van De Swart (afb. 3) heeft niet alleen de ruimteverdeling aan evenwichtigheid en harmonie gewonnen, maar is ook de gehele plattegrond tot nog groter zelfstandigheid opgevoerd. Naar voorbeeld van de Franse Hôtels hebben aan de zijde van het Buitenhof de vlakke zijrisalieten zich ontwikkeld tot vooruitspringende vleugels; zowel voor deze vleugels als voor de hoofdingang zijn thans niet meer pilasters maar hele zuilen geprojecteerd. Mogelijk was het de bedoeling de voorste gedeelten van deze avant-corps, aangeduid als galerijen, lager te houden dan de totale hoogte van deze vleugels. Thans is de hoofdingang voor het paleis verlegd naar de zijde van het Buitenhof, de assenverschuiving van de vestibule aan die zijde, en van de middenpartij aan het Binnenhof

SUMMARY

UNKNOWN DRAWINGS FOR THE STADHOLDER'S QUARTER AT THE HAGUE

BY J. C. EBBINGE WUBBEN

Through archive research the author acquired access to a number of drawings relating to the Stadholder's Quarter of the Binnenhof at The Hague. These constitute an interesting addition

herinnert aan Franse oplossingen in het Hôtel de Matignon te Parijs.

Naast de zojuist besproken ontwerpen van De Swart verdient een hoogst belangrijke reeks van veertien tekeningen onze aandacht, die door L. Gunckel en C. J. van de Graaff gemaakt werden voor het nieuwe Stadhoudelijke Kwartier. Zij bevinden zich in het archief van de Koninklijke Landmacht te Den Haag (299 H) en gaan vergezeld van de volgende bescheiden:

Note pour servir d'explication aux plans ci-joints, uit 1776; memorie houdende een Project Plan tot de decoratie der Zaal en vertrekken voor de distributie der bel-etage van den Nieuwen Bouw van het Stadhouders Quartier te 's'Hage, geformeert door C. J. van de Graff en L. Gunkel in Maart 1782; Conditien van Langen Huffel waarop hij aanneemt om de klijne Eetzaal door schilderijen na de gepresenteerde Esquises te decoreren.

Behalve de ontwerpen voor de nieuwe vleugel bevatten de tekeningen ook projecten voor een verbouwing en herdistributie van de ruimten van het oude Stadhoudelijke Kwartier en van de vleugel langs de noordzijde van het Binnenhof, het Statenkwartier.

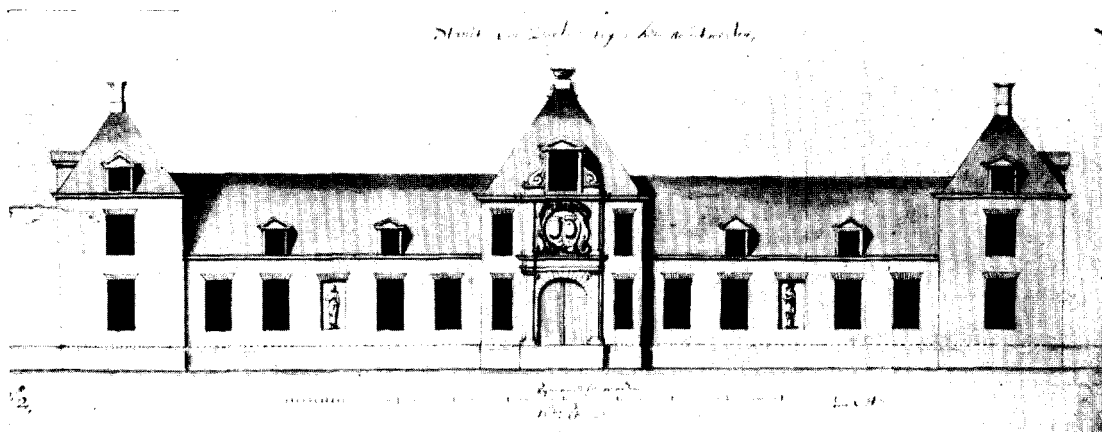
Bovendien was door Gunckel blijkbaar een streng classicistische Hoofdwacht ontworpen met een façade, die een vereenvoudigde herhaling was van die van het nieuwe Kwartier, vlak voor de trap van de Hofzaal.

Met behulp van de zeer fraai uitgevoerde tekeningen, plattegronden, opstanden en doorsneden, zullen zowel de bouwgeschiedenis als de oorspronkelijke distributie en decoratie van de ruimten van dit nieuwe Kwartier opgehelderd kunnen worden.

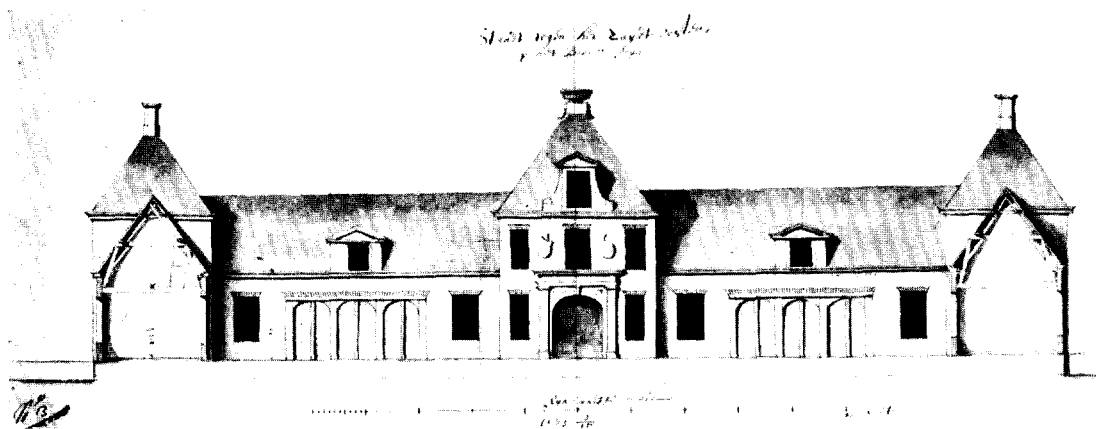
Het leek mij dan ook van belang ze te vermelden ten dienste van al degenen, die zich voor de geschiedenis van het Stadhoudelijk Kwartier interesseren. Nadere bestudering ervan, waartoe mij helaas de gelegenheid thans ontbreekt, zal onze kennis van dit zowel uit historisch als uit architectonisch oogpunt zo belangrijke gebouwencomplex zeker verder brengen.

to the information already available. Three drawings in the General State Archives at The Hague, signed „P. de Swart inv. et fecit”, throw a new light on the work Pieter de Swart did for

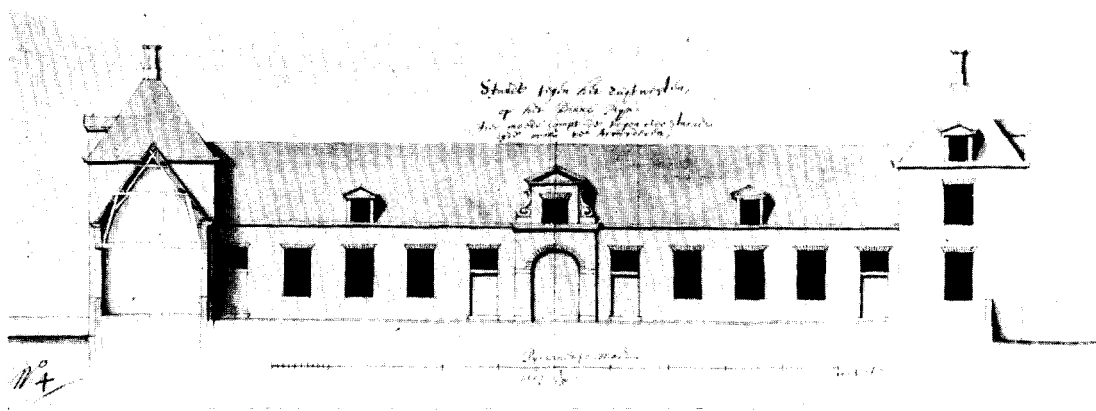
ONTWERPTEKENINGEN KASTEEL HEEZE

Afb. 1. Pieter Post; ontwerp Kasteel Heeze; middenvleugel van de voorbouw; voorzijde; 15.3.1663.

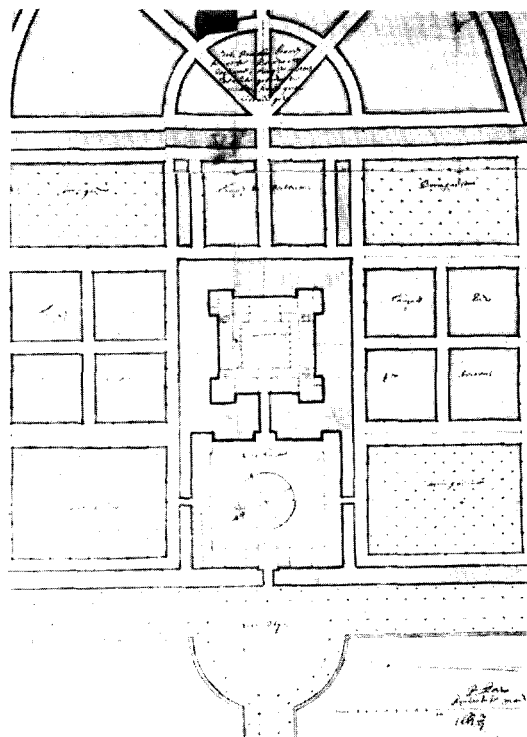
Afb. 2. Pieter Post; ontwerp middenvleugel van de voorbouw; pleinzijde; 15.3.1663.

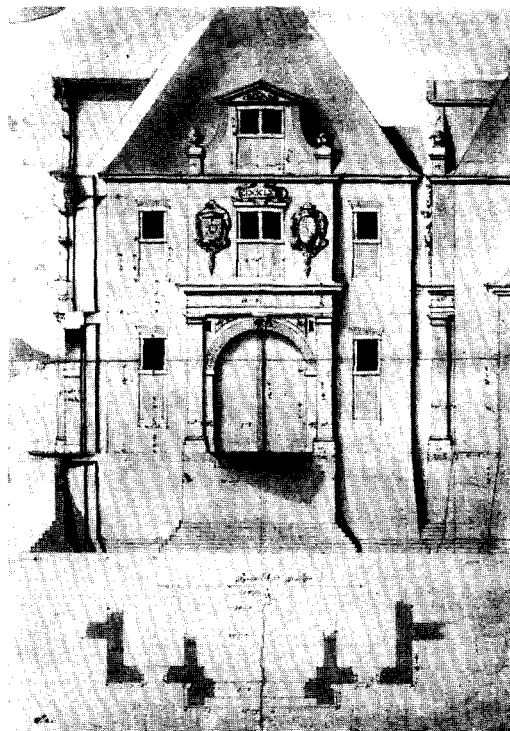
Afb. 3. Pieter Post; ontwerp zijvleugel van de voorbouw; pleinzijde; 15.3.1663.

(Archief Kasteel Heeze)

ONTWERPTEKENINGEN KASTEEL HEEZE

Afb. 4. P. Post; ontwerp kasteel Heeze; detail van een plattegrontekening, 27.2.1663; rechts onderaan gesigneerd.

Afb. 5. P. Post; ontwerp kasteel Heeze; variant buitenzijde poortpaviljoen 1665.

Afb. 6. Ontwerp voor de middenpartij van het kasteel Heeze; 16.6.1665; buitenzijde en pleinzijde (Archief Kasteel Heeze)

Prince William IV. It is evident from these drawings that De Swart envisaged no less than the complete demolition and rebuilding of the old Stadholder's Quarter as this had grown chiefly in the time of Prince Maurits to that of King-Stadholder William III. The drawings probably form part of the designs mentioned in an Ordinance of 1753.

For the old Quarter De Swart designed an entirely new building (figs. 1 and 2). If this plan had been realized, the princely residence at the Binnenhof would certainly have had a very dominant position. Although in this design the principal front is along the Buitenhof (fig. 1), the actual palace entrance is at the Binnenhof. The façade along the Buitenhof resembles P. de Swart's design for the Landthor at Weilburg.

In the second design it is not only that the layout has gained in balance and harmonious composition, but the entire ground plan has

been raised to greater independence. Following the example of the French „Hôtels” the projecting sections at either end of the Buitenhof façade have developed into wings. Both these wings and the main entrance in this second design are no longer shown with pilasters but with columns, while furthermore the main entrance has been shifted to the Buitenhof (fig. 3).

The shift of axes on that side and in the central part at the Binnenhof reminds of similar French solutions, e.g. in the Hôtel de Matignon, Paris.

Apart from these designs by P. de Swart the author also draws attention to the series of fourteen drawings dated from 1776 and made by Gunckel and C. J. van de Graaff, likewise for a new Stadholder's Quarter. The drawings are kept in the archives of the Royal Netherlands Army at The Hague.

ONTWERPTEKENINGEN VAN PIETER POST VOOR HET KASTEEL HEEZE

DOOR

ANTON VAN OIRSCHOT

Tijdens bestudering van een nog in het archief van het kasteel Heeze bewaarde serie ontwerp-tekeningen uit de bouwtijd van het kasteel, 1662-1665, ben ik tot de ontdekking gekomen dat het merendeel van de hand is van niemand minder dan Pieter Post, architect in vaste dienst, eerst van Frederik Hendrik, daarna van Willem II, en bekend o.a. door het Huis ten Bosch in Den Haag en het stadhuis van Maastricht. Het kasteel kwam — overigens slechts gedeeltelijk — gereed in 1665.

In het archief bevinden zich nog verschillende bouwtekeningen en plattegronden, waarvan er twee gesigineerd zijn door Pieter Post, een van 8 december 1662 en een van 27 februari 1663.

Op deze laatste staat de plattegrond onder meer van de voorbouw, die uiteindelijk alleen het nieuwe kasteel van Heeze zou worden. Het grote plan van het daarachter ontworpen vierkante hoofdgebouw werd namelijk nooit uitgevoerd. Volgens het ontwerp zou op de plaats van

het toen vervallen oudere kasteel Eymerick een imposant gebouw verrijzen (afb. 4).

In 1659 had Albert Snouckaert van Schauburg, baron van Dorenstadt, de heerlijkheid Heeze-Leende gekocht bij onwillig decreet voor 201000 gulden¹. Deze nieuwe heer vestigde zich in Heeze, waar hij voor het oude kasteel een nieuw gebouw liet zetten, dat 124000 gulden zou hebben gekost².

De door Pieter Post gesigineerde tekeningen (afb. 4) geven een beeld van een kasteel, bestaande uit vier vleugels om een ruime binnenhof, die door zuilengangen zou worden omgeven. Op de hoeken waren vierkante torens ontworpen.

De voorbouw zou bestaan, eerst uit twee loodrecht op het nieuwe kasteel te plaatsen stallingen.

¹ W. Meindersma, *De Heerlijkheid van Heeze, Leende en Zes-Gebuchten*, Zaltbommel 1911, blz. 26.

² J. A. Coppens, *Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1840-'44, III 1, blz. 95.

Later is aan deze voorbouw echter een U-vorm gegeven, zoals ook op een door Post gesigineerde tekening is te zien (afb. 4). Uiteindelijk zou alleen de voorbouw worden uitgevoerd.

Andere tekeningen en schetsen, onder meer van de gevels in verschillende vormen, zijn van dezelfde hand (afb. 1, 2, 3 en 5). Merkwaardig blijft, dat nog op 13 november 1664 de voorbouw slechts één woonlaag zou krijgen. Of dit plan eerst is uitgevoerd, is nog altijd een vraag. Men zou geneigd zijn, hierop bevestigend te antwoorden, omdat kennelijk later de gang aan de binnenpleinzijde is toegevoegd. Dit is nog te zien aan het verschil van dakgoothoogte en aan verlengstukken van de dakspanten.

Het plan om het kasteel te voorzien van een verdieping en een zolder is eerst van 16 juni 1665. Het betreft een ontwerp van de middenpartij (afb. 6). De bijschriften op deze laatste tekening zijn niet van Pieter Post zelf, zodat het mogelijk is, dat hij verdere uitwerking van zijn plannen aan een medewerker heeft overgelaten. Misschien zelfs heeft hij zijn opdracht aan een ander moeten afstaan. De plaatsing van de festoenen aan de hofzijde verraadt althans geen meesterhand.

Op de plaats waar het hoofdgebouw zou zijn gekomen, verrezen tenslotte een boerderij en een koetshuis, naast het overblijfsel van het oude kasteel Eymeric, dat behouden bleef, en op de

plaats waar vroeger de „backkeet, coestal en torffschop” stonden, tegen de zware muurfundamenten en op de plaats, waar eens de versterkte toren van het middeleeuwse kasteel moet hebben gestaan³.

Nog omstreeks 1910 stonden deze gebouwen naast het vijftiende eeuwse zaalgebouw, dat op oudere grondslagen is gebouwd. Waarschijnlijk zijn zij bij de verbouwing van 1913 afgebroken.

Het kasteel van Heeze, zoals het dan uiteindelijk werd in 1665 en verder in 1735, toen de stallingen werden uitgebreid, is een omgrachte om een binnenplaats gelegen groep van gebouwen, bestaande uit een voorgedeelte met enigszins uitspringende en torenvormige verhoogde midden- en hoekpaviljoens, die drie verdiepingen tellen, en een lager uit bijgebouwen bestaand achtergedeelte, die door ijzeren poorten van het oorspronkelijke gebouw zijn gescheiden.

De ingangspoort, omlijst door Toscaanse een hoofdgestel dragende pilasters, waarboven een door een fronton bekroonde arkel, is uitgemetseld met een door de wapens van Van Tuyll-Van Westreenen geflankeerd venster. Deze wapens zijn later aangebracht ter vervanging van die van de bouwheer Snouckaert van Schauburg.

³ *Nederlandsche kastelen en hun historie*, II, Amsterdam 1912.

SUMMARY

DESIGNS BY PIETER POST FOR HEEZE CASTLE

BY ANTON VAN OIRSCHOT

The archives of Heeze Castle (Province of North Brabant) contain various designs dating from the building period of this castle (1662—1665). It appears that the majority of these drawings are the work of the well-known architect Pieter Post. The drawings represent a square main building, consisting of four wings round

a courtyard, which is surrounded by colonades. Originally the office wings were planned on either side of a square. Later this part was given a U-shape. Ultimately it was envisaged that only the office wings would be built according to a modified plan.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,

Tb. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan,

Mr. C. A. van Swigchem, Ir. C. L. Temminck Groll, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 Juni 1963

Zesde Serie / Jaargang 16 / Aflevering 3

Met Nieuwsbulletin Aflevering 6

BULLETTIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETTIN, ORGAAN VAN
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Stadbondersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;

Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Tb. H. Lunsingh Scheurleer,

Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Stadbondersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT BULLETTIN

DR. F. MÜHLEN

Westfälische Baukunst im Überblick

Kolom 97

JHR. H. W. M. VAN DER WIJCK

De Voorst

Kolom 149

C. A. BAART DE LA FAILLE

De geschiedenis en de restauratie van het huis de Voorst

Kolom 167

WESTFÄLISCHE BAUKUNST IM ÜBERBLICK¹

VON

DR. F. MÜHLEN

Die geschichtlichen Voraussetzungen

Eines der entscheidendsten Ereignisse der deutschen Geschichte, die Varusschlacht des Jahres 9 nach Chr. hat wahrscheinlich auf westfälischem Boden stattgefunden. Doch konnte das Kampffeld bis heute nicht lokalisiert werden. Als Ergebnis dieser Niederlage wurde die Rheinlinie somit für Jahrhunderte die Grenze des römischen Kolonialreiches. Im Gegensatz zum linksrheinischen Gebiet und den südlichen Niederlanden blieb Westfalen damit ohne Kontakt mit der antiken Kultur.

Erst die Sachsenvorstöße des späten 7. Jahrhunderts bis in das Flußgebiet der Lippe lösten die fränkischen Gegenbewegungen des 8. Jahrhunderts aus, die unter Karl dem Großen nach 30jährigem Ringen zur Eingliederung Sachsens in den karolingischen Reichsverband und zur Christianisierung des Landes führten.

Von den vier Bistumsgründungen im westlichen Sachsen gehört Paderborn als einziges Bistum zur Mainzer Kirchenprovinz. Die Vereinigung der friesischen Gaue zu beiden Seiten der unteren Ems mit dem Bistum Münster war ganz

¹ Dieser Beitrag will die Gepflogenheit des K.N.O.B. fortsetzen, die Teilnehmer der Exkursion bereits vor der Fahrt mit den einzelnen Bauten bekannt zu machen. Zum tieferen Verständnis der geschichtlichen und kunstgeschichtlichen Voraussetzungen hätten manche Bauten aber längere Ausführungen erfordert. An Stelle derartiger Exkurse soll versucht werden, einen kurzen Überblick über die westfälische Baukunst und ihre geschichtlichen Voraussetzungen zu geben.

Soweit zu den einzelnen Kapiteln der westfälischen Baukunst bereits ausführliche Darstellungen vorliegen, werden sie in diesem Beitrag nur gestreift. Daher dürfen aus der Nennung der einzelnen Bauten und aus dem Umfang des ihnen gewidmeten Textes oder aus dem Nichterwähnen keine unmittelbaren Rückschlüsse auf ihren künstlerischen Rang gezogen werden. Text und Literaturangaben erheben keinen Anspruch auf Vollständigkeit. Literatur-Übersichten sind mit dem Zusatz (Lit.) gekennzeichnet. Auf ein erneutes Zitieren der dort angeführten Beiträge wird verzichtet. Reiche Bilderung der Literatur wird durch den Zusatz (Abb.) angedeutet.

auf die Person des hl. Liudger, des ersten Bischofs von Münster zugeschnitten und durch seine vorhergegangene Missionstätigkeit in Friesland bedingt. Das Groninger-Land mit den drei friesischen Gauen Hummerke, Hunsegau und Fivelgau blieb bei Münster, bis es 1561 an das neu gegründete Bistum Groningen abgetreten wurde. Zum liudgerianischen Kirchensprengel gehörten auch die in diese Zeit zurückreichenden Pfarreien Groenlo, Winterswijk und Zelhem mit ihren Filialen. Zwischenzeitlich waren sie von 1561 an dem Bistum Deventer bis zu seiner Aufhebung 1591 zugewiesen. Erst seit der Unterstellung der holländischen Pfarreien Aalten, Borculo, Bredevoort, Eibergen, Groenlo, Lichtevoorde und Winterswijk unter die Holländischen Missionen im Jahre 1823 stimmen Landes- u. Bistums-grenze überein. Minden und Osnabrück beschließen die Reihe der sächsischen Bistümer im Bereich der Kölner Kirchenprovinz.

Der politische Schwerpunkt Sachsens lag schon im 10. Jahrhundert im Raum zwischen Harz und Elbe. Im westfälischen Raum ist dagegen nur kurzfristig im 10. und 11. Jahrhundert den Grafen von Werl eine größere Machtkonzentration gelungen². Im nördlichen Bereich dieses Herrschaftsgebietes, im Emsland, treten im Jahre 1092 die Grafen von Zütphen auf, die die Vogtei über Münster und wohl auch die Burg Tecklenburg besessen haben müssen, weil für die Grafen von Geldern und die Grafen von Tecklenburg als Erben der Zütphener Grafen im 12. Jahrhundert entsprechende Besitztitel bezeugt sind³.

In allen vier westfälischen Bistümern und in dem zur Kölner Kirche gehörenden südlichen Westfalen gelang es den Bischöfen, seit dem 12. Jahrhundert eine landesherrliche Machtstellung auszubauen, insbesondere nach dem Sturz des Sachsenherzogs Heinrich des Löwen. Diese „Hochstift“ genannten weltlichen Herrschaftsgebiete der Fürstbischöfe wie sie in der Kölner

² A. Hömberg, „Geschichte der Komitate des Werler Grafenhauses“ (Lit.), *Westf. Zs.* 100 (1950), S 9 ff.

³ a.a.O., S 91 f.

Kirchenprovinz auch die Bischöfe von Utrecht und Lüttich ausgebildet haben, erstreckten sich über mehr als die Hälfte des heutigen Westfalen.

Ihnen stand eine Anzahl weltlicher Territorien gegenüber: die Grafschaften Lippe sowie Mark und Ravensberg, die beide im 17. Jahrhundert als klevisches Erbe an Brandenburg-Preußen fielen. Neben ihnen konnten nur wenige kleinere Grafschaften und Herrschaften ihre Selbständigkeit bis zum Ende des hl. Römischen Reiches bewahren⁴.

Die vielen Fehden und Kämpfe des 14. und 15. Jahrhunderts hatten nur lokalgeschichtliche Bedeutung. Solch eine örtliche Fehde zwischen Graf Reinald von Geldern und Bischof Ludwig von Münster im Jahre 1316 legte die Grenze des Hochstiftes Münster als des territorialen Machtbereichs der münsterischen Bischöfe im Bereich der früheren Herrschaft Lohn fest. Bei den Kämpfen ging es um Bredevoort, das zur damaligen Herrschaft Lohn gehörte, und das nach einer Teilung von 1238 zum Teil im Jahre 1246 dem Grafen von Geldern zu Lehen aufgetragen war. Als dann im Jahre 1316 nach Aussterben der Herren von Lohn die Gesamtherrschaft von den Erben an den Bischof von Münster verkauft wurde, machte der Graf von Geldern die Lehnrechte über seinen Anteil an Bredevoort geltend. Als Ergebnis der Kämpfe mußte Münster die Herrschaft Bredevoort an Geldern abtreten und die Gerichte Winterswijk, Dinxperlo und Aalten pfandweise überlassen. Aus der damals festgelegten Grenze bildete sich Jahrhunderte später dann im Bereich zwischen Gronau und Bocholt in Abweichung von der Diözesangrenze die niederländisch-deutsche Grenze⁵.

In einer anderen Fehde, der Soester Fehde (1444-49), gelang der Stadt Soest die politische Loslösung vom Erzbistum Köln. Da sie sich damit aber gleichzeitig von ihrem wirtschaftlichen Hinterland abschnitt, blieb ihr ein weiteres Wachstum versagt, und die Stadt Münster trat in den Vordergrund.

Im Verlauf der Reformation ist die Ausrufung des Reiches Sion in Münsters Mauern nur eine Episode. Die Wiedertäufer zogen aber viele

allen aus Holland und Friesland an, die unter ihrem König Jan Beukelsz. von Leiden ein Schreckenregiment mit Bilderstürmerei, Gütergemeinschaft und Vielweiberei errichteten. Erst nach langer Belagerung 1534-1535 konnte die Stadt vom Bischof zurückerobert und die Ordnung wiederhergestellt werden⁶.

Da im Laufe des 16. Jahrhunderts fast alle weltlichen Territorien zur neuen Lehre übertraten und auch die Stellung mancher Kirchenfürsten zunächst schwankend war, fiel in den Truchsess'schen Wirren die Entscheidung über den Fortbestand der geistlichen Fürstentümer und damit zugleich des Katholizismus im Nordwesten Deutschlands. Sie riefen eine konzentrierte Abwehr der katholischen Kräfte hervor, die durch die Wahl des nachgeborenen Herzogs Ernst von Bayern 1583 zum Erzbischof von Köln und 1585 zum Bischof von Münster Anlehnung an den katholischen Süden Deutschlands suchten.

Der neue Kirchenfürst hatte bereits die Bischofsstühle von Freising in Oberbayern, Hildesheim und Lüttich inne und konnte sich nach langen Kämpfen am Niederrhein und im mittleren Westfalen nur mit Hilfe bayrisch-spanischer Waffen durchsetzen und damit den Fortbestand der nordwestdeutschen geistlichen Territorien sichern. Deren exponierte Lage, rings umgeben von protestantischen Ländern, sollte noch zu wiederholten Malen zur Wahl nachgeborener bayrischer Herzöge führen und damit die westfälischen Fürstbistümer auch in die politischen Verwicklungen des Kurfürstentums Bayern hineinziehen⁷.

Mit den Spaniern im Lande hatten weite Teile des Bistums Münster jahrelang unter drückender Einquartierung zu leiden und wurden in die Kampfhandlungen des niederländisch-spanischen Krieges hineingerissen. Angesichts der Versteifung der politisch-konfessionellen Fronten im 16. u. 17. Jahrhundert ist die konfessionelle Zugehörigkeit ganzer Landesteile von den Wechselfällen der damaligen großen Politik bestimmt worden. Dazu kam in den katholischen Landesteilen ein starkes missionarisches Bemühen als Auswirkung der geistlichen Erneuerung nach dem Konzil von Trient, das in den vielen Ordensbauten der Gegenreformation seinen künstlerischen Niederschlag fand. Den großen Bauten der Jesui-

⁴ F. Mühlen, „Westfälische Residenzen“, *Westfalenspiegel*, 11. Jg. (Aug. 1962) Dortmund, S 1 ff.

⁵ H. Ditt, „Zur Geschichte der niederländisch-deutschen Grenze“, *Auf roter Erde, Heimatbeilage der Westfälischen Nachrichten*, Neue Folge, Nr. 17, 16. Jg., Münster (Juli 1960), S 1.

Schwarmgeister aus dem Münsterland und vor

⁶ K. H. Kirchhoff, „Die Belagerung und Eroberung Münsters 1534/35“ (Lit.), *Westf. Zs.*, 112 (1962), S 77 ff.

⁷ R. Lill, „Wittelsbach am Rhein“, *Katalog Clemens August*, a.a.O., S 59 ff.

ten in Münster, Paderborn, Coesfeld und Büren stehen auf evangelischer Seite die Universitäten in Burgsteinfurt, Siegen und Rinteln an der Weser, unmittelbar jenseits der Landesgrenze, gegenüber.

Nach den vielen Drangsalen des 30-jährigen Krieges war Münster zusammen mit Osnabrück für die Friedensverhandlungen auserkoren. Dem Gesamtfrieden vom Oktober 1648 ging am 30. Januar 1648 in der Ratskammer zu Münster die Beschwörung des spanisch-niederländischen Teilfriedens voraus. Durch den Friedensvertrag kam das protestantisch gewordene Bistum Minden an Kurbrandenburg, das 1614 aus dem klevischen Erbe Kleve, Mark und Ravensberg erhalten und damit im Westen Deutschlands Fuß gefasst hatte. Während der langen Jahre der Friedensverhandlungen war die Stadt Münster neutralisiert gewesen und versuchte nun, ihren langersehnten Wunsch, Freie Reichsstadt zu werden, noch zu erfüllen. Das konnte aber der Auffassung des beginnenden landesherrlichen Absolutismus in keiner Weise entsprechen. Als das Domkapitel, der jahrzehntelangen bayrischen Bindungen überdrüssig, aus seinen Reihen 1650 den tatkräftigen Christoph Bernhard von Galen⁸ zum Fürstbischof erwählte, mußte er erst in drei Waffengängen die Bürger seiner Bischofsstadt niederbringen, die in ihrem Kampf Hilfe in den nahen Niederlanden gesucht hatten. Als strenggläubiger Bischof der Gegenreformation und absolutistischer Landesherr stand er zu den Generalstaaten in religiösem und politischem Gegensatz. Dieser kam zum Ausdruck in seinen Ansprüchen auf die Herrschaft Borculo, in der Eroberung der noch von den Niederländern besetzten münsterischen Feste Bevergern 1652, der Besetzung der Dylerschanze an der unteren Ems im Dezember 1663 mit den anschließenden Kämpfen der Jahre 1664 bis 1666 und der Teilnahme am Kriege Ludwigs XIV. von 1672 bis 1674.

Mit dem Tode Christoph Bernhards am 19. September 1678 ging die Regierung an seinen Coadjutor, den gleichzeitigen Fürstbischof von Paderborn, Ferdinand von Fürstenberg über. Die zeitgenössischen Quellen verglichen diesen hochgelehrten, friedensliebenden Fürsten mit Apoll im Gegensatz zu seinem Vorgänger Mars. Die kontinuierliche Aufwärtsentwicklung⁹, die gerade in

⁸ W. Kohl, „Grundzüge der Politik Christoph Bernhards von Galen 1650-78“ (Lit.), *Westfalen*, 34 (1956), S 103 ff.

⁹ H. Lahrkamp, „Ferdinand von Fürstenberg-Lebensbild“ (Lit.), *Katalog Fürstenberg*, a.a.O.

den geistlichen Ländern in zahlreichen Bauten des Barock ihren Niederschlag fand, sollte mit der Wahl des Bayernprinzen Clemens-August von Wittelsbach zum Fürstbischof von Münster und Paderborn 1719, zum Erzbischof und Kurfürsten von Köln 1723 und später auch zum Bischof von Osnabrück und Hildesheim¹⁰ zunächst weiter fortschreiten. Der Friede in seinen Landen wurde durch die Verwandtschaftlichen Bindungen des Kurfürsten an Bayern von 1740 bis 1743 im österreichischen Erbfolgekrieg und vor allem im siebenjährigen Krieg (1756-1763) zutiefst gestört.

Die preußischen Landesteile nahmen am wirtschaftlichen Aufschwung ihrer Monarchie teil. Größere Kulturleistungen blieben ihnen als Nebenländern jedoch versagt. Dadurch unterscheiden sie sich deutlich von den kirchlichen Hochstiften, wo die nachgeborenen Söhne des stiftsfähigen Adels als Kleriker in den Domkapiteln saßen und bei Sedisvakanz des Bischöflichen Stuhles — vielfach aus ihren eigenen Reihen — den Landesherrn wählten.

Hier behielten auch die Stände weit größere Bedeutung als im Bereich einer absolutistischen Monarchie: zuunterst die landtagsfähigen Städte, dann die Ritterschaft und zuoberst die mit dieser verwandtschaftlich engversippten Domkapitel.

Der Friede von Luneville 1801 und der Reichsdeputationshauptschluß von 1803 brachten den Untergang der geistlichen Fürstentümer. Wenige Jahre später, 1806, endete auch das hl. römische Reich Deutscher Nation, in dem die verschiedenen geistlichen und weltlichen Territorien Westfalens herangewachsen waren und — von wenigen Veränderungen abgesehen — über ein halbes Jahrtausend Bestand gehabt hatten. Nach turbulenten Zwischenjahren wurden das Kurfürstentum Köln und die Fürstbistümer Münster¹¹ und Paderborn auf dem Wiener Kongress 1815 Preußen zugesprochen, das sie unter Wahrung der mehr als 1000-jährigen westfälisch-rheinischen Grenze mit den weltlichen Landesteilen zu den Provinzen Rheinland und Westfalen vereinte. Die historische Eigenständigkeit der Landesteile kommt in der landschaftlichen Selbstverwaltung

¹⁰ M. Braubach, „Kurfürst Clemens August, Leben und Bedeutung“ (Lit.), *Katalog Clemens August*, a.a.O., S 17 ff. Versch. Verf., „Clemens August als Kurfürst“ (Lit.), *Katalog Clemens August*, S 24 ff.

¹¹ Ohne das Niederstift Münster, das an das damalige Königreich Hannover und das Großherzogtum Oldenburg fiel und somit heute zum Bundesland Niedersachsen gehört.

der Landschaftsverbände Nordrhein und Westfalen-Lippe im Rahmen des Bundeslandes Nordrhein-Westfalen zum Ausdruck, in dem 1947 auch das einstige Fürstentum und der spätere Freistaat Lippe-Detmold aufgegangen ist.

Karolingische Bauten.

Unsere Kenntnis von karolingischen Bauten in Westfalen ist noch jung. Erst vor Jahrzehnten gelang es in dem Westbau der Klosterkirche zu Corvey (Kreis Höxter) das in den Jahren 873 bis 885 errichtete Zentral-Westwerk aus den späteren Umbauten des 12. und 16. Jahrhunderts herauszuschälen (Abb. 1). Ein solches Westwerk ist ein mittlerer Zentralraum, der über rückwärtige und seitliche Umgänge und Emporen turmartig herausragt und von Treppentürmen auf den beiden westlichen Ecken flankiert wird. Damit entspricht es dem Bauprogramm der 805 geweihten Pfalzkapelle Karls des Großen in Aachen. Gegenüber der reichen, von der antiken Tradition befruchteten Lösung in Aachen ist der Westbau in Corvey karg und knapp in den Formen, aus dem Quadrat entwickelt. Doch überbietet er zugleich das Aachener Vorbild, indem der ganze Baukörper noch auf ein kryptenartiges Untergeschoß aus eng gestellten Pfeilern und Säulen gesetzt ist. Dieses Untergeschoß stellt ebenerdig den Zugang zur einstigen karolingischen Kirche her, die von 822 bis 844 erbaut und nach den Zerstörungen des Dreißigjährigen Krieges durch ein frühbarockes Gotteshaus ersetzt wurde. Die ursprüngliche architektonische Wirkung des Westwerkes konnte in den letzten Jah-

ren weitgehend wiederhergestellt werden. Gleichzeitig gelang es, den aus Plänen von 1590 und 1663 bekannten Grundriss der karolingischen Kirche mit ihrer Außenkrypta in allen wesentlichen Punkten durch Grabung nachzuweisen.

Inzwischen war vor rund 25 Jahren in der romanischen Pfeilerbasilika des einstigen Damenstiftes zu Herdecke a. d. Ruhr (Ennepe-Ruhr-Kreis, BKW Landkreis Hagen) eine karolingische Anlage des späten 9. Jahrhunderts erkannt worden, die bis auf die Hochwände des Mittelschiffes und den später angefügten Turm noch in wesentlichen Teilen im aufgehenden Mauerwerk erhalten ist (Fig. 1). Schließlich waren in Münster einzelne Fundamente des ersten, liudgerianischen Domes ergraben worden.

Die eingehende Untersuchung kriegszerstörter Kirchen führte dann zur Aufdeckung der karolingischen Großbauten in Vreden (Kreis Ahaus)¹² und unter der Abdinghofkirche in Paderborn. In Vreden ragte der karolingische Bau über die stattliche Hallenkirche der Spätgotik hinaus. Seine Ringkrypta mit Scheitelkrypta, Mittelstollen und Treppenzugängen konnte in ihren Resten unter dem Neubau der Pfarrkirche sichtbar gelassen werden. Diesen weiträumigen dreischiffigen Anlagen mit Querschiff und vielgliederigen Krypten stehen als Vorgängerbauten in

¹² W. Winkelmann, „Archäologische Untersuchungen unter der Pfarrkirche zu Vreden“, Mit baugeschichtlichem Beitrag von H. Claussen (Lit.), *Westfalen*, 31 (1953), S. 304 ff.; W. Rave, „Zur Baugeschichte der Vredener Kirchen“, *Vredener Festbuch*, Vreden 1952, S. 93 ff.

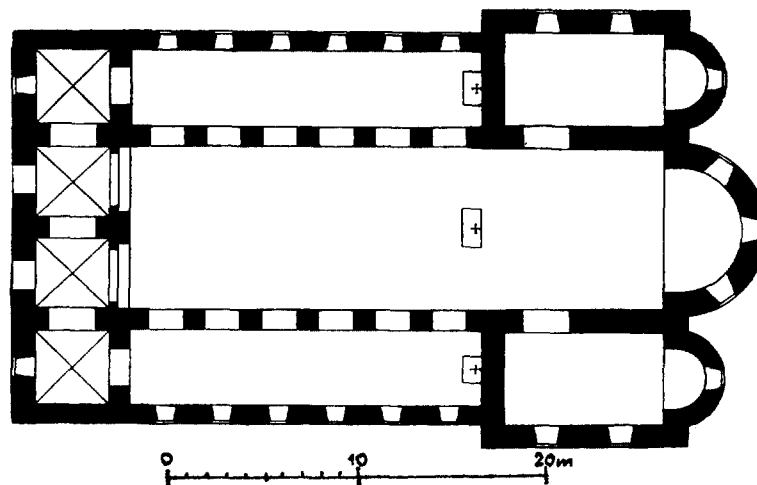

Fig. 1. Herdecke (Ennepe-Ruhr-Kreis), Karolingische Stiftskirche (Rekonstruktion nach Petermeise).

der Abdinghofkirche, im Dom zu Minden und andernorts eine Anzahl einschiffiger erster Saalkirchen gegenüber, die insgesamt zeigen, daß die Sakralarchitektur im gerade christianisierten und damit der abendländischen Kultur erschlossenen Sachsenland keinesfalls auf einfache Holzbauten beschränkt gewesen ist.

Groß ist die Zahl der im 9. und 10. Jahrhundert gegründeten Stifts- und Klosterkirchen. Doch sind weitere Gründungsbauten aus dieser Epoche nicht überliefert, bis auf eine Umgangskrypta mit seitlichen Stollen in St. Walburga zu Meschede, den westlichen tonnengewölbten Teil der Krypta zu Neuenherse (Krs. Warburg) und den Erstbau des St. Patrokli-Stiftes in Soest — eine Saalkirche mit niedrigeren Kreuzarmen und Westbau, ähnlich St. Pantaleon in Köln — sowie den Neubau des Mindener Domes von 947 bis 952. Dieser zeigte eine dreischiffige Teilung auf auffallend breiten Fundamenten und im Westen ein Zentralwestwerk, ähnlich Corvey. Davon stecken noch erhebliche Teile des aufgehenden Mauerwerks mit den Untergeschossen der Türme im heutigen Westbau. Über Westfalens Grenzen hinaus konnten in den letzten Jahren weitere Westwerke in den Domen zu Hildesheim und Halberstadt durch Grabung nachgewiesen werden.

Werke der frühromanischen Baukunst.

Neben so kunstverständigen Bischöfen wie Bernward in Hildesheim, Willigis in Mainz, Notker in Lüttich und später Bernulf in Utrecht hat auch Westfalen in Bischof Meinwerk von Paderborn zu Anfang des 11. Jahrhunderts einen eifrigen Förderer der Baukunst gefunden. Auf ihn geht der dortige Dom in seinen wesentlichen Abmessungen zurück. Das Benediktinerkloster am Abdinghof als dreischiffige Pfeilerbasilika mit Hallenkrypta, der Zentralbau der Busdorfkirche¹³ mit vier kreuzförmigen Flügeln und die Bartholomäus-Kapelle¹⁴ sind seine weiteren — heute noch ganz oder in Teilen erhaltenen — Paderborner Bauten. Von griechischen Bauleuten „per operarios graecos“ wurde die kleine feingliedrige Halle der Bartholomäus-Kapelle mit ihren reichgegliederten Kapitellen errichtet. Zu fremd sind ihre Formen, als daß sie unmittelbar

¹³ A. Fuchs, „Die ursprüngliche Busdorfkirche in Paderborn auf Grund der Grabung 1935“, *Westfalen* 20 (1935), S 357 ff.

¹⁴ ders., „Änderungen und Rekonstruktion an der Bartholomäuskapelle“, *Alte und Neue Kunst*, 8 (1958), S 5 ff.

auf die spätere westfälische Hallenarchitektur eingewirkt haben könnten.

Noch ganz der spätottonischen Baukunst verhaftet ist auch die Krypta der Stiftskirche zu Vreden (Kreis Ahaus) (Abb. 2). Krypta und Kirche der benachbarten Pfarrkirche wurden dagegen beim Neubau des frühen 11. Jahrhunderts in ihren Abmessungen vom karolingischen Vorgängerbau der einst dort gelegenen Stiftskirche bestimmt.

Trotz der späten Weihe von 1090 folgt auch der zweite Dombau zu Münster¹⁵ mit der Zweizahl seiner Querschiffe ottonischen Gepflogenheiten. Schließlich ist 1062-1072 in Minden ein erneuter Umbau des Domes belegt. Die Umgestaltung des Westwerkes in eine Zweiturmfassade mit entsprechenden Baumaßnahmen am Langhaus sowie die Einfügung eines Querschiffes mit außen und innen dreiseitig geschlossenem Chorraum lassen schon einen Stilwandel erahnen. Er wird von der Kiliani-Kirche in Höxter bestätigt, sofern die angebliche Weihenachricht von 1075 auf den jetzigen Bau mit seinen noch niedrigeren Kreuzarmen bezogen werden kann. Der Richtungslosigkeit ottonischer Anlagen stehen hier gerichtete Basiliken mit riegelartigen westlichen Zweiturmfronten gegenüber.

Bis in die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts gehen auch die mächtigen Eintürme des Bischofs Imad am Paderborner Dom und des 1072 von Erzbischof Anno von Köln gegründeten Klosters Grafschaft (Kreis Meschede) zurück, die Ahnen all der vielen westfälischen Eintürme des Mittelalters.

Um die Wende vom 11. zum 12. Jahrhundert lebt das Bauprogramm der Abteikirche von Corvey in zwei Kirchen adeliger Damenstifte wieder auf. An die Stelle des einst für den Kaiser vorbehaltenen Zentralwestwerkes sind jetzt einfachere Westwerke in einem Mittelturm getreten, der von seitlichen Treppentürmen flankiert wird. So ist in Freckenhorst (Kreis Warendorf) und in Neuenherse (Kreis Warburg) das Erdgeschoß Durchgang zur Kirche, während das Obergeschoß — unter Verzicht auf Umgang und Empore — den Stiftsdamen vorbehalten war (Fig. 2). Ein basilikales Langhaus, Querschiff und Chor gehören ebenfalls zum Bauprogramm. Während Langhaus und Ostteile der kurz vor 1090 geweihten Kirche zu Freckenhorst einer Pfeilerbasilika von 1129 weichen mußten (Fig. 2) sind im

¹⁵ A. Schröder, „Der Erpho-Dom zu Münster, seine Geschichte und sein angeblicher Vorgänger“ (Lit.), *Westfalen*, 36 (1958), S 3 ff.

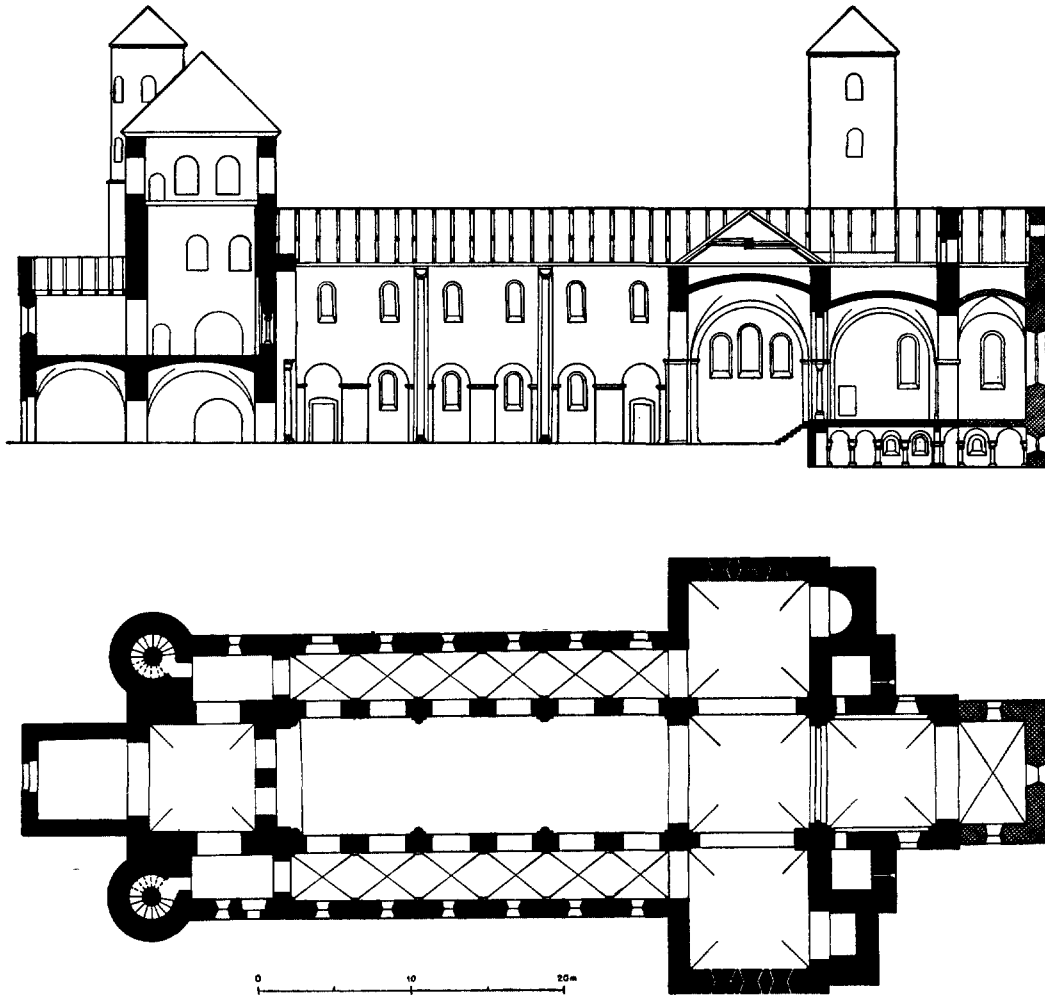

Fig. 2. Freckenhorst, Rekonstruktion der Stiftskirche von 1129.

nördlichen Seitenschiff in Neuenheerse noch heute die Säulen der zu Anfang des 12. Jahrhunderts errichteten einzigen Säulenbasilika Westfalens zu sehen. Wenige Jahrzehnte später, bald nach einem Brand von 1165, wurde in Neuenheerse die Empore der Stiftsdamen vom Turm in den südlichen Querschiffarm verlegt. Die Tendenz zur Aufgabe des Westwerks ist etwa zur gleichen Zeit in Corvey durch den Umbau des Zentralwestwerks zur Zweiturmfront mit mittlerer Glockenstube ersichtlich.

Im zweiten Viertel des 12. Jahrhunderts errichtet, ist die Kirche zu Kappenberg der letzte flachgedeckte Großbau des Landes. Sie läßt die ursprüngliche straffe Gliederung des Baues unter der spätgotischen Wölbung deutlich spüren.

Die ersten Großgewölbe.

Die entscheidende Neuerung der salischen Baukunst, die massive Überdeckung der Hochräume durch steinerne Gewölbe, kam in Westfalen erstmalig mit der Einwölbung der Ostteile der 1129 geweihten Stiftskirche zu Freckenhorst zur Anwendung. Entsprechende Vorlagen im Mittelschiff der Pfeilerbasilika mögen Schwibbögen getragen haben¹⁶. Denn für die Aufnahme von Gewölben sind sie zu niedrig. Mit dem später aufgehöhten Westturm, seinen begleitenden runden Treppentürmen und den ihnen entsprechenden Osttürmen bietet Freckenhorst trotz der kar-

¹⁶ H. Thümmeler, „Freckenhorst“, *Große Baudenkmäler*, Heft 172, München-Berlin (1962), S. 6.

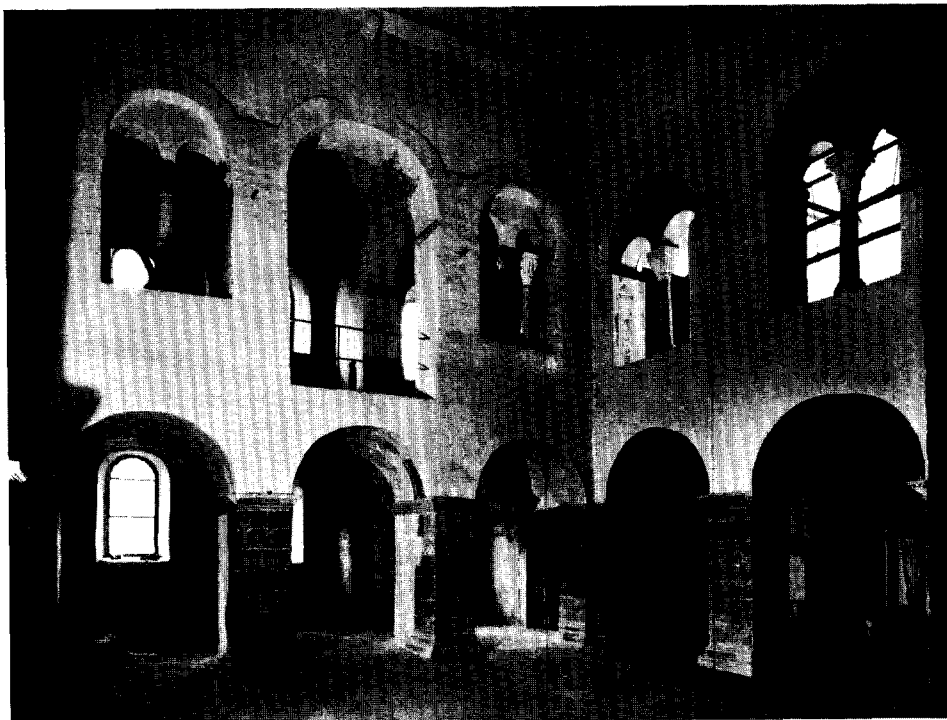

Abb. 1. Corvey (Kr. Höxter), Westwerk. Blick nach Nordwesten gegen die Mittelempore (links) mit der ursprünglichen Öffnung der Mittelarkade und freigelegten Öffnungen der nördlichen Seitempore (rechts), die Bögen rekonstruiert mit Modellen für neu zu gestaltende Teilungssäulchen.

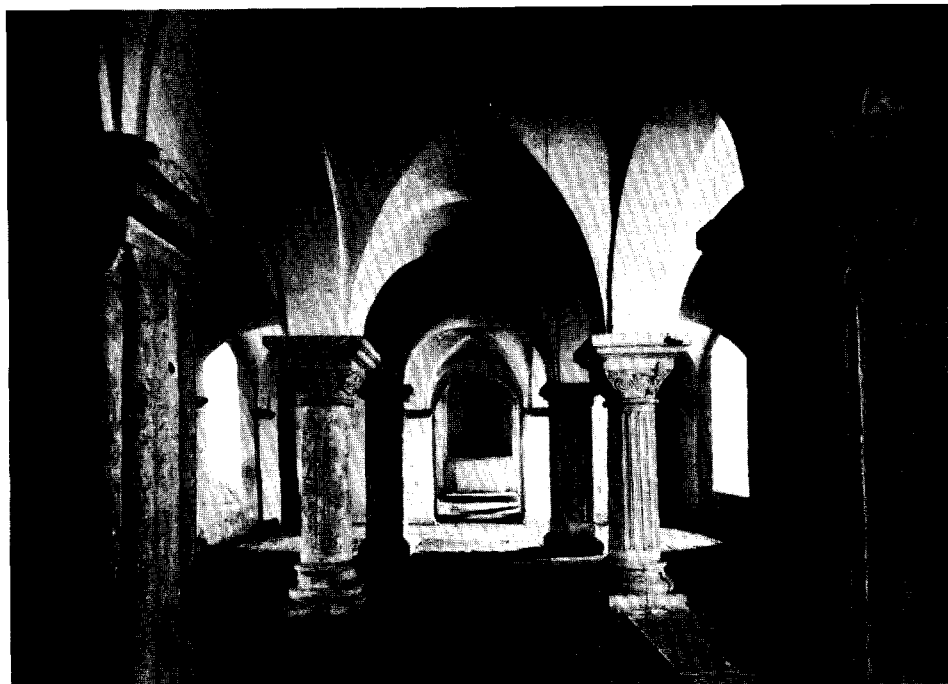

Abb. 2. Vreden (Kr. Ahaus), Krypta unter dem Chor der Stiftskirche, nach Osten. Der westliche Teil um die Mitte, die östliche Erweiterung gegen Ende des 11. Jahrhunderts erbaut.

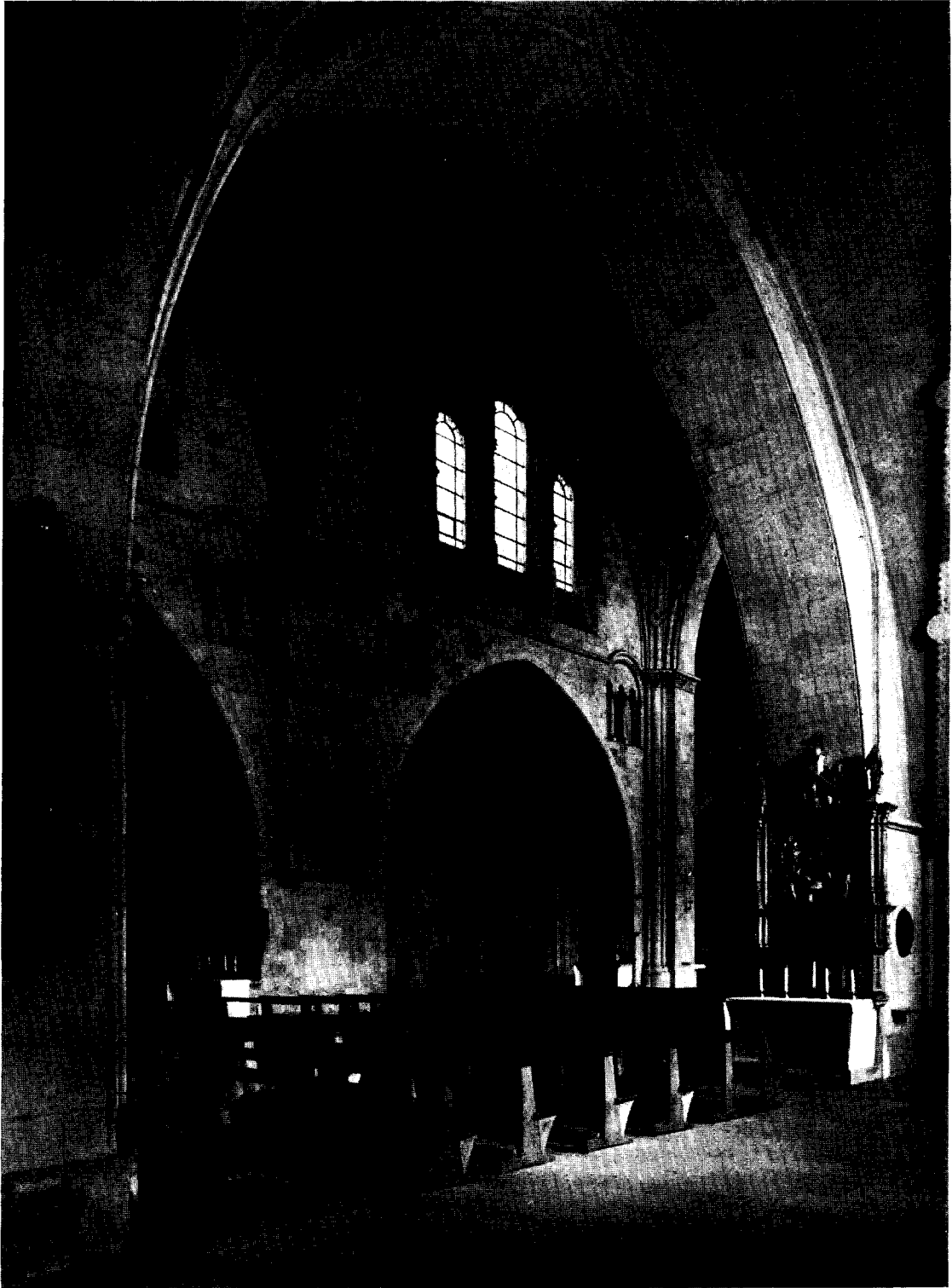

Abb. 3. Münster, Dom, Blick vom südlichen Seitenschiff nach Nordosten. Das von einem einzigen Stützenpaar gegliederte Langhaus mit seinen ungewöhnlich niedrig ansetzenden Arkaden zu den Seitenschiffen und den tief herabreichenden Mittelschiffgewölben wird ganz vom Rhythmus der steil ansteigenden Gewölbe bestimmt.

Abb. 4. Herford, Münsterkirche, Blick nach Südosten. In der Hallenkirche mit gleich hohem Ansatz aller Wölbungen erreichen die schweren, gebündelten Pfeiler etwa die Hälfte der Raumhöhe, während die übrige Hälfte des Raumes von den hoch ansteigenden Gewölben gebildet wird.

Abb. 5. Erwitte (Kr. Lippstadt), Blick nach Westen in das Turmjoch. Auffallende Verwandtschaft des Turmjoches mit achtrippigem Gewölbe zum Turminneren der St. Plechelmuskirche in Oldenzaal.

gen Architekturformen des Außenbaues die am reichsten gegliederte, einzige fünftürmige Kirche Westfalens. Diesem Wechsel der Bauglieder am Äußeren entspricht eine reiche Gliederung der Innenwände durch Wandarkaden. Seit der Mitte des vorigen Jahrhunderts waren sie überputzt und in Vergessenheit geraten und konnten nun zu erheblichen Teilen wieder aufgedeckt und sichtbar gelassen werden.

Auch die Kirche des 1128 gegründeten Benediktinerklosters in Marienmünster (Kreis Höxter) weist eine Wölbung der durch einen Vierungsturm betonten Ostteile auf.

Mit diesen ersten Großgewölben war dem Streben der Westfalen nach etwas Bleibendem und Dauerhaftem zutiefst entsprochen und ihr Interesse für das Wölben geweckt. So gibt es denn in wenigen Jahrzehnten keinen neuen Kirchenbau mehr, der nicht von vornherein ganz eingewölbt war. Das sollte zu einer Vielzahl von neuen Lösungen führen, wobei stets das Konstruktive dem Dekorativen voranging. Das veranlaßte Georg Dehio, die auf Sicherheit bauenden Westfalen als „Fanatiker der Solidität“ zu bezeichnen. Diese Kirchen erfahren nun von den zunächst nur quadratisch als Durchkreuzung zweier Halbtonnen zu bildenden Gewölben her ihre anfangs noch unbeholfene innere Gliederung. Der früheste Gewölbebau ist die Praemonstratenser-Nonnenkirche und jetzige evangelische Stiftskirche zu Cappel (Kreis Lippstadt). Die Kirche dürfte nach 1137 entstanden sein. Sie wurde an einen bereits bestehenden, im Obergeschoß noch flachgedeckten Westbau angefügt. Die schweren Bruchsteingewölbe mit verlaufenden Graten sind — noch unter Verzicht auf Schildbögen — zwischen die Hochmauern und Quergurte eingespannt und steigen nur leicht zum Scheitel hin an. In den Seitenschiffen dieser frühen Gewölbebauten — in Cappel sind sie nicht erhalten — wird die Längstonne der Wölbung von Quertonnen zwischen den Pfeilern durchkreuzt, ohne daß eine jochweise Unterteilung durch Quergurte erfolgte.

Bald schon sollte die Mittelschiffwölbung auch beim Umbau von St. Patrokli in Soest — 1166 — zur Anwendung kommen, wozu jedem zweiten Pfeiler schwere Vorlagen für Quergurt und Schildbogen vorgelegt wurden, die mit ihrer Breite zum Teil die Arkadenöffnungen zu den Seitenschiffen verstellen. Diesen Umbauten war schon um die Mitte des 12. Jahrhunderts in Soest der Neubau der Petrikerche vorangegangen, die als altertümliches Element eine Westempore mit

Umgang nach Norden, Westen und Süden beibehält¹⁷. Sie zeigt unter den späten Westwerken die engsten Bindungen an Corvey, bildet aber die Räume über dem als Durchgang dienenden Erdgeschoß wie all diese Nachfolgebauten des 11. und 12. Jahrhunderts nur eingeschossig aus und verzichtet auf eine Überhöhung des Mittelraumes. Das Langhaus aber bringt einen entscheidenden Fortschritt in der Raumbildung, weil es die Zwischenstützen als Säulen formt und damit eine bessere Verbindung zwischen Mittel- und Seitenschiffen schafft.

Eine weitere Gruppe größerer Gewölbebasiliken mit Querschiff schließt sich an die ehemalige Benediktinerinnen-Klosterkirche St. Georg zu Lippoldsberg an der Weser (Hessen) an¹⁸. Für diesen Neubau in der Mitte des 12. Jahrhunderts ist die Abfangung der Vorlagen für die Gurtbögen durch „Viertelkreiskonsolen“ und die Verwendung von Zwischenpfeilern mit „Kantensäulen“ charakteristisch. Mannichfache Anregungen der benachbarten Landschaften haben diesen Typ geprägt, dem in Westfalen die Kirche des Benediktinerinnen-Klosters in Gehrden (Kreis Warburg), die Kirche zu Willebadessen (Kreis Warburg) und eine Reihe weiterer Bauten in Ostwestfalen mit mehr oder weniger enger Abhängigkeit angehören^{19, 20}.

Sehr schnell wurden die Großbauten beispielgebend für eine zahlreiche Nachfolge im ganzen Lande. Vor allem längs des Haarstranges und bis nach Waldeck hinein folgt eine Vielzahl von Gewölbebasiliken mit und ohne Querschiff, teils

¹⁷ R. Habenicht geb. Richard, „Die Baugeschichte der Petrikerche in Soest“ (Lit.), *Westfalen*, Sonderheft 7 (1939).

¹⁸ Auf diese Zusammenhänge hat D. Großmann hingewiesen und darüber in Paderborn in einem Vortrag berichtet: „Romanische Gewölbekirchen zwischen Lippoldsberg und Paderborn, Kurzbericht“, *Westf. Zs.*, 107 (1957), S 433 ff.

¹⁹ D. Wildeman, „Ehemaliges Benediktinerkloster in Willebadessen, Kreis Warburg. Renovierung der Kirche und des östlichen Klosterflügels“, *Westfalen*, 37 (1959), S 104.

²⁰ Auf zwei weitere Bauwerke Westfalens, die vom üblichen Bauprogramm völlig abweichen, sei wenigstens hingewiesen:

die Externsteine, Kreis Detmold; vgl. O. Gaul, „Neue Forschungen zum Problem der Externsteine“ (Lit.), *Westfalen*, 32 (1954), S 141 ff., und

die Kapelle in Drüggelte, Kreis Soest, eine Heiliggrabkapelle; vgl. J. Humpert, „Instandsetzungen in der Drüggelter Kapelle“ (Abb.), *Westfalen*, 20 (1935), S 356 ff.

mit Pfeilern, teils mit Säulen bzw. Doppelsäulen als Zwischenstützen.

Neben diesen Basiliken entstanden eine Vielzahl von gewölbten Saalkirchen und Kreuzkirchen mit gerade geschlossenem oder apsidialen Chorhaus. Ihnen gemeinsam sind das verhältnismäßig kurze, selten über zwei Joche hinausgehende Schiff und die häufige Staffelung des Baukörpers in niedrigeres Chordach, höheres Dach auf dem Schiff und den beide überragenden Turm. Denn diesen Kirchen ist fast stets ein schwerer, bis auf die Schallöffnungen mit Teilungssäulchen völlig ungliederter Westturm in Nachbildung des Paderborner Domturmes vorgesetzt. Nur selten wird das Außenmauerwerk durch Blenden gegliedert wie am Kirchturm zu Dingden (Kreis Borken) und weist dann auf rheinische Vorbilder.

Zu Beginn des 13. Jahrhunderts entstand in St. Patrokli zu Soest aus der freien Anlehnung an den mächtigen Viergiebelturm des Paderborner Domes und in Fortführung der Westempore der nahen Petrikerche jener einmalige Einturm. Als mächtiger, von Blenden gegliederter Block überragt er die zweigeschossigen Umbauten mit der Rüstkammer des Rates und leitet mit vier steilen Giebeln und Flankierungstürmchen auf den vier Ecken in die hohe achtseitige Pyramide über. Baukörper und Architekturglieder verdeutlichen das plastische Empfinden der späten Stauferzeit. Eng verwandt in der Lösung ist der Umbau des Paderborner Domturmes im 13. Jahrhundert, bei dem die Flankierungstürmchen bereits als Eckbelastung für das damals eingezogene obere Turmgewölbe angelegt wurden. Die Kirchtürme zu Erwitte (Kreis Lippstadt) ²¹ und zu Brilon setzen die Beispiele in Westfalen fort (Abb. 5; 7-10; Fig. 3).

Im späten 12. Jahrhundert ist in den Basiliken und in den einschiffigen Saalkirchen eine konsequente Durchgliederung der Gewölbevorlagen erreicht, wobei sich eine organische Weiterentwicklung des Grundrisses und Aufrisses von einfachen Lösungen über die Gliederung der Seitenschiffswände durch Wandvorlagen in St. Marien zu Dortmund und St. Ludgeri in Münster ²² bis

²¹ Zwischen dem Kirchturm in Erwitte und dem Turm der St. Plechelmuskirche bestehen weitgehende Übereinstimmungen. F. Mühlen, „Die St. Plechelmuskirche in Oldenzaal, Ihre Stellung zur spätromanischen Architektur Westfalens“ (Lit.), *Westfalen* 37 (1959), S 148 ff.

²² Der Vergleich gilt nur für den Grundriss, nicht aber für den Aufbau, der in Dortmund als Basilika, in Münster aber als Halle erfolgte.

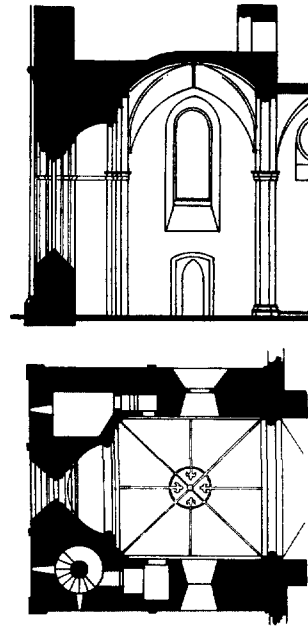

Fig. 3. Erwitte (Kr. Lippstadt), Turmjoch der Pfarrkirche.

hin zur St. Plechelmus-Kirche in Oldenzaal erkennen lässt ²³. Ausserhalb der Diözese Münster verkörpert dieser Bau die in letzter Konsequenz aus westfälischen Wurzeln entwickelte gratgewölbte Pfeilerbasilika. Nur aus diesen Wurzeln ist die nahezu „reine“, auf Dekor fast völlig verzichtende Architektur zu verstehen. In der Konsequenz der Durchgliederung wird sie von keinem westfälischen Bau erreicht. Das Langhaus des Domes zu Osnabrück veranschaulicht dann die nächste Stufe mit Rippengewölben, die in den eingestellten Ecksäulchen der Bündelpfeiler ihre architektonische Fortsetzung finden ²⁴.

Spätromanische Architektur und neue Raumformen.

Für den Dom in Osnabrück und das bald darauf, 1225 in Münster an einen älteren Westbau des späten 12. Jahrhunderts aus quadratischem Joch mit flankierenden Türmen angefügte Langhaus des Domes wurde die traditionelle Form der Basilika noch beibehalten. Sonst kommt nun

²³ F. Mühlen in: *Westfalen*, 37 (1959), S. 134 ff.

²⁴ H. Thümmeler, *Der Dom zu Osnabrück*, München Berlin (1954) (Lit. Abb.), bespr. von E. Lehmann, *Westfalen*, 34 (1956), S 153 ff.

plötzlich bei allen mehrschiffigen Kirchenbauten eine neue Raumform, die Halle, zum Durchbruch. Für sie ist der gleich hohe Ansatz aller Gewölbe charakteristisch, wodurch an die Stelle der Fenster im Obergaden des basilikalischen Mittelschiffes seine indirekte Beleuchtung durch die Fenster der Seitenschiffe tritt. Die Schubkräfte der Mittelschiffgewölbe werden in den Hallen durch den Gegenschub der Seitenschiffgewölbe weitgehend aufgehoben, so dass die gliedernden Pfeiler im wesentlichen nur die Last von Wölbung und Dach anteilig zu tragen haben und dementsprechend immer leichter gehalten werden können. Das aber kommt der stets inniger werdenden Verschmelzung von Haupt- und Seitenschiffen zugute. Das ganze 13. Jahrhundert bietet eine Vielzahl verschiedener Lösungen in ganz Westfalen. Sie alle lassen das gleiche Bemühen um die massive Überdeckung des Raumes erkennen. So entstehen auch kleinste, dreischiffige Hallen, die bei Anwendung einer Balkendecke noch ohne Zwischenstützen zu überspannen waren. Je nach ihren konstruktiven Eigenarten grenzen sie sich als Bauschulen deutlich gegeneinander ab.

Die Gruppe der münsterländischen Hallenkirchen im Anschluss an St. Ludgeri zu Münster ist als die früheste anzusehen. Kennzeichnend ist die Beibehaltung des Grundrisses gebundener Ordnung, bei dem vermittelt einer Zwischenstütze auf jedes Mittelschiffjoch zwei Gewölbejoche in jedem Seitenschiff entfallen. Unter Beibehaltung dieses von den Basiliken her bekannten Grundrisses erfolgt der Aufbau jedoch als Halle. Da nun die Seite eines Mittelschiffjoches doppelt so lang ist wie die eines Seitenschiffjoches, steigt das Gewölbe des ersteren auch entsprechend höher an und lässt über der Zwischenstütze noch ein Stück der Mittelschiff-Schildwand sichtbar werden. Dieser Stufung der Gewölbehöhe entspricht am Aussenbau vielfach eine Stufung der Dächer von Haupt- und Seitenschiffen mit einem Bogenfries an der schmalen Mittelschiffhochmauer. So wurden diese Bauten als Stufenhallen bezeichnet. Während St. Ludgeri zu Münster nach einem Brand von 1383 durchgreifende Umbauten erfuhr, ist der Typ heute noch in Bauten mit Querschiff in Langenhorst (Kreis Steinfurt), in der Marienkirche zu Lippstadt, der Petrikerkirche zu Recklinghausen, der Kirche zu Ootmarsum²⁵ in Twenthe sowie unter Ausscheidung des einer

Halle widersprechenden Querschiffes in St. Servatii zu Münster, der ehemaligen Stiftskirche zu Metelen (Kreis Steinfurt), der Pfarrkirche zu Legden (Kreis Ahaus) und St. Johannes in Bilerbeck (Kreis Coesfeld) vorhanden (Abb. 6 und Fig. 4-5). Sie ist die ausgereifteste, in der begünstigt vom örtlich anstehenden Baumberger Stein ein reiches Ornament und eine plastische Durchgliederung des Baukörpers im Sinne der Spätromanik erfolgte. Noch herrscht an Fenstern und Portalen der Rundbogen, während die konstruktiven Linien der Gewölbe bereits den Spitzbogen anwenden. Hängende Schlusssteine, dazu Schlussringe und achtrippige Gewölbe, bei denen die Scheitelrippen vielfach in ornamentalen Palmetten enden, sowie gelegentlich Rippenzierringe sind Kennzeichen der späteren Bauten in dieser Gruppe, begegnen aber seit dem frühen 13. Jahrhundert auch bereits bei anderen Kirchen. Hängende Schlusssteine weisen auf rheinische Bauten und die frühesten Teile des Magdeburger Domes hin; Schlussringe hat bereits die Klosterkirche in Marienfeld (Kreis Warendorf). Dieser bald nach 1185 begonnene Bau mit seinen hoch aufsteigenden kuppligen Gewölben dürfte auch die Hochschiffgewölbe des münsterischen Domes (Abb. 3) angeregt haben.

Der Domneubau in Münster seit 1225 behielt den Grundriss des ottonischen Vorgängerbaues mit zwei Querschiffen bei, entwickelte aber einen fünfseitigen Chorumgang — allerdings ohne die jüngeren Kapellen — und folgt damit dem Beispiel der Dome von Basel und vor allem von Magdeburg. Sein Baumeister hatte das basilikale Langhaus von den Aussenwänden her zwar auf die Zwischenstützen des gebundenen Systems angelegt, verzichtete dann aber auf diese Raumunterteilung und spannte die Längsurte in einem einzigen, tief ansetzenden und hoch ausholenden Bogen von Hauptpfeiler zu Hauptpfeiler und zog entsprechend gestreckte Seitenschiffgewölbe ein. Damit gelang ihm in der Basilika die Schaffung einer hallenartigen Wirkung. Denn so wird das ganze etwa 27 × 28 Meter im Lichten messende Langhaus nur durch ein einziges mittleres Pfeilerpaar getragen und öffnet sich allseitig in den weit gespannten Arkaden. Da auch die Mittelschiffgewölbe ungewöhnlich niedrig — in Höhe der Fenstersohlbänke — ansetzen, wird deutlich, wie sehr diese westfälische Architektur von der raumschaffenden Funktion der Gewölbe her bestimmt ist. Westquerschiff und Langhaus müssen 1245 vollendet gewesen sein. Die Fertigstellung der oberen Partien von Ostquerschiff und Chor

²⁵ E. H. ter Kuile, *Twente = De Ned. Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, IV, 1, 's-Gravenhage 1934, S 111 ff.

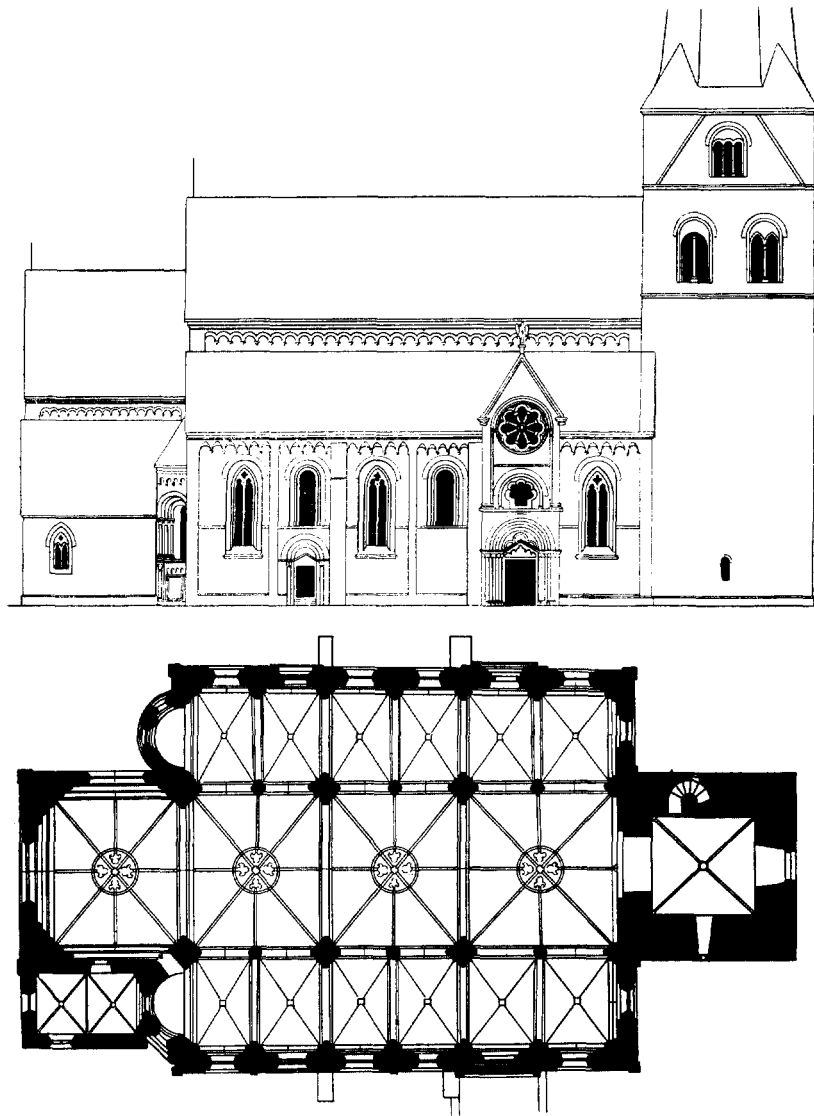

Fig. 4. Billerbeck (Kr. Coesfeld), Johanniskirche, Maßstab 1 : 400. Für die münsterländische Hallenkirchen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts kennzeichnender Aufbau als Halle über Grundriß des gebundenen Systems mit getrennten Dächern für Mittel- und Seitenschiffe. (Grundriß mit Norden unten).

wird sich bis 1263 hingezogen haben²⁶. Die zweischalige Bildung der Hochwände mit Arkaden und Laufgang im Chor und östlichen Querschiff zeigt die Verwandtschaft zur rheinischen Bauten.

Die Bedeutung der münsterländischen Hallenkirchen und des münsterischen Domes sowie die Leistungen ihrer Erbauer offenbaren sich erst

²⁶ J. Prinz, „Das Westwerk des Domes zu Münster, Eine geschichtliche Untersuchung“ (Lit.), *Westfalen*, 34 (1956), S. 34 f. & 49 ff.

beim Vergleich mit der übrigen Architektur des westfälischen Raumes. In der Hohnkirche zu Soest weist die nördliche Langhauswand mit den doppelten Fensterachsen des gebundenen Systems ins Münsterland. Erst vor wenigen Jahren konnte festgestellt werden, dass der nach Norden aus der Achse verschobene Turm nicht zu dieser Anlage gehört²⁷. Er geht vielmehr auf eine ältere, schlanker proportionierte Hallenkirche mit Zwei-

²⁷ H. Thümmeler, „Der Gründungsbau der Hohnkirche in Soest“ (Lit.), *Westfalen*, 37 (1959), S. 115 ff.

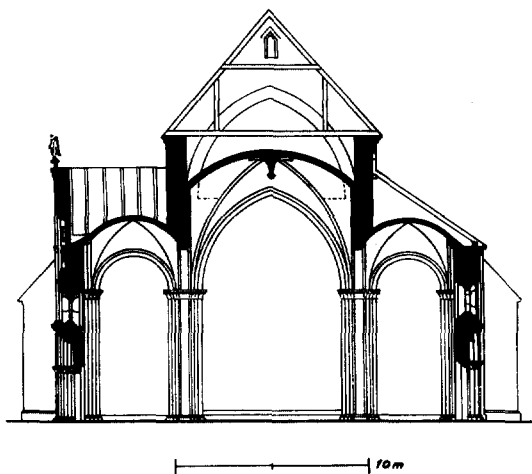

Fig. 5. Billerbeck (Kr. Coesfeld), Johanniskirche, Querschnitt.

turmfassade aus der Zeit um 1200 zurück, die in den heute noch fassbaren Architekturdetails enge Verwandtschaft zur braunschweigischen Baukunst aufweist. Ihre Ablösung nach wenigen Jahrzehnten mag auf einen Einsturz zurückzuführen sein. Der im zweiten Viertel des 13. Jahrhunderts anzusetzende Neubau gab noch vor der Fertigstellung der Südwand das gebundene System auf. So entstand der einzigartig breite, von nur einem Pfeilerpaar gegliederte Raum. Die Einwölbung der Kirche gleicht noch in manchem den Bauten gebundener Ordnung. Der wesentliche Unterschied aber liegt darin, dass die von der Mitte der Seitenschiffjoche ausgehenden Quergurte nicht mehr auf Zwischenstützen treffen, sondern mit den anliegenden Gewölbefeldern nach oben umbiegen und sich dort an die Scheitel der Scheidbögen anlehnen. Durch diese Verbindung von der Aussenwand zum Scheidbogenscheitel wird die Zwischenstütze vermieden.

Der kurze und gedrungene Grundriss der Hohnekirche entspricht zugleich der Tradition der westfälischen Basilikalbauweise des späten 12. Jahrhunderts, die diesen Typ zahlreich im Gebiet des Hellwegs ausgebildet hatte. In den einhöftigen Seitenschiffgewölben wird man die grosse, raumschaffende Synthese mit sauerländischen Konstruktionselementen sehen müssen, wo einhöftige Seitenschiffgewölbe bereits in der Basilika zu Berghausen (Kreis Meschede) angewandt waren und wo in Fortsetzung der Reduktion der Kölner Dreiconchenkirchen die Kirche in Anröchte (Kreis Lippstadt) als etwa gleichzeitige und nahe gelegene Anregung für einhöf-

tige Wölbungen gewirkt haben mag. Dieses Vorbild der Kölner Kirchen Groß St. Martin und St. Aposteln wird in den Seitenconchen der Kirche zu Plettenberg (Kreis Altena) zu dreikappigen Gewölben reduziert. Die östlichen Ecktürmchen unterstreichen dabei diese Verwandtschaft mit den Kölner Vorbildern. In Anröchte treten die seitlichen Conchen nicht mehr über die Aussenmauern vor. Daraus sind die zahlreichen dreikappigen, an die Scheitel der Längsarkaden angelehnten Seitenschiffgewölbe sauerländischer Hallenkirchen herzuleiten. Die Kirche zu Wormbach (Kreis Meschede) mit weigehend erhaltener Ausmalung aus der Erbauungszeit um oder kurz nach 1250 ist die bemerkenswerteste dieses Typs.

Die Nachfolgebauten der Soester Hohnekirche im Gebiet des Hellwegs zwischen Soest und Dortmund haben ebenfalls die Trennung der Schiffe durch Überwindung der Zwischenstützen beseitigt. In den architektonischen und dekorativen Details ist die Verbindung mit dem Münsterland einmal enger, einmal weniger eng. In den Proportionen der Räume und in der Gruppierung der Baukörper spiegelt sich aber unverkennbar die Bauweise der Hallen gebundener Ordnung wider. Sie wird noch unterstrichen durch die unlängst in Dortmund — Brechten (BKW Dortmund-Land) freigelegten aufgemalten Rippen und Rippenzierscheiben, die die fehlenden Sandsteinglieder mit Mitteln der Farbe ersetzen wollen.

Hallenräume der Frühgotik

Die kleinen Hallenbauten im Gebiet zwischen Soest und Dortmund hatten ihre entwicklungsgeschichtlichen Möglichkeiten zur Bildung des Hallenraumes erschöpft. Die richtungweisende Weiterentwicklung der Halle sollte so von anderen Bauten, dem Neubau der Münsterkirche in Herford und dem Langhaus des Paderborner Domes geprägt werden. Als die Herforder Münsterkirche (Abb. 5 und Fig. 6) um 1228 nach Fertigstellung des Querschiffes fortgesetzt wurde, war der Ausbau zur Halle bereits durch die westlichen Vierungspfeiler vorgezeichnet. Ihr weiträumiger Grundriß (Fig. 6) ist von den älteren Fundamenten her gegeben. Stämmige kreuzförmige Pfeiler mit Vorlagen für Längs- und Quergurte sowie Eckdiensten für die Gewölbegrate gliedern den Raum in drei mal drei Joche. Darüber steigen die schweren Bruchsteingewölbe kupfelig an. Nur das östliche Mittelschiffgewölbe zeigt acht unterlegte Diagonal- und Scheitelrippen sowie Rippenzierscheiben in enger Anleh-

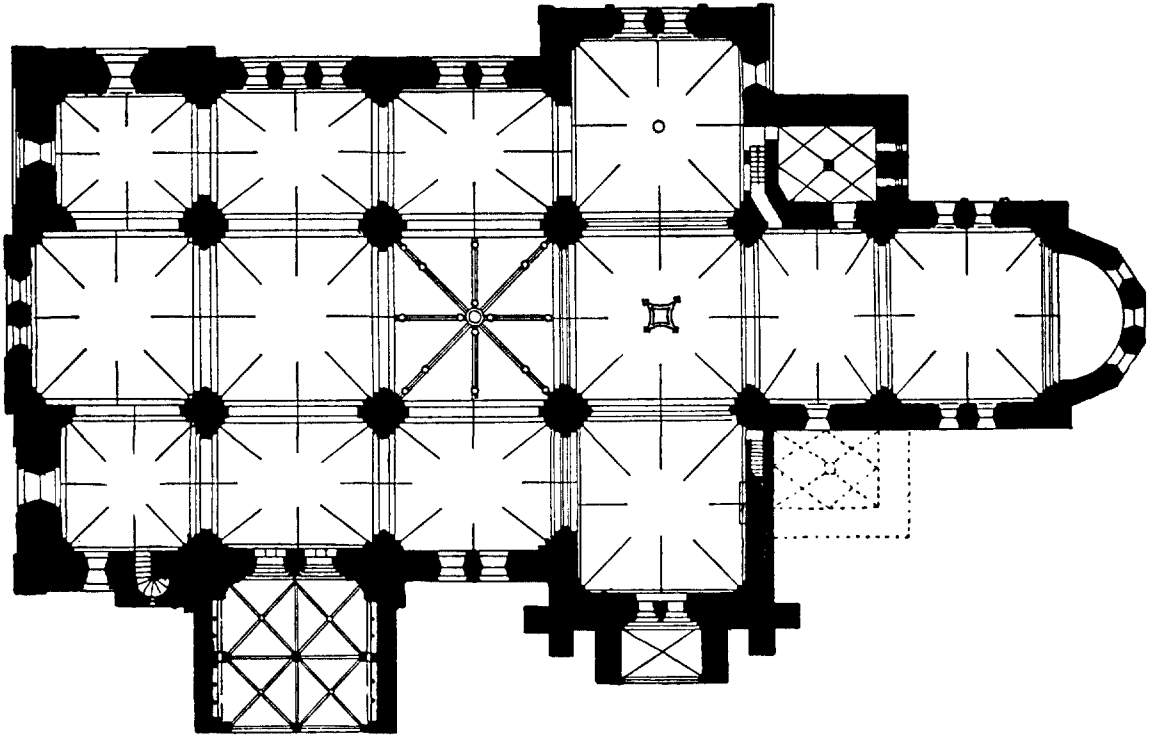

Fig. 6. Herford, Münsterkirche, Maßstab 1 : 400. Engere Verbindung von Mittel- und Seitenschiffen durch Fortfall des gebundenen Systems und der trennenden Zwischenstützen im 2. Viertel des 13. Jahrhunderts.

nung an den Dom in Münster. Alle übrigen Gewölbe sind grätig. Da die quadratischen Mittelschiffgewölbe nicht durch Zwischenstützen von den nur wenig unterquadratischen Seitenjochen getrennt werden, ist eine wesentlich stärkere Vereinheitlichung des Raumes erreicht. Die Gruppen von zwei und drei Fenstern bilden die ersten Ansätze zu Maßwerkfenstern, wofür der Paderborner Dom die Weiterentwicklung und das Domlanghaus in Minden die Krönung bieten. Diesen Bauten sind die Quergiebel über den Seitenschiffen gemeinsam. Sie wirken wie eine Reihung von Querschiffen und unterstreichen die Tendenz zur Richtungslosigkeit.

Der Dom zu Paderborn zeigt ein noch schlankeres und ausgereifteres Hallenlanghaus. Der Domneubau war schon 1215 im Westen begonnen und das basilikale Joch vor dem Turm war bereits 1231 vollendet. Die entscheidende Planänderung für den Ausbau des Langhauses zur Halle muß durch Einsturz eines Turmes während des Pontifikats Gregors IX. (1227-41) — wahrscheinlich zwischen 1233 und 1236 — ausgelöst sein. Die vier leicht quer-rechteckigen Mittel-

schiffjoch bedingen eine etwas engere Jochfolge. Ihnen entsprechen die leicht gestreckten Joche der Seitenschiffe und geben dadurch dem Langhaus die Ausgewogenheit seiner Proportionen.

Für die enge Verwandtschaft dieses Langhauses mit den Ostteilen der Kathedrale in Poitiers wird auf eine Delegation hingewiesen, die das Paderborner Domkapitel 1243 zur Kathedrale nach Le Mans entsandte. Mit dem polygonalen nordöstlichen Kreuzarm in den Formen hessischer Frühgotik dürften die Arbeiten im dritten Viertel des 13. Jahrhunderts zum Abschluß gekommen sein.

Diese fruchtbringende Begegnung mit Hessen vollzog sich in der Nikolaikapelle zu Obermarsberg (Kreis Brilon). Hier ist ein nahezu quadratischer Hallenraum an einen von der münsterländischen Hallenarchitektur geprägten Rechteckchor angefügt. Er zeigt nun plötzlich frühgotische Rippengewölbe über Rundpfeilern mit vier jungen Diensten für die Rippen und vier alten Diensten für die Gurtbögen. Während die Architekturdetails auf die Elisabethkirche in Marburg zurückzuführen sind, die zu Beginn ihres Hallen-

Langhauses die Anregung für die Planänderung in Obermarsberg gegeben haben wird, weichen dort die westfälischen Proportionen der beiden quadratischen Mittelschiffgewölbe von der engen Folge gestreckt querrechteckiger Joche des Marburger Vorbildes entschieden ab.

Aus der Verbindung frühgotischer Formen mit westfälischen Proportionen zweijochiger Hallen entstanden die Marienkirche zu Warburg und die Jakobikirche zu Lippstadt gegen Ende des 13. und an der Wende zum 14. Jahrhundert.

Inzwischen gelang im Langhaus des Domes zu Minden die Synthese zwischen westfälisch-breiter Proportionierung des Raumes und der reifen gotischen Jochbildung der Halle. Dieser Raum mit seinen weitgespannten Gewölbejochen krönt das hundertjährige Bemühen der westfälischen Meister, die durch Gewölbestützen untergliederte Halle als räumliche Einheit wirken zu lassen. Von entscheidender Bedeutung ist dabei das Licht, das durch die überreichen Maßwerkfenster einfällt und die Rundpfeiler mit den vorgelegten — je nach Funktion stärkeren und schwächeren Diensten umspielt. Auch hier war seit etwa 1210 eine spätromanische Bauperiode vorangegangen, die das Chor mit seinen Arkaden, das durch das gotische Chorghaupt ersetzte einst fünfseitige Chorpolygon mit rheinischer Zwerggalerie und das weitausladende Querschiff mit steilsteigenden vier- und achtrippigen Gewölben schuf. Zwischen diesen Bauteilen im Osten und dem älteren Westbau ist das Langhaus eingespannt, dem „unter allen deutschen Hallenkirchen im klassischen Jahrhundert der Gotik die Palme gebührt“ (Georg Dehio).

Die zahllosen Versuche westfälischer Baumeister, bei Wölbung des mehrschiffigen Raumes eine einheitliche Raumwirkung zu gewinnen, unterscheiden diese Bauten in einem seit dem späten 12. Jahrhundert faßbaren, klar abgrenzbaren Bereich vom architektonischen Schaffen der benachbarten Landschaften. Erst kürzlich konnte sowohl für die Hallen des Münsterlandes wie für das Langhaus der Kirche zu Plettenberg (Kreis Altena) auf Vorbilder in Oberitalien hingewiesen und in der Kirche Maria zur Höhe in Soest die von den Braunschweiger Architektur her geprägte frühe Halle ergraben werden. Auf die Abhängigkeit von südwestfranzösischen Bauten war schon seit längerem hingewiesen.

Zur Vermittlung dieser Formen nach Westfalen hat man die achtrippig gewölbten Kirchen des Groninger-Landes in Anspruch genommen²⁸. Doch dürften ihre Wölbungsformen viel eher

umgekehrt direkt oder indirekt auf den Domneubau in Münster zurückgehen²⁹, zumal ihr Vorkommen gerade im Bereich des früheren friesischen Teiles des liudgerianischen Bistums Münster auffällig ist. Auch die zeitliche Ansetzung würde dem umgekehrten Entwicklungsgang entgegenstehen.

Ausstrahlung westfälischer Architekturformen.

Der Abhängigkeit Westfalens von außerhalb stehen die Impulse gegenüber, die im 13. Jahrhundert von der westfälischen Architektur ausgehen und nach Nord- und Ostdeutschland und weit darüber hinaus in den nordisch-baltischen Raum ausstrahlen. Neben Fernhandelskaufleuten ist vor allem der westfälische Edelherr Bernhard II. von der Lippe ein eifriger Verbreiter westfälischen Formengutes³⁰. Im Alter noch als Zisterziensermönch in den geistlichen Stand eingetreten, war er Mitbegründer der Abtei Marienfeld (Kreis Warendorf) und später Abt von Dünamünde bei Riga. Schließlich empfing er aus der Hand seines Sohnes Bischof Otto von Utrecht 1218 in der St. Plehelnuskirche zu Oldenzaal die Bischofsweihe. Seine Söhne und Töchter saßen auf zahlreichen Bischofs- und Äbtissinnen-Thronen³¹. So läßt sich verfolgen, wie das Haus der Edelherren zur Lippe maßgeblich an führenden westfälischen Bauunternehmungen und an der Verbreitung westfälischer Architekturformen nach Bassum, Bremen, Hamburg und bis hinauf nach Riga beteiligt war.

Für die Verbreitung westfälischen Formengutes zur Ostsee-Insel Gotland muß man Kauf-

²⁸ G. Dehio, *Geschichte der deutschen Kunst*, Bd. I, Berlin⁴ (1930), S 277 ff.

²⁹ Auf die Beziehungen, die gerade zur Zeit des Domneubaus zwischen der Bischofsstadt und dem friesischen Teil des Bistums bestanden weist H. Halbertsma hin in seinem Beitrag: „Smalagonia. Ein Beitrag zur Geschichte des friesischen Oldambts in der Diözese Münster“, *Westfalen*, 32 (1934), S 189 ff.

³⁰ H. Thümmeler, „Die Bedeutung der Edelherren zur Lippe für die Ausbreitung der westfälischen Baukunst im 13. Jh.“ (Lit.), *Westfalen-Hanse-Ostseeraum, Veröffentlichungen des Provinzialinstituts für westfälische Landes- und Volkskunde*, Heft 7, Münster (1955), S 161 ff.; W. Tack, „Die Dombauten in Paderborn und Riga“ (Lit.), *Westf. Zs.*, 112 (1962), S 233 ff.

³¹ Sein Sohn Bernhard war Propst in Emmerich in der damaligen Diözese Utrecht und später Bischof von Paderborn (1228-47), sein Sohn Otto Dompropst und später Bischof von Utrecht (1215-27) und sein Sohn Dietrich Propst von Deventer (gest. 1227). Zwei Töchter waren Äbtissinnen in Herford und Bassum.

leute als Vermittler ansehen, während die gerade geschlossenen Chöre mit meist achtriippigen Gewölben und die westfälisch proportionierte Hallen in Mecklenburg und Vorpommern auf die große Siedlungsbewegung des 13. Jahrhunderts zurückzuführen sind.

Die baukünstlerischen Leistungen Westfalens in der zweiten Hälfte des 12. und im 13. Jahrhundert wurden zu keiner späteren Zeit wieder erreicht. Sie liegen in der konsequenten Entwicklung des Gewölbebaus und in dem entscheidenden Beitrag des Landes zur Ausbildung der neuen Raumform der Halle. Dabei reichen Impulse und Ausstrahlungen von Südwestfrankreich und Oberitalien bis zu den Küsten von Nord- und Ostsee und weit hinauf nach Schweden und ins Baltikum.

Gotische Sakralarchitektur.

Die im 13. Jahrhundert entwickelten Raumproportionen, annähernd quadratischer bis leicht gestreckter, vereinzelt auch unterquadratischer Grundriss des Langhauses, seine Teilung in drei Schiffe und meist drei oder vier Joche, die weite Stützenstellung und der wesentliche Anteil der Gewölbe an Raumhöhe und Raumbild sollten auch bis auf wenige Ausnahmen für die Sakralarchitektur des 14. und 15. Jahrhunderts bestimmend bleiben. Das Äußere ist entweder durch das hohe, den First des Chores überragende Satteldach oder durch Quergiebel auf den Seitenmauern bestimmt, wie sie zuerst an der Münsterkirche in Herford ausgebildet waren.

Die reife Ausprägung des weitgespannten Raumes auf Rundpfeilern mit acht Diensten zeigen die beiden Osnabrücker Kirchen St. Marien im ersten Viertel und St. Katharinen um die Mitte des 14. Jahrhunderts. Die Breite entspricht annähernd der Länge oder übertrifft sie gar noch, die Höhe steht diesen Maßen nicht viel nach, sodaß ein beinahe kubischer Raum erzielt wird, an den die Hauptapsis sich in St. Katharinen unmittelbar anlehnt.

Die Wiesenkirche zu Soest (Fig. 7) — wahrscheinlich 1331 begonnen und im Hauptchor bereits um die Jahrhundertmitte fertiggestellt³² — bringt diesen Hallenraum in letzter Ausreifung. Haupt- und Nebenapsiden schließen unmittelbar an das Langhaus an, in dem zwei mal zwei überschlankte Stützen unter Verzicht auf eine

³² E. Landolt-Wegener, „Die Glasmalereien im Hauptchor der Soester Wiesenkirche“ (Lit.), *Westfalen*, Sonderheft 13 (1959); bespr. von H. Wentzel, *Westfalen*, 38 (1960), S 119 ff.

Kapitellzone die Rippen für die weitgespannten Kreuzgewölbe ausstrahlen. Trotz der langen Bauzeit bis in die zweite Hälfte des 15. Jahrhunderts hinein ist die Kirche einheitlich durchgeführt, bereichert seit 1421 durch eine westliche Zweiturmfront³³. Die Berger Nonnenstiftskirche in Herford und die Kreuzkirche in Stromberg (Kreis Beckum) sind weitere hochqualitative Beispiele des westfälisch-gotischen Raumtypes im 14. Jahrhundert.

Wie stark die Tendenzen zum Hallenraum im 14. Jahrhundert sind, bekunden die vielen Umbauten älterer Basiliken und Kreuzkirchen im nordöstlichen Westfalen wie die Nikolaikirche zu Lemgo³⁴, die Marien- und die Martini-Kirche zu Minden.

Die traditionelle enge Jochfolge der Gotik begegnet nur noch in der sechsjochigen Liebfrauenkirche zu Münster, kurz Überwasserkirche genannt, um die Mitte des 14. Jahrhunderts. In westfälisch weiter Jochstellung von meist nur 3 Jochen mit wesentlich niedrigerem Ansatz der steil ansteigenden Gewölbe wiederholen die Kirchen zu Havixbeck (Kreis Münster) und manche andere die hochgotische Halle der Überwasserkirche.

An der Wende zum 15. Jahrhundert steht die Lambertikirche zu Münster. Nun mit vier Jochen und einem reichen südlichen Seitenchor vertritt sie den allseitig durchsichtigen westfälischen Hallenraum erstmals mit schlichten Netzgewölben im Mittel- und Sterngewölben in den Seitenschiffen. Mit der Weiträumigkeit paart sich eine verhaltene Ausrichtung auf das mit zwei Jochen auffallend lange Chor, die durch die Abnahme der Jochabstände nach Osten hin noch unterstrichen wird. Das Maßwerk ihrer Fenster ist von üppiger Formenfülle. Reicher noch sind die Chöre in St. Ludgeri zu Münster mit 7/10 Schluß, der wie ein Zentralraum über die Seitenwände hinausragt, und St. Reinoldi zu Dortmund ausgebildet.

Neben diesen einschiffigen Chören seien die beiden ebenfalls als Halle ausgebildeten Chorumgänge Westfalens, in der Stadtkirche zu Unna aus dem Ende des 14. Jahrhunderts und in St. Marien zu Lippstadt aus der Wende zum 16. Jahrhundert, genannt. Ihnen steht als Fremdkörper für dieses Gebiet das Chorhaus von St. Ma-

³³ Die zeichnerische Darstellung der Bauzeiten bietet H. Schwartz, *Soest in seinen Denkmälern*, III (1957) (*Soester wissenschaftl. Beiträge*, Bd. 16), S 105.

³⁴ W. Müller, „Die Nikolaikirche in Lemgo“ (Lit.), *Westfalen*, Sonderheft 11 (1949).

Abb. 6. Billerbeck (Kr. Coesfeld), Inneres der Johanniskirche. Hallenmäßiger Aufbau über Grundriß gebundener Ordnung mit reicher plastischer Gliederung des ganzen Baukörpers.

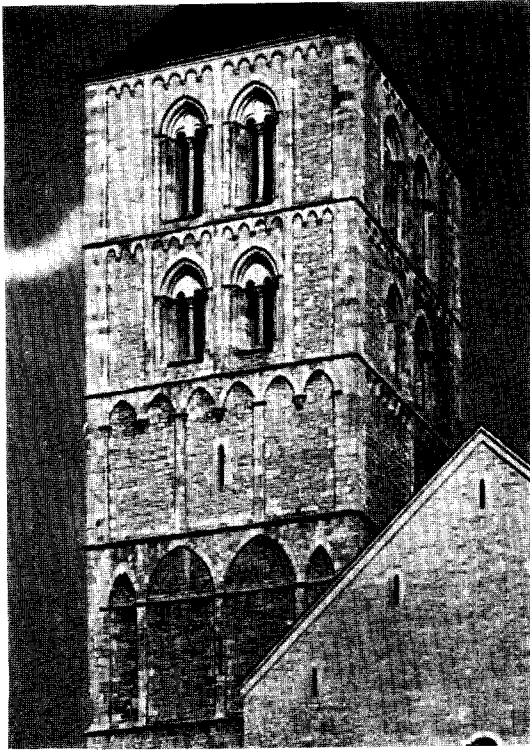

Abb. 7. Münster, nördlicher Domturm von Südwesten.

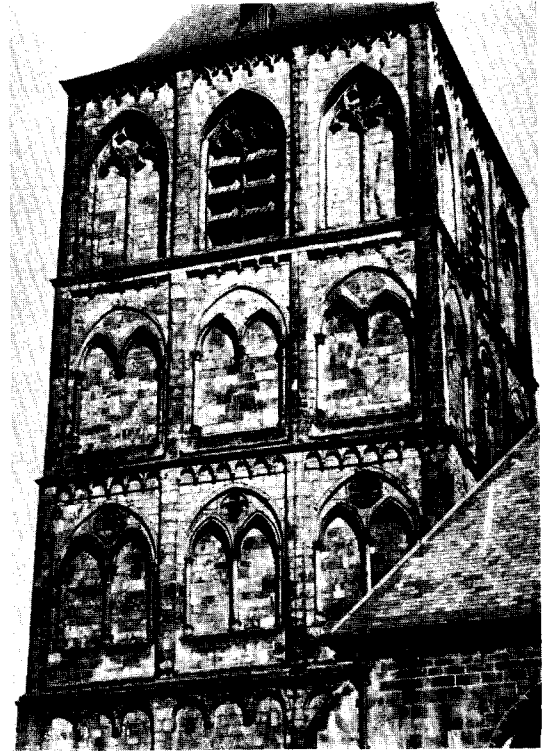

Abb. 8. Oldenzaal, Plechelmuskirche, Südseite des Turmes.

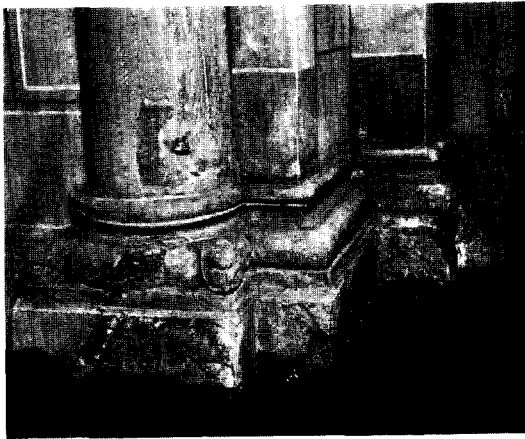

Abb. 9. Erwitte (Kr. Lippstadt), Pfarrkirche, Basen im Turmjoch, Nordwestecke.

Abb. 10. Oldenzaal, Plechelmuskirche, Basen im Turmjoch, Südwestecke.

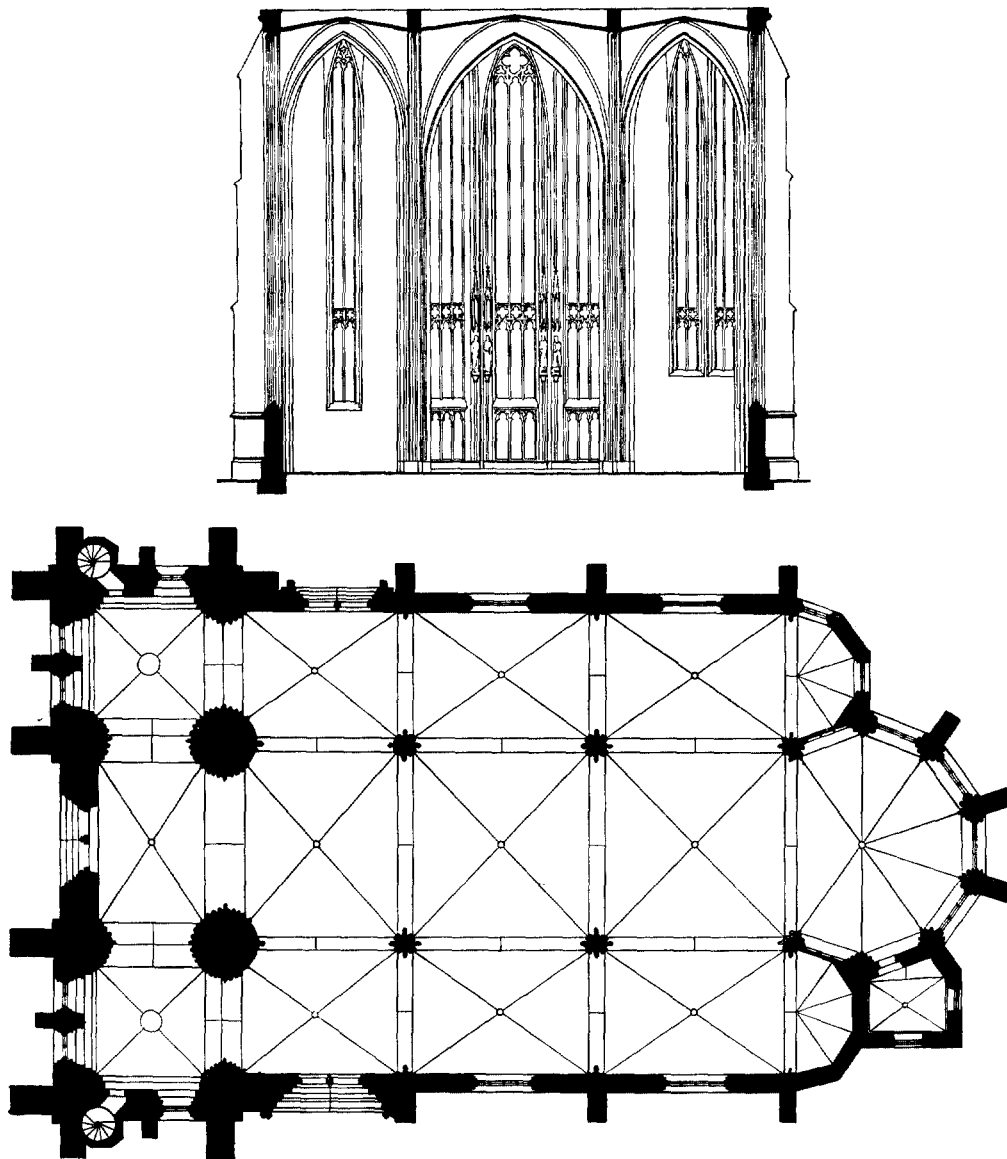

Fig. 7. Soest, Wiesenkirche, Maßstab 1 : 400. Ungewöhnlich schlank proportionierter, nahezu kubischer Hallenraum, wahrscheinlich 1331 begonnen.

rien zu Osnabrück mit basilikal abgestuftem Umgang und Strebebögen aus der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts gegenüber. Gegen Ausgang des 15. Jahrhunderts wird erstmals wieder eine Streckung des Raumes durch Anbau von Hallenchören an ältere, kurze Hallenräume wie in St. Lamberti zu Coesfeld³⁵ und der Pertuskirche Recklinghausen sichtbar. Ihnen entsprechen verzelte vieljochige Neubauten wie in Nottuln

(Kreis Münster) mit weitgehend erhaltenen Gewölbemalereien aus der Erbauungszeit.

St. Georg in Bocholt (1415-86) führt die Pseudobasilika der Spätgotik in Westfalen ein. Kennzeichnend für diesen im niederrheinisch-klevischen Bereich entwickelten Typ ist, das über-

³⁵ K. Fischer, „Henric de Suer, Kirchenbaumeister aus Coesfeld“, *Westfalen*, 34 (1956), S 141 ff.

höhte Mittelschiff, dem trotz Unterteilung der Langhausdächer in Haupt- und Seitenschiffdächer eine direkte Beleuchtung fehlt.

Der Turm der Bocholter Georgskirche³⁶ folgt mit der großen westlichen Öffnung von Fenster und Portal und der Blendengliederung nieder-rheinischen Vorbildern um St. Salvator in Duisburg und ist — wie die ganze Kirche — in rheinischem Tuffstein verblendet. Mit der Vielzahl der von Blenden gegliederten Türme im nieder-rheinisch-niederländischen Raum steht er in einer allgemeinen zeitlichen und stilistischen Verwandtschaft. Die beiden diagonal gestellten Strebe-pfeiler an der Westseite sind eine Bocholter Eigenart, durch die der Turm mit den Türmen zu Niederelten, Oud Zevenaar und Didam im Gelderland eine Sonderstellung einnimmt³⁷. Sie wird unterstrichen durch die Ausführung der Kirchen als Pseudobasiliken, in deren Westjoch der Turm — mit Ausnahme des Turmes zu Didam — einbindet. Der am Niederrhein vorgebildete Typ des dreiseitig zur Kirche geöffneten Turmes mit hoher Portal-Fensterblende begegnet in Westfalen in der Pfarrkirche St. Felicitas zu Lüdinghausen und einzelnen weiteren Beispielen.

Beim Vergleich der westfälischen und nieder-rheinischen Türme mit niederländischen Turmbauten ist neben der Gliederung des Außenbaues die konstruktive Ausbildung des Inneren zu beachten. Denn die westfälischen und rheinischen Beispiele bringen eine Verringerung der Baumasse in den oberen Geschossen durch geschloßweises Zurücksetzen des Mauerwerks im Turminnern, während für die niederländischen Türme — letztlich in Abteilerung vom Domturm zu Utrecht — die Auflockerung der Mauermaße durch steile, in den Innenwänden ausgesparte Nischen erfolgt³⁸.

Die Mehrzahl der westfälischen Kirchen setzt bis ins 16. Jahrhundert die drei- und vierjochigen

³⁶ F. Mühlen, „Der Turm von St. Georg (in Bocholt), Seine Gestalt im Wandel der Jahrhunderte“ (Lit.), *Unser Bocholt* H. III (1957), S 3 ff. Wie weit der 1440 begonnene Turmbau der Großen oder St. Martinskirche in Tiel am Waal bei der auffallenden Übereinstimmung bis in die Gestaltung der Details und die Proportionierung der gesamten Baumasse auf den Turm in Bocholt eingewirkt hat, bedarf noch der Klärung.

³⁷ F. Mühlen, *a.a.O.*

³⁸ Den freundlichen Hinweis verdanke ich einem Gespräch mit Fräulein Herma M. van den Berg und Herrn Prof. Dr. E. H. ter Kuile vor Jahren im Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Den Haag.

Hallenräume in gewohnter Proportionierung fort. Die einschiffigen Bauten verschleifen die frühere Zäsur zwischen Langhaus und Chor und fangen die Gewölbe vielfach auf Konsolen ab oder lassen die Rippen unmittelbar aus der Außenwand hervorwachsen. Wo sie in enger Jochfolge langgestreckt sind, wie in der Kartause bei Dülmen (Kreis Coesfeld) handelt es sich um Klosterkirchen. Im übrigen ist der Übergang von der Gotik zur Spätgotik nur unmerklich an den Details festzustellen.

Profanbauten des Mittelalters.

Den Werken des Profanbaus ist in der Regel nicht die Erhaltung gewährleistet wie den Sakralbauten. Gesteigerte Anforderungen an die Sicherheit, höhere Ansprüche an die Wohnkultur und die Vergänglichkeit des Fachwerks, das sich in einzelnen Gegenden Westfalens bis fast in unsere Tage gehalten hat, haben nur einzelne Wohnbauten des Mittelalters mehr oder weniger unversehrt gelassen.

Als älteste Wehrbauten sind in letzter Zeit eine größere Zahl Erdhügelburgen, Motten genannt, festgestellt worden. Die besterhaltenen bergen zugleich bedeutende Baureste aus Umbauten spätrömanischer Zeit: Burgturm mit Doppelkapelle in Schloß Rheda (Kr. Wiedenbrück) (fig. 8)³⁹, Doppelkapelle und Rittersaal in Schloß Burgsteinfurt (Kr. Steinfurt) (Abb. 11-12). Rundturm in Schloß Anholt (Kr. Borken). Die 1271 neuangelegte Burg Vischering bei Lüdinghausen mit ihrer mächtigen Mantelmauer und der Palas mit Archivturm in Gemen (Kreis Borken) von 1411, die an den älteren Bergfried angebaut wurden (Abb. 13), zählen zu den bedeutendsten gotischen Anlagen. Viele Wasserburgen bewahren mittelalterliche Reste der einstigen „festen Häuser“ unter späteren Umbauten. Haus Borg (Kreis Münster) sei dafür als Beispiel genannt. Mächtige Turmburgen sind in Beverungen (Kreis Höxter) und einfacher in der Drecksburg bei Salzkotten (Kreis Büren) erhalten. In der Burg zu Hohenlimburg (Kreis Iserlohn)⁴⁰ und im Oberen Schloß zu Siegen stecken noch Bestandteile mittelalterlicher Höhenburgen.

In der Ruine Ginsburg (Kreis Siegen), bekannt als Stützpunkt Wilhelm's von Oranien und seiner niederländischen Truppenführer vor der

³⁹ O. Gaul, „Die ehem. Lippische Residenz Rheda“, *Mitteilungen aus der lippischen Geschichte und Landeskunde*, 24 (1955), S 182 ff.

⁴⁰ E. Nordmar, *Schloß Hohenlimburg*, Hagen 1960.

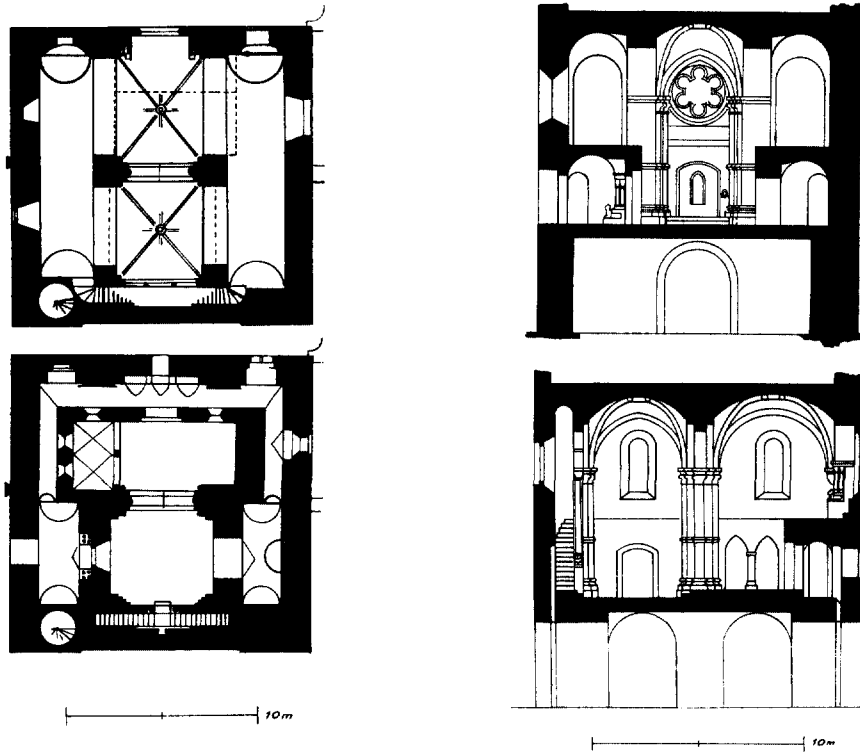

Fig. 8. Rheda (Kr. Wiedenbrück), Schloßkapelle. Doppelkapelle des frühen 13. Jahrhunderts über der Tordurchfahrt zur Oberburg, die Architekturdetails in Anlehnung an die Zisterzienser-Klosterkirche im nahen Marienfeld.

Erhebung gegen Spanien, werden zur Zeit die Fundamente der mittelalterlichen Burg ergraben.

Das geschlossene System mittelalterlicher Stadtbefestigungen mit Wehrtürmen ist am besten in Soest erhalten⁴¹. In Münster, wo die doppelten Wälle und Gräben nach der Not des Siebenjährigen Krieges den Promenaden weichen mußten, künden noch das Untergeschoß des Buddenturmes vom Wehrbau des späten 12. Jahrhunderts und der Zwinger von der Niederlage der Wiedertäufer 1535. Im Osthofen-Tor von 1526 besitzt Soest das reichste Stadttor Westfalens.

Die ältesten Bürgerbauten sind in den Steinwerken, meist von der Straße abgekehrten massiven Hinterhäusern, erhalten. Osnabrück⁴², Münster, Soest⁴³ und Werl zeigen solche Beispiele, die in der Regel über einen beheizbaren Wohnraum verfügen und im übrigen zur möglichst

feuersicheren Lagerung der Vorräte bestimmt waren. Die Vorderhäuser wurden ursprünglich oft in Fachwerk erstellt und häufig erst in späterer Zeit durch Massivbauten ersetzt. Die Ratskammer, der Friedenssaal des Rathauses zu Münster, ist aus einem solchen Steinwerk hervorgegangen. Die Front des Vorderhauses mit den vier gelagerten Bogen, dem reich durchfensterten Obergeschoß als Übergang zur rein vertikalen Gliederung des Giebels in sieben schlanke, von Fialen überragte, gestaffelte Bahnen, zählt zu den ersten Werken deutscher Hochgotik. Neuerdings in das letzte Drittel des 14. Jahrhunderts datiert und mit der Parler-Werkstatt in Beziehung gesetzt⁴⁴, dürfte der Giebel mit Ausnahme der verbindenden Eselsrücken in einem Zuge erstellt sein.

Von den übrigen schwer getroffenen Rathäusern Westfalens konnte in Minden die frühgotische Bogenhalle der südlichen Breitwand in einen modernen Wiederaufbau übernommen⁴⁵

⁴¹ H. Schwartz, *Soest in seinen Denkmälern*, I, Soest (1955), S. 69 ff.

⁴² R. Poppe, *Das Osnabrücker Bürgerhaus* (Lit.), Osnabrück (1944).

⁴³ Für die mittelalterlichen Bauten in Soest siehe Anm. 41, S 160 ff.

⁴⁴ J. Prinz, *Das Rathaus zu Münster*, Münster (1958), S 11 & 15.

⁴⁵ M. Krieg, „Zur Baugeschichte des Mindener Rathauses“, *Mindener Heimatblätter*, 22. Jg., Nr. 2, (Januar 1950), S 1 ff.

und in Osnabrück der ausgebrannte schlichte Rechteckbau der Spätgotik mit hohem Walmdach im Äußeren wiederhergestellt werden. Darüber hinaus sind noch einige mittelalterliche Rathäuser mit Bogenhalle an der Längsseite wie in Schwerte (Kreis Iserlohn) oder an der Giebelseite wie unter einem Umbau des 18. Jahrhunderts in Brilon erhalten. Schließlich zeigt die malerisch reiche Baugruppe des unversehrten Rathauses zu Lemgo den Stilwandel von der Spätgotik bis zur ausklingenden Renaissance.

Die Vielzahl der steinernen Giebelfronten Westfalens geht auf zwei Grundformen zurück. Die eine ist die völlig schmucklose, nur durch die eingeschnittenen Fensteröffnungen gegliederte Form, die vor allem für Hintergiebel charakteristisch ist, aber auch gelegentlich als Straßengiebel, wie im Lemgo, in der Mittelstraße vorkommt. Die andere zeigt den kleinstufigen Treppengiebel, für den es in Münster manche Beispiele gab. Gemeinsam ist diesen frühen Giebeln der Verzicht auf Konsolsteine, durch die bei den späteren Bauten die Giebel jeweils über die Hausfront leicht nach den Seiten auskragen.

Aus den vielstufigen Treppengiebeln bilden sich in Münster die Staffelgiebel mit der paarigen Gliederung in sechs oder acht Staffeln. Dabei wird in der Spätgotik die geschoßweise Betonung der Horizontalen durch Wasserschläge zur Regel. Schließlich kommt in der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts der schlichte Dreieckgiebel mit je einer Staffel an den seitlichen Fußpunkten und im Scheitel vor, der um 1540 als Schmuckgiebel der Frührenaissance seine klassisch ausgereifte Form gefunden hat und sich mit Muschel- oder Halbradaufsätzen bis weit ins 17. Jahrhundert im Münsterland hält. In Münster besteht er als Rekonstruktion nur noch am Hause Roggenmarkt 1. Der klaren Gliederung der Giebel im Oberstift Münster steht eine auffällige Mannigfaltigkeit von Giebelformen im östlichen Westfalen gegenüber. Entsprechende Beispiele fehlen dagegen im mittleren und südlichen Westfalen fast völlig.

Kunstlandschaften der Renaissance

Die neue Formensprache der Renaissance ist für Münster und das Münsterland heute am besten am Drosten-Hof in Wolbeck (BKW Landkreis Münster) zu erleben. Dort steht dem Torhaus von 1545-47 mit spätgotischen Fialengiebeln — aber schon Frührenaissance-Dekor in Erkern und Details der Durchfahrt — der mächtige Baukörper des Haupthauses von 1557 mit seinen bei-

den großen Renaissance-Giebeln gegenüber. Die vertikale und horizontale Durchgliederung ist von der Spätgotik her übernommen und wiederum auf die Giebel beschränkt. Doch sind Pilaster und horizontales Gesimsband an die Stelle von Fiale und Wasserschlag getreten. Und muschelförmige Halbräder krönen alle Staffeln. Der Wechsel von Werkstein-Architekturgliedern und Backstein-Mauerflächen ist für den Dorsten-Hof wie für so viele Bauten des Münsterlandes seit der Spätgotik kennzeichnend (Abb. 18).

Das Krameramtshaus in Münster auf dem Alten Steinweg von 1589 wiederholt das Wolbecker Beispiel. Es ist als Absteigequartier der niederländischen Gesandten während der Verhandlung zum Westfälischen Frieden bekannt.

Die einst reiche Gruppe der vom Sockel an durch Pilaster und Horizontalgesimse einheitlich in den Formen der Frührenaissance gegliederten münsterischen Schauffronten ist heute nur noch am Heereman'schen Hof auf der Königstraße zu sehen. Die Renaissance-Architektur des Münsterlandes lehnt sich eng an die Bauten der Stadt Münster an, die sich sehr bald von ihrer Niederlage in den Wiedertäuferunruhen erholt hatte, und bildet mit den vielen Neubauten in der Landeshauptstadt eine einheitliche, gegen die anderen Teile Westfalens deutlich abzugrenzende Baugruppe.

Neben ihr wurde der Neubau des Schlosses Horst im Broiche (Gelsenkirchen-Horst, BKW Recklinghausen) (Abb. 16, 22) des kurkölnischen Statthalters Rütger von der Horst im Vest Recklinghausen seit 1558 ein bemerkenswert früher Ausstrahlungspunkt der neuen Formen in ganz eigener Prägung. Der reichgruppierte Vierflügelbau mit Ecktürmen und seiner höchst qualitätvollen Bauzier aus den Motiven der großen niederländischen Meister wurde zum Prototyp einer ganzen, als Lippe-Renaissance bezeichneten Baugruppe mit ihren Schlössern Geist (BKW Beckum) (Abb. 17), Hovestadt (Kr. Soest) (Abb. 23) und Assen (Kr. Beckum) als typischen Beispielen. Sie ist an die Künstlerpersönlichkeit des Laurenz von Brachum gebunden. Durch den Schloßbau in Horst war er mit Gedanken der Schule von Fontainebleau, vermittelt durch Joist de la Court, und mit dem Stadtbaumeister Arndt Johannsen von Arnheim, in Verbindung gekommen.

Für eine andere Bautengruppe aus den 2. Viertel des 16. Jahrhunderts mit den Umbauten am ehem. Fürstbischöflichen Schloß Neuhaus bei Paderborn und an den Schlössern Petershagen

WESTFÄLISCHE BAUKUNST IM ÜBERBLICK

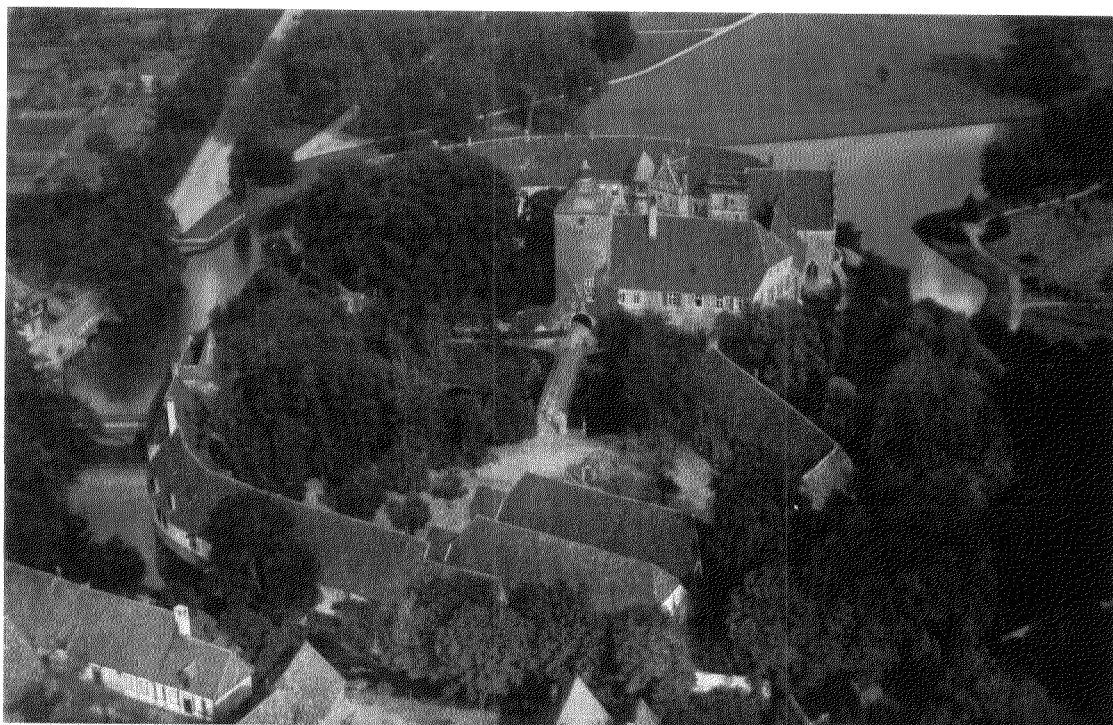

Abb. 11. Burgsteinfurt (Kr. Steinfurt), Schloß, Luftbild von Norden. Unterburg (vorn) und ringförmige Oberburg aus staufischer Zeit, umflossen von der Steinfurter Aa.

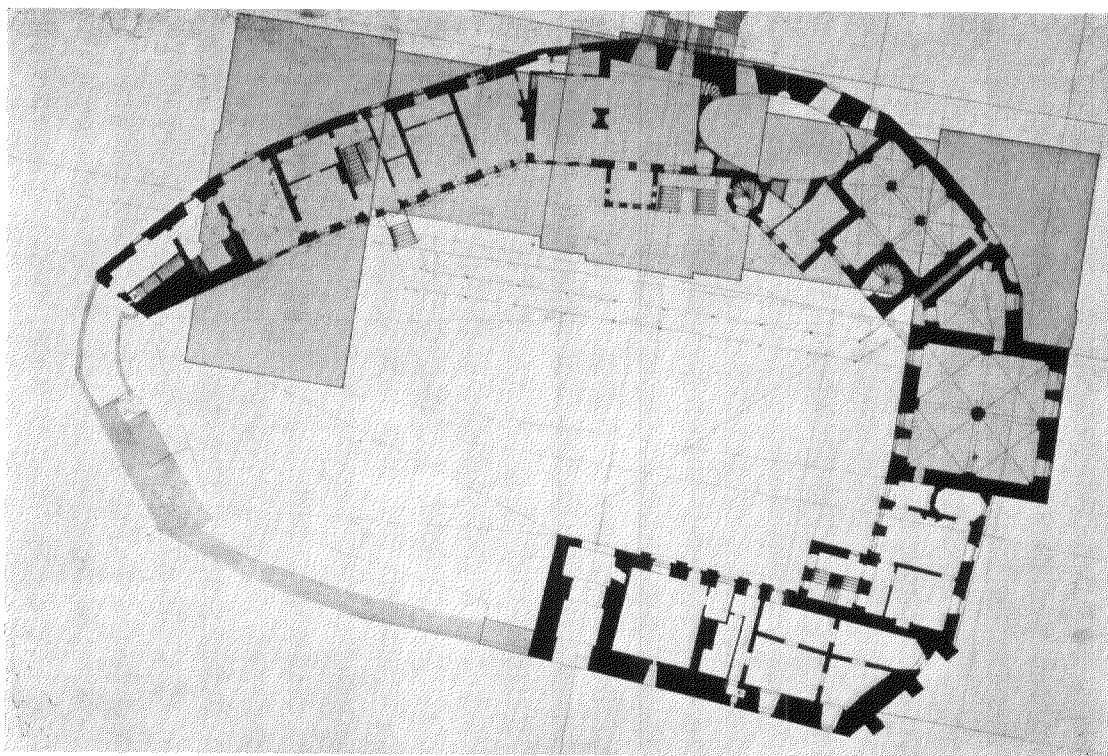

Abb. 12. Burgsteinfurt, Grundriß des alten Schlosses mit Burgkapelle und Rittersaal (rechts) sowie Neubauplanung von Baudirektor August Reinking, um 1817.

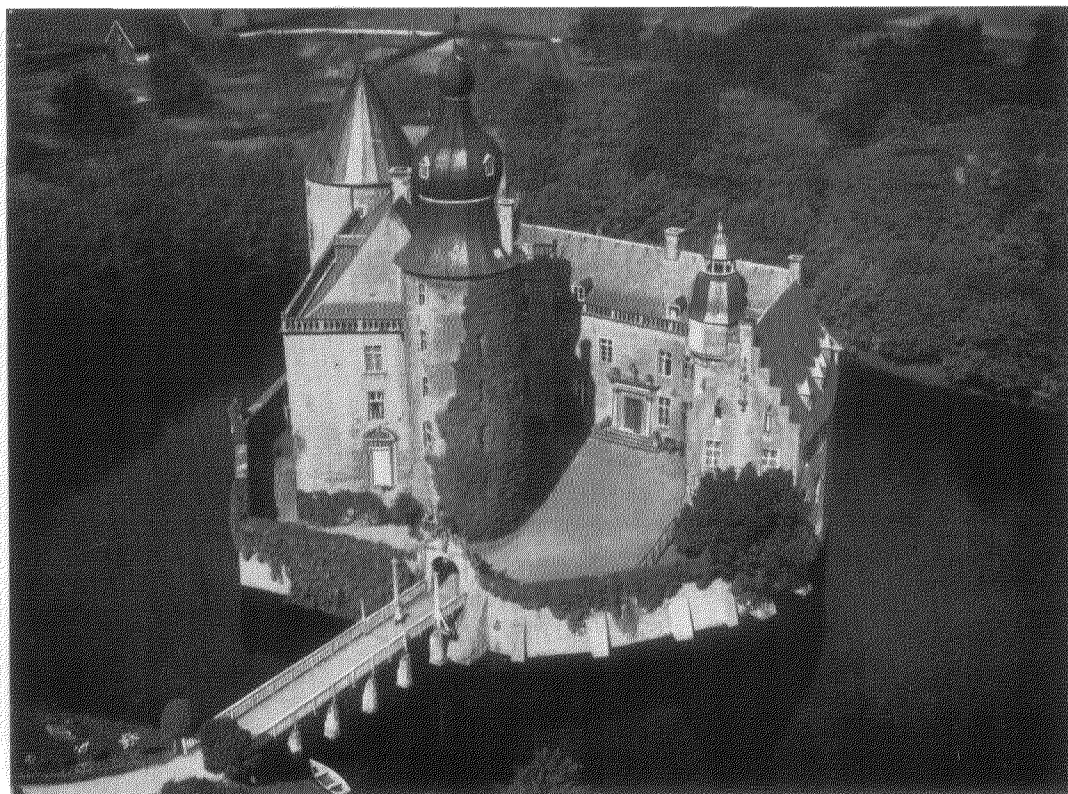

Abb. 13. Gemen (Kr. Borken), Oberburg, Luftbild von Süden. Die Gebäude vorn rechts und der Turm vorn links gehören im Kern der älteren Burganlage an, während der Palas links mit dem rückwärts anschließenden Archivturm zum Ausbau von 1411 zählen.

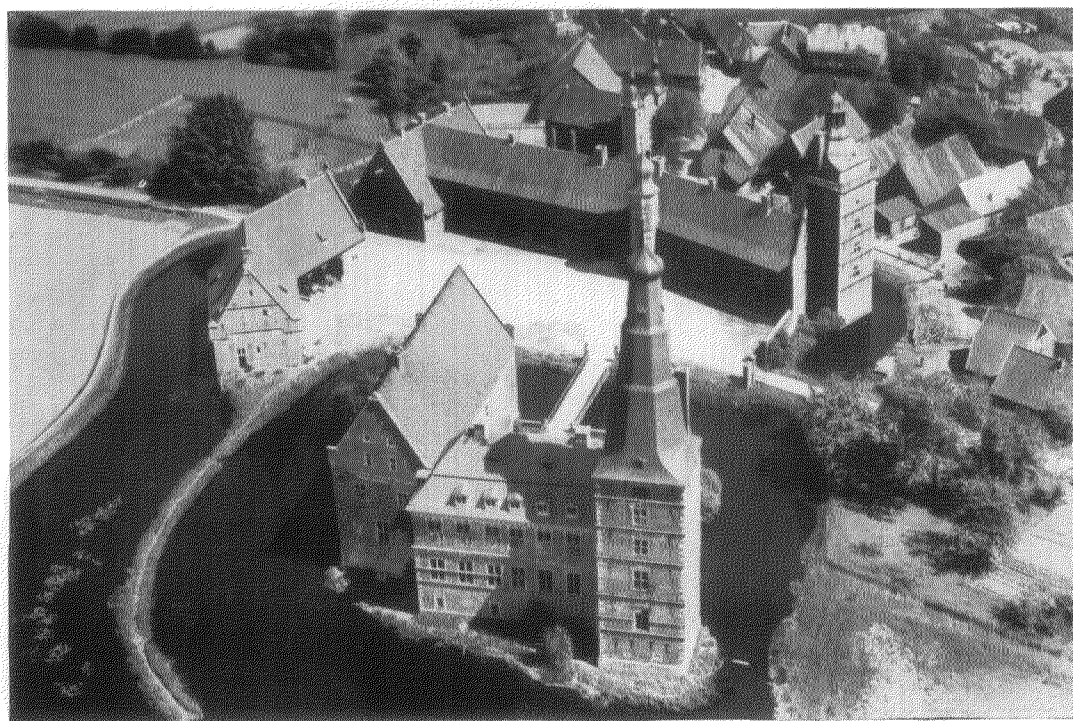

Abb. 14. Raesfeld (Kr. Borken), Schloß, Luftbild von Westen. Links im Vordergrund der spätmittelalterliche Nordflügel, die übrige Burganlage Neubau des Kapuziners Michael von Gent seit 1645 für Alexander II von Velen.

(Kreis Minden) und Detmold konnte unlängst der gemeinsame Meister J. V. als Jörg Unkair aus dem Dorfe Lustnau bei Tübingen identifiziert werden. Für ihn sind Zwerch- (Quer-) Giebel auf den Traufseiten der Längsflügel, die Giebel mit Halbkreisbekrönung und die Durchdringung von Formen der spätesten Gotik und der frühen Renaissance an Portalen und Wendeltreppen charakteristisch.

Der Steingang im Innenhof des Schlosses zu Detmold von 1555 zeichnet sich demgegenüber durch klare Gliederung in Rundbogenöffnungen über ornamentierten Brüstungen — eingespannt zwischen Pilaster und getragen von weitausladenden Steinkonsolen — als Werk eines jüngeren Meisters ab.

Für die zweite Jahrhunderthälfte sind reicher bewegte Formen an Giebeln und Hausfronten kennzeichnend. Dieser Richtung folgen die Fassade des Hexenbürgermeisterhauses in Lemgo von 1571 und einige mit üppigem Beschlagwerk versehene Giebel an der Wende zum 17. Jahrhundert (Abb. 20).

Seit Jahrzehnten sind die Bauten des östlichen Westfalens mit weiteren Beispielen im Bereich der mittleren Weser als Weserrenaissance zusammengefaßt (Abb. 19). Der reiche Dekor und die häufige Verwendung von Zwerchgiebeln sind dieser Gruppe eigen, in der man heute bereits mehrere Phasen unterscheidet. Für die dekorative Spätphase der zweiten Stufe der Weserrenaissance sind die reichornamentierten Quader kennzeichnend, wie sie unmittelbar jenseits der Grenze am reichsten in Hameln und in dem von vier üppigen Zwerchgiebeln bekrönten Südtrakt der benachbarten Hämelschen burg ausgeprägt sind.

Es würde zu weit führen, die Vielzahl der Formen zu verfolgen und ihre einzelnen Wurzeln herauszuarbeiten. Doch sei auf die reiche Fachwerkarchitektur des 16. Jahrhunderts, die die Renaissance-Formen auf ihre Weise widerspiegelt, mit dem originellen Rathaus zu Schwalenberg wenigstens hingewiesen. In Wiedenbrück, Lemgo und Höxter bestimmen sie noch einzelne Straßenschnitte. Erker — einseitig oder symmetrisch zu beiden Seiten der Front ausgebildet — sind vielfach vertreten. Ihr Vorkommen überwiegt beim Fachwerkbau. Das Rathaus zu Paderborn entwickelt zu Anfang des 17. Jahrhunderts den Typ des ostwestfälischen Hauses mit Doppelerker in den reichen Formen der Hausteinarchitektur.

Im Münsterland sei für den Anfang des 17. Jahrhunderts noch der zweigeschossige geknickte Galeriebau des Gerhard Gröniger in Schloß Dar-

feld (BKW Coesfeld, 1612-16) in Anlehnung an Wilhelm Vernukken's Vorhalle des Rathauses zu Köln und wohl auch Vorlagen des J. A. Ducerceau genannt. Weitere größere Aufgaben waren 1618/19 mit dem Neubau des Rathauses zu Bocholt, des Stadtweinhauses in Münster 1615 und einer stattlichen Anzahl münsterischer Giebelhäuser gestellt, von denen allein das Haus Prinzipalmarkt 48 von 1627 mit den krausen Giebelkonturen der Spätrenaissance an der sonst schlichten Sandsteinfront erhalten ist. Das Bocholter Rathaus (Abb. 24) hat die Traufseite mit der Bogenhalle zum Markt gerichtet und spiegelt in dem hohen, dreigeschossigen Ziegelbau mit reichen Werksteingliederungen die vielfältigen Wurzeln seiner Spätrenaissanceformen wider, die nicht zum geringen Teil in den Niederlanden zu suchen sind ⁴⁶.

Kirchenbauten der Gegenreformation.

Als frühester Großbau der Gegenreformation folgt die Petri-Kirche der münsterischen Jesuiten-Niederlassung (1590-99) mit Maßwerfenstern und Netzgewölben noch ganz der Formenwelt der Spätgotik und läßt nur in Einzelheiten, wie dem Portal der Nordseite die zeitgenössische Kunst der Renaissance zum Durchbruch kommen (Abb. 15 und Fig. 9). Die Gliederung als Emporenbasilika und das Nachklingen gotischer Formen sollten auch für die Jesuitenkirchen in Köln (1618-27) und noch Jahrzehnte später in Paderborn (1682-86) beispielhaft wirken.

Die Fülle der Aufgaben, die dem katholischen Kirchenbau nach dem 30-jährigen Kriege in der Erneuerung vorhandener Gotteshäuser und dem Neubau von Kirchen und Kapellen allenthalben gestellt waren, hat — ganz im Gegensatz zum Süden Deutschlands — keine eigentlich barocke Sakralarchitektur zu bilden vermocht. Zwar folgen die kleinen Zentralräume der Wallfahrtskapelle in Telgte (Landkreis Münster) und der großen Kreuzwegkapelle bei Coesfeld, die Fürstbischof Christoph Bernhard von Galen seinem Architekten Peter Pictorius d.Ä. 1657 und 1658 in Auftrag gab, der klassizistischen Richtung des niederländischen Barock. Auch der Turm der Lambertikirche in Coesfeld, den sein Sohn Gottfried Laurenz Pictorius 1683-1703 vor der gotischen Halle errichtete, ist als Backsteinbau mit gemauerten Lisenen und spärlichen Werkstein-

⁴⁶ K. E. Mummenhoff, „Das Rathaus zu Bocholt und seine Beziehungen zur nordwesteuropäischen Architektur“ (Lit.), *Unser Bocholt*, Jg. 1956, Heft 1, S 3 ff.

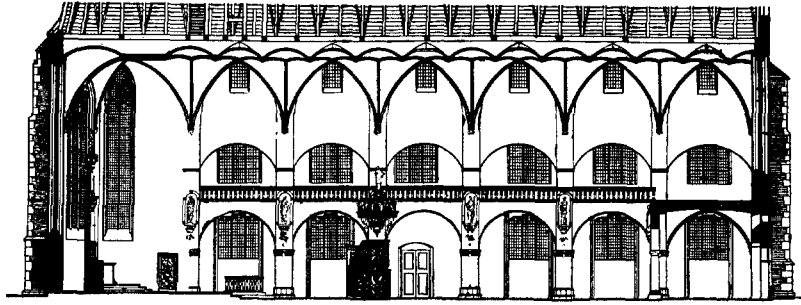

Fig. 9. Petrikirche in Münster (1590-99) von Johann Roßkott. Deutliche Nachklänge der Spätgotik in der Architectur der Emporenbasilika.

gliederungen durchaus in diesen Formen konzipiert.

Doch behielt die Masse der Kirchenbauten mehr oder weniger ausgeprägte gotische Reminiscenzen bis weit ins 18. Jahrhundert bei. Bauten mit Kreuzrippengewölben, äußeren Strebepfeilern und inneren Wandpfeilern, wie im Neubau der Abteikirche zu Corvey (Kreis Höxter), der Jesuitenkirche zu Coesfeld oder der Franziskaner-Kirche zu Zwillbrock (Kreis Ahaus) (Abb. 25 und Fig. 10) sind dafür bis weit ins 18. Jahrhundert kennzeichnend. Selbst Hallenkirchen mit mächtigem Satteldach begegnen u.a. noch in Nordkirchen (Kreis Lüdinghausen) und stärker barock geprägt um 1750 zu Wenden (Kreis Olpe). Die Kirche zu Kallenhardt (Kreis Lippstadt) (Fig. 11) greift sogar noch 1722 auf gotisierende Netzgewölbe zurück. Doch bleibt die zeitliche Einordnung der Bauten nie zweifelhaft, wenn sie noch die vielfach reiche Ausstattung der Erbauungszeit besitzen. Auch die meisten mittelalterlichen Kirchenräume, allen voran der Dom zu

Paderborn, erfahren eine durchgreifende Erneuerung der Ausstattung. In Altären, Orgelprospekten (Abb. 25), Beichstühlen und Portalen kommt barocker Formwille — häufig in derben und schweren Formen — nachdrücklich zur Sprache und strahlt in den katholischen Landesteilen in einer Vielzahl von Bildstöcken und Wegekreuzen weit ins Land hin aus.

Nur ein einziges Mal in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts greift die Front der Franziskanerkirche zu Paderborn (Fig. 12) auf die Fassadengestaltung des italienischen Barock zurück. Dabei ist der dreiteilige, zweigeschossige Wandaufbau mit Kolossalordnung und Volutengiebel des Antonio Petrini merklich mit nordisch-gotischem Aufwärtsdrang durchsetzt. Die Jesuitenkirchen zu Paderborn und Coesfeld und die Observantenkirche zu Münster, gotisierende Werke des Jesuitenbruders Anton Hülse, wandeln dieses Fassadenschema verunklarend ab. Schließlich kommt im Giebel der Paderborner Michaelskirche einem Backsteinbau mit Werksteingliederungen des Ka-

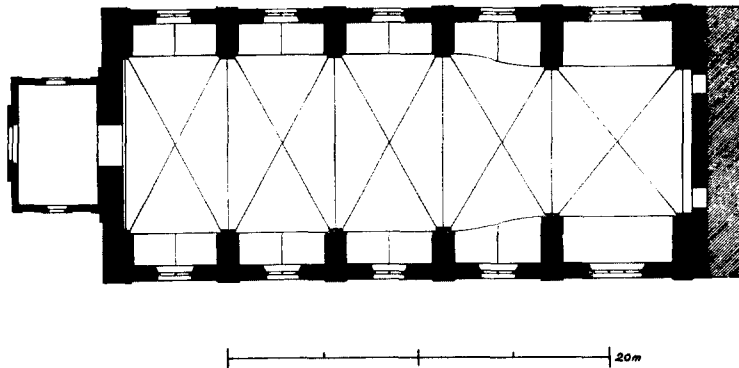

Fig. 10. Zwillbrock (Kr. Vreden), Pfarr- (ehem. Kloster-) kirche. Saalkirche von 1717-48 mit gotisierenden Tendenzen in Wandpfeilern und Kreuzrippengewölben.

puzinerbruders Ambrosius von Oelde, ein von Flandern her inspirierter Barockdekor zur Anwendung.

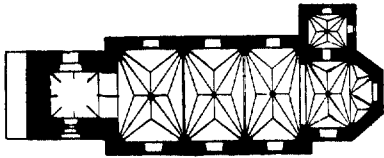

Fig. 11. Pfarrkirche in Kallenhardt (Kr. Lippstadt). Barocke Saalkirche von 1722 mit polygonalem Chor und gotisierenden Sterngewölben.

Den gotisierenden Gewölbebauten stehen schlichte Saalkirchen mit Flachdecken oder — vornehmlich in den Klosterbauten — Holztonnen gegenüber, zwischen denen nur vereinzelte Kirchen barocke Architekturformen stärker anklingen lassen. So kommt das Hochbarock nur in wenigen Bauten wirklich zum Durchbruch. Die Dominikanerkirche des Friedrich Lambert von Corfey in Münster (1704-25) erinnert mit der zentralen Anlage eines kurzen, von Tambour und Kuppel gekrönten Querschiffes an italienische Vorbilder. Selbst Johann Conrad Schlaun greift in frühen Bauten, wie der Kapuzinerkirche zu Münster von 1725-28 auf Wandpfeilerkirchen mit Kreuzgratgewölben zurück, der eine äußerst

verhaltene Barockfassade vorgelegt ist. Erst zwanzig Jahre später hat Schlaun im kuppelgewölbten Rundbau der nahegelegenen Clemenskirche von 1745-53 borromineskes Gedankengut mit seinen eigenen Formen zu einer Hochleistung des deutschen Spätbarock entwickelt (Fig. 13). Äußerlich wiedererstanden, fehlen dem plastisch bewegten Baukörper die vernichteten Klosterflügel und die frühere enge Umbauung, die der Ecklösung einst jene meisterliche Gelenkfunktion gaben. Nach der Zerstörung ihrer Kuppelmalerei vermittelt nur noch die Jesuitenkirche zu Büren von 1754-60, das Werk des Bonner Hofbau-meisters Johann Heinrich Roth, perspektivische Gewölbemalereien süddeutscher Art in einem reichgegliederten, von Kuppel und kurzem Querschiff betonten Kirchenraum. Mit einzelnen reichgegliederten kleinen Bauten der Jahrhundertmitte, wie der Johann-Nepomuk-Kapelle bei Rietberg (Kreis Wiedenbrück), ist die Reihe der wirklichen Barocklösungen für Westfalen bereits erschöpft. Es war ihnen nicht beschieden, auf die Sakralarchitektur Westfalens formbildenden Einfluß zu gewinnen. Wohl zeigt eine Anzahl von Kapellen im späten 17. und im 18. Jahrhundert den typisch barocken Zentralbau, doch kommt all diesen Bauten nur lokale Bedeutung zu. Ihnen folgt eine Vielzahl von Kapellen als Zentralräume oder Rechteckbauten mit und ohne

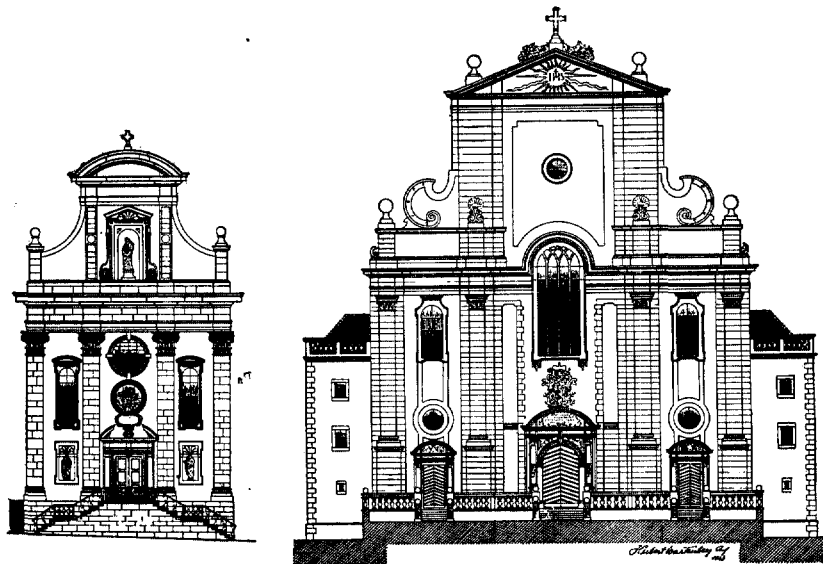

Fig. 12. Links Franziskanerkirche in Paderborn (1667-69) von Antonio Petrini. Frühestes Beispiel des klassisch barocken Fassadenschemas in Westfalen. Rechts Jesuitenkirche in Paderborn (1682-86) von Laienbruder Anton Hülse. Eigentümliche Umbildung der Fassade der Paderborner Franziskanerkirche.

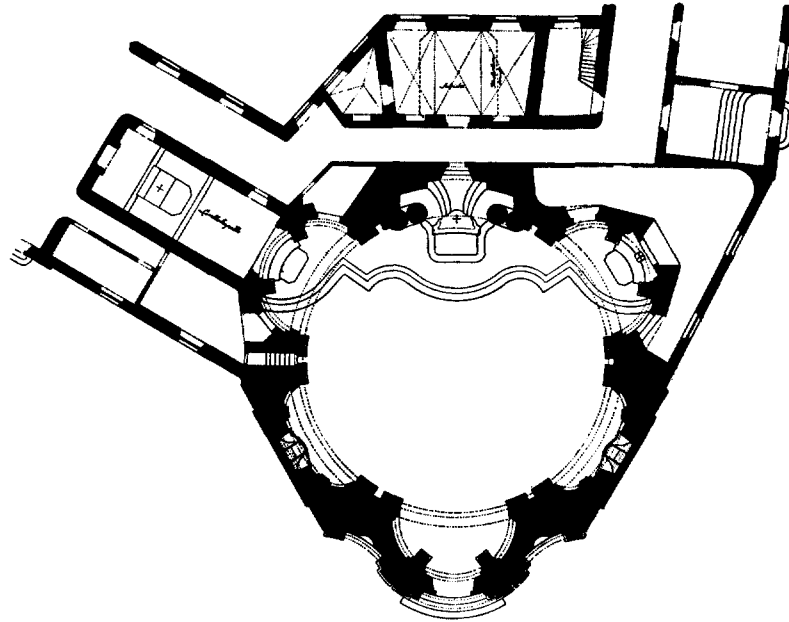

Fig. 13. Clemenskirche in Münster (1744-53) von Johann Conrad Schlaun. Meisterhaft gestalteter Zentralraum unter Verwendung römischer Anregungen, auf der Ecke zweier Straßenzüge.

Chorschluß in meist einfachsten Formen, die noch heute weiten Teilen des Sauerlandes und Paderborner Landes ihr Gepräge geben.

Mit der Säkularisation war den vielen kirchlichen Bauaufgaben der wirtschaftliche Rückhalt genommen. So sind nur noch wenige Bauten in den schlichten, aber ausgewogenen Formen des Klassizismus entstanden, wie die Kirche in Milte (Kreis Warendorf) von 1829 mit zeitgenössischer Ausstattung.

Protestantische Kirchenbauten.

Den protestantischen Kirchengemeinden Westfalens waren dagegen größere Bauaufgaben kaum gestellt. Sie übernahmen meist die mittelalterlichen Kirchen und gaben ihnen durch den Einbau von Prieche, Predigtstühlen und Orgelbühnen eine oft reiche Innenausstattung der Renaissance. Wo dagegen neben der bestehenden Gemeinde eine weitere lutherische oder reformierte Gemeinde als Minderheit heranwuchs, langten die Mittel meist nur für ganz bescheidene Kirchen.

Eine der frühesten protestantischen Kirchen zu Petershagen (Kreis Minden) von 1615 folgt als Halle mit Rippengewölben und Rundbogenfenstern der lutherischen Kirche im nahen Bückeberg, die zusammen mit der Hauptkirche in

Wolfenbüttel zu Anfang des 17. Jahrhunderts für die auch im protestantischen Kirchenbau Nordwestdeutschlands bestehenden gotisierenden Tendenzen kennzeichnend sind. Dreischiffige Kirchen mit polygonalem Chorschluß werden nach dem Dreißigjährigen Kriege in Wattenscheid (BKW Landkreis Gelsenkirchen), in der Lutherkirche zu Hamm (1734-39) und um die Mitte des 18. Jahrhunderts in der Johanniskirche zu Hagen aufgegriffen. So beschränkt waren meist die Mittel, daß die raumgliedernden Stützen vielfach aus Holz erstellt wurden. Nach den Zerstörungen des letzten Krieges vermittelt die Kirche in Wattenscheid mit Tonnenwölbung im Mittelschiff und Flachdecken in den Abseiten und mit alter Ausstattung am besten den ursprünglichen Eindruck.

Dem reformierten Kirchenbau war nur einmal, in der Petrikirche der preußischen Garnison Minden, eine größere Aufgabe gestellt. Sie wurde als Zentralraum gelöst, dessen quadratische Mitte von einer Kuppel überspannt ist. Daran lehnen sich Apsiden nach Westen und Osten an. Vereinzelt weitere reformierte Zentralbauten sind mehr originell in der Lösung als künstlerisch bedeutend.

Die übrigen reformierten und lutherischen Bauten wie die reformierte Kirche in Gemen (Kreis Borken) von 1703 sind schlichte Saalräume. Des öfteren wächst der Turm auf ein-

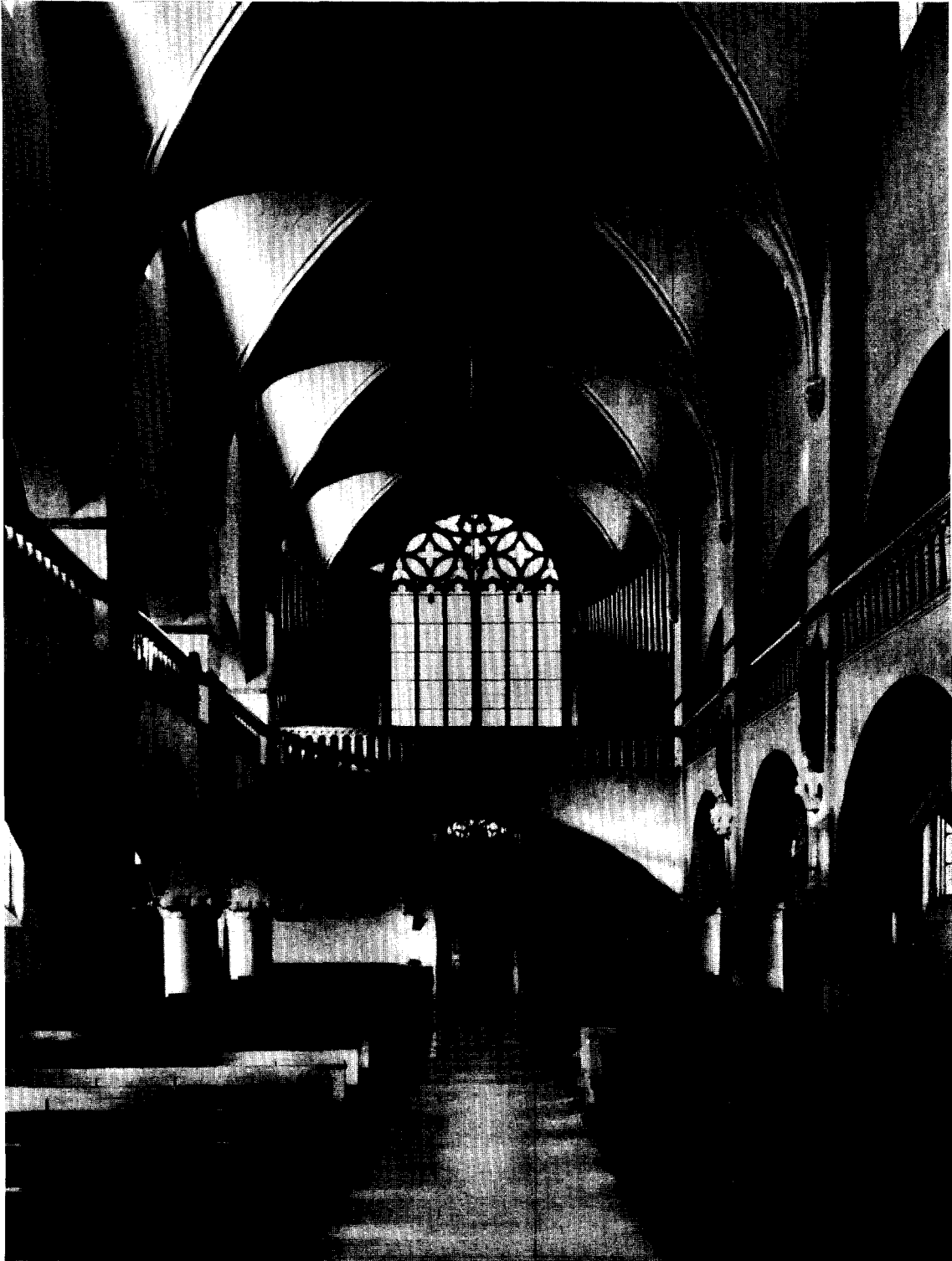

Abb. 15. Münster, Petrikirche, Langhaus nach Westen. Erbaut 1590-97 von Johann Roßkott. Deutliche Nachklänge der Spätgotik in der Architektur der Emporenbasilika.

WESTFÄLISCHE BAUKUNST IM ÜBERBLICK

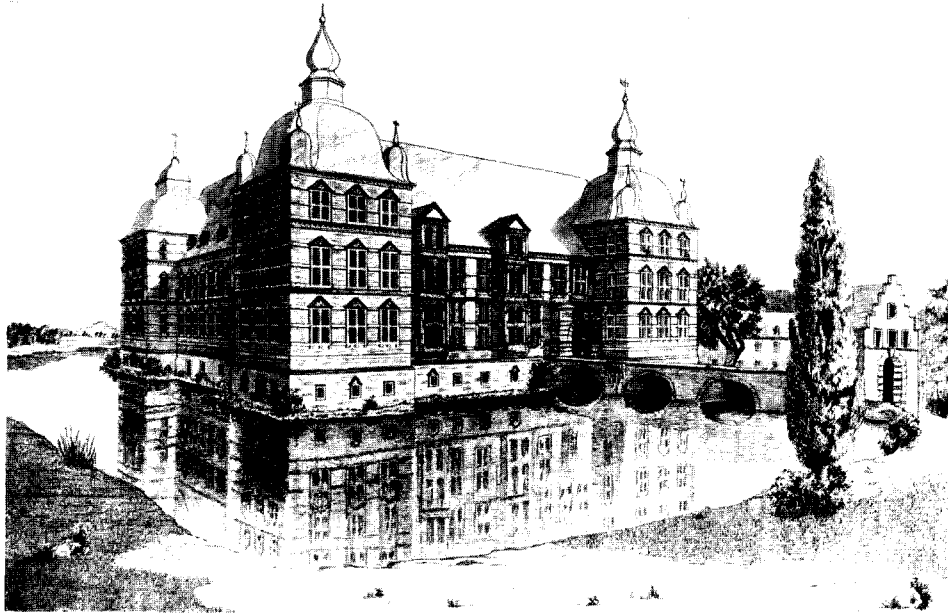

Abb. 16. Schloß Horst (Stadkr. Gelsenkirchen), Rekonstruktion des Hauptschlusses. Erbaut 1552-78 für den kurkölnischen Statthalter Rüttger von der Horst. Bauleiter von 1558-67 der Stadtbaumeister von Arnheim Arndt Johanssen, weiterer Ausbau durch den französischen Meister Joist de la Court.

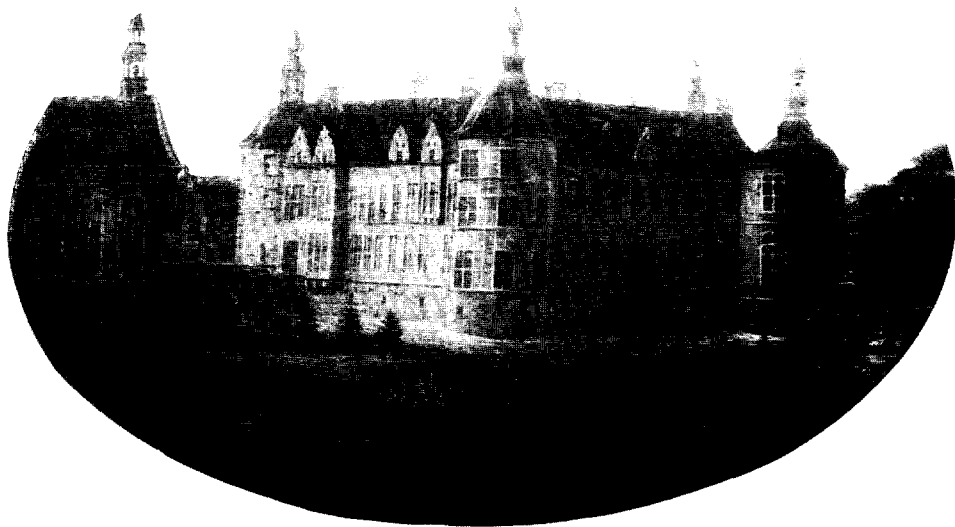

Abb. 17. Haus Geist (Kr. Beckum), Ölgemälde des bereits im 18. Jahrhundert größtenteils abgebrochenen, heute verschwundenen Hauptschlusses. 1560-85 als eines der bedeutendsten Werke der Lippe-Renaissance von Laurentz von Brachum errichtet.

Abb. 18. Wolbeck (Landkr. Münster), Südgiebel des 1557 vollendeten Drostenhofes. Typisches Beispiel eines münsterländischen Renaissancegiebels.

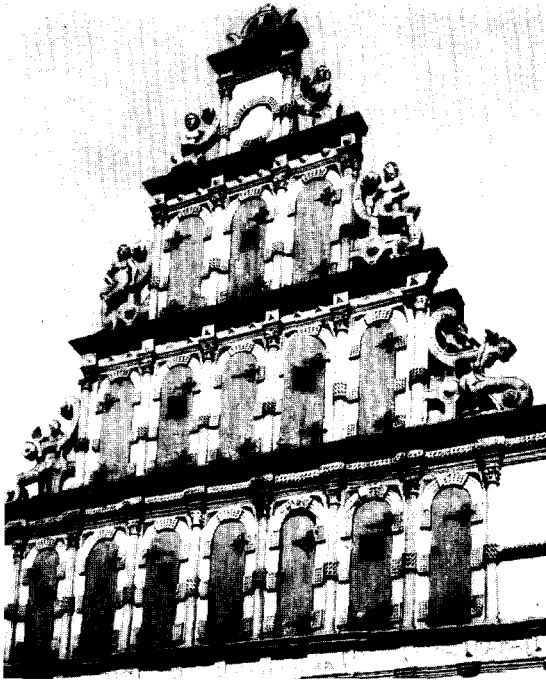

Abb. 19. Minden, Bäckersstraße 45. Wohl kurz nach 1600 entstanden, zeigt der Giebel Zierquadern der Weserrenaissance.

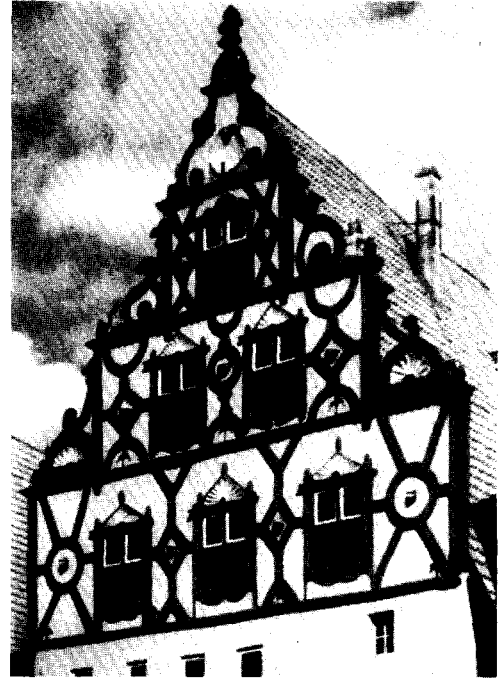

Abb. 20. Herford, Neumarkt 2. Giebel von etwa 1575-80, dessen Flächendekoration durch Beschlagwerk auf die Lippe-Renaissance hinweist.

Abb. 21. Raesfeld (Kr. Borken), Schloß, Wandgliederung an der Hofseite des Westflügels. Die Terasse links im 19. Jahrhundert nach Abbruch des Südflügels hinzugefügt.

gestellten Stützen aus der westlichen Giebelwand hervor, während der Altarraum gelegentlich einen polygonalen Abschluß zeigt. Wandpilaster, Flachdecke oder Tonne und die bekrönende Turmhaube vermitteln spärliche barocke Formen. Ähnlich wie im zeitgenössischen katholischen Kirchenbau kommt das Barock erst in der Ausstattung zur Entfaltung. Am besten vermittelt noch heute die Kirche zu Rönsahl (Kreis Altena) den Saalraum mit der reichen Schauwand von Altar, Kanzel und Orgel mit doppelten Emporen aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Barocke Malerei überzieht die hölzernen Decken der Kirchen zu Hohenlimburg (Kreis Altena) und Vörde (Ennepe-Ruhr-Kreis, KW Hagen-Land).

Die Fachwerkkapelle von Sassenhausen (Kreis Wittgenstein) von 1703 zeigt das gleiche Bauprogramm mit umlaufenden Emporen in den einfachen Formen der Volkskunst.

Schon an der Grenze zum Klassizismus stehen einzelne große flachgedeckte Breiträume mit umlaufenden Emporen, wie die Evangelische Kirche in Burbach (Kreis Siegen). Schließlich gehört die Evangelische Kirche in Arnsberg zu einem größeren Bauprogramm im Geiste Schinkels⁴⁷.

Profanbauten des Barock und Klassizismus

Sogleich nach dem 30jährigen Kriege setzte der Profanbau des Barock mit zwei bedeutenden Bauleistungen ein. In Schloß Raesfeld (Kreis Borken) konnte Graf Alexander II. von Velen umfangreiche Pläne zum üppigen Ausbau der väterlichen Wasserburg verwirklichen, von denen heute noch wesentliche Teile erhalten sind. (Abb. 14 und 21). In Anlehnung an den im Kern noch mittelalterlichen Nördflügel entwarf der Kapuziner Michael von Gent um den Westtrakt und den steilen Turm der Oberburg eine reichgruppierte — heute der Nebenflügel beraubte — Vierflügelanlage. Die langgestreckte Vorburg mit dem Sterndeuterturm und die Kapelle vervollständigen die aufwändige, noch völlig unsymmetrische Gesamtanlage aus Backstein mit dekorativen Werksteingliederungen. Der andere Auftrag ging vom Landesherrn, dem Fürstbischof Christoph Bernhard von Münster aus. Sein Baumeister Peter Pictorius d.Ä. hatte in der neuerrichteten Zitadelle der Ludgerusburg bei Coesfeld einen repräsentativen Schloßbau aufzuführen. Die Planung sah einen wahrhaft neuzeitlichen Drei-

⁴⁷ H. Seiler, „Der Ausbau Arnsbergs zur preußischen Regierungstadt“, *Westfalen*, 24 (1939), S 49 ff.

flügelbau vor dessen Trakte durch betonte Mittelrisalite gegliedert und zwischen breitgelagerte Eckpavillons eingespannt werden sollten. Die einheitliche Traufenhöhe der zweigeschossigen Flügel und ihre Gliederung durch Kolossalpilaster bekundet die konsequente Anwendung des neuen barocken Formengutes⁴⁸. Die kriegerischen Verwicklungen des Landesherrn ließen die Planung bis auf einzelne Nebengebäude nicht zur Ausarbeitung kommen und führten bald nach seinem Tode zur Schleifung der ganzen Festungsanlage.

Die in Coesfeld entwickelten Gedanken konnten sich zunächst nicht durchsetzen. Und der repräsentative Neubau des Schlosses Westerwinkel (Kreis Lüdinghausen) griff auf die ältere Vierflügelanlage mit vorspringenden Ecktürmen zurück. In der etwas jüngeren Vorburg sind zaghafte Ansätze einer achsialen Ordnung zu erkennen. Sie wird erstmals im Neubau von Schloß Lembeck (Kreis Recklinghausen) deutlich, wo die Durchfahrt des im Kern wesentlich älteren Winkelbaus der Oberburg auf die symmetrisch gegliederte und durch einen Torturm betonte Mitte der Vorburg ausgerichtet ist.

Das Stadtschloß des Fürstbischofs von Osnabrück aus dem letzten Drittel des 17. Jahrhunderts bekundet deutlich die Nacheiferung ausländischer Vorbilder, die auf eigene Art verarbeitet werden. Dem mächtigen viergeschossigen Corps de logis von 17 Achsen mit hohem Satteldach ist zur Straße hin ein weiter dreiflügeliger Ehrenhof mit niedriger, zweigeschossiger Umbauung vorgelegt, die mit dem Hauptbau durch überdeckte Durchfahrten in Verbindung steht.

Im Sauerland gab das Geschlecht der Freiherren von Fürstenberg, das der Kirche mehrere Bischöfe und andere hohe Würdenträger geschenkt hatte, seiner Bedeutung Ausdruck durch manche Baumaßnahmen an seinen Schlössern und die Förderung mancher Kirchenneubauten. Den Architekten für alle diese Aufgaben fand es in dem Kapuzinerbruder Ambrosius von Oelde. Seit 1676 führte er das gestreckte Haupthaus der Adolfsburg aus, spannte es zwischen drei Türme ein und legte davor eine rechteckige von Ecktürmen flankierte Vorburg in derben, verhaltenen Formen des Frühbarock. Weitere umfangreiche Bauaufgaben waren dem Kapuzinerbruder durch den Fürstbischof Hermann Werner von Wolff-Metternich gestellt, dem er schon 1676-78 vor

⁴⁸ H. Huer, „Fürstbischof Christoph Bernhard von Galen und sein Baumeister Peter Pictorius“, *Westfalen*, Sonderheft 3 (1923), Abb. 1-7.

der Erhebung auf den bischöflichen Thron die schlichte zweigeschossige Domdechanei in Paderborn errichtet hatte.

Schließlich berief das Vertrauen des münsterischen Fürstbischofs Friedrich Christian von Plettenberg den Kapuzinerbruder 1696 zum Architekten für den Neubau des Schlosses Ahaus (Abb. 27) ⁴⁹. Er richtete den ganzen Schloßbereich — erstmals in Westfalen — symmetrisch auf die Mittelachse aus, die von der Stadt her durch den Torturm der Vorgebäude und das Triumphtor am Eingang des Ehrenhofes auf den Mittelrisalit zuläuft. Vier Eckpavillons und zwei Pavillontürme als Abschluß der niedrigeren Seitentrakte gliedern die Gesamtanlage. In der Üppigkeit der Bauplastischen Details klingen flämische Einflüsse an. Der Fürstbischof suchte für seine zahlreichen Bauaufgaben auch weitere Anregungen und ließ durch die holländischen Architekten Steven Vennekohl und Jakob Roman Entwürfe für mehrere Projekte anfertigen ⁵⁰. Entwurf und Ausführung für seinen privaten Schloßbau Nordkirchen (Kreis Lüdinghausen) wurden schließlich seinem Baumeister Gottfried Laurenz Pictorius übertragen, der in dem repräsentativen Dreiflügelbau das großartigste Wasserschloß Westfalens gestaltete (Abb. 26). Unter des Fürstbischofs Neffen Ferdinand von Plettenberg sah das Schloß glanzvolle Jahre, die in der Berufung von Johann Conrad Schlaun für den weiteren Ausbau Ausdruck fanden (Abb. 31). Die Position des Schloßherrn als politischer Wegbereiter und Erster Minister des Landesherrn und Kölner Kurfürsten Clemens August von Wittelsbach macht so recht die Bedeutung des Adels in den katholischen Hochstiften Westfalens deutlich. Sie spiegelt sich auch in den zahlreichen Baumaßnahmen im ganzen Lande wider, mit denen der Adel dem Fürsten nacheifert.

Den Herrensitzen des Landadels entsprechen in den Bischofsstätten die Kurien der Domkapitulare und die Stadtpaläste des Adels, von denen in Münster trotz der vielen Verluste noch die Landsberg'sche Kurie in der Pferddegasse, die Dompropstei (Abb. 28) und in veränderter Form die ehem. Domdechanei, das heutige Bischöfliche Palais, aus den ersten Jahrzehnten des 18. Jahr-

hunderts wenigstens im äußeren Bild wiederhergestellt sind.

Größere Klosterbauten wurden in Westfalen erst um die Wende zum 18. Jahrhundert in Angriff genommen. Bei aller Schlichtheit der Formen lassen sie meist nur in der Großräumigkeit der Anlage barocken Geist verspüren. Hier geht der Neubau der Konventsgebäude in Corvey (Kreis Höxter) seit 1699 allen anderen Bauten voran. Im Kaisersaal (Abb. 30) wiederholt er im Sinne barocker Repräsentanz das Raumprogramm des karolingischen Westbaus der Abteikirche und bekundet so die Bedeutung des Klosters als reichsunmittelbare Abtei. In Marienfeld (Kreis Warendorf) läßt das allein erhalten gebliebene zweigeschossige Abteigebäude die Verwandtschaft zu zeitgenössischen Schloßanlagen anklingen. Demgegenüber ist der Dreiflügelbau des Praemonstratenserklosters Kappenberg (Kreis Lüdinghausen) bei aller imponierenden Lage auf dem steilen Rand des Lippetales wieder von äußerster Schlichtheit. Allein der Dreiflügelbau des Jesuitenkollegs zu Büren läßt eine Gliederung der weiträumigen Anlage durch das Absetzen eines Sockelgeschosses und durch Kolossalpilaster und Giebelbekrönungen am Mittelrisalit und den Stirnseiten der Seitenflügel erkennen.

Das zweite und dritte Viertel des 18. Jahrhunderts sind gekennzeichnet durch die prunkliebende Regierung des Wittelsbachers Clemens August über alle geistlichen Lande Westfalens. Bei der Fülle der Baumaßnahmen sind seinem kurkölnischen Oberbaumeister und späteren münsterischen Oberlandingenieur Johann Conrad Schlaun zahlreiche Aufgaben über Westfalens Grenzen hinaus gestellt. Sie reichen von Speicherbauten an einem münsterischen Kanalbauprojekt nach Holland und über das Zuchthaus in Münster bis zu zahlreichen Kirchen und Schloßbauten für den Landesherrn und den Adel ⁵¹.

Von seinen bedeutendsten Leistungen sind in Münster außer der Clemenskirche ⁵² die glanzvolle Ecklösung des Erbdrostenhofes und aus den letzten Lebensjahren des Meisters das fürstbischöfliche Schloß als krönender Abschluß wenigstens im Äußeren erhalten. Glanzleistungen seines

⁴⁹ Th. Rensing, „Schloß Ahaus und seine Baumeister“, *Westfalen*, 19 (1934), S 317 ff.; ders., „Ambrosius von Oelde“, *Westfalen*, 24 (1939), S. 150.

⁵⁰ Th. Rensing, „Fürstbischof Friedrich Christian von Plettenberg als Auftraggeber und Mäzen“, *Westfalen*, 38 (1960), S 174 ff.

⁵¹ W. Borchers, „Die Bauten des Kurfürsten Clemens August im Bereich des heutigen Bistums Osnabrück“ (Lit.), *Katalog Clemens August*, S 248 ff.; K. E. Mummenhoff, „Bemerkungen zu den Bauten des Kurfürsten“ (Lit.), *a.a.O.*, S 264 ff.

⁵² H. Busen, „Die Clemenskirche zu Münster, Planung und Wirklichkeit“, *Westfalen*, 39 (1959), S 276 ff.

Abb. 22. Schloß Horst (Stadtkr. Gelsenkirchen). Erbaut 1552-76. Wandgliederung am Hauptschloß.

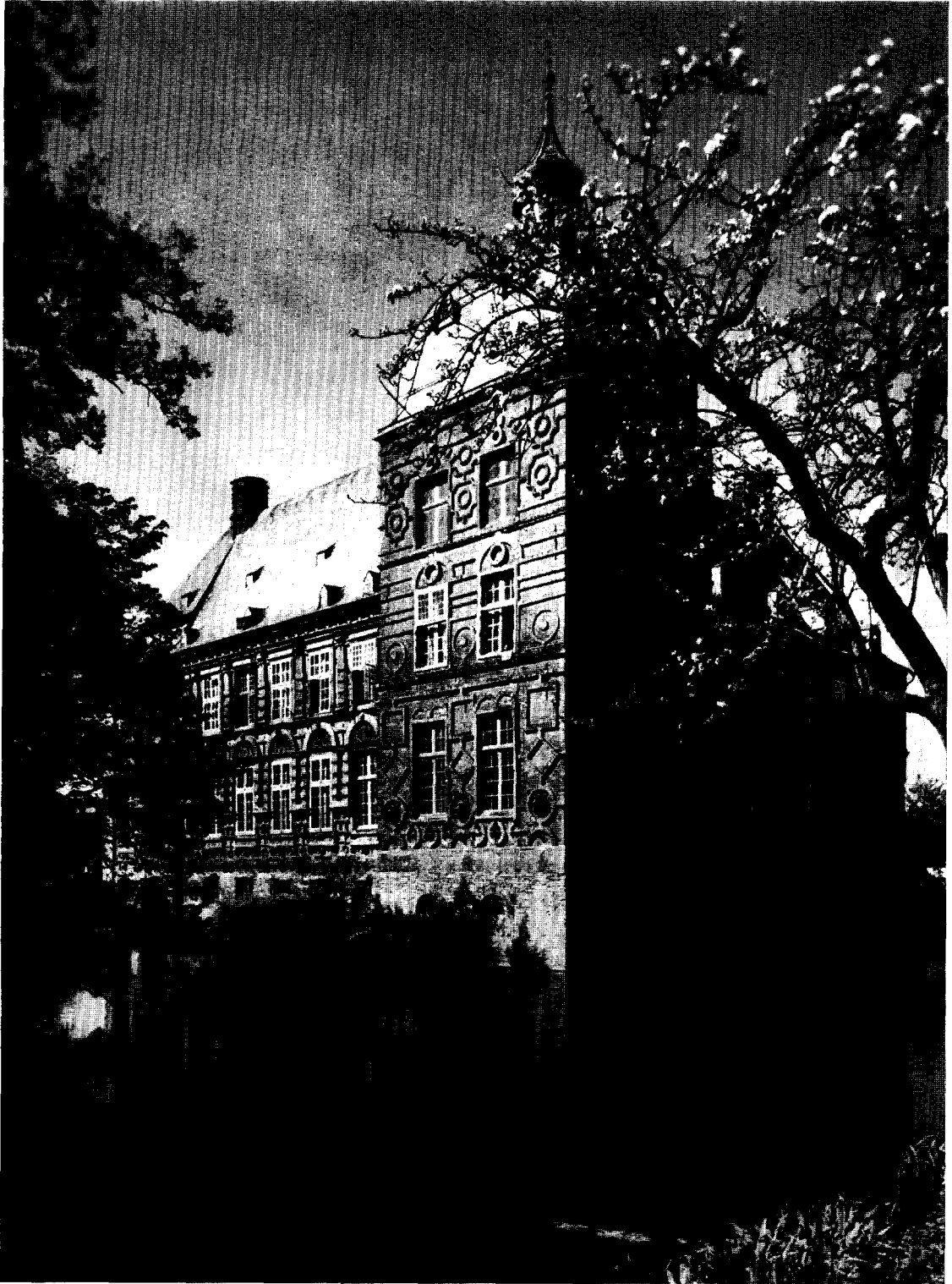

Abb. 23. Hovestadt (Kr. Soest), Hauptschloß von Osten. Charakteristisches Beispiel der Lippe-Renaissance. Die Wandgliederungen in Ziegeln nach dem Entwurf des Laurentz von Brachum ausgeführt, die Haube des Eckturmes im 19. Jahrhundert verändert.

WESTFÄLISCHE BAUKUNST IM ÜBERBLICK

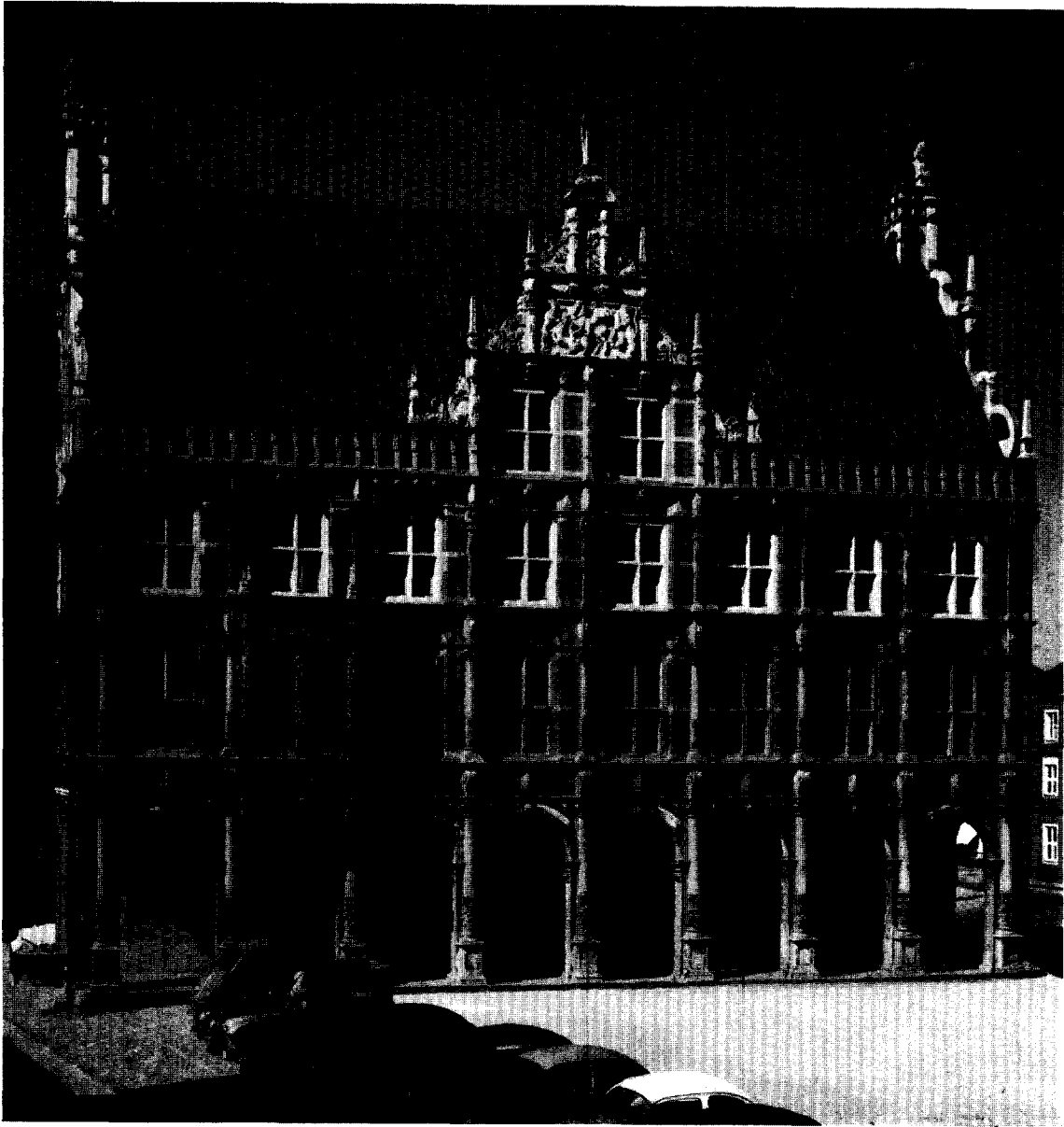

Abb. 24. Bocholt, Rathaus von 1618. Östliche Schauseite zum Markt. Von den Niederlanden beeinflusster Ziegelbau mit reichen Werksteingliederungen der Spätrenaissance.

Abb. 25. Zwillbrock (Kr. Ahaus), Pfarr- (chem. Kloster-) kirche. Kanzel und Orgel sowie die ganze Ausstattung zeigen reiche barocke Formen, während in der Architektur des Inneren mit ihren Kreuzrippengewölben eine geheime Gotik nachklingt.

Schaffens haben sich im Jagdschloß Clemenswerth im Hümmling und in seinem eigenen Landsitz Haus Rüschnhaus (Landkreis Münster), dem späteren Domizil der westfälischen Dichterin Annette Droste zu Hülshoff erhalten.

Neben Schlaun's Bauten müssen noch Schloß Vinsebeck (Kreis Höxter) (Abb. 29) mit Mittelrisalit und Seitenflügeln auf beiden Längsfronten — 1720 von dem Hildesheimer Justus Wehmer erbaut — und Schloß Schwarzenraben (Kreis Lippstadt) — um 1765 von dem späteren Waldeck'schen Baudirektor J. M. Kitz errichtet⁵³ — sowie ganz zu Ausgang des 18. Jahrhunderts als einziger bedeutender Bau im damals preußischen Bereich Westfalens Haus Hüffe (Kreis Lübbecke) genannt werden. Sein Architekt Simon Louis du Ry gruppierte drei selbständige, durch halbkreisförmige Galerien verbundene Baukörper um einen Ehrenhof⁵⁴.

In den damals selbständigen Territorien boten sich zu Anfang des 18. Jahrhunderts in Detmold größere Aufgaben beim Umbau des Schlosses und der Errichtung des später klassizistisch aufgestockten Neuen Palais sowie in Berleburg (Kreis Wittgenstein) am Schloß. Dort wurde 1729-1735 ein repräsentatives Corps de logis mit Mittelrisalit und Mandarndach an den Renaissancebau von 1555 angefügt und später zur Dreiflügelanlage erweitert.

Über den zahlreichen Bauprojekten des Klassizismus wehte ein Unstern. In Münster sind alle ausgeführten Bauten bis auf die Ruinen der Rückfront des Romberger Hofes am neuen Stadttheater und den Druffel'schen Hof⁵⁵ in der Königstraße vernichtet, während so manchen Planungen mit der Aufhebung der Fürstbistümer die Verwirklichung versagt blieb. Unter den heute noch erhaltenen Beispielen seien die Schorlemer'sche Kurie⁵⁶ am Dom zu Paderborn, Schloß Korff-Harkotten (Kreis Warendorf)⁵⁷ und das

⁵³ Th. Rensing, „Schloß Schwarzenraben“ (Lit.), *Westfalen*, 20 (1935), S 333 ff.

⁵⁴ F. W. Bätjer, „Das Landschloß Hüffe und Simon Louis du Ry“, *Westfalen*, Sonderheft 8 (1941), zu einem weiteren Schloßbau des gleichen Architekten in Westfalen: Schloß Fürstenberg, siehe *a.a.O.*, S. 22 ff.

⁵⁵ Th. Rensing, „Clemens August von Vagedes“ (Lit.), *Westfalen*, 39 (1961), S 143 ff.

⁵⁶ W. Tack, „Die Paderborner Domherrenkurien in der Barockzeit“, *Westfalen*, 29 (1951), S 245, nennt den Architekten, den Lippischen Landbaumeister Teudt.

⁵⁷ Siehe die Planung für das 1831 durch einen Umbau wesentlich veränderte Schloß bei: Th. Rensing, & W. Kordt, „Adolf von Vagedes“, *Westfalen*, 26 (1941), S 259.

Haupthaus von Haus Stapel (Landkreis Münster) wenigstens genannt. Für eine Anzahl klassizistischer Bauten in Osnabrück wurde die dortige Bischöfliche Kanzlei von 1783-1785 beispielhaft. Größere Aufgaben waren den Baumeistern des frühen 19. Jahrhunderts dann nur noch in Detmold im repräsentativen Neubau des Rathauses und einiger weiterer öffentlicher Gebäude und den schon biedermeierlich stillen Straßenzügen der Allee und Leopoldstraße sowie in Arnberg⁵⁸ gestellt. Dort bot sich den neuen preußischen Herren seit 1817 die letzte städtebauliche Aufgabe mit der einheitlichen Planung der Neustadt, wo für die Verwaltung des Regierungsbezirks das Regierungsgebäude neu gestaltet und Wohnviertel mit einer evangelischen Kirche für die zugezogenen Beamten geschaffen werden mußten. Bei aller Schlichtheit zeigt die gelungene städtebauliche Lösung einen würdigen Ausklang der Bauleistungen von Barock und Klassizismus.

⁵⁸ Siehe Anm. 47.

LITERATURÜBERSICHT

R. Rothert, *Westfälische Geschichte*, I-III (Lit.) Gütersloh (1949-51).

H. Aubin, „Die geschichtliche Entwicklung (Westfalens)“, *Der Raum Westfalen*, I, Berlin (1931), S 7 ff. *Der Raum Westfalen*, Bd. II, erster Teil, *Untersuchungen zu seiner Geschichte und Kultur* (Lit.), Münster (1955).

H. Börsting & A. Schröer, *Handbuch des Bistums Münster*, I (Lit.), Münster (21946).

J. Prinz, „Die parochia des hl. Liudger. Die räumlichen Grundlagen des Bistums Münster“ (Lit.), *Westfalia sacra* I, Münster (1948), S 1 ff.

A. K. Hömberg, „Studien zur Entstehung der mittelalterlichen Kirchenorganisation in Westfalen“ (Lit.), *Westfälische Forschungen* (zit.: *Westf. Forsch.*), Bd. 6, 1943-1952, Münster/Köln (1953), S 46 ff.

F. Petri, „Deutschland und die Niederlande, Wege und Wandlungen im Verhältnis zweier Nachbarvölker“ (Lit.), *Westf. Forsch.* Bd. 13, Münster/Köln (1960), S 21 ff.

G. Engel, „Literaturberichte zur Westfälischen Geschichte 1946-58“, *Westf. Forsch.*, Bd. 12, Münster/Köln (1959), S 105 ff.

Veröffentlichungen des Vereins für Geschichte und Altertumskunde Westfalens:

Westfälische Zeitschrift, (zit.: *Westf. Zs.*) 1-112. Bd., Münster (1838-1962).

Westfalen, Hefte für Geschichte, Kunst und Volkskunde, (zit.: *Westfalen*), 1-40. Bd., Münster (1909-62). Die Jahrgänge *Westfalen* 29 (1951), 31 (1953)

und 37 (1957) sowie die Sonderhefte sind speziell der Kunstgeschichte und Denkmalpflege gewidmet.

Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen, mit geschichtlichen Einleitungen, (zit.: BKW), Münster (1893-1959). Das Inventar ist nach Kreisen und kreisfreien Städten gegliedert, die im Text in Klammern angegeben sind, sofern nicht der Inventarband nach dem behandelten Ort benannt ist. Abweichungen der heutigen politischen Gliederung von der Einteilung der älteren Inventarbände sind ebenfalls vermerkt. Die Inventare für das ehem. Land Lippe sind in Bearbeitung, die übrigen liegen geschlossen vor.

Dehio-Gall, *Handbuch der Kunstdenkmäler*, Bd. I, *Niedersachsen-Westfalen*, Berlin (1935). Für die in Bd. I nicht enthaltenen Kreise Siegen und Wittgenstein siehe: ders., *Nördliches Hessen*, München/Berlin (1950); eine Neubearbeitung für Westfalen-Lippe in Vorbereitung.

Deutsche Kunstdenkmäler, Bildhandbuch Westfalen, Darmstadt (1959).

Reclams Kunstführer, Bd. III, *Rheinland-Westfalen*, Stuttgart (1961), verbesserte Neuauflage in Vorbereitung.

A. Henze, *Westfälische Kunstgeschichte* (volkstümliche Übersicht mit Abb.), Recklinghausen (1957).

Kunstführer des Westfälischen Heimatbundes (nach Kreisen), Herausgeber Landeskonservator von Westfalen-Lippe, Münster.

W. Rave, *Westfalens Kunststätten im Untergang und Wiederaufbau*, (Abb.), Münster (1951).

F. Mühlen, „Einzelberichte zur Denkmalpflege für die Jahre 1943-1952“, *Westfalen*, 31 (1953), S. 110 ff.

H. Thümmler, „Neue Funde zur mittelalterlichen Baugeschichte in Westfalen“ (Lit.), *Westfalen* 31 (1953), S. 274 ff.

ders., „Baukunst (zur) Zeit der Karolinger“, *Katalog Werdendes Abendland an Rhein und Ruhr*, Essen (1956), S. 154 ff.

ders., „Die karolingische Baukunst in Westfalen“ (Lit.), *Karolingische und ottonische Kunst, Werden-Wesen-Wirkung*, Wiesbaden (1957), S. 84 ff.

H. Claussen, „Spätkarolingische Umgangskrypten im sächsischen Gebiet“ (Lit.), *Karol. u. otton. Kunst*, a.a.O., S. 118 ff.

H. Thümmler, „Baukunst (zur) Zeit der Ottonen“, *Werdendes Abendland*, a.a.O., S. 215 ff.

ders., „Die frühromanische Baukunst in Westfalen“, *Westfalen*, 27 (1948), S. 177 ff.

ders., „Die Anfänge der monumentalen Gewölbekunst in Deutschland und der besondere Anteil Westfalens“ (Lit.), *Westfalen*, 29 (1951) S. 154 ff.

ders., *Die Stiftskirche in Cappel und die Westwerke Westfalens* (Lit.), Münster (1937).

ders., „Westfälische und italienische Hallenkirchen“ (Lit.), *Festschrift Martin Wackernagel*, Köln-Graz (1958).

F. Mühlen, „Die entwicklungsgeschichtliche Bedeutung der frühen münsterländischen Hallenkirchen“

(Lit.), *Festgabe Alois Fuchs*, Paderborn (1950), S. 77 ff. Hege-Burmeister, *Die Westfälischen Dome* (Abb.), Münster-Berlin 2(1951).

E. Fink, *Die gotischen Hallenkirchen in Westfalen*, Diss., Emsdetten (1934).

E. Mund, *Die westfälischen Hallenkirchen der Spätgotik (1400-1550)*. Diss., Lübeck und Hamburg (1959).

K. E. Mummenhoff, *Wasserburgen in Westfalen* (Lit. Abb.), München-Berlin (1958).

ders., „Die Profanbaukunst im Oberstift Münster von 1450 bis 1650“ (Lit., Abb.), *Westfalen*, Sonderheft 15 (1961).

F. Flaskamp, „Die Brachums. Ein rhein-westf. Baumeistergeschlecht aus Ren. u. Barock“ (Lit.), *Westfalen*, 40 (1962), S. 150 ff.

O. Gaul, „Renaissance-Baumeister in Lippe“ (Lit.) *Mitteilungen aus der lippischen Geschichte und Landeskunde*, 23 (1954), S. 5 ff.

H. Thümmler, „Zur Stilbildung des Barock in der Kirchenbaukunst Westfalens“ (Lit.), *Festgabe Alois Fuchs*, Paderborn (1950), S. 173 ff.

W. Tack, „Ferdinand von Fürstenberg als Förderer der Kunst“, *Ferdinand von Fürstenberg 1661-1683, Katalog der Ausstellung in Paderborn*, Paderborn (1962), S. 26 ff.

Th. Rensing, „Baumeister neben und um Schlaun in den Fürstbistümern Münster, Paderborn und Hildesheim“, *Kurfürst Clemens August, Ausstellung Brühl*, Köln (1961), S. 282 ff.

ders., *Johann Conrad Schlaun*, (Abb.) München-Berlin 1954.

W. Effmann, *Die Kirche der Abtei Corvey*, posthum hrsg. von A. Fuchs, Paderborn (1929).

W. Rave, *Corvey*, Münster (1958). Zu seinen Rekonstruktionsvorschlägen, auf deren Problematik Rave selbst hinweist, vgl. E. Lehmann, „Zum Buch von W. Rave über Corvey“, *Westfalen*, 38 (1960), S. 12 ff.

D. Großmann, „Zum Stand der Westwerk-Forschung“ (Lit.), *Wallraf-Richartz Jahrbuch*, 19 (1957), S. 253 ff.

F. Mühlen, „Die Wiederherstellung des Domes zu Minden“ (Lit.), *Das Münster*, 14 (1961), S. 160 ff.

H. Thümmler, „Der Dom zu Minden“, *Große Bau- und Kunstdenkmäler*, Heft 166, München-Berlin (1961).

W. Hager, *Münster in Westfalen*, (abb.), München-Berlin 1961.

F. Mühlen, „Der Dom zu Paderborn“ (Lit.), *Das Münster*, 11 (1958), S. 34 ff.

W. Tack, „Der Paderborner Dombau des 13. Jh. in geistesgeschichtlicher Sicht“ (Lit.), *Alte und neue Kunst im EB. Paderborn*, 12 (1962), S. 27 ff.

ders., „Die Barockisierung des Paderborner Domes“ (Lit.), *Westf. Zs.*, 97 (1947), Abtlg. II, S. 35 ff. & 98-99 (1949), Abtlg. II, S. 34 ff.

B. Ortmann, „Baugeschichte der Salvator- und Abdinghofkirche in Paderborn auf Grund der Ausgrabungen 1949-1956“ (Lit.), *Westf. Zs.*, 107 (1957), S. 255 ff., bespr. von W. Meyer-Barkhausen, *Westfalen*, 38 (1960), S. 114 ff.

Abbildungsnachweis. Abb. 22, 25: Erich Müller, Kassel; Abb. 23: Luftbild Storp, Düsseldorf; Abb. 10, 16: F. Mühlen; alle übrigen Aufnahmen: Landesamt für Denkmalpflege, Münster.

Abb. 26. Nordkirchen (Kr. Lüdinghausen), Schloß, Mittelrisalit der Rückfront. Neubau 1703 als Familiengut für Fürstbischof Friedrich Christian von Plettenberg von Gottfried Laurenz Pictorius begonnen, die klassizistisch strenge Barockarchitektur für ihn kennzeichnend.

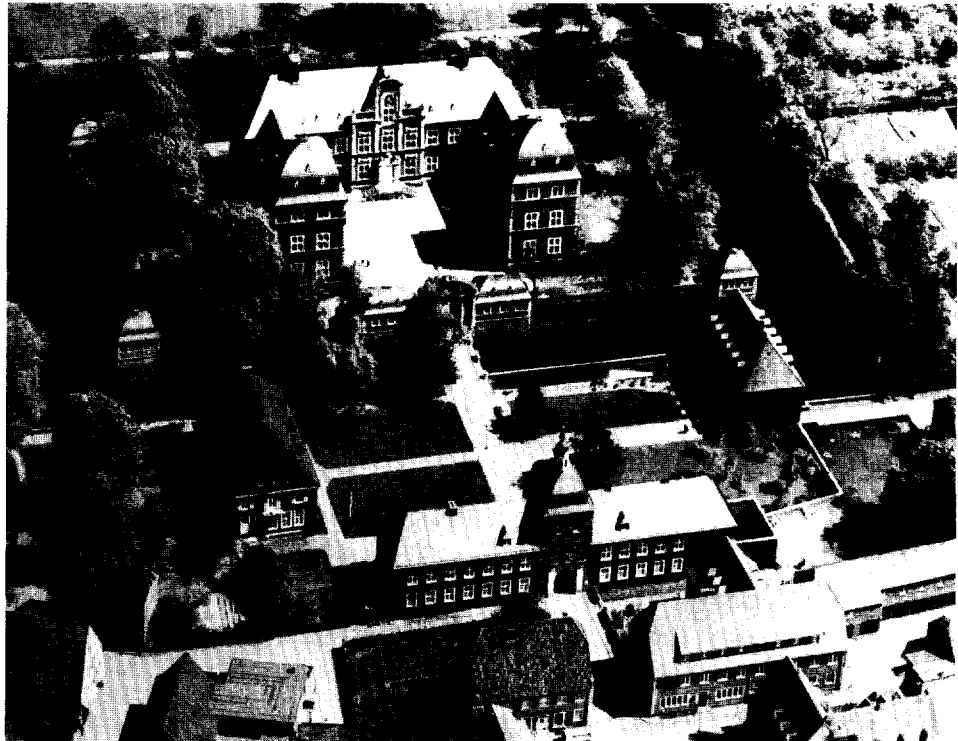

Abb. 27. Ahaus, Schloß, Luftbild von Westen. Neubau des Ambrosius von Oelde, 1689-95.

Abb. 28. Münster, Doppelkurie am Domplatz. Begonnen 1712, als Erbauer gilt Lambert von Corfey.

Abb. 29. Vinsebeck (Kr. Höxter), Schloß, Gartenseite. Erbaut 1720 von Justus Wehmer aus Hildesheim.

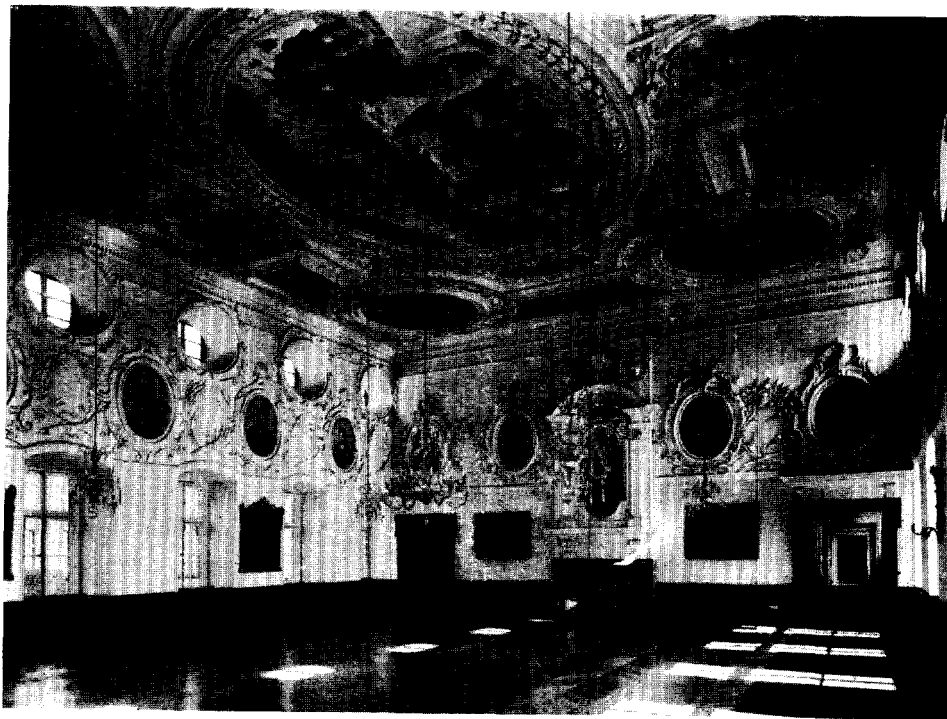

Abb. 30. Corvey (Kr. Höxter), Kaisersaal der ehem. reichsunmittelbaren Benediktinerabtei aus dem frühen 18. Jahrhundert.

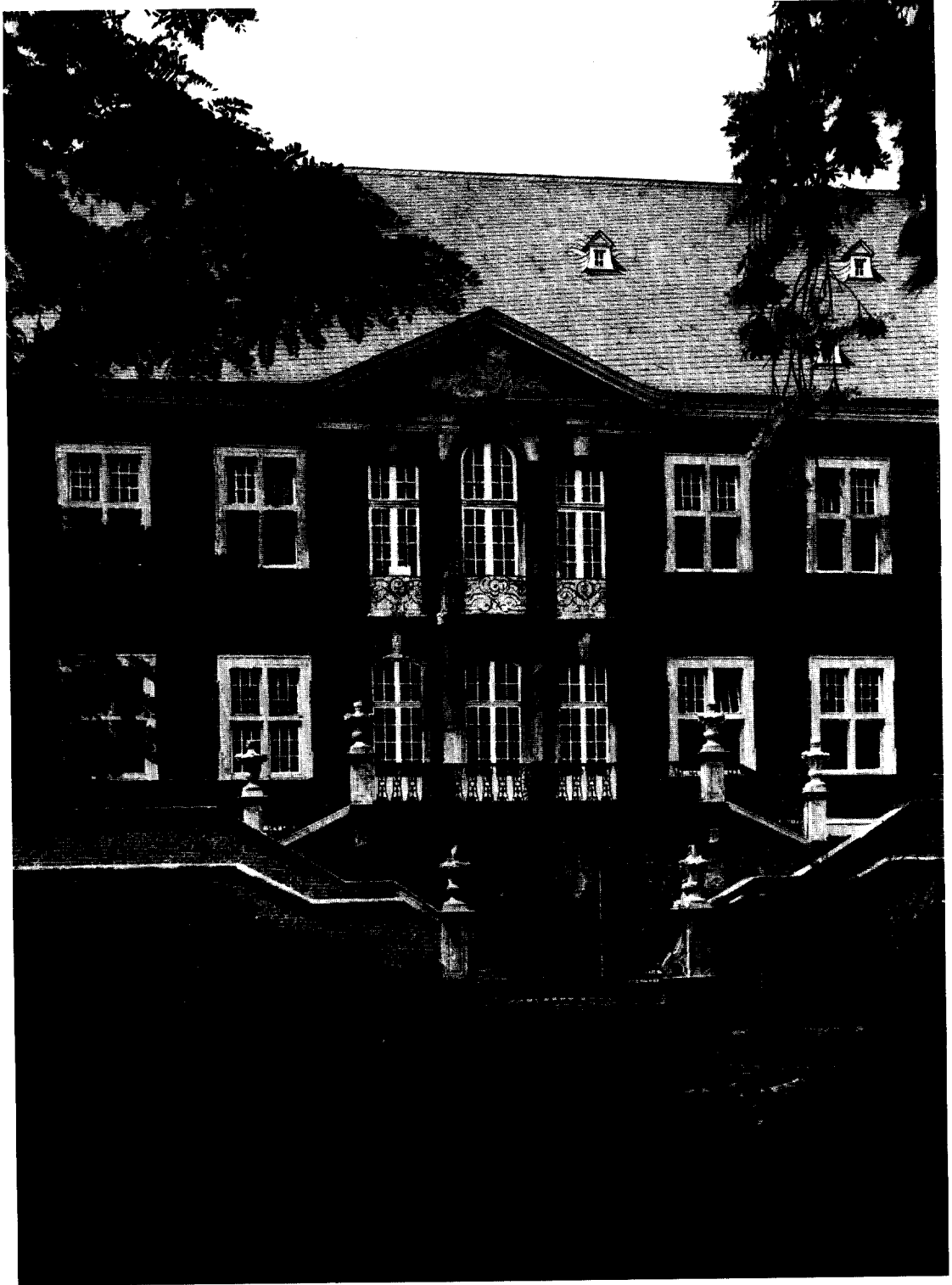

Abb. 31. Ahaus, Gartenfront des Schlosses. Risalit und Treppe nachträglich 1766-67 von Johann Conrad Schlaun eingebaut.

DE VOORST

DOOR

JHR. H. W. M. VAN DER WIJCK

De Koning-Stadhouder Willem III heeft evenals twee eeuwen later zijn naamdragers, de laatsten van hun stam, Koning Willem III en zijn dochter Koningin Wilhelmina, een grote voorkeur voor de Veluwe en het Loo aan de dag gelegd. Vele berichten uit zijn tijd getuigen hiervan. Zo kan men in de dagboeken van Huygens¹ lezen, dat de stadhouder soms niet te bereiken was, wanneer men hem voor regeringszaken nodig had, omdat hij in zijn jachtrevieren op de Veluwe, — welke zich tot de Veluwezoom en Rosendaal uitstrekten —, herten- en keilerjachten hield. Telken jare trok hij in de herfst hierheen, aanvankelijk zijn jachten vanuit het hem uit zijns vadersboedel toegevallene Hof te Dieren houdend², na 1684 vanuit het door koop verworven Loo. Ja, zo sterk was hij aan de Veluwe

¹ 27 mei 1689 vermeldt Huygens, dat sommige Engelsen zich beklagen, dat de Koning meer aandacht voor de jacht dan voor staatszaken heeft.

² Behalve de jacht in het Westland en Soestdijk, verworven in 1674, welke vanuit Den Haag gemakkelijk bereikbaar waren, had Willem III het in 1647 door zijn vader gekochte Hof te Dieren, waaraan van 1679 af kosten besteed worden. Willem II had op Dieren reeds een uitstekende wildbaan.

De mooie jacht in de Soerense bossen zal de Koning aanleiding gegeven hebben tot de aankoop van het Loo. Hij had hier reeds een eenvoudig jachthuis, waar hij op St. Hubert 1682, na de dag in de omgeving te hebben gejaagd, een feestmaal gaf. Ook zijn vader joeg hier gaarne.

Men make zich echter, afgaande op de mededelingen van Huygens en van d'Outrein, welke laatste jachtpartijen bij Johan van Arnhem op Rosendaal bezingt, niet een te grote voorstelling van de jachten in die dagen. Echt weidman als de Koning was liet de schaarste aan wild hem niet afschrikken. Dat het de Koning wel eens tegen zat kan men in de voorrede van d'Outreins Rosendaal lezen:

„Dit bleek nog heden, als de Koning met syn stoet
Ter jagt reed en het hert door Rosendaals Bosschaadje
Syn loop nam, dat syn Peerd, vol leven en Courage
By toeval eene korf om verr' tradt met syn voet.
Strax was het heir vergrimt en met een euvelmoed
Omringt de swerm den Vorst van agter en van voren...
De Bijen volgen hem gelijk een wolk van stof,
Om, waar het mogelijk, haar leed aan hem te wreken”.

verknocht, dat hij in later jaren — toen hem na de aanvaarding van het koningschap over Groot-Brittannië weinig gelegenheid bleef op de Veluwe te jagen — desondanks voortging zijn Veluws gebied uit te breiden.

Aan de Veluwerand lagen verschillende behuizingen, die toebehoorden aan hem of zijn vrienden, en hij gaf er de voorkeur aan zich, na een lange dag, doorgebracht in het veld, op één daarvan terug te trekken, liever dan de lange weg terug naar het Loo af te leggen. Zo was er, behalve Dieren, het Rosendaal van Johan van Arnhem³, waar omtrent 1700 een jachtkoepel voor de koning werd opgericht⁴.

Op ongeveer dezelfde wijze zal men de Voorst van 's konings gunsteling Arnold Joost van Koppel moeten beschouwen; het was evenals het Rosendaal het huis van een vriend, een pied à terre om te overnachten zo niet om langer te verblijven. Hier had de koning zijn appartementen. De importantie van deze koninklijke vertrekken zoals zij genoemd worden: „de eetzaal van de Koningh William” op de 1ste etage en de „Koningssprekkamer”, de „Koningsslaapkamer” etc. op de 2de etage moet men niet overdrijven; zijn zij niet slechts als een herinnering aan een verblijf van de koning te beschouwen?

Men zou geneigd zijn hier aan de zo veelvuldig voorkomende koningskamers in de grote landhuizen van Engeland te denken. Hier te lan-

³ Willem III logeerde reeds bij de Van Arnhem's, zowel in hun stadshuis te Arnhem als op het Rosendaal, toen hij na de aftocht der Fransen in 1674 als stadhouder van Gelderland in dit gewest orde op zaken stelden.

⁴ Ds. Johannes d'Outrein spreekt hierover in zijn *Wegwijzer door de Heerlijkheid Rosendaal*, 1718, blz. 46:

„Het hofperk uitgetreên...

Om dus al klimmende na 's Koningsberg te treden
Daar sig aan mijn gesigt opdoet een lustprieel
Door 's Konings gunst gestigt, so konstig en soo eël,...
Dogh 't heeft den Hemelheer gantsch anders goed
gedocht:

Die van syn ('s Konings) leven heeft een einde
willen maken,

Eer 't lusthuis was voltooit...”

de, waar men de landsvorst in de 16de eeuw had afgezet, was men aan dergelijke kamers echter niet gewend en maakten deze benamingen indruk. In de tijd dat Muntinghe, Bolhuis en de anderen hun „plaisir reisjes” maakten en hun indrukken over de Voorst optekenden, was de gloriëtijd voor de Keppel's nog slechts kort achter de rug. De souvenirs hieraan waren nog levendig en werden de bezoekers gaarne verhaald.

Bovendien moeten de koninklijke vriendschap en wat hieruit voortvloeide: de hoge ambten en het vele geld, de ijdelheid van Arnold Joost van Keppel niet weinig gestreeld hebben; tegenover de jonkers der graafschap Zutphen, onder wie hij vroeger een der minsten was en die hij zo boven het hoofd gestegen was, heeft hij dit gaarne doen blijken. Deze vriendschap is het ook geweest die de bouw van de Voorst heeft mogelijk gemaakt. Direct of indirect heeft de koning hiertoe bijgedragen.

Ook in Den Haag had Keppel, dank zij zijn koninklijke beschermer de beschikking over een residentie, het „quartier Albemarle” (afb. 13), een laag langgerekt huis met hoge bel-etage en lage onderverdieping, in de schaduw van het Stadhouderskwartier en inwendig hiermede verbonden, aan het Buitenhof op grafelijkheids-domein gelegen. Keppel had dit huis in huur van de Staten van Holland ⁵.

Alle pogingen, in het werk gesteld om meer gegevens omtrent de bouw van de Voorst te verkrijgen, hebben tot nu toe weinig succes gehad. Behalve de enkele tekeningen die o.a. in de col-

⁵ ... „den hoek of kromte omslaande het voortreffelijk huis, voorheen bewoont bij den graave van Albemarle 't welk in den meergemelden jaare 1725 neven andere graaffelijkheids domeinen insgelijks is verkogt en nu in koop overgenomen bij den Heer Jacob Godefroi Baron van den Boetselaar ... die het zelve tans veel fraaier laat ophalen. Dit huis is voorzien van verscheide ruime kamers en vertrekken en heeft ten noorden een tuin of bloemperk door een muur van 't Buitenhof afgezonderd”. J. de Riemer, *Beschrijving van 's Gravenhage*, 1730, I, blz. 180.

Register van de transporten etc. Hof van Holland 6060, blz. 196: „Transport logement uytganch hebbende op de cingel gehuurt bij de gravin douairière van Albemarle verkocht bij de Heeren Staeten van Holland en W-Friesland ten behoeve van Cornelis van s' Grave-sande” 22-6-1725. f 13700 bracht het huis op; bedongen werd, dat de grote tuin aan het Buitenhof nooit betimmerd mocht worden. Na in de 19de eeuw tot ministerie van Buitenlandse zaken te hebben gediend werd het omtrent 1910 bij de doorbraak Spui-Buitenhof afgebroken.

lectie Bodel Nijenhuis berusten ⁶, en die trouwens voor het merendeel op onuitgevoerde ontwerpen van Roman slaan ⁷, zijn weinig nadere gegevens omtrent de bouw van het huis voorhanden. Noch uit de stadhouderslijke archieven hier te lande, noch uit de koninklijke archieven in Engeland zijn rekeningen betreffende een belangrijke uitgaaf naar voren gekomen, die erop zouden kunnen wijzen dat de Voorst een geschenk van de Koning-Stadhouder aan de Earl of Albemarle is geweest.

Van het verhaal, dat dit huis door de Koning-Stadhouder aan Arnold Joost van Keppel „een heer van sonderlinge verstandt en vrolijke inborst” geoffreerd zou zijn, maakt de heer Muntinghe uit Groningen het eerst gewag en wel in zijn reisjournaal van 1740 ⁸:

„naderhand Zijn Koninklijke Majesteit in Gelderland komende, vereerde de familie ... met zijn praesentie op het huis te Velde, bevindende de situatie van dat zelve zo aangenaam en zo bekwaam ter jagt gelegen, dat resolveerde op goedkeuring van Mevrouw van Keppel alhier op haar landt een jagthuis op te rigten, hetwelk zo superbe opgebouwt wierd, dat het met deszelfs kostelijke meubelen, plantasiën en verdere cieraden twee en dertig tonnen goude gekost heeft. Dit gebouw volveerdigt zijnde, wierdt door den Koning met alles wat er in en aanbehorende is an zijn grote gunsteling den gemelten graave van Albemarle geoffereert en present gedaan”.

De *Tegenwoordige Staat* ⁹ spreekt een jaar later in dezelfde geest:

„Het pragtig Huis de Voorst is in den jaare 1700, op kosten van Koning Willem III gebouwd en door hem aan den graave van Albemarle vereerd”.

Geen vroegere bezoekers aan de Voorst, zoals o.a. Sturm ¹⁰ of Harris ¹¹, die er in 1697/98

⁶ Collectie Univ. bibliotheek Leiden.

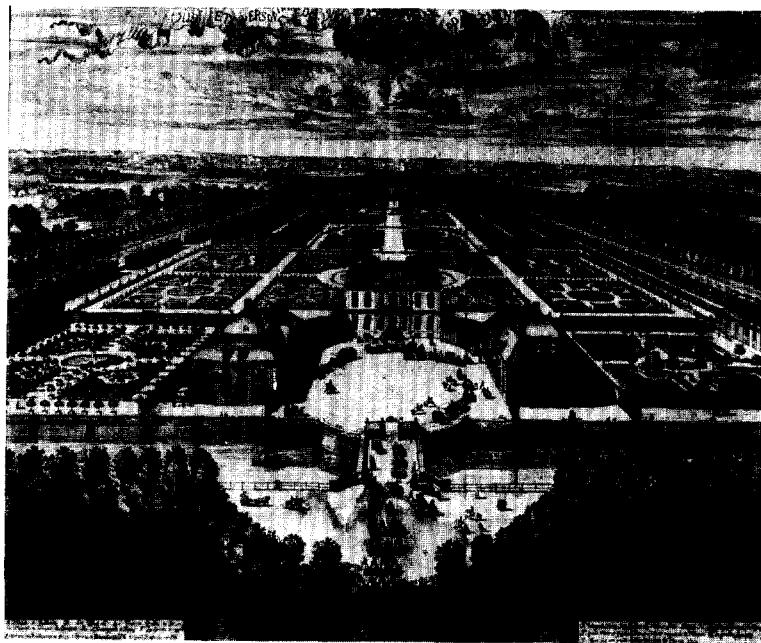
⁷ M. D. Ozinga, *Daniel Marot, de schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938, blz. 82. R. P. Wunder, *Extravagant drawings of the 18th century from the coll. of the Cooper Union Museum*, 1963, pl. 41, een tekening door Isaac de Moucheron van de schilderijen in het trappenhuis op de Voorst, gedat. 1700.

⁸ Journaal of Dagverhaal van een Plaisir Reisje van Groningen naar Kleef in 1740 door P. Muntinghe (J.U.D.), A. H. W. de Vriese (J.U.D.), M. van Bolhuis, advocaat, en Theodorus Beckeringh (J.U.D.), *Navorser*, 1895.

⁹ *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, III, *Gelderland*, Amsterdam 1741, blz. 391.

¹⁰ L. Chr. Sturm, *Architectonische Reise Anmerkungen*, Augsburg 1719 (Gelre 27, (1924), blz. 243); Ozinga, o.c., blz. 51. Aantekeningen betreffende een

DE VOORST

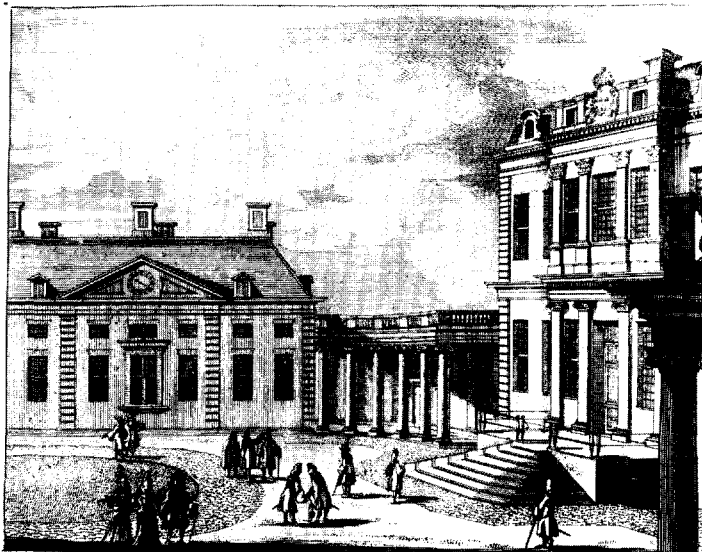
Afb. 1. De Voorst; gravure van Daniel Marot.

Afb. 2. Parkaanleg van de Voorst en het Velde. Detail van een kaart uit 1783 door J. H. Hottinger c.a.

Afb. 3. De Voorst; gravure van Petrus Schenk, 1700.

Afb. 4. De Voorst; gravure van Petrus Schenk. (Uit: Delincatio Domus Recreationis etc. illustriss. dni. Arnoldi Justi Toparchae de Keppel, 1700).

kwam, spreken over deze vorstelijke schenking. Hierdoor zou men de indruk kunnen krijgen met een door de tijd gegroeid verhaal van het personeel te maken te hebben, hoewel men wat bewijzen betreft niet vergeten mag, dat de ordonnantieboeken uit deze tijd, die mogelijk belangrijke aanwijzingen hebben bevat, verloren zijn gegaan.

Slechts enkele rekeningen uit de jaren 1699 en 1701 uit het Nassause Domeinarchief¹² betreffen bezoeken van Jacob Roman aan de Vorst en het Velde. Hieruit zou kunnen volgen dat de Koning-Stadhouder bij de totstandkoming van de Vorst financieel geïnteresseerd is geweest.

Tenslotte is het ontbreken van gegevens in het familie-archief van de tegenwoordige Lord Albemarle verklaarbaar uit verschillende factoren¹³: ten eerste zou in de 18de eeuw een brand Albemarle's residentie in Den Haag hebben geteisterd, in de tweede plaats was het veilen van de bezittingen van de tweede Earl na zijn dood in 1755 in Parijs, — bij welke gelegenheid zijn neven van Lynden de Vorst kochten —, ook weinig bevorderlijk voor het instand houden der archieven. Bovendien heeft er in het algemeen weinig continuïteit bestaan in de reeks der bezitters van de Vorst.

Men kan aannemen, dat de bouw van de Vorst omstreeks 1697¹⁴, het jaar waarin Kep-

bezoek aan de Vorst tijdens een reis, welke na 1693 plaats vond.

¹¹ Harris, *A description of the Kings Royal Palace and Garden at Loo, together with a short account of Holland*, 1699.

Anderen zijn:

a. brief van Samuel de Constant aan zijn vader omtrent een bezoek aan de Vorst in aug. 1700. M. Baronesse van Tuyl van Serooskerke: „Brieven van Samuel de Constant aan zijn ouders 1700-2”, *Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*

b. Journael van de Ryse door den advocaat Beckeringh en Redger Bolhuis in 't jaer 1705 met de chais gedaan. Coll. familie-archief Bolhuis nr. 5. Provinciaal Archief Groningen.

c. Reisjournaal van Pompe van Meerdervoort met een vriend 1735. J. de Graaf, *Uit Gorssels verleden*, Deventer 1926, blz. 124.

¹² Ordonnantieboek Nassausche Domeinen 1699-1702. Reis en verteerkosten aan den architect Jacob Roomans door deze ten dienste van Z.M.'s gebouwen... gedaan. Tijdens de reizen van 17-4/25-8-1699; 21-11/31-12-1699 en 3-7/20-10-1701 wordt o.a. de Vorst bezocht, terwijl tijdens de reis van 26-2/16-6-1701 naast de Vorst onder meer ook het Velde aangedaan wordt.

¹³ Mededelingen Lord Albemarle.

pel tot Earl of Albemarle werd verheven, reeds een heel eind gevorderd was; dit vermoeden valt af te leiden uit het verslag van Harris die in zijn „Account of Holland” vertelt:

„Once I rid from Dieren to Zutphen, over the Issell, in order to see a most noble and Magnificent House of the Right Honourable the Earl of Albemarle, that his Lordship has lately built about half a League from Zutphen, and from which City there is a very spacious Avenue or Access made to the House, between a double Row of Trees; his Lordship possessing a considerable Estate in that Province. This House has Noble Gardens adjoining to it, and made after the greatest Models with Terras-Walks, Fountains, Cascades, Canals etc. They were not finished no more than the house, when I went to see them after the last campaign”.

Dit bezoek aan de Vorst moet in de winter 1697/98 hebben plaats gevonden. De bij de vernieuwing van het dak aangetroffen lei met inscriptie „I Lamot 1697” wijst in dezelfde richting. Men kan, aannemende dat voor de bouw van een huis als de Vorst allicht meer dan twee bouwseizoenen nodig waren, de aanvang van de bouw op omtrent 1695 stellen, het jaar waarin Keppel boven Bentinck in 's konings fauteur steeg.

Is het al weinig duidelijk wie de opdracht voor de bouw van de Vorst gegeven heeft, nog moeilijker valt het uit te maken, wie de architect is geweest.

Voor Marot pleiten, behalve de grote vogelvlucht van het huis met het park (afb. 1), een aantal gravures van zijn hand die de Vorst betreffen. De interieurs, hetzij bekend uit oude afbeeldingen, hetzij elders nog bewaard, of tot 1943 in het huis aanwezig, geven Ozinga de overtuiging „dat Marot de vrijwel in elk opzicht ideeën aangevende figuur was”¹⁵. Ook de overeenkomst tussen de eerste gedaante van het in 1687 grotendeels voltooid Loo en de Vorst is naar wij zullen zien in meer dan een opzicht treffend.

Aan de andere kant berusten zeven interieurplannen voor de Vorst van Jacob Roman in de collectie Bodel Nijenhuis te Leiden.

P. Schenk geeft in zijn serie grote landhuizen, waarin hij in 9 gravures ook de Vorst vertoont, als opschrift van het titelblad voor het betreffende deel: „*Delineatio Domus Recreationis adjeciumque Prospectum aemouissimorum extra urbem Zutphaniensem auspiciis et jussu Illustriss. Domini Arnoldi Justi Toparchae in Keppel etc...*”

¹⁴ Ozinga, *o.c.*, blz. 79.

¹⁵ Ozinga, *o.c.*, blz. 78.

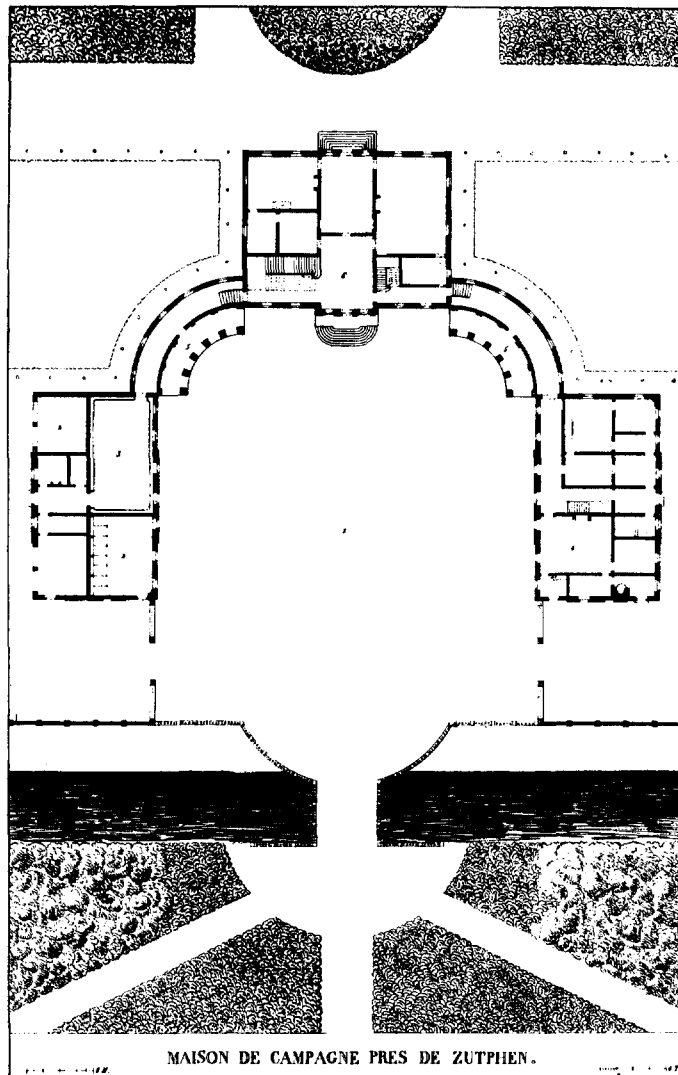

Fig. 1. Plattegrond van de Voorst naar Goetghebuer, 1827.

structorum per c.l. nostri temporis magistrum Jacobum Roman'.

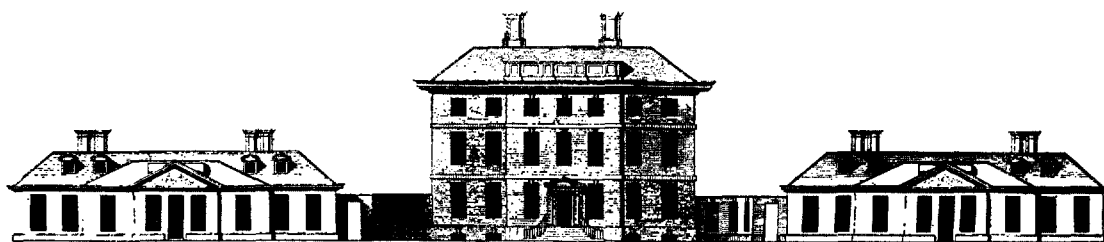
Men kan uit het voorafgaande afleiden, dat deze gegevens onvoldoende zijn om met zekerheid één architect voor het gebouw aan te wijzen. Hoe de samenwerking tussen de verschillende meesters is geweest, zullen wij bij het ontbreken van gegevens wel nooit kunnen vaststellen.

Bovendien is het mogelijk dat ook een Engelsman bij deze schepping een rol heeft gespeeld, want van ouds werd op de Voorst een houten maquette bewaard welke typische Engelse kenmerken vertoonde. Deze ging met de brand van

19 op 20 augustus 1943 verloren¹⁶. Het is deze maquette van de Voorst, die wij uit twee foto's kennen, waar ik hier nader op in wil gaan (afb. 5 en 6).

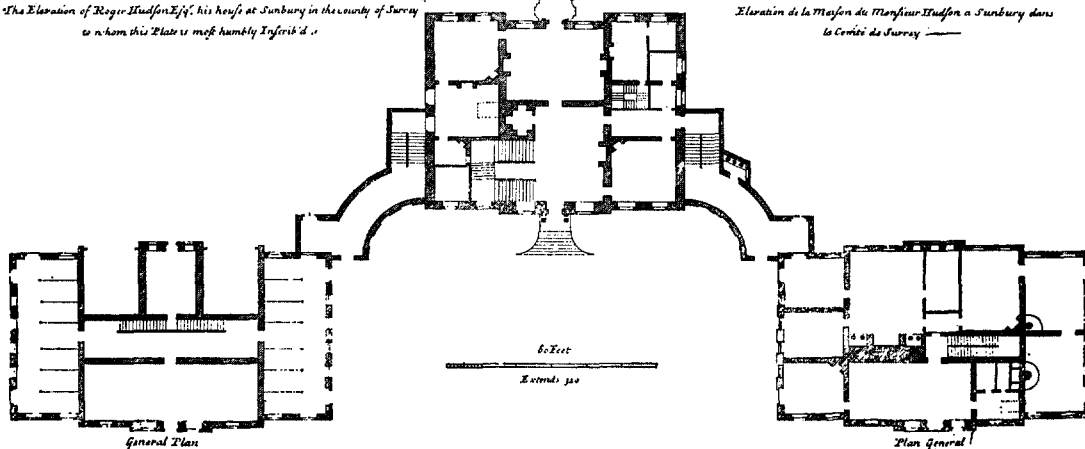
Het ligt voor de hand aan te nemen, dat deze oude maquette naar het eerste ontwerp voor de

¹⁶ In het algemeen zijn maar weinig maquettes van landhuizen boven de grote rivieren bewaard gebleven. Oldenaller, coll. jhr. Boreel van Oldenaller te Putten; Vreedenburg in de Beemster, coll. Museum Midden-Beemster; Honselaarsdijk, coll. Kon. Huisarchief; Het Klooster, coll. Douairé jhr. Barnaart; Essenburg, coll. onbekend.

The Elevation of Roger Huddon Esq's, his house at Sunbury in the county of Surrey
to whom this Plate is most humbly Inscrib'd.

Elevation de la Maison de Monsieur Huddon a Sunbury dans
le Comté de Surrey

General Plan

Plan General

Co. Campbell Delin

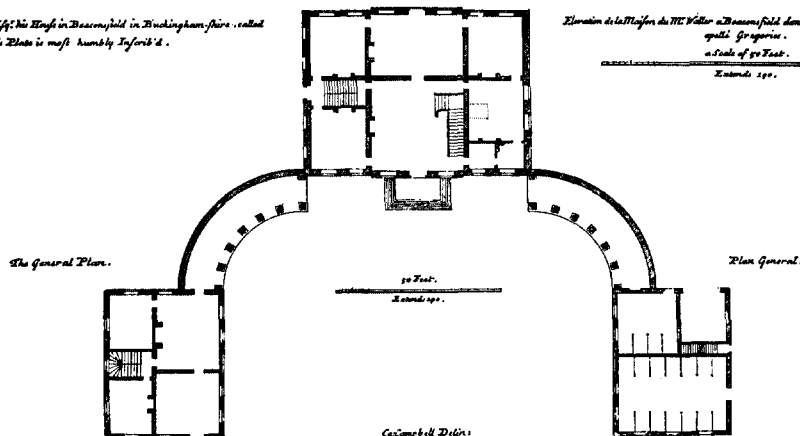
H. Holford Sculp

The Elevation of John Villier Esq's, his House in Beaconsfield in Buckinghamshire, called
Gregoria, to whom this Plate is most humbly Inscrib'd.

Elevation de la Maison de Mr Villier a Beaconsfield dans le Comté de Buckingham.
appelé Gregoria.

a Scale of 90 Feet.
Echelle 90.

The General Plan.

Plan General.

Thomas Villier Esq's House

Co. Campbell Delin

H. Holford Sculp

Fig. 2. Een landhuis te Sunbury en een landhuis te Beaconsfield; uit: Colen Campbell, *Vitruvius Britannicus* or *The British Architect*, I (1715).

bouw van de Voorst is gemaakt. De architectonische vormgeving, die in dit model is neergelegd, stemt in grote trekken overeen met het uiteindelijk bereikte resultaat: Wij herkennen de hoofdaanleg van het corps de logis, dat geflankeerd is door lage dienstvleugels en daarmee verbonden door kwart-cirkelvormige colonnaden met Ionische zuilenorde en overdekte gangen daarachter; ook in de conceptie van het hoofdgebouw bestaat een opvallende gelijkenis, en wel in de opbouw van twee even hoge verdiepingen boven een lage onderverdieping. Daarentegen springen ook enkele duidelijke afwijkingen in het oog; te weten het lage schilddak met fronton boven het middenrisaliet, de typisch hoge Engelse schoorstenen op huis en dienstgebouwen alsmede het feit dat de bestemming der dienstgebouwen bij de uitvoering van het plan verwisseld is.

Vergelijkt men nu dit ontwerp met enige landhuizen in Engeland, zoals deze bijvoorbeeld in de *Vitruvius Britannicus*¹⁷ staan afgebeeld, Buckinghamhouse bij Londen van 1705, een „House at Sunbury” van 1712 en een „House at Beaconsfield” (fig. 2), dan blijkt, dat in Engeland de kwart-cirkelvormige open of gesloten colonnade, die het hoofdgebouw met de aan weerszijden om een cour gelegen dienstgebouwen verbindt, omtrent 1715, het jaar van uitgave van het eerste deel van dit boek, evenals in volgende jaren bijzonder populair was.

Hoewel in Engeland slechts met enige moeite voorbeelden ouder dan de Voorst kunnen worden aangewezen, is hier te lande de colonnade van de eerste versie van het Loo uit 1687 aan die van de Voorst voorafgegaan¹⁸. Wat Engeland aangaat was de heer John Harris van het Royal Institute of British architects te Londen zo vriendelijk mij te wijzen op Hackwoodpark, in Hampton in 1683 als jachthuis in opdracht van Charles 6th Marquess of Winchester gebouwd, waar de quadrante colonnade van hetzelfde type als de Voorst voor het eerst voorkomt¹⁹.

¹⁷ Colen Campbell, *Vitruvius Britannicus or the British Architect*, Londen 1715-1725, I, pl. 43, 44; II, pl. 46, 47.

¹⁸ Volgens de beschrijving van de Zweedse architect Tessin was het hoofdgebouw van het Loo door gebogen zuilengalerijen met de zijvleugels verbonden; Ozinga, *o.c.*, blz. 52.

¹⁹ Een vroegere versie van een dergelijke colonnade valt waar te nemen op Stoke Buern een Countryhouse in Northamptonshire, in 1630 mogelijk door Inigo Jones ontworpen, doch waarschijnlijk niet voor 1650 voltooid.

De heer Harris is geneigd dit huis aan William Talman (1650-1719), de comptroller of the Kings Works toe te schrijven. Na Hackwood volgt Buckinghamhouse, omtrent 1705 gebouwd, dat dezelfde karakteristieken vertoont, en waar mogelijk ook Talman de hand in heeft gehad. Talman was op het hoogste punt van zijn carrière 's konings architect in Engeland, en de meest populaire landhuisarchitect van zijn dagen; hij was een eclecticus en een origineel ontwerper, maar een zeer lastig man. Het zou, gezien zijn faam en ambt, niet onmogelijk zijn, dat hij een rol gespeeld heeft bij de totstandkoming van de kwartcirkelvormige colonnaden van het Loo en de Voorst, en bij het ontwerp voor het laatstgenoemde huis.

Over en weer zijn in Engeland en Holland omtrent de eeuwwisseling invloeden werkzaam. Zo was James Gibbs, geboren 1682, volgens een obituary²⁰ van 1694 tot 1700, hoewel zeer jeugdig, in dienst van een niet nader genoemde architect in Holland; waarna hij zich naar Italië begaf. Ook hij was ontwerper van een type landhuizen dat de Voorst zeer nabij komt, zoals blijkt uit het huis voor „a gentleman in Yorkshire”, afgebeeld in zijn werk *A book of architecture*, eerste uitgave 1728.

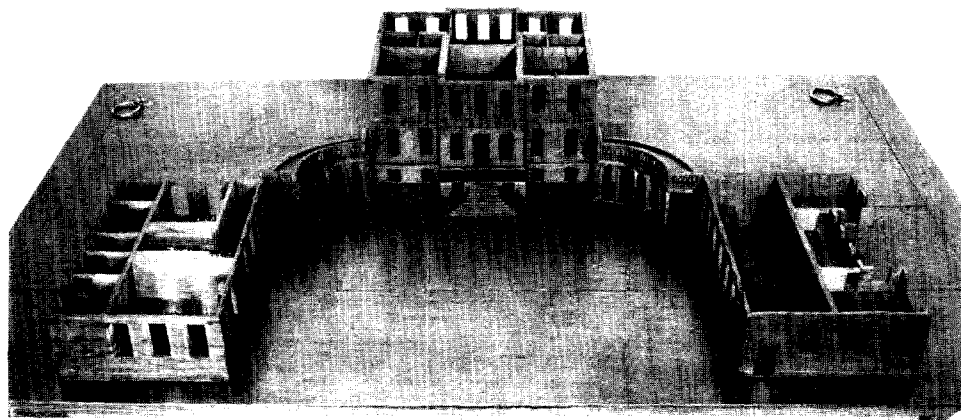
De compositie van het voorplein

De colonnaden hebben de beslotenheid van het voorplein sterk geaccentueerd. Deze compositie kan beschouwd worden als een gelukkige voortzetting van een ontwikkeling, welke reeds bij het ontstaan van de Hollandse buitenplaats in zijn vroegste hofstede-type een aanvang had genomen, en waarop de Palladianeske invloeden in steeds sterkere mate inspirerend hebben ingewerkt. Bij de hofsteden uit de eerste helft der 17de eeuw viel reeds het volle accent op het voorplein, zelfs zo, dat men bij de exemplaren van het vroege Vingboonstype aan de achtergevels geen aandacht besteedde en zich volledig concentreerde op de frontgevel aan het voorplein.

Scheidde bij de oude riddermatige huizen, welke na 1650/75 aan de moderne smaken werden aangepast, veelal een gracht het huis van het voorplein — voorbeelden van deze compositie treft men thans nog aan, ik noem het huis Eerde bij Ommen en den Berg bij Dalfsen —, bij de nieuw gestichte landhuizen of die, welke uit boerenhofsteden voortkwamen, ontbrak veelal de gracht en was het huis direct met het voorplein

²⁰ *Scots Magazine*, deel 22, sept. 1760, blz. 475/6.

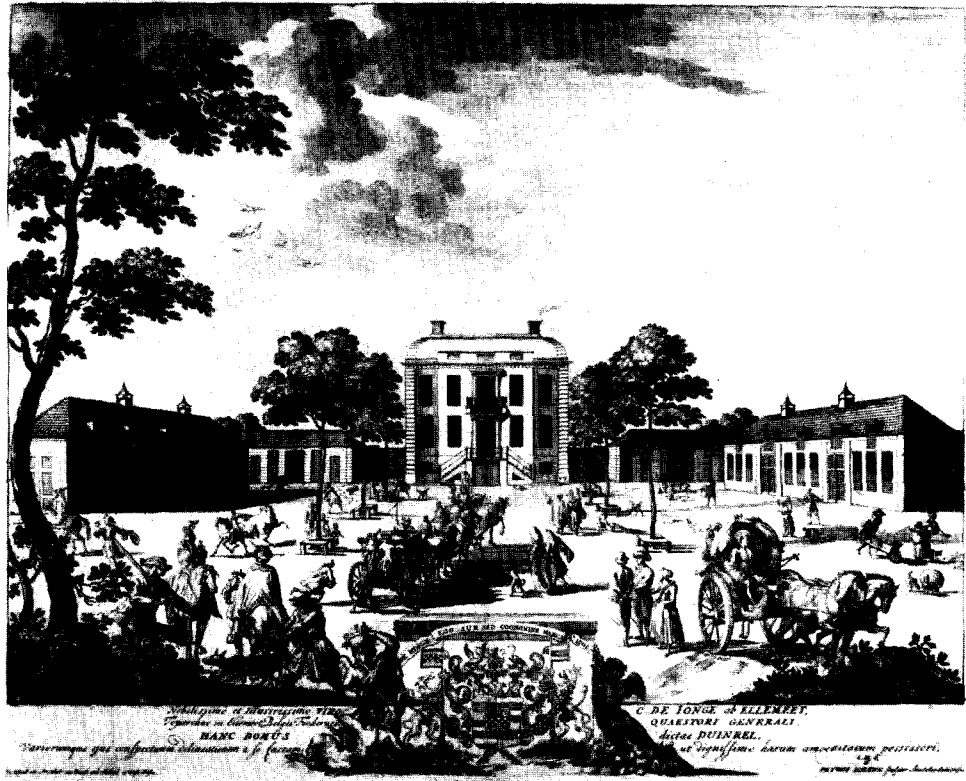
DE VOORST

Afb. 5 en 6. De bouwmaquette, die verloren is gegaan bij de brand van de Voorst in 1943.

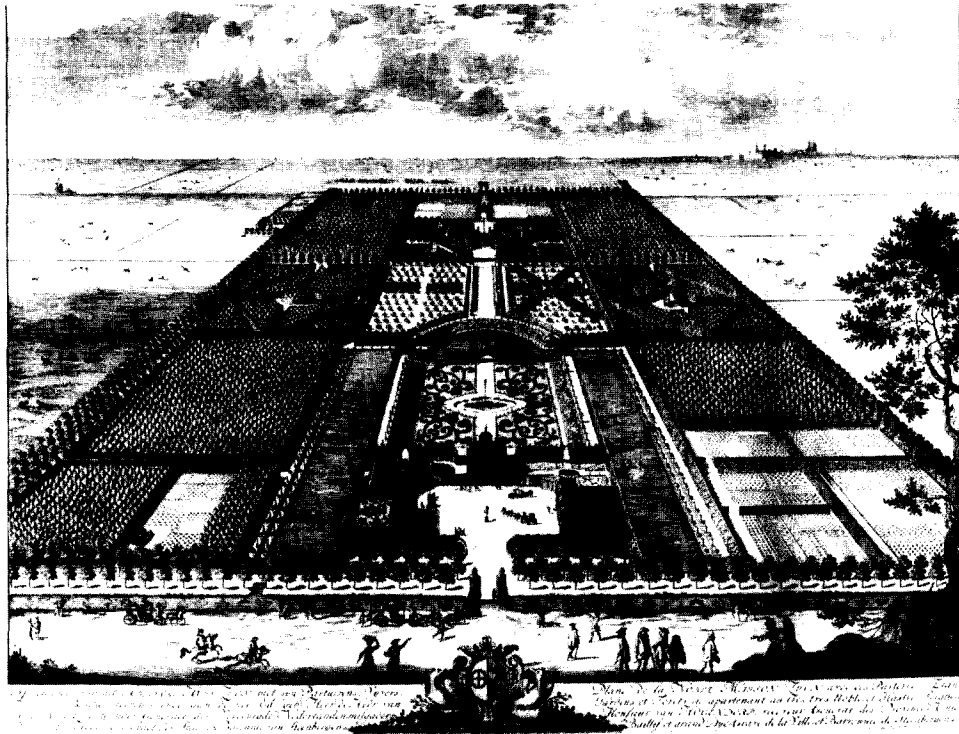
Afb. 7. Damasservet in het bezit van jhr. mr. J. A. Beelaerts van Blokland, de Kennede bij Doctinchem. (Foto's Monumentenzorg)

afb. 8. Het huis Duinrell bij Wassenaar; gravure van Petrus Schenk.
(Den Haag, Gemeente Archief)

afb. 9. Het huis Enghuysen bij Hummelo; tekening van Jan de Beijer, 1743.
(Coll. de Poll)

Afb. 10. Het huis Sion bij Delft; gravure van P. van Cal.

(Den Haag, Gemeente-Archief)

Afb. 11. Het huis Slangenburg bij Doetinchem; tekening van Jan de Beijer, 1743.

(Coll. de Poll)

Abb. 12. Het huis Schoonheten bij Raalte; bijgebouwen.

(Foto Monumentenzorg)

Abb. 13. Het omtrent 1910 afgebroken „Quartier Albemarle”, dat aan het Buitenhof te Den Haag heeft gestaan, haaks op het Stadhouderskwartier. Foto van omstreeks 1860.

(Archief Monumentenzorg)

verbonden, wat de eenheid bevorderde. De dienstgebouwen, welke zich aan weerszijden van het voorplein uitstrekten, ontwikkelden zich in de loop der 17de eeuw van eenvoudig langgerekte gebouwen, zoals wij op Eerde zien, tot fraaie compositie's, zoals zij heden ten dage nog bestaan op Renswoude en het Loo, waar lange vleugels door paviljoenen afgewisseld worden.

Een begin van deze paviljoen-ontwikkeling kan men waarnemen op het schilderij van Jan van der Heyden²¹, voorstellend de hofstede Goudenstein bij Maarsseveen, een der vroegste landhuizen aan de Vecht dat duidelijke herinneringen aan de boerderij heeft bewaard, een bezitting toebehorend aan Amsterdams burgemeester en ambassadeur Joan Huydecoper.

Ook aan het voorplein van Elswout met de merkwaardig naar het centraliserende type neigende hofstede met open binnenplaats uit het midden der 17de eeuw staan, blijkens een schilderij van Jan van der Heyden²² en een 17de eeuwse opmeting²³, ter weerszijden van het huis aan de cour twee losse paviljoenen, terwijl zich recht tegenover het huis een langgerekte oranjerie bevindt met een poortdoorgang in het midden, welke oranjerie de cour naar buiten afsluit. Dergelijke 17de eeuwse, enigszins archaïsch aandoende afsluitingen van het voorplein trof men boven de rivieren o.a. op de Honselaersdijk en Schagen aan. Voor Schagen komt dit op een tekening van Roeland Roghman duidelijk uit. Een stadium verder in deze ontwikkeling onderscheiden wij op Heemstede bij Houten en Rijnhuizen bij Jutphaas, waar een zelfde opstelling van de bouwhuizen aan het plein tegenover het huis aanwezig is, doch de poortdoorgang recht in de as van het huis, thans eenvoudig opengelaten, de beide vleugels scheidt.

Maar om tot de Voorst terug te keren, hier ging men zover dat men de zijvleugels met het hoofdgebouw verbond, een in Engeland populaire oplossing. Dat de keukens niet in het souterrain van het hoofdgebouw, doch in het bouwhuis ondergebracht werden, is hier te lande weinig gebruikelijk, al treft men bij de Oranje's op ter Nieuwburg en Honselaersdijk, en bij hun bloedverwanten op Zeist de keukens ook in de zijvleugels aan. Op het Roosendaal en Duinrell

bevonden de keukens zich eveneens buitenshuis.

Dat de bouwhuizen aan de courzijde gesloten zijn en slechts toegankelijk aan de achterkant is een in Engeland zeer normale oplossing, hier te lande is deze alleen op de Voorst toegepast.

De compositie van het voorplein, zoals wij die op de Voorst aantreffen is niet zonder invloed gebleven; een zelfde, zij het meer provinciale oplossing valt te onderkennen op het in de nabijheid gelegen, van een wat later tijdstip daterende, Enghuizen bij Hummelo (afb. 9). Hier waren de bouwhuizen met het hoofdgebouw verbonden door gebogen gangen, waarin aan de courzijde ramen waren aangebracht. Ook op de 18de eeuwse vogelvlucht van Sion bij Delft (afb. 10) treft men kwart-cirkelvormige tuinmuren met blinde vakken aan, als een coulisse het voorplein omsluitend, terwijl op Duinrell bij Wassenaar — een huis uiterlijk zeer aan de Voorst verwant — op gravures uit dezelfde tijd (afb. 8) aan weerszijden van het huis hekken worden waargenomen, welke gesloten een goede blinde omsluiting van het voorplein vormen, als het ware het huis met de volièrés verbindend, terwijl hierop weer haaks terugspringend de langwerpige bouwhuizen het voorplein begrenzen. Als late voorbeelden van deze conceptie²⁴ kunnen ter slotte Voorwijk bij de Wijk in Drenthe van 1783 en Bingerden bij Doesburg van 1789 gelden.

Naast oplossingen als het voorplein van de Voorst, waar het hoofdgebouw ter weerszijden door cirkelkwadranten met de bouwhuizen verbonden wordt, treft men nog een ander type van compositie aan. Men plaatste namelijk wel paviljoenen loodrecht op de bouwhuizen aan het einde van het voorplein tegenover het herenhuis, hierdoor het voorplein tot een omsloten cour makend en de toegang in de as accentuerend.

Een voorbeeld hiervan toont de tekening²⁵ welke Jan de Beijer op 11 augustus 1743 tijdens zijn Gelderse reis in zijn schetsboek van de Slangenburg bij Doetinchem maakte (afb. 11). Kennelijk zijn de beide paviljoens, welke zich aan

²⁴ De zo archaïsch aandoende kwartcirkelvormige bindingen tussen het hoofdgebouw en de bouwhuizen van het huis Zwaluwenburg bij Oldebroek op de Veluwe dateren uit het begin van deze eeuw. Het Rijksinstituut voor rassenonderzoek van landbouwgewassen van de Landbouwhogeschool te Wageningen, in 1952 onder leiding van de architect ir. M. Bolten gebouwd, kunnen wij als meest moderne navolging van de compositie van het voorplein van de Voorst beschouwen.

²⁵ Coll. jhr. dr. J. M. van Haersma de With van de beide Pollen.

²¹ Coll. H. G. the Duke of Wellington, Apsleyhouse, Londen.

²² Coll. Stichting van der Vliet op Elswout.

²³ Coll. Bodel Nijenhuis, Univ. Bibl., Leiden.

weerszijden van de toegang tot het voorplein bevinden, later haaks aan de langgerekte bouwhuizen toegevoegd. Marot zou eventueel de hand hierin gehad kunnen hebben, zo contrasteert deze toevoeging met de hier aanwezige nuchtere langgerekte zeer streekeigen bouwhuizen.

De beide bouwhuizen, welke het voorplein van Schoonheten bij Raalte een gebogen omsluiting geven (afb. 12), kunnen als een meer elegante oplossing van dit principe beschouwd worden ²⁶.

Tenslotte kunnen wij, tot de Voorst terugkerend, vaststellen, dat — hoe onduidelijk het ook moge blijven wie de opdrachtgever en de architecten voor dit huis waren — de opzet van het ontwerp in vele opzichten zijn tijd ver vooruit is geweest. Als uitgangspunt voor het ontstaan van de Voorst kan de maquette als een merkwaardig document beschouwd worden. De Engelse kenmerken, die hier in zo sterke mate aan de dag treden, kan men bezwaarlijk voorbij zien.

²⁶ Bouwhuizen die wel gebogen zijn doch minder sprekend als die van Schoonheten treft men aan op Windesheim en het Manpad, terwijl de toegevoegde vleugels op het Huis ten Bosch ook een oplossing voor het decor van het voorplein geven. Evenzo de gebogen uitbreidingen van het huis Groeneveld bij Baarn, hoewel in dit laatste slechts sprake is van toevoegingen aan het herenhuis zelve.

SUMMARY

King William III, Stadtholder of the Netherlands, was a keen huntsman. His hunting-seats in the Veluwe (Dieren, het Loo) as well as a hunting-lodge, put up for him at Rosendael on the estate of a friend, provided accommodation wherever the king preferred to spend the night. The author assumes that de Voorst, a country house belonging to Arnold Joost van Keppel, one of William's favourites, was another such pied à terre. At The Hague, too, Keppel had a town residence, thanks to the Kings protection.

Apart from being responsible for van Keppel's elevation to the peerage and increased wealth, the King must have enabled him—by contributing directly or indirectly—to build de Voorst. Yet, in spite of many efforts made to trace its architectural history, no relevant records have been found either in the Royal Archives in England or

Bij het bezien van Marots werken krijgt men het gevoel dat het model van de Voorst moeilijk aan Marot toegeschreven kan worden, tenzij deze zich de Engelse tradities in veel hogere mate had eigen gemaakt, dan wij tot nu toe aannemen. Niet voor niets spreekt de *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* in het deel *Gelderland* van 1741 ²⁷, waar de Voorst ongeveer vijftig jaar na de voltooiing behandeld wordt: „Het is alle zins Vorstelijk gebouwd. . . De werkluiden waren voorbedagtelijk uit Engeland herwaards ontboden, en hebben, in alles, de keurlijkste Engelse wijze van schikken en versieren opgevolgd. Met één woord Bouwkundigen houden dit Huis voor het netste Landhuis der vereenigde Provinciën”. En in 1827 schreef Goetghebuer ²⁸ in zijn *Choix des Monumens, édifices et maisons les plus remarquables du Royaume des Pays-Bas* betreffende de Voorst: „Le plan conçu par un ARCHITECTE ANGLAIS, se fait remarquer par sa forme élégante tenant du genre d'architecture de son compatriote Inigo Jones” . . .

Zou men nog duidelijker aanwijzingen kunnen wensen?

²⁷ *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, III, *Gelderland* Amsterdam 1741, blz. 391.

²⁸ P. J. Goetghebuer, *Choix des monumens, édifices et maisons les plus remarquables du Royaume des Pays-Bas*, Gent 1827, blz. 56-57.

DE VOORST

BY JHR. H. W. M. VAN DER WIJCK

in the Stadtholder's archives in this country. The suggestion that van Keppel should have been presented with the house by the King did not crop up until 1740. Some entries in the archives of the „Nassausche Domeinen” show payments for travelling expenses to Jacob Roman, Architect to the Stadtholder, who visited de Voorst and het Velde, and they might warrant the supposition that the King was financially interested in the building. The family archives of the present Earl of Albemarle contain no records relating to the house at all.

It may be assumed that the construction of the house was undertaken about 1695 and not yet completed by 1697, the year when van Keppel was raised to the rank of Earl of Albemarle.

An engraving of a bird's eye view of house and park by Daniel Marot has been preserved. En-

gravings of interiors or actual interiors by Marot that still exist or survived until 1943 convinced Ozinga (*Daniel Marot*, p. 78), that the house was inspired in nearly every respect by Marot's ideas. A striking resemblance between de Voorst and het Loo such as it was completed in 1687 seems to suggest that Marot had a hand in the design. The Bodel Nijenhuis Collection at Leiden, however, contains seven interior plans for de Voorst by Jacob Roman, while the inscription of an engraving by Schenk mentions Roman in connection with the house. It seems impossible to say with certainty who was the architect and to what extent there was a collaboration between several masters.

Another possibility is presented by a wooden scale model which shows English characteristics. It is very similar in plan to the design of the house as first conceived, and consists of a main building, connected on either side with low office wings by means of Ionic colonnades on a ground-plan of concave quadrants. There is also a remarkable similarity with regard to the main block, which consists of a half-basement and a superstructure of two storeys of equal height. On the other hand the actual building differed from the model in more than one respect. Part I of *Vitruvius Britannicus* gives several instances of colonnades on a similar groundplan, linking up the main building with the wings, which shows that they were very popular in England about 1715. The first version of het Loo (1687) is

an example of the same type in this country. Mr. John Harris of the R.I.B.A. has drawn the author's attention to Hackwood Park in Hampton (1683), which he is inclined to ascribe to William Talman. A later example of the same type is Buckingham House (c. 1705). There must have been a considerable interchange of ideas and influences between the two countries at that time. Gibbs, too, designed a type of country-house much akin to de Voorst.

The colonnades emphasize the idea of an enclosed forecourt. In the first half of the 17th century the stress was entirely laid on the forecourt. In the new type of country-house the house and forecourt were no longer divided by a moat, and the wings developed from simple longish buildings into intricate structures with pavilions. The architect of de Voorst went so far as to connect the wings with the main building, an arrangement that was very popular in England. The office-wings were accessible only from the rear, again a normal solution in England, but very unusual in this country.

The English characteristics of the house could hardly be attributed to Marot unless his designs were affected by English traditions to a degree hitherto unassumed. One source (*Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, Part III) mentions English artisans, whereas Goetghebuer (*Choix des Monumens etc. du Royaume des Pays-Bas*, 1827) speaks of „un architecte anglais” in connection with de Voorst.

DE GESCHIEDENIS EN DE RESTAURATIE VAN HET HUIS DE VOORST

DOOR

C. A. BAART DE LA FAILLE

Het tegenwoordige huis, gelegen onder Eefde in de gemeente Gorssel, heeft een voorganger gehad, namelijk in de middeleeuwse havezathe „t Goet ter Voirst". Volgens overlevering lag het iets meer zuidwaarts aan de oever van de Berkel¹. Sinds 1561 was deze havezathe in het bezit van het geslacht Van Keppel door huwelijk van Aleid van der Voorst met Dirk van Keppel. De meest vermaarde telg van dit geslacht is Arnold Joost van Keppel² geweest, in 1669 geboren als zoon van Oswalt van Keppel en Reiniera Anna Geertruid van Lintelo. Reeds op jeugdige leeftijd trad hij als page in dienst van de stadhouder Willem III, in wiens gevolg hij begin november 1688 naar Engeland overstak. Behalve over een scherp verstand beschikte Arnold Joost bovendien over de gave om door zijn optreden de mensen met wie hij in aanraking kwam voor zich in te nemen. Door deze eigenschappen wist hij zich de grote vriendschap en het vertrouwen van Willem III te verwerven, en kwam zozeer bij hem in de gunst, dat zulks later wel eens ten koste ging van de positie zijner landgenoten Hans Willem Bentinck, Earl of Portland en Godard van Reede, Earl of Athlone. Hoewel zijn karakter in beschrijvingen van die tijd niet onverdeeld gunstig beoordeeld werd, bleek Arnold Joost naast de van nature teruggetrokken Willem III

¹ J. de Graaf, *Uit Gorssels verleden*, Deventer 1926, blz. 98.

² Arnold Joost van Keppel werd op 30 januari 1670 te Zutphen gedoopt. Hij volgde zijn vader op als heer van de Voorst en werd daarmee op 25 juni 1686 beleend. Op 4 oktober 1692 werd hij in de ridderschap van de Graafschap Zutphen geadmitteerd. Bij donatie van de Koning-Stadhouder werd hij op 14 juli 1699 beleend met de heerlijkheid Acquoy, waardoor hij eveneens werd opgenomen in de ridderschap van Holland en West-Friesland. Hij ondertrouwde te Zutphen op 3 juli 1701 met Geertruyt Johanna Quinera van der Duyn, uit welk huwelijk op 5 juni 1702 werd geboren: William Anne van Keppel (tweede graaf van Albemarle). Arnold Joost stierf te 's-Gravenhage op 30 mei 1718 en werd evenals zijn ouders in de Kerk te Warnsveld begraven.

over een groot talent als „grand seigneur" te beschikken, die de gang van zaken aan het hof in belangrijke mate naar zijn hand wist te zetten. Na de troonsbestijging van Willem III verbleef Arnold Joost veelal in Engeland, en diende hem ook in verschillende militaire posten. Bij besluit van 10 februari 1696 werd hij door de Koning-Stadhouder begiftigd met de titels Baron Ashford, Viscount Bury en Earl of Albemarle, terwijl hem op 5 juni 1700 de ridderorde van de Kouseband werd verleend. In de loop van die jaren schijnt Arnold Joost steeds meer in de gunst van Willem III te zijn gestegen, hetgeen ook hieruit blijkt dat hij, die van huis uit een arme landedelman was, begiftigd werd met enorme sommen geld om de grote staat te kunnen voeren die zijn hoge positie vereiste, en bovendien met bezittingen die rijke inkomsten opleverden.

Inmiddels breidde Arnold Joost het grondgebied van de Voorst, dat hij in 1685 door vererving in zijn bezit had verkregen, aanzienlijk uit door het aangrenzende „t Velde" en de heerlijkheid „den Dam" aan te kopen³. Waarschijnlijk na afbraak van de oude Voorst liet hij zijn moeder in het Huis 't Velde wonen, maar niet dan nadat hij in de laatste jaren van de 17de eeuw het had laten vergroten en verbouwen naar de smaak van de tijd. Wij mogen aannemen dat de architect Jacob Roman met de leiding van dit werk belast werd⁴. Deze Jacob Roman (1640-1716)⁵, uit 's-Gravenhage afkomstig, was o.m. stadsarchitect van Leiden van 1681 tot 1689, waarna hij in 1689 werd benoemd tot architect

³ Op 13 mei 1692 verkreeg Arnold Joost „Edelman van de Bedt-Camer van Sijn. Con. Maj. van Groot Britanien" bij cessie de rechten van verwin op het Velde. Na gedaan verwin werd hij op 30 juni 1694 door de Gelderse leenkamer met het Velde beleend. Na aankoop van den Dam werd hij hiermede op 1 november 1701 beleend.

⁴ Archief Nassausche Domeinen. Ordonnantieboek 1699-1702, betaling van 7 juli 1701 aan Jacob Roman.

⁵ Vgl. J. Terwen-de Loos, „Jacobus Roman", *Bouw* 15 (1960), blz. 704 e.v.

Afb. 1. Arnold Joost van Keppel, Earl of Albemarle. Schilderij van Sir Godfrey Kneller.
(Londen, National Portrait Gallery)

Afb. 2. De Voorst; waterverftekening van A. Vlogman, 1836, in het bezit van de heer Breukink te Warnsveld.

Afb. 3. De Voorst in 1909 met de na 1875 gebouwde zuidelijke dienstvleugel.

van de Koning-Stadhouder, voor wie hij al eerder opdrachten had vervuld. Zo kwam onder zijn leiding in de jaren 1685-1689 het Loo tot stand, terwijl hij in 1685-1686 voor Willem Adriaan van Nassau-Odijk tussen de reeds bestaande zijvleugels het hoofdgebouw van het slot Zeist bouwde⁶. Het zal mede onder invloed van zijn koninklijke beschermer zijn geweest, dat Arnold Joost van Keppel, die zijn hoge positie ook in Gelderland tot uitdrukking wilde brengen, in het begin van het laatste decennium der 17de eeuw besloot Jacob Roman te belasten met de bouw van een nieuw huis op zijn bezitting de Voorst. En bovendien is het zeer waarschijnlijk dat onder dezelfde invloed enige jaren later Daniel Marot een opdracht ontving tot het maken van ontwerpen voor bepaalde onderdelen van het huis en zijn naaste omgeving. De uit Parijs afkomstige graveur en architect Daniel Marot (1661-1752)⁷ vestigde zich in 1686 te 's-Gravenhage, en werd in dat zelfde jaar reeds betrokken bij de bouwactiviteit van de stadhouder en diens gunstelingen. Wij weten dat hij een belangrijk aandeel had o.a. in de totstandkoming van het Loo en het slot Zeist door zijn ontwerpen voor interieurs en tuinaanleg. De hier begonnen samenwerking met Roman, werd bij de realisering van het project van de nieuwe Voorst gecontinueerd⁸. Om trent het aandeel van de beide architecten in deze

bouw verkeren wij bij gebrek aan archivalische gegevens in onzekerheid. Doch wel kunnen wij met stelligheid Jacob Roman aanwijzen als de architect van het souterrain (sterke overeenkomst met het onderhuis van slot Zeist), zoals het voornaamste deel van de inwendige decoratie der interieurs en verder de gehele tuinaanleg met zekerheid kunnen worden toegeschreven aan Daniel Marot (bewaard gebleven ontwerpen in de vorm van gravures⁹). De overlevering wil dat de Koning-Stadhouder het huis de Voorst op zijn kosten liet bouwen, en het daarna aan Arnold Joost ten geschenke gaf. Het lijkt ons evenwel waarschijnlijker toe dat hij uit zijn particulier vermogen puttende, door het verlenen van financiële giften Van Keppel in staat stelde dit waarlijk vorstelijke huis te doen bouwen. Het is namelijk bekend, dat Arnold Joost in 1692 zeer aanzienlijke bedragen geld naar Holland liet overmaken. Het was kennelijk de bedoeling van Willem III om bij de voltooiing van de Voorst ook de positie van de bezitting in bestuurlijk opzicht te consolideren, want op zijn voorstel werden de goederen van de Voorst, het Velde en den Dam door de Staten van Gelderland op 18 oktober 1700 tot een hoge heerlijkheid verheven. Een viertal reisbeschrijvingen uit de eerste helft van de 18de eeuw¹⁰, geven in een gedetailleerde opsomming de indrukken weer van de bezoekers aan het huis en de tuinen. Hoewel de beschrijvingen hier en daar niet met elkaar te rijmen zijn, hebben ze bijgedragen tot de reconstructie van de plattegronden (fig. 1) en geven ze ons een vrijwel compleet beeld niet alleen van de welhaast legendarische rijkdom en weelde waarmede het huis was gebouwd en ingericht, maar — hetgeen veel belangrijker is — in de eerste plaats van de vorstelijke allure ervan, die gefundeerd was in de cultuur van de tijd waarin het tot stand kwam. De blijkbare trots op dit alles, waarmede het personeel van de familie

⁶ R. Meischke, „Het slot te Zeist”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 14 (1961), kol. 33 e.v.

⁷ M. D. Ozinga, *Daniel Marot, de schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938. P. J. Jessen, *Das Ornamentwerk des Daniel Marot*, Berlijn 1892.

⁸ Zie over de Voorst: *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, III, *Gelderland*, Amsterdam 1741, blz. 391. — P. Schenk, *Delineatio Domus Recreationis ... illustriss. dni. Arnoldi Justi Toparchae de Keppel* (± 1700). — P. J. Goetghebuer, *Choix des monumens, édifices et maisons les plus remarquables du Royaume des Pays Bas*, Gent 1827, blz. 56-57. — F. Lenygon, „De Voorst”, *The Art Journal* 1911, blz. 404 e.v. — J. de Graaf, „Het kasteel „De Voorst”, *Buiten* 5 (1911), blz. 424 e.v.; 436 e.v. — Dezelfde, „Het huis „De Voorst” en zijne bewoners”, *Gelre* 21 (1918), blz. 51. — H. M. Werner, *Verhandelingen op gebied van geschiedenis en kunst*, Arnhem 1926, blz. 97 e.v. — M. D. Ozinga, o.c., blz. 77 e.v. — D. J. G. Buurman, „De Voorst”, *Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen” 1948-1958*, Arnhem 1959, blz. 62 e.v. — E. H. ter Kuile, *Het Kwartier van Zutphen = De Ned. mon. v. gesch. en kunst*, III, 2, 's-Gravenhage 1958, blz. 91 e.v. — *Catalogus Herdenkingstentoonstelling De Stadhouder-Koning en zijn tijd*, Rijksmuseum Amsterdam 1950, blz. 137.

⁹ P. Jessen, *Das Ornamentwerk des Daniel Marot*, Berlijn 1892, blz. 13, 14, 33, 53, 108, 110, 116, 117, 118, 147, 149, 256.

¹⁰ *Journal van de Reyse door de Advocaet Beckering en Redger Bolhuis in 't jaer 1705 met de chaise gedaen* (Rijksarchief Groningen). Reisbeschrijving van de architect Leonhard Christoph Sturm in een brief van 2 juli 1716 (*Gelre* 27 (1924), blz. 243). Beschrijving van een bezoek op de Voorst in 1735 door Pompe van Meerdervoort. *Journal van een Plaisir Reisje van Groningen naar Kleef in 1740 door P. Muntinghe, A. H. W. de Vriese, M. van Bolhuis en Theodorus Beckering* (*Navorser*, 1895).

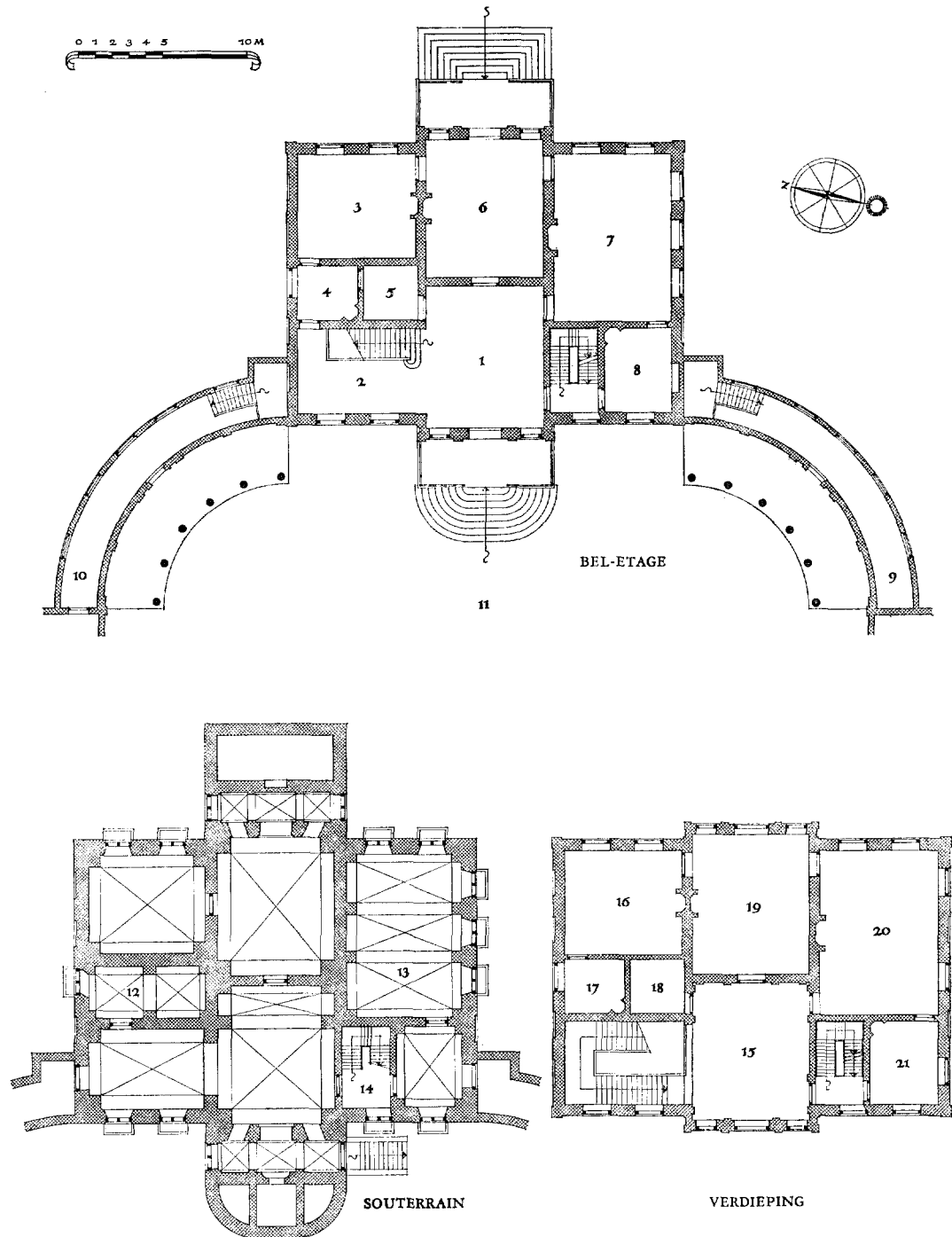

Fig. 1. Reconstructie der plattegronden van het hoofdgebouw in 1700. Schaal 1 : 400. Legenda: 1 voorhuis; 2 hoofdtrap; 3 slaapkamer van de graaf en de gravin; 4 kleedkabinet; 5 garderobe; 6 ontvangkamer van de gravin; 7 eetzaal van de koning; 8 schrijfkabinet van de graaf; 9 gang naar de keukens; 10 gang naar de stallen; 11 bassecour; 12 porceleinkelder; 13 zomereetzaal; 14 diensttrap; 15 spiegelkamer; 16 slaapkamer van de hertog van Marlborough; 17 kleedkabinet; 18 garderobe; 19 spreekkamer van de koning; 20 slaapkamer van de koning; 21 kleedkabinet van de koning.

Van Keppel de bezoekers door de vertrekken rondleidde, spreekt duidelijk uit het commentaar dat ons in deze verslagen wordt overgeleverd, getuige het vermelden van de hoge bedragen die aan de verschillende onderdelen en aan het totale complex waren gespendeerd. Zo werd verteld dat de kosten van de bouw tezamen met die van de stoffering en meubilering 42 tonnen gouds hadden bedragen, en werd speciale aandacht besteed aan de verguld koperen oplegsloten (afb. 11) van de binnendeuren „met zes grondels of knippen”, waarvan enkele 500 gulden zouden hebben gekost.

Bij de aanleg van de tuinen heeft blijkbaar de bedoeling voorgezeten de vermaarde Franse voorbeelden uit die tijd na te volgen. Bij besluit van 29 oktober 1697 werd Arnold Joost door de Magistraat van Zutphen namelijk vergund „door seeckere machine” water aan de Berkel te onttrekken om daarmee de fonteinen in zijn tuin te laten functioneren. Later bleek dat deze waterwerken veel ongerief opleverden voor de boerderijen en de watermolens die van de watertoevoer in de Berkel afhankelijk waren. Bovendien was men klaarblijkelijk van de autocratische handelwijze, die Arnold Joost eigen was, in het geheel niet gediend, want kort na de dood van de Koning-Stadhouder, in 1702, hadden de inwoners van Zutphen het recht al in eigen hand genomen door de scheidspalen van de heerlijkheid uit de grond te trekken, terwijl de omwonende boeren zich niet ontzagen enkele pas aangelegde toegangswegen naar het huis om te spitzen en de toevoerkanalen van de waterwerken onklaar te maken. Bovendien werd onder invloed van de stad Zutphen op 4 april 1705 aan de Voorst het recht van hoge heerlijkheid weer ontnomen. In feite werd hiermede het verval van de luisterrijke staat van de bezitting reeds ingeluid.

Na het overlijden van Arnold Joost van Keppel in 1718, verloren de nakomelingen van hem die de Voorst had gemaakt tot het belangrijkste lusthuis in de Verenigde Provinciën, bij het verstrijken der jaren langzamerhand alle belangstelling voor het erfgoed in het land van hun herkomst. In 1759 werd de Voorst dan ook door George van Keppel, derde graaf van Albemarle, die permanent in Engeland woonde, verkocht, waarna het achtereenvolgens in het bezit van de families Van Lynden, Bentinck en Van Neukirchen overging. Het is waarschijnlijk in de jaren van overgang van de 18de naar de 19de eeuw geweest, dat de Marottuinen vervangen zijn door

een aanleg in Engelse landschapstijl, waarbij ook de prachtige oprijlaan in de as van het hoofdgebouw werd opgeofferd (afb. 2). In 1846 werd de gehele bezitting, waartoe dus ook het huis behoorde, in openbare veiling gebracht, waarbij een Zutphense speculant: G. B. F. Hesselink het goed in eigendom verwierf. Maar al te spoedig bleek dat deze verkoping voor het huis noodlottige gevolgen zou hebben, want reeds in hetzelfde jaar liet de nieuwe eigenaar het dak met zijn zware loodbekleding, een deel van de betimmeringen met daarin opgenomen schilderingen, alsmede wandtapijten, een aantal van de deursloten en de gehele hoofdtrap¹¹ slopen om deze te gelde te maken. De beide dienstgebouwen met hun colonnaden en verbindingsgangen was eenzelfde lot beschoren¹². Indien het hoofdgebouw dan ook in 1850 niet reeds weer was overgegaan in handen van eigenaren, die het met meer respect behandelden, was er hoogstwaarschijnlijk niets van overgebleven. Aanvankelijk werd L. C. E. van Stuyvesant Kiere eigenaar, die het goed enkele jaren later verkocht aan jhr. F. X. J. van Nispen tot Pannerden. Nadat het huis voorzien was van een nieuw, doch aanzienlijk lager dak dan het oorspronkelijke, en ook inwendig weer bruikbaar was gemaakt, werd het door laatstgenoemde koper betrokken en bewoond tot 1875. In dat jaar werd de Voorst namelijk in eigendom verworven door H. G. J. Völcker van Soelen, die de bedoeling had om er zich blijvend te vestigen. Hij liet een nieuwe orangerie bouwen ongeveer op de plaats van de in 1846 afgebroken zuidelijke dienstvleugel (afb. 3), herstelde inwendig een en ander en gaf in 1899 opdracht tot het kopieëren van het algemeen fraaie hek op de brug, waarvan het origineel reeds vroeger naar de tuin van het Rijksmuseum in Amsterdam was overgebracht (afb. 7).

Zijn tweede zoon, E. C. K. Völcker van Soelen, aan wien het geheel in 1908 als erfdeel was toegevallen, had zich tot taak gesteld het huis met de bijgebouwen en de tuinen — althans voorzover hij dit verantwoord en nodig oordeelde — in ere te herstellen, met het uiteindelijke doel om nog iets van hun oude luister in de herinnering terug te roepen. Hij begon in 1908 met het doen aanleggen van tuinen aan de noord- en zuidzijde van het huis naar ontwerp van Leonard

¹¹ Vertrek nr. 2.

¹² De bestemming van enkele dezer in die tijd verwanselde objecten is ons bekend. De aan het slot van dit artikel opgenomen lijst geeft daarvan een overzicht.

Springer. Daarna gaf hij in 1909, aan de architecten M. A. en J. J. van Nieukerken een opdracht tot het maken van plannen voor een restauratie, die in 1909-1910 tot uitvoering kwam. De resultaten van dit werk waren als volgt: Het omstreeks 1850 herbouwde dak op het hoofdgebouw werd bekroond door een houten balustrade met vier schoorstenen. De reeds bestaande zuidelijke dienstvleugel werd gecompleteerd met eenzelfde vleugel aan de noordzijde van het huis¹³, terwijl de gebogen colonnaden werden gekopieerd naar de inmiddels elders gebruikte zandstenen kolommen van de oorspronkelijke bouw. Door de gewijzigde bestemming van de dienstvleugels, bleven de verbindingsgangen met het hoofdgebouw, als niet strikt noodzakelijk voor de bewoning, achterwege. Voorts werd een afsluiting gemaakt van de bassecour (welke van een fraaie gefigureerde bestrating werd voorzien) door middel van smeedijzeren hekken (met het familiewapen der Völckers) tussen zandstenen pijlers, welke afsluiting de bijgebouwen met de kademuren van de gracht aan de voorzijde verbindt. Deze nieuwe aanleg in de trant van de Lodewijk XIV-stijl, die, binnen de geboden mogelijkheden van dat ogenblik, getuigt van groot vakmanschap en het vermogen om met bescheiden middelen een gave conceptie te bereiken, is thans nog geheel aanwezig (afb. 4 en 5).

Wij mogen intussen niet verhehlen, dat het toen bereikte resultaat ver verwijderd was van datgene wat in de loop van de 18de en 19de eeuw verloren was gegaan. Weliswaar had men de ruimtewerking van het voorplein grotendeels hersteld, maar de veel kleinere bijgebouwen met hun gebogen schilddaken zijn in vergelijking met de oorspronkelijke architectuur, minder gelukkige elementen in het totale aspect.

Na de totstandkoming van dit herstel beleefde de Voorst tot omstreeks 1940 een periode van welstand, niet in het minst omdat de eigenaar het huis permanent in gebruik had en het met grote toewijding onderhield. In 1943 werden de gebouwen, die reeds enkele jaren onbewoond waren, gevorderd voor tijdelijke huisvesting van het Departement van Koloniën. Tijdens het uitvoeren van verwerk aan de gevels in opdracht van de Rijksgebouwendienst vatte het houtwerk vlam ten gevolge van het onvoorzichtig afbranden van oude verflagen. Hierdoor brandde het

hoofdgebouw in de nacht van 19 op 20 augustus 1943 grotendeels uit, waarbij, behalve het dak en de vloeren, tevens een belangrijk deel van de betimmeringen en de stucplafonds vernietigd werd (afb. 6 en 10).

De architect M. A. van Nieukerken heeft daarna maatregelen getroffen om de restanten van het gebouw te beschermen tegen weersinvloeden, terwijl het gedeelte, dat van de kostbare betimmeringen e.d. nog uit de brand was gespaard gebleven, zorgvuldig werd bijeengebracht om te zijner tijd mogelijk weer te worden toegepast. Tot overmaat van ramp zijn deze fragmenten enkele dagen voor de bevrijding van de Achterhoek in 1945 door Duitse militairen vernield en datgene wat daaraan ontkwam werd in de maanden die volgden vervreemd¹⁴. Het was inderdaad een onherstelbare ramp, die het gebouw trof, omdat het hierdoor beroofd werd van zijn onvervangbare interieurs, welke definitief verloren gingen.

In 1951 kocht de Stichting Pensioenfonds voor het personeel van de Nederlandse Heidemaatschappij de gehele bezitting, waaronder dus ook de ruïne van het Huis was begrepen, van H. G. J. Völcker van Soelen, die in 1943 door vererving eigenaar geworden was. De intact gebleven bijgebouwen werden spoedig door de Heidemaatschappij in gebruik genomen voor hun nieuwe bestemming, namelijk die van scholingscentrum voor de door haar gegeven opleidingscursussen. Intussen zag de directie van de Nederlandse Heidemaatschappij uit naar de mogelijkheden om het herstel van het hoofdgebouw op enigerlei wijze ter hand te nemen. Nadat het niet mogelijk bleek een bevredigende financiering van de herbouw — zij het dan ook voorlopig op summiere wijze — te verwezenlijken, werden in 1955 met de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen” onderhandelingen gevoerd tot overname van het gehele complex van gebouwen en voorplein. In de loop van dat jaar kwam men tot overeenstemming, terwijl de overheid (dit zijn de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, de Provinciale Staten van Gelderland, en het gemeentebestuur van Gorssel) met de Stichting als nieuwe eigenaresse een regeling trof tot subsidiëring in de restauratiekosten. Een aanzienlijk deel daarvan bleef overigens voor rekening van de Heidemaatschappij, die de gebouwen na de restauratie als huurster in gebruik zou nemen. Te-

¹³ Hierin bevindt zich de z.g. jachtkamer en verder logeervertrekken — tegenwoordig de woning van de Huismeester.

¹⁴ Oorlogsschaderapport van M. A. van Nieukerken. Arch. Monumentenzorg.

GESCHIEDENIS EN RESTAURATIE VAN DE VOORST

Afb. 4. De Voorst na de restauratie in de jaren 1909-1910.

(Foto Steenberg, 1911)

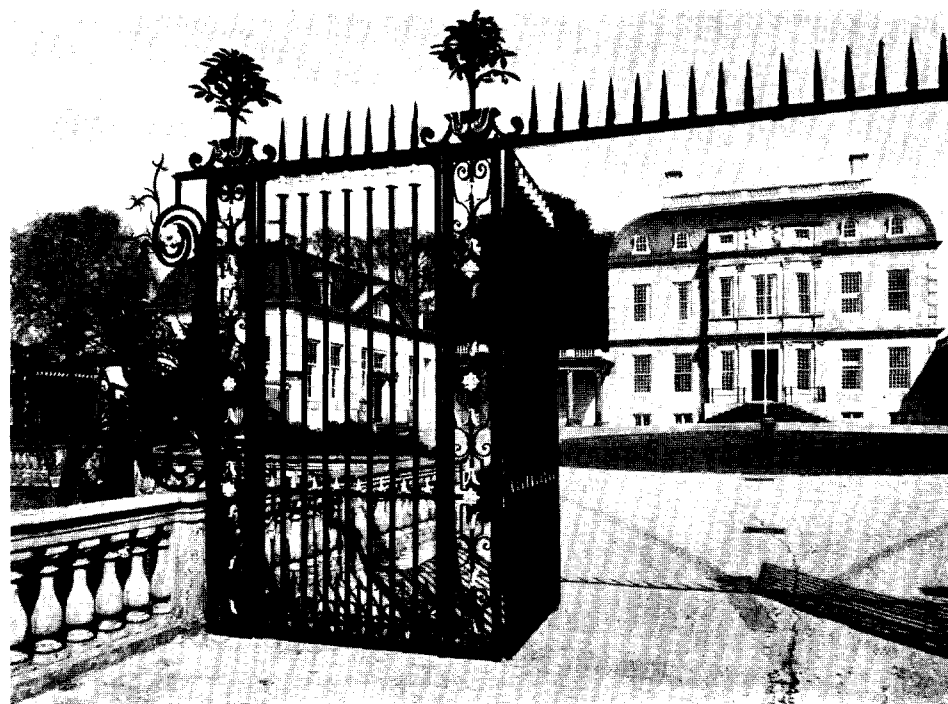
Afb. 5. Achterzijde voor de brand.

(Foto Monumentenzorg, 1939)

Afb. 6. Het in 1943 uitgebrande hoofdgebouw.

(Foto Monumentenzorg, 1947)

Afb. 7. De Voorst na de restauratie.

(Foto Kon. Ned. Heidemaatschappij, 1960)

vens werd besloten dat de uitvoering der restauratie zou geschieden onder leiding van de Bouwkundige Dienst dier Maatschappij.

Het zou evenwel nog tot april 1957 duren eer de feitelijke overdracht tot stand kwam; in mei van dat jaar werd met de restauratie een aanvang gemaakt. Het gehele werk nam een periode van drie jaar in beslag, zodat het hoofdgebouw in mei 1960 in gebruik kon worden genomen voor zijn bestemming van centrum voor het houden van vergaderingen en ontvangsten zomede van opleidingscursussen.

De restauratie.

De restauratie van het hoofdgebouw heeft geduurd van mei 1957 tot mei 1960. Tijdens deze periode zijn maar weinig bijzonderheden aan het licht gekomen die ons nadere gegevens kunnen verschaffen omtrent de bouwgeschiedenis. In zekere zin is dit verklaarbaar uit het feit dat de hoofdgedachte van de oorspronkelijke conceptie tamelijk consequent gevolgd is tijdens de uitvoering. Na de brand van 1943 waren alleen de kale muren blijven staan, met alle gewelven van het onderhuis en restanten houtwerk van balklagen, ramen en deuren. Omtrent de gevolgde werkwijze voor de uitvoering der kamerbetimmeringen bleek, dat men bij de bouw in vertrek nr. 8 met krijt de contouren voor het snijwerk aan de hoekschouw op het ruwe pleisterwerk had geschetst (afb. 10) en in vertrek nr. 6 het lijstwerk van de betimmering, kennelijk met het doel de proporties ervan in de ruimte te kunnen beoordelen. In dit verband is het wellicht goed om te vermelden, dat onlangs bij de voorbereiding van de restauratie van het naburige huis het Velde in een kabinet op de bel-etage soortgelijke schetsen op het pleisterwerk te voorschijn kwamen die eenzelfde hand verraden. Men weet namelijk dat ongeveer in dezelfde tijd dat de bouw zijn voltooiing naderde, het Velde verbouwd werd. Het zandstenen bordes voor de hoofdingang dat hierbij tot stand kwam is — hoewel veel kleiner — identiek aan dat van de Voorst.

Zijn de verdere bijzonderheden, die bij het begin van het werk onze aandacht vroegen op het eerste gezicht schijnbaar onbelangrijk, toch heeft het wellicht ter wille van het trekken van verdere conclusies zin ze te vermelden. Het bleek namelijk dat men tijdens de bouw enkele onderdelen van het uitgevoerde werk gewijzigd heeft. Verschillende vensteropeningen in de noordgevel

zijn aan de binnenzijde met halfsteens metselwerk in dezelfde baksteen als die voor de gevels gebruikt was gesloten, terwijl de zandsteenbekleding in de vensternissen werd aangeheeld. Bovendien was de gedaante van de juistgenoemde hoekschouw in vertrek nr. 8 niet gebaseerd op de schets, die op het pleisterwerk werd aangetroffen (afb. 10). Ook werden op enkele plaatsen dichtgemetselde of gewijzigde doorgangen gevonden, hoewel het duidelijk was dat de hoofdingang van de ruimten steeds dezelfde is gebleven.

De beide keldervensters direct achter de aansluiting der colonnaden aan het hoofdgebouw geven duidelijk latere wijzigingen aan in de zandsteenomlijsting. Hieruit kan men de gevolgtrekking maken dat op deze plaats doorgangen zijn geweest van de in 1846 gesloopte gangen achter de colonnaden die verbinding gaven naar het onderhuis.

De merkwaardigste vondst betrof evenwel de aanwezigheid van naar de goten flauw hellende bouwnaden in enkele muren ter hoogte van de zolderverdieping. Dit wijst er o.i. op dat men in een beslissend stadium de bouw heeft gestaakt, waarbij het hoofdgebouw tijdelijk afgedekt werd met een nooddak. Na voortzetting van het werk zijn de binnenmuren voltooid met een enigszins afwijkende soort baksteen. Deze omstandigheid wijst er op, dat de bouw in het laatste decennium van de 17de eeuw enkele jaren onderbroken werd, mogelijk omdat de bouwheer tot andere inzichten kwam t.a.v. het ontwerp. Tenslotte mag niet onvermeld blijven dat de kozijnstijlen van enkele bewaard gebleven oorspronkelijke schuiframen niet zoals in de 18de eeuw gewoonlijk het geval was uit één massief stuk hout bestonden, maar uit een aantal afzonderlijke delen om de gewichtkoker waren samengesteld. Deze constructie is ook aangetroffen bij schuiframen van het slot te Zeist¹⁵, die van het kasteel Eerde te Ommen en van het huis het Velde. In het algemeen vertonen de schuiframen van de Voorst trouwens een opvallende gelijkenis met die van het Loo en het slot te Zeist. De meerderheid dezer schuiframen bestond namelijk uit boven- en onderramen, elk met een ruitverdeling van vijf ruiten in de breedte en vijf ruiten in de hoogte, hetgeen het praktische voordeel heeft dat de vensters over een zo groot mogelijk deel van het oppervlak kunnen worden geopend.

Op het tijdstip waarop met de uitvoering der herbouw, gepaard gaande met een restauratie van

¹⁵ Meischke, o.c., kol. 43 e.v.

de waardevol geachte restanten van het oorspronkelijke corps de logis, een aanvang werd gemaakt, troffen wij het souterrain in een vrijwel complete staat aan, evenals de binnen- en buitenmuren. Het onderhuis was evenwel door vandalisme en door inwerking van de weersinvloeden zo zwaar beschadigd dat een totale restauratie geboden was. Door aantasting van de uitslaande brand was de zandsteenbekleding der gevels vooral boven de vensters van de verdieping over een groot oppervlak verpulverd, zodat een aantal stukken moest worden ingeboet, terwijl enkele pilasterkapitelen dienden te worden vernieuwd met een deel van de stenen kroonlijst van het middenrisaliet aan voor- en achterzijde. Alle binnenmuren konden door herstel en gedeeltelijke vernieuwing worden behouden.

De opdrachtgevers hadden zich als uiteindelijk doel voor ogen gesteld het exterieur zoveel mogelijk te herstellen in zijn oorspronkelijke staat en door een herbouw van het interieur dit gebouw geschikt te maken voor zijn nieuwe bestemming. Daarom is getracht aan de hand van de beschikbare gegevens, die de ruïne zelf opleverde, gecombineerd met alle historische documentatie in de vorm van gravures uit de bouwtijd en beschrijvingen van tijdgenoten, welke konden worden bijeengebracht, tot een zo volledig mogelijk herstel te komen van de Voorst. Behalve de vogelvlucht perspectief van Daniel Marot (zie vorige artikel, afb. 1), evenals de verschillende ontwerpen voor onderdelen van huis en tuinen, welke in zijn gravureboeken zijn afgebeeld, hebben de interieurtekeningen van Jacob Roman en vooral de serie gravures van Petrus Schenk (vorige artikel, afb. 3 en 4) in dit opzicht uitstekende diensten bewezen. Een gelukkige omstandigheid voor de reconstructie van het exterieur was de aanwezigheid in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg van een aantal zeer bruikbare foto's van voor de verwoesting, terwijl de heren M. A. van Nieukerken en D. Völcker van Soelen ons eveneens foto's in bruikleen hebben afgestaan. Behalve door historische prenten konden wij verder niet beschikken over enige feitelijke gegevens betreffende het gebogen schilddak, dat in 1846 gesloopt was, zodat aan de hand van genoemde gravures de uitwendige vormgeving werd bepaald, met herstel van de geblokte loden hoekkepers. In hoofdzaak geldt ditzelfde voor de houten balustrade op het dak, de bekleding van de schoorstenen en de dakkapellen. Ook hierbij zijn de gravures ons tot een algemene leidraad geweest. Voor de balu-

stradevullingen tussen de pilasters is een klassiek motief van „gewonden banden” gekozen, dat Daniel Marot bij verschillende ontwerpen voor dit onderdeel heeft toegepast. In concrete zin heeft de houten balustrade van de hoofdtrap in het Loo naar ontwerp van Marot, welke dit bewuste decoratieve element vertoont, ons tot voorbeeld gediend.

Ten aanzien van de detaillering der schoorstenen met hun pilasters en kapitelen zijn twee gravures van Petrus Schenk tamelijk nauwkeurig (zie vorige artikel, afb. 3 en 4). De bekroningen der hekpijlers van het toegangshek voor het kasteel Weldam te Goor geven bovendien een nauwkeurig beeld van hetgeen de architect moet hebben bedoeld. De vormgeving der dakkapellen veroorzaakte meer moeilijkheden omdat de gravures niet exact genoeg zijn om tot een werkelijk betrouwbare reconstructietekening herleid te kunnen worden. Zij geven de indruk gebogen afdekkingen te hebben gehad die aan de voorzijde waren afgewerkt met architraaflijsten, aan beide zijden eindigende in voluten. Deze dakkapellen komen aan de Franse monumenten veelvuldig voor; zeer fraaie specimina kan men zien aan het kasteel Vaux le Vicomte, doch in ons land zijn ons slechts dergelijke dakkapellen bekend aan het kasteel ter Horst in Loenen (Gld.) en dan nog in een zeer primitieve vormgeving. Daarom hebben wij ons tenslotte beperkt tot een voorbeeld uit de Nederlandse Lodewijk XIV-architectuur, uiteraard met handhaving van de door de gravures geïnspireerde hoofdvormen.

Voorts werd een historisch juiste reconstructie van de ramen van essentieel belang geacht, omdat hun totale aspect bepalend is voor de schaal van de gevels. In feite is de aanblik van een monumentale gevel, waarbij men in later tijd de oorspronkelijke ramen heeft gewijzigd terwille van het verkrijgen van grotere glasruiten, vrijwel altijd een trieste aangelegenheid. Ook ten aanzien van het exterieur van de Voorst kon dit worden gezegd. Van de oorspronkelijke raamkozijnen waren nog zoveel restanten aanwezig, dat een herstel geen moeilijkheden opleverde; voor de ruitverdeling van de ramen zelf waren wij aangewezen op oude prenten, omdat de ramen van voor de verwoesting dateerden uit de 19de eeuw. De gravures van Schenk geven voor de ramen van de bel-etage en de verdieping (welke dezelfde maten hebben) een wisseldorpel aan in het midden van de hoogte, terwijl Jacob Roman in zijn interieurontwerpen ramen tekent met een

ruitverdeling van 5 in de breedte en 2 maal 5 in de hoogte; een type schuifraam, dat hij aan meerdere gebouwen uit die tijd heeft toegepast. De uit deze gegevens verkregen ruitmaten hebben bij toepassing voor de verschillende ramen in de vier gevels tot een eenheid van indeling geleid, waaruit men een grote mate van authenticiteit zou kunnen concluderen.

De hoofdtoegang in de voorgevel is voorzien van een stel paneeldeuren, terwijl de deuropening, die op het bordes aan de oostgevel toegang geeft tot de middenzaal aan de achterzijde, gesloten is met glasdeuren, zulks in afwijking van de oorspronkelijke toestand, om de ruimte een goede belichting te geven en terwille van het uitzicht in de tuin. Tijdens het maken van een directe verbinding tussen de bassecour en het souterrain door middel van een buitentrap, die leidt tot een toegang onder het bordes, werd geconstateerd dat op deze wijze een oorspronkelijke voorziening werd hersteld, omdat aan de rechterzijde van het bordes aanwijzingen voor een later uitgekomen deurkozijn tevoorschijn kwamen. De balustrade op dit bordes aan de voorgevel, welke in de 19de eeuw was vervangen door een houten hekwerk, werd hersteld met nieuwe gietijzeren balusters, verbonden door smeedijzeren staven, gelijk aan de intact gebleven balustrade aan de achterzijde van het gebouw en overeenkomstig hetgeen de gravures omtrent dit onderdeel aangeven.

De voornaamste overweging die in eerste instantie bij het herstel van het interieur heeft gegolden was de erkenning van het feit dat een reconstructie van de vorstelijke allure van de vertrekken, — welker architectuur deels bij de sloop van 1846 doch voornamelijk bij de brand in 1943 verloren was gegaan —, niet alleen een onmogelijke opgave zou zijn, ook al bij gebrek aan voldoende gegevens omtrent de oorspronkelijke conceptie uit het einde van de 17de eeuw, maar evenmin te verwezenlijken was door de enorme kosten, die zulk een onderneming zou vergen. Daarom werd besloten tot een herbouw — en wel met in verhouding tot het karakter van het huis zeer bescheiden middelen — van de verschillende ruimten zoals deze voor de verwoesting aanwezig waren, waarbij de oude indeling dus vrijwel geheel werd gehandhaafd, evenals de deuropeningen in hun oude dagmaten. Het tegenwoordige gebruik maakte het treffen van enkele voorzieningen in de verschillende dienstvertrekken noodzakelijk, terwijl de zolderverdieping, evenals dit voor 1846 het geval was geweest, opnieuw bruik-

baar werd gemaakt. Slechts ten aanzien van het souterrain kon er sprake zijn van een restauratie in de eigenlijke zin van het woord. In alle ruimten van dit onderhuis is de architectuur van zware bogen in schoon metselwerk, waartussen gepleisterde kruisgewelven zijn geslagen, hersteld. In een enkel vertrek konden de ten dele nog aanwezige vloeren bestaande uit een combinatie van platen Zweedse ölandsteen en wit marmer (welke kenmerkend is voor interieurs uit het laatst van de 17de eeuw) worden aangevuld, evenals de restanten van de bijzonder fraaie marmeren panelen uit de hal (vertrek nr. 1). De overblijfselen van de zandstenen keldertrap moesten prijsgegeven ten bate van een nieuwe beter beloopbare trap voor de communicatie tussen de verschillende verdiepingen, in de plaats van het vroegere diensttrappehuis.

Bouwgeschiedenis.

Omtrent de feiten, welke ons een inzicht zouden moeten geven in de factoren die bepalend zijn geweest voor de totstandkoming van dit in de Nederlandse bouwkunst unieke huis, tasten wij volkomen in het duister. Alle pogingen, in het werk gesteld om in de Engelse archieven gegevens te verkrijgen over zijn bouwgeschiedenis, zijn tot nu toe tevergeefs geweest. Wel beschikken wij over aanwijzingen door middel van een aantal gravures, waaruit een min of meer compleet beeld over de verschijningsvorm na zijn voltooiing is samen te stellen, hoewel deze aanwijzingen elkaar soms schijnbaar tegenspreken. Plaatsen wij dit beeld in de visuele voorstelling welke wij ons over de architectuur in de periode van het laatste kwart van de 17de eeuw hebben gevormd, dan is het mogelijk een samenstel van veronderstellingen op te bouwen, welke te zijner tijd naar wij hopen nog eens kan worden getoetst aan archivalische vondsten. Wij menen namelijk, dat de intensieve uitwisseling van ideeën tussen de verschillende Europese landen, waaronder ook ons land behoort, en welke de ontwikkeling van de Nederlandse bouwkunst in die periode sterk heeft beïnvloed, ook voor de Voorst een beslissende rol heeft gespeeld. De aanleiding tot deze veronderstelling werd in feite ingegeven door een paar foto's van een grote houten maquette voor een 17de eeuws huis, die voor de brand in het huis de Voorst werd bewaard (zie vorige artikel, afb. 5 en 6). Het ligt voor de hand dat wij in deze maquette het eerste ontwerp mogen zien voor dit huis, hoewel deze bewering nooit met zekerheid te bewijzen is omdat de oor-

spronkelijke tekeningen, waarin het ontwerp is vastgelegd, verloren zijn gegaan. De architectonische vormgeving die in dit model wordt weergegeven stemt deels met het ons bekende uiteindelijke resultaat overeen: namelijk de hoofdaanleg van corps de logis, dat geflankeerd is door lage dienstvleugels en daarmee verbonden door colonnaden in de Ionische zuilorde op een grondvlak van cirkelkwadranten en overdekte gangen daarachter. Ook in de conceptie van het hoofdgebouw is er opvallende gelijkenis, namelijk in de opbouw van twee even hoge verdiepingen boven een lage gedeeltelijk verzonken onderverdieping, evenals in de gevels. Er springen daarentegen ook enkele duidelijke afwijkingen in het oog; namelijk in het lage schilddak met fronton boven het middenrisaliet, de typisch Engelse schoorstenen en het feit dat de bestemming der dienstgebouwen bij de uitvoering van het plan onderling verwisseld is.

Vergelijkt men nu dit bewuste ontwerp met afbeeldingen van grote Engelse huizen¹⁶ uit die tijd, dan is de gelijkenis hierin wel bijzonder sprekend en wel voornamelijk door hun sterke verwantschap in plattegrond. Het blijkt namelijk, dat de hierboven omschreven aanleg van een hoofdgebouw dat door kwartcirkelvormige colonnaden ofwel door gesloten galerijen verbonden is met bijgebouwen, waarin aan de ene zijde het koetshuis en de stallen en aan de andere zijde de keuken en bediendenverblijven zijn ondergebracht, een in die tijd zeer gangbaar type huis in Engeland was. Weliswaar zijn die afgebeelde huizen alle ontstaan in het eerste begin van de 18de eeuw, doch wij weten dat sinds omstreeks 1660 in Engeland en in Schotland een aantal huizen van dit type werd gebouwd onder directe invloed van de Palladiaanse villa's in de omgeving van Venetië¹⁷.

Afgaande op deze gelijkenis zouden wij een hypothese kunnen ontwikkelen waarbij de mogelijkheid aanvaardbaar blijkt, dat het eerste ontwerp voor de Voorst door een Engelse architect gemaakt werd. Men zou zich de gang van zaken als volgt kunnen denken:

Arnold Joost van Keppel komt in het gevolg

¹⁶ Colen Campbell, *Vitruvius Britannicus or The British Architect*, Londen 1715-'23, I, pl. 43; II, pl. 46, 47: Buckingham House, London (1705); House at Sunbury (1712); House in Beaconsfield (1712). Zie ook vorige artikel kol. 159 en fig. 2.

¹⁷ Andrea Palladio, *I Quattro Libri dell' Architettura*: Villa Badoer in Fratta Polesine, Villa Trissina in Meledo, Villa Thiene in Montagnana.

van Willem III in 1688 naar Engeland. Hij weet zich daar een positie van hoge staat en rang te verwerven en daarmee een zeer groot fortuin. Onder de indruk van de grote Engelse huizen, die hij had leren kennen, zal bij Van Keppel de wens zijn opgekomen, zich in eigen bezittingen in Gelderland een huis te laten bouwen dat beter bij zijn nieuwe positie paste dan de oude Voorst. Daartoe in staat gesteld door de Koning-Stadholder, die zich daarmee tevens een nieuw pied à terre kon verschaffen, verleende hij omstreeks 1692 aan een Engelse architect de opdracht tot het maken van een ontwerp voor zulk een huis. De tekeningen met een maquette, welke de intenties van de ontwerper moest verduidelijken, werden vervolgens naar de Nederlanden gezonden en Jacob Roman ontving toen de opdracht deze plannen naar de plaatselijke omstandigheden pasklaar te maken; en tevens werd hij met de leiding van de uitvoering belast. Roman — zo veronderstellen wij — handhaafde de gehele opzet van het plan, wijzigde evenwel de plattegronden van het hoofdgebouw¹⁸ en de dienstvleugels enigszins, en verwisselde bovendien de bestemming van de laatsten. In de linkervleugel werd de orangerie ondergebracht (welke hierdoor op het zuiden werd gesitueerd), zomede het koetshuis en de paardestal. Het zuidelijke dienstgebouw werd bestemd voor de keukens, de woning van de „kastelijn” en het verblijf van de „domestiquen”. In tegenstelling tot het Nederlandse gebruik, waarbij de bouwhuizen direct uit het voorplein zijn te bereiken, hebben deze genoemde vleugels geen deuren aan de bassecour, maar zijn alleen toegankelijk aan de tuinzijden. Terwijl de bouw vorderde, leverde Roman ontwerpen voor de interieurs van de bel-etaage, voor sommige vertrekken zelfs variant-plannen zodat de opdrachtgever zou kunnen kiezen. Hij deed dit naar de smaak van de tijd, namelijk in de vormgeving van de Lodewijk XIV-stijl, maar op zulk een huisbakken manier, dat Van Keppel deze ontwerpen zal hebben afgekeurd. Wij leven intussen in 1695 en Arnold Joost van Keppel twijfelt er aan of het nieuwe huis na voltooiing wel aan zijn verwachtingen zal voldoen omdat Roman blijkbaar de gaven mist, om de grootse opzet van het eerste ontwerp tot in alle onderdelen op adequate wijze te realiseren.

¹⁸ Plattegrondschilderingen in vier varianten, waarvan de variant A met het bijschrift: „plan de la maison de Voorst” het grondplan van de bel-etaage weergeeft zoals dit werd uitgevoerd. (Coll. Bodel Nijenhuis; Univ. Bibl. Leiden).

Afb. 8. De Voorst na de restauratie.

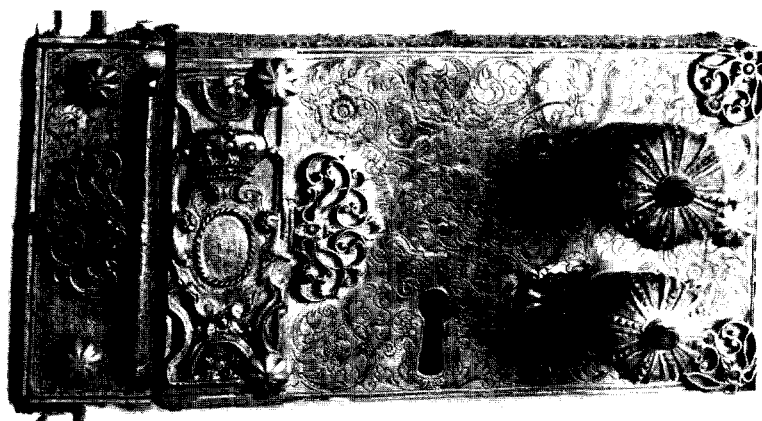
(Foto Monumentenzorg, 1961)

Afb. 9. Tuinvaas, thans bij het Huis ten Bosch in Den Haag.

Afb. 10. Overblijfsel van een hoekschouw met voortekening op de muur.

Afb. 11. Verguld koperen deurslot, thans in het kasteel Zoelen.

(Koninklijke Monumentenzorg)

Daniel Marot, die op dat ogenblik in Engeland verbleef, door de koningin aldaar ontboden, werd door Albemarle geraadpleegd om uit de impasse te komen. De bouw werd tijdelijk gestaakt en Marot zal een mandaat gekregen hebben om aan de verlangens te voldoen van de opdrachtgevers. Hij brengt deze oplossing door, met behoud van hetgeen reeds tot stand is gebracht, zijn visie te geven op de mogelijkheden van het oude ontwerp in de vorm van een vogelvluchtperspectief, die de oprijlaan, het voorplein, het huis en de tuinen tot een werkelijk grandioze eenheid samenvat (zie vorige artikel, afb. 1).

Het ingeboren gevoel der Franse kunstenaars voor harmonie in de maatverhoudingen tussen massa en ruimte en ook in de vlakverdeling der gevels en wanden, heeft op dit resultaat zijn stempel gedrukt. Wat heeft Marot voorgesteld om dit resultaat te bereiken? Hij brengt meer geleiding in de wat saaie gevels van het hoofdgebouw door het middenrisaliet te voorzien van een tweevoudige pilasterstelling met een attiek daarboven, een lijst ter halver hoogte en hoeklisenen. Verder introduceert hij een gebogen schilddak¹⁹ met een balustrade en grote hoekschoorstenen om daarmee het contrast te versterken tussen corps de logis en bijgebouwen. Door het aanbrengen van een fijner geleiding trekt hij de laatste op tot een niveau, waardoor zij in het samenspel der delen van positieve waarde zijn voor het geheel.

Door dit uitermate fraaie perspectief (zie vorige artikel, afb. 1) in letterlijke zin overrompeld en gesterkt in de verwachting hiermede een gelukkige keuze te hebben gedaan, zal de opdrachtgever Marot als ontwerper naast Jacob Roman met de voltooiing van de Voorst hebben belast. Behoudens enkele wijzigingen van zeer ondergeschikte aard werd het nieuwe plan geheel uitgevoerd, en omstreeks 1697 moeten het exterieur en de ruwbouw van het interieur vrijwel gereed zijn geweest. Met volledig behoud van de aanwezige ruimten ontwerpt Marot de verschillende interieurs, welke op zichzelf beschouwd en tezamen zulk een sublieme eenheid vormen van geraffineerde vormgeving en goede smaak, dat deze reeds in die tijd beschouwd werden als behorende tot het beste wat er op dat gebied in ons land en

elders bestond²⁰. Het was de combinatie van de sobere distinctie, welke de Engelse architectuur van die tijd kenmerkt, met het Franse zuiver afgewogen raffinement, die tot dit gelukkige resultaat heeft geleid.

Het is niet onwaarschijnlijk dat aan de bouw, maar ook aan onderdelen van deze interieurs onder leiding van Marot een bepaalde groep van schilders-decorateurs, beeldhouwers, schrijnwerkers en andere „artisans” hebben gewerkt, dezelfde die ook reeds eerder hadden samengewerkt aan het slot Zeist en het Loo. Te oordelen naar de hoedanigheid van decoratief snijwerk aan de betimmeringen is het zeer aannemelijk dat zich hieronder ook Engelsen bevonden. Daarnaast heeft Marot ontwerpen gemaakt voor de gehele tuinaanleg met alle onderdelen (fontein, vazen, beeldengroepen enz.) welke daartoe bijdragen. Van deze aanleg is nog slechts de het huis omringende singelgracht over, zij het dan ook in later tijd enigszins vergraven, evenals de uit het water oprijzende kademuur aan de westzijde, de halfronde gebogen afsluiting van de basse-cour en de aansluitende brug. Ook de oprijlanen, aan weerszijden beplant met een dubbele rij beuken (vergelijk vorige artikel, afb. 2), zijn nog gedeeltelijk aanwezig.

In de hierboven gegeven uiteenzetting, waarin getracht is enkele hypothesen te rechtvaardigen, hebben sommige gegevens geen plaats gekregen, omdat ze er niet in passen. Terwille van de objectiviteit is het goed ze alsnog te vermelden:

De Zweedse architect N. Tessin geeft in zijn verslag van een bezoek aan het Loo in 1687 een tamelijk nauwkeurige beschrijving van de gebogen colonnaden, waardoor het corps de logis aanvankelijk verbonden was met de bijgebouwen, ieder bestaande uit 13 Ionische kolommen van natuursteen, welke corresponderen met dito pilasters aan de gebogen achterwand. Omdat het eerste ontwerp voor het Loo hoogstwaarschijnlijk geleverd is door de Académie d'Architecture te Parijs, zou geconcludeerd kunnen worden dat het idee om kwart-cirkelvormige colonnaden aan te leggen evenzeer van Franse als van Engelse herkomst zou kunnen zijn. In dit verband is het wenselijk om te wijzen op de bouw van het Chateau

¹⁹ Hoewel ook in Engeland zulk een dakvorm in die tijd voorkomt, is het waarschijnlijker dat Marot de Franse voorbeelden van gebogen schilddaken, die hij uit eigen aanschouwing kende, heeft gebruikt. Door zijn gravureboek kennen wij enkele ontwerpen waarin dit element is toegepast.

²⁰ Bij een vergelijking van de betimmeringen, zoals deze voor de brand nog aanwezig waren, met dergelijke onderdelen van de interieurs in Kensington House en Hampton Court, die in dezelfde tijd tot stand kwamen, blijkt de hoge kwaliteit van Marot's werk aan de Voorst wel heel duidelijk.

d'Issy (fig. 2)²¹, welks plattegronden gedeeltelijk een evidente gelijkenis vertonen met die van de Voorst, hetwelk zou kunnen dienen als argument voor Franse invloeden op de conceptie van de Voorst.

Geheel los hiervan maar niettemin van groot belang voor onze veronderstellingen omtrent het aandeel van de architecten Roman en Marot, is het feit dat Roman in 1693-'95 de zandstenen gevel bouwde voor het stadhuis van Deventer. Het is onmiskenbaar een van zijn gelukkigste ontwerpen en even onmiskenbaar is, meer dan bij een van zijn andere gebouwen, de duidelijke verwantschap aan te wijzen van deze stadhuisgevel met de exterieurs van de Voorst, en wel door de geblokte hoekklisenen en de attiek met een wapenschild. Zou wellicht de gevelarchitectuur van het hoofgebouw en de dienstvleugels dan toch op naam van Roman zijn te stellen, meer dan wij in ons betoog mochten aannemen?

Hoe de ware toedracht ook geweest mag zijn, zeker is in ieder geval dat Roman tot de voltooiing van het huis bij de uitvoering van de bouw betrokken is geweest. In het ordonnantieboek 1699-1702 van het Archief Nassausche Domeinen²² komen namelijk enkele betalingen voor aan Roman in 1699 en 1701, waaruit blijkt dat hij de Voorst bezocht in zijn functie van architect van de Koning-Stadhouder.

Wij menen te mogen stellen, dat de gehele bouw in het jaar 1700, of betrekkelijk kort daarna — althans grotendeels — voltooid mocht heten. Aan Albemarle werd namelijk op 5 juni 1700 de ridderorde van de kouseband verleend. In de attiek van de voorgevel prijkt in wit marmer het wapen der Van Keppels gedekt door de Engelse gravenkroon en omgeven door het em-

²¹ Chateau d'Issy in 1681-1687 gebouwd door de architect Pierre Bullet, zie Jean Mariette, *l'Architecture Française*, Parijs 1727, II, pl. 304, 305.

²² Betaling van 705 gulden 18 st. „aan den architect Jacob Roomans voor reis en verteerkosten door dezen ten dienste van Z.M.'s gebouwen op Soestdyck, Putten, Merevelt, 't Loo, Voorst, Dieren en Suylesteyn gedaan sedert den 17e April 1699 tot den 25e Augustus daaraanvolgende". Betaling van 262 gulden 9 st. voor reizen naar „Soestdyck, Putten, Udlermeer, 't Loo, Voorst, Dieren, etc." sedert 21 november tot 31 december 1699. Betaling van 498 gulden 17 st. voor reizen naar „'t Loo, Duldermeer, Dieren, Voorst, Velde, Roosendael, Breda, Rotterdam, Honselaerdyck en elders" in het tijdvak 26 februari tot 16 juni 1701. Betaling van 555 gulden 12 st. voor reizen naar „'t Loo, Dieren, Soestdyck, Voorst, etc." tusschen 3 juli en 20 oktober 1701.

Plan au Rez de Chaussée du Château d'Issy, appartenant au Monseigneur le Prince de Conti proche Paris, du Dessain du S^r. Bullet Architecte du Roy.

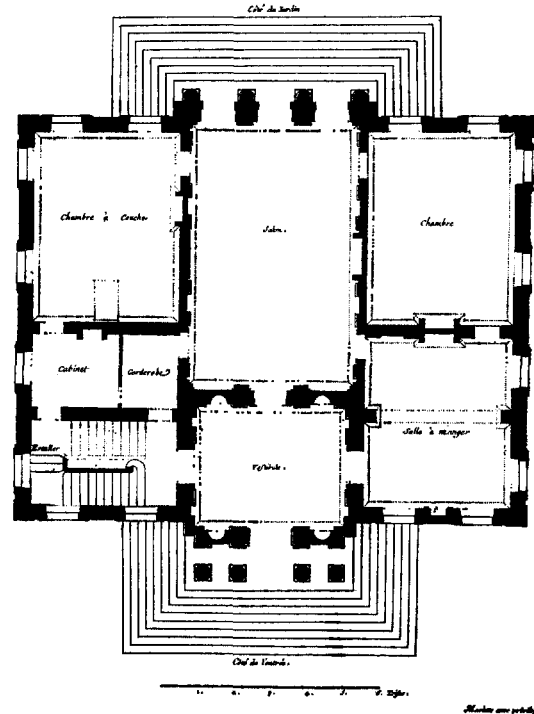

Fig. 2. Château d'Issy, naar Mariette.

bleem van de orde met de spreuk: „Honi Soit Qui Mal Y Pence". Dit wapen kan derhalve eerst na genoemde datum zijn vervaardigd. In augustus 1700 bezocht Samuel de Constant Albemarle op de Voorst. In een brief²³ aan zijn vader beschrijft Constant zijn indrukken, welke in het bijzonder de interieurs op hem hadden gemaakt, evenals de tuinen. Uit dit bericht kunnen wij met enige zekerheid concluderen dat in de zomer van 1700 derhalve ook de inrichting van het huis en de aanleg van de tuinen vrijwel gereed waren. De grote gravure van Petrus Schenk (vorige artikel, afb. 3), welke uit 1700 dateert, toont met verve en niet minder nauwkeurigheid het verkregen resultaat, namelijk het exterieur recht voor de toegangsbrug gezien. Het smeedijzeren hek op die brug zal op dat moment nog niet gereed zijn geweest; Schenk tekent namelijk een gefantaseerd hek, terwijl, zoals wij weten, een ander ontwerp tot uitvoering is gebracht.

Behalve dat deze gravure een grotendeels exacte

²³ „Brieven van Samuel de Constant aan zijn ouders 1700-1702" in *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*.

weergave is van het gehele complex, waarin niet alleen de fraaie tegenstelling van het rijk be kroonde gebogen schilddak van het corps de logis met de veel eenvoudiger schilddaken der dienstvleugels, maar zelfs de onderscheiding tus sen de met zandsteen beklede deftige gevels van het hoofdgebouw en de in baksteen opgetrokken bijgebouwen tot uitdrukking is gebracht, toont zij duidelijk welke de hoofdgedachte is geweest van de compositie der verschillende elementen om het voorplein. De ruimtewerking van het plein berust enerzijds op aswerking in de symmetrische aan leg (namelijk een as welke men trekt door de oprijlaan, het dominerende hoofdgebouw, en de daarachter gelegen tuinen, loodrecht gekruist door een secundaire as, getrokken door het midden der pleingevens van de beide dienstvleugels), en anderzijds op vloeiende overgangen tussen de plein wanden welke hier worden bereikt door de ge bogen vorm der beide colonnaden, gecompleteerd door de in tegenovergestelde richting gebogen

balustrades op de keermuren aan weerszijden van de brug en vooral door de halfcirkelvormige be eindiging der boombeplanting van de oprij laan²⁴.

Vergelijken wij aan de hand van de gravures van Marot en Schenk het in 1700 bij de voltooi ing van het werk bereikte resultaat met het ge bouw zoals het zich momenteel bij een beschou wing aan ons voordoet, dan is het vanzelfspre kend onmogelijk het enorme verlies, dat sinds dien in verschillend opzicht geleden is, ook maar een ogenblik te vergeten; het zou evenwel toch goed zijn indien wij ons tegelijkertijd realiseer den, dat het monument desondanks getoond heeft zoveel levenskracht te bezitten, dat de overheer sende indruk er altijd nog een is van onverwoest bare grandeur!

²⁴ Het ware te wensen dat deze aanleg in zoverre hersteld werd, dat in ieder geval de oprijlaan van de Kapper Allee tot de brug wordt doorgetrokken.

LIJST VAN VERSPREIDE OBJECTEN, DIE VAN HET HUIS DE VOORST AFKOMSTIG ZIJN

Twee maal zes zandstenen kolommen van de gebogen galerijen werden na verkoop in 1846 gebruikt voor de bouw van het Huis Beaulieu, Noordelijke Parallelweg 1 te Arnhem, aan de dubbele peristyle van de voorgevel.

Twee witmarmeren tuinvazen met twee van kleiner formaat. Deze zijn voorzien van een A met het embleem van de kouseband en eindigen aan de bovenzijde in een Engelse gravenkroon. Deze vazen zijn tegenwoordig op nieuwe sokkels geplaatst op het bordes van het Huis ten Bosch (afb. 9)²⁵.

In dit paleis bevindt zich een kast die gemaakt is voor koningin Sophie, waaraan lindehouten snijwerk (bestaande uit guirlandes die van een cartouche af hangen, met een gemonogrammeerde A en gedekt door een gravenkroon) is toegepast, afkomstig van een be timmering.

Het oorspronkelijke smeedijzeren toegangshek op de brug staat tegenwoordig (incomplete) in de tuin van het Rijksmuseum in Amsterdam. Dit museum bezit eveneens enkele zeer rijk gesneden fragmenten van be timmeringen, die na de oorlog door aankoop zijn ver worven. Het Museum Mauritshuis te Den Haag bezit

sinds enkele jaren een eiken schilderijlijst, eveneens van een kamerbetimmering afkomstig.

Bronzen luidbel met randschrift: „Gillis Wibrans tot Amsterdam — 1699”; wordt nog in het Huis bewaard.

Een verguld koperen oplegslot, afkomstig van de dubbele binnendeuren in vertrek nr. 3 en waarvan de kast voorzien is van zeer fijn ciseleerwerk, bevindt zich tegenwoordig in het Kasteel Zoelen (afb. 11).

De gobelins uit het kabinet nr. 8 zijn verworven door de Heer Ph. van Alfen, Huis Moersbergen te Doorn²⁶.

In het kasteel Ruurlo bevindt zich door aankoop in 1846:

Een eiken binnendeur met een verguld koperen deur slot²⁷.

Gesneden houten architraaflijsten om binnendeurkozijnen, met twee deuren.

Een gesneden houten spiegellijst met twee afzonderlijke schelpen als hoekdecoraties.

Een aantal zeer rijk gesneden fragmenten van kamerbetimmeringen zijn tot een geheel samengevoegd op een houten schouwboezem; de in de hout gesneden guirlandes met vruchten en bloemen, soortgelijk aan het fragment in het Rijksmuseum te Amsterdam wekt associaties aan snijwerk van Grinling Gibbons.

²⁵ In de Thesauriersrekeningen van het Archief Nassausche Domeinen komt ten laste van het Huis ten Bosch de volgende betaling voor: „Den 2e January 1753 aan den Baron van Heeckeren van Roderloo, de somme van seven hondert twaelf ponden eene schelling, wegens besorgde witte marmeren Vasen en een Beeld, van 't Huys de Voorst” (D. F. Slothouwer, *De Paleizen van Frederik Hendrik*, Leiden (1945), blz. 323).

²⁶ *Catalogus Tentoonstelling Meesterwerken uit Delft*, 1962, nr. 79.

²⁷ Dit slot vertoont een sterke gelijkenis met een incomplete verguld koperen oplegslot, dat het monogram draagt van William en Mary, in het Victoria and Albert Museum te Londen, nr. 206-1879. *Catalogus Herdenkingstentoonstelling De Stadhouder-Koning en zijn tijd*, Rijksmuseum Amsterdam, 1950, nr. 741.

Schouw met rijk gesneden houten boezembetimmering. Een geschilderd portret van Arnold Joost van Keppel in zijn ornaat van ridder in de orde van de kousenband, eveneens in Kasteel Ruurlo, werd door aankoop te Parijs verworven.

Twee tafellakens van linnen damast met veertien servetten in het bezit van jhr. J. A. Beelaerts van Blokland te Wijnbergen (Gld.). Op elk van deze stukken komt een afbeelding van het Huis voor met een onderschrift: „la Mayson de Voorst” (zie vorige artikel, afb. 5).

SUMMARY

HISTORY AND RESTAURATION OF DE VOORST

BY C. A. BAART DE LA FAILLE

The present „Huis de Voorst” is situated in the vicinity of Zutphen (province of Guelderland). Its medieval predecessor passed into the hands of the van Keppel family in 1561 in consequence of the marriage between Dirk van Keppel and Aleid van der Voorst. In 1686 the estate was inherited by Arnold Joost van Keppel. Born in 1669, he entered the service of Stadtholder William III at an early age and landed in England with him in 1688. He became a great favourite with William and in 1696 was granted the titles of Baron Ashford, Viscount Bury and Earl of Albemarle, while in 1700 he was admitted to the Order of the Garter. A poor country-squire by birth, he was given considerable sums of money, which enabled him to live up to the standards required by his exalted station. He was also endowed with landed property and extended his grounds by buying the adjoining estate of het Velde and the manor of den Dam.

The impression, made on him by the stately residences in England, probably inspired van Keppel with the wish to build a new house on his property in Guelderland. Tradition says that William III ordered the house to be built at his own expense and afterwards made a present of it to van Keppel. It is more likely that the king used his private means and thus enabled the magnificent house to be erected. He, too, must have influenced van Keppel's choice of architects.

We know that both Jacob Roman and Daniel Marot had a hand in the designing of de Voorst, but since no records have been found, there is no certainty as to the share contributed by either. A wooden scale-model, preserved in the house until the fire of 1943, showed in some respects a marked resemblance to the house as it has become known to us. Some features, which are distinctly English in style and are most conspicuous in the groundplan of the principal building connected with the wings by means of colonnades, give rise to the supposition that the original design was made by an English architect. It is to be hoped that one day a successful research in English archives will throw more light on the matter.

Building activities lasted from about 1692 until 1700. We may assume that Jacob Roman supervised the construction of the building, whereas

Marot designed the interiors and the gardens. The fabulous sums of money that were lavished on house and furnishings are evidenced by such details as doorlocks of chased brass gilt inside the house. Some surviving specimens show a close resemblance to a similar doorlock owned by the Victoria and Albert Museum and bearing the cipher of William and Mary (nr. 206-1879).

Arnold Joost died in 1718. The descendants of the man who had made his country-house the most important and illustrious of the stately residences of the United Provinces gradually lost all interest in their property. The third Earl of Albemarle, who had his permanent residence in England, sold the estate. From then on it changed hands continually. The Marot gardens were transformed into an English-style landscape garden at the sacrifice of the magnificent drive in the axis of the central block.

A public auction of the entire estate in 1846 was disastrous in its effects: the new owner demolished and sold valuable portions of the house such as the wings and colonnades, parts of the interiors and the roof of the main building. Afterwards it was once again inhabited by private owners who made attempts to reinstate the house in its former splendour. The colonnades and wings were rebuilt, though in a slightly different form, in the course of a restoration carried out in 1909/10.

During the second world war, however, the careless removal of old coats of paint caused a fire which all but destroyed the fabric of the building and left only the outer walls standing. In 1951 the property was bought by the Koninklijke Nederlandse Heidemaatschappij, (Royal Society for the reclamation of waste land). The house itself was acquired by the foundation „Vrienden der Geldersche Kasteelen” (Provincial Society for the protection and preservation of castles and country-houses) in 1955. A restoration was carried out from 1957 until 1960, which implied a complete reconstruction of the exterior of the main building, based on old engravings. The interior has been fitted to serve its new purpose, namely that of conference- and training-centre of the Heidemaatschappij.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,

Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan,

Mr. C. A. van Swigchem, Ir. C. L. Temminck Groll, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 September 1963

Zesde Serie / Jaargang 16 / Aflevering 4

Met Nieuwsbulletin Aflevering 9

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt ;
Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Stadbouwersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291 ;
Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond
Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck ;
Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer,
Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,
Prof. Dr. H. van de Waal.
Leden voor de Monumentenraad:
afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648 ;
afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,
p.a. Stadbouwersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291 ;
afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,
p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.
Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':
Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

INHOUD VAN DIT BULLETIN

TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER

Het Huis de Voorst in zijn glorie tijd

Kolom 193

DR. AUGUST FINK

*Zu niederländischen Glocken, die im 16. Jahrhundert nach Wolfenbüttel
verschlagen worden sind*

Kolom 219

Boekbesprekingen

Kolom 221

HET HUIS DE VOORST IN ZIJN GLORIETIJD

DOOR

TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER

Op een dag in februari van het jaar 1691 had Koning-Stadhouder Willem III, hartstochtelijk jager als hij was, in de buurt van de Engelse hoofdstad zijn hart aan zijn geliefde sport kunnen ophalen. Maar de jacht had een onfortuinlijk verloop: een page, die de koning vergezelde, viel van zijn paard en brak zijn been. De koning was er geheel ontdaan van en 's avonds toen zijn secretaris, de jonge Constantijn Huygens, naar gewoonte zijn opwachting bij hem kwam maken, beklaagde hij de ongelukkige page en voegde erbij: „het is zulken goeden jongen, hij heeft schrikkelijcke pijn geleden”¹. De page, waar Willem III zo mee begaan was, heette Arnold Joost van Keppel. Als telg uit een verarmd Gelders geslacht was hij in dienst van de stadhouder gekomen en in diens gevolg mee overgestoken naar Engeland. Spoedig begon de koning zulk een waarde aan zijn diensten te hechten, dat hij hem tot kamerheer benoemde. Maar dit was nog maar het begin van een even schitterende als verbluffend snelle carrière. In 1696 verleende Willem III Keppel de titels van Earl of Albemarle, Viscount Bury-Buron Asford. Hij werd „Master of the Robes”, kreeg de rang van kolonel, in 1697 die van Generaal majoor. In 1700 werd hij, nauwelijks 30 jaar oud, in de Orde van de Kouseband opgenomen. Bij de dood van de Koning-Stadhouder, twee jaar later, stond hij nog in de hoogste vorstelijke gunst².

De woningen waarover Keppel beschikte waren een afspiegeling van zijn hoge positie. In Kensington Palace bewoonde hij een appartement, waarvan de ganse inhoud hem in 1695 door de koning werd geschonken³. In Den Haag was hem het „Quartier Albemarle” aan het Bui-

tenhof toegewezen. Het buitenhuis de Voorst, dat hij aan de Veluwezoom bij Zutphen liet bouwen op de plaats van het vroegere huis van die naam, dat hij met de bijbehorende bezitting in 1685 door vererving had verkregen, werd weldra een der fraaiste lustverblijven in ons land.

Aan de geschiedenis van dit huis, met de bouw waarvan vermoedelijk omstreeks 1695 begonnen werd en dat in 1700 gereed kwam, is reeds door prof. dr. M. D. Ozinga in zijn in 1938 verschenen monografie van Daniel Marot uitvoerig aandacht besteed. Het vele materiaal door hem verwerkt, is nog vermeerderd door jhr. H. W. M. van der Wijck en de heer C. A. Baart de la Faille, die in het juni-nummer van ons Bulletin ieder een artikel aan de Voorst wijdde⁴. Met betrekking tot de bouwgeschiedenis van het huis, kan ik hier dus volstaan met het vermelden van de voornaamste feiten, die mij echter wel aanleiding geven tot conclusies, die hier en daar afwijken van die van de genoemde auteurs⁵.

⁴ M. D. Ozinga, *Daniel Marot, De schepper van den hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938, blz. 77. Jhr. H. W. M. van der Wijck, „De Voorst”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 16 (1963), kol. 149 en C. A. Baart de la Faille, „De geschiedenis en de restauratie van het Huis de Voorst”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 16 (1963), kol. 167.

⁵ Het artikel, dat hier volgt is voortgekomen uit een voordracht, die ik op 12 mei 1960 op een bijeenkomst ter gelegenheid van de voltooiing van de restauratie van het Huis de Voorst hield. Uit de lijst van „verspreide objecten”, die de heer Baart de la Faille op blz. 189 van zijn artikel afdrukt, is mij gebleken, dat verschillende van de door mij bij die gelegenheid naar voren gebrachte feiten reeds zekere bekendheid hebben gekregen. Daar sommige daarvan echter meer toelichting vereisen dan de schrijver kon geven, kom ik daar in de loop van dit artikel nader op terug. Hier wil ik er echter op wijzen, dat mijn suggestie de beide marmeren vazen, geplaatst voor het Huis ten Bosch (de schr. noemt er ook nog twee van kleiner formaat, die mij niet bekend zijn en waarvan ik ook geen melding maakte) in verband te brengen met de Voorst, niet alleen geschiedde op grond van het feit, dat er de letter A, omringd door de Orde van de Kouseband op

¹ *Journal Constantijn Huygens de Zoon*, I, Utrecht, 1876, blz. 401.

² *Dictionary of National Biography*, XXXI, blz. 36. Na de dood van Willem III onderscheidde Albemarle zich in de Spaanse Successie-oorlog. Voor zijn dood in 1718 werd hij benoemd tot Gouverneur van 's-Hertogenbosch.

³ Schrijver dezès, „Documents on the furnishing of Kensington Palace”, *The Walpole Society*, Vol. 38, blz. 17.

Het staat vast dat de kwart ronde colonnaden van het type, dat het hoofdgebouw van de Voorst met bijgebouwen verbond, reeds aan het omstreeks 1686 in opdracht van Stadhouder Willem III gebouwde Loo voorkwamen. Uit de verbalen van de Parijse „Académie Royale d'Architecture” blijkt voorts, dat aan het begin van 1685 adviezen door deze Academie voor het Loo zijn verstrekt zonder dat wij overigens kunnen uitmaken waaruit die precies bestonden⁶. In zijn genoemd artikel wijst jhr. Van der Wijck er nu op, dat, naar hem door John Harris werd medegedeeld, aan het in 1683 gebouwde Hackwoodpark in Hampton reeds kwartronde colonnaden voorkwamen. Ook de Franse architecten kenden dit aan Palladio ontleende motief echter, maar daar het in Engeland ook later en tot in de 18de eeuw herhaaldelijk toegepast is, blijft de mogelijkheid, dat het zowel bij het Loo als bij de Voorst door Engelse voorbeelden werd beïnvloed en men dus niet alleen naar Frankrijk, maar ook naar Engeland de blik richtte. Voor de plattegrond van het hoofdgebouw van de Voorst zal men in Engeland echter, voorzover mij bekend tevergeefs naar voorbeelden zoeken. Bij het Loo had men hiervoor nog aansluiting gezocht bij het sinds de bouw van het Huis te Rijswijk traditionele schema met de in de as van het huis gelegen dubbele bordestrap. Voor de Voorst gaf men er de voorkeur aan de trap terzijde van het voorhuis te projecteren. Dit nieuwe element is, zie ik goed, een bijdrage uit Frankrijk en de grote overeenkomst tussen de plattegrond van de Voorst en die van het door Pierre Bullet gebouwde Château d'Issy, dat omstreeks 1687 gereed kwam, moet wel tot de conclusie leiden dat deze architect de ruimtelijke indeling van de Voorst beïnvloedde⁸.

voorkomt en ze voorts bekroond zijn door een earlskroon, maar ook daar zij stilistisch geheel passen in het oeuvre van Daniel Marot, die wij zeker wel als de ontwerper ervan mogen zien. Zij zijn een gratierijker vervolg op de monumentale, wat vroeger ontstane marmeren vazen voor het Loo. Vooral de twee aan twee naar elkaar toegewende hermatlantent zijn karakteristiek voor Marot en men vindt ze bij voorbeeld in verwante vorm terug op een prent als Jessen, *Das Ornamentwerk des Daniel Marot*, Berlijn 1892, nr. 163.

⁶ Ozinga, *o.c.*, blz. 59 e.v.

⁷ Ozinga, *o.c.*, blz. 52.

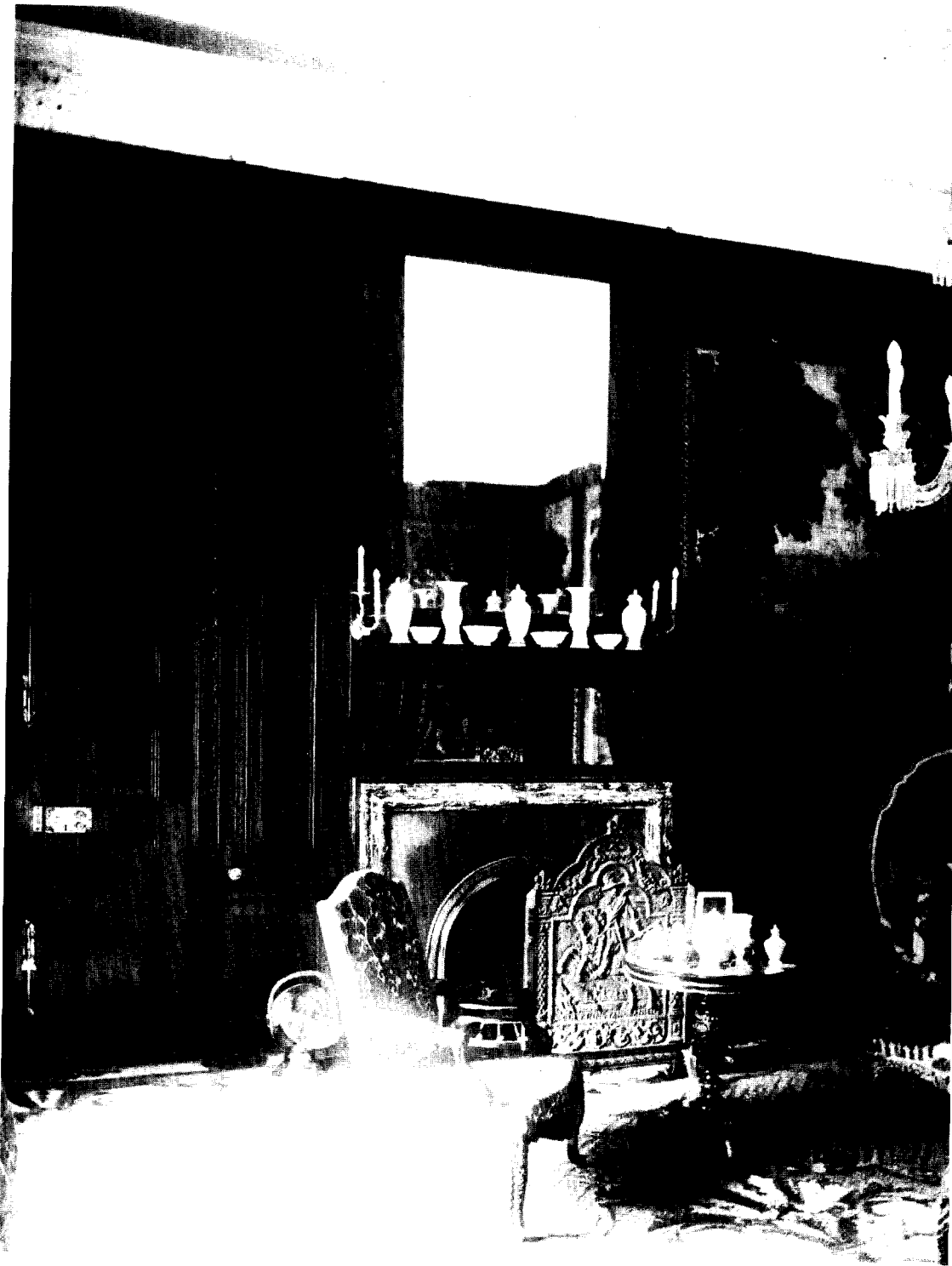
⁸ De heer Baart de la Faille maakt van mijn suggestie, dat er tussen de plattegrond van de Voorst en het Château d'Issy samenhang moet worden gezocht wel melding, zonder er echter goed raad mee te weten. Nu werd Pierre Bullet in februari 1685 lid van de

Wanneer men de, bij het artikel van jhr. Van der Wijck gereproduceerde foto's van de in 1943 verbrande maquette van het huis de Voorst aandachtig bekijkt, dan is de overeenkomst van het hoofdgebouw met Engelse huizen die in de *Vitruvius Britannicus* voorkomen, slechts oppervlakkig. Het stoere, fors geproportioneerde huis, zoals dat in de maquette is vastgelegd, biedt in de ontwikkeling van onze klassieke, 17de eeuwse architectuur niets vreemds of onverwachts. Het past er zelfs zo goed in, dat het mij ontgaat, waarom wij hier een Engelse invloed zouden moeten veronderstellen. Jacob Roman, de verdienstelijke architect, wiens naam op de later door Pieter Schenk uitgegeven prentenreeks met nadruk wordt genoemd, mag men zeker in staat achten — ook als men aanneemt, dat hij zich voor de plattegrond op Frankrijk, voor de colonnaden wellicht op Engeland liet inspireren — zulk een gebouw te ontwerpen. Maar . . . de maquette is niet tot uitvoering gekomen en het huis, dat tot stand kwam, was niet alleen veel rijker van detaillering, maar het was ook, met zijn gebogen schilddak en zijn verfijnde proporties, veel genuanceerder van compositie. De voortreffelijke restauratie van 1960 heeft dit alles nog weer duidelijker doen uitkomen en het komt mij voor dat bij de uiteindelijke vormgeving de uiterst begaafde en veelzijdige Daniel Marot, wiens gravure in vogelvlucht het huis met zijn bijgebouwen en siertuinen op zo meesterlijke wijze in beeld brengt, te hulp werd geroepen.

Het dilemma, waarvoor de architectuur van de Voorst ons stelt, bestaat niet ten opzichte van het interieur. Wij bezitten een aantal prenten van Daniel Marot waarop schoorstenen en deurpartijen zijn weergegeven, die geheel dezelfde stijl vertonen als de overeenkomstige versieringen, die tot de brand van 1943 nog op de Voorst aanwezig waren en er zelfs niet zelden tot in details mee overeenstemmen. Daniel Marot mogen wij dan ook zien als de onbetwiste meester, die de interieurs tot in onderdelen ontwierp.

Wij kennen hiervoor echter ook zeven door Jacob Roman gesigioneerde tekeningen en voor een beter begrip van diens werk is het van be-

Franse „Académie d'Architecture”. Met de vraag om advies voor de bouw van het Loo zal hij dus zeker wel op de hoogte geweest zijn. Voor de Voorst zou een hernieuwd contact, wat later bij voorbeeld, met deze kundige architect denkbaar zijn en misschien is daaruit het blad met de vier plattegronden en de Franse bijschriften uit de Coll. Bodet Nijenhuis (Univ. Bibl. Leiden, Ozinga, *o.c.*, pl. 10B) wel voortgekomen.

Afb. 1. Slaapkamer van Albemarle en zijn vrouw. Toestand voor de brand van 1943. Wandtapijt en overig meubilair eerst in de 19de eeuw of later ingebracht.

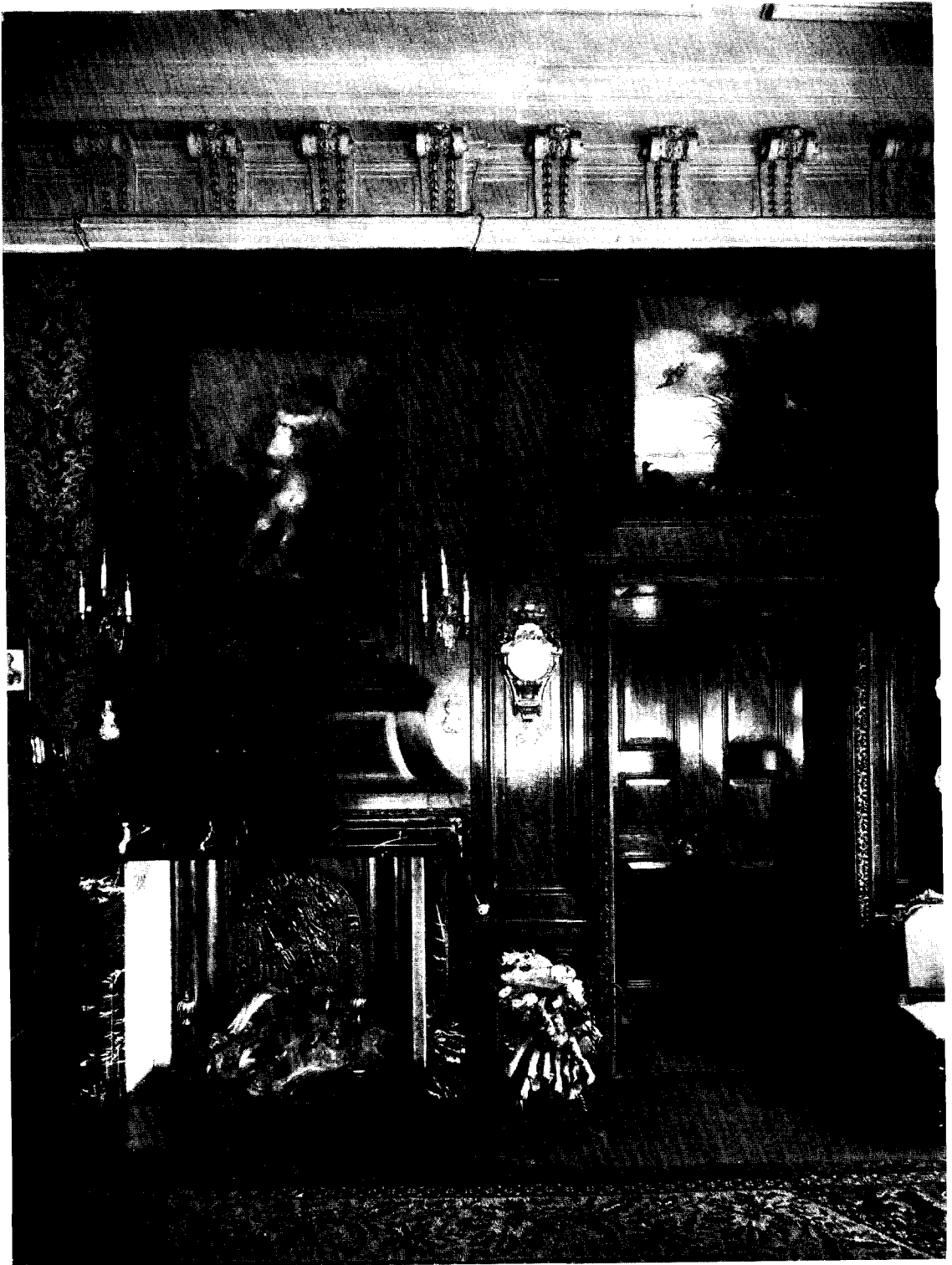

Abb. 2. Gedeelte van de schoorsteenwand van de visitekamer op de hoofdverdieping. Toestand voor de brand van 1943. (Foto Monumentenzorg)

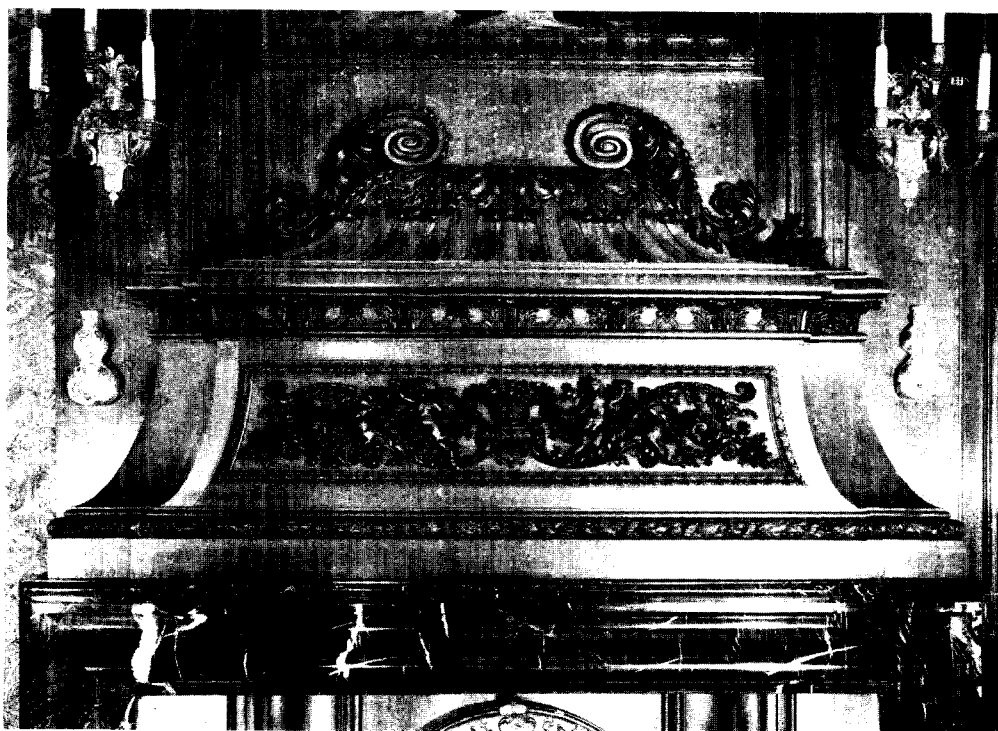
DE VOORST IN ZIJN GLORIETIJD

Afb. 3. Fragment van een deuroplijsting in de slaapkamer van Albemarle en zijn vrouw.

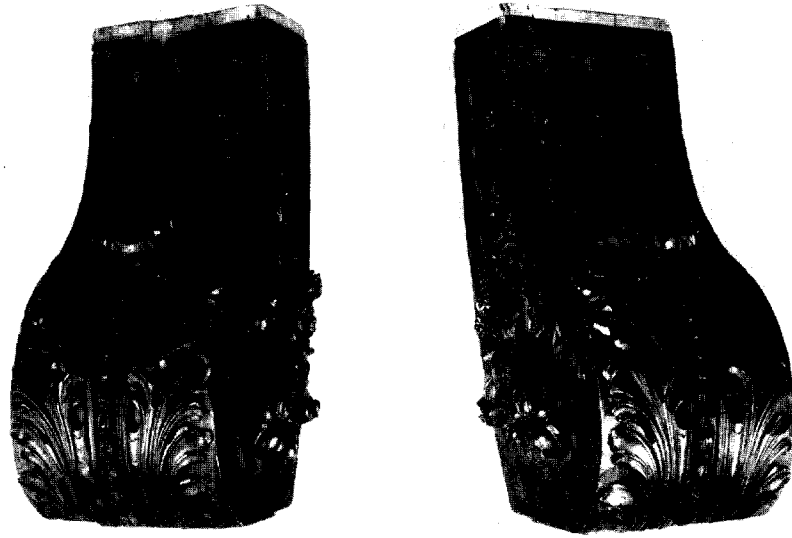

Afb. 4. Fragment van een deuroplijsting in de visitekamer op de hoofdverdieping.

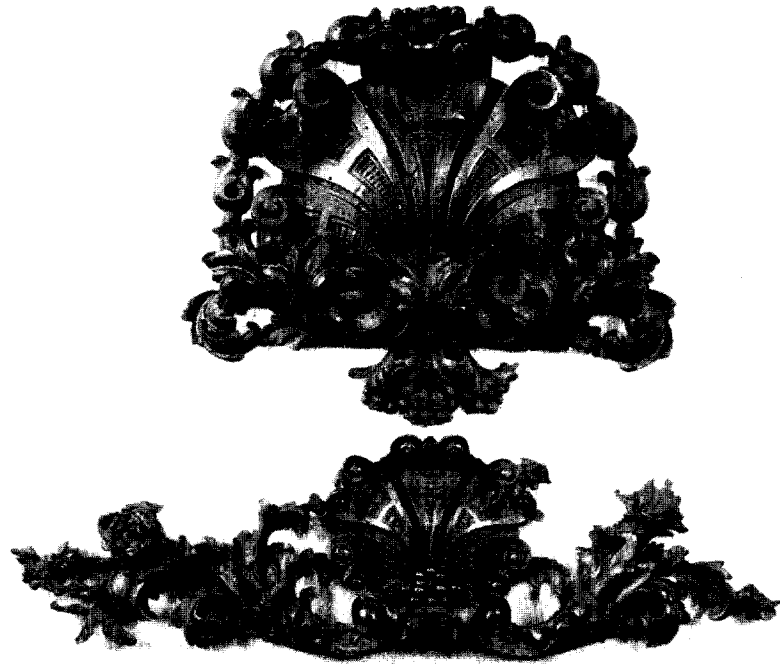

Afb. 5. Fragment van de schoorsteen in de visitekamer op de hoofdverdieping.

(Foto's Monumentenzorg)

Afb. 6 en 7. In lindehout gesneden voluten, afkomstig van de schoorsteen in de slaapkamer van Albemarle en zijn vrouw. Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 8. In lindehout gesneden ornamenten; boven van de schoorsteen en onder van de deur, afkomstig uit de kamer van de jonge gravin. Rijksmuseum, Amsterdam

lang deze nader te beschouwen. De tekeningen⁹ geven, voor zover valt uit te maken, achtereenvolgens weer: 1. het voorhuis; 2. de grote zaal (later bekend als de eetzaal van Willem III); 3. de eetzaal (later visitekamer); 4. nogmaals de grote zaal; 5. kleine eetzaal (later schrijfkabinet); 6. slaapkamer (later slaapkamer van de graaf en de gravin); 7. kabinet, hiernaast gelegen. Deze tekeningen vertonen de hand van een weinig boeiende kunstenaar. Wanneer hij details nader uitwerkt, merkt men eerst recht over hoe weinig inventief vermogen hij beschikt. Hier en daar geeft hij door het toepassen van een schelpmotief of van een gestoken profiellijst blijk van enige bekendheid met de Louis XIV-stijl. Maar zijn motieven zijn gewoonlijk archaïserend en zijn spiegel- of schilderijlijsten met vruchtentrossen behoren tot een verouderde fase. Werkelijk besef voor het samenspel der delen komt niet tot uiting. Zijn lijsten met rijk beeldhouwwerk of zijn overdadige wapentrofeeën blijven losse sierstukken, die niet structureel in de compositie zijn opgenomen. Geen van deze tekeningen is uitgevoerd en het is geen wonder, dat de verwende Arnold Joost van Keppel de voorkeur gaf aan een figuur als Daniel Marot, die reeds bij het Huis te Zeist en het Loo, juist als ontwerper van interieurs had getoond over welke talenten hij beschikte.

Bij de restauratie van het in 1943 geheel uitgebrande Huis de Voorst, die in 1960 gereed kwam, herstelde men de plattegrond wel weer in hoofdlijnen maar er viel niet aan te denken het interieur te reconstrueren. Toch was dit juist het gedeelte, dat door zijn eenheid met de kostbare wandbespanningen en het meubilair zo sterk tot de bezoeker sprak en in Albemarle's tijd al het meest tot de roep van het huis moet hebben bijgedragen. Wij bezitten niet minder dan drie, gedeeltelijk zelfs gedetailleerde reisbeschrijvingen uit de eerste helft van de 18de eeuw, die de lof van dit interieur verkondigen. Zij dateren achtereenvolgens uit 1705, 1735 en 1740¹⁰ en bevatten menig gegeven, dat voor onze kennis van de oorspronkelijke inrichting van grote waarde is, daar zij ons met het huis en zijn inboedel in kennis brengen, voordat de geleidelijke ontakeling

⁹ Coll. Bodel Nijenhuis, Univ. Bibl. Leiden, Port. 313³, nrs. 53, 47, 46, 56, 48, 49, 50.

¹⁰ Journael van de Reyse door de Advocaat Beckeringh en Redger Bolhuis. Rijksarchief, Groningen. Een afschrift hiervan dank ik aan ir. R. Meischke. De beide overige reizen zijn afgedrukt in het artikel van J. de Graaf, „Het Huis „de Voorst” en zijne bewoners,” *Gelre*, 21 (1918), blz. 67 e.v. en blz. 63 e.v.

inzette. Want al spoedig nadat de laatstgenoemde reis had plaatsgevonden, werd het huis van zijn waardevolste bezittingen ontdaan. De erven van Albemarle's weduwe, die in 1744 was gestorven — hijzelf was haar reeds in 1718 voorgestaan — lieten in oktober van dat jaar in Den Haag de gehele inboedel veilen. Niet alleen kwam bij deze gelegenheid het meubilair en het porselein onder de hamer, maar ook de damasten en fluwelen wandbespanningen, de wandtapijten en nagenoeg alle boven de deuren, op de schoorstenen of elders in het huis aangebrachte schilderingen, werden toen te gelde gemaakt¹¹.

Aan het huis, dat door de volgende bewoners weer opnieuw was ingericht, werd een eeuw later wederom ernstige schade toegebracht. G. Hesselink, een winzuchtig speculant, die er inmiddels de eigenaar van was geworden, organiseerde in 1847 een veiling van schoorstenen, betimmeringen en andere vaste onderdelen van het interieur. Hoewel niet alles een koper vond, gingen toen toch verschillende belangrijke elementen in andere handen over en daarmee ten dele voorgoed verloren¹². De derde slag die de Voorst trof, de brand van 1943, was tevens voor het interieur de genadeslag.

Het is mogelijk ons aan de hand van de genoemde reisbeschrijvingen, de veilingcatalogus van 1744, het protocol van de veiling van 1847 en niet het minst ook van verschillende prenten van Daniel Marot en enige her en der verspreide fragmenten een denkbeeld van de pracht van dit voorgoed verdwenen interieur te vormen. Het kan uiteraard niet anders dan een reconstructie op papier zijn, die op volledigheid geen aanspraak kan maken en noodzakelijkerwijze veel van het voorstellingsvermogen van de lezer moet vergen.

De plattegrond van de Voorst was helder en overzichtelijk van indeling. Door het centraal gelegen, even naar voren springende voorhuis kon men de in de as gelegen achterzaal, die met een bordes en brede trap in verbinding met de tuin stond, bereiken. Van dit voorhuis ook kon men

¹¹ *Catalogus van voorwerpen... gekomen uit het Huis de Voorst nagelaten door wijlen de Gravin van Albemarle*. Publieke verkoping te Den Haag 26 oktober 1744 (Lugt nr. 606). Het door mij geraadpleegde exemplaar bevindt zich in het Rijksbureau voor Kunst-historische Documentatie te Den Haag.

¹² Een fotokopie van het protocol van de 20 maart 1847 te Zutphen gehouden veiling (Extract Register voorlopige aangiften verkopeningen roerend goed, deel 15, nr. 853) dank ik aan mevrouw M. M. Doornink-Hoogenraad.

ter linkerzijde de grote bordestrap betreden, of zich via twee kleine, daarachtergelegen kabinetjes, naar de noordelijke achterkamer begeven. Aan de zuidzijde vond men een vertrek ter grootte van deze kamer tezamen met de kabinetjes, dat door vijf vensters, die aan twee zijden op de tuin uitzagen, verlicht werd. Aan de voorzijde vond men hier twee kleine vertrekken, die hetzelfde oppervlak als de trap aan de overzijde besloegen. Deze indeling herhaalde zich op de bovenverdieping en op de kelderverdieping.

Het voorhuis (nr. 1, plattegrond)¹³, had een vloer bestaande uit marmeren platen. De wanden waren door in lijsten gevatte platen van hetzelfde materiaal ingedeeld. Van hieruit bereikte men aan de noordzijde de beide kabinetjes achter de trap (nr's 4 en 5). Het laatste van deze was een kleedkamertje (cleercabinet), waar „boven de deuren geschildert was” (1735)¹⁴. Het werd door één venster verlicht en had in de hoek links van de toegangsdeur een hoekschoorsteen. De marmeren mantel van deze schoorsteen, zowel als de betimmering „met ovale spiegel en bijbehorend lijst- en beeldhouwwerk” werden in 1847 gesloopt.

Dit kleedkamertje sloot direct aan bij de hoekkamer tegen de achtergevel, die als slaapkamer van Albemarle en zijn echtgenote dienst deed (nr. 3, plattegrond). Dit vertrek (afb. 1) had tot de brand van 1943 nog zijn oorspronkelijke stucplafond en betimmering met schoorsteen. De grote wandvakken waren ingenomen door tapisserieën, die hier echter eerst door een latere bewoner waren aangebracht. In Albemarle's tijd waren de wanden behangen met groen damast, waarvan de banen door rode en gele gestreepte banden waren afgewisseld en door „zijden campanen” omgeven. Voor de beide ramen hingen gordijnen van dezelfde stof. Dit vertrek was tamelijk rijk gemeubileerd. Het ledikant, dat in de veilingcatalogus van 1744 wordt omschreven als

een „lit d'ange” — in het algemeen een ledikant met hemel, die aan de voorzijde niet op steunen rust — was behangen met hetzelfde damast als de wanden. Zoals algemeen gebruikelijk zal het ook hier aan de wand tegenover de raamwand gestaan hebben. Men trof er voorts zes tafestoelen, twee armstoelen en twee ronde taboeretten, die alle weer met dezelfde stof bekleed waren. Voor de schoorsteen stond een vuurscherm „van orange stof met zilveren bloemen en dito franjes, staande op een ijzeren voet”. Een „geborduurde of gestikte armstoel met een vergulde voet” (bedoeld zal zijn verguld zitraam en poten) en een „groen en orange fluwelen leunstoel met zijn kussen” completeerden het beklede gedeelte van het meubilair, waar groen de overheersende kleur was.

Maar er stond nog meer in dit vertrek, dat de belangstelling van iedere bezoeker kon prikkelen. Zo vermeldde onze reizigers van 1735 uitvoerig een meubel, dat hun blijkbaar bijzonder trof: een „fraay cabinettie van hout gemaakt en met koper ingelegd; aan hetzelfde cabinettie waren 31 geboetseerde beelties penningswijze gemaakt, staande in koperen ranties; daarbovenop was een fraay orologie gemaakt”. De praatgrage gids vertelde hen er bij, dat het 10 000 gulden gekost had. Vijf jaar later was de prijs zelfs gestegen tot het driedubbele en het werd toen omschreven als een „kabinetje op een vergulde gesneden voet zijnde geheel van schildpad, goud, zilver en paarlemoer in allerhande konstige figuren van binnen en buiten ingelegt”. De veilingcatalogus van 1744 doet het wat bescheidener en noemt het meubel: „een curieus kabinetje met laaden op een voet, met antique en andere fraaye werken ingelegt” (nr. 123). Uit deze drie beschrijvingen, die elkaar onderling aanvullen, kunnen wij opmaken, dat het een kabinetje betrof met laden en deuren, dat versierd was met marketerie van koper, tin schildpad en paarlmoer, waartussen 31 verguld bronzen penningen waren aangebracht en dat het voorts op een verguld en gebeeldhouwd houten onderstel rustte en door een klok bekroond was. Het was geen wonder, dat bezoekers van de Voorst aan dat meubel uitvoeriger aandacht gaven, want voor ons land moet het een exceptioneel stuk geweest zijn, dat men slechts bij een internationaal georiënteerde figuur als Albemarle kon verwachten. Het herinnert ons aan meubels die gewoonlijk met de Parijse „ébéniste du Roi”, André Charles Boulle en van zijn tijdgenoten in verband gebracht worden en het zou interessant zijn te weten, hoe Albemarle met een

¹³ Voor de plattegrond zie men genoemd artikel van de heer Baart de la Faille, kol. 171-172, fig. 1.

¹⁴ De meeste schilderijen boven de deuren en schoorstenen waren van de hand van de van afkomst Hongaarse schilder J. Bogdani, die in de trant van Monoyer en Hondecoeter werkte. Zij worden genoemd in de *veilingcatalogus* van 1744, blz. 50 e.v., nrs. 1-38 en door G. Hoet, *Catalogus of Naamlijst van Schilderijen*, 1752, blz. 146 e.v. De door Hoet op blz. 143 e.v. vermelde schilderijen komen niet, zoals daar aangegeven, uit de Voorst, maar, zoals de *veilingcat.* vermeldt uit het sterfhuis in Den Haag.

¹⁵ *Veilingcatalogus*, 1744, nrs. 57-70.

dezer ateliers, waarvan de roem reeds tot ver buiten Frankrijk was doorgedrongen, in contact was gekomen. De vermelding van laden en vooral van de als penningen aangebrachte versiering wijzen er op, dat het kabinet als muntenkast bedoeld was, maar daar over de inhoud niet gesproken wordt, is het de vraag of Albemarle het ook als zodanig gebruikte¹⁶.

De beschrijving van 1740 maakt in dit vertrek ook melding van „Japons verlakte kistjes” en het is dus aan te nemen, dat „een zwart verlakt Oost-Indisch (lees: Japans) kistje met verborge laaden en schuyven met koper vergult beslag en een houten gesneeden vergulde voet” (onderstel), dat in 1744 geveild werd (nr. 124), hier geplaatst was.

De reizigers, die de Voorst in 1705 bezochten, noemen dit alles niet, maar maken in het algemeen wel melding van „costelick oostindisch goet”, waaronder ook zeker wel Chinees porselein verstaan zal zijn, dat in de veiling van 1744 allerminst ontbrak¹⁷. Enige stukken hiervan zullen wel een plaats gehad hebben op de schoorsteen, die zich daartoe goed leende en ook door latere bewoners weer daarvan voorzien werd. Deze schoorsteen had een marmeren krachtig geprofileerde mantel, waarboven een laag, ter weerszijden door voluten begrensd, door een rijk gestoken kroonlijst afgesloten veld. De boezem was verder versierd met een schilderij met gestoken lijst. Dit schilderij, dat evenals de bovendeurstukken, in 1744 geveild werd, verving men later door een spiegel. Van deze schoorsteen konden de beide in lindehout uitgevoerde voluten die de benedenzone versierden, uit de brand gered worden (afb. 6 en 7). Zij maken deel uit van een aantal fragmenten, die ik in 1952 na een reis langs verschillende antiquairs bij een handelaar in Delden terugvond en voor het Rijksmuseum kon verwerven¹⁸. Deze voluten laten duidelijk zien hoe rijk en verfijnd, maar tegelijkertijd ook hoe prachtig tot in details overwogen het snijwerk

¹⁶ Het is mij niet gelukt een aan deze beschrijvingen beantwoordend meubel terug te vinden.

¹⁷ *Veilingcatalogus*, 1744, blz. 33 e.v., nrs. 1-62 gekleurd porselein; nrs. 63-160, blauw porselein. In het genoemde artikel voor de Walpole Society, blz. 17 heb ik er reeds op gewezen, dat Keppel in 1699 de honderden stuks porselein, die zich in de vertrekken van Koningin Maria in Kensington Palace bevonden, ten geschenke kreeg.

¹⁸ Het is hier de plaats mijn dank te betuigen aan wijlen architect M. A. van Nieukerken te Gorsel, die mij de aanwijzingen gaf, die uiteindelijk tot het gewenste resultaat leidden.

op de Voorst was. Maar evenals elders in dit huis ontleende het niet alleen zijn waarde aan zijn voortreffelijke uitvoering, maar kwam het eerst goed tot zijn recht als onderdeel van de gehele schoorsteen en de wand (afb. 1), zowel in zijn structurele dragende functie, als in zijn contrasterende werking ten opzichte van de strakke geprofileerde delen.

Deze slaapkamer stond in verbinding met de in het hart van de achtergevel gelegen „spreekkamer”, of „visitekamer van de gravin” (plattegrond, nr. 6), die verlicht werd door twee ramen en voorzien was van een deur in de as, die naar het aan de achterzijde van het huis gelegen terras leidde. Het vertrek was in Albemarle's tijd behangen met „bont trip” en had een zeer fraaie schoorsteen, die ook weer grotendeels intact was gebleven tot de brand van 1943. Deze schoorsteen (afb. 2 en 5) was van een type, dat in opbouw verwant was met die in het vorige vertrek. Het benedendeel van de schoorsteenboezem was eveneens aan beide zijden licht ingezwenkt, maar was daar vlak behandeld. Daarentegen was het middenveld van dit gedeelte met een voortreffelijk gebeeldhouwd reliëf versierd, dat acanthusranken en putti ter weerszijden van een mand met vruchten weergaf. Als bekroning van de dekljst diende hier nog een met acanthusvoluten en bladwerk ingezwenkt opzetstuk. Wij kennen dit type schoorsteen uit Marots prenten-serie (afb. 10) en het fraaie, met zoveel zin voor structuur en verhoudingen gecomponeerd geheel kan als typisch voor Marots werk uit omstreeks 1700 gelden. Het schilderij dat voor de brand op deze schoorsteen hing was niet het oorspronkelijke. In 1735 vond men er het portret van Fénelon, de bisschop van Kamerijk. Voorts hingen toen in dit vertrek drie levensgrote portretten en wel een van Albemarle, en van zijn echtgenote en een derde van zijn zoon en schoondochter. Over het meubilair in deze kamer zijn wij slecht ingelicht. In 1705 troffen de reizigers er een „oorloge” aan. In de Voorst waren niet minder dan 3 tafelklokken door Thomas Tompion, een door P. Beauvais en een andere door Peter King. Van Tompion was er bovendien nog: „een staande horologie”. Dit zou de klok kunnen zijn, die men er in 1705 opmerkte¹⁹. Voorts zag men er in dit jaar „te goet” waarmee in het algemeen wel een porseleinen thee-

¹⁹ *Veilingcatalogus*, 1744, nrs. 129-121, nrs. 117, 128, 116. Voor Tompion zie men R. W. Symonds, *Thomas Tompion. His life and work*, Londen 1951, waar echter geen werk voor Albemarle vermeld wordt.

servies en wat daarbij behoorde zal zijn bedoeld en een „trom vergult”, waarschijnlijk hetzelfde voorwerp dat in de veilingcatalogus van 1744 omschreven wordt als een „rood verlakte en vergulde Oost-Indische Theetrom met zijn couvert” (nr. 126). Tenslotte noemen onze reizigers uit dat jaar nog „twee breede stoelen”, canapés dus, die echter niet meer in 1735 en 1740 vermeld worden, terwijl in de veilingcatalogus van 1744 geen wandbespanning of meubilair voorkomt, dat voor dit vertrek gediend zou kunnen hebben. Het is dus mogelijk, dat de inhoud van deze kamer door de erven uit de veiling is gehouden, maar waarschijnlijker lijkt mij dat de functie van het vertrek al spoedig is overgenomen door de er boven gelegen kamer, die ook als visitekamer bestempeld werd, en dat het meubilair toen ook grotendeels elders een plaats kreeg.

Naast de „visitekamer” bevond zich, rechts achter, het grote vertrek dat als „Des Konings Eetsael” vermeld wordt (nr. 7, plattegrond). Het had een stucplafond en was geheel betimmerd met „keurlyck eiken schotwerk”. Voor de vijf ramen hingen „roode damasten glasgordijnen met gouden passement gearneerd” en ieder met twee sjerpen en een rabat „met goude passementen, kwasten en franje rijkelyk gestoffeerd”. Een armstoel met kussen op dezelfde wijze met damast met gouden passementen bekleed was kenmerkend voor de koning bestemd. Twaalf „vergulde gebruineerde” stoelen, waaronder twee armstoelen, waarvan het rode damast alweer met gouden passementen belegd was, sloten hierbij aan. Op de tafel lag een „Persiaens” tapijt „met gouden en zilveren grond en allerley kouleuren bewerkt”²⁰. In 1705 hingen hier de portretten van de Koning-Stadhouder en zijn gemalin en van Albemarle in zijn „parlaments kleeren”. Later was de laatste vervangen door de portretten van koningin Anna en koning George²¹. In 1740 wordt er voorts melding gemaakt van grote spiegels, die waarschijnlijk tussen de ramen waren aangebracht en van een „speelhorlogie”. Met dit laatste is zeker wel een pronkstuk onder de klokken op de Voorst bedoeld dat bij de veiling vier jaar later, beschreven wordt als „Een groot Tafel-horologie, zijnde extra fraay werk, spelende 14 differente airtjes, door P. Bauvais Londen, gaat 8 dagen

²⁰ *Veilingcatalogus*, 1744, nrs. 54-56 en nr. 90.

²¹ In 1744 werden de portretten van Willem III en Maria, zowel als van Anna en George, alle door Godfrey Kneller en „in magnifique gesnede, vergulde lijsten” geveild. *Veilingcatalogus*, 1744. Schilderijen nrs. 28-31.

met een ebbenhouten kas met verguld koper gearneerd, slaande heele uren en repetitie” (nr. 117).

In deze kamer is in 1847 geducht huis gehouden. Niet alleen werd de gehele „wagenschotse lambrizing van de muurbekleding met lijst en beitelwerken” gesloopt, maar ook „al het opgelegde beeldhouwwerk van wit hout”, benevens drie „gebeitelde arabesken” moesten het ontgelden. Van de schoorsteen verdween de marmere mantel. Slechts de betimmering ervan met zijn spiegellijst en beeldhouwwerk bleef ter plaatse (afb. 13) en hiervan werd uit de brand van 1943 alleen een gedeelte van de in lindehout gebeeldhouwde guirlande met de vrouwekop in het midden gered (afb. 14). Ook deze schoorsteen die in nog rijkere vormen bij Marots prenten (afb. 11) voorkomt, behoorde tot het fraaiste, dat in deze stijl in ons land tot stand kwam.

De reeks vertrekken op deze verdieping werd afgesloten met een middelgrote kamer (nr. 8, plattegrond), die door één raam aan de voorkant verlicht werd, en die in 1705 als „des Graven schrijfkabinet”, in 1735 als de „kamer van de jonge gravin” bekend was (afb. 9). In veel latere tijd eerst werd dit vertrek „de kleine eetzaal” genoemd. Het had weer een stucplafond en in de hoek rechts van de deur, die de verbinding met 's konings eetzaal vormde, een hoekschoorsteen. De muren waren behangen met groen damast met gouden franje. Voor het raam hing een glasgordijn „met zijn rabat en een doorsgesneden lijst”. Een vergulde „canapé of sofa” met driekussens, zes vergulde tafelstoelen en een armstoel, benevens een „vuurscherm op ijzeren voet” waren alle weer met hetzelfde damast bekleed en vormden dus weer de eenheid van toon, die wij in ieder vertrek aantreffen²². In 1705 zagen onze reizigers er ook een „neuteboomen schrijftafel” met purper fluweel bekleed die wij op de veiling van 1744 terugvinden als een „Engels bureau of schrijftafel van Nooteboomhout” (nr. 132).

De sloop van 1847 ging aan dit vertrek voorbij, maar bij de brand van 1943 werden de schoorsteen en de betimmering met zijn weer door fraaie gestoken lijsten omgeven deuren vrijwel geheel vernietigd. Wat gered werd bevindt zich weer bij de fragmenten in het Rijks-

²² *Veilingcatalogus*, 1744, nrs. 49-53. De wandtapijten door de heer Baart de la Faille op kol. 190 vermeld, behoren niet tot de inboedel uit Albemarle's tijd.

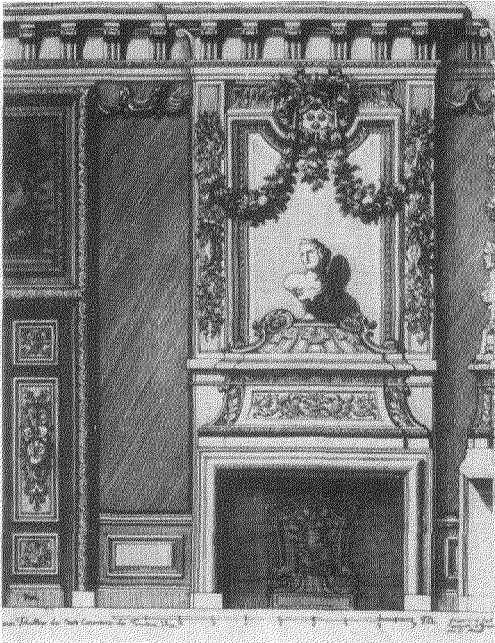
DE VOORST IN ZIJN GLORIETIJD

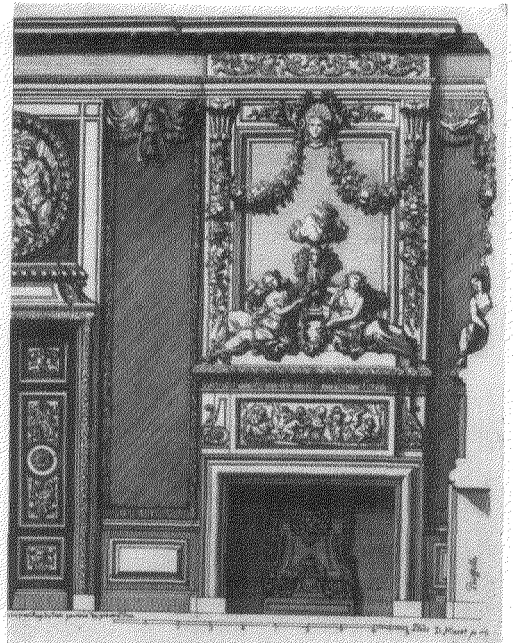
Afb. 9. Kamer van de jonge gravin op de hoofdverdieping. Toestand voor de brand van 1943. Wandtapijten en overig meubilair eerst in de 19de eeuw of later ingebracht. Vgl. vorige artikel, *afb. 10.*

(Foto Monumentenzorg)

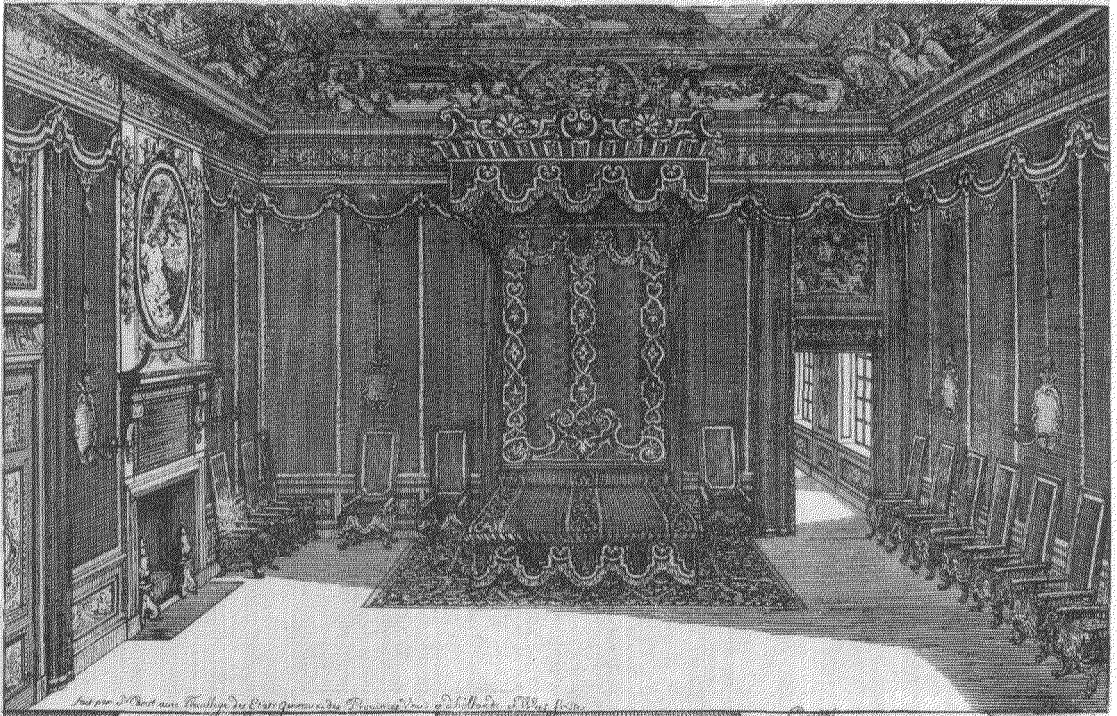
DE VOORST IN ZIJN GLORIETIJD

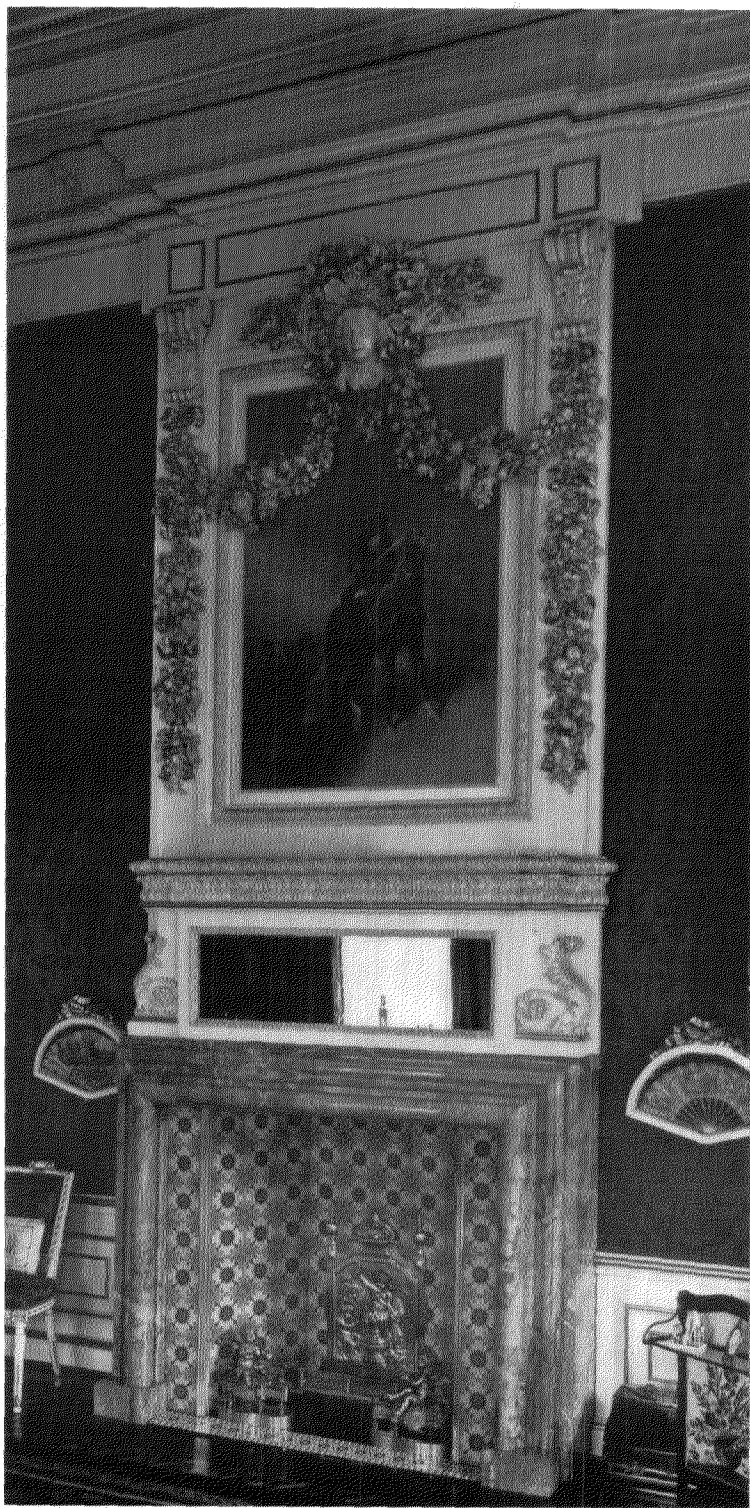
Afb. 10. Daniel Marot, gravure. Ontwerp van een gedeelte van een schoorsteenwand.
Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 11. Daniel Marot, gravure. Ontwerp van een gedeelte van een schoorsteenwand.
Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

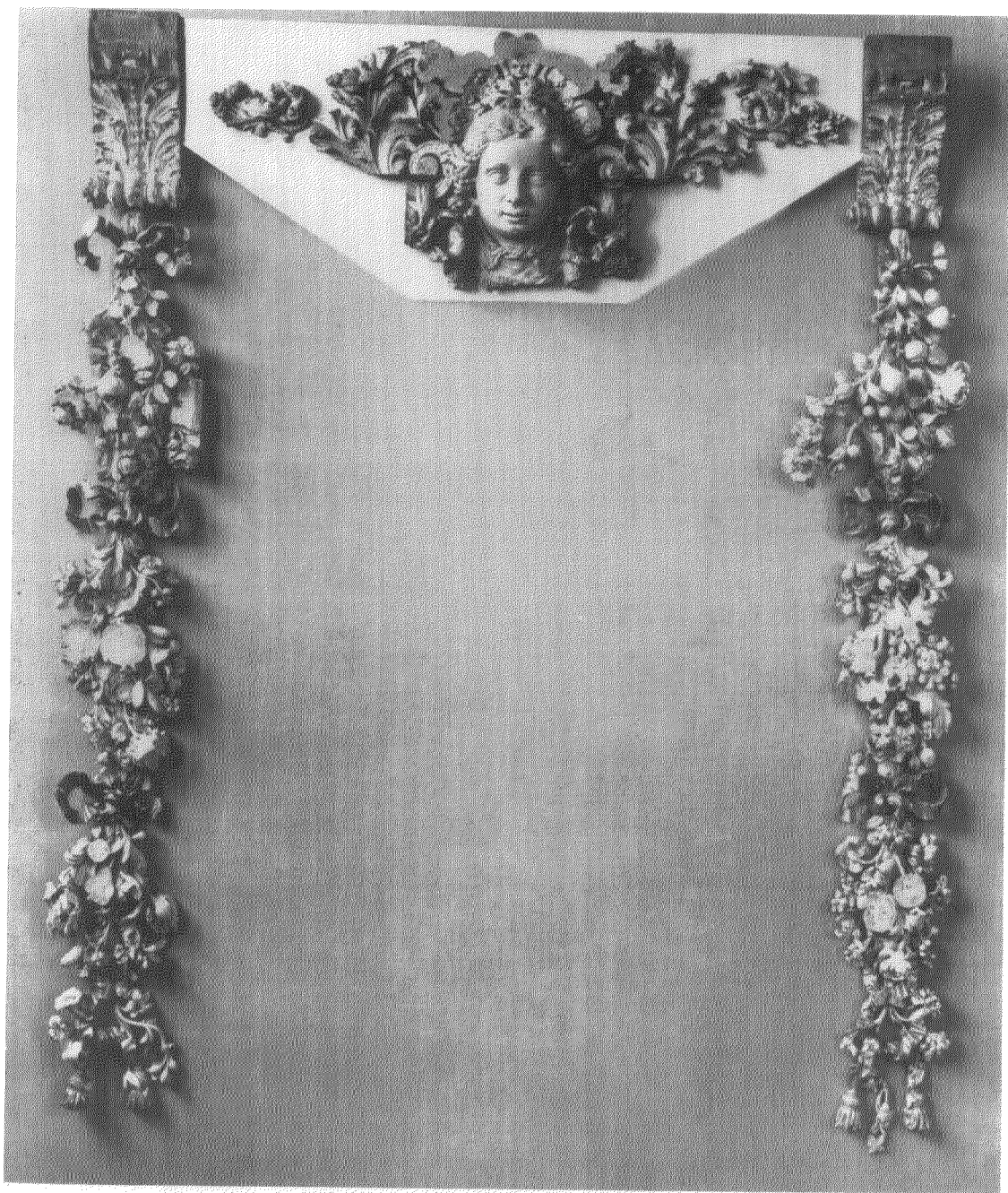
Afb. 12.* Daniel Marot, gravure. Ontwerp voor een slaapvertrek in de geest van die op de Voorst.
Rijksprentenkabinet, Amsterdam

Afb. 13. Schoorsteen in de eetzaal van Willem III op de hoofdverdieping. Toestand voor de brand van 1943.

(Foto Monumentenzorg)

DE VOORST IN ZIJN GLORIETIJD

Afb. 14. Delen van de in lindehout gesneden guirlande, afkomstig van de schoorsteen in de eetzaal van Willem III. Rijksmuseum, Amsterdam

museum. Het zijn een in lindehout gebeeldhouwd stuk snijwerk met schelpmotief boven het schilderij in de schoorsteen (afb. 8), een deel van de guirlande en het piramidevormige opzetstuk daarvan en een schelpmotief (afb. 8), eertijds boven de deur naar 's konings eetzaal²³. Ook deze fragmenten, die weer van de hoge kwaliteit van het snijwerk op de Voorst getuigen, zijn in de voor Marot karakteristieke stijl opgevat.

Vanuit het voorhuis bereikte men over de grote bordestrap ter linkerzijde de bovenverdieping. In de illusionistische frescoschildering, die het trappenhuis (nr. 2, plattegrond) sierde, kon Marot zijn genie als ontwerper van decoratieve schilderijen voor grote vlakken uitleven, zoals hij dat tevoren al gedaan had bij de trap in het slot Zeist en die van het Loo. Door twee vensters in de voorgevel werd het trappenhuis verlicht. De twee overige wanden doorbrak Marot door middel van zuilengaanrijen, die een perspectief op fantastische gebouwen en waterwerken openden. Op de vier welvingen van het plafond bracht hij een wolkenhemel aan, die hij bevolkte met reeksen symbolische figuren (de Vier Elementen?). Tussen de kolommen kregen figuren van Apollo en Diana een plaats, in hun midden een groep met een zittende allegorische vrouwefiguur met ahangende drapering en hoorn van overvloed. (De Zomer?).

Maar hoezeer Marot zich hier een meester toont in het oproepen van een irreële wereld van goden en godinnen en arcadische vergezichten, de hechte architectonische structuur verliest hij er, conform zijn Franse afkomst en scholing, niet bij uit het oog. De grote Korinthische, gecanneleerde zuilen en pilasters met hun fors hoofdstel beheersen de compositie en zij rusten op als van natuursteen gebouwde muurdammen, die deze architectonische structuur ook verder markeren. De middencompositie weer wordt gedragen door twee voor Marot zeer karakteristieke hermatlanten, waartussen reliëfs (Apollo en Daphne en Mercurius en Io?), die het plastische element van deze zone helpen versterken.

Marot nam in zijn prentwerk twee gravures op (Jessen, nr. 117-118), die de trap van verschillende zijden in beeld brengen. Bovendien bewaart de Cooper Union te New York nog een tekening (afb. 18), die de wand tegenover de

²³ Voor de schoorsteen zie men Ozinga, *o.c.*, pl. 14 links en K. Sluyterman, *Huisraad en Binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen*, Den Haag 1918, fig. 262. Voor de deur Sluyterman, *o.c.*, fig. 279.

ramen weergeeft en behoudens verschillen van ondergeschikte aard zeer dicht bij Marot's prent staat. Deze tekening draagt de signatuur L. Moecheron inv. et fecit en is gedateerd 22 okt. 1700. Een kunstenaar van deze naam is niet bekend en de signatuur wijkt af van die van I. de Moecheron van wiens medewerking aan deze trap overigens ook niets bekend is. Het komt mij echter voor dat deze signatuur niet de oorspronkelijke is. De tekenwijze herinnert mij anderzijds sterk aan die van Daniel Marot zelf en naar het mij dan ook toeschijnt is er alle reden het blad aan hem toe te schrijven²⁴.

Als wij de foto van het gedeelte van het fresco (afb. 17), dat voor 1943 nog aanwezig was, als een weergave van de oorspronkelijke toestand mogen zien, dan blijkt dat Marots ontwerp, zoals wij dat uit prent en tekening kennen, nogal ingrijpende wijzigingen onderging. Vooral is dat duidelijk bij de allegorische vrouwefiguur in het midden, die bij Marot gedeeltelijk achter de balustrade schuil ging, in het fresco als daar op gezeten is weergegeven. Ook de Diana-figuur rechts en de groepen van gebouwen op de achtergrond werden in gewijzigde vorm uitgevoerd.

Dit alles werd aan het oog onttrokken toen omstreeks 1847 in het trappenhuis vertrekken werden ingebouwd. Toen werden ook de balusters, die de leuning van de trap vormden, verwijderd²⁵.

²⁴ R. P. Wunder, *Extravagant drawings of the eighteenth century from the collection of The Cooper Union Museum*, New York 1962, nr. 41, blz. 100. Deze auteur leest de signatuur onjuist als I. de Moecheron en schrijft de tekening zonder commentaar aan deze meester toe. Men vergelijkte echter de wijze van tekenen van de beide atlanten met die van de draagfiguren op de door Marot gesigneerde, 1701 gedateerde tekening van een wandtafel met spiegel voor het Loo (Rijksprentenkabinet, Amsterdam; Ozinga, *o.c.*, pl. 8). Men vindt daar dezelfde karakteristieke wijze van arceren als op de tekening te New York. Ook de gebogen armen van de figuren links op beide tekeningen verraden dezelfde hand.

Hermatlanten van hetzelfde type als voorkwamen op de fresco-schildering vindt men ook op een van Marots titelbladen (Jessen *o.c.*, nr. 91). De architect J. Verkerk paste het motief veel later nog toe bij de denksteen aan de gevel van het gebouw voor de Fundatie van Renswoude te Utrecht. Ten onrechte voerde R. van Luttervelt de oorsprong van dit motief terug op Weense voorbeelden. (*Nederlandsch Kunstbist. Jaarboek*, 1951, blz. 233 e.v., afb. 6 en 7).

²⁵ Het protocol van de veiling van 1847 maakt geen melding van de verkoop van deze balusters. De enige vermelding, die ik er van vond, komt voor in de *Ca-*

De trap mondde op de verdieping uit op een ruimte (nr. 15, plattegrond), waarvan de wanden door fraai gelede ionische, gecanneleerde pilasters met kroonlijst waren ingedeeld. Dit vertrek had een geschilderd plafond, dat op de hoeken allegorische figuren vertoonde en in het midden op illusionistische wijze een gezicht op een koepelgewelf suggereerde. In de beschrijvingen van 1705 en 1735 wordt deze ruimte als „spiegelkamer” aangeduid. Deze spiegels hadden „goude lijsten” en wij moeten aannemen, dat zij zich bevonden in de wand tegenover de ramen, ter weerszijden van de middendeur, in de wand tegenover de trap tussen de beide deuren en misschien tussen de ramen, waar de pilasters dan moeten hebben ontbroken. De illusie van ruimtewerking, die reeds door de schilderingen in het trappenhuis was opgewekt, vond aldus in dit er zo nauw mee samenhangend vertrek in de behandeling van de wand, zowel als van het plafond zijn aanvulling ²⁶.

Het vertrek, dat op deze verdieping in de noordhoek aan de achterzijde lag (nr. 16, plattegrond), stond in 1705 bekend als de „slaapkamer van Marlborough”, die er blijkbaar kort tevoren verbleef. In 1735 werd de kamer aangeduid als de „Slaapkamer van de Graaf”, d.w.z. dus van William Anne van Keppel, die in 1718 zijn vader als Earl of Albemarle was opgevolgd. Maar deze stond het vertrek blijkbaar wel aan aanzienlijke gasten af, want in 1740 heette het „Kamer van de Prins van Oranje”. Het was behangen met geel damast „met rode campanen en kwasten gegarneerd”. De glasgordijnen voor de beide ramen en de portières voor de twee deuren waren van dezelfde stof gemaakt en hadden hun bijbehorende rabatten en sjerpen. Ook het ledikant een „zeer hoog Lit d'ange” was met zulke stoffen behangen. De bekleding van de acht armstoelen en vier tafelstoelen, die hier eveneens waren geplaatst, was hiermede weer in harmonie. De canapé en het vuurscherm in deze kamer hadden een bekleding van rood fluweel en waren met zilverstof „door de gravinne konstig geborduurd” ²⁷. De reizigers van 1735

atalogus van de Tentoonstelling van voorwerpen van Kunst en Nijverheid uit vroegeren tijd in Arti et Amicitiae, Amsterdam 1854, nr. 294, waar behalve een gebeeldhouwde plafondlijst twee trapstijlen uit de Voorst werden ingezonden door Q. Willemsen te Zutphen.

²⁶ Voor afbeeldingen van deze ruimte zie men Ozinga, *o.c.*, pl. 12 en 13 en Sluyterman, *o.c.*, fig. 258 en 277, 278.

²⁷ *Veilingcatalogus*, 1744, nrs. 31-42. In de beschrij-

maakten hier voorts nog melding van een „magnifique grote spiegel”. Het is waarschijnlijk nr. 100 van de *veilingcatalogus* van 1744, dat als volgt wordt omschreven: „een extraordinaire groote Engelse spiegel met een fraaie vergulde gesneden lijst en hoofdstuk, zijnde het onderste glas 5 voeten en een duym lang, 4½ duym en 3 voeten binnenkant breed”. De „houtte vergulde gesneden tafel”, die de *veilingcatalogus* als volgend nummer beschrijft, stond vermoedelijk onder deze spiegel. Bij de veiling van 1847 werd de „betimmering der schoorsteen met spiegel en lijst” uit deze kamer verkocht. Alleen de marmere mantel bleef toen ter plaatse.

Ook bij deze slaapkamer sloot een kleedcabinetje” (nr. 17, plattegrond) aan. Het had een stucplafond en een schoorsteen in de hoek achter de trap. Zowel de marmere mantel als de betimmering „met spiegellijst en ornamentwerk” werd in 1847 verkocht. In 1735 was dit kabinetje met „silverstof” behangen. Vermoedelijk was dit het „behangsel van geele en blauwe baanen Oost-Indische stof met zilveren en geborduurde bloemen en zilver en blauwe franje”, dat in 1744 geveild werd. Als meubilair stonden er waarschijnlijk een rustbank, een armstoel en kussen en een vierkant en twee ronde taboeretten, die alle met dezelfde stof waren bekleed. Voor het raam hing een wit damast gordijn „met gesneden lijst en rabat met zilveren en blauwe zijde franje” ²⁸.

Het aan de achterzijde van het huis op deze verdieping in het midden gelegen vertrek (nr. 19, plattegrond) was aanvankelijk bekend als de „Antichambre des konings” en maakte dus deel uit van de voor Willem III gereserveerde kamers, waarvan de er naast gelegen slaapkamer de voornaamste was. In 1735 heette het in het algemeen „sprekkamer”, maar de herinnering aan de eenmaal vorstelijke bestemming was ook toen nog niet verloren, want de reizigers die het huis in 1740 bezochten spreken nog van „des konings sprekkamer”.

De kamer was behangen met blauwe moiré zijde „met gouden koorden op de naden”. Deze gehele bekleding was omgeven door vergulde gebeeldhouwde lijsten, die ook in de hoeken waren aangebracht. De drie gordijnen voor de ramen, zowel als de drie portières waren ook hier van dezelfde stof gemaakt. Het meubilair in dit vertrek was weer bijzonder rijk. Er stonden acht

ving van 1705 is sprake van rood damast als bekleding, wat vermoedelijk een verschrijving is.

²⁸ *Veilingcatalogus*, 1744, nrs. 71-75.

vergulde tafelstoelen, twee grote vergulde canapés, ieder met drie kussens, en drie vierkante vergulde taboeretten, die alle waren bekleed met blauwe moiré dat met gouden koorden en passementen geboord was²⁹. In 1735 zag men er voorts een „chinees schut” waarschijnlijk het „Oost-Indisch schermje van zes deuren” (Chinees lakscherm (?) van zes bladen), dat in 1744 werd geveild (nr. 30). Op de schoorsteen stond toen „eenig Postelijn”. Boven de deuren hingen de portretten van Frederik Hendrik en van Willem II en Prinses Maria, die door Gerard Honthorst waren geschilderd, en de oorspronkelijke bestemming van het vertrek nog duidelijk onderstreepten³⁰. De betimmering van de schoorsteen (afb. 19) in dit vertrek herinnerde sterk aan die in de er onder gelegen kamer. Ook hier vond men de zijdelings ingezwenkte benedenpartij van de schoorsteenboezem, die versierd was met een acanthusfries en lijstwerk van grote fijnheid. Ook hier zag men de vlakke stukken betimmering met hun onbewerkte profiellijsten contrasterend met deuromlijstingen en bekroningen, die weer het kostelijkste snijwerk te zien gaven. Ook hier ten slotte doorstond dit alles nog de plunderlust van de eigenaar van 1847, maar ging alles met de brand van 1943 verloren, zonder dat één fragment gered kon worden.

Maar de inrichting van de tot nog toe beschreven vertrekken hoe rijk ook in menig opzicht, was nog maar als een voorspel vergeleken bij de pracht die de bezoekers in des „Konings slaapkamer” (nr. 20, plattegrond) wachtte en onze reizigers van 1735 en 1740 kwamen dan ook woorden te kort om aan hun met verbazing gemengde bewondering uiting te geven.

Het vertrek was met zwaar Italiaans rood damast behangen, dat rijkelijk met zilveren passementen geboord en belegd was. De zilveren franjes aan de bovenzijde hingen wel ter lengte van een voet over het behangsel heen. Het „extra hoog Lit d'Ange” was op dezelfde kostbare wijze behangen. Er waren blijkbaar maar twee van de vijf ramen in gebruik, want er wordt slechts melding gemaakt van twee glasgordijnen met hun „rabatten” met zilveren passementen belegd, „geborduurt en gefranjeert, met zilveren koorden en quasten”. Een portière was weer van dezelfde materialen en had „gesneede lijsten en rabat”. Het meubilair was, voor zover bekleed op gelijke

wijze behandeld. Het bestond uit twee armstoelen met kussens, tien vierkante taboeretten met kussen, twee ronde taboeretten met een kussen, nog een armstoel met kussen, en een „nagt-stilletje, waarin een tinne Pot, met een saey overtrek”. Ook het vuurscherm was „en suite” en hierop was Albemarle's wapen „met veel loofwerk daarom” geborduurd.

Het vorstelijke aspect werd nog verhoogd door een „extra groote Engelse spiegel met een zwaare massieve silveren lijst en hoofdstuk” en een „extra fraey gewerkt in zwaar massief zilver tafellblad”, dat daaronder stond op een „verzilverde gesneede houtte voet”. De spiegellijst vertoonde „zilvere cupido's, houdende festonnen en ornamenten aan het zelve vast”. Het zilver woog in totaal 1200 onzen groot Hollandse keur en het glas was binnenwerks bij een hoogte van ruim 6 voet, 3 voet en 8 duymen breed. Het tafellblad woog 711 onzen Hollandse keur³⁰. De reizigers die het huis in 1740 bezochten zagen naast de tafel ook nog „twee grote zilveren gerridons”, die met spiegel en wandtafel de gebruikelijke eenheid vormden en als groep dikwijls tussen de ramen waar reflexlicht zo gewenst was, geplaatst werden.

Behalve door de kandelaars, die men op deze guerdons kon zetten, werd het vertrek nog verlicht door hangblakers, die volgens de beschrijving van 1740 van zilver waren. Acht ijzeren roeden met zilveren passementen geboord en zilveren koorden en kwasten, dienden er voor deze blakers op te hangen. In de schoorsteen stonden, behalve een fraai bewerkte ijzeren vuurtang en schop, twee grote massieve zilveren „brand-roeden”, die 136 onzen Engels zilver wogen en twee kleinere met zilveren knopjes, „weegende 39 oncen 5 engelse”³¹.

Het plafond in de konings slaapkamer was versierd met een op doek geschilderde voorstelling, die volgens Goetghebuer een „Assemblée des Dieux” weergaf³² en tot de brand van 1943 ter plaatse bleef. Ook de „kroonlijst rondom het plafond met zijn opgelegde ornamenten”, de „wagenschotse muurbekleding” en „gebeiteld lijstwerk en dito arabeske” in dit vertrek bleven bij de veiling van 1847 in situ. Maar het voor-

³¹ *Veilingcatalogus*, 1744, nr. 1-22. Zilveren blakers komen in deze veiling niet voor. Wel: „Vier spiegel hangblakers, met koopere vergulde lijsten en armen” (nr. 131).

³² P. J. Goetghebuer, *Choix des monuments édifices et maisons les plus remarquables du Royaume des Pays-Bas*, Gent 1827, blz. 56.

²⁹ *Veilingcatalogus*, 1744, nrs. 23-29.

³⁰ Deze drie portretten in „fraaie gesneeden lijsten” werden in 1744 ook verkocht, *Veilingcatalogus*, 1744. Schilderijen nrs. 23-25.

naamste, „de betimmering der schoorsteen met spiegel en het daarbij behorend lijst en beitelwerk”, zowel als „de gebeeldhouwde guirlande boven op de schoorsteen” gingen toen in andere handen over. De koper van deze onderdelen was Willem Baron van Heeckeren van Kell (1815-1914), die ze grotendeels in het Huis Ruurlo liet aanbrengen en daarmee voor het nageslacht wist te bewaren. Daar de brand van 1943 ook alles wat in de Konings slaapkamer was achtergebleven, vernietigde, mogen wij ons achteraf gezien over deze op zichzelf betreurenswaardige sloop slechts verheugen. Wij kunnen intussen niet meer dan gissen naar de vorm, die de schoorsteen in dit vertrek oorspronkelijk gehad heeft, daar de heer Van Heeckeren ook „de betimmering der schoorsteen met spiegellijst en ornamentwerk” uit het kleedkabinetje (nr. 17, plattgrond) verwierf en de schoorsteen in de eetkamer van het huis Ruurlo tamelijk willekeurig uit elementen, die vermoedelijk van de beide schoorstenen afkomstig zijn, is opgebouwd³³. Zo vinden wij daar als bekronend middenstuk de beide hoornen van overvloed ter weerszijden van een schelp, zoals zij ook op een prent van Marot (Jessen, nr. 145) voorkomen. Met enige wijzigingen bracht Marot dit motief ook weer op een ander schoorsteen-ontwerp uit dezelfde serie aan (Jessen, nr. 150). Daar vindt men ook de halfcirkelvormige afsluiting boven de spiegel met het mascarón in het midden in vorm verwant aan wat wij op Ruurlo aantreffen. Misschien moeten wij ons de hoekschoorsteen in het kleedkabinet van de Voorst wel in de geest van laatstgenoemde prent voorstellen. Op Ruurlo ontbreekt echter de grote gebeeldhouwde guirlande op de schoorsteen uit de konings slaapkamer, waarvoor de heer Van Heeckeren het naar verhouding vrij aanzienlijke bedrag van f 31.— betaalde. Dit belangrijke fragment meen ik te mogen herkennen in de guirlande op een merkwaardig meubel in het Huis ten Bosch, waarmee ik voor het eerst omstreeks 1953 werd geconfronteerd. Het trof mij toen niet alleen om zijn vreemdsoortige vorm en zijn kennelijk 19de eeuwse makelij, maar vooral om de er op aangebrachte rijk gebeeldhouwde guirlande, samengesteld uit bloemen en vruchten en waartussen zelfs vogels een plaats hebben gevonden (afb. 15). Het exuberante karakter van deze guirlande, gevoegd bij het feit, dat zich boven de cartouche in het midden een earls-kroon bevindt, deed mij veronderstellen, dat wij hier met voor een Engels-

³³ Afbeelding in *Buiten*, 8 (1914), blz. 334.

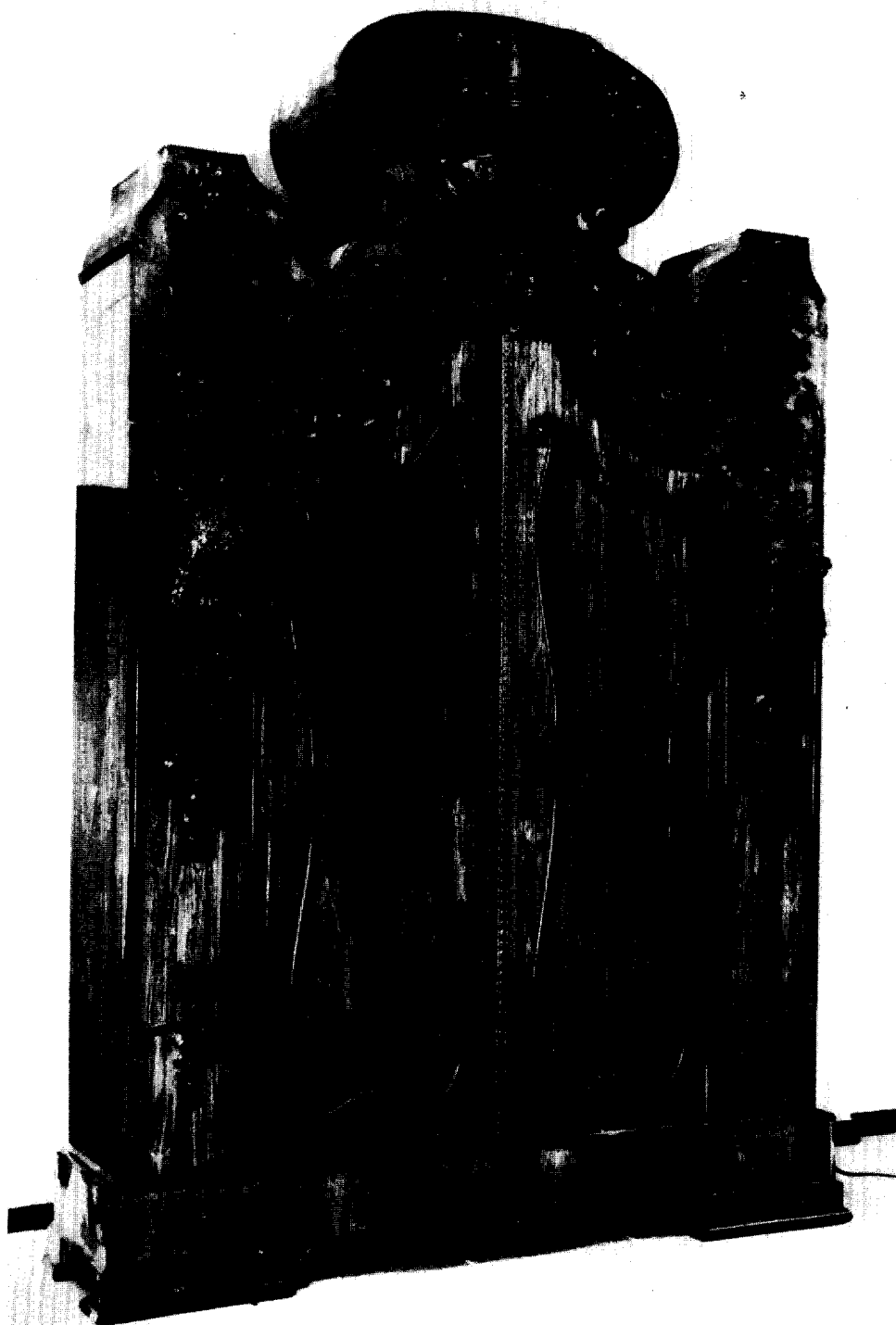
man bestemd werk te doen hadden, totdat mij een prent van Marot van een schoorsteen met dergelijke guirlande (afb. 10) voor de geest kwam en het mij duidelijk werd dat niemand minder dan Arnold Joost van Keppel als de opdrachtgever ervan moest worden beschouwd. Een bevestiging van dit vermoeden vond ik in de initialen van de cartouche, waarin men behalve de A en dubbele J ook de dubbele G (de beginletter van de eerste naam van Van Keppels vrouw, Geertruid van der Duyn) kan herkennen. Voorts bleek mij dat de kast afkomstig was van Koningin Sophie en zoals een aquarel door H. F. C. ten Kate van 1849 (afb. 16) toont, in dat jaar in een der vertrekken van haar paleis aan het Plein te 's-Gravenhage geplaatst was³⁴. Daar de heer Van Heeckeren van Kell kamerheer in buitengewone dienst was, lag het voor de hand te veronderstellen, dat de guirlande, het mooiste fragment, dat hij op de veiling van 1847 gekocht had, door zijn bemiddeling in het bezit van de gemalin van de kroonprins kwam, waarmee de keten van de bewijsvoering feitelijk gesloten was. Zonder twijfel werd de kast met zijn vreemde vorm toen speciaal vervaardigd om het pronkstuk afkomstig uit de slaapkamer van de Koning-Stadhouder in het paleis van de Oranjes een nieuwe en waardige plaats te geven³⁵.

Het bovendeel van de schoorsteen in dit vertrek zal er dus wel ongeveer als de genoemde prent van Marot uitgezien hebben. De benedenzone had waarschijnlijk een rechthoekige spiegel met gesloten kroonlijst, die men misschien in een

³⁴ Petra Clarijs, *Een eeuw Nederlandse woning*, Amsterdam 1941, blz. 85, afb. 65. Aan Mej. Clarijs dank ik de hier afgebeelde foto van deze aquarel.

³⁵ Gaarne zeg ik op deze plaats dank aan jhr. ir. P. F. O. R. Sickinghe, de directeur van het Kon. Huisarchief, die de hier afgebeelde foto van de kast voor mij liet maken en die mij het meubel voor het eerst toonde.

Ik vraag mij af of het niet wenselijk zou zijn de guirlande op een meer met onze smaak overeenstemmende wijze — dus los van de kast — op te stellen. Tevens zou dan de later aangebrachte zwarte lak verwijderd kunnen worden, zodat de kwaliteit van het snijwerk beter tot zijn recht zou komen. Dat de meeste betimmeringen in de Voorst oorspronkelijk niet beschilderd waren blijkt uit wat Leonhard Sturm in een brief van 2 juli 1716 hierover schrijft: „Die Zimmer sind meistens mit Taffelwerck . . . gezieret, und in dem obern Saal die Leisten gar sauber geschnitten, und über dieselben aus Linden-Holtz geschnitzte, sehr nette Gehäncke angeplatet, welches auf dem polirten Eichenholtz sehr nett stehet”. (*Gelre* 27 (1924), blz. 243).

Afb. 15. Kast, omstreeks 1847 gemaakt voor Prinses Sophie, versierd met in lindehout gesneden guirlande afkomstig van de schoorsteen in de slaapkamer van Willem III. Paleis Huis ten Bosch, Den Haag. (Foto A. Dingjan)

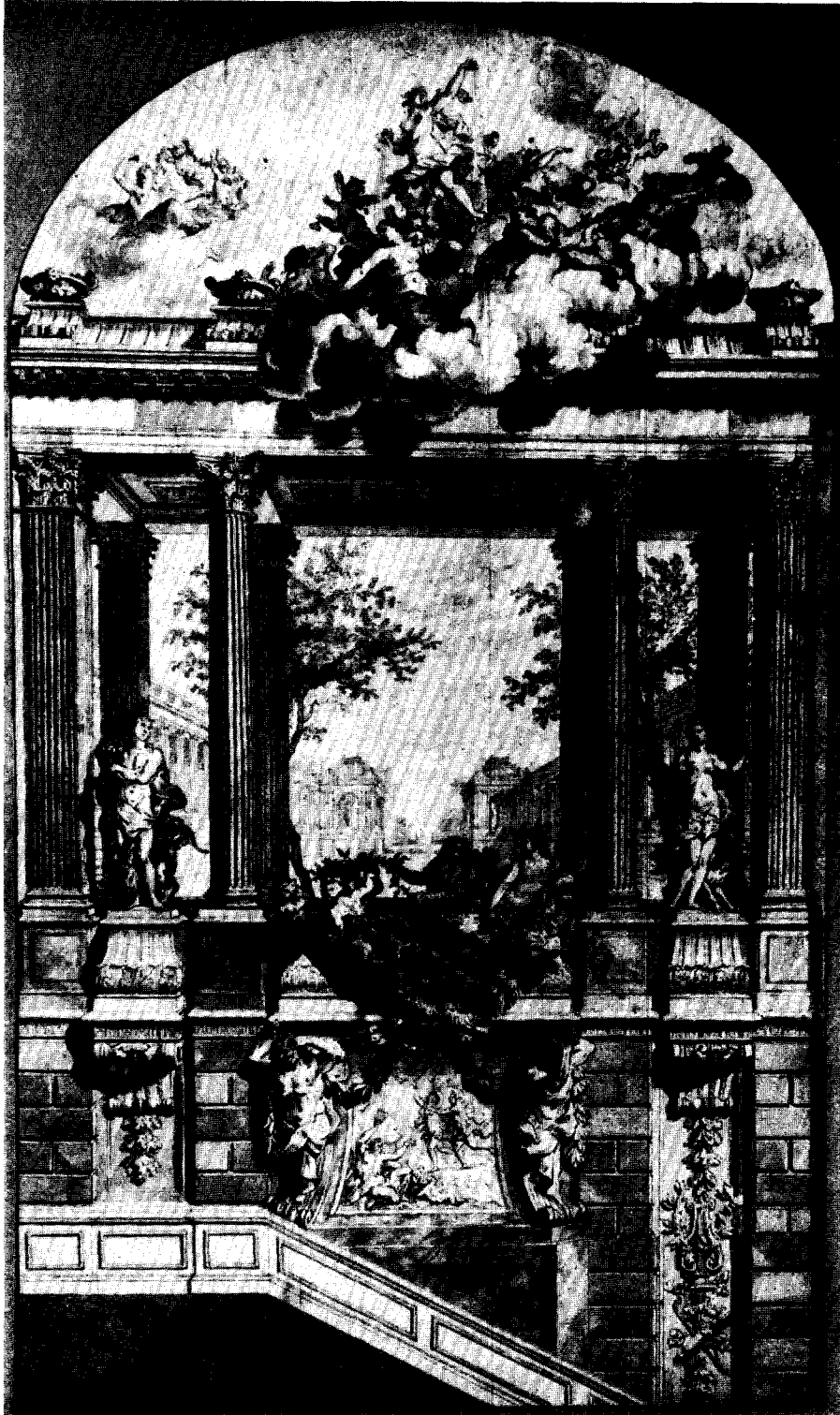

Afb. 16. Gezicht op een der vertrekken van Prinses Sophie in het Paleis aan het Plein te Den Haag, met tegen de achterwand de op *afb. 15* weergegeven kast. Aquarel door H.F.C. ten Kate. Oranje-Nassau Museum, Delft

Afb. 17. Fragment van de frescoschildering in het trappenhuis. (Foto Monumentenzorg)

DE VOORST IN ZIJN GLORIETIJD

Afb. 18. Daniel Marot (?), gezicht op een der zijden van het in fresco beschilderde trappenhuis. Tekening in potlood, pen en chinese inkt.

The Cooper Union Museum, New York.

Afb. 19. Gedeelte van de schoorsteenwand van de visitekamer op de bovenverdieping. Toestand voor de brand van 1943. Schilderingen en meubilair eerst in de 19de eeuw of later ingebracht.

(Foto Monumentenzorg)

schoorsteen in de achterkamer van de rechtervleugel van het Huis Ruurlo kan herkennen³⁶. Het blijkt dus dat het kostbaarst ingerichte vertrek in de Voorst ook een schoorsteen had, die alleen al door de uitzonderlijk grote guirlande als de rijkst bewerkte van het huis moet worden aangemerkt.

Bij het slaapvertrek van Willem III sloten nog twee kleinere vertrekken aan. Het eerste was bekend als „Cleercabinet” (1705), of ook wel „schrijfcabinet van den koningh” (1740), het tweede als „konings cabinet” of ’s konings rustkamer. De mededelingen over het meubilair in deze vertrekken die de verschillende reizigers ons geven zijn te onduidelijk om er bepaalde conclusies aan te verbinden. Het grootste deel van schoorstenen en betimmeringen uit deze vertrekken werd in 1847 verkocht. De heer Van Heeckeren verwierf daarvan: drie gebeeldhouwde schilderijlijsten „met de gebeeldhouwde kroonlijst om het plafond” en twee deuren „met cozijn betimmering aan beide kanten en in de dag met zijn hang en sluitwerk”³⁷. De overige onderdelen zijn vermoedelijk ook hier weer voorgoed verdwenen.

Op de derde etage kon men nog een blik werpen op de slaapkamer en het kabinet van „Milord Silkerken” (Hamilton, graaf van Sylkirk), de bibliotheek van Albemarle, waarin 6 kasten stonden met Franse, Spaanse en Engelse boeken in Franse banden (waaronder reisbeschrijvingen), zijn slaapkamer gebruikt vóór zijn huwelijk, behangen met rood en groen damast en zijn schrijfkabinet met een „blauw, groen en rood met zilver doorwerkt” behangsel (1705). De kamer van zijn page grensde daaraan. Daarboven was nog een lage verdieping, en hier bevonden zich volgens onze reizigers van 1740 „altemaal vertrekken met glad eykenhoud beschoten en

³⁶ E. H. ter Kuile, *Het kwartier van Zutphen* = *De Ned. mon. v. gesch. en kunst*, III, 2, 's-Gravenhage, 1958, blz. 136, pl. CXIII, 342.

³⁷ In het „konings cabinet” worden (in 1705) „2 curieuse slooten met 5 knippen, hebbende yder 500 gulden gecost” genoemd. De reizigers van 1735 en 1740 vermelden deze ook, maar daar variëren de prijzen (de een f 400.—, de ander f 500.—). Die van 1740 noemen er bovendien nog een in het „schrijfcabinet” en aan de ene deur van de slaapkamer van de koning. Het verguld koperen oplegsloot, dat thans nog op het Kasteel Zoelen bewaard wordt en zich voor de brand vermoedelijk in de slaapkamer van Albemarle en zijn vrouw (nr. 3) bevond, wordt in geen der beschrijvingen van dit vertrek genoemd en zal dus uit een der genoemde vertrekken zijn overgebracht.

proper gemeubileert”. Maar ook de kelderverdieping had nog zijn verrassingen. Hier vond zich de porceleinkelder (nr. 12 plattegrond) die in 1740 voorzien was van „keurig Japons en Saxis porcelein, konstig gegoten en gedreven koperwerk, een Cinees zilver koffikan met deszelfs toebehoren, op een klein zilveren gerridon staande . . .” Aan de zuidzijde ten slotte lag de zomereetzaal „waarin eenig postelijn en 2 metalen beelden” en waaruit misschien de „agtien gesneede stoelen met zwart spaens leer bekleet en gouden passementen en koorden geboord”, die in 1744 geveild werden (nr. 98) afkomstig waren.

Dank zij de drie reisbeschrijvingen konden wij een groot deel van het in de veilingcatalogus van 1744 tamelijk uitvoerig omschreven meubilair met de wandbespanningen en de gordijnen de oorspronkelijke plaats in de verschillende vertrekken van het huis hergeven. Er blijven echter verschillende stukken over, die de reizigers om welke reden dan ook niet vermeldden. Men moet zich de meubilering hier en daar dus nog rijker en gevarieerder voorstellen. Zo zullen het „tafelhorologie van Pieter King, Londen, gaande 8 dagen met een ingelegde schildpadde kast, slaande heele uren en repetitie” (nr. 118) en de drie kleinere klokken van Tompion (nrs. 118-121) wel in verschillende van de voornaamste kamers hun plaats gehad hebben. Ook de „fraaye gesneede vergulde” consoletafels van verschillende formaten (nrs. 142-144) zal men daar mogen verwachten. Moeilijker echter is het zich voor te stellen, waar de ook in de catalogus vermelde 12 wandtapijten werden gehangen. Er waren er 6 met levensgrote figuren, die de maanden van het jaar weergaven. Zij waren, „met goud, zilver en allerhande natuurlijke couleuren ingewerkt”^{43/4} el hoog en in totaal ongeveer 40 ellen breed. De andere zes verbeeldden eveneens de maanden van het jaar, hadden kleinere figuren en waren bij een hoogte van 5 el ongeveer 35 1/2 el breed. Geen reiziger, die ze gezien zou hebben, zou verzuimd hebben ze te vermelden en men moet aannemen, dat zij alleen bij bijzondere gelegenheden om het geheel nog meer luister bij te zetten werden te voorschijn gehaald.

Nu wij gepoogd hebben de inrichting van de Voorst tot in onderdelen te reconstrueren, mogen wij besluiten met enige algemene conclusies. Wij konden vaststellen, dat de wanden een enkele maal eetzaal van Willem III) in hun geheel voorzien waren van een betimmering, die door in profiellijsten gevatte rechthoekige pa-

nelen van verschillende grootte werd ingedeeld. In de meeste vertrekken echter besloeg de betimmering, slechts een deel van het wandoppervlak, dat voor het overige was behangen met kostbare stoffen, die boven de lage lambrizing werden aangebracht en tot onder de kroonlijst van het plafond reikten. Over de toepassing van zulke door panelen ingedeelde betimmeringen in Frankrijk zijn wij goed ingelicht. Reeds in 1684 werd bij de verbouwing van het „Appartement du Roi” in Versailles in het „Cabinet de Billard” zulk een betimmering aangebracht. Tussen 1686 en 1688 volgden er verschillende in het „Grand Trianon” naar ontwerpen van Lassurance. Delen van deze betimmeringen werden door Pierre Lepautre (vermoedelijk omstreeks 1690) in prent gebracht³⁸. Hier vindt men niet alleen het paneelwerk in velerlei variaties toegepast, maar ook de oorsprong van het door Marot geliefde motief van de ingezwenkte benedenzone van de schoorsteenboezem. Marots belangstelling voor deze prenten was zelfs zo groot, dat hij drie daarvan — met enige wijzigingen — kopieerde (Jessen, nrs. 127, 130, 131).

Maar juist voor de Voorst wist Marot deze gegevens op oorspronkelijke wijze te verwerken en te verrijken. Tot zulke verrijkingen behoren ook de grote vruchten- en bloemenguirlandes, die zich op de schoorstenen in de beide koningskamers bevonden. Vooral bij die in het slaapvertrek van Willem III, waar de vogels zijn toegevoegd, worden wij herinnerd aan het werk van Grinling Gibbons, die zich in versieringen van deze aard zulk een meester betoonde. Het is dus mogelijk, dat Marot zich bij het toepassen van dit — overigens toen reeds verouderde — motief door Engels werk liet inspireren. Maar met alle respect voor Gibbons' vermogen bloemen, vruchten en vogels in hout weer te geven, het kan niet ontkend worden dat zijn guirlandes meer de indruk wekken opgehangen te zijn door de „chief gardener”, of door een der „hunts-

³⁸ Fiske Kimball, *The Creation of the Rococo*, Philadelphia 1943, blz. 46 en 49, fig. 21 en 25-27. Ook in Engeland kende men dergelijke betimmeringen, maar het is moeilijk hierbij gedateerde voorbeelden aan te treffen (Francis Lenygon, *Decoration in England from 1660 to 1770*, Londen 1914, blz. 30). Over de nauwe samenhang van Marots ontwerpen voor de Voorst met Franse voorbeelden, kan overigens met de genoemde prenten voor ogen geen twijfel bestaan. Ook voor de spiegelversiering als in het spiegelkabinet van de Voorst zijn in Frankrijk de bronnen te vinden (Kimball, *o.c.*, blz. 22 e.v.).

men”, na afloop van een jachtpartij, dan door een kunstenaar, doordrongen van het besef van de eenheid, die wand en decoratie dienen te vormen. Met welk een fijn gevoel voor indeling Marot hiervoor de oplossing bracht, toont ons de schoorsteen uit de eetkamer van Willem III. Men kan er zeker van zijn dat het in het slaapvertrek met niet minder zin voor harmonie geschiedde.

Daar de bouwrekeningen niet bewaard zijn gebleven, is het niet mogelijk met zekerheid namen te noemen van kunstenaars, die Marots ontwerpen zo voortreffelijk uitvoerden. Ons land beschikte over uitnemende beeldhouwers voor het op de Voorst vereiste decoratieve werk en de rekeningen voor gelijksoortige werkzaamheden, die in ongeveer dezelfde tijd voor Willem III werden verricht, geven ons in dit opzicht waardevolle aanwijzingen. Zo kreeg volgens het Nassaus Domeinarchief de beeldsnijder Gideon du Chesne in 1697 een som van f 1601.— voor „het maken van verschillende gesneden lijsten”. Pieter de la Haye kreeg in 1699 een bedrag voor spiegellijsten en voor tafels en gueridons. De beeldhouwer Hanart ontving in 1702 een gedeeltelijke betaling van zijn vordering voor werk op het Loo. Ook Anthony Boogmaker werd in dat jaar voor „eenig snijwerk” een bedrag betaald. Edmond van Diest vindt men er vermeld als leverancier van spiegelglazen, maar ook van spiegels, tafels en gueridons. Men kon voor deze werkzaamheden dus zeker in ons land terecht.

Wij hebben bij onze reconstructie er op kunnen wijzen dat in de Voorst rode, groene, blauwe, gele en anders getinte vertrekken elkaar in bonte volgorde afwisselden maar dat ieder vertrek op zich zelf een afgesloten eenheid vormde. Op de in de tweede helft van de 17de eeuw gebruikelijke wijze bereikte men zulk een eenheid door de stof, die men voor de wandbespanning koos, ook als gordijnen voor de ramen en het ledikant toe te passen en er tevens alle zitmeubelen mee te bekleden. Was het aanbrenge van dit damast en velours op zich zelf reeds het werk van een geoefend vakman, in huizen als de Voorst werd het nog aanzienlijk verzaamd, daar hier tal van rabatten en sjerpen voor de gordijnen dienden te worden gemaakt en in het algemeen gouden en zilveren passementen, „campanen” en franjes met kunstige hand moesten worden aangenaaid. Dit alles vereiste bovendien een zeer ontwikkeld gevoel voor goede „coupe”. Voor Willem III was in ons land met dit werk de uit Frankrijk afkomstige Pierre Courtonne belast en het is mo-

gelijk dat deze ook weer voor Albemarle werkzaam was. Ook hier zal men echter moeten aannemen, dat Marot, die — zijn prenten tonen het overduidelijk — dit gebied geheel beheerste, aanwijzingen gaf.

Moeilijk valt het uit te maken of de talrijke tafelstoelen, de armstoelen, canapés en rustbanken in ons land werden gemaakt of uit Engeland afkomstig waren. Ook hier is er echter feitelijk geen reden er aan te twijfelen of onze stoelenmakers en beeldhouwers tot het uitvoeren van zulke opdrachten in staat geweest zouden zijn. Zeker Engels daarentegen zijn natuurlijk de klokken van Thomas Tompion, P. Beauvais en Peter King. Als Engels ook wordt in de veilingcatalogus van 1744 aangeduid de grote vergulde spiegel (nr. 100), die — vermoedelijk met de vergulde tafel (nr. 101) — in de slaapkamer op de bovenverdieping hing. Als zodanig vindt men ook de spiegel met de rijk bewerkte zilveren lijst in de slaapkamer van Willem III aangemerkt en het is waarschijnlijk dat ook het zilveren tafelblad van de daaronder geplaatste tafel eveneens Engels werk was. Maar het heeft zin ook daarbij in het oog te houden, dat zilveren meubilair in de 17de eeuw in het algemeen deel uitmaakte van de inrichting van vorstelijke vertrekken en het zowel in Engeland, als in Frankrijk en Duitsland en ons land gemaakt werd ³⁹.

³⁹ Het feit, dat zeker een deel van de zeer kostbare meubels uit Engeland afkomstig was, zou er toe bijgedragen kunnen hebben, dat in de *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* (III, *Gelderland*, Amsterdam 1741, blz. 391) bij de bespreking van de Voorst met zoveel nadruk melding gemaakt wordt van speciaal uit Engeland ontboden werklieden. Ook de werkzaamheid voor de Voorst van de sinds 1691 in Londen gevestigde J. Bogdani en Godfrey Kneller kan aan die gedachtengang voeding hebben gegeven. Meer waarde zou ik vooralsnog niet aan deze ruim

Als Frans werk — misschien van André Charles Boule — meenden wij het merkwaardige meubel in de slaapkamer van Albemarle en zijn vrouw te moeten bestempelen. Of de tafel met laden met marketerie van koper en tin (nr. 122) en een op dergelijke wijze uitgevoerd schrijftafeltje (nr. 134) ook Frans werk waren of door de vermoedelijk uit ons land afkomstige Engelse hofmeubelmaker Gerrit Jensen waren vervaardigd, valt niet uit te maken ⁴⁰.

Inheemse, Franse en Engelse kunstenaars hebben er het hunne toe bijgedragen de Voorst te maken tot een buitenhuis, dat door gaafheid van opbouw en indeling uitmuntte en waarvan de inrichting binnen een klein bestek, een rijk geschakeerd, harmonisch karakter droeg. „L'or, l'argent, le velours, le damas, les plus belles étoffes des Indes, les plus beaux miroirs que l'on puisse trouver sont les ornements de toutes les chambres”, schreef Samuel de Constant reeds in 1700 aan zijn ouders. Onze onderzoekingen hebben deze zienswijze bevestigd en ons duidelijk gemaakt, dat deze geestdriftige schrijver waarlijk niet overdreef, toen hij in dezelfde brief de Voorst bestempelde als „une maison de campagne et de retraite qui est petite, mais en même temps la mieux entendue, la plus propre et la plus magnifiquement meublée qui se puisse voir . . .” ⁴¹.

veertig jaren na de voltooiing van de Voorst geschreven mededelingen durven hechten.

⁴⁰ Voor Gerrit Jensen zie men Ralph Edwards en Margaret Jourdain, *Georgian Cabinetmakers*, Londen, 1962, blz. 35.

⁴¹ M. Baronesse van Tuyll van Serooskerken, *Brieven van Samuel de Constant aan zijn ouders, 1700-02* in: *Bijdragen Vad. Gesch. en Oudheidk.*, 1937, blz. 66, 67. De geciteerde brief werd geschreven naar aanleiding van een bezoek aan de Voorst in aug. 1700. De verwijzing naar deze brief dank ik aan mr. A. Staring.

SUMMARY

HUIS DE VOORST AT THE HEIGHT OF ITS GLORY

BY TH. H. LUNSINGH SCHEURLER

First a brief history is given of Huis de Voorst, the construction of which was commissioned by Arnold Joost van Keppel, probably undertaken in 1695 and completed in 1700. The author supposes the house to have been built by Jacob Roman in collaboration with Daniel Marot. French influences have presumably contributed to the plan, while English influences were responsible for the design of the colonnades.

The original appointments of the small house, which was furnished with the utmost care and good taste, are dealt with in detail. The valuable furniture and furnishings were all sold by auction at the Hague in 1744. The rooms, which have been praised in several itineraries, were covered with velvet or damask that was used also for the upholstering of the furniture. Of exceptional richness was William III's bedroom,

which was hung with red damask, ornamented with silver braids. Three armchairs and twelve stools in this room were upholstered in the same material. The room also contained a silver-framed looking-glass and a carved silvered table with a silver top.

Daniel Marot, an architect of French extraction, played an important part in designing these interiors. The author discusses the chimneypieces and panellings designed by Marot which were,

for the greater part, lost in the fire of 1943. Only a few fragments survive and are now preserved in the Rijksmuseum, Ruurlo Castle and Huis ten Bosch. The staircase hall was adorned with a painting in fresco after a design by Marot. A drawing in the Cooper Union Museum in New York, which represents a wall of this staircase well, is attributed by the author to Daniel Marot.

ZU NIEDERLÄNDISCHEN GLOCKEN, DIE IM 16. JAHRHUNDERT NACH WOLFENBÜTTEL VERSCHLAGEN WORDEN SIND

VON DR. AUGUST FINK

Herzog Julius von Braunschweig-Wolfenbüttel, erster protestantischer Fürst des Landes, starb 1589. Sein Biograph¹ berichtet, Julius habe „eine Anzahl schöner herrlicher Glocken, die aus Kirchen in den Niederlanden im abgehenden Kriegswesen geraubt worden, erkaufte, die auch in dem“ (Wolfenbüttler) „Faktorhofe nacheinander stunden, daß es eine Lust anzusehen war“; nach dem Tode des Herzogs habe sein Nachfolger alle diese Glocken zu Ehren seines Vaters „in der Residenzstadt Wolfenbüttel an vier unterschiedlichen Örtern nach der Resonanz aufhängen und täglich bis nach dem Begräbnis eine Stunde lang läuten lassen“.

Herzog Julius war ein friedfertiger Herr, der sich am Religionskrieg in den Niederlanden nicht beteiligt hat. Der Glockenkauf muß eine friedliche geschäftliche Angelegenheit gewesen sein. Er war stark interessiert an der Entwicklung der Metallindustrie in seinem Herzogtum, der Faktorhof in Wolfenbüttel Lagerplatz für große Metallvorräte. Man hat daher bislang stillschweigend angenommen, der Kauf der niederländischen Glocken sei eine Verstärkung dieses Vorrats gewesen, die Glocken seien zum Einschmelzen bestimmt gewesen.

Dem widerspricht jedoch die Angabe, daß die Glocken „nach der Resonanz“ zu vier abgestimmten Geläuten vereinigt werden konnten. Das läßt darauf schließen, daß sie zum Gebrauch und zwar für einen ganz bestimmten Zweck erworben worden sind.

Julius hat um 1580 den Plan gehabt, bei seiner Residenz eine große Stadt „Gotteslager“ zu gründen, die insbesondere niederländischen

evangelischen Flüchtlingen eine neue Heimat bieten sollte². Für die neue Stadt war u.a. eine Universität vorgesehen, deren vier Fakultäten je eine eigene Kirche erhalten sollten. — Praktisch ist der große Plan auf den Bau einer bescheidenen Vorstadt von Wolfenbüttel geschrumpft. So ist auch der Bau der vier Kirchen nie in Angriff genommen worden. Aber es ist sehr wahrscheinlich, daß die vier Glockengeläute für sie bestimmt waren, der Herzog also in Einzelheiten seinen Plan stärker vorantrieb, als man bisher wußte.

Zeitpunkt des Glockenkaufs wird die Periode nach der Eroberung von Antwerpen durch die Spanier gewesen sein. Von den damals abwandernden protestantischen Niederländern ist u.a. Hans Vredeman de Vries nach Wolfenbüttel in den Dienst des Herzogs gekommen³. Auch der Vermittler des Glockengeschäfts ist wohl einer dieser Flüchtlinge gewesen. Als ursprüngliche Besitzer der Glocken sind danach niederländische Kirchen vorzusetzen, die in der Kriegszeit katholisch geblieben waren. Es werden Gotteshäuser von Klöstern gewesen sein, die von den Protestanten aufgelöst wurden.

Eines dieser Klöster hat sich ermitteln lassen. Herr P. A. Camphuis, Den Haag⁴ hat 1923, vermutlich an Hand der *Bau- und Kunstdenkmäler von Wolfenbüttel*, erkannt, daß eine der Glocken, damals in St. Johannis zu Wolfenbüttel

² P. J. Meier, *Bau- und Kunstdenkmäler Stadt Wolfenbüttel*, Wolfenbüttel 1904, S. 16. Fr. Thöne, „Wolfenbüttel unter Herzog Julius“, *Braunschweigisches Jahrbuch* 33 (1952), S. 561.

³ Fr. Thöne, „Hans Vredeman de Vries in Wolfenbüttel“, *Braunschweigisches Jahrbuch* 41 (1960), S. 47.

⁴ Landeskirchenamt Wolfenbüttel, *Akte Wolfenbüttel*, St. Johannis, Kirchenbau betr., 1899-1904; Korrespondenz mit Herrn P. A. Camphuis, Den Haag.

¹ Franz Algermann, *Leben des Herrn Juliussen, Herzogen von Braunschweig*, herausgegeben von F. K. v. Strombeck, Helmstedt 1822, S. 241.

tel hängend, zu dem 1554 vom Abt Godefridus Arnim für die Abtei Aduard (Adewart, Auert) geschaffenen Glockenspiel gehörte. Sie ist für den Neubau der Abtei wieder zur Verfügung gestellt worden, St. Johannis hat als Entschädigung einen Abguß und eine neue Turmuhr erhalten.

Möglicherweise wird sich noch für eine wei-

tere der Juliusglocken die alte niederländische Heimat ermitteln lassen. Nach St. Marien in Wolfenbüttel war eine Glocke St. Anna von 1512 gekomen⁵. Sie trug das Wappen Philipp des Schönen von 1512 und Reliefs der Heiligen Eligius und Georg.

⁵ *Bau- u. Kunstdenkm. Stadt Wolfenbüttel*, S. 67.

BOEKBESPREKINGEN

Corpus Vitrearum Medii Aevi. Belgique, tome I: Jean Helbig, *Les vitraux médiévaux conservés en Belgique*, 1200-1500. Ouvrage édité par le ministère de l'éducation nationale et de la culture, avec l'appui de l'UNESCO. Brussel 1961. 296 blz., 171 fig.

Na de boekdelen over de glazen uit de 12de-14de eeuw in Zwitserland (1956), over die in Zwaben (1958) en die in de Notre-Dame en de Sainte-Chapelle te Parijs (1959), is dit het vierde boekdeel dat in het *Corpus Vitrearum Medii Aevi* is verschenen; korte tijd later kwam een deel over het Weense kerkeglas van de pers. Dit *Corpus* is een nogal gedurfde onderneming, want er zijn meer dan zestig delen voorzien. Daarbij komt ook Scandinavië, in één deel, aan de beurt, maar Nederland ontbreekt in het programma, hetgeen niet mag verbazen, want de armzalige glasresten uit de Dom van Utrecht in het Centraal Museum aldaar en de wat mooiere stukken afkomstig uit Zutphen en Leiden, in het Rijksmuseum te Amsterdam bewaard, zijn niet voldoende om zelfs maar een katern van een monumentaal *Corpus*-deel te vullen.

De algehele redactie wordt met losse teugel gevoerd, want in hun opzet en typografie wijken de tot heden verschenen delen onderling op vele punten af. De luxueuze uitvoering van het Belgische deel weet echter niet te verhelen, dat de oogst van gebrandschilderd glas in België uitermate schraal is, en let wel, het gaat dan nog over glazen in België en niet alleen over Belgische glazen. Het *Corpus* immers stelt zich ten doel een inventaris op te maken van alle in elk land aanwezige exemplaren en fragmenten. Derhalve is ook een deel over middeleeuws gebrandschilderd glas in de Verenigde Staten in het programma opgenomen. En in het Belgische deel worden dus ook de fragmenten behandeld in de Koninklijke Musea van Kunst en Geschiedenis te Brussel, het Museum Mayer van den Bergh en het

Vleeshuis te Antwerpen, fragmenten die toevallig en langs de weg van de kunsthandel in België terechtgekomen zijn, en die in het Duitse Rijnland, Zwaben, Ile de France, Noord-Frankrijk en elders gelocaliseerd moeten worden. Een fragment bijvoorbeeld, in het Brussels Museum, een engelfiguur met banderol omvattend, werd vroeger door Helbig omstreeks 1200 gedateerd en in de Maasvallei geplaatst, thans acht hij het afkomstig uit het Rijnland (Mittelrhein) en dagtekenend van omstreeks 1230-1250. De twee befaamde glazen voorstellende een knielende edelman en zijn gade, vroeger betiteld als graaf Willem II van Namen en zijn vrouw Jeanne de Harcourt, en einde 14de eeuw gedateerd, worden thans veel voorzichtiger omschreven en de beide gestalten worden, na een grote excursus over de verschillende identificatie-pogingen gedurende bijna een eeuw, maar in de anonimiteit gelaten en de plaats van vervaardiging wordt niet nader bepaald dan in de Nederlanden of Noord-Frankrijk. Een fragment in het Museum Mayer van den Bergh, in de vorm van een vierpas en met de voorstelling van de Annunciatie, tweede helft 13de eeuw, wordt in de Franse school ondergebracht, hetgeen in een recensie in de *Kunstchronik* door Hans Wentzel alweer betwijfeld wordt en waartegenover hij een plaatsing in een Frans beïnvloed Westduits atelier voorstelt.

Eerst in de bladzijden over de glazen der kathedraal van Doornik, van de St. Eustachiuskerk te Sichen, de St. Maartenskerk te Halle, de St. Gommaruskerk te Lier (met glas van Rombout Keldermans uit Leuven), de St. Pieterskerk te Anderlecht, belanden wij dan bij de werkelijk inheemse voortbrengselen, terwijl van het fraaie glaspaneel in de St. Lambertuskerk te Sensenruth (provincie Luxemburg) slechts vastgesteld kan worden, dat het in de eerste helft van de 15de eeuw onder invloed uit de Nederlanden en de Elzas is ontstaan.

Er is een chronologische volgorde gehandhaafd, zodat men het ensemble van Doornik in een groep van drie en een van veertien ramen gesplitst ziet en op verschillende plaatsen in het boek aantreft. In de tweede groep vindt men de beroemde ramen van de door Jean Lafond geïdentificeerde meester Aerdts Ortkens ofwel Arnoult de Nimègue. Met hem zijn de grenzen „medii aevi” en 1500 bereikt en wellicht al overschreden, want hij staat op de drempel van de renaissance en zijn productie is grotendeels in de jaren tussen 1500 en 1540 ontstaan. Was zijn werk niet opgenomen, dan zou het boekdeel bijna honderd bladzijden minder tellen en zou de eigen Belgische glasschilderkunst een veel poorer figuur maken. Als Zuidnederlands kunstenaar mogen onze zuiderburen Aerdts Ortkens, die, ofschoon geboortig van Nijmegen, in het noorden geen andere sporen heeft nagelaten dan een ontwerp met 's Heren Hemelvaart in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, wel beschouwen, ook al treedt hij op in de tentoonstelling van middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden, in 1958 in het Rijksmuseum te Amsterdam gehouden. Daar waren drie fragmenten uit het Victoria and Albert Museum te Londen te zien. Zijn Doornikse ramen, waarin men elementen van de stijl van Rogier van der Weyden, Hugo van der Goes en Dierck Bouts herkent, kunnen als „middeleeuws” gelden, maar zijn later werk, geïnspireerd op het grafisch werk van Dürer en op schilderijen van Quinten Matsys, zal als renaissance kunst aangemerkt eerst in een vervolgdeel kunnen worden opgenomen. Wanneer het Corpus voltooid zal zijn, moeten wij de catalogus van zijn oeuvre in vele delen daarvan zoeken, onder Engeland (waar nog een raam in de St. George te Londen is, afkomstig uit de kerk der Geschoeide Carmelieten te Antwerpen; voorts ramen in de kathedraal van Lichfield, afkomstig uit de abdij van Herckenrode in het bisdom Luik; een glas in de kathedraal van Wells), onder België, maar vooral onder Frankrijk, want het grootste deel van zijn productie is toch te vinden in de Saint-Ouen, de Saint-Romain en de Saint-Godard te Rouaan en in Louviers, Saint-Lô en Grand-Andely. Van de Zuidnederlandse glasschilderkunst zullen wij verder nog onder Engeland moeten zoeken naar de overblijfselen van de glazen van de H. Bloedkapel te Brugge, in 1795 verwijderd en thans in het bezit van het Victoria and Albert Museum. Onder Italië zullen wij het grote raam vinden dat Hendrick van den Broecke uit Mechelen in 1515 voor de Dom van Perugia

leverde, tenzij het als renaissance product beschouwd wordt. Bij elkaar heeft dan de gelukkige (en vermogende) bezitter van het hele Corpus een prachtig overzicht van de gehele Zuidnederlandse glasschilderkunst, maar wie zich tevreden zou willen stellen met deze alleen, moet zich het Corpus van België maar niet aanschaffen, want daarin vindt hij dat alles niet volledig. Voor onze kennis van de Zuidnederlandse glasschilderkunst blijven daarom ook de oudere werken van Jean Helbig, kenner van deze materie bij uitstek, met name zijn *Glasschilderkunst in België, repertorium en documenten* (2 dln, Antwerpen 1943-51) en „La peinture sur verre dans les Pays-Bas méridionaux” (*Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, t. XLII, 1938) onmisbaar.

Het Corpus-deel over België heet „tome I”, hoewel de hele inventaris van de middeleeuwse overblijfselen erin is gegeven; er is voor dit land echter een vervolgdeel te verwachten over de renaissance. Indien België een renaissance-deel krijgt, behoort Nederland er eigenlijk ook een te hebben (Gouda, Amsterdam!). Een repertorium van de 16de en 17de eeuwse glasschilderkunst in België zal ongetwijfeld indrukwekkend zijn, ook al zullen dan weer, volgens de opzet van dit Corpus, de producten die het land uitgevoerd zijn, ontbreken.

Voor degene die vooral in de architectonische werking van het gebrandschilderd glas geïnteresseerd is, in de invloed dus op het ruimtelijk effect in een gebouw, zijn, wat België betreft, vooral de ensembles in de kooromgang van de St. Maartensbasiliek van Halle en in de zuiderzijbeuk van de St. Gommaruskerk van Lier belangrijk, verder dat in de transept-apsiden van de kathedraal van Doornik, hoewel het daar niet zijn oorspronkelijke plaats inneemt en afkomstig is uit de kooromgang. Voorwaar, geen overvloedige hoeveelheid, en in zijn inleiding geeft Helbig dan ook al te kennen, dat het Belgisch repertorium maar karig kan zijn. Hij wijst dit vooral aan de vele verwoestingen die zijn land als „état tampon” heeft moeten ondergaan; de archieven wijzen immers uit dat de glasschilderkunst wel terdege druk beoefend is geweest en dat de aanwezige voorraad werken in geen verhouding staat tot de aantallen glazeniers en bestellingen die de geschreven bronnen vermelden. Dat zal ongeveer ook wel voor ons land gelden, maar dan nog kan men zich afvragen of, op grond van dezelfde gegevens voor Frankrijk, niet mathematisch is vast te stellen dat de intensiteit van be-

oefening van deze tak van kunst in onze gewesten zuiniger geweest is.

Tenslotte zij nog vermeld, dat in het boek van alle objecten voortreffelijke reproducties geboden worden, een beschrijving wordt gegeven, verslag gedaan van de staat waarin zij thans verkeren en de herstellingen die zij ondergaan hebben, de stijl gekarakteriseerd en bibliografische noten gegeven worden. In een grafische voorstelling wordt telkens de omvang van de restauraties aangeduid, de totaal nieuw bedachte gedeelten in diepbloauw, de naar het origineel vernieuwde partijen in blauw raster, de authentieke delen in wit. Maar het blauw domineert. Sommige ramen kunnen zelfs nog slechts als kopieën beschouwd worden. . . In bijna alle restauraties (Doornik, Sichein, Lier, Anderlecht) heeft het almachtige 19de eeuwse atelier Capronnier te Brussel de hand gehad, in veel minder gevallen Arthur Verhaegen te Gent (glazen van Halle) of Stalins en Janssens te Antwerpen (glas van de Kapel van Bourgondië in de Nieuwstraat aldaar), en hun herstellingen zijn meestal zeer ingrijpend geweest. Bij de toenemende belangstelling voor de 19de eeuwse kunst mogen wij wellicht nog eens een uitvoerige studie verwachten omtrent de activiteiten van Jean-Baptiste Capronnier, wiens atelier tussen 1839 en 1891, vooral in de zestiger en zeventiger jaren, toonaangevend was. Het was in 1828 door zijn vader François, uit Parijs afkomstig, opgericht, en het werd tot na 1900 voortgezet door zijn zoon Jules Adrien en door François Comère. Jean-Baptiste voerde ook de glazen van de St. Jan in Den Bosch uit, naar ontwerpen van L. C. Hezenmans. Over de esthetische waarde van hun werk is het laatste woord nog lang niet gezegd, maar het is te verwachten dat de waardering voor hun bekwaamheid eer stijgen dan dalen zal. Het blijkt dat zij iconografisch niet altijd bescheid wisten te geven, maar zij deden in elk geval hun best een strenge scheiding te houden tussen persoonlijke stijl in nieuwe vensters en bescheiden, getrouw kopiëren van oude glaspartijen. Vele van hun aftekeningen van de glazen in hun toenmalige staat zijn bewaard gebleven en door Helbig benut. Op het ogenblik is de glazenier Oscar Calders in België een autoriteit op het gebied van herstellingen en hij heeft Helbig in de technische ontleding der glazen van advies gediend. Een chromatische index, als los blad bijgevoegd, vergemakkelijkt de koloristische interpretatie van de betrekkelijk goede kleurenreproducties.

C. PEETERS

A. van der Boom, De kunst der glazeniers in Europa, 1100-1600. Wereld-Bibliotheek Amsterdam-Antwerpen 1960. 262 blz., 131 afbeeldingen, 5 kleurplaten.

Als een studie welke het *Corpus Vitrearum* niet vervangen kan, maar als het ware de betekenis heeft van een voortreffelijke synthetische inleiding daarop, is dit boek van wijlen dr. A. van der Boom te beschouwen, het enige uitvoerige overzicht van de gehele oude Europese glasschilderkunst, dat er in onze taal bestaat. Het is echter niet alleen daarom uniek, maar ook omdat het uit een gedegen en brede kennis van deze tak van kunst ontstaan is. Reeds vanaf 1940, toen zijn academisch proefschrift over de Monumentale Glasschilderkunst in Nederland het licht zag, is hij een specialist in deze materie gebleken, beschikkend over een volledig begrip zowel van artistieke stijl als van het ambacht en de technieken zelf door zijn omgang met de glazeniers R. N. Roland Holst en Willem Bogtman, daarnaast geheel beschikkend over het vereiste kritische en historische inzicht in de documenten en monumenten. Problemen rond Nederlandse meesters behandelde hij in *The Burlington Magazine*, het tweede deel van het *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* (over Aerdt Ortzens) en in een voordracht voor de Berliner Tagung der Glasmalerei in 1953 (zie *Bulletin van de K.N.O.B.*, 1953). Een samenvattend overzicht van Zuid- en Noord-Nederlandse glasschilderkunst leverde hij in de *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*.

In dit boek nu behandelt hij achtereenvolgens de technische condities, de vakbeoefening van de glazenier, restauraties, de creatieve aspecten, de oudste schriftelijke bronnen, die aantonen dat de glasschilderkunst al veel eerder beoefend werd dan de vroegste bewaard gebleven resten doen vermoeden, en vervolgens, chronologisch en geografisch, de bestaande monumenten. Het Nederlandse aandeel in het internationale geheel wordt nauwkeurig in het Europese kader geplaatst. De bibliografische aantekeningen bevatten nog belangrijke aanvullende commentaren en critieken. Zo wordt bijvoorbeeld terecht het merkwaardige feit gesignaleerd dat in Sir Antony Blunt's *Art and Architecture in France 1500-1700* (Pelican History of Art) met geen woord over de Franse glasschilderkunst van de 16de eeuw gerept wordt, terwijl die toch, afgezien nog van uitheemse glazeniers als Aerdt Ortzens, grote meesters als Arnaud de Moles en Jean Lécuyer kende en terwijl

er toch veel werk uit die tijd bewaard is gebleven.

Belangwekkend zijn ook Van der Booms gedachten over het aanbrengen van een moderne beglazing in oude kerkgebouwen (vgl. ook zijn gelijklopende opinies in *Oudheidkundig Jaarboek*, 1941, blz. 34-49). De glazen van het koor der Nieuwe Kerk te Delft acht hij als geheel en in hun invloed op de ruimte een mislukking en hij constateert dat ook elders de nieuwe glazen in wezen vaak vreemd gebleven zijn aan het oude gebouw dat zij beweren te vervolmaken. Weliswaar betuigt hij zijn instemming met de resultaten bereikt in de kathedraal van Reims en in het Domkoor van Aken, maar hij merkt daarbij op: „Men heeft hier kennelijk het beginsel gehuldigd, dat een gothische kerk eerst voltooid is, wanneer de raamvullingen hun kleurige beglazing tot in onderdelen hebben ontvangen. Bedenken wij dit, dan wordt de kwestie van de historische beglazing in de Nederlandse gothische kerk wel zeer irrelevant. Deze kerken zijn in het algemeen langzaam tot stand gekomen. Herhaaldelijk werden plannen gewijzigd en vereenvoudigd. Het zal duidelijk zijn, dat aan voltooiing met kleurvensters altijd in de laatste plaats is gedacht. Veel kerken hebben nooit een volledige beglazing gehad. Slechts wie daarmee rekening houdt, zal begrijpen, dat dan ook het vraagstuk van bijvoorbeeld de moderne beglazing een ander, vooral meer incidenteel karakter zal dragen”. Waarbij wij nog mogen opmerken, dat van een glazenier verwacht, vereist dient te worden, dat hij in staat is tot ruimtelijk aanvoelen, tot begrip van architectuur, en dat hij zijn werk niet als autonoom kunstwerk opvat, doch daarentegen als bijdrage aan het juiste ruimtelijk effect.

Over het restauratiewerk van Capronnier heeft Van der Boom niet veel gunstigs op te merken, hij vindt het veeleer een destructieve arbeid van een handige imitator van alle soorten oude stijlen. Daartegenover kunnen de veel genuanceerder beoordelingen gesteld worden die in Jean Helbigs deel van het *Corpus Vitrearum* tot uiting komen. Ook de vensters in de St. Jan van Den Bosch kunnen wij niet meer zo griezelig en onzalig vinden als hij dat in het voetspoor van Anton Derkinderen en Gerard Brom doet; van de tijdgebonden smaak en kritiek van deze laatste nemen wij steeds meer afstand. Op dit ogenblik is het zelfs zaak ervoor te waken dat niet al het neogotische radicaal uit de kerken verwijderd en door veel minder aangepaste zaken vervangen wordt.

C. PEETERS

Th. H. Lunsingh Scheurleer, Van Haardvuur tot Beeldscherm, serie Natuur en Cultuur, Leiden, A. W. Sijthoff 1961.

Het grote voordeel van niet-litteraire „pockets” is dat ieder belangstellende gemakkelijk toegang heeft tot de kennis van hem, die zich in een bepaald onderwerp heeft verdiept. Door de beperkte omvang van zulke uitgaven is er zelden gelegenheid wat dieper in te gaan op een onderwerp. Wanneer echter een uitgever zakuitgaven met grotere inhoud aandurft kan een boek ontstaan als het hierbij aangekondigde, dat een grote en noodzakelijkerwijze kostbare uitgave volkomen vervangt. Men kan dus het lezerspubliek geluk wensen met dit bescheiden aangekleed boek, waarin onze beste meubelkenner een voortreffelijk overzicht heeft gegeven van de grote lijnen, waarlangs ons meubel zich heeft ontwikkeld. Begrijpt het publiek, en ook de buitenlandse ernstig belangstellende, dat hier een zeer serieus, zorgvuldig overwogen geschrift is ontstaan, dat misschien voor lange tijd als standaardwerk over het Hollandse meubel zal moeten dienst doen?

De illustraties zijn zoveel mogelijk ontleend aan de verzameling van het Rijksmuseum, die zich om een bestaande belangrijke kern vooral van vroegere meubeltypen, na de oorlog krachtig heeft ontwikkeld mede dank zij het kennerschap en de ijver van de schrijver zelf. De goede vertegenwoordiging van het Franse meubel in onze nationale collectie heeft de schrijver-afdelingsdirecteur misschien verleid om in dit boek over het Nederlandse meubel wat al te veel de nadruk te leggen op de geschiedenis van het Franse meubel der 18de eeuw (zijn oudste liefde!) en op zijn invloed op het onze. De invloed van het Engelse meubel, ontstaan ten dienste van een volk dat in levens- en denkwijze en in het overwicht van de vermogende burger nader met het onze was verwant dan het Franse, wordt wel uitgesproken maar minder aangetoond dan die van het Franse. Het Franse meubel leidde tot nabootsing, bij het Engelse was geruime tijd wederzijdse beïnvloeding. Het opkopen van Hollandse meubels met notehouten fineer voor de Londen-antiquiteitenmarkt heeft de grenzen tussen het Engelse en het Hollandse meubel tot omstreeks 1750 vervaagd, en in oudere Engelse boeken komen meubeltypen voor, die beslist niet Engels maar wel Nederlands zijn. Er zullen twijfelgevallen blijven bestaan, waarbij van bepaalde nabootsing van het Engelse meubel sprake is, maar

meestal is het niet moeilijk bepaalde kenmerken te ontdekken, waardoor een Hollands meubel afwijkt van het soms sterk verwante Engelse type. Door de verspreiding der welvaart over bijna het gehele gebied der Verenigde Provinciën en het wonen van vele vermogende notabelen in provinciesteden met beperkte mogelijkheden voor het luxeproduct, is misschien bij ons het toch goed verzorgde meubel van onvolmaakte verhoudingen talrijker dan in Engeland. Een eigenaardigheid van het Hollandse meubel, gevolg van geringere maatschappelijke verschillen en dus grotere gelijkvormigheid der levensbehoeften, is het geringe aantal bijzondere meubels hier te lande. In de afwerking kan groot verschil zijn maar de voorraad meubeltypen, waaruit gekozen kon worden, bleef beperkt. Het meubel speciaal bestemd voor de grand-seigneur ontbreekt bij ons. Alleen de fantasie, ten toon gespreid bij het meubel voor bijzondere bestemming, speciaal collectie- en apothekerskasten, vergoedt ten dele het gebrek aan inventie bij de normale gebruiksmeubels.

Na omstreeks 1750 vermindert de Engelse invloed, en wijkt deze meer voor de Franse. Maar hij verdwijnt niet. Speciaal bij het meubel met beeldhouwwerk in massief mahoniehout blijkt telkens weer aandacht voor Engelse voorbeelden, maar onze meubelontwerpers van het eind der 18de eeuw, w.o. bekende architecten, weten dan een eigen vorm te vinden, die het Hollandse meubel uit die periode, niet alleen bij de door Scheurleer afgebeelde meubels met marketerie maar ook bij de meubels, egaal met mahonie belegd en met soms bijzonder fraai beeldhouwwerk in dezelfde houtsoort verlevendigd, maken tot een der beste Hollandse crates op meubel-gebied.

Eens zal toch wel een uitgever de moed hebben aan Scheurleer een wezenlijk standaardwerk op te dragen over het Nederlandse meubel. Ik hoop dat daar dan aan de door mij genoemde, zuiver Hollandse stijl van het einde der 18de eeuw meer aandacht zal kunnen worden geschonken.

De schrijver moest zich aan de grote lijnen houden; wanneer hij echter bijzonderheden over bepaalde plaatsen of meubelmakers mededeelt, berust dit bijna altijd op vondsten van hemzelf, tevoren in artikels gepubliceerd.

Een heel onbelangrijke vraag: Waarom verkiest Scheurleer „omraming” voor „omlijsting”? Bij gelijke betekenis lijkt mij de tweede term toch meer ingegroeid in onze taal.

A. STARING

Catalogus van Noord- en Zuidnederlands glas,
Gemeentemuseum Den Haag, 1962.

Kataloge des Kunstgewerbemuseums Köln, Band 1, Glas, Keulen 1963.

In 1957 gaven wij hier (*Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 10, (1957), kol. 117-128) een overzicht van de sedert 1950 verschenen boeken over glas. Het is bijna ondoenlijk de nadien verschenen litteratuur te bespreken. Men kijke slechts in de bibliografie van het *Journal of Glass Studies*, The Corning museum of glass, Corning glass center, Corning, N.Y., I (1959) en volgende jaren. Toch willen wij twee publikaties, welke in het bijzonder voor de museumwereld van belang zijn, bespreken.

In de eerste plaats de hierboven aangehaalde Haagse catalogus welke blijkens het „ten geleide” werd samengesteld door dr. Béatrice Jansen in „veel en vruchtbaar overleg” met dra A. C. Esmeyer.

Deze verzameling bestond gelijk bekend oorspronkelijk uit plaatselijke historische glazen en werd tijdens het bijna 30-jarig directoraat van dr. H. E. van Gelder belangrijk uitgebreid om in 1954 met het vorstelijke legaat van de heer W. J. H. Mulier, bestaande uit zijn gehele collectie glas, plotseling een van de belangrijkste verzamelingen op dit gebied te worden. De heer Mulier legateerde ook een bedrag voor het vervaardigen van een catalogus, een even verstandige als verheugende daad. Door verschillende omstandigheden heeft het toch nog acht jaar geduurd voor de catalogus gereed kwam. Wij mogen bijzonder dankbaar zijn voor deze publikatie, een hele prestatie, wanneer men niet alleen weet, dat dit onderwerp veel ervaring en studie vergt, maar ook dat een museumstaf tegenwoordig meer en meer met allerlei buiten het eigenlijke wetenschappelijke werk gelegen bezigheden wordt belast.

De inleiding vangt aan met een opsomming van een aantal van de voornaamste gegevens over de Noordnederlandse „glashuizen”, stadsgewijs en wel naar gelang van de oudste vermelding van de verschillende steden. Men ziet, hoe deze ondernemingen hun ups and downs hadden en dat er vaak krachten van elders kwamen. Met de verzameling als zodanig heeft dit eigenlijk niet zoveel te maken, omdat van praktisch geen glas te bewijzen valt uit welke stad het komt. Vervolgens een overzicht naar de wijze van versiering, een indeling die ook voor de catalogus wordt gebezigd. Terloops merken wij

op, dat het geëmailleerde (gebrandschilderde) glas in Holland toch niet zó zeldzaam is.

Elk van de 243 voorwerpen (behalve wanneer zij blijkbaar te beschadigd zijn) is met een plaatje, gemiddeld niet veel groter dan een lucifersdoosje, afgebeeld, naar meest voortreffelijke foto's. Men heeft gemeend de tekst hierdoor zeer summier te kunnen houden: Benaming, kleur, opschriften, eventueel aan de achterzijde onzichtbare voorstellingen, datum, maten, literatuur, verwerving en herkomst en tot slot toestand en inventarisnummer, uit welk laatste gegeven men soms ook het jaar van verwerven kan aflezen. De wijze van decoratie valt af te leiden uit het betrokken hoofdstuk. Een iets uitvoeriger beschrijving zou het voordeel hebben, dat er wat meer rekenschap werd gegeven van de eigenaardigheden der objecten, zowel door de samensteller als door de gebruiker van de catalogus. Vooral bij de decoraties wreekt zich dit. Menigeen zal iets meer willen weten omtrent het ribbeloppervlak van de nummers 31-34, hoe diep de bodem van de glazen en flessen omhoog steekt, wat de voorstelling van 58 eigenlijk is, idem 66, hoe het wapen van 103 beschreven wordt, idem 119, 164, 165. Een iets te groot optimisme t.a.v. het begrip afbeeldingen, gepaard aan een strenge regel niet af te dwalen naar het historische heeft hier zekere wensen opengelaten. Bij de historische glazen, d.w.z. uit het oude bezit wordt verwezen naar de catalogus der geschied- en oudheidkundige voorwerpen uit 1908. Maar wie heeft die bij de hand? Waar een tweede historische publikatie wel niet zo heel spoedig verwacht mag worden, was een iets minder strenge methode alleszins gerechtvaardigd geweest.

Dit neemt niet weg, dat wij uitermate dankbaar moeten zijn, dat er weer een catalogus van ons zo rijke museumbezit is verschenen, een catalogus die verder (ook typografisch!) keurig verzorgd is.

In de Keulse catalogus heeft dr. Brigitte Klesse hetzelfde nagestreefd, d.w.z. geen platenboek, maar een naslagwerk voor vaklieden, verzamelaars en geïnteresseerde museumbezoekers. Om uitvoerige en vermoeiende beschrijvingen te ver-

mijden is ook hier van elk glas een kleine afbeelding gegeven, niettemin met een korte analyse van de vorm. Bovendien zijn 20 grote en drie gekleurde afbeeldingen toegevoegd. Mevrouw Klesse wil in haar inleiding geen algemene geschiedenis van de kunst van het glas geven, maar toch is het haar gelukt aan de hand van de veelzijdige Keulse verzameling een boeiend verhaal te bieden, waarbij ook de cultuurhistorische zijde (waaronder het gebruik) en de economische factoren tot hun recht komen. Bij het z.g. „Venetiaanse” vleugelglas (dat in de tweede helft van de 19de eeuw weer in de buurt van Keulen werd vervaardigd) wijst zij er nog eens op, hoe moeilijk dit te lokaliseren valt, vooral ook omdat de werkelijke Venetianen dikwijls rondtrokken. Uitvoerig wordt op de Duitse glassnijders ingegaan.

Een korte literatuurlijst en een van schets-tekeningen vergezeld woordenlijst gaat aan de catalogus vooraf.

Daar deze catalogus zich niet, gelijk de Haagse, tot het Nederlandse glas beperkt, is het aantal onderdelen groter, zoals antiek en vroege Islam, middeleeuwen, voorts beschilderde en gekleurde alsmede schertsglazen, terwijl daarentegen de gesneden, gegraveerde en gestipte decoratie samen is gevoegd, hetgeen verantwoord is, want op de 78 nummers zijn er ca 74 gesneden en de rest gegraveerd of gestipt, een wat povere rest aan Hollands glas, dat dan in Den Haag zijn rijke aanvulling moge vinden.

Bijzonder welkom is het telkens verwijzen naar verwant materiaal in andere verzamelingen, iets wat een zeer gedegen kennis van dit onderwerp vereist. Steeds is het nummer van het voorhanden zijnde fotonegatief vermeld. Met deze uitvoeriger beschrijving en meerdere gegevens wordt per bladzijde hetzelfde aantal nummers beschreven en afgebeeld als in de Haagse catalogus. Ook deze catalogus met 574 nummers is typografisch uitstekend verzorgd. Een vergelijking met de Haagse moge een waarschuwing zijn, dat het volledig afbeelden van het materiaal ons niet ontheft van de verplichting een beschrijving te geven.

E. PELINCK

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,

Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H.

Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan,

Mr. C. A. van Swigchem, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 November 1963

Zesde Serie / Jaargang 16 / Aflevering 5

Met Nieuwsbulletin Aflevering 11

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Stadbouwersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;

Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer,

Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Stadbouwersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

INHOUD VAN DIT BULLETIN

MR. C. A. VAN SWIGCHEM

Het eerste nationale gedenkteken uit de geschiedenis van het Koninkrijk

Kolom 233

MARG. KOSSMANN

*Het muntgebouw te Dordrecht en de huizen voor muntmeester en
essayeur met renaissance-poortje*

Kolom 257

HET EERSTE NATIONALE GEDENKTEKEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN HET KONINKRIJK

DOOR

MR. C. A. VAN SWIGCHEM

Onder de gebeurtenissen, die geleid hebben tot de totstandkoming van ons Koninkrijk, neemt de veldslag bij Waterloo een belangrijke plaats in. De gehele 19de eeuw door is hij gevierd als de grote overwinning die de politieke gedaante van Europa na een periode van Franse hegemonie opnieuw bepaalde¹.

De moed, die de Prins van Oranje en zijn soldaten op 16 juni 1815 bij Quatre Bras en twee dagen later op het slagveld van Waterloo ten toon hebben gespreid, maakte dat de Nederlanders een rechtmatig deel van de eer konden opeisen van de op de gemeenschappelijke vijand behaalde victorie. Hij is tevens de onmiddellijke aanleiding geworden tot de stichting van het eerste nationale monument uit de geschiedenis van ons Koninkrijk.

Het eind van de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw waren perioden waarin de verheerlijking van de deugd een belangrijke plaats innam in de voorstellingswereld. Ook voor de wijze waarop het monument werd opgevat heeft dat gevolg gehad, want men verwachtte iets van voorbeelden. De deugd die iemand persoonlijk bezat was ook de roem van de gemeenschap, waarvan hij deel uitmaakte, en voor heldendom vormde de ganse natie een voor ons idee soms wat luidruchtig klankbord.

De neiging de herinnering aan bepaalde historische gebeurtenissen vast te leggen leefde zich in die tijd dan ook graag uit in de vorm van verheerlijking van persoonlijke daden.

Vandaar dat een monument niet voor die langere of kortere poos wordt opgericht, gedurende welke een bepaalde gebeurtenis nog als belangrijk voor de eigen tijd zou worden aangevoeld, maar „als het ware aan de eeuwigheid moet worden toegewijd”, zoals de Vierde Klasse

¹ In 1890 werd nog een volkseditie uitgegeven van het ongeveer 40 jaar daarvoor geschreven opstel van W. J. Knoop: *Quatre Bras en Waterloo* (Feest-uitgave, Schiedam, 1890). Eveneens in 1890 verscheen: J. J. W. E. Verstege, *Militair-historische terugblik bij den 75 jarigen gedenkdag van Waterloo*, Den Haag, 1890.

van het Koninklijk Instituut het ergens zegt². In het *Nationaal Gedenkboek* betreffende 1813, luidt het: „O, dat de dapperen nooit vergeten worden, die aan Uwe zijde sneuvelden. Dat bij hunne asch overal eene Gedenkzuil rijze, die, met hunne naam, hunnen roem vereeuwige!”³.

Men kon zich niet anders voorstellen, of ook het verste nageslacht zou steeds weer aanleiding vinden het teken dat men stichtte „met bewondering aan te staren, en daardoor tot gelijke heldenmoed, indien de nood dit vorderde, worden aangespoord”. Het valt dan ook niet te verwonderen dat de Nederlanders aan de in 1815 behaalde krijgsroem een blijvende gestalte hebben willen geven in de vorm van een monument: de naald te Soestdijk.

Het feit, dat er sedert de herwinning van de nationale zelfstandigheid thans 150 jaar zijn verlopen, vormt gereede aanleiding dit gedenkteken nog eens opnieuw tot ons te laten spreken, ten einde de opofferingen en de moed van de generatie van 1815 tot ons te laten doordringen. Daarnaast evenwel biedt een object als deze gedenknaald de mogelijkheid de historische situatie en de kunstzinnige opvattingen uit de eerste periode van ons Koninkrijk nader te leren kennen.

Niet alleen de vormgeving in artistiek opzicht die het werk is geweest van de architect A. van der Hart en van de Vierde Klasse van het Koninklijk Instituut te Amsterdam, is daarbij van belang, maar ook de wijze waarop de plannen voor het gedenkteken aan de orde zijn ge-

² In een brief over het niet geaccepteerde monument van Zocher waarover hieronder nader. Voor deze studie is gebruik gemaakt van een map met stukken op het Algemeen Rijksarchief (Commiss. Gen. voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, inv. nr. 2697), op de naald te Soestdijk betrekking hebbend, en daarnaast van de papieren van de Vierde Klasse van het Koninklijk Instituut te Amsterdam, Archief Trippenhuis. Voor zover niet nader opgegeven zijn de vermelde feiten hieruit afkomstig.

³ J. Konijnenburg, *Nationaal Gedenkboek der vernieuwde Nederlandsche Unie*, Den Haag, 1816, blz. 613.

steld. Dit laatste geschiedde door een initiatief van de volksvertegenwoordiging.

Toen Koning Willem I in 1815 ervoer met hoeveel eensgezindheid zijn heerschappij in Noord-Nederland werd begroet, zullen zijn gedachten waarschijnlijk wel eens zijn uitgegaan naar de omstandigheden van twintig jaar terug. Zoals nu de kroonprins, was ook hij destijds als erfprins van Oranje in de zuidelijke Nederlanden onder de wapenen geweest, maar in een heel andere situatie. Zonder al te veel hulp van de bondgenoten werd toen een verdeeld vaderland tegen een overmachtige vijand verdedigd. Van enige waardering voor dit streven was in het eigen land nauwelijks iets te merken, en eerbied voor het overgeërfde gezag van de Oranjes was allerminst een sterk verbreid gevoel. Toen hij als vorst onder de Nederlanders terugkeerde moet de veranderde instelling van het Nederlandse volk voor hem in dit opzicht zeer sprekend zijn geweest. Zij kwam o.a. tot uiting toen de Staten Generaal na Waterloo in een brief van 30 juni 1815, geadresseerd aan hun „Allerdoorluchtigste Grootmachtigste Koning, Genadigste Koning en Heer” te kennen gaven „dat het de vertegenwoordigers van het volk betaamde gevoelens van blijdschap en erkentenis aan den voet des troons te brengen”. Het provisionele bewind van de residentie wilde voor de landsregering niet onderdoen. Het kwam evenals de landsregering met het voorstel om een gedenkteken op te richten⁴. Later, nadat het Koninklijk Instituut in Amsterdam een verzoek om advies had afgeslagen omdat het daartoe niet in de vereiste verhouding stond tot de gemeente Den Haag, hoort men niet meer van dit plan⁵. De gezwollen taal van het Haagse rekest is bijna een monument op

⁴ Brief van 5 juli 1815 van President en Leden van het Provisioneel Bestuur en Raden der Stad 's-Gravenhage aan de Koning. De heer J. Steur, Hoofdarchivist A op het Algemeen Rijksarchief, die zo vriendelijk was mij enkele door hem zelf bijeengebrachte aantekeningen ter beschikking te stellen, maakte mij hierop attent.

⁵ Op de brief van Den Haag betreffende het plan „in die stad een gedenk- of eerzuil op te rigten ter vereeuwiging van den triomf door den Jongen Held, Nederlands Kroonprins en zijne krijgsscharen, bevochten”, luidde het antwoord: „dat de betrekking waarin het Nederlandsch Instituut stond tot het Gouvernement, zoo wel als de regering van deszelfs Instelling vorderde dat een dergelijk verzoek behoorde gedaan te worden hetzij op autorisatie, of door of vanwege het Ministerie van Binnenlandse Zaken.” Archief 4de kl. Trippenhuys.

zichzelf; waar het, sprekend over de Kroonprins, zich aldus uitlaat: „Treffend voorzeker is het, dat kort na de heughlijke geboorte van dien jongen Held, terwijl Uwe Majesteit met zoveel beleid als manmoedigheid zich aan de spits onzer krijgsmacht had gesteld, die zelfde vijand [sc. die in Waterloo was verslagen] aan onze grenzen terugdeinsde, even alsof hij toen reeds een schrikbaarend voorgevoel had, dat die Doorluchtige Zuigeling hem één maal den doodsteek zoude toebrengen”⁶.

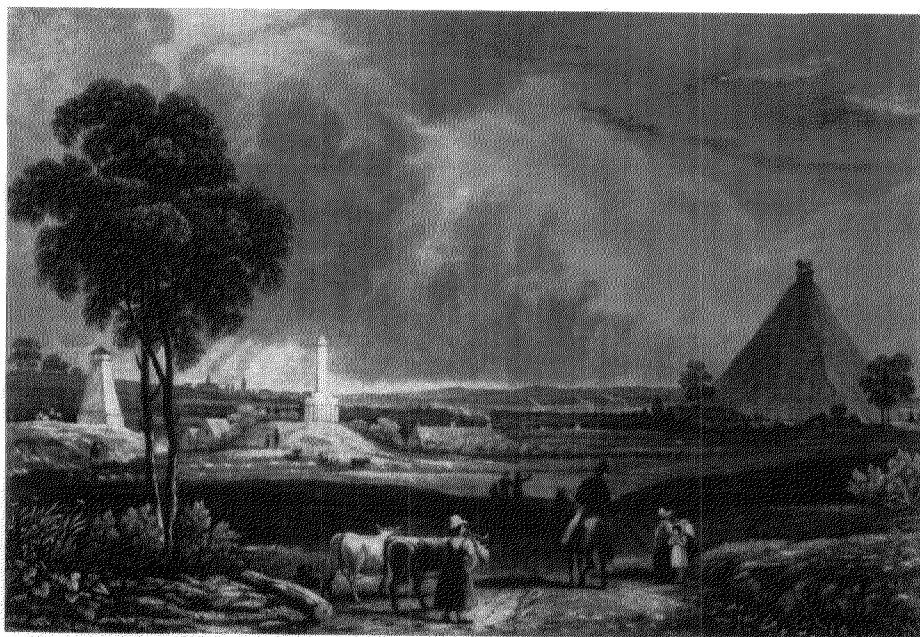
Intussen moet het Koning Willem I niet ongewevallig zijn geweest dat er bij de volksvertegenwoordiging sprake was van een nationaal huldeblijk in de vorm van een aan zijn zoon aan te bieden „lustslot”. De som van een half miljoen, die hiervoor op de begroting zou worden uitgetrokken, vormde, zeker in die tijd, een zeer belangrijk bedrag. Het bezit van een modern paleis zou voor het aanzien van de kroonprins en daardoor ook van het huis van Oranje, van groot belang zijn. De suggestie van de Staten Generaal om de verbouwing en de inrichting van Soestdijk uit te kiezen als het geschenk, waarvan de kosten voor rekening van de schatkist zouden komen, zal niet gelanceerd zijn buiten overleg met het Hof om.

Het gebaar zelf was als teken van dankbaarheid van de natie even gemeend als terecht, ook al kan men soms niet aan de indruk ontkomen dat in deze prille dagen van het Koninkrijk de onderdanen in hun uitingen nog niet altijd de juiste toon tegenover hun vorst wisten te vinden. De Raad van State zei uitdrukkelijk: „vleijerij voegt het allerminste aan des Konings raadslieden, en verre is het van ons aan die taal een jeugdig vorst te gewinnen, wiens bestemming is in lateren tijd een vrij volk te bestieren”, maar geheel zonder pose was men toch niet. De schenking aan de kroonprins wilden de Staten Generaal niet zien als een „beloning, want die vind zijn edel hart in zelfsvoldoening en in de bewustheid van de redder zijns vaderlands te zijn geweest”. Het vaderlandse belang werd voorop gesteld. Zoals de Raad van State zeide: „het Nederlandsche volk heeft regt te vorderen, dat te zijnen nutte ware verdiensten dankbaarlijk erkend worden”.

De schenking, die door de Koning bij Wet werd bekrachtigd, zou, behalve het slot, ook een nieuwe parkaanleg omvatten; daarnaast zou in

⁶ De Kroonprins, de latere Koning Willem II, is geboren op 6 december 1792. Het „terugdeinzen” moet slaan op de slag bij Neerwinden, enkele maanden later.

ONS EERSTE NATIONALE GEDENKTEKEN

Afb. 1. Het slagveld van Waterloo in 1839. Het monument rechts werd opgericht op de plaats, waar de Prins van Oranje in de slag zijn verwonding opliep. In opzet — een aarden piramide, bekroond door een gedenkteken — is het verwant aan de bekende „piramide van Austerlitz” bij Zeist, in 1804 door Franse troepen vervaardigd.

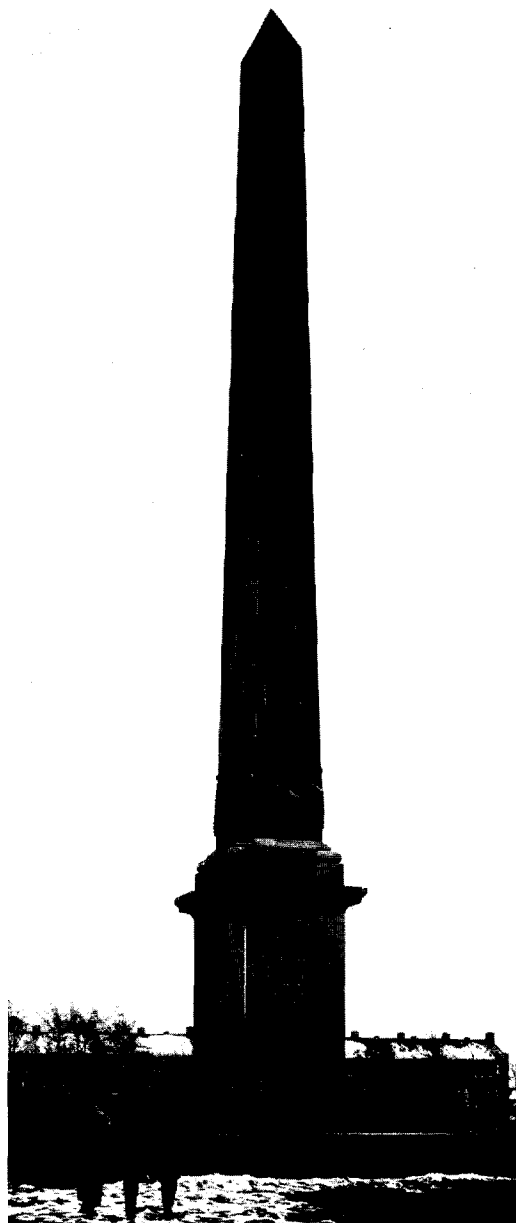

Afb. 2. Allegorische opdracht aan Koning Willem I en de Prins van Oranje van het *Nationaal Gedenkboek*, in 1816 uitgegeven door J. Konijnenburg.

Zoo werd dan de onliefske Vorst, met zijnen doorduchtigen zoon, aan het reukhalzend Vaderland terug gegeven.

Afb. 3. Obelisk, in 1579 door Maarten van Heemskerck in zijn geboorteplaats opgericht op het graf van zijn vader: Klassieke obeliskvorm. Rome het tweede vaderland van de obelisk heeft grote invloed uitgeoefend. (Foto-coll. Steenbergh)

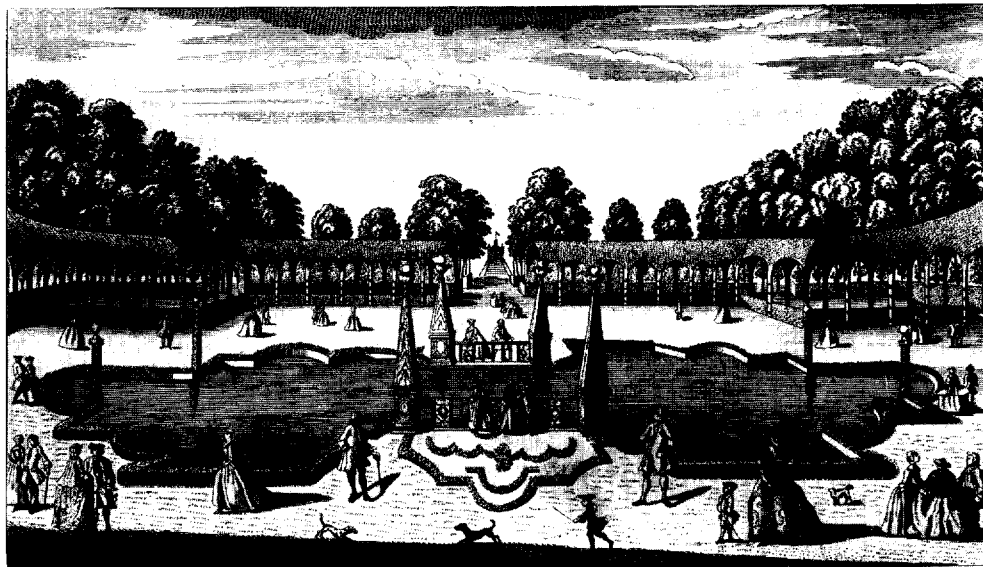

Afb. 4. Obelisk, in 1792 opgericht op de plaats van het in 1783 afgebroken Huis te Rijswijk. Aan het einde van de 18de eeuw keerde men terug tot de hoofdvormen der Egyptische obelisksen. (Foto Monumentenzorg)

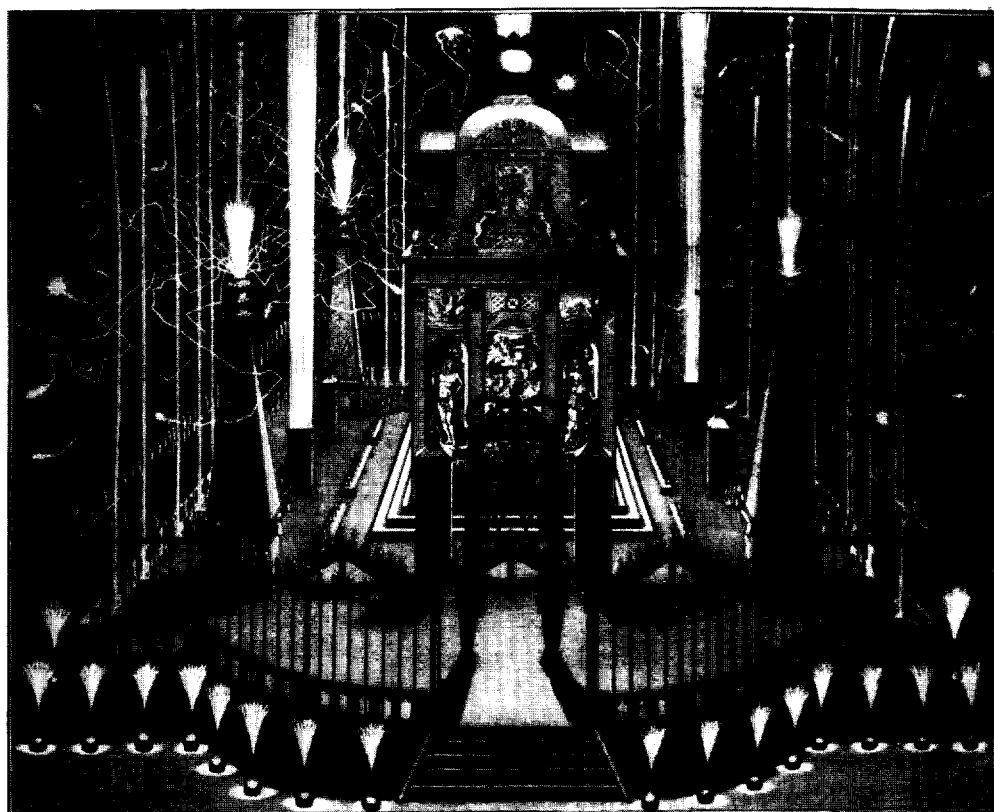

Afb. 5. Een der beide obelisken voor de Oostkerk te Middelburg (1647-'67). Bewust of onbewust heeft men de obelisk hier als bij de Egyptische tempels toegepast tot flankering van de toegang tot een gewijd gebouw. Vrije vormgeving. (Foto Monumentenzorg)

ONS EERSTE NATIONALE GEDENKTEKEN

Afb. 6. Tuin van de buitenplaats Ouderhoek, midden 18de eeuw. Toepassing van de obelisk in de tuinarchitectuur.

Afb. 7. Vuurwerktheater, te Leeuwarden, opgericht 13 mei 1734. Toepassing van de obelisk bij decoraties en illuminaties.

de omgeving van het slot een monument worden opgericht „ter bijzondere vereering van den moed in de hardnekkige verdediging der positie bij Quatre Bras zo luisterrijk ten toon gespreid”.

De nuchterheid, die men in de stukken van de kant van het volk enigermate mist, was bij de Koning voldoende aanwezig. Zakelijk ingesteld als hij was, bepaalde hij, dat het gedenkteken dat bij het huis zou behoren, eenvoudig zou moeten zijn, niet te kostbaar, en aangepast aan de bijzondere eisen van duurzaamheid die het Nederlandse klimaat stelt.

Het feit, dat de naald te Soestdijk als een gedenkteken vrij in het veld staat, verdient onze aandacht. Er is een ontwikkeling van het begrip monument aan voorafgegaan, speciaal in de zin van voorwerp ter gedachtenis aan een bepaald historisch feit.

In de Middeleeuwen was de kerk de plaats waar een teken ter herinnering aan een persoon of een gebeurtenis placht te worden aangebracht. Zo bijvoorbeeld het schilderij dat ter memorie aan de Sint Elizabethsvloed in de Grote Kerk te Dordrecht werd opgehangen ⁷. Er zijn meer van dergelijke memorietafels te noemen, van diverse aard ⁸. Er zal wellicht in de meeste gevallen een ex-voto element aanwezig zijn geweest. Het zou een vergissing zijn te menen dat de Gereformeerden met de gewoonte om memorietafels in de kerken aan te brengen hebben gebroken. Uit de Tachtigjarige Oorlog kennen wij diverse gedenkborden die betrekking hebben op de goede afloop van oorlogsgebeurtenissen ⁹, en ook na die tijd komen zij nog wel een enkele maal voor ¹⁰. Het monument van de latere tijd heeft naar de vorm weinig verwantschap met dergelijke

⁷ Thans in het Rijksmuseum.

⁸ Ook sommige kerkscheepjes kunnen in dit verband gememoreerd worden. Soms betreffen de memorieborden een ongeluk, dat diepe indruk maakte, zoals het bord in de Bullekerk te Zaandam (Loosjes, *Beschrijving van de Zaanlandsche dorpen*, Haarlem 1794, blz. 150, J. J. F. W. van Agt, *Waterland en omgeving = De Ned. monumenten van geschiedenis en kunst*, VIII 1, Den Haag 1953, blz. 153) of het bord in de kerk te Arnemuïden betreffende het meisje dat op de kermis zichzelf doodde (*Zeelandia Illustrata*). Memorieborden van een bijzondere aard zijn de wapenborden, die herinneren aan een convent van het Gulden Vlies-kapittel (Gent, Den Haag).

⁹ Het mooiste voorbeeld mij bekend vormen de borden in het koor van de St. Bavokerk te Haarlem. Vgl. verder verscheidene borden in de Herv. kerk te Schiedam.

¹⁰ Bijvoorbeeld Breukelen, 1675.

herinneringsborden. Wel met het grafmonument, dat ook in onze landen al in de Middeleeuwen van betekenis is geweest, en dat in de 16de eeuw in sommige Nederlandse kerken de sfeer van het interieur mede bepaalde. De vaderlandse monumenten uit de Republiektijd behoren tot de categorie van de graftekens in de kerken. Een nationaal gedenkteken in de volle zin van het woord was het op last en kosten van de Staten Generaal vervaardigde grafmonument voor Prins Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft. Hierbij sluit zich in de 17de en de 18de eeuw een reeks aan van vergelijkbare monumenten voor onze zeehelden.

De politieke verhoudingen hebben met zich meegebracht dat in de Republiektijd noch voor de latere Oranje-prinsen, noch voor onze grote politici als Oldenbarneveldt en Jan de Wit dergelijke gedenktekenen vanwege de natie konden worden opgericht. Monumenten buiten de kerk waren zeldzaam, maar sedert de Renaissancetijd kwamen ze voor. Het beroemde standbeeld voor Erasmus, in 1552 te Rotterdam opgericht, is het illustere exempel. De Haarlemmer Laurens Jansz. Coster was een andere Nederlander die men al heel vroeg op een plein van zijn stad heeft willen eren. Overigens is het alsof hetzij de afschrikwekkende werking van het onsympathieke voorbeeld van Alva's „metalen conterfeytsel” ¹¹, hetzij de Calvinistische inslag, hetzij gebrek aan algemeen acceptabele kandidaten in onze republikeinse, in partijen verdeelde staat, de oprichting van standbeelden heeft tegengehouden. Dit neemt niet weg, dat in kleiner verband de eeren roemzieke regenten hun namen her en der op memoriestenen hebben willen vereeuwigen, zoals verscheidene gebouwen en waterstaatswerken ons kunnen tonen.

Waren monumenten in het straatbeeld zeld-

¹¹ Het standbeeld, dat Alva voor zichzelf te Antwerpen oprichtte en dat na zijn vertrek werd vernietigd. „Sijn conterfeytsel van metaal / Dat mach hij wel weer breken, / Die harten ontloopen hem altenmael / Al in der geusen preken.” H. J. van Lummel, *Nieuw Geuzenliedboek*, blz. 182.

Alva is ook de auteur van een schandzuil op de plaats waar door hem het gebouw verwoest werd, waarin het smeekschrift der edelen is geconcipeerd. Een van de oudste voorbeelden in ons land van een monument voor een historisch gebeuren, niet voor een historisch persoon. Het 13de artikel van de Pacificatie van Gent beval de vernietiging van „pilaren, tropheën, inscriptien, en andere tekenen bij den Hertog van Alva gedaen rechten tot schande en blamatie”. De bewuste zuil viel hieronder.

zaam, ook buiten de stad, in de vrije natuur, kwamen zij nauwelijks voor. Bij uitzondering treffen wij ze aan als een gebeurtenis daartoe aanleiding gaf, zoals in het geval van het dijkherstelmonument voor Caspar Robles van 1577¹² en het kennelijk hierop geïnspireerde stroomsluitingsmoment aan de mond van het Dokkumerdiep van 1729.

Wij kunnen ons voorstellen, dat men het monument van 1815 niet in een kerk heeft willen onderbrengen. Wij behoeven de aanleiding daartoe niet te zoeken in het feit dat het nationale karakter van het koningschap de keuze van een bepaalde kerk, in casu dan wel die van de Hervormde Gemeente, onverantwoord zou maken. Het gold immers geen grafmonument, en voor het plaatsen van louter een herinneringsmonument in de kerk was de tijd voorbij.

Eerder zou men plaatsing van het gedenkteken verwacht hebben op een van de belangrijkste pleinen van ons land. Een monument moet spreken. Juist in de tweede helft van de 18de eeuw was deze didactische zijde van het gedenkteken sterk op de voorgrond gekomen. Was men al overtuigd van de zedelijke waarde van de dichtkunst en van de schilderkunst¹³, a fortiori gold dit van de ostentatieve beeldhouwkunst. Had de kunst op zichzelf al een veredelende werking, in dubbele zin gold dit wanneer zij inspirerende personen of gebeurtenissen uit de geschiedenis als onderwerp koos.

Uiteraard moest het beeld dan staan op een plaats waar zoveel mogelijk mensen het konden zien. Een encyclopedist zegt ervan „Dat men zich een Stad verbeeldde waar van alle de marktplaatsen, alle de wandelingen, zowel binnen de kring van derzelver muuren als in de nabuurschap, met gedenkteeken versierd waren, alwaar men de verdiensten van ieder eenen achtenswaardigen Burger leerde kennen, die zich voldoende genoeg zoude onderscheiden hebben om een waardig onderwerp van het aandenken

¹² Door J. J. Harkenroht — het zij merkwaardigerwijze vermeld — in zijn *Oostfriesche Oorsprongkelijkbeden*, 2de druk, Groningen 1731, op blz. 635, in een adem genoemd met de zuilen van Hercules en de zuilen van Salomons tempel.

¹³ Bilderdijk formuleerde in zijn Redevoering over de voortreffelijkheid der Schilderkunst van 1794, aldus: „En toog niemand van onder het gehoor van een dichter dan beter, dan zedelijker, dan deugdzamer, terug, zooals een der oude wijsgeeren 't uitdrukt, niemand heeft dan ook zijn hart voor de schilderkunst kunnen openen, of het is zedelijk beter geworden”.

der Nakomelingschap te worden: het valt niet bezwaarlijk te bevatten hoe veele voordeelen uit de oprichting van zoodanige Gedenkteeken zouden voortvloeyen. Men is voldaan met op de begraafplaatsen die weinig bezocht worden, geringe gedenkteeken ter eere van sommige overledenen op te richten, en de markt en andere openbare plaatzen die men dagelijks in meenigte met vermaak bezoekt, zijn van die versierselen ontbloomt”. De schrijver adviseert dan ook om de publieke plaatsen door stoffering met beelden te maken tot „kweekscholen van deugd en vaderlandsliefde”¹⁴.

De psychologie van het monument heeft ook nog een andere kant. Het is vanouds het streven van vorsten geweest hun residenties indrukwekkend te maken door weidse pleinaanleg en door het stichten van monumenten. In de bouwkundige litteratuur van de tijd was dit element niet onbekend¹⁵. Koning Lodewijk Napoleon heeft er de Nederlanders tijdens zijn kortstondige regering mee geconfronteerd.

Waarom is als plaats voor het nationale gedenkteken van 1815 niet een stadplein gekozen? Vond Koning Willem I het voorshands nog niet verstandig om in het burgerlijke Nederlandse milieu in dit opzicht veel te ondernemen? Vond hij het Koningschap hiervoor nog te jong? Vond hij het niet raadzaam een keuze tussen Den Haag en Amsterdam te forceren, die van enige voorkeur zou doen blijken voor de eene of de andere plaats? Of speelden dergelijke overwegingen geen rol, en was het een met de landschapsstijl en de romantiek verweven

¹⁴ M. N. Chomel en J. A. de Chalmot, *Algemeen Huishoudelijk-, Natuur-, en Zedekundig en Kunst-woordenboek*, Amsterdam 1768-'93, 3de deel van het Vervolg (1788) onder het woord: Gedenkteken. Dit idee is in de revolutietijd hier en daar in de praktijk toegepast. Vergelijk te Bourges een obelisk, „aux grandes vertus civiques de Bethune Charost, le Berry reconnoissant”, 1802.

¹⁵ B. F. de Bélidor, *Science des ingenieurs*, Den Haag 1775, 5de boek, blz. 79. Een voorbeeld uit de praktijk: plein en obelisk Place Victor Hugo te Atrecht. O. A. Patte heeft geschreven over de „décoration de la ville”. Men zie voorts Abbé de Lubersac, *Discours sur les Monuments Publics de tous les Âges et de tous les Peuples Connus suivi d'une Description du Monument (Obelisk) projeté à la Gloire de LXV et de la France*, Parijs, 1775. Dit boek heeft het Kon. Inst. als dubbel uit Napoleons Bibl. Impér. verworven. In zijn bibliotheek was ook aanwezig: *Description du Monument (Obelisk) qui vient d'être érigé à Rheinsberg*, 1791.

voorkeur voor een stille plaats in de vrije natuur? De monumenten van de italianiserende landschappen van de schildersscholen van de 16de eeuw en later vinden wij meermalen terug als stoffering van de landschapstuinen of op de geschilderde en gedrukte behangszels¹⁶. Trouwens, ook in de park- en tuinaanleg van formele aard speelde de obelisk een rol (afb. 6). Men denke bijvoorbeeld te onzent aan de obelisk die Huygens ontwierp voor de tuin van Hofwijck.

Waarschijnlijk hebben wij in ons geval te rekenen met de overweging, dat de schenking van het lustslot het hoofdbestanddeel vormde van het eerbetoon jegens de kroonprins, en dat de naald, die uitdrukking zou geven aan de bijzondere oorsprong van de kroonprinselijke residentie, slechts een nadere accentuering betekende van het huis als zodanig. In verband daarmee moest zij natuurlijk als een geheel vormend met het huis worden beschouwd. Overigens dient opgemerkt dat deze kant van de zaak enige jaren later, toen men aan het opstellen van de inscripties toe was, blijkbaar geen rol heeft gespeeld. De opschriften gewagen niet van het lustslot als nationaal huldeblijk, evenmin als zij berichten over de toewijding aan de Nederlandse armee, waarvan oorspronkelijk toch sprake was¹⁷.

De Koning liet de technische en de artistieke uitwerking van het plan graag over. Hij verkoos

¹⁶ Vgl. bij voorbeeld het beschilderde behang van jhr. en mevrouw Vegelin van Claerbergen te Terborg, dat in 1954 is tentoongesteld geweest in het Prinsenhof te Delft en waarop o.a. een rotonde en een obelisk prijken.

¹⁷ De oorspronkelijke opzet is door de Raad van State aldus geformuleerd: „dat des Prinsen moed en kriegsbeleid, de Vaderlandsliefde en de dapperheid der legerbenden, en de nagedachtenis der gesneuvelde helden tevens met de dankbaarheid der natie aan de vergetelheid ontrukkt worden”. Dat de woorden van de wet van 8 juli 1815: „Er zal een gedenkzuil worden opgericht ter bijzondere vereering van den moed in de hardnekkige verdediging der positie bij het Quatre Bras tentoongespreid”, een ruimere achtergrond hebben dan alleen het optreden van de Prins, blijkt uit de considerans van dezelfde wet: „Alzoo wij van harte gezind zijn om aan de Nederlandsche Armée in den persoon haren Opperbevelhebber een duurzaam blijk te geven”, enz. en uit het voorstel van de Staten Generaal dat aan de wet ten grondslag lag: „dat ter vereeuwiging van het manmoedig gedrag der troepen bij de hardnekkige verdediging van de fronten bij Quatre Bras zo luisterrijk tentoongesteld in het Domein te Soestdijk een monument ter aandenken van die roemrijke gebeurtenis zal worden daargesteld”.

daarbij gebruik te maken van de diensten van het Koninklijk Instituut van Kunsten en Wetenschappen te Amsterdam. Van meet af aan heeft hij beseft, dat deze door Koning Lodewijk Napoleon in het leven geroepen instelling betekenis voor de Kroon zou kunnen hebben als advies-college, ook in zaken van kunst. Het Instituut, van zijn kant, was maar al te gelukkig met zijn „betrekking tot het Gouvernement” en zoals het reeds van Lodewijk Napoleon en van Napoleon opdrachten tot het ontwerpen van gedenktekenen had aanvaard¹⁸, was het ook nu gaarne bereid ten behoeve van Koning Willem I een dergelijke taak op zich te nemen. De vierde klasse meende terecht, dat in dit bijzondere geval een vrij concours van alle Nederlandse kunstenaars mogelijk moest zijn. Een reeds in 1815 door de architect Zocher ingediend ontwerp wilde zij in verband hiermee dan ook niet fiatleren. Zij had hiertegen trouwens ook stilistische bezwaren, zoals nog nader ter sprake zal komen.

Zo kon dus iedere kunstenaar meedingen en op het in 1816 gepubliceerde programma zijn dan ook 31 inzendingen binnen gekomen. Zij werden, nadat de beslissing gevallen was, getourneerd aan de deelnemers, die zich achter een motto of devies verscholen en die ons dus niet met name bekend zijn. Slechts enkele summier gegevens worden ons over de niet gekozen ontwerpen bericht in het stuk, waarin de beoordeeling is vastgelegd, namelijk het rapport aan de Minister van Binnenlandse zaken, samengesteld door de jury.

Niet alleen wenste de klasse vrije deelneming voor alle vaderlandse artiesten, zij sprak daarenboven uit, dat zij „de gedaante van het gedenkteken geheel aan het genie des kunstenaars wilde overlaten”. Dit wil echter niet zeggen, dat zij niet zelve een uitgesproken mening had in welke richting men de oplossing zou moeten zoeken. In feite was zij trouwens van meet af aan over het in het vaderland aanwezige „genie” sceptisch gestemd.

Haar denkwijze, die voor de uitslag van het concours van beslissende betekenis is geweest, was in de naaste kring van haar leden bekend. Zij was ruimschoots naar voren gekomen bij de besprekingen, die gevoerd waren naar aanleiding van de diverse monument-ontwerpen waarmee zij zich eerder had bezig gehouden. Toen dan

¹⁸ Lodewijk Napoleon: Monumenten voor Czaar Peter de Grote en voor J. Hinloopen. Napoleon: Mont Cenis-monument.

ook een van haar eigen leden, de Amsterdamse Stadsarchitect A. van der Hart, zich uit de jury terugtrok en zelf een ontwerp inleverde, kon hij tot op grote hoogte vermoeden in welke geest de ingezonden ontwerpen beoordeeld zouden worden. In dit licht gezien, is het niet zo verwonderlijk, dat uit de inzendingen die van hem als de meest acceptabel geachte naar voren kwam.

Overigens moeten wij aan zijn voorsprong ook weer niet een al te grote betekenis toekennen. In de hoofdzaken stonden de mededingers gelijk. Zij konden allen op de hoogte zijn van de algemene opvattingen over het gedenkteken uit de Empire-tijd, zowel voor wat betreft de functie als voor zoveel de vorm aangaat. Zij leefden allen in dezelfde wereld van classicistische idealen waaraan ook de vierde klasse haar opvattingen ontleende en wij mogen aannemen dat deze ook voor de meesten van hen normatieve betekenis hadden. In het beoordelingsrapport wordt van 19 ingezonden ontwerpen de vorm niet nader vermeld. De 12 overige worden aangeduid als obelisk (4 stuks), triomfboog (3 stuks), kolom (3 stuks), piramide of groep. Hieruit blijkt wel dat de uitlating van de jury: „het kwam ons als vanzelfsprekend voor, dat de meeste kunstenaars de nog bestaande voorbeelden meestal zouden gevolgd hebben” niet zonder enige grond was.

De term „nog bestaande voorbeelden” is op zichzelf een rekbaar begrip. Het valt echter niet moeilijk te gissen wat de klasse hieronder verstond: het klassieke voorbeeld, stammende uit de oudheid zelf, of in de moderne tijd vervaardigd overeenkomstig de klassieke modellen.

Ook wanneer men zich hiertoe beperkt zijn er toch nog verschillende mogelijkheden. Behalve principiële argumenten waren er echter ook praktische overwegingen, en die maakten dat verschillende oplossingen, die op zichzelf aanvaardbaar zouden zijn geweest, in het onderhavige geval door de klasse als onuitvoerbaar van de hand werden gewezen.

Zo bijvoorbeeld de triomfpoort, die in de keizertijd zo zeer in zwang was geraakt, en als eren gedenkteken bij uitstek gold. Zij werd te Soestdijk onbruikbaar geacht omdat men vreesde, dat een dergelijk bouwsel te veel het uitzicht vanuit en op het paleis zelf zou wegnemen. Tegen de kolom — waarbij vooral valt te denken aan de Trajanus zuil ¹⁹ — bestonden weer an-

¹⁹ Behalve de kolom van Trajanus vormden „het monument” te Londen, in de jaren 1671-77, opge-

dere bezwaren. Een kolom, zo zeide de commissie, willen wij toch het liefste blijven zien in verband met haar oorspronkelijke functie om een gebouw te schragen. Indien men ergens een op zichzelf staande kolom neerzet maakt zij licht een nietige indruk. Het is dan ook noodzakelijk haar in zo'n geval van bijzonder imponerende afmetingen te doen zijn, maar dan is het niet geschikt haar in de onmiddellijke omgeving van een gebouw te plaatsen, daar zij de schaal daarvan zal verstoren ²⁰.

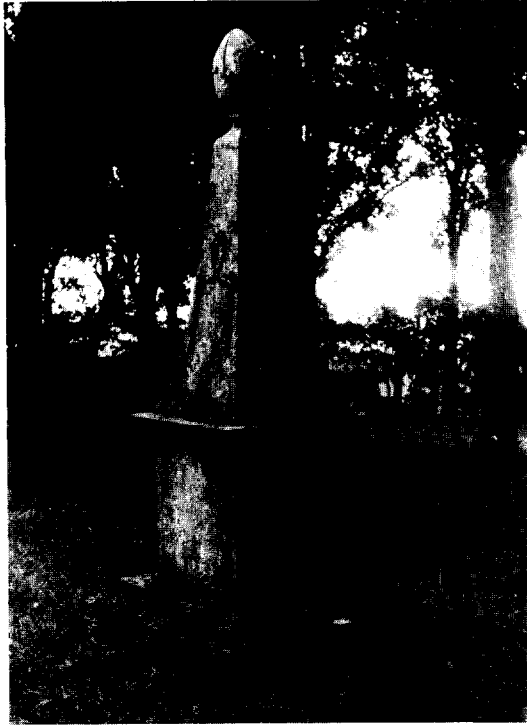
Dan was er nog een andere mogelijkheid, namelijk dat het hoofdbestanddeel van het monument zou bestaan uit beeldhouwwerk. Verschillende ontwerpen, die in deze richting gingen, waren niet voor toepassing vatbaar, omdat een monument vereist was, dat zich van alle kanten gunstig voor zou doen. Een bezwaar dat typerend is voor de tijdsomstandigheden was hierin gelegen, dat de Klasse meende, dat een enigszins veeleisend ontwerp van beeldhouwkunst door geen van de in Nederland levende kunstenaars zou kunnen worden uitgevoerd. Van meer principiële aard was de overweging dat het monument „eenvoudigheid en edelheid zou moeten verënen met een ontzagwekkende grootte” wilde het in het landschap voldoende opvallen ²¹, terwijl een gebeeldhouwde groep zich niet voor zulk een vergroting leende. Zeer specifiek zijn ook de moeilijkheden die het schoonheidsgevoel van de Klasse ondervond zo vaak in de voorgestelde ontwerpen enig beeldhouwwerk te pas werd gebracht van moderne voorstellingen: soldaten in modern tenue, kanonnen en dergelijke. Zodanige onderdelen toegevoegd aan een triomfpoort, een kolom, een piramide of dergelijke achtte zij een ontoelaatbare dooreenmenging van het moderne met het klassieke ²².

richt ter gedachtenis van de brand van 1666 en de kolom op het Place Vendôme de telkens weer genoemde voorbeelden. Er vallen verschillende navolgingen te vermelden, hetzij in Nederland of daarbuiten, van tijdelijke aard of als blijvend gedenkteken opgericht.

²⁰ Bij het gedenkteken (een zuil van 3.20 m hoog) in 1815 op het familiegoed van Reede te Amerongen opgericht ter herinnering aan Waterloo — en dus een broedermonument van de obelisk te Soestdijk — geldt dit bezwaar niet, omdat de kolom hier is geplaatst op de top van een heuvel.

²¹ „Reeds van verre moet de reiziger het gedenkteken vernemen, 't geen hem naderbij gekomen, met eerbied moet vervullen”.

²² Men houde hier ook in het oog de opvattingen van Mr. Willem Bilderdijk, die op de ideeën in de kringen van het Instituut invloed heeft uitgeoefend. Hij was een even fervent tegenstander van het „ho-

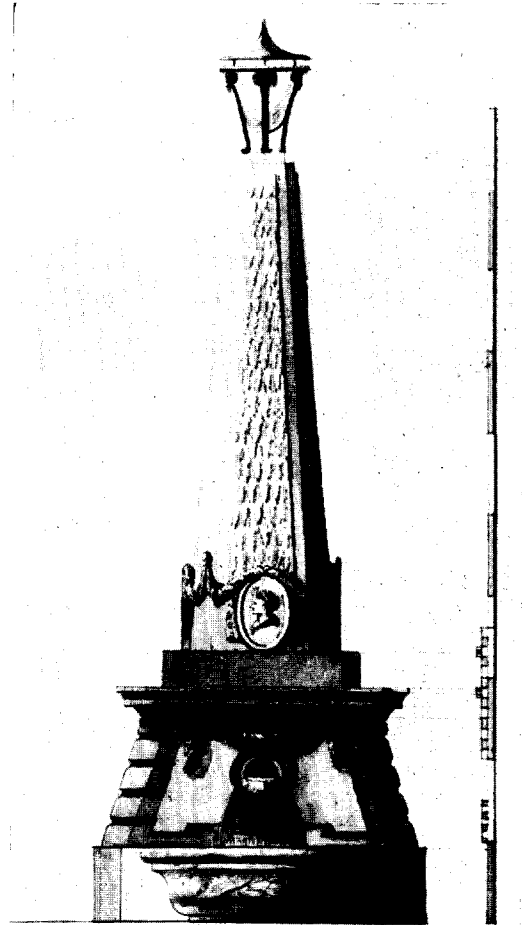
Afb. 8. Borger. Grafmonument, in 1792 ter nagedachtenis van de schoolmeester Aaldert Stevens opgericht door diens dankbare leerlingen. Men vergelijkte de 18de eeuwse vrije vormgeving met de obeliskken van *afb. 3* en *4*.
(Foto G. C. Helbers, directeur Prov. Muscum Assen)

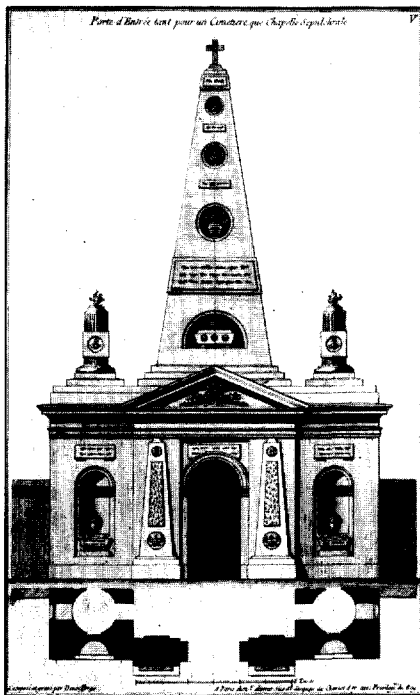
Afb. 9. Noordwijk-Binnen. Grafmonument Douza 1792. De vrij opgevatte obelisk, gecombineerd met een bekronende grafurn, was al meer dan een eeuw zeer in zwang en is ook nadien nog decennien lang toegepast.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 10. A. van der Hart, Ontwerp voor een illuminatie met bekronende obelisk. (Gem. Archief, Amsterdam).

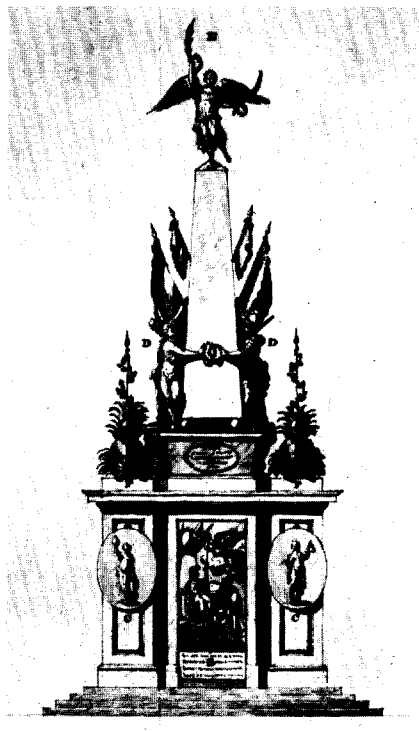
Afb. 11. J. Viervant. Ontwerp voor een obelisk met fontein, een door Versailles beroemd geworden combinatie. (Teylers Genootsch., Haarlem).

Afb 12. J. F. de Neufforge, Frans architectuurtheoreticus, die in de tweede helft der 18de eeuw ook in ons land invloed heeft uitgeoefend en de obelisk talloze malen toepaste. Ontwerp voor de toegangspoort tot een kerkhof, met bekronende vrij opgevatte obelisk. (Cit: *Recueil Elementaire d'Architecture*, 1757-'68).

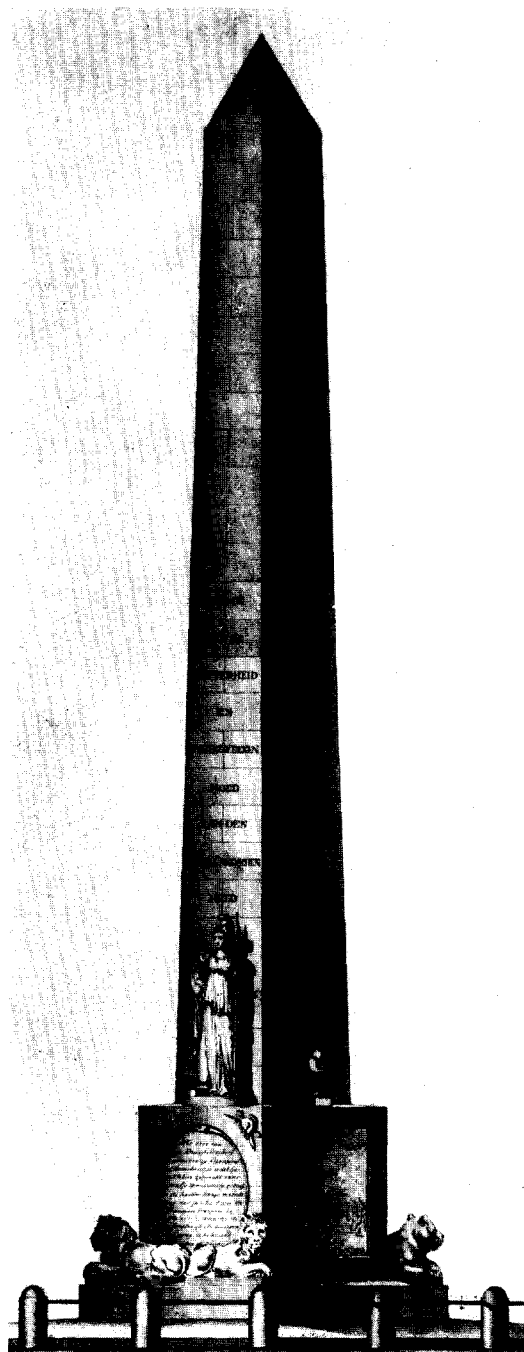
Afb. 13. B. W. H. Ziesenis. Ontwerp van stadsdecoratie, 1806. Obelisk met emblematische versieringen.
(Gem. Archief, Amsterdam)

Afb. 14. A. van der Hart. Ontwerp voor stadsdecoratie, 1799. Obelisk op hoog voetstuk en tombe, bekroond door de Overwinning.
(Gem. Archief, Amsterdam)

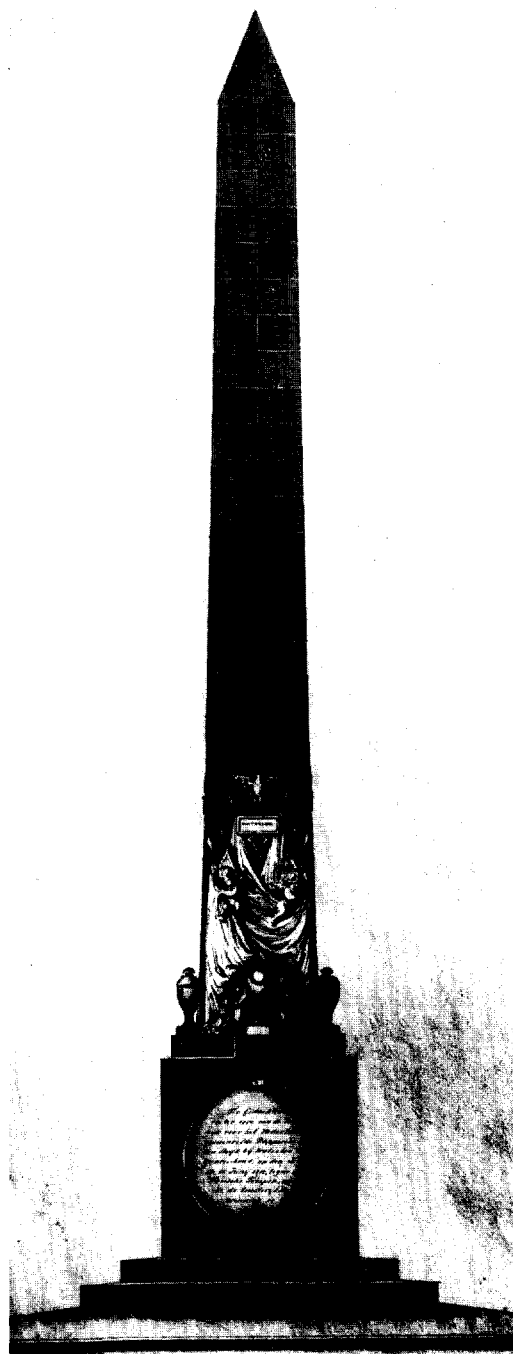

Afb 15. A. van der Hart. Ontwerp voor stadsdecoratie, 1801. Obelisk op triomfboog en voorzien van allegorisch bijwerk.
(Gem. Archief, Amsterdam)

Afb. 16. A. van der Hart. Eerste ontwerp voor de obelisk te Soestdijk. Basreliëfs op twee zijden van de sokkel. Vazen en allegorische gestalten aan de voet van de naald.

(Kon. Akademie v. Wetensch., Amsterdam)

Afb. 17. A. van der Hart. Ontwerp voor de obelisk te Soestdijk. De leeuwen naast het voetstuk zijn weggelaten. De vazen en het allegorisch bijwerk aan de voet van de naald zijn gehandhaafd.

(Kon. Akademie v. Wetensch., Amsterdam)

Het is dan ook geen wonder dat men terecht kwam bij de piramide, waaronder in dit verband ook de obelisk dient te worden begrepen. Bij de nadere precisering van deze vorm speelde de zucht van de Klasse om echt klassiek te zijn alweer een rol. Een ontwerp dat het midden hield tussen een obelisk en een piramide werd als onzuiver afgekeurd.

Een verantwoorde gelijkzijdige piramide zou weer te kostbaar worden, en een te grote sta in de weg. Zodoende bleef als laatste mogelijkheid nog de obelisk over. Hij had met de gelijkzijdige piramide zijn eerbiedwaardige Egyptische afkomst gemeen, maar was door zijn bouwvorm veel gemakkelijker toe te passen.

Het was van geheimzinnigheid, veroorzaakt door de onbekendheid van de oprichters, de onzekerheid van de ouderdom en de onleesbaarheid van de hiërogliefen verhoogde de aantrekkingskracht die de obelisk uit de Oudheid heeft uitgeoefend.

Het is dan ook geen wonder dat hij als klassiek element vanaf de prille Renaissance voor verschillende doeleinden in gebruik is geweest. De Nederlandse schilder die in 1537 het doek *De Barmhartige Samaritaan* vervaardigde, dat in het Rijksmuseum te bewonderen is, stoffeerde zijn landschap reeds, behalve met een soort van mausoleum en een tempelruïne, met een piramide en een obelisk.

In de Vlaamse renaissancestijl werd de obelisk een sierelement, waaraan geen specifieke duidingskracht meer kan worden toegekend. Bij Vredeman de Vries en Hendrik de Keyser vinden wij hem bij voorbeeld op deze wijze toegepast. Hij is dan middel om het omhoogstrevende effect van een geveltop te accentueren op een wijze die een levendig silhouet waarborgt. Geheel anders dan de obelisk, die in de 16de eeuw sommige Venetiaanse huizen plachten te bekronen, is de naald in de decoratie van de Noordelijke Renaissance haar individualiteit goeddeels kwijtgeraakt.

Toch valt in diezelfde tijd ook te onzent nog wel te wijzen op een toepassing die de oorspronkelijke bedoeling dichter benadert. Zo bijvoorbeeld de obelisk (afb. 3), die Maarten van Heemskerk oprichtte op het graf van zijn vader²³, of de geschilderde piramide, te Veere

dierna *antiquis miscere*" als voorstander van de „aurea simplicitas van de ouden" (Brief aan Valckenaer, 15 juli 1809).

²³ Te zien op de gravure, voorstellende de kerk en

vervaardigd ter gedachtenis van Prins Willem I²⁴. Ook de vier grote obelisk, waarmee Hendrik de Keyser het grafmonument voor de Vader des Vaderlands voorzag, zullen daar te pas zijn gebracht om hun specifieke betekenis. Kort te voren komen wij ze op dezelfde schaal ook tegen bij het Italiaanse grafmonument²⁵.

Dat de obelisk als grafteken werd toegepast, betekent overigens niet, dat degene, die men door de obelisk wilde eren, altijd een persoon uit het verleden moest zijn. Behalve als gedenkteken werd hij ook gezien als een ereteken. Als zodanig is hij in het bijzonder toegepast bij plechtige intochten en feesten ter ere van vorstelijke personen. Wij mogen hier herinneren aan de obelisk die in Den Haag in 1586 werd opgericht ter gelegenheid van de inhaling van Leicester als landvoogd²⁶. Dit gebeurde in hetzelfde jaar, waarin Paus Sixtus V de obelisk van het Circus van Nero liet overbrengen naar het plein voor de Sint Pieterskerk te Rome, om luister bij te zetten aan zijn residentie²⁷. Rome kan gelden als het tweede vaderland van de obelisk. In de genoemde functies heeft de obelisk zich eeuwenlang gehandhaafd, en daarnaast ook als mijlpaal in de letterlijke zin van het woord.

Voor banpalen werd bij voorkeur de obeliskvorm gebruikt en onze kegelvormige grenspalen van 1843 hebben nog steeds enige overeenkomst

omgeving te Heemskerk van C. Pronk, 1740, *Buiten*, 11 (1917), blz. 275.

²⁴ Bewaard op het stadhuis te Veere.

²⁵ Monument Miniscalco S. Anastasia, Verona, d.d. 1597. Aan weerszijden naast de tombe twee grote obelisk. Achter de tombe een door Romeinse lampen en een urn bekroonde opstand. Merkwaardig is, dat de obelisk — bij mijn weten — zo weinig voorkomt op onze renaissance-grafzerken.

²⁶ Te zien op de gravure van deze intocht door C. Danckerts. De plechtige intochten behoren tot de onderwerpen waaraan al zeer vroeg in de 16de eeuw gedrukte werken met illustraties werden gewijd, die grote invloed op de verbreiding van de vormentaal van de renaissance hebben uitgeoefend. (Reeds in 1516 is over de begrafenis van Koning Ferdinand in Brussel een boek verschenen). De voorbeelden van de oudheid werden uitgesteld in werken als: H. Goltz, *Fasti Magistratum et triumphorum Romanorum ab urbe cond. ad Aug. obitum, ex antiquis tam numismatum quam marmorum monumenti restituti*, Brugge 1566.

²⁷ Zie voor de obelisk te Rome: E. Nash, „Obelisk und Circus", *Mitteil. des Deutsch. Arch. Inst.* 1957. Voorts: J. J. Gloton, „Les obeliskes romains de la Renaissance au Neo Classicisme", *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, 1961 (vr. med. v. mej. A. J. de Jonge).

met de zuiverder obelisk, die hier en daar vanouds als grenspaal toegepast werden, zoals de uiterste palen der ballingen te Amsterdam ²⁸.

Een zuiver voorbeeld uit later tijd van de obelisk als gedenkteken treffen wij aan in de genoemde „suyl” ²⁹, in 1729 na de afsluiting van het Dokkumerdiep „voor de nakomelingschap in het midden van de stroom opgeregt”. Maar ook een eeuw later is hij nog als zodanig in ere, getuige de naald door D. J. van Lennep voor het huis te Manpad als historisch monument opgericht. Louter als stoffage van het straatbeeld komen wij hem niet vaak tegen. Een merkwaardig voorbeeld is echter te vinden in Middelburg, waar kort na het midden van de 17de eeuw twee hardstenen obelisk, voor de Oostkerk werden geplaatst (afb. 5), ter verfraaiing van het plein ³⁰.

Als grafmonument zien wij de obelisk in late tijd veelvuldig toegepast. Zo bij voorbeeld bij het door P. van der Plas uitgevoerde monument voor Menno van Coehoorn opgericht in de kerk te Wijckel in 1704. De naald maakt hier echter zoals bij vele andere graftekens uit de 17de en 18de eeuw, deel uit van een meer omvattende compositie. Zij wordt bekroond door een urn, die hier voorkomt in navolging van de asurn der ouden. De combinatie van een obelisk met een op de afgeplatte top geplaatste urn was alom geliefd, evenals die met de tombe. Aan het eind van de 18de eeuw vormt het Douzamonument in de kerk te Noordwijk-Binnen, 1792, er een mooi voorbeeld van (afb. 9). Ook de 19de eeuw kent haar: zo het in 1826 voor graaf Adolf van Nassau opgerichte monument in de Kloosterkerk te Heiligerlee ³¹.

²⁸ Afbeeldingen in Atlas Gem. Arch., Amsterdam. De obelisk van 1623 werd in 1794 in gelijke vorm vernieuwd.

²⁹ Het valt altijd weer op, dat men vroeger zoveel vrijer was in zijn begripsaanduiding dan tegenwoordig. Dat de obelisk ook piramide genoemd werd, schijnt, indien men zich op een bepaalde definitie baseert, te verdedigen. Wij zouden in onze tijd er echter niet zo gauw toe overgaan hem als zuil te betitelen. In het geval van het Dokkumerdiep gebeurde dit niet terloops, maar in de in het stenen monument zelf uitgehouwen tekst.

³⁰ Het gedenkteken te Middelburg, in 1817 opgericht ter gelegenheid van de opening van de Nieuwe Haven, een 19de eeuws voorbeeld van de obelisk uit dezelfde tijd als de naald te Soestdijk, is wellicht mede als straatdecoratie bedoeld.

³¹ Er zijn uit vele slechts enkele belangrijke voorbeelden genoemd. Curiositeitshalve zij nog vermeld

Even onbetwistbaar was de rol van de obelisk in de decoratie- en vuurwerkontwerpen, voor feestelijke gelegenheden vervaardigd in de 17de en de 18de eeuw (afb. 7). Het heeft ook hier geen zin andere dan alleen de belangrijkste voorbeelden te noemen. Twee vrijstaande obelisk namen een wezenlijke plaats in bij de compositie van de grootste der door Vennekool in 1691 bij de intocht van Koning-Stadhouder Willem III te Den Haag opgerichte erepoorten ³². Hetzelfde geldt voor de grote obelisk door Pieter de Swart toegepast bij zijn illuminatie-ontwerp van 1749 ³³.

In meer dan een opzicht heeft men zich omstreeks 1800 gedistancieerd van het min of meer „vrijzinnige” gebruik dat de barok en het rococo, en ook nog de tijd van Lodewijk XVI (vgl. afb. 8 en 12), van de obelisk hebben gemaakt ³⁴. De eerbied voor het klassieke voorbeeld in zijn zuiverste vorm bracht met zich mee, dat men de obelisk niet langer wilde zien toegepast als onderdeel van een „allerhande-compositie”. Wel behield hij veelal toevoegingen in de vorm van het zogenaamde bijwerk, trofeeën, guirlandes en festoenen, maar de hoofdvorm werd door een strakkere contour veel meer in overeenstemming gebracht met de idee van de Egyptische monoliet. In zijn hoofdstuk over de Egyptische bouwkunst vestigde R. Pauw de aandacht op de oorspronkelijke vorm van de obelisk ³⁵. Een prachtig voorbeeld van deze nieuwe opvatting is de ook als historisch monument in de reeks van de vaderlandse gedenktekenen belangrijke obelisk (afb. 4), te Rijswijk in 1792 opgericht „onder opzicht en het bestuur van den doorkundigen bouwkunstenaar Schenck”. In Amsterdam en Haarlem was men aan deze meer zuivere bouwvorm in die tijd nog niet toe.

De ontwerper van het monument te Soestdijk,

een van papier geknipt monumentje in het museum te Zierikzee: een op een voetstuk staande obelisk, bekroond met een vaas en belegd met een zinnebeeldig werk.

³² Zie het artikel van dr. R. van Luttervelt in het *Maandblad van Beeldende Kunsten*, 24 (1948), blz. 157-160.

³³ M. D. Ozinga, „Pieter de Swart, Hofarchitect van Prins Willem IV”, *Oudheidk Jaarb.* = Bull. N.O.B., 4de s. 5 (1936), blz. 124: een afbeelding van het vuurwerktheater, dat Pieter de Swart in 1749 te 's-Gravenhage heeft opgericht.

³⁴ G. Zoega, *De origine et usu obeliscorum*, Rome 1797.

³⁵ R. P(auw), *Recherches philosophiques sur les Egyptiens et les Chinois*, Amsterdam 1778.

Abraham van der Hart, was geboren in 1747. Hij was in denkwijze een 18de eeuwse. Zowel van hem als van zijn tijd- en plaatsgenoot Leendert Viervant zijn typische voorbeelden bekend van onorthodoxe 18de eeuwse toepassingen van de „pyramide” (lees: obelisk, afb. 10, 11, 14, 15). Viervant ontwierp fonteinobelisken in de trant van het beroemde voorbeeld van Versailles³⁶. Zowel Van der Hart als Viervant hebben meer dan eens een gedenknaald geplaatst op een boog, namelijk een soort van triomfboog of zoals Van der Hart, meer 18de eeuws, het noemde: een tempel³⁷. Van der Hart sierde de obelisken die hij in de periode van 1795 tot 1803 voor diverse feestvieringen te Amsterdam vervaardigde met alle mogelijke attributen op, geheel in de 18de eeuwse trant. Uit het begin van de 19de eeuw bezitten wij van B. W. H. Ziesenis een aantal ontwerpen voor obelisken, waarbij het zwaartepunt ligt op de hoofdvorm (afb. 13). Dat zij berekend zijn op het algemeen effect daarvan, en niet op het lezen van het bijwerk, blijkt ook uit het feit dat zij ook op de ontwerp-tekening omgeven zijn door een omheining, die afstand suggereert, en een indruk van verhevenheid tot gevolg heeft³⁸.

Tijdens de regering van Koning Lodewijk Napoleon heeft Van der Hart de invloed ondergaan van diens hofarchitect Thibault, met wie hij samenwerkte, o.a. voor de herbouwplannen voor het verwoeste stadsgedeelte te Leiden³⁹. Daar behoorde een monument ter herinnering aan de kruitramp mede tot de ontwerpen die moesten worden geleverd. Het bij deze gelegenheid door Van der Hart, Van Westenhout en Thibault tezamen ontworpen monument lijkt

³⁶ Tekeningen bewaard in de coll. v.h. Teylers Genootschap te Haarlem.

³⁷ Gem. Archief, Amsterdam. De toelichting in de maandrapporten aan Thesaurieren noemt het woord tempel. In een bescheiden vorm zag men meer dan wij nu doen, omdat men er een algemeen begrip in voelde, dat voor ons is verloren gegaan. De simpelste aanduiding van een zuilenstelling, soms in de vorm van een enkele boog zonder fronton kon toch reeds een „tempel” genoemd worden.

³⁸ Ziesenis' ontwerpen in Gem. Archief te Amsterdam. Het is mij niet bekend hoe men de gedenknaald gedacht heeft, die volgens besluit der Nationale Vergadering op een duin bij Wijk aan Zee zou worden opgericht ter herinnering aan de slag bij Kamperduin. Scheurleer, *Van Varen en Vechten*, III, blz. 622.

³⁹ M. D. Ozinga, „De architecten van Koning Lodewijk Napoleon,” *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 4de s. 11 (1942) blz. 65.

sterk op de obelisk die deel uitmaakt van Van der Harts Mont Cenis ontwerpen, en deze vertoont weer sterke gelijkenis met de naald van Soestdijk⁴⁰.

Het blijkt uit deze herhaling dat Van der Hart zich het liefste hield aan de idee, die ten gevolge van de samenwerking met Thibault zijn eigendom was geworden. Hoewel wij van de Amsterdamse stadsarchitect weten dat hij een bewonderaar was van Durands *Parallèle*, een boek uit 1800 waarin grote voorbeelden van de architectuur van alle tijden bijeen gebracht waren, en waarin materiaal lag opgehoopt voor wie naar nieuwere ideeën te werk wilde gaan⁴¹, kan men toch eigenlijk niet zeggen dat hij uit eigen kracht de drempel heeft overschreden die de 18de eeuwse opvattingen scheidt van die van de 19de eeuw. Van enige aandrang om de ideeën van Ledoux over te nemen blijkt niets. Van der Hart dacht niet in massa, maar in 18de eeuwse sierlijkheid. Het logische en het nuttige verloor hij niet gauw uit het oog. Aan een monument zoals bijvoorbeeld voor Frederik de Grote is voorgesteld — een enkele gelijkzijdige piramide, met op een van de zijden alleen het woord Frederico — zou hij nooit hebben gedacht⁴². Thibault heeft hem echter enige moderne ideeën aan de hand gedaan.

De Vierde Klasse achtte het effect van de hoofdvorm van het monument van het grootste belang. Zij wilde dan ook het ontwerp van de architect in dezelfde proportie der onderdelen met een derde vergroten.

Dat zij ten opzichte van het laten uitkomen van de contour radicaler dacht dan Van der Hart, blijkt uit haar uitlating dat bijwerk het effect van een obelisk te niet doet⁴³, met welke uitspraak zij haar voorstel argumenteerde tot schrapping van het door Van der Hart voorge-

⁴⁰ J. C. Ebbinge Wubben, „Een speurtocht door enige archieven naar bouwkundige ontwerpen uit het begin van de 19de eeuw”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 16 (1963), kol. 75 e.v., afb. 5.

⁴¹ Durand, *Recueil et parallèle des édifices de tout genre anciens et modernes*, Parijs, 1800. Van der Hart laat er zich over uit in de brief van 16 juli 1817 aan J. de Vos, Secretaris van de Vierde Klasse, archief Koninklijk Instituut Trippenhuis. Het boek bevat o.a. voorbeelden van tombeaux égyptiens, obelisken, Arcs de Triomphe, enz.

⁴² Alfred Neumeyer, „Monuments to „Genius” in German Classicism,” *Journal of the Warburg society*, 1938-39, blz. 159 e.v.

⁴³ „Alle beeldwerk ontsiert de obelisk, die alleen grootheid uitdrukt”.

nument. Traditioneel, maar toch ook, wat men als lof mag opvatten, klassiek. Hier raken wij aan de verdienste van de architect, en hier hebben wij te maken met het punt, waarop Van der Hart en de vierde klasse het volkomen eens waren: de klassieke proporties werden vóór alles geëerbiedigd. Het ontwerp mocht niet, zoals men het uitdrukte, „tegen de regelen der Bouwkunst aan lopen”. Onder deze regelen dienen wij dan te verstaan de aloude orde-architectuur. De meermalen door de klasse naar voren gebrachte eis van „edelheid” van het monument heeft hier vooral betrekking op. Ergens anders wordt hetzelfde vereiste geformuleerd als gehoorzaamheid aan „de beginselen van het edele en het schoone”. In dit vlak lag het bezwaar tegen het door Zocher Sr. in 1815 ingediende ontwerp voor een zuil, waarbij de „vergelijkende proportieschaal” niet was aangehouden, die „de betrekkelijke evenredigheid der gedeelten waaruit een zuil bestaat, bepaalt”. De verhouding van het voetstuk en de lijst tot de kolom, en van de kolom tot het erop geplaatste standbeeld liepen bij Zochers, overigens ons niet-bekende, ontwerp „tegen de grondregelen der bouwkunst aan”, aldus een brief aan de Minister. De vierde klasse die Zocher in 1809 — tegelijk met Giudici en Welmeer — passeerde voor een benoeming tot instituutslid, sloeg hem blijkbaar in dit opzicht niet hoog aan. Misschien heeft Zocher ook andere stelde zinnebeeldige werk aan de voet van de obelisk: de dapperheid, urnen, gedooft fakkels en krijgstrofeën. De door de architect voorgestelde bas-reliëfs aan de zijkanten van het voetstuk achtte men bovendien ongeschikt uit oogpunt van het klimaat. Gehandhaafd bleef slechts de rondom de inscripties gelegde metalen slang, die de eeuwigheid symboliseert, terwijl verder, naar het oordeel van de commissie, bovenaan een metalen of bronzen lauwerkrans als zinnebeeld der overwinning gehecht zou kunnen worden. De architect had op de flank van de obelisk reeds het jaartal 1815 geprojecteerd, met een ster daarboven, aanduidende, zoals hij zegt, het geluksjaar. De aan de basis geprojecteerde leeuwen kwamen bij de uitvoering van het ontwerp te vervallen in verband met de kosten. Zo zien wij dat verschillende factoren een rol hebben gespeeld, die alle leidden tot versobering: stylistische, het klimaat en beperktheid van de financiële mogelijkheden (vgl. de afb. 16, 17 en 18).

De obelisk die op deze wijze ontstond was een eenvoudig maar goed geproportioneerd mo-

opvattingen gehad over de plaatsing van het monument in het door hem ontworpen park van het lustslot. Er is namelijk op een gegeven moment een voorstel gelanceerd om de naald niet op de Postweg te plaatsen, maar op de Soesterberg. Bij de besprekingen hierover heeft de Kroonprins zelve de plek gevonden die het monument uiteindelijk gekregen heeft: aan het eind van de Grote of de Koningslaan. Van een radicaal afwijken van de classicistische en Frans georiënteerde idee over de plaatsing van een monument in de as van het gebouw is geen sprake.

Veel zorg werd besteed aan de inscripties. De Nederlanders beroemden zich erop dat zij het ver hadden gebracht in de „style lapidaire”, de taal der monumenten, die als aparte stijl met eigen regels werd onderscheiden⁴⁴. Het ligt dan ook voor de hand dat in dit bijzondere geval aan de opschriften veel aandacht werd geschonken. Zij werden aangebracht in het Latijn, in het Nederlands, in het Duits, en volgens de keus van de Prins van Oranje, op de vierde zijde in het Engels. Een speciale commissie van het Koninklijk Instituut heeft zich met de redactie belast, behalve van de Engelse tekst, die door bemiddeling van onze ambassadeur werd verkregen van de hand van niemand minder dan Lord Grenville⁴⁵.

Er was omstreeks 1800 een stroming, die begrijpelijkheid van inscripties en van zinnebeeldig bijwerk als hoofdzaak vooropstelde. Hier speelden de wens een rol om ook tegemoet te komen aan het begrip van de gewone man, en anderzijds de sfeer van de verstandelijke verlichtingstijd⁴⁶. Het zinnebeeld, zei een criticus te Amsterdam in 1805, is bestemd „voor allerhande menschen, geleerde en ongeleerde, en men kan dus niet te bevattelijk zijn voor het algemeen”⁴⁷. Het mo-

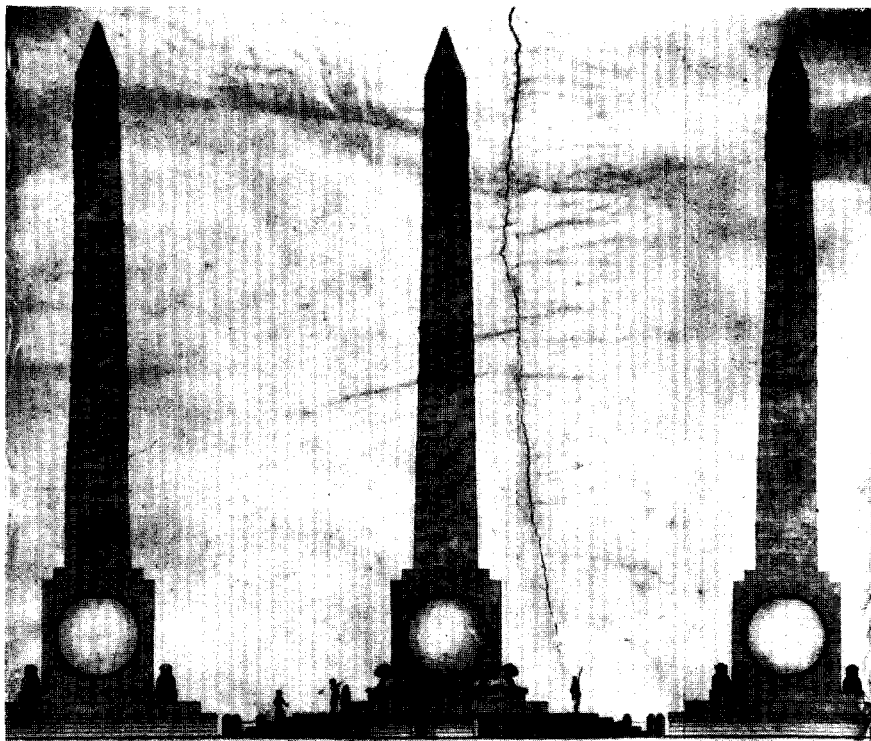
⁴⁴ Chomel en Chalmot, *o.c.*, vervolg blz. 3548, inscriptiën.

⁴⁵ De Nederlandse tekst luidt: „Ter eere van Willem Frederik George Lodewijk, Prins van Oranje, die aan het hoofd der Nederlandsche Legerbenden door zijn moed en beleid op den 16den Juni 1815 aan den Viersprong boven Brussel het eerst den aanval der Franschen weerstond, de overwinning, bij Waterloo behaald, voorbereidde, en Neerlands onafhankelijkheid behield. / Het dankbare Vaderland”.

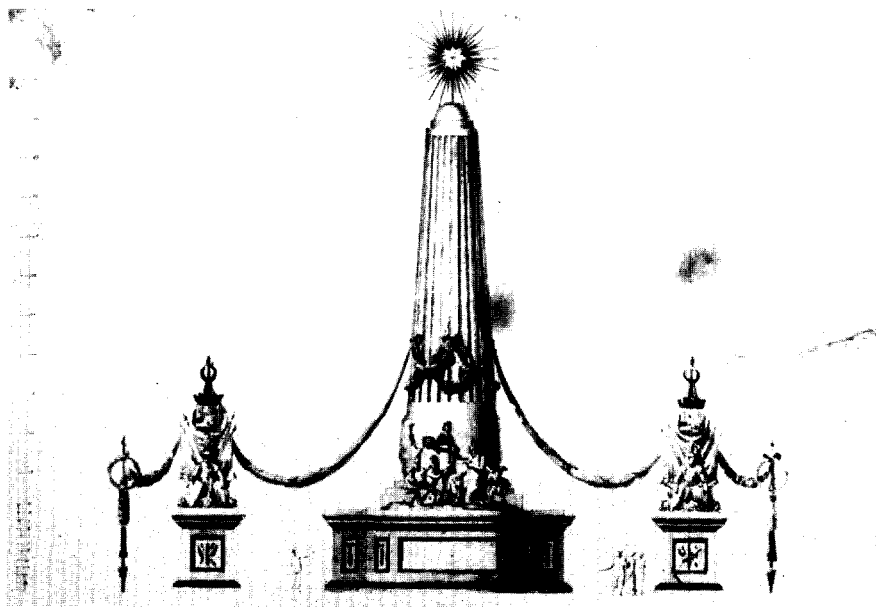
⁴⁶ Men zie ook Chomel en Chalmot, *o.c.* vervolg, blz. 3552, waar hij pleit voor verduidelijkende inscripties of bijschriften bij schilderijen.

⁴⁷ A. L. Barbaz, over „een zinbeeldig divertissement” opgevoerd op de verjaardag van Koning Lodewijk Napoleon, *Amstels Schouwtoneel*, nr. 70, 11 sept. 1809, blz. 237.

ONS EERSTE NATIONALE GEDENKTEKEN

Afb. 18. A. van de Hart. Ontwerp voor de obelisk te Soestdijk, vereenvoudigd naar aanleiding van opmerkingen van de commissie van het Koninklijk Instituut van Kunsten en Wetenschappen. De leeuwen aan de voet werden vervolgens nog weggelaten op suggestie van Koning Willem I. (Alg. Rijksarchief, Den Haag)

Afb. 19. J. J. Pfeiffer. Ontwerp stadsdecoratie, 1814. De vrij opgevatte obelisk en het allegorisch bijwerk geheel in 18de eeuwse trant. Men lette op het contrast met de obelisk van *afb. 18.* (Gem. Archief, Amsterdam)

Afb. 20. Middelburg. Obelisk, in 1817 opgericht bij de inwijding van de nieuwe haven. Vrije vormgeving in 18de eeuwse trant. (Foto Monumentenzorg)

nement te Soestdijk geeft ook in dit opzicht de geest van de tijd weer, zonder echter, ook hier, erg radicaal te zijn.

Voorshands zou het geloof in de duidingskracht van de klassieke hoofdvormen en de liefde voor het emblematische nog onverzwakt bestaan. De allegorie van afbeelding 1 van het in 1816 verschenen *Nationaal Gedenkboek 1813*, bedoeld als „gedenkwaardig volksboek”, welke voorstelling getiteld is „offerande aan den koning en kroonprins” (afb. 2), geeft de toon aan die voorlopig nog geldt ⁴⁸.

Het zou tot 1841 duren, eer in de kringen van het Koninklijk Instituut opnieuw een gefundeerde aanval op de aloude beeldtaal werd ondernomen. Bij de beoordeling van een toen aanhangig gemaakt ontwerp heette het in een rapport van Buchler ⁴⁹: „De bas-reliëfs op de vier zijden der pyramide bederven geheel en al den indruk van de pyramidale vorm, en de tot vervelens toe gebruikte beelden van uurglas,

⁴⁸ Het Gedenkboek hiervoor vermeld. Men zie bij voorbeeld ook de in *Jaarb. Die Haghe*, 1947, blz. 202 afgebeelde tekening van C. van Cuylenburg voor een Erepoort op het Tournooiveld bij de intocht van de Souvereine Vorst te Den Haag, 2 april 1814.

⁴⁹ Het betrof een monument, in de kerk te Apeldoorn, op te richten, voor Admiraal van Kinsbergen. Stukken in het Archief van de Vierde Klasse, Tripenhuis, Amsterdam.

lamp, slang, kapel ⁵⁰ en omgekeerde fakkels op de pedestal maken geen indruk, daar men die sedert de helft der vorige eeuw als noodzakelijk ameublement van praalgraven heeft zien gebruiken”.

„Het is een vereischte dat een monument door deszelfs taal tot het volk spreke, en door het volk verstaan worde, maar wie zal, zonder eene schriftelijke uitlegging gelijk men die vroeger in boekwerken onder het opschrift „verklaring der Tytelplaat” vond, kunnen begrijpen wat met de bas-reliëfs wordt bedoeld?”

Inderdaad, de 18de eeuw heeft in ons land een lang leven gehad. In allerlei opzichten vinden wij in de eerste decennia van de 19de eeuw in slechts weinig gewijzigde vorm de bestanddelen terug die haar klimaat hebben bepaald (vgl. afb. 19, 20).

Het eerste nationale monument van het Koninkrijk, de naald te Soestdijk, legt hiervan getuigenis af. Het vertegenwoordigt op passende wijze ons nationale volksbestaan gedurende die merkwaardige nog half 18de eeuws ingestelde tussenfase, die tot omstreeks het midden van de 19de eeuw heeft geduurd.

⁵⁰ De kapel of vlinder als symbool van de opstanding. Gecombineerd met de in een cirkel gelegde slang als eeuwigheidssymbool kan men ze ook na het midden van de 19de eeuw nog tegenkomen op tal van grafzerken.

SUMMARY

THE MEMORIAL NEEDLE AT SOESTDIJK

BY MR. C. A. VAN SWIGCHEM

After the battles of Quatres Bras and Waterloo the palace of Soestdijk was presented to the Crown Prince, the future King William I, as a token of national esteem. The erection of a memorial in the vicinity of the building was decided upon at the same time.

In order to realise this plan the co-operation of the Royal Institute of Arts and Sciences at Amsterdam was invited. A committee was set up that instituted a competition for designs. Thirty-one entries were submitted, comprising various designs for triumphal arches, columns, pyramids and obelisks.

An obelisk by A. van der Hart, architect to the town of Amsterdam and a member of the Institute, was chosen as the best design. On the advice of the jury part of the decorative sculp-

tures were left out and the dimensions were increased by one third.

Van der Hart (1747-1820) took his inspiration for the Soestdijk memorial from a monument, designed by himself in collaboration with Thibault, architect to King Louis Napoleon. It had been designed some years previously in commemoration of the explosion of an ammunition ship at Leiden, by which part of the town was destroyed. Van der Hart's Soestdijk Memorial was also modelled on his design for the competition, instituted by Napoleon in 1813 for a monument to be erected on the Mont Cenis.

Van der Hart considered the classical form and proportions in accordance with the classical orders of architecture of paramount importance for the design of a monument. Our first national

memorial, which was a result of the classicist reaction to the much freer use of the obelisk by the architects of the second half of the 17th and of the entire 18th century, was in no way a novelty. After the obelisk had been introduced as a decorative element in painting at the time of the Renaissance, it came to be used frequently for sepulchral monuments and memorials, inside churches and other buildings as well as in the open air of a town or country setting. It was

also used for bordermarks and for decorative purposes. Subservient to the interests of architecture, it became a favourite motif of the Renaissance style. In addition, it was applied as an ornament in the layout of parks.

Together with the classicistic style of which it is a symptom, the obelisk with allegorical figures continued to be fashionable until well into the 19th century.

HET MUNTGEBOUW TE DORDRECHT EN DE HUIZEN VOOR MUNTMEESTER EN ESSAYEUR MET RENAISSANCE-POORTJE

DOOR

MARG. KOSSMANN

Men maakte mij er op opmerkzaam, dat er in de Grafelijkheidsrekenkamer van Holland in de rentmeestersrekeningen van 1555 gegevens te vinden waren over het Muntpoortje te Dordrecht. En aangezien dit poortje de volle aandacht waard is, leek het een plicht munt uit deze mededeling te slaan.

Om de inhoud van de stukken tot zijn recht te laten komen, was het echter nodig ruimer rond te zien.

De ontwikkeling en vormen van kerken en kloosters, van raad-, recht- en woonhuizen worden in vele werken uitvoerig behandeld, gegevens over oude Munthuizen moet men echter moeizaam bijeen zoeken. Vermoedelijk komt dit ten eerste doordat er oorspronkelijk slechts dan munt geslagen werd als men die nodig had en dan met tijdelijke werkplaatsen in voorname huizen of kastelen genoegten nam. Ten tweede groeiden en veranderden langer blijvende werkplaatsen zonder dat er van bouwkunst sprake was en bleef slechts hier en daar een Muntmeesterswoning staan. Ten derde ging de belangstelling van hen, die zich met de oude munten en de muntslag bezig hielden hoofdzakelijk uit naar de politieke geschiedenis en de staatsfinanciën van weleer, naar de numismatiek en mede door de erfelijkheid der muntersplaatsen naar de genealogie.

Toch zijn er uitgestrekte gebouwencomplexen geweest, waar de vorsten zich voor interesseerden, waar vele mensen werkten en waar een groep ambtenaren, kooplieden en regeringspersonen doorlopend voor een levendig va et vient zorgden.

Aangezien noch bij de historici, noch bij de numismatici kort en duidelijk te vinden is hoe de gehele organisatie van de muntslag in de loop der tijden in elkaar zat, moeten wij genoeg nemen met een poging, hiervan een beknopt overzicht te geven, speciaal voor het einde van de 15de en de 16de eeuw voor zover dit voor

het begrip van het in dit opstel behandelde noodzakelijk is.

Voor de instelling van de Generaliteitsmuntkamer in 1586 en nadat de muntmeester een leenman van zijn vorst geweest was, pachtte de „muntmeester particulier” dit ambt respectievelijk voor 2, 3 of 5 jaren van de landsheer. Soms nam hij een helper of „een medegesel” aan¹, die ook muntmeester particulier heette; dan waren er dus twee. Hij woonde in de gewestelijke munt in een bepaalde stad, had het te zeggen over de gebouwen en had hier zijn dagelijks werk. Boven hem stond de muntmeester generaal voor de gehele provincie, die controle moest uitoefenen en vergaderen met de muntmeesters-generaal der andere provincies en tevens met een „gouverneur van allen den Munten van herrewaerts over” (dit is = de Nederlanden), ook genoemd Raad en generaalmeeester van alle 's Vorsten Munten². De muntmeester-generaal van Holland woonde blijkbaar in Dordrecht, maar reisde veel naar Den Haag en Z-Nederland. De gouverneur van alle munten woonde in Brugge, maar er werd veel gemeenschappelijk vergaderd te Brussel en Antwerpen. Officieren (= ambtenaren) van de Munt waren de waardijn, de essayeur of proever particulier, en de stempelsnijder, die, zo ze al niet in de Munt woonden, daar toch een dienstvertrek hadden en er regelmatig werkten. De essayeur generaal was vermoedelijk algemeen essayeur voor het gewest. Die van Holland schijnt wel meest in Dordrecht gewoond te hebben, maar reisde veel naar Den Haag, waar blijkbaar ook tijdelijke werkruimte voor hem werd ingericht³. Hij werd gecontroleerd door

¹ P. O. van der Chys, *De Munten der voorm. graafsch. Holland en Zeeland*, Haarlem 1858, blz. 425.

² Van der Chys, *o.c.*, blz. 465, 488, 489 en 498.

³ Zie bijv. Muntmeestersreken. van 1482-'85 en 1487-'88 (A.R.A., Graf. Rekenk. v. Holl., rek. nr. 4937); zie ook G. G. Calkoen, „Het Binnenhof van 1247-1747 volgens de rentmeesters van Noord-

het College van de Muntmeestersgeneraal⁴. Dit college had ook toezicht op de goudsmiden⁵.

De generaals moesten aanwezig zijn bij de verpachting van de Munt en aan muntmeester en officieren instructies geven⁶. De instructie, die de muntmeester particulier te Dordrecht, Peter van den Berge, in 1529 ontving is bewaard⁷. Behalve over vele bepalingen en muntopdrachten leest men hierin, dat de Munt ook als er weinig werk is opgehouden moet worden en gestoffeerd met goede suffisante gezellen. De muntmeester moet uit de sleischat (schat van de slei = houten hamer = recht van seigneurage) de wedden van de officieren en de vacatiegelden van de generaals betalen. Tenslotte blijkt hij het te zeggen te hebben over de gebouwen:

„Item soe sullen die selve meesters particulier besitten ende gebruycken den tertmijn van hennen pachte gheduerende alle de huysen aysementen vrijheden ende woeninghen toebehoirende der voizr Munten in sulcke vorme ende manieren als die gewoonlijck meesters particuliers beseten ende die gebruyct hebben ende noch besittende ende gebruyckende zijn zonder yet daer af the gheven”.

Holland”, *Die Haghe* 1902, blz. 86, blz. 162-163 n. 74 en 75, blz. 176-177 n. 113. R. Bijlsma noemt hem in de inleiding v.d. invent. der Generaliteitsmuntkamer (*Inn. v. Rijks en andere arch.*, III, 1930, blz. 3-39) de amanuensis en werkende hand der Generaalmeesters.

⁴ Zie artikel 14 en 15 van de „Instructie van de generaels van de Munte” uit 1535, waarvan zich in het A.R.A. een afschrift bevindt in de 1ste afd. v.h. arch. Fagel nr. 1640.

⁵ Artikel 13 van de instructie van 1535. Zou het hierdoor komen, dat later het Goudsmidskeurhuis in Den Haag op het Binnenhof gebouwd werd? In 1730 Muntkamer en assaikamer naast Goudsmidskeurhuis zie Calkoen, *o.c.*, blz. 121.

⁶ Artikel 14 en 15 van de instructie van 1535.

⁷ A.R.A., Graf. Dom. 691, Munt I.

Het spreekt vanzelf, dat er in de loop der tijden wijzigingen zijn gekomen in de bevoegdheden en ambten en het is begrijpelijk, dat men verstrikt raakt in de termen officier, particulier en generaal en in de woon-, verblijf-, vergader- en controleplaatsen, zowel hier als in België. Vast staat, dat er een grote, goed werkende organisatie bestond en dat Dordrecht zowel als Antwerpen daarbij een belangrijke rol gespeeld hebben, zodat iedere minnaar van monumenten van geschiedenis en kunst gaarne bereid is te vechten voor het behoud van de tastbare herinnering aan deze glorie van weleer.

Daar de Munten van Brabant en Holland en daardoor die van Antwerpen en Dordrecht tezamen één onder ede staand „serment” vormden en men over en weer in elkanders Munt kon werken, betrekken wij de Munt van Antwerpen ook in ons betoog. Hier in Antwerpen werd de Munt in 1550 verbouwd en bij ons in Dordrecht in 1555. Er moesten toen blijkbaar op last van Karel V twee nieuwe huizen gebouwd worden⁸, waar zoals terloops uit de stukken blijkt, muntmeester particulier en essayeur particulier hun woonstede zouden vinden. Het zijn de rekeningen voor de bouw van deze twee op kosten der Grafelijkheid gebouwde huizen met poort, die het onderwerp van deze studie vormen.

Wij willen thans overgaan tot een met verdere aangifte van bronnen verantwoord relaas, en beginnen met een kijkje in een Muntwerkplaats, die afgebeeld staat op een houtsnede die een Munt-ordonnantie van 1478, gedrukt te Leuven, verlicht. Wij zien de muntmeester(?) achter een tafel waarop vermoedelijk gesorteerde en geverifieerde munten liggen. Rechts ziet men het smelten en de muntslag. Links een man en een

⁸ M. Balen zegt in *Beschrijvinge der stad Dordrecht* (Dordrecht 1677) blz. 678: „hermaakt door Keyser Karel”.

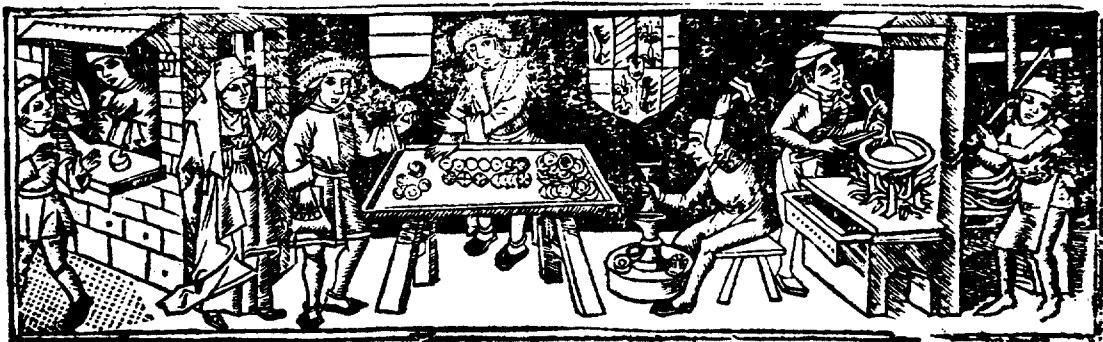

Fig. 1. Muntwerkplaats, houtsnede 1478.

(Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)

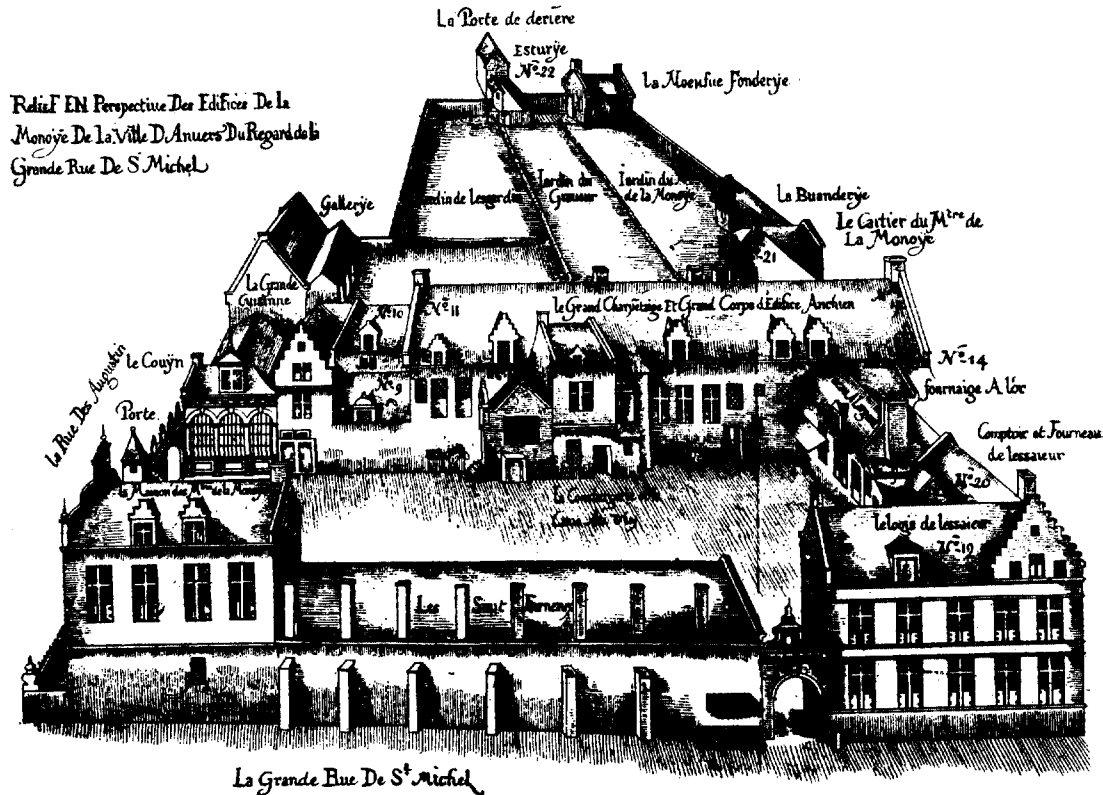

Fig. 2. De Munt te Antwerpen, vermoedelijk na de verbouwing in 1550. Naar een tekening in het Gemeentearchief te Antwerpen; zwaar beschadigd in de eerste wereldoorlog. Reproductie naar Génard (1874).

vrouw die misschien de gevalueerde munten ter hersmelting aanbieden (fig 1) ⁹.

De Munt te Antwerpen

Het eerste muntatelier heeft vermoedelijk gelegen binnen de omheinde burcht van de hertogen van Brabant, later in 1104 werd het overgebracht naar een huis bij de oude Veemarkt om daarop in 1201 verplaatst te worden naar een nieuwe stadswijk; in de 14de eeuw ligt het Muntgebouw op de Linnenmarkt. Hier bleef de Munt tot zij in 1470 naar het eigendom, gezegd de Halle van Cruyningen, verhuisde; zij werd aldaar herbouwd in 1550 ¹⁰. Bijzonder interessant is de afbeelding van het gebouwencomplex vermoedelijk na de verbouwing in 1550 (fig. 2).

In 1549 had Philips II als prins met zijn vader Karel V zijn Blijde Incomste in Antwerpen ge-

houden, waarbij de voor de verspreiding van de Renaissance zo belangrijke triomfbogen werden opgericht. In 1550 ontving Karel daar een verzoekschrift van de stad om goed te keuren dat het verbouwingsplan dat de Munt gemaakt had omdat de huizen „fort caduques, tendans à ruyne” waren, niet uitgevoerd zou worden, maar dat de bouwwerkzaamheden zouden mogen plaats hebben volgens een door de stad vervaardigd gewijzigd plan. Karel zegt in zijn antwoord, een alleraardigst breedsprakig stuk, dat Génard in de bijlagen van zijn opstel in extenso afdrukt o.a.:

„et pour ce que la dicte Monnoie est assise et située entre la rivière et l'église de Saint Andrieu et le Grand Poix de Fer, et que Nous, le prince, les roynes et autre seigneurs et barons, ensemble les officiers et ambassadeurs suyvens la court, sommes communément tous logez et fourrez au dict Anvers entour de la dicte Monnoie, il serait convenable et besoing que la place et rue emprès icelle fût plus large, afin que les officiers grands-maitres et autres bons personnaiges, semblablement les charriots, charettes et brouettes chargées de pacquetz, tonneaux rolles, foing et estrain et autres marchandises y puissent commodieusement pas-

⁹ *Le Bibliophile Belge* (1872), blz. 228-229.

¹⁰ M. P. Génard, „L'Hotel des Monnaies d'Anvers”, *Annales de l'Acad. d'Arch. de Belg.*, xxx, 2e s., t. 10 (1874), blz. 5-170.

ser allant et venant ce que bonnement ne se peut faire à cause d'ung petit coing¹¹ estant à present à la dicte monnoie, lequel coing donne grand empeschement à la veue des princes et grandz-maistres y passans et empeschant fort le regard d'ung chacun, estant aussi le dict lieu dangereux pour les malfacteurs et invaseurs portant hayne à aulcuns bons personnaiges, donnans occasion de beaucoup de mal au préjudice des manans et habitans du dict Anvers et retardement des marchandises et ne cause aulcun bien, prouffit ne commodité à ceulx de la dicte Monnoie . . ."

Tenslotte keurt Karel het plan van de stad, dat beter was dan „le dict patron de ceulx de la dicte Monnoye”, goed, want dat „patron conceu par les dicts suplians seroit fort ydoine pour la commodité des maisons de la dicte Monnoie et pour la demeure d'eulx et de leurs gens et famille et tous autres et donneroit cause que tous les griefz, destourbies, inconvéniens et empeschemens cesseroyent”, en daarom wil hij dat het plan van de stad uitgevoerd wordt „en laissant à toujours la place du dict coing vide . . .” Alleen moesten ze daarvoor betalen, eerst een som ineens en dan jaarlijks nog een bedrag.

Het op fig. 2 weergegeven complex toont om een binnenplaats gelegen, behalve de woonhuizen van muntmeester en essayeur, het oude gebouw met conciergerie¹² en de toegang tot de befaamde kelder, daarnaast „le Couijn” (een gebouwtje waar vermoedelijk de muntslag plaatsvond¹³) en tevens een laag gebouw met zeven fornuizen of ovens en bijbehorende schoorstenen. Tussen het huis van de essayeur en het oude gebouw het comptoir van dezen ambtenaar (of van de essayeur generaal?) met oven, waarnaast een speciale goud- en ook een zilveroven. Achter het grote oude gebouw rechts nog een bebouwd terreintje van de muntmeester met de wasserij (van de munten vermoedelijk) en links de grote keuken met daarvoor een galerij. Er achter liggen

¹¹ Coing, coinge betekent volgens P. Godefroy, *Dict. de l'ancien langue franç. IX-XV siècle*: Munt, muntstempel; „le coin dont on frappe la monnaie” en „la coigne de Flandres”. Hoogstwaarschijnlijk wordt hier dan ook bedoeld het gebouwtje „le Couijn” op fig. 2 links naast de poort.

¹² Ook in Dordrecht was in 1455 een conciergerie bij het Muntgebouw; zie kol 265 en bijlage II.

¹³ Het is goed mogelijk dat de galerij hiervan, die aan die van 's-Gravensteen te Leiden doet denken, op het oorspronkelijke ontwerp een paar bogen meer telde en in de straat uitsprong of de kromming van de straat opvulde, wat inderdaad daar ter plaatse bij de hoek thans Oever-Muntstraat-Kloosterstraat een ongunstige situatie geschapen zou hebben.

de tuinen van de waardijn, van de stempelsnijder en van de muntmeester en ten slotte bij de achterpoort het nieuwe smelthuis en de stal¹⁴.

Verhouding Antwerpen (Brabant)—Dordrecht (Holland)

De inrichting van de Brabantse Munt te Antwerpen werd in Dordrecht nagevolgd en in de eerste tijd vormden de munters van Antwerpen en Dordrecht, zoals wij reeds opmerkten, één onder ede staand College, het Serment¹⁵. Men zweert dan ook trouw zowel aan de hertog van Brabant als aan de graaf van Holland.

Artikel 26 van het reglement van de Munt van Antwerpen van 1565 luidt: „Ick geloove ende ick sweete dat ick den hertoge van Brabant, mijnen geregten Landsheer ende daernaest den grave van Hollant, goed ende getrouw sijn sal. — Ick gelove ende ick sweete den sermente van Brabant en Hollandt goed ende getrouwe te sijn”¹⁶.

Het reglement bestaande uit 72 artikelen wordt ondertekend door „Jan Bucquet (= Bouquet, we komen een ouder lid van deze familie bij de Munt in Dordrecht tegen), Willem Verzeleer ende Gaspar Crop, raede ende generaele munters ons heeren des conincks van sijne Majesteits landen van herwaerts over, ende Peter van der Beken ende Peter Borremans, cnapen oft provosten¹⁷ van syne majesteits munten van Brabant . . .”

In de *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, xxxvii, Iste dl, blz. 441 e.v. staan de stukken opgesomd, die de verhouding van de Munt van Holland tot die van Brabant aangeven. In het belangrijkste stuk van 14 maart 1515 komen provoosten, gezellen en andere goede mannen van het serment van Brabant en van Holland

¹⁴ De originele tekening waarna de afbeelding bij het opstel van Génard van 1874 werd vervaardigd, is in de oorlog 1914-'18 in de kelders van het stadhuis te Antwerpen gestikt en zwaar beschadigd; zij wordt met een reconstructie door Achille Kas van 1916 op het stadsarchief bewaard en met een vraagteken gedateerd op de 16de eeuw; het zou dus wel het door de stad gewijzigde plan kunnen zijn waar Karel V van spreekt.

¹⁵ J. L. van Dalen, „De Munt van Holland”, *Morke's Magazijn*, 1919, blz. 193-201.

¹⁶ F. Baillon, „Le règlement de la Monnaie d'Anvers”, *Revue Belge numismatique*, 1927, blz. 29-39.

¹⁷ Provoosten zijn ambtenaren, opzichters van de Munt (*M. Ned. Wdb.* s. v. Provest); zij komen reeds in 1367 voor, zie Van der Chys, *o.c.*, blz. 214.

overeen, dat beide partijen voortaan zullen zijn van één serment.

De Munt van Dordrecht voor 1555

Omstreeks 1367, werd, nadat reeds herhaaldelijk tijdelijk te Dordrecht munten geslagen waren, door Albrecht van Beieren de Munt te Dordrecht als blijvende grafelijke instelling gesticht¹⁸. Blijkens een aantekening (ontleend uit het M.S. Handvest Chron. van M. van der Houve op het jaar 1376) bij Van Mieris *Groot Charterboek*, III, blz. 327, werd door hertog Albrecht in 1376 last gegeven tot het aankopen van een huis aan de landzijde te Dordrecht voor een Muntgebouw¹⁹. Hier bleef de Munt volgens van Dalen steeds gevestigd en dan moet dat huis gelegen hebben tussen Voorstraat en Doelenstraat. Wel waren er onderbrekingen door tijdelijke verplaatsing naar Geertruidenberg (1393 en volgende jaren) en naar Zevenbergen (1429-1430) en ook naar Den Haag (1454-1455). In 1455 blijkt er ook te Dordrecht een conciergerie bij het Muntgebouw bestaan te hebben (voor Antwerpen, zie fig. 2). Michiel van Halewijn wordt er dan door Philips de Goede mee beleend. In het eerste geluwe register van de Rekenkamer van 1460 op het Rijksarchief bevindt zich een afschrift van deze leenbrief, gegeven te Den Haag den 24ste februari 1455. Het stuk is doorgeschrapt en „obijt” staat er naast, dus vermoedelijk was Michiel Halewijn (dit geslacht is in de 16de eeuw in Dordrecht zeer bekend) gestorven. Wij geven dit stuk als bijlage II.

Het lijkt echter toch alsof de muntmeesters particulier in Dordrecht bleven wonen²⁰ en er kwam ruzie over de mensen, die in Zevenbergen waren gaan werken. Vooral gereedschap schijnt naar elders gestuurd geweest te zijn. Zo leest men bijvoorbeeld in de muntmeestersrekening van 1429-1431 van de vrachtprijs voor het „ghe-reedscepe vanden goude tzevenberge tscepe te doene omme tdordrecht te brengen”²¹, en in de muntmeestersrekening van 1454-1455 in dezelfde trousse rekeningen (aangehaald bij Van der Chys op blz. 435) dat er, toen men in Den Haag muntte, een nieuwe slijpsteen gekocht was „alsoe die slypsteen wesende tordrecht inder munte,

soe vast gemaict staet in deerde ende soe wel gehangen ende besorget dat hij meer gecost zoude hebben af te doen, en in den haer te brengen, dan den coop van de voirs. nieuwen slypsteen”.

Het doet hier eigenlijk niet ter zake, maar het is toch wel treurig, dat de kamer van de essayeur in Den Haag in 1483 zo vuil was, dat er niet gewerkt kon worden en de waardijn met zijn muntbussen onverrichter zake naar Dordrecht terug moest „tot ander stont dat met him weder soude ontbieden”.²²

De band met de rekeningen der muntmeesters van Holland van de jaren 1426-1483²³ is door Van der Chijs zorgvuldig bestudeerd en hij haalt er veel uit aan, maar wat de gebouwen betreft maakt hij zich er meestal met een „wij gaan de uitgaven van herstellingen aan het Muntgebouw met stilzwijgen voorbij” af. Wel haalt hij nog in de toevoegsels en verbeteringen aan het eind van zijn werk, blz. 564-572, veel uit de voor ons belangrijkste rekening van 1429-1431 aan en ook gegevens over het gebouw, maar er is in het origineel meer te vinden.

Het schijnt, dat er, nadat men uit Zevenbergen in Dordrecht terug was, hier veel hersteld en gewerkt is. Bij de uitgaven voor o.a. alle mogelijke soorten tegels, hout en kalk worden genoemd „een proefcamer” (= kamer van de essayen), „een tuyn te makene van VIII roeden lant achter die meesterie” (= muntmeesterswoning). Bij de uitgaven voor stenen, kalk en lonen hoort men over de fornuizen, de „muer aen theynde van der munte”, de gietkamer en het grote huis van de Munt, de huizen van de Munt, de grote poort en de waardijnskamer. Bij de uitgaven van hout wederom proefkamer, meesterie, de waardijns- en ook een muntkamer²⁴ en weer „tgrootte huys” en de „thuyn an de meesterie”, eveneens wordt een paardestal genoemd, een ijzersnijderskamer en de trappen van de poort en ook sparren „daer tvoerhuys mede versparret was boven swairdysn ende ysernidern cameren”. Er worden sparren onder de „voye” (gang, omloop) gelegd en planken daarin gebruikt „daer tloot op licht” en men betaalde voor „eekenhouters daer de worminge van der voye ende vander poorte mede overspannen es”. De voorpoort wordt genoemd en de middelpoort. Ook is er een „cruiscamer” (een kamer die iets uitstaande

¹⁸ Van Dalen in: *Morks Magazijn*, 1919.

¹⁹ Van der Chys, *o.c.*, blz. 214.

²⁰ Maar zie ook Van der Chys, *o.c.*, blz. 425, 427, 428, 430, 431.

²¹ A.R.A., Grafelijkheidsrekenkamer v. Holland, rek. nr. 4937, ook aangehaald bij Van der Chys, *o.c.*, blz. 571 met andere dergelijke posten.

²² Van der Chys, *o.c.*, blz. 480.

²³ A.R.A., Graf. rek. nr. 4937.

²⁴ Zou de „muntcamer” een tegenhanger van de „cruiscamer” kunnen zijn?

heeft met de kruizen, de keerzijde van de munten?). Bij het ijzerwerk hoort men ook over deze „cruyscamere” en men heeft natuurlijk bij al dat kostbare metaal heel wat sloten en sleutels nodig en tralies voor de glazen vensters, ook zijn er „valveinstere”. Behalve over de middelpoort en de voorpoort wordt nu gesproken over de grote voorpoort en een „polisemolen” (molen om te polijsten) en dan is er een klokhuis, want er wordt betaald „van den ysere van den wederhane die op tlockhuys staet ende tlockhuys te verdeckene met lode”. Er volgen nog wat uitgaven „van diverse percheelen”, die gedaan worden voor goten aan de voye van de poort en over de trap, aan de poort en het grote huis, voor lood aan de watersteen in de keuken en voor glazen in de „sayhierscamere” (van de essayeur), de „heitcamere”, de „meesterie”, de „ghietcamer”, „voren an de poirte in de meesterscamere”, in de waardijnskamer en in de keuken. Bij de uitgaven „van maetsen” (metselen) worden dan nog bovendien een „blanchiercamer” (waar de munten met verdund zwavelzuur gewassen worden)²⁵ een „gietcamer van den solvere”, een, ghietcamer van den goude”, een kamer „voir den pit”, de „wairderobben” (dit woord betekent zowel garderobe, kleedkamer als ook toilet, geheim gemak) en het „portail an de meesterie” genoemd. Ook de „leemplackers” krijgen allerlei karweitjes o.a. aan de „trappen bezijden ende de heymelichede an swairdeynscamere” en de poort „binnen an Michielscamere” (dit zal de kamer van de toenmalige stempelsnijder Michiel Valkenare geweest zijn)²⁶. Bij het timmerwerk horen wij dan ook nog van een „collourcamere” (hetzelfde als blanchiercamer?); de „wairderobben voir swairdeynscamer” en de „soudore” (smeltkamer?) van den goude”. De latere rekeningen zijn voor ons veel minder interessant, alleen in 1487-1488 hoort men ook nog van een „coelhuys” (voor stookkolen of om af te koelen?) en een „symencamer” (syment = sement, een bijtende vloeistof, loog of sterk water, om metalen te zuiveren).

Men ziet het, de Munt in Dordrecht was in de 15de eeuw een respectabel gebouwencomplex. Vermoedelijk is een gedeelte ervan te zien op het panorama van Anthonis van den Wijngaerde uit ± 1545 (afb. 1)²⁷. Men ziet daar

²⁵ A. van Vollenhoven, *Ambachten en neringen in Dordrecht*, Den Haag 1923, blz. 84; Van der Chys, *o.c.*, blz. 371.

²⁶ Van der Chys, *o.c.*, blz. 400, 412, 572.

²⁷ Dit panorama wordt besproken in B. van 't Hoff,

voor de Kloveniersdoelen een groot huis, misschien „het Grootte huis” (in vervallen toestand?; in 1555 wordt wat daar dan staat omvergehaald, zie kol. 279, maar men spreekt dan ook nog van een bestaand groot huis). Het zouden ook schoorstenen van de ovens kunnen zijn, die daar boven uitsteken, zoals wij ze in Antwerpen zagen. Een dergelijk breed huis was in deze tijd een uitzondering; de erven werden smal uitgegeven, maar misschien heette het nu juist daarom „tgroote huys” (afb. 1).

Beziet men de plattegrond van het gehele gebouwencomplex na de Franse revolutie (vermoedelijk een kopie van een opmeting vervaardigd na de opheffing van de Munt in 1806, toen men het gebouw voor andere doeleinden ging gebruiken) (fig. 3), dan maakt het de indruk, dat men het 15de eeuwse complex daar nog min of meer in terug kan vinden²⁸.

De Munt van Dordrecht 1555-1682

Het Muntpoortje, dat antieke juweeltje in Dordrechts Voorstraat (afb. 8, 12 en 13) draagt rechts en links in een cartouche het jaartal 1555. In dat jaar werd immers volgens Matthys Balen Janszoon de Munt „hermaakt door Keyzer Karel”²⁹.

Deze herbouw blijkt in hoofdzaak te hebben bestaan uit de bouw van twee nieuwe huizen, waarvoor een huis afgebroken werd, en uit het herstel de overige lokaliteiten.

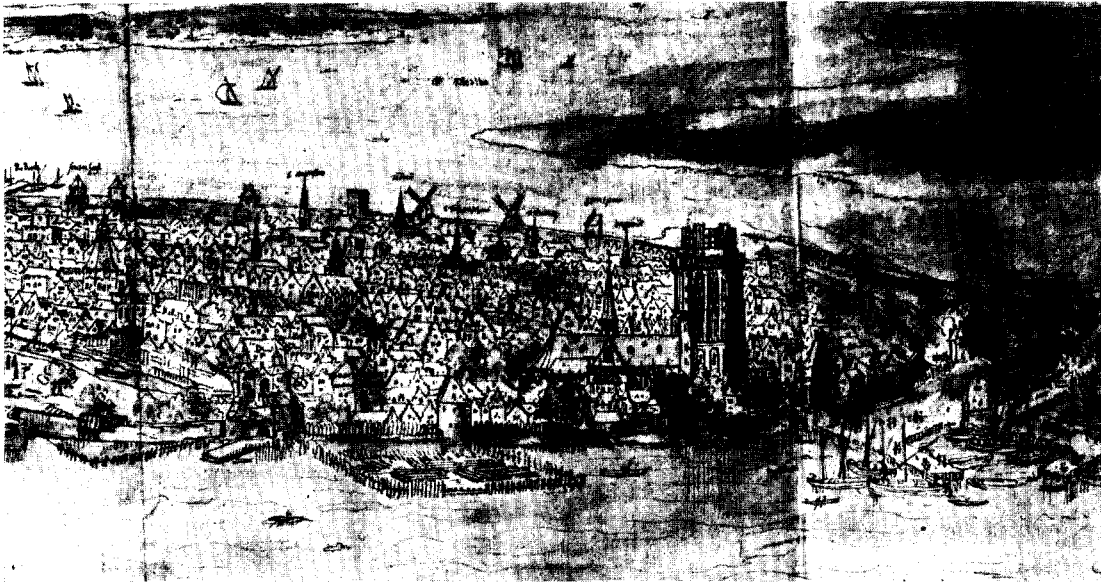
De Munt van Holland behoorde aan de Graefelijkheid en zo werden de bouwkosten betaald door de rentmeester generaal van Zuid-Holland, dit was in dien tijd alleen het zuidelijk gedeelte van de tegenwoordige provincie van die naam. In de bouwjaren 1555 en 1556 werd dit ambt bekleed door Boudewijn van Drenckwaert, die in de stad woonde en er zoals uit de rekeningen blijkt een Comptoir van Zuid-Holland had (waar dit gestaan heeft wist men op het Gemeentearchief niet aan te geven). Deze hoge ambtenaar, stammende uit een voornaam regentengeslacht, dat echter na 1572 geen rol meer speelt,

Het stadsgezicht van Dordrecht getekend door Anthonis van den Wijngaerde, 1957.

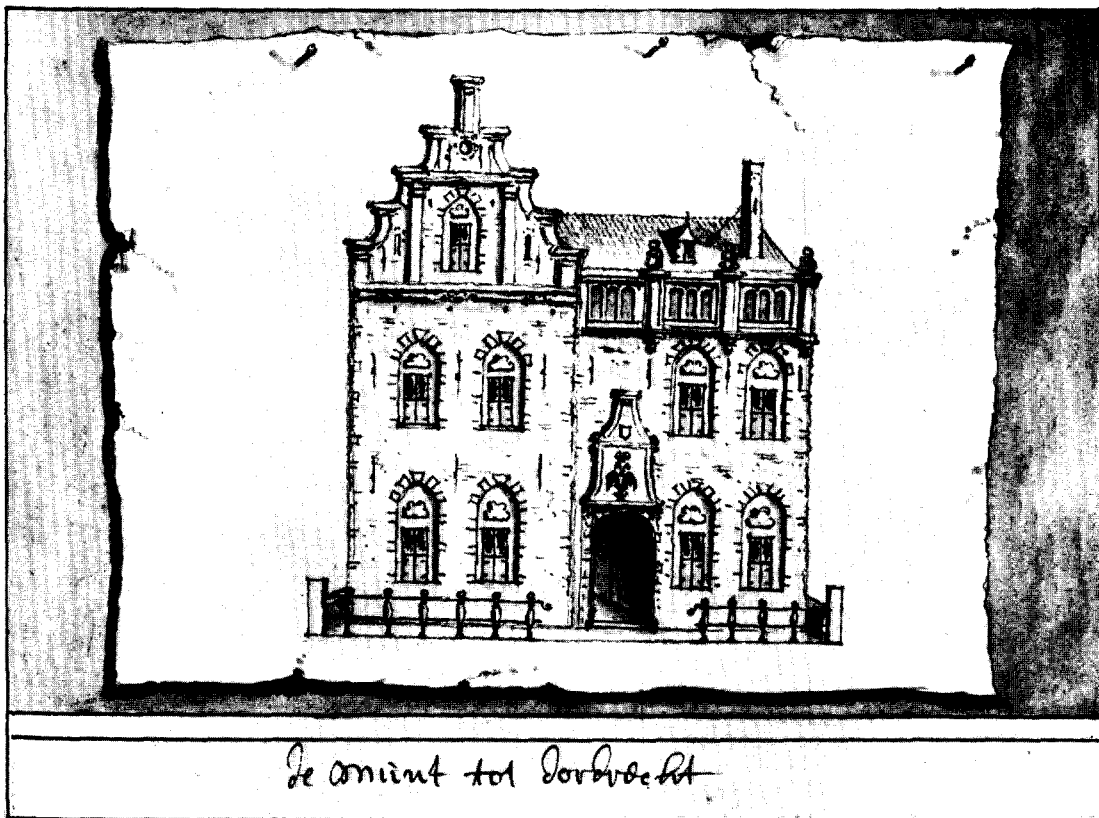
²⁸ Afgebeeld bij H. Brugmans en C. H. Peters, *Oud-Nederl. steden*, II, Leiden 1909-'10, blz. 322-323 en eveneens in *Jaarverslag 1960 van „Oud-Dordrecht”* bij het artikel „De Munt van Holland” door F. Jorissen; noch het gem. arch. te Dordrecht, noch de Rijksgebouwendienst kunnen aangeven waar het origineel zich bevindt.

²⁹ Balen, *o.c.*, blz. 678.

HET MUNTGEBOUW TE DORDRECHT

Afb. 1. Gedeelte van het panorama van Dordrecht door Anthonis van den Wijngaerde ± 1545. Het brede vervallen (?) huis met de twee hoge schoorstenen (?) geheel links op de afbeelding voor de Doelen stelt vermoedelijk het toenmalige Muntgebouw voor. (Ashmolean Library, Oxford)

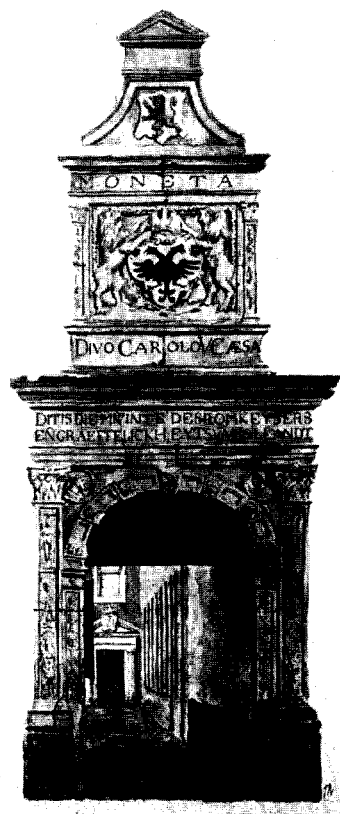

Afb. 2. De Munt te Dordrecht in de 16de eeuw. Tekening in de verzameling stads- en dorpsgezichten van A. Schoemaker uit 1736. (Kon. Oudheidk. Genootsch. Amsterdam)

HET MUNTGEBOUW TE DORDRECHT

Afb. 3. De Munt te Dordrecht na 1682. Tekening van Aert Schouman, 1749.
(Gem. Archief, Dordrecht)

Afb. 4. Ingangspartij van de Munt te Dordrecht ± 1850. Tekening J.R(utten). (Gem.Arch.,Dordrecht)

Afb. 5. Ingangspartij van de Munt te Dordrecht ± 1850. Tekening A. J. Terwen, 1882.

was later ook jarenlang schepen en burgemeester; hij sterft in 1578, 63 jaar oud³⁰.

Uit zijn rekening van 1554 blijkt, dat hij toen reeds enkele uitgaven had willen neerschrijven. Hij had reeds een „staet”, een soort begroting gemaakt (daar wordt tenminste naar verwezen, zie kol 275) en was vermoedelijk o.a. daarmee naar zijn superieuren in de Zuidelijke Nederlanden gereisd; ook het aannemingscontract tussen hem en de steenhouwers (zie kol. 273-274) zal toen opgemaakt zijn.

Er staat in deze rekeningen van 1554: „Ander vuytgeven van Rep^{ti}en gedaen aen des Co^e Mats Munte binnen dordrecht — Daer en zyn binnen tyde deser rekeninge gheen [er stond eerst „eenige”] reparatien gedaen mair meest al binnen den Jare XVe vijftijftich alwaer deselve genomen sullen werden alzoe daer een groote verclaringe off gemaict is dus hier alsoch — nyet”³¹.

Inderdaad deze „verclaringe” is groot, zij beslaat niet minder dan 33.5 fol. bladen, dus 67 blz.³² en loopt, niettegenstaande de rekening alleen over 1555 gaat, wat de Munt betreft, door tot in 1556.

De gehele som „van de wercken ende reparatien gedaen ande huysinge van de Munte” bedroeg 2900 pond, 12 schellingen. Er werd niet lichtvaardig betaald. De rentmeester moest op last van Financiën in de buurt van het werk op Marienburg, een huis in de Wijnstraat (bij de Nieuwbrug naast de Groote Wissel, later herberg Sint Joris, waar in 1638 Maria de Medici logeerde)³³, verblijf gaan houden: „alsoe die Rentm. zeer lange van huys was in zyne reyse doen hij doir bevel van mijnen heeren van de financien nair Marienburg reysde”. De werklieden werden door zijn dienaar, de klerk Jan Wieland³⁴ gecontroleerd zonder dat ze het mochten

³⁰ Van Dalen in *Nieuw Ned. Biogr. Wdb.*, VII, kol. 385.

³¹ A.R.A., Graf. rekenk. v. Holl., rek. nr. 649 fol. 123 v°.

³² A.R.A., Graf. rekenk. v. Holl., rek. nr. 650 fol. 119-152.

³³ J. L. van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, Dordrecht 1931, II, blz. 624, 644.

³⁴ Deze klerk Jan Wieland komt herhaaldelijk in de rekeningen onder de uitgaven van reizen enz. voor. Hij reist voor zijn heer veel naar Den Haag met allerlei opdrachten, ook met geld naar Brussel en naar Zwaluwe waar hij een kwestie met vissers, gescht en mensen uit Geertruidenberg uitpluist; ook schrijft hij paspoorten voor Brabant. A.R.A., Graf. rekenk. Holl., rek. nr. 649 (Ao 1554) fol. 130 en

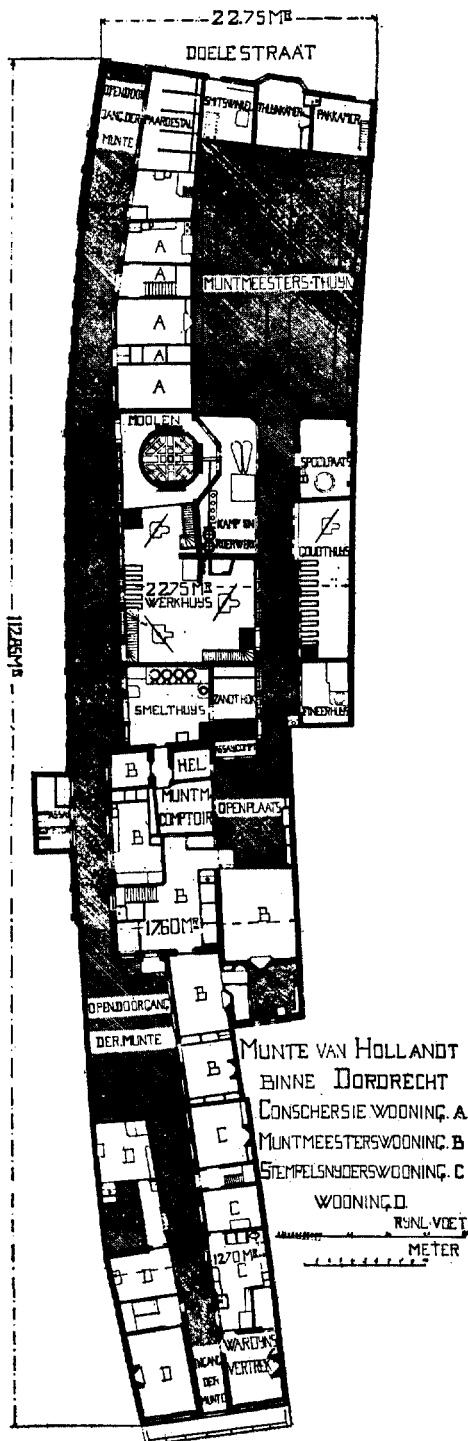

Fig. 3. Plattegrond van het Muntcomplex te Dordrecht in het begin der 19de eeuw.

merken blijkbaar. Maar zouden enkele van de „jongens” bijvoorbeeld „Pierken” of „Backerken” elkaar niet eens hebben aangestoten, wanneer hij zo telkens achteloos passeerde?: „... es bevolen geweest bij den Rentm̄. Jan Wieland dagelixs te gaen zien naer de metselaers thimmerlyuden ende andere arbeyders omme te syen ofte ellick mr met alle zyne knechten te wercke quaemen ende int heymeliche van dage te dage geteyckent de arbeyders volgende den quoyere [= kohier, lijst] omme te weten sondaechs als elck quam van hem betalinge haelen ofte zylyuden oick zoe veel dagen in elcke weecke elckxs met hunnen knechts gewrocht hadden”. Wieland krijgt voor al die moeite 40 pond. Bij het afhoren van de rekening later wordt dit blijkbaar, gezien de aantekening erbij, door Drenckwaert nog eens mondeling toegelicht; Wieland beschikte over kennis van de „materyalen”. Deze kennis blijkt eveneens uit een eigenhandig stuk „metter haest” geschreven voor den thesaurier van het Groot Comptoir, Heyman van Blyenburch (wij komen dezen man later als waardijn van de Munt herhaaldelijk tegen) over Luiks, Wezels en rond hout³⁵. Jan Wieland is namelijk „klerk van der tresorie binnen Dordrecht”.

De rekeningen werden door de Rekenkamer gecontroleerd en afgehoord; kwitanties e.d. moesten worden overgelegd³⁶. Er verliepen soms jaren voor het zover was, dat zij „gesloten” konden worden. Binnen deze tijd werden zij van alle mogelijke leesbare en onleesbare opmerkingen en parafen voorzien, geschreven door de handen, door welke ze gingen. Maar aangezien de aantekeningen niet gedateerd worden en de rekeningen van de bouw aan de Munt over 1555 ook ruimer genomen zijn is er telkens wat twijfelachtige speling in de datering.

Het belangrijkste gedeelte van de rekeningen van 1555 is de verantwoording van de uitgaven aan de beeldhouwers Jan Willemszn. en Jan Pieterszn. Zij maakten blijkbaar het ontwerp voor de twee te bouwen huizen en zij zijn het, die het poortje gebeeldhouwd hebben.

Men kan thans een eresaluut brengen aan C.

aldaar nr. 650 (Ao 1555) fol. 159, 159 v°, 160 v°, 163v° en nr. 651 (Ao 1556) fol. 133-133 v°.

³⁵ J. L. van Dalen, *Regestenlijst behorende bij de inv. v.b. arch. d. gem. Dordrecht*, Dordrecht 1912., blz. 453, nr. 1155.

³⁶ Zie ook T. S. Jansma, *Raad en Rekenkamer in Holland en Zeeland tijdens hertog Philips van Bourgondië*, Diss. Utr. 1932, blz. 165.

L. van Balen, die in zijn artikel „Het Muntpoortje te Dordrecht” in *Eigen Haard* 1897 het beeldhouwwerk, nadat het pas van dikke verflagen was ontdaan, zeer ter zake kundig uitvoerig besprak. Hij bewijst stijlkritisch, dat het werk noch van Jan Terwens hand, noch van die van Jacob Colijn kan zijn en merkt dan snedig op: „Daarbij treft het, dat de twee vullingen, hoewel in hoofdplan overeenkomend, in de uitwerking zeer verschillen. Waarschijnlijk hebben twee verschillende personen naar dezelfde schets-teekening ieder een vulling in den poreuzen Bentheimer steen uitgehouwen. Degene die de rechter heeft vervaardigd is een veel knapper werkman geweest dan die de linker heeft gemaakt; bovendien had de eerste meer artistiek oog dan de laatste. Het eerstgenoemde verschil blijkt direkt bij een nauwlettende vergelijking van de bewerking der onderdelen; het laatstgenoemde springt dadelijk in het oog wanneer men de losse houding van het kinderfiguurtje rechts vergelijkt met den stijven stand van datzelfde links. Evenzeer dringt dat verschil zich op bij een vergelijking van den vogel die in elk der beide vullingen voorkomt; links is het een stijf houterig ding, rechts een figuurtje vol geest. Een vergelijking van de Hermes-zuiltjes, die als steunstuk van de compositie dienst doen, leidt tot hetzelfde resultaat. Wie de beide uitvoerders van dit werk geweest zijn weten wij niet”³⁷. Maar nu weten wij het wel; het waren dus Jan Willemszn. en Jan Pieterszn. en deze waren geen onbekenden in Dordrecht. Bij de verbouwing van de hal der Vlaamse kooplieden tot stadhuis in 1544³⁸ doet Jan Pieterszn., steenhouwer, het belangrijkste werk; de steenhouwer Jan Willemszn. wordt dan betaald voor arduinsteen. Deze levert ook witte steen voor de verbouwing van het hof van Putten te Geervliet³⁹ en verkoopt in 1543 een huis aan de landzijde op de haven bij de Pelserbrug aan den metselaar Rochus Aelbertszn.⁴⁰ en in 1552 een huis bij de kerk, dat naast dat van Anthonis de schrijnwerker staat⁴¹, die ook bij de verbouwing aan de hal genoemd wordt.

De klerk, die de uitgaven van de steenhouwers voor de Munt in 1555 beschrijft, verspringt na

³⁷ *Eigen Haard*, 1897, blz. 421.

³⁸ Gem. Arch. Dordr., tresoriersrekeningen 1544.

³⁹ R. Meischke, „Een achttiende-eeuws verbouwingsplan van het Hof van Putten te Geervliet”, *Heem-schut*. 30 (1953), blz. 63.

⁴⁰ Gem. Arch. Dordr., O.R.A., 693 (1543-1544).

⁴¹ Gem. Arch. Dordr., R. A., 721 (1550-1552).

de eerste zin in de „wij” vorm en geeft hen daarmede in hun vaktaal het woord.

Neemt men bij het lezen van de opgave dezer steenhouwers een afbeelding van de Munt in de verzameling stads- en dorpsgezichten van A. Schoemaker uit 1736⁴² (die echter een veel oudere toestand van het gebouw weergeeft, getekend door Stellingwerf?) in de hand, dan blijkt dat men deze tekening als illustratie daarbij gebruiken kan (afb. 2). Ja men kan alles zo precies volgen, dat men veronderstellen mag, dat Andries Schoemaker, die een belangrijke verzameling gedenkmunten bezat, een zaak „in welke ik ongemeen gevroet hebbe” zoals hij zelf zegt en een door Gerard van Loon gebruikt werk over munten schreef,⁴³ bij dat wroeten in muntzaken het oorspronkelijke ontwerp uit 1554 of '55 of een kort daarna ontstane tekening in handen heeft gehad en heeft laten kopiëren.

Wij laten hier de tekst van de rekening met de door de beide Jannen gemaakte uitgaven (fol. 121 v°-122) in zijn geheel volgen:

„Betaelt Jan Willemszn ende Jan Pieterszn steenhouders tot Dordrecht van dat zyluyden gecoft ende gelevert hebben ande voors. Munte. In den eersten hebben wij tot Antwerpen gecoft een halve roede arduyn ende een half quartier, die roede om acht pondt thien scellingen groten vlaems f(aci)t xxxi £ xvii s. 1 p. noch gecoft negen cruyscosynen van bentemeren [het zijn er negen] met een cloester cosyken houdende t(e)s(ame)n iii^clxix voet, de voet iii s. ft lxxiii £ xvi s. Noch over die negen cruyscosynen hebben wij de boogen ghecyert met belwen [dit zijn zee-monsters, veel voorkomende in de grotesken van de tijd; ook alleen de koppen als masker] van witte steen mit ephytaten [verm. epitafen bedoeld en dan in den zin van cartouches, er bestonden toen gravures met epitafen in cartouchevorm] in die formelen [na het gedeeltelijk afbikken van de gepleisterde gevel in 1961 kwamen deze „ephitaten”, weliswaar afgehakt, weder te voorschijn (afb. 7)] elck stuck ii £ ft xviii £, dit gemodereert [gewijzigd] ende overcomen [bepaald] op xiii £ x s. [het zal de waardijn of de rentmeester geweest zijn, die daarop afgepingeld had]. Noch hebben wij in de voorgevel ende die achtergevel ende om twee dubbelde pijpen van schoorsteenen gelevert ii^c voet lijst en drie (? quartieren?), den voet 11 s. 1 p. ft. xv £ iii s. 1 p. Noch gelevert inde voorgevel te

⁴² Verz. Oudh. Gen. Amst. Prentencab. Rijksmus. In dit boek zijn de tekeningen die een oudere toestand weergeven steeds afgebeeld als opgespijkerde gerafelde en ingescheurde oude afbeeldingen.

⁴³ I. H. van Eeghen, „Het plakboek van Andries Schoemaker”, *Amstelodamum*, 46 (1959), blz. 185 en 186.

ses of acht lagen een witte gespeekte laech [na het afbikken is gebleken, dat ze inderdaad meest om de 6 en 8 lagen zijn aangebracht] van witte steen, soe onder de lijst ende om de pijpen van de scoersteenen honderd x voet, de voet vi p. ft. ii £ xv s. Noch den toech van den voergevel [het woord toog heeft zeer vele betekenissen zowel van iets dat tentoongesteld als van iets dat getrokken wordt; leest men de voorbeelden die het grote *Woordenboek der Ned. taal* s.v. geeft op II. 5 dan mag men wel aannemen, dat in de rekeningen er de balustrade rechts boven op de tekening mede bedoeld is] an de Muntmrs syde [het huis rechts was dus voor de muntmeester bestemd] xv £, gemodereert ende geaccordeerd op xiiii £. Noch van dat wij den arduynsteen gegrayt [= gegreint] hebben ende gecort ende sommige herde behouven [?] ⁴⁴ gehouwen [verm. betekent het met uitvoerig beeldhouwwerk voorzien] in die pilaeren [men ziet op de tekening de wellicht met grotesken of mauresken versierde pilasters van de balustrade bekroond door beeldhouwde figuurtjes] xii dagen tot zeven s. sdaeghs ft iii £ iii s. Noch van dubbelde kanteelen [= randen] an beyden syden gewrocht [het kunnen dus de dekstukken op de trapgevel zijn], dat stuck zes stuyvers, te weeten an Wouter Scildtmanszn. syde [in het te bouwen huis met de trapgevel woonde natuurlijk nog niemand, verm. woonde Wouter Scildtmanszn. eraast; er is in Dordrecht in 1547 een raad van dien naam ⁴⁵, maar deze is in 1552 reeds dood, toch zou zijn naam nog wel 2 à 3 jaren aan zijn huis kunnen zijn blijven kleven] ft xxiii s. [dat komt dus uit, de tekening geeft aan die kant 4 dubbele trappen en 4 x 6 s. = 24 s.]. Noch xiii kantelen met een top gelevert in de achtergevel, elck stuck iii s., den stop [stoppen kan ook bedekken betekenen, dus hier = top] vi s. ft ii £ — Noch vijff paer dubbelde scoersteen posten, dat paer ii £ x s. ft xii £ ii s. Noch betaelt tot Antwerpen van den arduyn ende van dye lijst ende scoersteenposten om met karren an die scepen te brengen ende voorts in dat scip te doen xxv s. [de schipper Pouwels Pot die witte steen van Antwerpen naar Dordrecht brengt, krijgt dan zoals later blijkt nog eens iii £]. Nog vier dagen met ons beyden gereyst op onsen cost elck iii £ t(e)s(ame)n vi £. Noch een blauwen dorpel hebben wij gecoft om iii £. Noch van die patroenen te teyckenen ii £ x s. noch van yseren, glas, roeden in te laetten xxviii s.. die poert hebben wij angenomen van die Rentm. Boudewijn van Drenckwaert voir cviii £ van die gaelderije met dat gewullifte [de gang met gewelf onder die poort] heeft mijn heer de Rentm. ons geboden xx £, al breder bleyckende bij een verclaringe geattesteerd bij Heyman Adriaensz.

⁴⁴ De zinsnede is niet geheel duidelijk, misschien corrupt. Van de hand van de klerk staat er „sommige herde be..... gehouwen”, een andere hand, die de letter h anders schrijft heeft achter dat „be” „houven” ingevuld en veranderde de erop volgende „vijf s” van de klerk in „zeven s”.

⁴⁵ Balen, *o.c.*, blz. 315.

van Blyenburch hier overgelevert⁴⁶ belopende tsn. de voorn. quitantyen ter somme van III^c XIII £ IX s.”

De naam van de toenmalige waardijn der Munt, Heyman Adriaenszn. van Blyenburgh, een in de 16de en 17de eeuw hooggezien regentengeslacht in Dordrecht, speelde ook een rol in de geschiedenis⁴⁷; ook bekleedde doorlopend een lid van dit geslacht het ambt van waardijn van de Munt (erfelijk de jure of de facto?). In dit opstel maken wij hoofdzakelijk kennis met de twee gebroeders Heyman (1509-1579), waardijn en schepen, en Adriaen (1510-1573), schout, beide zonen van ook een Adriaen, eveneens waardijn. Heyman werd in 1566 ervan verdacht met de opstand te sympathiseren, maar werd, na verhoord te zijn weer vrijgelaten. Aan de politieke gezindheid van zijn broeder de schout Adriaen hoeft men niet te twijfelen; hij legde in 1571 dit ambt neer omdat hij de bloedplakaten niet wilde helpen uitvoeren. Wij komen hem op kol. 282 tegen, wanneer hij in 1569 een inventaris van de inboedel van de toenmalige muntmeester op moet laten maken, die in het in 1555 gebouwde huis gewoond had, maar gevankelijk, vermoedelijk door de Inquisitie, was weggevoerd. Zijn zoon Adriaen van Blyenburg studeerde in Génève en wist de stad in 1572 zonder bloedvergieten aan de Geuzen over te laten leveren; ook hij was waardijn van de Munt.

De aan de beeldhouwers betaalde bedragen beslaan slechts een zeer klein gedeelte van de gehele rekening over 1555, die tot opschrift heeft:

„Reparatien — ander Vuytgeven van reparatien ende refectien gedaen van calck steen houdt ysserwerck glaeswerck slootwerck leyen loot arbeytsloon ende anders by Boudewyn van drenckwaert Rentmr. generael van Zuythollandt betaelt int maicken van twee nyewe huysen van de Co. Mat^s Munte binnen der stede van dordrecht begonst inden jare xv^c vijfendevijftic, welcke reparatien den voorscr. Rentmr. gepasseert zyn in zyne staeten van den jaeren xv^c LIIII ende zes en vijftic. Gemaict in ponden, scellingen ende pennvan XL groon vlaems tpondt”. In margine staat dan nog „Ende hierop de staeten in den text gevoerd gesien...” en „hierop gesien den staet van den jaer LIIII bevonden aldaer folio LI

⁴⁶ In margine staat nog eens „Bij twee bladeren papiers begrypende verclaringen geattesteert onder thantheyken van den waardijn heyman van blienburg ende quitañ tsamen hier overgelevert”.

⁴⁷ Van Dalen in *Nieuw Ned. Biogr. Wdb.*, IV, kol. 173-176.

⁴⁸ Jansma, *o.c.*, blz. 89, 116-177, 166.

geleden voir de refectie van der Munte XII^c L £. Ende inde staet van den jaere xv^c LVI-XVII^c X £ VI s.XI p. vl. aldaer folio XLV Compt tsamen IIM IX^c £ VI s. XI p. vl.”.

Als men nu weet, dat met het woord „staet” een soort begroting bedoeld wordt⁴⁸ en men de uitgaven van de rekeningen van 1555 en van 1556 optelt, dan krijgt men een som van 2956 pond en 29 s. Drenkwaard heeft dus juist begroot, al lijken deze „staeten” soms gemaakt toen de uitgaven geheel of vrijwel vaststonden. Maar we hebben het op kol. 271 reeds gezien, er zit speling in de jaartallen, zodat het moeilijk is een zekere conclusie te trekken.

Wij kunnen nu verder niet bij iedere spijker (en het zijn er veel in vele soorten, opgesomd 15 blz. lang), die de smid eigenhandig smeedde (zijn werkplaats was achter de Munt in de Doelen, waar ook de timmerman een werkplaats had) en bij iedere plank die gezaagd of elk stuk hout dat gekocht werd stilstaan, maar willen slechts dat, wat wetenswaardig lijkt, aanhalen.

Uit de aankoop van de kalk bij kooplieden uit Venlo blijkt, dat er bij de bouw geen schelpkalk maar steenkalk gebruikt werd. Men kocht bij deze kooplieden alles tezamen 144 hoet kalk en uit Bommel kwamen nog 16 hoet, dus werden bij de bouw 160 hoet kalk verbruikt.

De leien kwamen uit Wezel en Roerort; het meetgeld daarvan „wair de coopman deen helft betaelt” en „daer de Co^e Mat^s mair de helft off dragen moet” wordt gezamenlijk betaald.

De aankoop van bakstenen is groot genoeg om er de beide huizen mede te kunnen bouwen. De steen kwam hoofdzakelijk van de IJssel, en ook wel uit Leiden, vooral als de steen van de IJssel nog niet aangekomen was en men door wilde werken. Ook werd steen gekocht bij Pieter Danielszn. van de Goude en bij Claes van Oudewater. Het zijn stenen, grote stenen, dubbelde stenen, clinckaerts, pavuyssen en blauwe plavuizen.

Wat het hout betreft, in Dordrecht bloeide de houthandel en men was er van alle markten thuis. Wij horen van een groot stuk hout „welck houdt verbesicht is int fondament van de Munte”. En ook van naaldhout uit Pruisen en Noorwegen („pruyse deelen” en „noortse deelen”) van sparren uit Bohemen en Lifland („boemse sparren” en „livens speren”) van sporen uit Bohemen („boemse kapravens”) en verder van rondhout („barkoenen”), eiken balken („sommers”), wagenschot, planken, zwalpen, muleboorden (planken) enz. Ook brengt een ar-

beider een stuk Luiks hout uit het slijk naar de kade om verder naar de Munt verslept te worden. Al deze uitgaven zijn gedaan aan „houtcoopers” en de kwitanties werden door de waardijn overgelegd. Dan volgt een heel drama over het kostbare Wezelse hout („eikehout”) 49, dat door Screvel Ockerszn. aan de „Co^e Mat^s Munte” geleverd was en telkens door Cornelis de timmerman bij hem gehaald werd om dan eerst door een houthakker „geestimeert” te worden. Dit hout had alles bij elkaar geteld dan ook 281 £ 10 s. gekost, maar dat was door de rentmeester „offgetogen ende gemodereert” op 276 £. Uit de aantekening in margine blijkt dat er wel een verklaring bij deze post ingeleverd was, maar die was „nyet auctentyck noch geteyckent met quitañ van screvel ockersz”; volgt een paraaf en dan weer „bij gebreke van absolut auctentyck betoech” en weer een andere paraaf en dan „om deze rekening te mogen sluyten ende dat de rentmr. ten burele deser camere [dat is de Rekenkamer in Den Haag] verklaert heeft desen screvel ockersz overleden te zyne ende sulcx die declaratie van de partijen qualycke auctentyck ende geteekent soude kunnen gecrygen soe werdt dat hier geleden met laste dat hy rentmr. gehouden werdt over te brengen absolute quitañ van de Wed^e van de voers. Screvel voor tslot van zyne naeste naevolgende rekeñ van den Jaere LVI op peyne van gewydert te werden dese . . . des rentmrs laste”. In de rekening van 1556 wordt over deze zaak niet meer gesproken, maar de rekening van 1555 werd eerst in 1560 gesloten. De familienaam van deze Screvel Ockerszn. was Hallincq, hij was een groot man en raad van Dordrecht 1542 en '43, achtraad 1550, schepen 1551-'52 en thesaurier 1554-'58. Tijdens de huldiging van Philips II te Dordrecht in 1549 logeerde Alva in zijn huizen „Hemelryck” en „Drake”, Philips zelf in Huis Blyenborch, het zgn. Reuzenhuis van de familie Blyenburg in de Wijnstraat 50; hij stierf 18 april 1558 51. In 1555 was hij dus thesaurier en wel van de afdeling Reparatiën; hierin was hij onze Heyman van Blyenburg opgevolgd, die dit ambt in 1544 en van 1550-1553 bekleedde 51.

49 Dat dit hout waarde had, blijkt ook uit het feit, dat men het er voor over had om jaren lang (van 1534-1541) te procederen over de eigendom van weggedreven en elders opgevangen balken (zie J. L. van Dalen, *Inv. arch. Gem. Dordr.*, I, 1909, blz. 225).

50 J. J. Beyerman, „De reis van Prins Filips van Spanje door (Zuid-) Holland in 1549”. *Z. Holl. stud. Voorburg* 1950-'62, IV, blz. 114.

Er waren in Dordrecht twee thesauriers, een van het Groot Comptoir en de onder hem staande tesorier van Reparatiën (een soort Gemeentewerken) 52. Nu blijkt uit de rekeningen van „Screvel heeren Ockerszn” als tesorier der stede van Dordrecht uit het jaar 1556 (in de rekeningen van 1555, waar de verkoop van hout aan de Munt gezocht zou moeten worden, is daarover niets te vinden) dat Screvel toen geld heeft ontvangen voor Wezels hout verkocht uit de houtvloot van de stad 53. Onze waardijn Heyman van Blyenburg is dan blijkbaar ook thesaurier van het Groot Comptoir, tenminste wij lezen in Screvel Ockerszn's rekening van 1556 ook: „Ontfanghen vuyten comptoire van den thesaurier heyman van Blyenburch Adriaenszn. van zynen ontfanck van den jaere A^o xv^e ses ende vijftich om daer mede te betaelen die materien voir de stad gecocht als hout, rijs, steen, calck ende sement tot reparatie dezer stede . . .” 54

Men kan dus wel aannemen, dat de Grafelijkheid het Wezelse hout voor de bouw van de huizen bij de Munt met goedkeuring van de waardijn via Screvel Ockerszn. van de Gemeente Dordrecht kocht.

Al dat hout werd in „het slik” bewaard, men ziet het op het panorama van Anthonis van den Wijngaerde (afb. 1) overal in het water liggen. Leest men bijvoorbeeld de posten in de rekening van 1555 betaald o.a. aan „Slenaers” (mannen met een wagen zonder wielen) en „Scuytenaers”, dan kan men de op het panorama afgebeelde stad met al deze en andere voerlieden stofferen en leeft de bedrijvigheid op, die door de bouw aan de Munt ontstaan was. Men ziet dan voor zich het vervoer van de materialen met schepen en schuiten, het lossen aan de kaden en het verdere transport met karren, sleeën, wagens, rollewagens en cordewagens (kruiwagens). Ziet ge rechts op het panorama de Grote Kerk met daarvoor de Vuilpoort en rechts daarvan, buiten de muren der stad, dat bebouwde stukje grond? Daar woonden volgens de Informacie van 1514 „meest arme schuytenaers, die exchijs geven als of sij binnen Dordrecht zaten” 55. Daar woonde

51 Van Dalen in *Nieuw Ned. Biogr. Wdb.*, VIII, kol. 675.

52 J. L. van Dalen, *Inv. Arch. Gem. Dordr.*, I, 1909, blz. 121-124.

53 *Gem. Arch. Dordr. afd. 1200-1572*, nr. 466, Theoriersrek. fol. 12.

54 *Gem. Arch. Dordr. Afd. 1200-1572*, nr. 466, Theoriersrek. fol. 12 v°.

55 Aangehaald bij J. L. van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht* II, blz. 723.

in 1555 Cornelis Danielszn. en hij krijgt 22 stuivers „van dat hij met zijn scuyt gebrocht heeft vijff groote stucken weesels houdt van slick in de doel aldaer den thimmerman tselve bewrocht” en hij brengt nog vaker hout vandaar naar de werkplaats.

Al het materiaal gaat of direct naar de Munt of naar de werkplaatsen in de Doelen erachter en de natuursteen eerst naar het huis van de steenhouwers ter bewerking. Natuurlijk is het vervoer van het bewerkte materiaal van die werkplaats of dat huis naar de Munt niet gratis, men vindt de posten. Het is al varen, rijden en slepen, trekken, dragen en zagen. Zelfs „ongeborenen” worden in het werk betrokken. Dit zijn geen „foeten”, maar lieden die niet in Dordrecht geboren zijn; men vindt ze vooral onder de gewone arbeiders. Vooral Dirck de ongeborene is geweldig met zijn kruiwagen in de weer geweest, ook heeft hij met nog andere ongeborenen in de fundamenten gegraven. Eveneens wordt hij uitbetaald voor „die peuy [= puin] wech te cruyen doemen toude huys offgebroicken hadde”.

Er waren twee glazemakers werkzaam, de een maakt alles bij elkaar in verschillende kamers 16 glazen en kreeg bovendien nog 4 £ en 8 s. voor het vervaardigen van 22 wapens in de „voirs. glaessen”. De ander maakte 25 glazen en daarin 26 wapens, die eveneens 4 stuivers per stuk kostten.

Veel geschilderd werd er niet; het gebeurde in 1556, maar staat in de rekening over 1555. Men verbruikte loodwit, mols grauw, menie, bruinrood, materop en olyen. Van de olyen ontbrak het „betoech”, maar gelukkig bleek uit de verklaring van de rentmeester, dat ze inderdaad „verbessigt” waren. Blijkens verdere aantekeningen vond men in de Rekenkamer de opgave onvoldoende, maar legde men zich bij de verklaring van de rentmeester, „dese schilderie anders niyt te wesen dan den ghevele ende thuy van der Munte binnen dordrecht” neer.

Aangezien hoofdzakelijk materiaal en werkloon betaald moest worden, verneemt men weinig over het gebouw zelf of de onderdelen ervan.

Er worden genoemd een grote poort, een voorpoort en een achterpoort, een groot huys (hier wordt een grote winkelhaak aan een kozijn gemaakt, het is dus niet het huis dat afgebroken werd, maar het hoeft niet hetzelfde te zijn als het grote huis uit 1430), een kantoor van de Munt, een „blauwsiercamer” (blanchiercamer), het werkhuis, de gietkamer, een neer-

een opper-, een voorkamer, een achterkamer en een keuken. Er worden masten gehaald „omme de stallaiste mede te maicken van de nyeuwe gaellerye”, dat is dus onder het poortje, en er wordt een kelder gegraven. Dan is er tweemaal sprake van het Emmaus of Emaus en eenmaal van „teemmausken”. Dit moet wel een klein gebouwtje of uitbouwtje geweest zijn; er wordt een anker van drie pond aan de muur ervan aangebracht, er worden drie glazen gemaakt en het heeft een keuken „noch een raem beslegen met die blyckveynsteren met al zyn toebehoirt met spyckeren int eemmaus in die coecken” en er wordt een „goetken” onder gemaakt. Hing er misschien een spectaculair schilderij van de Emmausgangers? of was het een gebouwtje of uitbouwtje, waar een eenvoudige avondboterham gegeten werd?

Bij het ijzerwerk wordt gesproken van mr. Pieters huis, dit moet het linkse met de trapgevel zijn, want rechts was immers de muntmeesterszijde. In de volgende rekening over het jaar 1556 (maar op de laatste bladzijde wordt door Boudewijn van Drenckwaert geld betaald aan de ontvanger generaal in juli 1562 en er staat bovendien „overgelevert bij Wm van drenckwaert zoon van desen boudewen van drenckwaert den XXI^{en} Novembris A^o 1563”; deze zoon volgt zijn vader niet op en Boudewijn zelf was slechts tot en met 1556 rentmeester) hoort men van de „huysinge daer mr. pieter den assayheur in woendt”. Essayeur is in deze jaren Pieter Sanders⁵⁶; in welk jaar hij er nu in is komen wonen, laat zich niet precies vaststellen.

De bladzijden over de Munt in de rekening van de rentmeester van Zuid-Holland over het hele jaar 1556 hebben tot opschrift: „Ander vuytgeven van Reparation ende Refectien gedaen van calck steen houdt ysserwerck arbeysloon ende anders bij boudewijn van Drenckwaert rentm. generael van Zuythollandt betaelt inden jare xv^e zevenenvijftich ende achtendevijftich van tgunndt datter noch reesteerde gemaect te weeten binnen ende buyten vande Co^e Ma^{ts} twee nyewe huysen van de Munte staende binnen der stede van dordrecht die begonst zijn te maicken inden jare xvc vijfende vijftig welcke reparatien den voors. rentm. gepasseert zyn in zynen staet de anno lvi gemaect in ponden scellingen ende pen(ing)en van xl groon vls tpondt.”

Van 1556-'58 werd dus nu de laatste hand aan

⁵⁶ W. Dolk, „Het serment van de Munt van Holland te Dordrecht”, II, *Jaarb. Centr. bur. v. Genealogie*, 1956, blz. 104.

deze twee huizen gelegd, zoals ook blijkt uit de hieronder aangehaalde post voor werk van de timmerman in 1558 aangenomen (er is ook een post over werk van dezelfde timmerman in 1557 gedaan). Alles passeert ook de waardijn, maar veel bijzonders geeft deze rekening niet; het belangrijkste is, dat men er uit leert dat links de essayeur en rechts de muntmeester woont:

„Betaelt den voirnd. thimmerman (Cornelis dirscszn.) van dat hy gemaict ende aangenomen heeft in den jaere LVIII van boudewyn van drenckwaert [deze blijft zich dus blijkbaar met deze bouw bemoeien niettegenstaande hij slechts tot en met 1556 rentmeester van Zuid-Holland was; hij werd toen opgevolgd door Johan van Boedegem, in 1558 werd hij schepen] ende heyman Adriaenszn waerdijn te maicken an des Coe Mats Munte dese naegescreven q̄tien van wercken bij de hoop. Eerst verdiend twee doergaende solders in de huysinge daer mr. pieter den assayheur in woendt, noch een borstwering gemaict boven om die wenteltrap voir tafvallen, . . . noch gemaict twee nyewe solders in thuis daer de muntmr. thans in woendt met een nyewe vloer, noch twee nyewe bailgie [balie, het hek vóór de Munt?] voir de Munt gemaict“; Abraham de zager verzaagt daar later een stuk Wesels hout voor, ze staan voor de Munt. Dan volgt nog allerlei dat niet in taswerk aanbesteed was o.a. „een vloerken int cantoer met eenige bordekens om de muntm̄rs boucken op te leggen“. En ook „Betaelt Gert Joosten metselaar van dat hy geleverd heeft ande voirs munte vier hoet callicxs met dragen ende meeten tsn IIII £ die verpleyster ende verwrocht is ande huysinge daer de nyewe muntmr. in woendt“.

Van 1536-1558 was Willem Blasiuszn. Boucquet (Bucket) muntmeester particulier, hij werd in 1558 muntmeester generaal en was bovendien schepen en burgemeester⁵⁷. Hij komt ook herhaaldelijk voor in de rekeningen van het Groot Comptoir van 1556⁵⁸; hij gaat voortdurend ter dagvaart naar Brussel en Den Haag met de pensionaris van Dordrecht Hogelande of met de schout Adriaen van Blyenburg. Het stuk van 1539, waarin staat, dat zijn pacht van het muntmeesterschap particulier met drie jaren verlengd wordt is bewaard⁵⁹, hij legt dan te Den Haag in tegenwoordigheid van het College van muntmeestersgeneraal zijn eed af „In handen van den luyden van der Rekeng.“. Er wordt voortdurend gezinspeeld op de instructie die hij 3 jaar geleden ontvangen had.

Een muntmeester was een aanzienlijk man. Deze Willem Blasiuszn. Boucquet gaat ook tezamen met de pensionaris Hogelande, onze

⁵⁷ Dolk, *o.c.*, blz. 99.

⁵⁸ Gem. Arch. Dordr., Thesoriërsrek. 1556.

⁵⁹ A.R.A., Domeinen Holl. nr. 507 fol. 85 en 85 v°.

schout Adriaen van Blyenburg en onze thesaurier Screvel Ockerszn. als afgevaardigden „wegens Dordrecht“ in ons jaar 1555 naar Brussel voor de afstand van Karel V⁶⁰. Het is onwaarschijnlijk dat deze Willem Blasiuszn nog voor 1558 in het nieuwe huis, dat toch wel pas in 1558 klaar leek, gewoond heeft. En er wordt immers gezegd, dat de nieuwe muntmeester daar woont.

Deze nieuwe muntmeester is Gerrit Pieterszn. Dou (d'Oude, L'Aisne), die in 1569 gevangen genomen wordt en in 1570 te Brussel onthoofd⁶¹. Hier zal toch wel zeker de Inquisitie schuld aan hebben. Door A. L. E. Verheyden werd een lijst opgesteld van alle tussen 1567 en 1573 door de Bloedraad veroordeelden; Gerrit Dou komt echter niet voor onder de 12.203 daarin genoemden, waaronder 31 uit Dordrecht⁶².

Nadat hij gevangen genomen was, werd een inventaris van zijn inboedel opgemaakt en daarmee kunnen wij ons een voorstelling maken van het door hem bewoonde huis (zie bijlage I). W. Dolk haalt er wel allerlei uit aan, maar niet dat, wat zich in de particuliere woonvertrekken bevond. De inventaris werd opgemaakt door Adriaen Hallinck, stadhouders van onze schout Adriaen van Blyenborch en de stadssecretaris Jacob Pauli⁶³. Men kan zich voorstellen wat er in het gemoed van Adriaen van Blyenburg, die zijn ambt later in 1571, zoals wij reeds opmerkten, zou neerleggen omdat hij de bloedplakaten niet wilde helpen uitvoeren, omging, toen hij dit verslag in handen kreeg over het interieur van de gevangen genomen muntmeester. De inboedel was eenvoudig; de kamers, die genoemd worden, zijn: voorhuis (hier bevindt zich een glaesberdt met zes cristalyne glazen ende deksels, die aan oude binnenhuis-schilderijen doen denken) middelkamer, achterkamer, klein keukentje met een klein kamertje erbij, een grote keuken en nog een achterkamer. Boven in het woonhuis trof men alleen wat aan hem toebehorend textiel aan: lakens, servetten, handdoeken, hemden e.d. in kleine hoeveelheden, geen meubels of wat ook. De zolder werd vermoedelijk bewoond. In de woning waren manne- en vrouwestoelen, kisten, tresoren, en bedden, maar weinig

⁶⁰ Balen, *o.c.*, blz. 316, 829, 830.

⁶¹ Dolk, *o.c.*, II blz. 99.

⁶² A. L. E. Verheyden, *Le conseil des troubles, Liste des condamnés (1567-1573)*, Brussel, 1961.

⁶³ Gem. Arch. Dordr., Oude rechterl. Arch., inv. nr. 596 B.

tafels. De kleuren van schoorsteen-, tafel- en muurkleden, van kussens en gordijnen waren groen en rood, een enkele deken blauw (op zolder ook blauwe gordijnen en een blauwe deken), twee tapisseriekussens geel. In de grote keuken lijkt het gezellig, er is daar bovendien een grote hoeveelheid tin en koper. Opvallend veel schijnt er overal aan de muren gehangen te hebben: schilderijen, taferelen en „brieven”, die met een of andere voorstelling zijn „beslegen”, vermoedelijk waren dit houtsneden⁶⁴. Behalve tronies en aensichten zijn er voorstellingen van een overval op de heide, de Dood, Maria, het verloren schaap, Thamor (= Thabor, gedaanteverwisseling van Christus), de zeven hoofdzonden, Sint Pieter in de gevangenis, de koningin van Saba voor Salomo, de Drievuldigheid, Pharao, Lucretia (het is een „berdeken voer de scoersteen”), „een tafereel van nyemant (misschien „Nemo” van Ulrich von Hutten, er bestaat een houtsnede met deze zinnebeeldige persoon van 1518, gedrukt te Leuven⁶⁵; dergelijke gegevens werden in de 16de eeuw doorlopend verder gebruikt, berijmd en in plaat gebracht, er is slechts weinig van bewaard gebleven), Loth, Lucretia (thans een tafereelken), Fortuna, een kaart van Indië, Tobias, het Avondmaal, Magdalena, O. L. Vrouw en de Verloren Zoon. Ook was er een stenen moriaanshoofd. Terwijl in een „nye huysken met een thuyt staende en gelegen aende stedevesten byden doel”, door een ander bewoond, zich nog allerlei van hem bevond o.a. een „schoone gesneden bedstede” en een „tafereel daer de muntmeester in geconterfeit staet”.

Wat er van hem beneden in de smeltkamer, het gewelf en de goudkamer aanwezig was, wordt bij Dolk in een bijlage opgesomd⁶⁶. Behalve goud, zilver en lood, gewichten, scheiglasen, smeltkroezen enz. vindt men beneden in die smeltkamer „in een cleyn tresoerken veerthien pampieren geprente stucxkens van de conste van Frans Floris”.

De grotesken en de medaillons van het poortje van 1555

Wat deden die geprente stucxkens van de

⁶⁴ Maurits de Meyer, *De volks- en kinderprenten in de Nederlanden* (1962) wijst op blz. 26-27 op het gebruik van houtgravures en volksprenten als wandversiering in de 15de en 16de eeuw.

⁶⁵ W. Nijhoff, *L'art typographique dans les Pays Bas pendant les années 1500 à 1504*, Den Haag 1926-1935, II: Louvain.

⁶⁶ Dolk, *o.c.*, II, blz. 111-112.

konste van Frans Floris daar in dat tresoerken beneden in de smeltkamer van de Munt? Waren zij er soms blijven liggen uit de tijd van de bouw? De beeldhouwers hebben geprente stucxkens, zo al niet van Frans Floris, dan toch van Cornelis Floris als voorbeeld gebruikt. Bijvoorbeeld het masker links (afb. 8 en 12) komt voor in zijn serie maskers (afb. 9)⁶⁷. Ook de prenten van Cornelis Bos hebben vermoedelijk tot voorbeeld gediend. De hermen die op zijn gravures van dolkbeslagen (afb. 11) voorkomen vertonen veel overeenkomst met de hermen in de pilasters van ons poortje⁶⁸. En de harpij rechts doet denken aan de kakatoe, dat potsierlijk gebarende beestje (Maleis kaka toea = oud mensje) dat in de grotesken van de tijd overal voorkomt evenals het ijzerrolwerk met de vruchten en bloem- of bladwerk in een korfje, zoals het rechtse sierlijke fakkeldragende knaapje op het hoofd draagt (afb. 8 en 13). Het stijve kind links (afb. 8 en 12) doet denken aan het manetje in het midden onderaan op afb. 10.

De beide medaillons (afb. 8) zullen wel munten voorstellen. Het beeldhouwwerk is niet bijzonder fraai. De man links zal vermoedelijk Julius Caesar, de eerste Romeinse keizer moeten weergeven. Het opschrift boven het poortje luidt immers „Dit is die Muinte des Rom. Keyzers i(mperator?) c(aesar?) en Graeffelickeyts vā Hollandt”. Muntboeken liepen toen ook vaak van Julius Caesar tot Karel V. Er bestaan munten van Caesar, ook valse die reeds toen veel in de penningkabinetten aanwezig waren, die sterk op de kop in het medaillon lijken. De vrouw rechts zou dan of een of andere keizerin moeten voorstellen of de Godin Moneta, die ook veel op munten voorkomt.

Wij laten nu een uittreksel volgen uit het rapport van juni 1963 van de beeldhouwer van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de heer A. Slinger, die ook het werk van twee verschillende kunstenaars constateert:

⁶⁷ Hedicke, *Cornelis Floris und die Florisdekoration*, Berlin 1913.

⁶⁸ Het was toen bij de kunstenaars reeds lang zeer gewoon van voorbeelden gebruik te maken, van plagiaat was daarbij geen sprake. Zo werd bij de schouw in de Doelen te Dordrecht gewerkt naar een gravure van B. Beham (*Denkmalpflege*, 8 (1906), blz. 9 e.v.). Voor het maken van een schoorsteen voor Schloss Horst in 1563 moet de Maarschalk Meister Joist gravures leveren die hij voor zijn werk nodig heeft (R. Klapheck, *Die Meister v. Schloss Horst*, Dusseldorp 1915, blz. 143) en zo zijn er meer voorbeelden bekend.

HET MUNTGEBOUW TE DORDRECHT

Afb. 6. Het Muntgebouw te Dordrecht voor de restauratie.

Afb. 7. Het Muntgebouw te Dordrecht. De voorgevel ten behoeve van het restauratieonderzoek gedeeltelijk ontleisterd. (Foto Monumentenzorg, 1963)

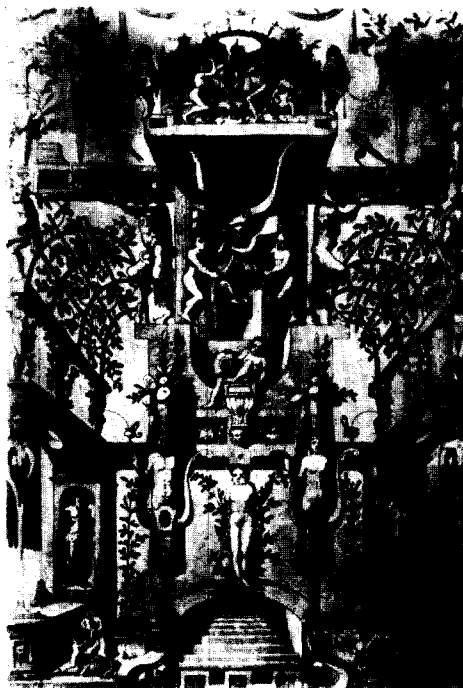
Afb. 8. Dordrecht. Renaissancepoort van de Munt uit 1555.

(Foto Monumentenzorg, 1958)

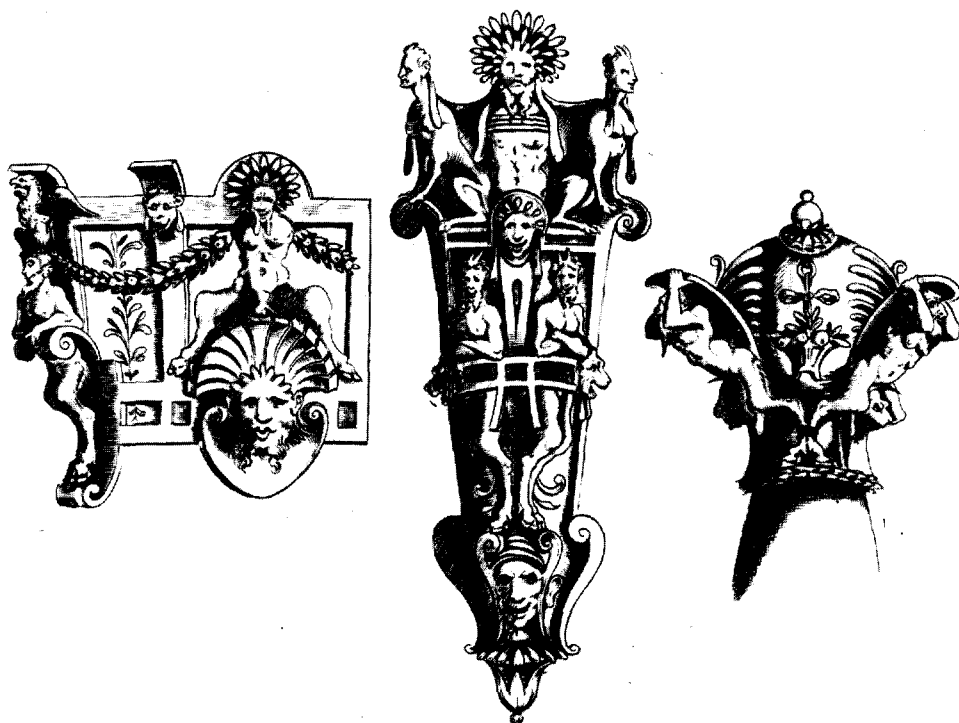
HET MUNTGEBOUW. TÈ DORDRECHT

Afb. 9. Masker van Cornelis Floris.

Afb. 10. Ornaamentprent van Cornelis Floris.

Afb. 11. Ornaamentprent van Cornelis Bos.

(Rijksprentenkabinet, Amsterdam)

Afb. 12 en 13. Dordrecht. Poort van de Munt uit 1555. Details.
(Foto's Monumentenzorg, 1963)

Van datgene wat nog rest van het Muntpoortje te Dordrecht, is wel het meest opvallende het grote verschil in modelé van de samenstellende delen onderling. Bij vergelijking valt direct op, dat hier twee beeldhouwers hebben gewerkt, te weten een met een goed ontwikkeld gevoel voor lijn, vorm en compositie en een tweede, die van de eerste in alle opzichten verre de mindere was.

Bij vergelijking van de buitenste pilasters is het opmerkelijk, dat zowel de compositie als het modelé van de rechter pilaster veel rijker zijn dan de versiering links. Bezien wij slechts de beide putti met de fondversieringen en met de daaronderliggende overgang naar de maskers. Rechts zien wij een rijke en buitengewoon knappe detaillering; de musculatuur is bijna barok en het lijnenspel is hier niet van een starre symmetrie. Het accent van de putto ligt naar links, dat is de zijde aan de poortopening. De dode plek, die hierbij rechts zou ontstaan, is op meesterlijke wijze gevuld met een dolfijn. De beweging van de linkerarm van de putto gaat nu door in de staart van de dolfijn. Het schild met het jaartal 1555 en de arabesken zijn van een soepele en rijk plastische vormgeving. Vergelijken wij dit alles met de overeenkomstige versiering aan de linker pilaster dan is de laatste van een geheel andere orde. De versiering is zuiver symmetrisch; dode plekken komen in de compositie niet voor. De musculatuur van de putto is eerder arm dan primitief of sober te noemen, de verdere versiering van het fond is vrij vervelend. Ook bij beschouwing van de beide onder de putti voorkomende maskers ontkomt men niet aan de indruk dat links de vakman en rechts de kunstenaar heeft gewerkt. Bij gelijke reliëfhoogte is het rechtse masker sierlijker van silhouet en rijker van modelé. Voor de onder de maskers voorkomende harpijachtige versieringen gaat hetzelfde op; de detaillering is rechts van groter plastische werking dan links.

Over het algemeen genomen is de versiering van de linker pilaster meer decoratief en die van de rechter van een zuiver plastische werking. Het basement van beide pilasters is door verhoging van het straatpeil gedeeltelijk aan het oog onttrokken, bovendien is het dermate beschadigd dat een kritische beschouwing onmogelijk is.

De kapitelen hebben weinig gemeen, hier bestaan grote verschillen in algemene opbouw, in detaillering en in plastische werking. Overhoeks gezien geeft het linker kapiteel een hard, stug en vrij onbeholpen contour. Rechts zien wij in dezelfde kijkrichting een zeer gespannen lijnenspel — een waar feest! De detaillering is volkomen begrepen en met kennis en artisticeit uitgevoerd. De plastische werking is hier ook belangrijk beter dan bij het linker kapiteel; links ontbreekt sierlijkheid en spanning.

Bij de binnenpilasters is de linker mijns inziens van dezelfde hand als de rechter binnenpilaster. De verdeling van de zware tonen in de versiering is links belangrijk beter dan rechts. Rechts boven is een storende kale plek, men zou daar, evenals links, een ver-

siering met een vrij krachtige schaduw verwachten. Ware deze er geweest dan zou er meer evenwicht zijn geweest tussen beide binnenpilasters. Nu ziet men links drie leeuwekoppen en rechts twee. Afgezien nog van de grote verschillen in opvatting en gave van de beide makers krijgt men welhaast de indruk dat zij geen rekening met elkanders werk en vormgeving hebben gehouden.

De linker boog is tot de sluitsteen van dezelfde hand als de linker binnenpilaster. Sluitsteen en rechtergedeelte boog en rechter binnenpilaster horen ook bij elkaar. De drie leeuwekoppen in de boogstukken links zijn krachtiger en rijker van vorm dan die van de sluitsteen en de drie rechts in de boog. Wat wonderlijk is de voegverdeling in de boog. Men zou deze verwachten langs de blokken; zij lopen echter midden door de terugliggende boogstukken.

De beide medaillons in de zwikken zijn mijns inziens niet zo belangrijk en er is goede reden aan te nemen dat zij van de zwakkere broeder in dit samenspel zijn geweest".

Het is natuurlijk mogelijk dat bijvoorbeeld Jan Willemszn. de vakman-steenhouwer en steenleverancier geweest is (zoals in deze tijd vaak voorkwam) en Jan Pieterszn. meer de kunstzinnige steenhouwer-beeldhouwer, maar ook is het niet onmogelijk dat er bij latere restauraties stukken vernieuwd zijn.

Bij het ondoen van de verflaag is namelijk het jaartal 1682 te voorschijn gekomen geheel onder aan de binnenzijde van de linker pilaster, het is een ingevoegde steen⁶⁹. Daardoor kwam het idee op om eens in de rentmeestersrekening van dat jaar na te zien of er toen misschien weer op staatskosten verbouwd of hersteld was en waarlijk er heeft in dat jaar een herstelling plaats gehad.

De Munt in 1682

Wel worden in de rentmeestersrekeningen⁷⁰ de uitgaven van de herstelling in 1682 opgetekend, de werkzaamheden worden echter niet omschreven. Alles wordt door de Grafelijkheid betaald, maar volgens het bestek van de stadsfabriek Hendrik de Vos en dat bestek ontbreekt. Jasper van Bergen, vermoedelijk de metselaar of de steenhouwer, krijgt 348 pond en Jasper du Pree, de schilder, 242 pond 7 s.

De stadsfabriek (= gemeente-architect) Hendrick de Vos was getrouwd met Dina van Hoogstraten, de zuster van de bekende kunstschilder

⁶⁹ C. I. van Balen in de *Wereldkroniek* van 12 juni 1897; „zoo is vooreerst gebleken, dat het piedestal van den linker pilaster in 1686 (sic.) is vernieuwd; het jaartal staat erop". Van Dalen noemt het goede jaartal 1682.

⁷⁰ A.R.A., Grafelijkheidsrekenk. nr. 751.

Samuel en van de eveneens bekende boekdrukker François van Hoogstraten. Samuel van Hoogstraten was mr. munter, later provoost van de Munt te Dordrecht; hij legde in 1656 de eed af en leidde zijn zwager Hendrick de Vos in 1657 als knaap in, deze werd in 1675 mr. munter op de tweede Brabantse plaats. Hij sterft in 1707 ⁷¹; zijn portret komt voor op het muntmeesterstuk, door Samuel van Hoogstraten in 1674 vervaardigd, thans in het Dordrechts Museum ⁷².

Het is niet onmogelijk, dat bij deze herstelling de gevel in de toestand gebracht werd, die Aert Schouman, geboren Dordrechtenaar, in 1749 weergeeft (afb. 3), waarbij de balustrade rechts en de trapgevel links verwijderd werden en een rechte kroonlijst aangebracht werd.

Het Muntgebouw thans en de restauratie

In het midden van de 19de eeuw werd het wapen van Karel V met het opschrift „Moneta Divo Carolo V Caesari” ⁷³ verwijderd en door een raam vervangen ⁷⁴. Er bestaat een gekleurde tekening uit ± 1870 door J. R(utten) van de poort met het bovenstuk, dat de toestand van ± 1850 weergeeft (afb. 4) ⁷⁵. Na het weghakken van dat bovenstuk werd de gevel gepleisterd en werden de vier onderste vensters door twee winkelpuizen vervangen (afb. 6). De huizen waartussen het poortje nog hangt zijn een klagelijk restant en na het afbikken van een gedeelte van de pleisterlaag kijkt een geschonden oud gelaat U aan (afb. 7). Maar toch houden zij tezamen met het erachter liggende complex met de Muntgang en het poortje van 1660, thans ingang van de Muziekschool (de rekeningen van de Graefelijkheidskamer van 1660 ontbreken, zodat wij verstoken zijn van commentaar hierover) nog goed de herinnering vast ⁷⁶.

In de derde geïllustreerde druk van Busken Huets *Het Land van Rembrandt* van 1898 komt een reconstructietekening van september 1882 door A. J. Terwen voor, de toestand van ± 1850 weergevend van het belangrijkste deel van gevel met poortje (afb. 5). Het is te hopen dat de

⁷¹ Dolk, „Het serment van de Munt van Holland”, I, *Jaarb. Geneal.* 1951, blz. 169.

⁷² Afgebeeld bij Dolk, *o.c.*, I, naast blz. 126.

⁷³ P. Timareten, *Verz. van Gedenkstukken in Nederland*, Den Haag 1781, blz. 66.

⁷⁴ C. J. P. Lips, *Een wandeling door Oud Dordrecht; Plakboek met krantenknipsels in de Archiefboekery* v.h. Gem. Arch. te Dordr., 4, nr. 44, blz. 198-200.

⁷⁵ S. van Gijn, *Dordracum illustratum*, Dordrecht, 1906-1912, nr. 1162.

⁷⁶ *Dordr. illustr.*, nr. 1161.

komende restauratie in deze zin zal kunnen plaats hebben, zodat men de „voorzegde” gevel met de „voorzegde poort” aan de „voorzegde” Munt van de „voorzegde” stad ook voor de toekomst zal kunnen bewaren.

BIJLAGE I 77

Inventaris gemaect bij Adriaen Hallinck stadthouder van Adriaen van Blyenborch schoudt der stede van Dordrecht ende Jacob Pauli secretaris van voers. stede op ten II^{en} Decembris A^o XV° negen ende tsestich van den gueden die bevonden zijn van Gerrit Pietersz Dou muntmr van Dordrecht.

Voer int voerhuys: Een vrouwen kerckmatte; Een glaesberdt met zes cristalijne glasen ende deksels; Een koffer met ijser beslegen ende daerinne bevonden; Een mans tabbaert met damast gevourt: Een mans damaste paltrock, Een damasten cesack, Een wambuys van camelot [kameelhaar] met twee satijne mouwen; Twee gheele tapesterije cussens; Een berdecken daer een kint in geschildert is; Eenen spiegel; Een tafereel daer een vrouwen aensigt in geschildert is met vergulde lijsten; Twee ruyten met twee troengens; Eenen brief van ofzettinge op de heyde; Eenen beschreven brief van de doot geslegen; Een zit banck.

In de middelkamer: Een spiegel; Een oosterssche kiste groen geverwet ende daerinne bevonden: Eenen swarten camelotten kesack, Een swarten laecken mans tabbaert met swarte vellen gevourt; Een tresoir twelck de huysf^e vande muntmeester zeyt Anneken Cornelisdr Moelen huysf^e toe te behoeren; Twee tinnen pullekens daer op met twee zijen boomkens; Een tafereelken van een Marienbeelt; Een scabeltafelken; Een capstock; Een persken; Een bedstede; Een bedde met een peluwe; Een spaansche deecken; Een groene laecken deecken; Twee groene gordijnen met een rabat [geplooid strook bovenaan]; Twee oorcussens met fluwijnen [slopen]; Twee slaepelaeckens; Een houten kistken; Een brief beslegen van tverloren scaep; Een groen seyen scoersteenleet; Een tafereel van Thamor; Een brief van zeven dootzonden beslegen; Een groenen mans stoel; Een groen kistken met ijseren banden twelcke de huysf^e zeyt totter munte vande Co/M^t toe te behoeren; Een houten kiste met twee sloten met XXXIII stornen [weversterm] garens.

Op de achterkamer: Drije tafereelen met vergulde lijsten daer troengens ofte aensichten inne geschildert staen de twee van manspersonen ende derde van een vrouwepersoon; Noch een tafereel daer sinte pieter in de gevangnisse in geschildert is; Noch een tafereel van Coninginne van Saba daer zij voer de coninck Salomo compt; Noch een tafereelken van de drijevoudigheyt; Een houten hangend tresoirken; Een vrouwen tonstoel; Een staende cantoer; Een houten kistken van wagenschot gewrocht op vier cleyne pilaerkens; Twee ijser brandtjersers; Een ijseren groote tange; Een ijseren vorck; Een coperen blaecker; Een houten neerslag;

⁷⁷ Gemeente-archief Dordrecht, Oude Rechterl. arch. inv. nr. 596 B.

Een kiste van wagenscot; Een mans stoel; Een vrouwen stoel; Een root laecken cussen met leijr; Een bedde met een peluwe beddecleet twee slaepelaeckens; twee oorcussens met fluwijnen; Een roode laecken deecken; Twee gordijnen met een rabat; Een root schoersteen-cleet; Een vrouwen stove.

In het cleijn keuckenken: Een hangende tresoer; Twee ijseren roosters; Een ijsere panne; Een snijberdt met een mes daer aen; Een scherfmes [scherf is ook pot of pan]; Drie ijseren speten met voeten; Een ijseren appelrooster; Een ijseren schuppe; Een asschketel; Een blaecker van bleck; Twee ijserckens op te stoocken; Een kleyn hangend tresoerken; Een ijseren lepel; Een coperen vuerpanne; Eenen ketel; Een coperen schuymspaen; Een coperen scepvat; Een bondelken van stukken van roode vellen.

Achter int cleijn camerken aent cleijn keuckenken: Een scabel tafelken; Een coperen stolp; Drije stoelen; Eenen brief beslegen van pharao; Twee rondeelkens met troengens; Eenen vrouwen tonstoel; Een bedde met een poeluwe ende beddecleet; Een oorcussen met een fluwijn; Een blau deecken.

In de groote keucken: xli tinnen platteelen; Vier suijckeren platteelen; Seven boterplateelkens; Twee scenckannen; Een dosijn tinnen tellioren; ses sauchieren; Twee tinnen pispotten; Vier tinnen schotelen; Twee tinnen mostertpotten; Een tinnen flapkan; Seven tinnen lepels; Twee zoutvaten; Twaalf tinnen slepkannekens [waaruit gedronken, geslebbert wordt]; Twee tinnen schalen; Twee tinnen kandelaers; Een tinnen wijnkan; Een tinnen pintskan; Twee tinnen pullekens; Negen coperen kandelaers; Een coperen doerslach; Twee coperen lepels; Een coperen scepvat; Twee coperen coffoiren; Twee ijseren vorcxkens; Een scuymspaenken; Seven kruijcken met tinnen dexels; Een schenckruijck met een tinnen decxele; Een hangend tresoer met laecken; Een boter plateelken; Een tresoer met vier sloten; Twee coperen kandelaers voird scoersteen; Een root scoersteen-cleet; Een berdeken voer de scoersteen van lucretia; Een coperen blaecker; Een blaesbalch; Drije hoegels [ketelhaken] met een boem; Twee ijseren tangen; Een vouthengel [gewelfhaak]; Een brootcorf; Een tafereel van nyemant; Een slaapbanck; Een cantoer [comptoir, schrijf- of wisseltafel]; Een root cantoer-cleet; Een banck met een scherm; Ses roode zitcussenkens; Een groen zitcussen; Noch twee zitcussens; Een snuijter; Twee groene mansstoelen; Drie groene vrouwenstoelen; Twee scabellen; Eenen opneemkorf; Vier tafelringen; Noch een corfken; Een gebreijt stoelken; Een root laecken aende muyr gespijckert; Een spinrocken.

Op de Achtercamer: Een camer tresoer; Een camer cantoer; Vier vrouwen camerstoelen; Twee spaenssche stoelen met groen laecken; Een tafelscabelle; Twee zitbancken; Een tafereel van loth; Een tafereelken van Lucretia; Een steenen moeriaenkens hoofd; Een groen scoersteen-cleet; Een groen cantoer-cleet aende muyr.

In de trappen voer in hujs: Drije coperen kandelaers; Een kaarsdoose; Twee scerfberden [rekken voor potten?]; Een houten emmerken.

Boven op zolder: Eenen hoop aerdtwercks; Een bedde met een peluwe; Een roode deecken; Twee blau gordijnen met een rabat; Een brief van fortuna; Een chaerte van India; Eenen brief van Tobias; Een berdeken van tavontmael; Twee coperen potten; Een ijseren pot; Een houten kistken; Een mansstoel; Een tresoer van vliegecast; Een cantoer; Een houten kiste; Een bedstede; Een bedde met een poeluwe; Een blau deecken; Twee blau gordijnen met een rabat; Eenen brief van magdalena; Een berdeken van ons lieve vrouwe; Een koedtse [couche, legerstede] met een klein beddecken; Een cleyn leren kofferken met ijser beslegen; Een berdt van de verloren zoon; Twee zitbanckkens.

Beneden in de smeltcamer: Eerst in een cleyn tresoerken veerthien pampieren geprente stukkens van de conste van Frans Floris; Een gewicht daer men den essaye op maect ende gewichten van zilver int doosken daeronder inne leggende; Vier sceyglazen; Noch lxxxiii smeltcroesens; Noch een geheele tonne vol smeltcroesens noch toegepact zynde; Noch een deel lavuers leggende in de smeltcamer ende op te forneusen twelck by de huysfe van den muntmr by raeminghe geestimeert wordt op hondert pondt vlaems ofte zoeveel min ofte meer als dat bevonden zal worden int smelten; Ende noch enich zilver dat in de muijeren ende in de aerde in de smeltcamer geloopen is in tsmelten ende ghieten van tsilver dat alsnoch nyet te estimeren en is; Noch eenen hoop loots van ontrent veertich ofte vyftich ponden.

Int principael cantoer in een scrijflaede bevonden: Negen italiaenssche croenen pistoletten; Negen gelderssche ryders; Twee gouden karolus guldens; Twee torensge ducaten; Een engelssche gouden croon; Een keyzers croen; Een gouden andries gulden; Een gouden gulden; Een zilveren daeler van xxxii st.; Een halven bourgoensschen daeler; Eenen zilveren rinck; Een besloten lessenaerken; Acht sceyglazen; Drie berderkens daer drye troentgens in gescildert staen; Twee toutssteenen; Een yseren passer.

In de vaulte bevonden: In een houten schotel zeeckere zilvere scroessel wegende twee merck vier onchen thien engelsschen; Noch daer by leggende eenen daeler met eenen penning van ix st.; Een cop vol met lavuer van zilver; Noch eenen houten cop met twee coperen en met lavuers; Vierentwintich coperen lapkens van copen om leggelt of te maecken; Noch eenen houten back met copere granailge daer zilver onder schynt te wesen; Noch eenen hoop hollantssche pennincxkens wegende xii merck min thien engelschen; Een cutselier silvers wegende een ende twintich merck vyf onchen; Een cutselierken gout wegende vier onchen vier engelsschen; Twee groote kruijcken ende een middelbaer kruijck met sterck water.

In de goudcamer: xxxvii smeltcroesens; Vier cleyn sceyglazekens; Noch daer achter daer men smelt hondert xxxii smeltcroesens; Drie aerde hooge potten; Twee aerde teijlen; Een tonneken met geldt; Achthien aerde kruijcken daer in enige is blauw water; Vier aerde potten; Een tonneken met salpeter.

Noch bevonden boven in den woonhuuse: Drie paar

slaepelaeckens; Drije tafellaeckens; Twintig servetten, Vijf fluwijnen, vier hemden van de zoon; Ses slaepelaeckens; Twee tafellaeckens; Noch zes fluwijnen ende xxiii servetten; Ses slaepelaeckens van sceel; Drije tafellaeckens; Vier vrouwenhemden; Twee gebeelde hantdoucken; Vier hantdoucken; Vijf droochdoucken; Vier vrouwe scortcleeden.

Item een nyeu huysken met een thuijn staende ende gelegen aende stedevesten bij den doul die bewoent werdt bij Ocker Jacobszn. In tvoersz huysken bevonden dvoirsz muntmr toebehoerende: Een camer tresoer; Drije berdekens van plaester gebrunst [van bernen? branden]; Een schoone gesneden bedstede; Een bedde met een pouluwe; Vier oorcussens; Een blau deecken; Een cantoer; Drije zitbancken; Noch een tafereel daer den Muntmr in geconterfeijt staet.

Aldus bevonden ende geinventorseert binnen den voers. huysen bij ons stadthouder ende secretaris voers die in kennisse van dien dit onderteyckent hebben op ten Ven Decembris A^o xv^e negenestsich.

(get.) bij mij Adriaen Hallinck Jansz. stadthouder
Adriaen van Blijenborricht schout tot Dordrecht.
(get.) Pauli.

BIJLAGE II ⁷⁸

Conciergerie vanden huysse geheeten de midte tordrecht gegeven Michiel van haelwin te line ⁷⁹.

Philippe parla grace de dieu duc de Bourg^{ne} de Lothr. de Brabant et de Limbourg Conte de flandres dartois de Bourgoingne palatin de haynnau de hollande de Zelande et de Namur Marquis du saint empire seigneur de frise de salins et de Malines A tous ceulx qui ces presentes lettres verront salut Savoir faisons

⁷⁸ Alg. Rijksarchief, Rekenkamer II, Eerste geluwe register p. 1460 fol. 9 v°. De heer J. Fox, chartermeester aan het Alg. Rijksarchief, was zo vriendelijk behulpzaam te zijn bij het ontcijferen van de Franse tekst.

⁷⁹ In margine staat: obijt.

que pour les bons et loyaulx services que nous asaiz longuement notre bien ame Michiel de halwin fait chascun jour et esperons que faire doye cy apres A ycelui Michiel avons donne et octroye donnons et octroyons de grace especial par ces presentes la conciergerie et demourance de notre hostel de la monnoye en notre ville de dordrecht ou de present comme entendons n'a nul commis de par nous pour doresnavant en joir et user par ledit Michiel en tous droiz proufiz et emolumens accoustumez et qui y appartient a faire bien deument et loyaument tout ce que bon et loyal concierge peut et doit faire tout le cours de sa vie durant Toutefvoies nous entendons quelles chambres et logis du maistre particulier de la garde essayeur tailleur de coings et autres officiers et companignons de notre dite monnoye qui y ont acoustume logier et eulx tenir en notre hostel quant l'on y euvre et besoigne leur soient et demeurent saulves et franchises pour y demourer et eulx y tenir quant l'on y ouvera et besoingnera comme dit est ainsi quil est acoustume sans ce que ledit Michiel en doye joir ou les puisse lors empeschier en aucune maniere Sy donnons en mandement a noz amez et feaulx les lieutenants et gens de notre conseil par nous ordonnez en nos dits pays de hollande zeelande et frise a notre escoutete de dordrecht et a tous autres notres officiers subgez quelzconques presents et a venir qui ce puet et pourra touchier et regarder que ledit Michiel de halwin Ils et chascun d'eulx en droit soy facent souffvent et laissent de la dite conciergerie et de notre dit don et octroy ainsi soubz les condicions et par la forme et maniere que dit est plainement paisiblement joir et user tout le cours de sa dite vie durant sans lui y faire mettre ou donner ne souffrir estre fait mis ou donne aucun destourbier ou empeschement au contraire Car ainsi nous plaist il et voulons estre fait non obstant quelzconques ordonnances mandemens ou defences a ce contraires. En tesmoing de ce nous avons fait mettre notre seel a ces presentes donne en notre hostel de la haye en hollande le xxiiii^e jour de fevrier lan de grace mil quatercens cinquante et cinq Ainsi signe par monseigneur le duc A de la porte.

SUMMARY

THE MINT AT DORDRECHT AND THE HOUSES FOR MINT-MASTER AND ASSAY-MASTER WITH RENAISSANCE ARCHWAY

BY MARG. KOSSMANN

Some valuable data on the Mint and archway in the Voorstraat at Dordrecht are supplied by the treasurer's accounts, contained in the Archives of the Audit Department of the „Grafelijkheid” of Holland and dating from 1555. At that time it was customary for the „Muntmeester particulier” to farm his office. He lived in the Mint and was in charge of the buildings. Coinage was done by a large and smoothly running organisation, both in this country and in Belgium. The Mints of Brabant and Holland, and consequently those of Antwerp and Dordrecht, were bound by the same oath of allegiance, sworn to the Duke of Brabant and the Count of Holland („serment”).

The Mint at Antwerp was rebuilt in 1550, that of Dordrecht was altered in 1555, on which occasion two new houses were built at the expense of the „Grafelijkheid”, one for the Mint-master and one for the Assay-master. A sixteenth-century engraving of the Mint building at Antwerp still exists. In 1550 a petition had been presented by the city to Charles V to reject a plan of alterations, proposed by the Mint. The reply, expressing Charles's approval of the plan made by the town and its execution has been preserved.

The Mint at Dordrecht was transformed on the same lines as that of Antwerp, for the minters of Antwerp (Brabant) and Dordrecht (Holland) constituted one body, as has been stated above.

The Mint of Dordrecht was founded in 1367 by Albrecht of Bavaria as a permanent institution of the „Grafelijkheid”. The treasurer's accounts from 1426-1483 show that, like the Mint of Antwerp, it was a block of buildings of considerable size. A panorama of the town by A. van den Wijngaerde, dating from about 1545, just before the alteration took place, may give an impression of what the old building looked like. The groundplan of the block of buildings, a copy of a measured drawing of 1806(?), after the Mint had ceased to function as such, will, to some extent, give an idea of the former situation.

The fine archway, which has survived, bears the date 1555 in scrolls on the right and on the left. The alteration consisted mainly in the erection of the abovementioned two new houses and

the small gateway, the expenses of which were paid by the treasurer general of South-Holland. The present article is based on the accounts of this treasurer. The most important item is the description of the activities of the two stone-masons or sculptors who made the drawings for the houses and the archway and executed the Renaissance sculptures. They were Jan Willemszn. and Jan Pieterszn. The sculptural work clearly betrays the hands of two artists, one more talented than the other.

The two stone-masons are also mentioned in connection with building activities that were carried out when the Hall at Dordrecht was transformed into Town Hall. Pl. 2, which is probably a copy of the design or a representation of the building immediately after it had been completed, may be used as an illustration to go with the accounts. The house on the right was intended for the Mint-master; it probably was not completed until 1558. It was inhabited by Gerrit Pieterszn. Dou (L'Aisne), a Mint-master who was committed to prison in 1569, presumably by the Inquisition. An inventory was made of the contents of the house, which gives us an idea of the interior. When the inventory was being drawn up, engravings by Frans Floris were found in a cabinet in the melting-room.

The grotesques of the Renaissance archway of 1555 show decorative sculptures typical of the time. The mask on the left was copied from the series of masks by Cornelis Floris, while the rectangular panels of the pilasters show a close resemblance to the mounts of a dagger, represented in an engraving by Cornelis Bos. When the coat of paint was removed in 1897, the date 1682 was laid bare, which discovery led to researches of the treasurer's accounts of 1682. They supplied evidence that an alteration had indeed taken place at the time, but they do not state clearly of what nature the building activities were. The specification was drawn up by Hendrik de Vos, architect to the town and married to Dina van Hoogstraten, a sister of the well-known painter Samuel van Hoogstraten, *master minter* and provost of the Mint of Dordrecht. Like his brother-in-law, Hendrik de Vos also became master minter. It is possible that on the occasion of the alteration of 1682 the façade

of the building acquired the appearance as represented in a drawing by Aert Schouman in 1749. In the mid-nineteenth century the coat of arms of Charles V over the archway was removed and replaced by a window; the façade was plastered. After the coat of plaster had been partially removed in 1961, the (mutilated) scrolls, for which the masons had been paid in 1555, came

to light. It is much to be hoped that A. J. Terwen's plan for rebuilding the Mint will be followed, so that a future renovation will restore the building to the situation of about 1850, as represented in his design. Dordrecht will then have a monument, worthy of the former glory of the Mint of Holland.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Prof. Dr. W. Ph.

Coolbaas, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H. Lunsingh Scheur-

leer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Mr. C. A. van Swigchem, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopij aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Oudheidkundige Bond, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Voor de Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Mariënhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag; Afd. III Musea, Kazernestraat 3, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden.
Voor de Tentoonstellings-agenda, Korte Vijverberg 7, Den Haag.

Secretariaat van de K.N.O.B., Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag
Secretariaat van de Museumdag: Raamsteeg 2a, Leiden

*1

*2

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET
OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Laauwerszee. Tijdens baggerwerkzaamheden op de Robbenplaat tussen Oort en Robbengat is — volgens een mededeling van de heer G. J. Lub uit Bennekom — een Romeinse bronzen munt gevonden. Deze is in het Kon. Penningkabinet, Den Haag, gedetermineerd als een as of dupondius van keizer Gordianus III (238-244), die geslagen is in 240 (RIC 290 b, c).

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

OVERIJSEL

Kampen. In de Bovenkerk doet zich nu de gelegenheid voor het onderzoek in een proefput nabij de toren in het westelijk deel van de kerk voort te zetten.

G. D. van der Heide (Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders).

Noordoostpolder. Nabij Schokland is een stuurboord van een overnaads gebouwd geheel beweerd schip gevonden, dat waarschijnlijk mag worden beschouwd als daterend vóór de 17de eeuw. Het zeer interessante fragment, dat voldoende gegevens vertoont om verdere reconstructies mogelijk te maken, is in onderzoek en wordt geheel getekend.

G. D. van der Heide (Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders).

GELDERLAND

Druten. Volgens een mededeling van drs. W. H. Th. Knippenberg, St. Michielsgestel, is enige jaren geleden ten zuiden van Druten en ten westen van Afferden bij Scharenburg een Romeins potje gevonden, dat gevuld zou zijn geweest met „as”. Het betreft een gave geverniste beker met raadjesversiering van het type Hees 5, techniek b (midden II-III). De vindplaats is gelegen op ongeveer 200 m ten zuiden van de Koningstraat op de Gelenberg (vgl. P. J. R. Moderman in: *Oudheidk. Meded. Leiden*, N.R. 32, 1951, blz. 54, 38).

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Groesbeek. Volgens een mededeling van de burgemeester, jhr. R. M. J. F. L. van Grotenhuis, werd einde november 1962 bij het uitgraven van een kabel in het voormalige Ambonnezenkamp „De Hoge Horst”, op 50-70 cm onder het maaiveld, in zandgrond, een pot gevonden, die gevuld was met gecremeerde beenderen. Het betreft een Romeinse bruingrijze, ruwwandige kookpot met dekselgeul (h. 19.3 cm), welke vermoedelijk uit de 3de eeuw na Chr. dateert; het is een overgangsvorm tussen de typen Niederbieber 59 en Alzei 27.

De vindplaats is gelegen op ca. 70 m ten zuiden van de spoorlijn Nijmegen-Kleve. In de

onmiddellijke nabijheid, aan de noordzijde van deze spoorlijn, ligt een terrein dat „Het Vilje” heet (in de litteratuur ook vermeld als „Het Vildje” of „Het Veldje”). Daar moet zich een Romeins grafveld hebben bevonden. Romeinse voorwerpen van aardewerk, die daaruit afkomstig zijn, worden bewaard in het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen (meded. mej. M. H. P. den Boesterd; oud bezit van de gemeente Nijmegen — zie o.a. J. H. Holwerda in *Oudb. Meded. Leiden*, N. R. 24, 1944, suppl., blz. 31 e.v., de nrs. 32, 86 en 160: fijn Holdeurns aardewerk zonder reliëfversiering — en aanwinsten Mus. Kam in 1933 en 1956), het Centraal Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch (??; vgl. C. R. Hermans, *Noordbrabants oudheden*, 1865, blz. 15 e.v.) en in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (*Verlag* 1933, blz. 6).

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

ZUID-HOLLAND

's-Gravenkage. Door de heer H. E. Peeters, Den Burg, Texel, is in 1954 tijdens egalisatiewerkzaamheden op het terrein Ockenburgh bij Loosduinen, waar dr. J. H. Holwerda in de jaren 1930-1936 opgravingen heeft verricht (*Oudb. Meded. Leiden*, N. R. 19, 1938, blz. 11 e.v.; zie ook G. van Hoorn in: *Westerbeem* 5, 1956, blz. 111 e.v.), een fragment van een Romeinse dakpan (imbrex) gevonden, dat voorzien is van het stempel CGPF (vloot van Germania; na 96).

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Leiden-Roomburg. Op 22 december 1962 is de opgraving in de Meerburger polder voorlopig beëindigd. In het laatste stadium van het onderzoek zijn ook laat-Merovingische scherven aan het licht gekomen (7de—begin 8ste eeuw). Deze zijn tezamen met fragmenten van al of niet op de draaischijf gevormd kogelpotaardewerk, Badorfer ceramiek en reliëfbandamforen (8ste-10de eeuw) gevonden in een donkere laag, waarin zich ook de gedeeltelijk weggerotte paalkoppen bevinden van de beschoeiing die in de Middeleeuwen is aangebracht in de bedding (noordzijde) van het toen gedeeltelijk

dichtgeslibde kanaal van Corbulo (zie het vorige nummer van het Nieuws-Bulletin, kol. *195). Het geheel is afgedekt door een pakket opgeslibde grond. Het ligt in de bedoeling het onderzoek in het voorjaar van 1963 voort te zetten en te voltooien.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

NOORD-BRABANT

Sint-Michiëlsgestel. De in *Nieuws-Bulletin*, 15 nov. 1962, *175, vermelde sterk gecorrodeerde bronzen munt is in het Kon. Peningkabinet, Den Haag, gereinigd en gedetermineerd als een as uit de Flavische tijd, wellicht van Domitianus (81-96).

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

LIMBURG

Meerlo. Tijdens militaire oefeningen is medio december bij het graven van een afvalkuil een gladwandige onversierde urn te voorschijn gekomen. Deze bevatte gecalcineerde beenderresten en kan gedateerd worden in de vroege IJzertijd. De urn is gevonden op 90 cm onder het maaiveld op een plaats, gelegen in de beboste stuifduinen die bekend staan onder de naam „Hoge Bos”. Een humeuze strook van 70 cm breed kan mogelijk gehouden worden voor het restant van een grafheuveloppervlak.

R. S. Hulst (*Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, Amersfoort).

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. De voortgezette opgravingen in het rivierduintje in sectie H heeft, behalve verdere vuursteentjes, nog vrij grote, meest onversierde, zeer grof gemagerde aardewerkscherven aan het licht gebracht, die vooral op de noordwestelijke helling van het rivierduin zijn gevonden.

Het bijzonder interessante achtergedeelte van een stuurboord van een groot, zwaar gebouwd schip uit sectie K, waarvan de bovenkant geheel intact is, is naar de werkplaats te Ketelhaven ter conservering overgebracht.

G. D. van der Heide (*Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders*).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERZICHT VAN IN 1962 GEREEDGEKOMEN RESTAURATIES

- Alkmaar.* Schoutenstraat 17
Almelo. Korenmolen De Hoop.
Amsterdam, Amstel 212a.
 — Begijnhof 43, 48 (Engelse kerk).
 — Blauwburgwal 3, 5.
 — Brouwersgracht 191, 204-212.
 — Buiten Wieringenstraat 8.
 — Dam 11.
 — Eerste Lindendwarsstraat 24.
 — Geldersekade 92, 94, 110.
 — Haarlemmerstraat 66.
 — Herengracht 361, 366, 368, 598, 600.
 — Heiligeweg 42.
 — Kalverstraat 156.
 — Keizersgracht 95a, 135, 322, 661, 739.
 — Kerkstraat 72-74.
 — Leidsegracht 11, 61.
 — Leidseplein 12, 14.
 — Leidsestraat 8, 10, 92.
 — Lindengracht 149/163 (hofje).
 — Lindenstraat 48.
 — Lijnbaansgracht 247.
 — Nieuwe Herengracht 181.
 — Nieuwe Keizersgracht 90.
 — Nieuwe Leliestraat 98.
 — Nieuwmarkt 40.
 — N.Z. Voorburgwal 12.
 — O.Z. Achterburgwal 93.
 — O.Z. Voorburgwal 19, 45, 49, 55, 80, 113.
 — Oude Nieuwstraat 6.
 — Prinsengracht 94, 145, 991, 993, 997, 1001, 1009.
 — Prins Hendrikkade 155.
 — Reguliersbreestraat 38.
 — Reguliersgracht 80.
 — Rokin 121.
 — Singel 118.
 — Spuistraat 90.
 — Thorbeckeplein 18.
 — Vijzelstraat 37.
 — Warmoesstraat 96.
 — Zandhoek 5.
 — Zeedijk 99, 104.
Assen. Ontvangershuis.
Baarn. Kabinetorgel van J. W. Vermeulen.
Barendrecht. Herv. kerk.
Batenburg. Kruisstraat 15.
Bellingwolde. Windkorenmolen.
Bergen op Zoom. Hekken voor toren Herv. kerk.
Blerick. Helling 5.
Bleskensgraaf. Windkorenmolen De Vriendschap.
Breda. St. Antoniuskerk.
 — Catharinastraat 9.
Brielle. Langestraat 13.
Bronkhorst. Herv. kerk.
Deil (Gld.). Windkorenmolen.
Delft. Waalse kerk.
 — Oude Delft 123.
Dordrecht. Grote Kerksbuurt 34.
 — Hoge Nieuwstraat 55.
 — Maartensgat 21.
 — Vest 125.
 — Voorstraat 84.
Druten. Hogestraat 11.
Ede. Walderveense korenmolen.
Enkhuizen. Breedstraat 121.
 — Westerstraat 125.
Etten (N. Br.). Bisschopsmolen.
Eys (L.). Orgel R. K. kerk.
Gassel (N. Br.). Windkorenmolen Bergzicht.
Giessenburg. Toren Herv. kerk.
Goedereede. Markt 11.
Gorinchem. Havendijk 72.
 — Tolsteeg 3.
Gouda. Vrouwentoren.
's-Gravenhage. Toren St. Jorisdoelen.
's-Gravenpolder. Herv. kerk met toren.
Haastrecht. Toren Herv. kerk.
Halsteren. St. Martinuskerk.
Hattem. Het Spijker.
Heenvliet. Markt 19.
Hellendoorn. Herv. kerk.
Hulst. Markt 2.
Kollum (Fr.). Toren Herv. kerk.
Leiden. Houtzaagmolen d'Heesterboom.
Lith. Windkorenmolen.
Maassluis. Toren Herv. kerk.
 — Boonersluis.
Maastricht. Het Bat 18-18a.
 — Graanmarkt 1.
 — Morenstraat 1.
 — Oude Vismarkt 5.
 — Stokstraat 11, 37.
Meerssen. Raar 47.

Meliskerke. Orgel Herv. kerk.
St. Michielsgestel. Toren Nieuw Herlaar.
Moergestel. Standerdmolen.
Molenaarsgraaf. Herv. kerk.
Monnikendam. Kerkstraat 32.
 — Noordeinde 10.
Mijnsbererland. Herv. kerk.
Neerloon. R.K. kerk en toren.
Nieuw Scheemda. Herv. kerk.
Noordbroek. Windkorenmolens.
Noordwijk-Binnen. Toren Herv. kerk.
Nuth. Huis Neerhoven.
Nijmegen. Ottengas 29-31.
Oosterlittens (Fr.). Poldermolen van R. Oostra.
Ottoland. Herv. kerk.
Oudewater. Donkere Gaard 4.
Renesse. Kasteel Moermont.
Rockanje. Korenmolen De Hoop.
Rolduc. Toren kerk Klein Seminarie.
Roosendaal. R.K. kerk Johannes de Doper.
Rotterdam. Laurenskerk (koor).
 — Korenmolen aan de Kromme Zandweg.

Sambeek. Toren bij de R.K. kerk.
Schiedam. Zakkendragershuisje.
Sloten (Fr.). Windkorenmolens.
Tbolen. Windkorenmolens De Hoop.
Utrecht. Lichte Gaard 2.
Veenendaal. Herv. kerk.
Veere. Oudestraat A 202.
Venlo. Pui raadhuis.
 — Vleesstraat 7-9.
Vlissingen. Toren Herv. kerk.
Voorhout. Herv. kerk.
Waarder. Toren Herv. kerk.
Weert. Korenmolen Wilhelmus Hubertus.
Wons (Fr.). Herv. kerk.
Wylre. Watermolen.
Zierikzee. St. Anthonishofje (Manhuisstraat 7).
 — Korenmolen De Hoop.
Zoeterwoude. Poldermolen Zelden van Passe.
Zuilichem. Windkorenmolens De Hoop.
Zutphen. Laarstraat 48.

IN 1962 AANGEVANGEN RESTAURATIES

Aarlanderveen. Korenmolen De Morgenster.
Aduard. Molen Fransumerpolder.
Aerdt. Huis Aerdt.
Alkmaar. St. Laurenskerk (vensters).
 — Nieuwe- of St. Sebastiaansdoelen.
 — Oudegracht 128.
Almkerk (N. Br.). Molen polder Zandwijk en Uppel.
Amerongen. Gasthuisstraat 14-18.
Amersfoort. v.m. Boterbeurs.
 — Kapel van Isselt (Isseltseweg 155).
 — Havik 26.
Amsterdam. Begijnhof 5-6.
 — Brouwersgracht 92.
 — Herengracht 91.
 — Keizersgracht 677.
 — Kerkstraat 182.
 — Korte Prinsengracht 5-9.
 — Kromme Waal 13, 22.
 — Lijnbaansgracht 6-7.
 — Nieuwe Herengracht 111-113.
 — Prinsengracht 89-113 (hofje De Star).
 — Rokin 91.
Beemster. Middenweg 178 (huis Betje Wolff).
Beets (N.H.) Herv. kerk met toren.
Borger. Boerderij Hoofdstraat 3.
Borssele (Zl.). Windkorenmolens.
Brielle. Kaaistraat 21.
Bronkhorst. Bovenstraat 1.

Bruchem. Herv. kerk.
Delden. Markt 1.
Delft. Oostpoort.
 — Oude Delft 197, 201, 205.
Deurne. St. Willibrorduskerk.
Deventer. Bergkerkplein 1, 2.
 — Brink 69.
 — Graven 20.
 — Kerksteeg 12.
 — Kosterwoning Lebuïnuskerk.
 — Papestraat 26.
 — Menstraat 30, 39.
Doesburg. Meipoortstraat 59.
Dordrecht. Lutherse kerk.
 — Groenmarkt 36.
 — Grote Spuistraat 30.
 — Korte Engelenburgerkade 2-4.
 — Voorstraat 331.
 — Wolwevershaven 30.
 — Wijnstraat 183.
Pinkum (Fr.). Herv. kerk.
Gemert. Kasteel.
Gendt (Gld.). Herv. kerk.
Gouda. Catharinagasthuis.
Goudswaard. Korenmolen Windlust.
's-Gravenhage. Oude Hof aan het Noordeinde.
 — Lange Voorhout 15 (Pulchri Studio).
 — Kneuterdijk 6.
Groningen. Martinikerk.

Harlingen. Grote Kerkstraat 3.
Havelte. Boerderij Overcinge.
 — Boerderij Dorpsstraat 12.
Heenvliet. Ambachtshuis.
 — Oude raadhuis.
 — Markt 9.
Hei- en Boeicop (Z.H.). Molen polder Neder-
 heicop.
Helvoirt. Hoeve De Putakker.
's-Hertogenbosch. Korte Putstraat 9-11.
Hogebeintum (Fr.). Herv. kerk.
Hoogwoud. Raadhuis.
Houthem-St. Gerlach. R.K. kerk.
Hylaard (Fr.). Toren Herv. kerk.
Kessel (L.). Standerdmolen.
Kollum (Fr.). Herv. kerk.
Leerdam. Orgel Herv. kerk.
Leiderdorp. Molen polder Achthoven.
Lienden. Korenmolen De Zwaan.
Maarssen (U.). Molen waterschap Westbroek.
Maastricht. St. Servaaskerk.
 — Grote Looierstraat 10.
 — Smedenstraat (oneven zijde).
Markelo. Kasteel Weldam.
Middelburg. Ev. Lutherse kerk.
 — Bogardstraat 2.
Mill. Kasteel Aldendriel.
Moerdijk. Herv. kerk (kap.).
Monnikendam. Fluwelenburgwal 13.
 — Weezenland 7.
Nigtevecht. Herv. kerk.
Norg. Windkorenmolen van Nijhof.
Nuth. Poort boerderij kasteel Reymersbeek.
St. Oedenrode. Huis Dommelrode.
Olst. Boerderij de Roze.
Oosterhesselen. Toren Herv. kerk.
Oostvoorne. Herv. kerk (vensters).

Oud-Ade. Molen Vrouw Vennepolder.
Oudenbosch. Basiliek.
Oudeschild, (*Texel*). De Ruyterstraat 46.
Oud-Valkenburg. Kasteel en hoeve Genhoes.
Oudewater. Markt 4.
 — Noorderkerkstraat 20-22.
Pingjum (Fr.). Toren Herv. kerk.
Roermond. Munsterkerk: transept en koepel.
Rijnsburg. Toren Herv. kerk.
Santpoort. Korenmolen De Santhaes.
Scherpenzeel. Het Hoge Huis.
Schiedam. Korenmolen De Noord.
Schimmert. Huis De Bokhof.
Schinnen. Hoeve St. Jans-Geleen.
Sneek. Kleinzand 18.
Someren. Orgel St. Lambertuskerk.
Swalmen. Hoeve Zuiderwijk Spick.
Tubbergen. Havezathe De Eeshof.
Utrecht. Oudegracht 114 (Drakenburg).
Velp (N. Br.). R.K. kerk.
Velsen. Torenstraat 4.
Vollenhove. Huis Oldruitenborgh (raadhuis).
Warmond. Huis te Warmond.
Warnsveld. Huis 't Velde.
Watergang (N.H.). Herv. kerk met toren.
Westmaas. Korenmolen Windlust.
Workum. Dwarsnoard 75.
Woudrichem. Molenstraat 6-8.
Zaandam. Herfouw Paltrokmolen De Gekroonde
 Poelenburg.
't Zandt (Gr.). Herv. kerk.
Zeddam. Torenmolen.
Zeist. Slot Zeist.
Zierikzee. Oude Haven 18.
Zutphen. Muur Martinetsingel.
 — Zaadmarkt 88.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEDE MUSEUMDAG IN 1962, OP VRIJDAG 23 NOVEMBER IN HET STEDELIJK MUSEUM HET PRINSENHOF TE DELFT

Nadat de Voorzitter de aanwezigen welkom had geheten, in het bijzonder ons erelid MR. F. P. TH. ROHLING, hoofd van de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming, MR. R. HOTKE, Directeur van de Rijksdienst voor Monumentenzorg, DR. MR. F. J. DUPARC, hoofd van het bureau Musea en Archieven van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en de

gastheer van deze dag, DR. D. H. G. BOLTEN, herdacht de vergadering het overleden medelid MR. J. W. FREDERIKS. In het kader van het onderwerp „Ruil en Vervreemding van Museumbezit” kreeg vervolgens MR. L. F. J. WIJSENBEK het woord.

Hij ving aan met te constateren, dat er door de historische ontwikkeling van vele musea een

belangrijk verschil bestaat tussen de verzamelingen en dat wat wij zouden wensen te bezitten om de taak van het museum ten uitvoer te brengen. Vele musea zijn uit particuliere collecties ontstaan, die veelal voor het publiek werden opgesteld, al of niet met passende explicaties. In het begin hadden deze collecties vooral een historische oriëntatie, en was er een streven van de verzamelaars naar volledigheid in een bepaald opzicht. Eerst veel later ging men ertoe over te trachten een beeld van de historie op te roepen; dit idee is pas in 1923 in de museumcommissie levend geworden. Men zag de didactiek als belangrijkste richtlijn doch ook de esthetische kant werd meer naar voren gebracht. Uitgaande van de stelling in het rapport, die voor elk museum een eigen taak aangeeft, zoekt men naar de mogelijkheden die er zijn in de aanwezige collecties.

Oorspronkelijk hadden de musea in het algemeen alles geaccepteerd, vaak ook gehele collecties waar slechts enkele belangrijke stukken voor de doelstelling van het museum in zaten. Hierdoor ontstonden grote depots van voor het museum niet-belangrijke stukken.

Men kan zich afvragen of een museum niet in de eerste plaats esthetische bevrediging moet geven, zonder vooropgezet didactisch programma. Wanneer men zich echter bepaalt tot het tonen van uitsluitend esthetisch belangrijke stukken, dan krijgt het museum vaak geen „gezicht”. Uitgaande van de stelling, dat een museum een eigen gezicht moet hebben, zijn er in elk museum stukken te vinden, die wel goed zijn, doch in het kader van dit museum niet passen. Dit nu leidt tot vervreemding.

Drs. Pelinck heeft enige jaren geleden voorgesteld deze overcomplete stukken in een „pool” in te brengen, en volgens een clearingstelsel opnieuw aan andere musea uit te geven. Ook I.C.O.M. heeft zoiets geprobeerd. Helaas is het niet verwezenlijkt.

Formeel is er voor een museumbeheerder geen mogelijkheid iets te vervreemden zonder goedkeuring van hogere instanties, hetzij bestuur, curatorium of voorzoverre het gemeentelijke instellingen betreft de Gemeenteraad. Deze raad is merendeels ondeskundig, het hangt van de overredingskracht van de aanbrenner af of het gelukt toestemming tot vervreemding te krijgen. In het algemeen zal het nodig zijn een museumcommissie te vormen, om onberaden besluiten te voorkomen.

Toch zijn dit slechts formele zekerheden, want er blijft veel van de beheerder afhangen. Men kan moeilijk aannemen dat diens visie voor de eeuwige-

heid zal gelden; men zou dus kunnen voorstellen alles wat door de huidige directeur uit de tentoonstelling is geweerd in depot te houden, omdat na een aantal jaren juist deze voorwerpen weer van belang kunnen zijn. Ondanks dat zal men blijven verzamelen en aankopen in de vastgestelde lijn, waardoor er na bijvoorbeeld 50 jaar weer andere stukken in het depot zullen verdwijnen.

Juist in de moderne kunst is dit een vraagstuk, doch er is ook een mogelijkheid dat men „raak schiet”, zoals bijvoorbeeld Tschudi in München, soms echter is de visie onjuist geweest. Dit geldt echter ook voor oude kunst, waarvoor bepaalde voorkeuren wisselen.

Men moet de moed hebben te kiezen voor een bepaalde doelstelling, en als tegenhanger van een aankoopbeleid is een vervreemdingsbeleid daarbij nodig. Het plezierige aspect daarbij is, dat er geld door in de kas vloeit, dat voor iets anders kan worden gebruikt.

Er zijn verschillende mogelijkheden voor de bestemming der afgestote stukken. Als ze in een museum komen blijven zij openbaar bezit, maar ook particuliere verzamelaars zijn soms gelukkig iets te kunnen verwerven wat in hun verzameling past.

Dat hierbij soms Nederlandse kunst in het buitenland komt is slechts toe te juichen. Het is bijvoorbeeld te betreuren dat het werk van Munch veel te veel is geconcentreerd in Noorwegen, en elders alleen als een plaatje in een handboek bekend is.

In verband met de tijd wordt besloten het huishoudelijke deel van deze museumdag voor de lunchpauze af te doen.

Na enige discussie wordt besloten tot roeyment van de heer J. G. Schulting. In de discussie werd door het bestuur naar voren gebracht, dat De Museumdag een vereniging van personen is*. Wanneer een instelling de contributie voor haar ambtenaren wil voldoen wordt dit wel geaccepteerd, hoewel dit in principe onjuist moet worden geacht, omdat men aldus vaak aan het (duurdere) instellings-lidmaatschap tracht te ontkomen. De vereniging kan echter niet gedogen dat een geschil over de betaling tussen personen en instelling gedurende enige jaren over het hoofd der vereniging wordt uitgevochten. Het lid blijft persoonlijk verantwoordelijk.

De Voorzitter doet voorts mededeling van de

* Zie verenigingsboekje blz. 7 reg. 12.

verhoging van de contributie van de I.C.O.M. en van de groep van overheidsambtenaren.

Deze laatstgenoemde contributie zal in de komende jaren nog verder moeten stijgen. De Voorzitter doet hierover enige voorlopige mededelingen en vraagt machtiging voor onze vertegenwoordiger om ter zake in de verenigingsraad zijn medewerking te verlenen. Dit wordt aangenomen met 1 stem tegen.

Na de lunch is de inleiding van Mej. DR. M. E. HOUTZAGER aan de orde.

Uit het betoog van onze geachte collega, die de mogelijkheid en de eventuele wenselijkheid besprak bepaalde voorwerpen of kunstwerken onder bepaalde omstandigheden uit onze musea te vervreemden, kunnen wij afleiden dat het gestelde probleem vrij complex is. En ik moet er echter aan toe voegen: het is ingewikkelder.

Toen de heer Blöte mij vroeg voor deze Museumdag te spreken, ging hij uit van de veronderstelling dat mijn inzichten ter zake belangrijk genoeg van die van de heer Wijsenbeek zouden afwijken. Ik geloof inderdaad dat dit het geval is.

Gevoelsoverwegingen, als het genot van iets te bezitten, kunnen hierbij uiteraard geen rol spelen. Ook een verzamelaar, een bezitter dus, zal er nu en dan toe overgaan een bepaald stuk uit zijn collectie te laten wij zeggen, verkopen, om daardoor in het bezit te komen van een stuk dat hij mooier vindt. Maar wij moeten, zoals mijn opponent ook reeds opmerkte, het verschil in het oog houden tussen een verzamelaar en iemand die aan het hoofd staat van een museum: een verzamelaar is slechts tegenover zichzelf verantwoordelijk, hij kan vrij zijn zin doen, een museumdirecteur is verantwoording verschuldigd, niet alleen aan een ministerie of aan een Gemeentebestuur, maar aan het publiek, aan de vakgeleerden en tegenover de stukken zelf en hun eventuele schenkers.

De opvatting van vroegere eeuwen, die een museum met alle mogelijke rariteiten samen met de echte kunstwerken volpropte, zoals wij vanochtend reeds mochten vernemen, heeft afgedaan.

In dit verband maakte mijn opponent vanmorgen een opmerking over vele Amerikaanse musea waar zoveel „onbelangrijke” dingen zouden staan opgesteld. Dit is misschien zo in de ogen van een Europeaan, maar voor de bewoners van dit zo jonge land, kan een kopje van 1860 de betekenis hebben van een antiquiteit. Alles is ook op dit gebied zeer betrekkelijk.

Voor de oude opvatting is in de plaats ge-

treden: 1 een aangepaste opstelling die de esthetieke verlangens van het publiek bevredigt, 2 een wetenschappelijk apparaat dat een bestudering der kunstwerken mogelijk maakt, 3 de zorg voor het beschermen en bewaren van het eigen kunstpatrimonium, 4 een doeltreffende conservatie, en 5 het geven van een eigen karakter aan het museum door het opstellen en uitvoeren van een welomschreven verzamelprogramma.

Het eerste en derde punt zijn door mijn opponent reeds aangeraakt. En behalve het eerste punt, de esthetiek betreffend, zijn het juist al deze facetten van het museumbestel die zich in het algemeen tegen het vervreemden van bepaalde museumstukken zullen verzetten.

Wanneer wij een museum beschouwen in zijn functie van wetenschappelijk apparaat, dan zien wij deze instelling in dienst van de kunstgeschiedenis, van de kunsthistorici en van al wie bij de mogelijkheid tot gemakkelijke bestudering der voorwerpen belang hebben. In dit verband zou ik willen wijzen op het grote belang van een studieverzameling. Deze vooral zal dan stukken van mindere kwaliteit, hetzij van een bepaalde meester, hetzij uit een bepaalde periode, bevatten, die juist als eerste in aanmerking zouden komen om plaats te maken en geofferd te worden voor het aanschaffen van zgn. topstukken, of om het depot te ontlasten. De verwijdering van dergelijke stukken uit de collectie zou een moreel verlies betekenen, want waar we toch trachten de in het verzamelprogramma opgenomen meester of periode zo volledig mogelijk te kunnen representeren, zouden wij niet meer in staat zijn aan te tonen, door het gebrek aan vergelijkingsmogelijkheden, dat zelfs een beroemd meester niet steeds even knappe stukken heeft gemaakt, dat in een bepaalde periode niet uitsluitend topstukken werden gecreëerd, kortom dat een cultuur of een cultuurperiode niet alleen uit hoogtepunten bestaat.

Hier staan we dan juist op het terrein van de educatie, de zorg om het publiek niet alleen te leren zien maar ook wat meer bij te brengen. Als het Centraal Museum van Abraham Bloemaert alleen topstukken als de „Doop van de Moor”, de „Aanbidding der Koningen” en de „Vlucht naar Egypte” zou exposeren, zouden wij én het publiek verkeerd voorlichten, én de meester onrecht aandoen, omdat toch ook andere genres, het Caravaggistische en het mythologische, hoewel met stukken van wat mindere kwaliteit vertegenwoordigd, een wezenlijk deel uitmaken van het oeuvre van deze meester.

Door het verdonkeremanen van stukken van

mindere kwaliteit geven wij het publiek zelfs een vertekend beeld en een vals inzicht. Daarom hebben wij tweederangswerken nodig, moeten wij deze zelfs — in bescheiden mate — aan het publiek tonen, omwille van de waarheid, hetgeen evenwel nog niet betekent dat we alle tweederangswerken moeten behouden. Naar gelang de belangstelling en de graad van ontwikkeling zal het publiek, niet te vereenzelvigen met de kunsthistorici, verschillende eisen stellen: de ene zal alleen mooie schilderijen willen zien, de andere zal meer van bepaalde kunstenaars of van een bepaalde periode willen weten én zien. Bijvoorbeeld. Wie de Utrechtse schilderschool van de 16de en de 17de eeuw wil leren kennen of bewonderen, die gaat, naar wij hopen, naar het Centraal Museum te Utrecht. Hij verwacht dus redelijkerwijze een vertegenwoordiging van die school te vinden met alle meesters en in al haar aspecten. Het is, dat weet iedereen, nu eenmaal onmogelijk een school of een periode alleen in topstukken te representeren. Wij behoeven daarom de stukken van mindere kwaliteit niet onder de directe aandacht van het publiek te brengen, maar voor de geïnteresseerde bezoeker moeten zij er zijn, bijvoorbeeld in een stijkamer waar zij als decoratie dienen doch in het geheel van de kamer goed tot hun recht komen, in een doorgang of in een trappenhuis, of in een studieverzameling die toegankelijk is, of in openbare gebouwen, tot de aankleding waarvan toch zeker de musea, die door de overheid gefinancierd worden, bijdragen.

In dit laatste geval worden de stukken dus buiten het museum getoond, zodat velen, die misschien museumvrees hebben, op deze wijze met deze stukken in aanraking komen, en er misschien toe komen eens een museum of een tentoonstelling te bezoeken.

Hypothetisch zou het wel mogelijk zijn, vooropgesteld dat de financiële middelen ter beschikking staan, een museum van louter topstukken op te richten, waarin de werken vanaf het begin zodanig geselecteerd worden dat nooit een z.g. tweederangswerk zijn intrede doet. Daaruit volgt dat het probleem van vervreemding van tweederangswerken zich hier niet zou stellen.

Alleen, waar deze collectie zou samengesteld worden op de zeer subjectieve grondslag van smaak — wat is topstuk? — en van in-trek-zijn — wat is mode? — blijft toch de vraag of ook de opeenvolgende directeuren niet zouden geneigd zijn bepaalde stukken door in hun ogen betere te vervangen.

Anderzijds is het voor wie een studie over

een of ander onderwerp maakt — en dan denk ik nu vooral aan de kunsthistorici — gemakkelijk in de musea niet alleen de topstukken aan te treffen en dan op jacht te moeten gaan, zoekend naar de werken van mindere kwaliteit, die ooit eens werden vervreemd, terecht zijn gekomen, als ze dan überhaupt nog bestaan of te achterhalen zijn.

Hier staan wij al meteen bij ons derde punt, het bewaren. Wat gebeurt er met de stukken die vervreemd worden? Verschillende wegen staan open, maar bij iedere daarvan moeten wij ons toch, in ons geweten van kunsthistoricus, de vraag stellen: ben ik er zeker van dat een bepaald werk, dat voor de Nederlandse kunstbezit van belang kan zijn, door mijn actie voor ons kunstpatrimonium niet verloren gaat?

Als museummensen hebben wij de taak en de verantwoordelijkheid dat het kunstbezit van ons land — en dit geldt mutatis mutandis voor elk museum van welke aard ook — niet verarmt, zeker niet door ons eigen toedoen, hetgeen niet wil zeggen, dat wij het buitenland niets gunnen.

Enige jaren geleden, en nu vertel ik weer uit mijn eigen ervaring, hebben wij voor Utrecht de „Madonna met de wilde rozen” van Jan van Scorel kunnen aankopen. Niemand twijfelde er aan dat dit werkelijk een topstuk was. Om echter de ontbrekende financiële middelen aan te zuiveren, zijn wij gedwongen geweest een heel aardig schilderij van Thomas de Keyser te verkopen, dat ik graag voor het Centraal Museum had willen behouden. Prompt is dit schilderij door de handelaar naar Amerika verkocht.

Waarom zijn wij zo blij met de Vereeniging Rembrandt, aan wie wij toch allemaal wel wat te danken hebben? Deze Vereeniging spant zich op de eerste plaats in voor het verwerven van stukken, die voor het Nederlands kunstbezit van belang zijn. Kunnen wij ons dan permitteren stukken van soortgelijk belang, die ons museum reeds jaren, misschien door toeval, bezit, te gaan verkopen?

Bovendien wie zegt ons, zoals mijn geachte opponent ook reeds zei, dat ons oordeel als het juiste kan beschouwd worden, en dat men in de toekomst onze mening waaruit onze activiteiten voortvloeien, over bepaalde schilderijen en perioden zal delen?

Onze verdere taak is te zorgen dat de kunstwerken en voorwerpen, of hun waarde groter of kleiner is, zo lang mogelijk voor het nageslacht bewaard blijven. Dit is misschien wat theatraal uitgedrukt, maar het is toch zo. Waarom worden

anders dure restauratie-ateliers opgericht? Topstukken krijgen de voorrang, zeker, maar ook stukken van mindere kwaliteit worden behandeld. Mogen wij er dan toe bijdragen dat een bepaald stuk, doordat wij het verkopen, terwijl wij niet weten waar het uiteindelijk terecht komt, wellicht door gebrek aan aandacht en verzorging, zijn ondergang tegemoet gaat?

Het woord verkopen brengt ons bij een volgend argument dat tegen het vervreemden pleit, namelijk de financiële kant van de zaak.

Laten wij het maar ronduit zeggen: als wij een stuk verkopen, komt het in de regel in de kunsthandel. Wat krijgen wij er in dat geval voor? Een lage prijs. En de handelaar? Doorgaans een veel hogere prijs. Of hij wacht tot een gunstige gelegenheid komt om een hogere prijs te krijgen, terwijl een museumdirecteur, die tot de verkoop overgaat, dit doorgaans doet onder bepaalde dringende omstandigheden, onder een financiële druk van het ogenblik, en dus al blij mag zijn de stukken „aan de man te kunnen brengen”. Dit maakt het zenden naar een buitenlandse veiling, ik denk aan Sotheby's of Christie's waar kunstwerken goede prijzen maken, veelal onmogelijk.

De zaak zou anders liggen als de museumdirecteur van te voren een „plan de campagne” opmaakt, de markt nauwkeurig volgt, eventueel speculeert, maar dan is hij in feite al kunsthandelaar. Dan nog zullen de tussenpersonen met de eigenlijke winst gaan lopen. En wat als de voorraad uitgeput is? Wat zouden wij op dit ogenblik verkopen? Natuurlijk de stukken waarvan wij, naar beste weten, menen dat zij voor het museum van minder belang zijn. Iemand zou kunnen menen dat de Haagse School — ik geef nu maar een voorbeeld — minder aantrekkelijk is. Hij zou dus een schilderij, uit deze school, dus op een moment dat ook de markt daar slecht voor is, verkopen voor weinig geld, wat weinig zoden aan de dijk zet. Als wij werkelijk iets verkopen met de bedoeling „geld te maken”, zouden wij stukken moeten verkopen die thans hoog goteerd staan, maar juist die stukken kunnen wij niet verkopen omdat ze op het ogenblik in de musea in de mode zijn. Persoonlijk zou ik het nu het moment vinden om de Karel Appels — ik neem hier pars pro toto — te verkopen en de romantici te behouden. Het is en blijft een zuivere beursspeculatie.

Bovendien zal het altijd zo uitkomen dat wij, als wij wat van de hand hebben gedaan, bmerken dat wij het stuk in een of andere nieuwe opstelling toch goed hadden kunnen gebruiken.

Het Centraal Museum zou best wat losse meubeltjes en garnituren uit de 19de eeuw kunnen verkopen, zonder de meubelcollectie in belang te doen afnemen. Wij doen dit niet, o.m. omdat ze, als wij ooit een uitbreiding krijgen, ter illustratie en verlevendiging van de kostuumafdeling goed hun dienst zullen kunnen doen.

Als zij er dan op dat ogenblik niet meer zijn, kunnen wij proberen nieuwe aan te schaffen, maar voor welke prijs? En zijn zij dan te krijgen? Het zou volgens mij getuigen van een slecht beleid stukken te vervreemden waarvan men objectief kan veronderstellen dat ze ooit eens nodig zullen zijn of hun dienst bewijzen.

Wanneer men echter, na de zaak grondig te hebben bekeken, ervan overtuigd is dat een bepaald stuk voor de museumcollectie in haar geheel n o o i t enig belang zal bezitten, dan staan wij voor een geval waarin vervreemding, wèl verantwoord kan zijn. Of eveneens wanneer een zeker kunstenaar in de collectie zeer goed vertegenwoordigd is met een reeks werken van mindere kwaliteit, waarbij doublures voorkomen. Of ook als van één meester een paar werken aanwezig zijn, die als doublures kunnen beschouwd worden, en waarvan het ene gesigneerd, het andere slechts toegeschreven is. In dergelijke gevallen zou een eventuele vervreemding hoogstwaarschijnlijk geen kwalitatieve vermindering van het museumbezit betekenen, en dus verantwoord kunnen worden, ook in het kader van het verzamelprogramma.

Want voor zijn collecties, en hier zijn we aan ons laatste punt, dient elk museum en inderdaad is dit van het grootste belang, een verzamelprogramma op te stellen en zo goed mogelijk hieraan de hand te houden.

Een verzamelprogramma betekent dat oordeelkundig en gefundeerd wordt vastgesteld welk onderwerp of welk terrein in de museumverzameling wordt behandeld, welke voorwerpen worden samengebracht of welke periode geïllustreerd. Het is de grondslag voor het bepalen van het typische en eigen karakter van het museum. Dit impliceert een reeks beperkingen, die zich uiteten in de aard van de kunstwerken en voorwerpen die worden samengebracht. Hetgeen niet past in dit kader, moet niet in de collectie blijven of erin opgenomen worden. Indien men zijn museum het karakter van „topstukkenmuseum” zou willen geven, zouden deze beperkingen natuurlijk zeer drastisch te dienen worden doorgevoerd. Wij blijven thans bij het gangbare museumtype.

Een moeilijk punt is de kwestie van geschenken en legaten. Het kan voorkomen dat een

schenking waardevolle en minder waardevolle stukken bevat. Is het verantwoord de minder waardevolle stukken, vooropgesteld dat ze voor het museum werkelijk geen belang hebben, te verkopen? Zal het dan niet als nadeel meebrengen dat er van die schenkers of hun familieleden geen verdere uitbreiding van het museumbezit is te verwachten, afgezien nog van het weinig dankbare en „onelegante” gebaar? En hoe is de reactie van mensen die dan zeggen: „We geven wat aan dat museum, maar ze verkopen het gewoonweg!”.

Een grensgeval van verwijdering uit de collectie doet zich voor als bijv. Monumentenzorg bij de restauratie van een of ander historisch gebouw, gaarne bepaalde onderdelen, bouw- of sculptuurfragmenten, die mettertijd eigendom van het museum zijn geworden, terug op hun originele plaats wil aanbrengen. En, waar het al is duidelijk geworden dat in al deze voorbeelden een nauwkeurig wikkelen en wegen van de voor- en nadelen dient te gebeuren, zou ik, in het beste geval, voorstander zijn van afstoten in plaats van *vervreemden*. Want hier zou ik gaarne onderscheid maken tussen de begrippen *vervreemding* en *afstoting*. *Vervreemding* betekent dan dat het voorwerp elke rechtsband met het museum verliest en van eigenaar verandert door verkopen, ruilen of schenken, terwijl ik *afstoting* liever zou zien als een praktisch definitieve verwijdering uit de collectie echter zonder verandering van eigenaar, door zeer langdurig bruikleen.

Want het is zeer goed mogelijk een stuk, dat als ballast beschouwd wordt, uit de collectie te verwijderen en toch alle garanties te hebben dat zijn bestaan niet wordt bedreigd, dat het niet in de handel terecht komt, dat het openbaar bezit blijft.

De *vervreemding* door verkoop, ruil of schenking kan natuurlijk ook plaats vinden tussen twee museale of openbare instellingen, die voor behoud en conservatie verantwoording dienen af te leggen. In vele gevallen kan het afstoten als langdurige bruikleen de voorkeur genieten, onder voorwaarde dat voldoende garantie gegeven en regelmatige controle mogelijk gemaakt worden.

Het zoëven aangehaalde geval van restauratie door Monumentenzorg deed zich onlangs in Utrecht voor, toen Monumentenzorg een gevelsteen uit het bezit van het Centraal Museum terug in een huis aanbracht. Deze kwestie hebben wij opgelost door de steen, onder bepaalde schriftelijk vastgestelde condities, in langdurig bruikleen te geven. Ook de Rijksdienst voor verspreide Kunstvoorwerpen zou op het gebied van vraag

en aanbod naar langdurig bruikleen eventueel een bemiddelende rol kunnen spelen, waarbij talrijke musea baat zouden vinden, de ene door het winnen van een meestal zo onontbeerlijke depotruimte, de ander door aanvulling van hun collecties.

Want, waar wij met het verleden dienen af te rekenen, met de toekomst kunnen wij enigszins rekening houden. Een groter aankoopbudget is natuurlijk de oplossing waarmee „*vervreemding om den brode*”, dus om interessantere stukken te kunnen betalen, kan vermeden worden. Maar meer binnen de mogelijkheden ligt het opstellen en uitvoeren van een welomschreven verzamelprogramma, waardoor in het museumbezit in principe niet meer opgenomen wordt hetgeen niet in of bij de collectie past en wat later dan weer aanleiding tot het ontstaan van *vervreemdings-* of *afstotingsproblemen* zou geven. En dat hangt in de meeste gevallen af van het beleid, van het doorzicht en de handigheid van de museumdirecteur.

Kortom, dan ligt het aan ons.

Bij de discussies wijst DR. E. PELINCK erop, dat bijvoorbeeld de Beierse musea na de eerste wereldoorlog veel hebben afgestoten van hun profusie van verschillende scholen, zonder de expositie te schaden. Hij ziet als het „gezicht” van een museum — bijvoorbeeld het Haags Gemeentemuseum — het verzamelprogramma. Men moet daarvan echter niet afwijken dan na rijp beraad.

Soms is de kunsthandel voor een koop te winnen door een schilderij van mindere kwaliteit bij de koopsom te voegen. Vaak echter is dit onvoordelig.

De heer L. A. DE LANGE zegt, dat technische musea een sterk educatief element bezitten, en daardoor een speciale doelstelling en programma. Hij vraagt om een bemiddelende commissie, die moet beoordelen of bepaalde objecten niet beter in een ander museum op hun plaats zouden zijn om aldus eventuele ruiltransacties voor te bereiden. Hij vraagt tevens om nauwkeuriger omschrijving van de museumprogramma's. De voorzitter wijst op de historische ontwikkeling die de musea hebben doorgemaakt, waardoor de programma's vaak zijn beïnvloed, en op het feit dat museumbeheerders ook „*liefhebbers*” zijn.

DR. F. H. POTT zegt, dat voor *vervreemding* z. i. 3 motieven naast elkaar optreden; 1 het streven om de inhoud van het depot elders nuttig te doen zijn, 2 het afstoten van voorwerpen, die in het museum niet passen en 3 compenseren van een

gebrek aan fondsen door verkoop of door een ruiltransactie.

De heer L. J. BOL meent, dat het tot nu toe besprokene in hoofdzaak academisch was. Hij had gaarne een aantal gevallen uit de praktijk vernomen als voorbeelden waarin vervreemding gewettigd was. Hij memoreert dat het Dordts museum vijftig jaar geleden enige Dordtse schilderijen heeft verkocht — helaas! en hij noemt nog enige andere voorbeelden.

Mej. DRS. P. BEYDALS voelt veel voor het instellen van een commissie van mensen, die niet zelf bij een museum geïnteresseerd zijn om zulke gevallen te beoordelen. Zij wijst op het ontstaan van kleine musea, die geen voldoende levensvatbaarheid hebben, bijvoorbeeld op de Zuidhollandse eilanden. Wanneer deze na enige tijd weer ten onder gaan komen de voorwerpen erin gevaar.

DR. A. F. VAN SCHENDEL is het eens met de heer POTT dat vervreemding los staat van het programma. Er wordt in Nederland veel over en weer in bruikleen gegeven — ook bijvoorbeeld tussen het Rijksmuseum en het Musée du Louvre. Hij meent, dat doubletten soms wel verkocht kunnen worden, voornamelijk in prentenkabinetten. Ook ruil is wel toegepast; verkoop is altijd onvooridelig, en later vaak pijnlijk voor de verkoper.

DR. MR. F. J. DUPARC ziet geen groot verschil tussen vervreemding en bruikleen. Voor prentenkabinetten is z.i. ruil zeer gewenst. Er is hem ook een geval bekend van de koop van een goed stuk met ruil van een minder goed schilderij van dezelfde schilder. Indien er „*corpora aliena*” zijn in een verzameling kan men deze afstoten, maar dan liefst naar andere museale instellingen in Nederland. Men moet de schenkers van zulke voorwerpen wel tevreden stellen met de gevolgde transactie, doch dat gelukt in een open gesprek gewoonlijk wel.

De heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER wijst erop, dat zijn dienst de grootste bruikleengever in Nederland is. De uit Duitsland gerecupereerde kunstwerken zouden aanvankelijk door de musea worden aangekocht, doch het ministerie van financiën had hiertegen bezwaar, zodat ze in beheer van de Dienst van 's-Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen zijn gebleven. Vaak komen deze bruiklenen weer terug, en worden zij aan andere instellingen uitgeleend. Het voornaamste bezwaar is, dat de voorwerpen na een lange periode van bruikleen niet steeds meer zijn terug te vinden.

De heer Lunsingh Scheurleer zou aan een

„pool” alleen kunnen medewerken op papier. Het Bureau heeft al 37.000 voorwerpen in beheer, waarvan er 25.000 zijn uitgeleend.

Mevr. J. A. UITENHAGE DE MIST-VERSPYCK meent, dat als we de moed hebben een programma op te stellen, wij ook de moed moeten hebben vermeld te worden in het populaire weekblad, dat we bij de kapper kunnen vinden.

De heer WIJSENBEEK zegt, dat hij deze moed wel heeft. Hij ziet in de beschouwing van Mej. HOUTZAGER voornamelijk een verschil in nuance met het zijne. Verkopen om de pecunia is onjuist. Hij meent echter dat er een zeer duidelijke lijn in het verzamelbeleid moet zijn, en dat dit daarom met een vervreemdingsbeleid moet worden aangevuld. Ruiltransacties zijn wel het prettigste. Hij meent, dat het niet goed mogelijk is op bruiklenen het oog te houden. Het was voorts niet zijn bedoeling in de term „stukken voor het huisgezin” iets denigrerends te zien, doch hij meent, dat het de kunstenaar onrecht aandoet minder goede stukken naast de topstukken te tonen, zoals in het geval Adriaan Bloemaert. Het Haags gemeentemuseum heeft in de loop van de tijd zijn koers gewijzigd, telkens wanneer er een verzameling werd verworven. Hieruit is ook de verkoop van enkele schilderijen voortgekomen.

Mej. HOUTZAGER constateert, dat zij in haar opinie niet ernstig is aangevallen, doch zij ziet wel veel verschil in opvatting. Zo meent zij, dat er veel verschil is tussen vervreemding en afstoten door bruikleengave. Er blijft in dit laatste geval altijd controle mogelijk. Hoewel de heer DUPARC zegt, dat het op den duur geen verschil maakt, wijst zij met de heer VAN SCHENDEL op de mogelijkheid die er blijft om op de bruikleengave terug te komen.

Bij de rondvraag vroeg de heer BOL of men de uitnodigingen niet zo kan redigeren, dat de discussierenden hun mededeling goed kunnen plaatsen — de voorzitter zegt overweging toe.

DRS. T. R. MULDER trof een amtenaar van het verificatiebureau van Nederlandse gemeenten in zijn museum, die wilde verifiëren of aankopen van vroeger nog aanwezig waren.

Mej. HOUTZAGER vertelt, dat ook zij daar veel mee te doen heeft gehad. Men probeert nog steeds uit te vinden hoe men deze inventaris het best kan controleren.

Hierna sluit de voorzitter de vergadering onder dankzegging aan de gastheer en de sprekers. De museumdag werd door 87 personen bijgewoond.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE
DOCUMENTATIE

ALKMAAR

- *Sted. Museum.* Charpentier, Meyers, Trap
-27 jan.

ALMELO

- *Stadhuis.* J. G. Baljet -1 febr.

AMERSFOORT

- *Zonnehof.* Vier Vlaamse expressionisten
(Gust de Smet, Edgar Tytgat, Jan Brussel-
mans, Constant Permeke) -28 jan.
Jef Diederer 2 febr.-4 maart

AMSTELVEEN

- *Aemstelle.* Freek van den Berg, 5-28 jan.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum.* Aanwinsten 1962 (Rijkspren-
tenkabinet) -15 febr.
— *Stedelijk Museum.* Geschenk (collectie Sand-
berg) -11 maart
— *Kon. Inst. v. d. Tropen.* Suriname -31 maart
— *Magd. Sotbmann.* Aad de Haas -26 jan.
— *Galerie Mokum.* Jan de Leeuw -23 jan.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum.* Dick Ket -17 febr.

BILTHOVEN

- *de Kuyl.* Jo Kruyder-Bouman -6 febr.

DELFT

- *Het Prinsenhof.* Drie schilderijen van Salva-
dor Dali -7 febr.
Oude Oosterse Tapijten -2 febr.
— *Ethnogr. Museum.* Kunst van Nieuw Guinea
-31 maart

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum.* Moderne Grafiek
-1 febr.

EINDHOVEN

- *Van Abbemuseum.* Marzottoprijs (heden-
daagse schilderkunst) -28 jan.

EMMEN

- *Gem. Lyceum.* Talens' Prijs 1962/63
26 jan.-11 febr.

ENKHUIZEN

- *De Drommedaris.* Jaap Hoffmann -31 jan.

ENSCHDEDE

- *Rijksmus. Twentbe.* Confrontatie (beeld-
houwwerk en tekeningen i.s.m. de Neder-
landse Kunststichting) -21 jan.

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis.* Stad en Landschap
i. d. Nederlandse schilderkunst v. d. 17e
eeuw -4 febr.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum.* Albert Termote -28 jan.
Joost van Roojen jan.
Jan G. Jordens jan.
— *Panorama Mesdag.* H. Kley -20 jan.
Kunstenaars Ver. Octandre 26 jan.-10 febr.
— *Mart. Liernur.* Adrian Stahlecker en Joseph
Domjan -25 jan.
— *Haagsche Kunstkring.* Joh. van Hoften en
Kedi v. d. Willigen -17 jan.
Nel Koen en Gerrit van Ochten
9 febr.-28 febr.
— *Loujtzky.* Fenna Packter -24 jan.
— *Cinema du Midi.* Gerrit Polder en Toon
Snijders -19 jan.
— *De Bijenkorf.* Pioniers van het Heden
-2 febr.
— *Nouvelles Images.* Geertrui Charpentier
-22 jan.
— *Van Stockum.* Lucebert, letter en lijn
19 jan.-6 febr.

GRONINGEN

- *Groninger Museum.* K. Stockhausen, electro-
nische muziek, en M. Bauermeister, schilder-
rijen -20 jan.
— *De Mangelgang.* Sonja Toebe, J. Thijs Buit,
Henri Pander en Reinald v. d. Steene
-31 jan.
— *Studio Theater.* Greet Rispen en Joke Postma
-15 febr.
— *Modderman Coiffures.* Karel Arkema
-1 febr.
— *Provinciehuis.* Max v. d. Wissel -1 febr.

HAARLEM

- *De Ark*. J. v. d. Gaag -27 jan.
- *In 't Goede Uur*. Paula Nieuwenhuis-Thies
-31 jan.

HEERLEN

- *Stadhuis*. Het van Abbemuseum in Heerlen
-21 jan.

HENGELO

- *Hengelse Kunstzaal*. Het Landschap
18 jan.-11 febr.

LAREN

- *Singer Museum*. Willem Dooyewaard
-17 febr.
- Collectie E. M. Jaarsma -10 maart

LEEUWARDEN

- *Het Princessehof*. H. N. Werkmann (1882-
1945) -28 jan.
- *Kunstcentrum Prinsetún*. Beeldhouwwerk van
Pieter Starreveld -3 febr.

LEIDEN

- *De Lakenbal*. Figuratieve Kunst -3 jan.

MAASTRICHT

- *Arti*. Noëlle van Alphen -3 febr.

NIJMEGEN

- *Waag*. Kersttentoonst. Genootsch. Beeld.
Kunstenaars Nijmegen -21 jan.
- Wandtapijten van Helga Ottenheim en Beel-
den van Albert Meertens 24 jan.-18 febr.

RHENEN

- *Streekmuseum*. Twintig Eeuwen Zuid-Veluwe-
zoom -2 febr.

ROERMOND

- *Gem. Museum*. Talens' Prijs 1962-1963
-21 jan.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. Jaap Nan-
ninga -27 jan.
- Prentenkabinet*. Het Nieuwe Testament i. d.
Prentkunst 2-17 febr.
- *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Batik,
oud en nieuw -1 april
- *Int Constigh Werck*. Grafiek van Wim
Zwiers -31 jan.
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Gerard
Mercator en de kaartmakers van zijn tijd
-17 febr.
- *'t Venster*. Piet Stuyvenberg -26 jan.

TILBURG

- *Natuurhist. Museum*. Het vliegen door plan-
ten, dieren en de mens -1 febr.

UTRECHT

- *Aartsbissch. Museum*. Volledige verzameling
beeldhouwkunst uit eigen bezit -1 febr.
- *Centr. Museum*. Vroeg-Christelijke kunst uit
Rome -17 maart
- Het Goud van Peru -10 febr.
- *Kunstliefde*. Eugène Brands 26 jan.-11 febr.

WASSENAAR

- *Heuff*. Joop Dam en Wouter van 't Oever
-25 jan.

MEDEDELINGEN

K.N.O.B.

De wintervergadering van de K.N.O.B. zal worden gehouden op *zaterdag 23 februari* in het stedelijk museum Het Catharinagasthuis te GOUDA. Na het huishoudelijk gedeelte van deze vergadering, dat om 14 uur aanvangt, zal de heer J. G. N. RENAUD, verbonden aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, een inleiding houden over „De huidige richting in de Castellologie” (met lichtbeelden).

Een programma wordt de leden begin februari toegezonden.

Leden van „De Museumdag” zijn welkom.

De penningmeester nodigt de leden uit de *contributie* over het jaar 1963 (f 15.— voor leden; f 25.— voor instellingen, enz.; f 10.— voor leden, die tevens lid zijn van „De Museumdag”; f 5.— voor student-leden) nog deze maand over te maken op de postrekening nr. 140380 van de K.N.O.B. te Rotterdam.

De leden, die het door hen bestelde deel III van het *Repertorium* hebben ontvangen, wordt verzocht het verschuldigde bedrag over te maken op bovengenoemde postrekening. Van deel II van het *Repertorium* zijn geen exemplaren meer bij het secretariaat voorradig.

Leden van de *Nederlandse Jeugdbond ter bestudering van de Geschiedenis* kunnen met ingang van 1963 als lid van de K.N.O.B. toetreden op zeer voordelige voorwaarden. Zij ontvangen het Bulletin en het Nieuwsbulletin en verkrijgen alle aan het lidmaatschap van de K.N.O.B. verbonden rechten voor de sterk gereduceerde bijdrage van f 5.— per jaar. Aanmeldingen zijn te richten aan het secretariaat.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen weer banden voor het Bulletin worden vervaardigd. De prijs voor jaargang 1962 zal ongeveer f 2.50 bedragen inclusief verzendkosten.

Banden voor eerdere jaargangen van de 6de serie (dus vanaf 1948) kunnen, mits gelijktijdig besteld, voor de prijs van f 3.— worden nageleverd.

Bestellingen kunnen tot 15 februari worden ingezonden aan de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

VACATURE

LEEUWARDEN

De gemeente Leeuwarden vraagt m.i.v. 1 september 1963 voor het gemeentelijk museum „Het Prinsessehof”, een

DIRECTEUR

tevens conservator van de Ottema-Kingma Stichting.

Salarisgrenzen van f 829,40-f1077,96 per maand, inclusief de gebruikelijke compensaties.

Vakantietoelage 4 % per jaar.

Een salarisherziening per 1 januari 1963 is in voorbereiding. Ziektekostenregeling (I.Z.A.) en Verplaatsingskostenbesluit zijn van toepassing.

Een woning is beschikbaar.

Nadere inlichtingen worden gaarne verstrekt door de tegenwoordige directeur.

Sollicitaties met uitvoerige inlichtingen en opgave van referenties zo spoedig mogelijk inzenden aan Burgemeester en Wethouders.

IN MEMORIAM

MR. JOHAN WILLEM FREDERIKS

Op 16 oktober 1962 overleed in de ouderdom van 73 jaar mr Johan Willem Frederiks, lid van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, een figuur van betekenis in de Nederlandse verzekeringswereld, een erudiet in verscheiden takken van kunstgeschiedenis, een kunstverzamelaar van groot formaat, en, wat misschien veel minder bekend is, een man die jarenlang systematisch met zeldzame toewijding en geduld de belangen van de Nederlandse musea en monumenten heeft behartigd. Voor degenen die hem van nabij hebben gekend is het moeilijk er van doordrongen te zijn dat Frederiks, die tot het laatst een volkomen helderheid van geest bezat, is heengegaan. De symptomen van een fatale kwaal waren al geruime tijd geleden gekonstateerd, maar de ontwikkeling van die kwaal was ondanks veler vrees zo gematigd geweest dat hij in zijn laatste jaren nog grote reizen had kunnen ondernemen om te genieten van het zien en herzien van velerlei schoonheid. In de zomer van het afgelopen jaar kwam de uiteindelijke crisis die hem zwaar heeft doen lijden.

Als zoon van de architect J. A. Frederiks bracht hij zijn jeugd door in Middelburg, waar zijn vader de Abdij restaureerde, en vroeg kwam hij in aanraking met figuren als Victor de Stuers die de idee van Monumentenzorg in die dagen belichaamden. Een aangeboren belangstelling voor historie en kunst was bij hem aanwezig en werd zeker aangemoedigd door zijn omgeving. Die belangstelling kwam openbaar tot uiting toen hij in 1912 te Leiden promoveerde op een juridische dissertatie over *Monumentenrecht*. Het is misschien tekenend voor Frederiks dat die dissertatie geen werkstuk van abstracte geleerdheid was maar een van praktische en zelfs aktuele betekenis. Men leefde toen nog in de illusie dat Nederland binnenkort een monumentenwet rijk zou zijn. Het is anders gelopen, maar het moet uiteindelijk toch een voldoening voor hem zijn geweest dat nog ten tijde van zijn voorzitterschap van de Voorlopige Monumentenraad op 22 juni 1961 de langverwachte wet door H.M. de Koningin werd getekend.

Frederiks had van zijn vader de eigenschappen van een methodisch verzamelaar geërfd. De welstand waarin hij zich op den duur mocht verheugen heeft het hem mogelijk gemaakt een levensvervulling en diepe vreugde te vinden in het bijeenbrengen van een unieke kunstverzameling. De belangstelling en liefde die Frederiks voor kunst toonde was waarlijk niet eenzijdig. Het ging hem er om in verschillende categorieën bijzonder volmaakte en gave kunstvoortbrengselen te verwerven, zowel op het terrein van het bronsgieterswerk als op dat van het gedreven en gegraveerde zilver, van het houtsnijwerk, emailleerwerk en ceramiek. Ook schilderkunst heeft hij verzameld maar al vrij vroeg begreep hij dat hij dat terrein maar aan anderen moest overlaten.

De kunsthistorische kennis van Frederiks dwong respekt af, evenals zijn „Fingerspitzengefühl” voor kwaliteit en vakmanschap. Dat hij niet alleen opging in hetgeen hijzelf bezat blijkt uit zijn publikaties: in 1943 zijn werk over *De Meesters der Plaquettepenningen*, in 1947 zijn „Heemschut”-boekje over *Penningen*, en dan de vier monumentale delen van zijn waarlijk „magnum opus” *Dutch Silver*, 1952-1961. Dat hij het laatste van die vier delen nog voltooid en uitgegeven heeft gezien betekende een grote geruststelling voor hem. Hij moet het besef gehad hebben dat zijn tijd langzamerhand gekomen was.

Bij de oprichting van de Voorlopige Monumentenraad in september 1946 werd Frederiks benoemd tot lid, en tevens tot algemeen voorzitter en tot voorzitter van de Commissies voor de Monumentenbeschrijving en voor Oorlogsgevaaren. In 1951 kwam daarbij het voorzitterschap van de Commissie voor de Musea, en in 1957 nog het voorzitterschap van de Commissie voor de Monumentenzorg. Het is er ver van dat hij deze functies als sinecures zou hebben beschouwd. Van de aanvang heeft hij zich ingespannen om op de hoogte te komen en te blijven van de veelsoortige zaken die in de Monumentenraad en zijn Commissies aan de orde waren, heeft hij

krachtadig de belangen gesteund die bepleit dienden te worden en initiatieven gestimuleerd of zelf ontwikkeld wanneer er gevaren dreigden. Een bijzondere intelligentie, een geoeftend beleid, bereidheid het oordeel van anderen ernstig in overweging te nemen, vastberadenheid van optreden en een gerijpte levenservaring waren eigenschappen die zijn optreden als lid en voorzitter buitengewoon vruchtdragend hebben gemaakt. De tijd die hij aan al deze functies heeft geofferd kan men moeilijk overschatten: zijn toewijding kende naar zijn medeleden scheen vrijwel geen grens.

Het moge dan zijn dat Frederiks in zijn drukke leven geen actief lid is geweest van de Kon. Ned.

Oudheidkundige Bond, met dankbaarheid dient hij de nagedachtenis te eren van deze man die op een wijze die zelden voor het voetlicht kwam ontzaglijk veel heeft verzet op de terreinen welke de Bond bestrijkt. Wij hebben een hoogst verdienstelijk medestander verloren die onbekrompen zijn gaven ten dienste heeft gesteld van de openbare belangen die hem ter harte gingen. Het is dan ook zeker terecht dat Bestuur en Redactie een herdenkingsartikel aan Frederiks hebben willen wijden. Voor de schrijver is het een weemoedige voldoening dat hem die ereplicht werd toevertrouwd.

E. H. TER KUILE

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSEL

Berkum, gem. Zwollerkerpel. Naar aanleiding van een vondstmelding door de heer J. Tolhuis aan de R.O.B. is op verzoek van deze dienst door ons, in gezelschap van de heer Tolhuis, een bezoek aan de vindplaats gebracht. Deze is aan het licht gekomen tijdens graafwerk voor riolering ten behoeve van stadsuitbreiding. Bij de boerderij Kampherbeek werden aardewerkvondsten gedaan benevens baksteenpuin, waaronder brokken kloostermoppen en handvormsteen, maar ook veel jonger aardewerk. De boerderij staat op een hoog gedeelte. Het is mogelijk dat de plek deel heeft uitgemaakt van een gracht, waarin palen en vlechtwerk voorkwamen. Helemaal zekerheid kan niet worden verkregen, noch over vorm, noch over de omvang van het object. Uit literatuur blijkt, dat er een hof bekend is onder de naam Kampherbeek in de 15de eeuw. Dirk van Kampherbeek wordt genoemd als Drost van Salland van 1457-1463. Naar uit de situatie bleek, zal de grote boerderij, die reeds ontruimd is, worden afgebroken. Dan zou er gelegenheid zijn tussen deze afbraak en het vervolgens verder afwerken van het terrein ter plaatse een onderzoek in te stellen, teneinde na te gaan of er nog iets van de oude havezate te vinden zou zijn. Dit zou op korte termijn moeten geschieden.

G. D. van der Heide (Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders).

GELDERLAND

Hatert, gem. Nijmegen. Bij het graven van een sleuf voor het leggen van leidingen zijn ten zuiden van Hatert enige vondsten te voorschijn gekomen. Nadat de R.O.B. van een en ander op de hoogte was gesteld door dr. J. A. B. M. de Jong, gemeente-archivaris en directeur van het Gemeentemuseum te Nijmegen, werd op 28 november 1962 een onderzoek ter plaatse ingesteld. Als gevolg van de reeds verrichte werkzaamheden was het echter niet meer mogelijk eventueel aanwezige grondsporen waar te nemen. Door de welwillende medewerking van opzichter en arbeiders van Openbare Nutsbedrijven, afd. Gas en Water te Nijmegen, was het mogelijk vindplaats en vondstomstandigheden nog enigermate vast te leggen. Het terrein van de vindplaats heeft deel uitgemaakt van een complex landbouwgronden. De vondsten zijn vrij hoog in een bruine overgangslaag gedaan tussen de 40 cm dikke akker voor en de ondergrond. Een Romeins brandgraf, dat hier o.m. werd aangetroffen, bevatte behalve gecalcineerde beenderresten, wat houtskool en de punt van een spijker, het volgende:

1. Munt (as) van Titus tijdens Vespasianus. BMC 866 (of 867?), geslagen te Lugdunum (Lyon) in 77/78.

2. T.s.-bodemfragment van Drag. 31 met het stempel ME]LAVSVS F, Rheinzabern. Dat.: IIb/c.

3. Fragment van een kruik als Brunsting 6, Gose 383.

4. Fragmenten van een beker als Brunsting 8a.

5. Voet van een t.s. schaal, Drag. 37. Dat.: IIB of later.

6. Urn (kookpot) met omgeslagen rand en een omlopende groeflijn op hals-schouder-overgang.

7. Twee terra nigraborden met naar binnengebogen rand. Vgl. Gose 232 (Niederbieber type 40). Dat.: eind II.

8. Een klein aantal scherven van een kruik-amfoor met horizontaal geribde buik.

Het is niet vast te stellen of voornoemde vondsten de gehele grafinventaris uitmaken. Het graf kan gedateerd worden rond 200.

Op een afstand van 60 m in westelijke richting werden in de sleufwand twee Drakensteinurnen naast elkaar aangetroffen. Een daarvan was met een losse bodem van soortgelijk aardewerk afgedekt. Beide potten bevatten gecalceïneerde beenderresten.

Nog eens 52 m verder naar het westen konden uit een verstoring in het profiel een tweetal Romeinse dakpanfragmenten, een gedeelte van een op doorsnede rond oor van een amfoor en de bodem van een laat-merovingische kookpot worden verzameld.

Ruim 30 m verder werd een flauw dubbelconische urn uit de oudere Urnenveldentijd gevonden met daarin enige resten van gecalceïneerde beenderen.

Ten slotte als meest westelijke vondst, weer 30 m verder, een randscherf die op grond van het baksel, de verschraling en versiering (horizontaal geribd) in de vroege Bronstijd gedateerd kan worden.

Het ingestelde onderzoek op 18 december 1962, waarbij de bovengrond over een oppervlakte van ca. 125 m² machinaal werd verwijderd, leverde geen nieuwe vondsten op. Bij dit werk verleende de firma A. van de Marel uit Hoofddorp haar gewaardeerde medewerking.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

MUSEUM-NIEUWS

Amsterdam, Wijnkoopersgildehuis.

Eind november 1961 verrichtte Z.K.H. Prins Bernhard de opening van dit geheel gerestaureerde pand, waarover inmiddels veel is gepubliceerd. Voor de bouwgeschiedenis van het huis zij hier verwezen naar het uitgebreid artikel van ir. R. Meischke in het 53ste jaarboek van Amstelodamum.

Door een ingrijpende inwendige verbouwing kon niet alleen aan het huis de oude bestemming worden teruggegeven, maar werd het tevens mogelijk, dat het de functie van museum vervult.

De vrij talrijke bezoekers worden in de eerste plaats aangetrokken door de charme van het historische huis. Zodra men door het poortje van Pieter de Keyser, waarboven de patroon der wijngaardeniers troont, is binnentreden, bevindt men zich in een stijlvol portaal. Rechts daarvan is toegang tot vertrekken waar de Vereniging van Wijnkopers haar vergaderingen en bijeenkomsten houdt: de Bestuurskamer aan de straatzijde en de daarachter, wat hoger gelegen Gildekamer. Het karakter, dat deze ruimten gehad moeten hebben toen de Confrerie der Wijnkopers ze in 1633 betrok, is verloren gegaan. Alleen de balkenzoldering in de voorkamer is

nog oorspronkelijk, maar mist thans de beschikking van wijnranken die hier eens de indruk moet hebben gegeven van een pergola. De beide vertrekken zijn nu in overwegend lichtgrijze en witte tinten geschilderd en de vloeren met grijze matting bedekt. De inrichting, met meubilair in bruikleen afgestaan door het Rijksmuseum en de Dienst voor 's Rijks verspreide kunstvoorwerpen, is zeer sober. De bestuurskamer is gehouden in de stijlen van de late 18de en vroege 19de eeuw; de gildezaal, waarin kastwanden uit het midden der 18de eeuw aanwezig waren, kreeg een schouw en enkele meubelstukken uit dezelfde tijd. Diverse gebruiks- en siervoorwerpen van tin, glas en Delfts aardewerk, benevens enige toepasselijke stillevens en gravures, verlenen het geheel de gepaste sfeer. Van historische importantie zijn de twee regentenstukken, beide van de hand van G. van den Eeckhout. In de achterzaal een gesigineerd en 1673 gedateerd doek, waarop de overliden van het Kuypers- en Wijnverlaetersgilde getuigenis afleggen van het belang hunner corporatie. Op het ongesigineerde schilderij in de voorkamer vergaderden de overliden van het wijnkopersgilde met evenveel ernst als de huidige bestuurders die hier samen-

komen. Het eerste stuk is een bruikleen; het tweede hoopt men in de toekomst te verwerven.

Op de bovenverdieping zijn aan de voorkant twee vertrekken ingericht als glas- en archiefkamer. De eerste, met lichtgroene beschildering en een grijze, rubberachtige vloerbedekking, die op den duur een enigszins onaangename geur is gaan verspreiden, werd door de N.V. Koninklijke Ned. Glasfabriek Leerdam uitgerust met een zestal vitrines, die de aandacht waard zijn. Voor het lage en niet heel grote vertrek heeft men gebroken met het systeem van onderstel of poten en de vitrines aan de balkenzoldering gemonteerd. Aan een met schroeven bevestigde, zwarte, metalen plaat, hangt een dun geraamte van hetzelfde materiaal, waarin vier horizontale en vier verticale glasplaten rusten; de laatste zijn verschuifbaar. De afsluiting aan de onderzijde is weer een metalen plaat, van boven met grijs vilt bekleed. Aan de plafondplaat zijn lampjes bevestigd, afgeschermd door rechthoekige kokers. Het niet zeer gelukkig effect van dit verlichtingssysteem met licht- en schaduwcontrasten, werkt hier, versterkt door de reflexen der glasplaten, ook buiten de vitrines door en vervult het gehele vertrek met onrustige flikkering. Naar men ervoer is het euvel van het schuiven der voorwerpen hier veel geringer dan bij op de vloer rustende vitrines. De geëxposeerde voorwerpen bestaan voor de helft uit overwegend 18de eeuwse glazen, alle bruikleen. De andere helft is modern gebruiksglas te Leerdam vervaardigd.

Meer historisch karakter toont de collectie archiefstukken, waarvan de meeste helaas moesten terugkeren naar het Gemeentearchief; hetgeen nog te zien is werd in bruikleen afgestaan door de heer H. Kruimel.

Naar beneden teruggekeerd kan men nog verder afdalen naar de kelder, waar behalve een kleine collectie amforen en andere voorwerpen uit de Oudheid — een bruikleen van het Rijksmuseum van Oudheden — vaten, flessen en werktuigen een beeld geven van hetgeen er bij de behandeling van wijn te pas kwam en komt.

Wie belang stelt in de historisch-technische ontwikkeling der dingen, kan deze op een ander terrein bestuderen in het Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum, gevestigd in de linker helft van het huis. * De collectie medische instrumenten in de bovenzaal wordt door niet-ingewijden meestal griezelig gevonden, maar het

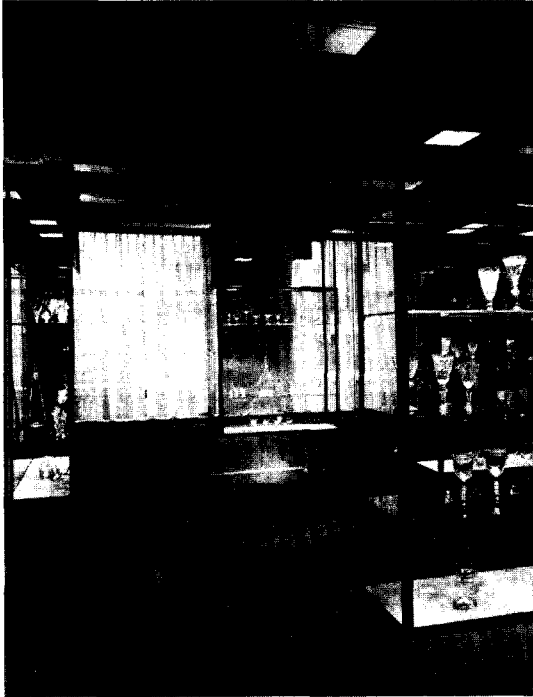
„stookhuis” en de apotheek genieten een bijzonder grote belangstelling. Men let niet zozeer op het wetenschappelijk als wel op het schilderachtig en esthetisch aspect van het geëxposeerde. Dat sommigen bij het zien van de grote distilleerketels menen, dat die iets te maken hebben met de fabricage van wijn, moet worden geweten aan de combinatie van het bedrijf der wijnkopers en farmaceuten in één gebouw, een combinatie, die gedachtig aan het feit dat reeds in de Oudheid de wijn medische kracht werd toegekend nog zo slecht niet is.

's-Gravenhage, Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden stenen.

Na nogal wat omzwervingen werd het Penningkabinet, zoals men het pleegt te noemen, in maart 1958 eindelijk definitief gehuisvest in een gedeelte van het pand Zeestraat 71 B. Maar het heeft tot maart 1962 geduurd eer het officieel in gebruik werd gesteld. Op dit tijdstip kon namelijk ook de expositiezaal worden geopend. Hiermee is een eind gekomen aan de ongewenste toestand, dat van de ongemeen rijke verzameling niets in het openbaar getoond kon worden. Natuurlijk is ook nu het gehele bezit niet geëxposeerd. Telkens zal de opstelling worden veranderd en het is daarom, dat bij het inrichten van de ruimte in de eerste plaats gelet is op mobiliteit.

Deze ruimte is een lange smalle zaal (15 x 5 m), gelijkvloers gelegen. De vensters, waardoor niet veel licht kwam, zijn gemaskeerd en er is dus uitsluitend kunstverlichting. Het probleem om in de gegeven omstandigheden een aantrekkelijke expositiezaal te maken voor objecten, die door afmeting, volume noch kleur ook maar enigmatische de ruimtelijke werking kunnen bevorderen, was een moeilijke taak. Terwijl in de meeste gevallen het meubilair zo onopvallend mogelijk wordt gekozen, werd dit hier enigszins door kleur beaccentueerd. Ook de ruimte zelf spreekt mee, door kleur en indeling. Grijs, blauw en grijsrood is het zich in verschillende nuances herhalende kleurenschema. Van de lange wanden is die aan de deurzijde rozig, de andere lichtgrijs getint. Een lichtgrijze jaloezie bedekt de raamwand aan de voorzijde met vrijlating van een smal muurvlak waarin twee open eiken kastjes voor boeken en tijdschriften. De andere smalle wand is blauw, evenals de ervoor geplaatste radiator. In het voorste gedeelte van de zaal is met zeer eenvoudige middelen een zithoek afgescheiden: donkerder vloerbedekking,

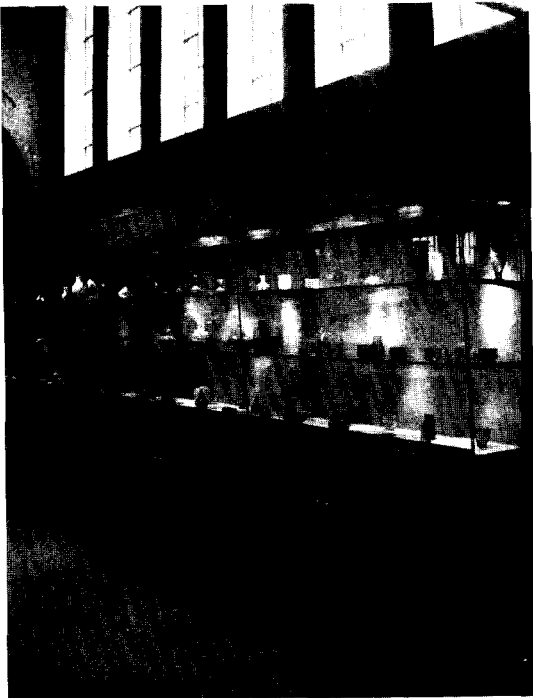
* Zie *Nieuws-Bull.* 1955, kol. *126.

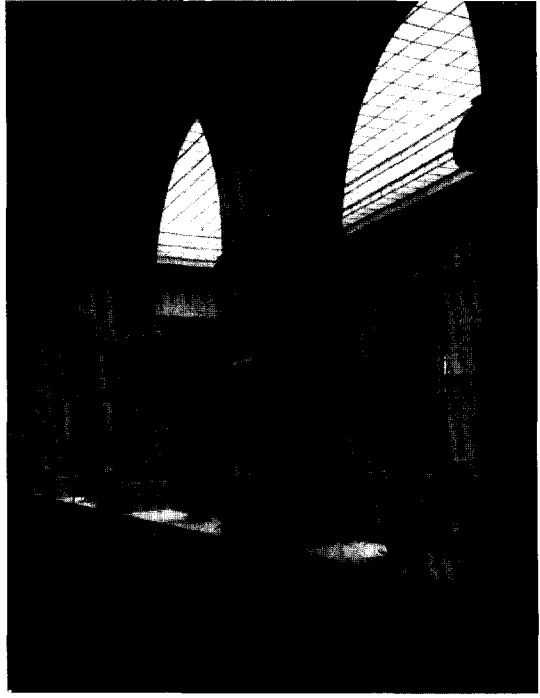
Museum Het Wijnkoopersgildchuis te Amsterdam; glaszaal.

Museum Het Wijnkoopersgildchuis te Amsterdam; gildezaal.

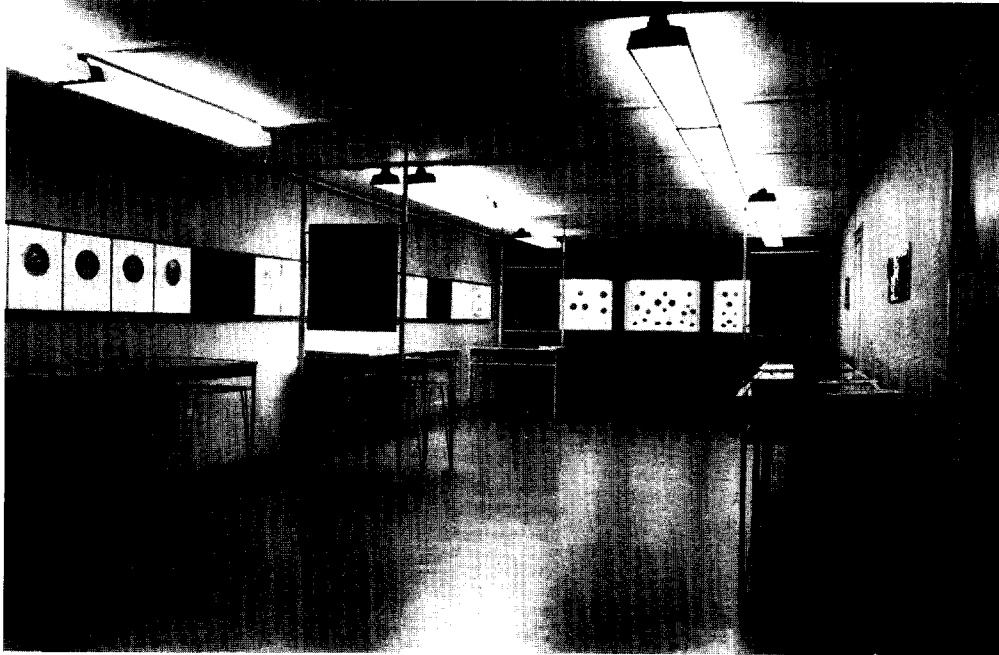
Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen; glasvitrine
bovengalerij.
(Foto Gelderland)

Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen; expositie
klein beeldhouwwerk, bovengalerij.
(Foto Gelderland)

Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen te 's-Gravenhage.

Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen te 's-Gravenhage.

contrasterend met het onvermijdelijke grijs geaderd linoleum; wandbekleding met spaanderplaat, waartegen een houten zitbank met grijsblauwe bekleding staat; opzij hiervan is een — contradictio in terminis — open afsluiting door middel van een horizontale plank en een verticale ijzeren bint. Het overig meubilair bestaat uit een houten tafeltje en twee stalen, rood beklede stoelen.

Voor het exposeren van munten en penningen zijn er talrijke, niet te grote, platte vitrines, merendeels tegen de wanden geplaatst, enkele in de breedte van de zaal. De bakken, waarvan de bodem op iets meer dan normale tafelhoogte ligt, zijn aan de buitenkant grijsrood gekleurd; de onderstellen van gelast staal lichtgrijs en rood. In een andere omgeving zou dit misschien een indruk van onrust kunnen wekken, maar hier is enigszins „sprekend” meubilair zeer verantwoord. Van modernere allure zijn de tegen de achterwand aangebrachte vitrines: in een stalen wandrek rusten drie losse vitrinebakken met parabolisch achtervlak; de uit perspex bestaande voorruit zijn van boven gematteerd en hierachter verspreiden buislampen een gelijkmatig licht zonder spiegeling. In de glazen afdekking van de platte vitrines is wel enige spiegeling te bespeuren, maar die is weinig hinderlijk. Bij de plaatsing van de TL-ornamenten met twee buizen (middenkleur), die de zaal verlichten, is met de spiegelfactor rekening gehouden. Dit heeft echter niet geleid tot de consequentie dat de vitrines aan een vaste plaats zijn gebonden; de lichtbakken hangen namelijk in rails, zodat het mogelijk is ze 90° te draaien.

In de breedte van de zaal zijn hier en daar schotten geplaatst, ter markering van de ruimte en voor expositiedoeleinden. Blauwe borden, gemonteerd tussen lichtgrijze palen met een kleine opening tussen palen en schot waardoor een luchtig „open” effect is verkregen. Een eenvoudig schroefstelsel, dat de palen aan vloer en plafond bevestigt, maakt verplaatsing gemakkelijk. Op de borden kan allerlei expositiemateriaal, beschermd door glasplaten, gemonteerd worden, tot munten en penningen toe. Deze verticale manier van exposeren past men toe voor zeer kleine muntjes, die in vitrines moeilijk te bekijken zijn. Er is een plakmiddel gevonden om ze op de achtergrond vast te zetten en tot nu toe heeft dit niet losgelaten. Behalve de vrij kleine schotten biedt de grijze lengtewand nog plaats voor documenten, vergrote foto's van munten, e.d., op een lang fries tussen richelwerk

van blauw gespoten triplex met verschuifbare glasplaten. Het meeste van wat hierin is geëxposeerd heeft relatie met hetgeen in de er onder staande vitrines te zien is.

Het opstellen van munten en penningen is een bijzonder moeilijke opgave. Kleine, meestal gelijkvormige voorwerpen in eindeloze rijensymmetrie gepresenteerd schrikken de in het waarnemen van details toch al niet getrainde leek danig af, zodat hij bij een museumbezoek de muntencollectie dikwijls overslaat. Het euvel der — schijnbare — eentonigheid is hier in ieder opzicht vermeden. In de vitrines, bekleed met een weefsel-imiterend plastic in rood, grijs of gemêleerd grijsgroen, liggen de voorwerpen in kleine, overzichtelijke groeperingen, waarin een kunstige, veelvoudige variatie is betracht. Hier en daar zijn deze groeperingen geaccentueerd door een los ondergrondje van velourspapier in heldere, met de bekleding contrasterende kleuren. Op stroken van dit zelfde papier zijn ook bijschriften getypt; deze liggen dan naast of onder de groepen, nooit tussen de munten in. Een tweede systeem is dat van kaarten met de per vitrine gefotografeerde opstelling; hierop zijn de bijschriften bij elk voorwerp ingetypt en het geheel, door een plastic houder beschermd, ligt op de betreffende vitrine.

Grote aandacht is geschonken aan de beveiliging tegen inbraak. Onzichtbaar in de deuren en ramen, zichtbaar tegen het gewitte plafond zijn draden gespannen; om de zoldering loopt een lat waarin de veren van de alarminstallatie.

Een beschrijving van het vele, schone en belangwekkende dat de expositie biedt kan in dit bestek niet worden gegeven. Een opwekking tot bezoek is hier overbodig. Wie het Penningkabinet heeft bezocht zal niet alleen zijn geboeid door het tentoongestelde maar ook door de voortreffelijke inrichting, die tot stand is gekomen door samenwerking van directie en staf, Rijksgebouwdienst en binnenhuisarchitect L. Smit te Rotterdam.

Enschede, het Twents-Gelders Textielmuseum.

Het initiatief tot vestiging van dit museum is uitgegaan van de Stichting Textielgeschiedenis. In 1954 heeft men deze opgericht, uitgaande van de gedachte dat, bij de zo snelle ontwikkeling van de textielfabricage en het zo spoedig vervalouwen der apparatuur, het binnen korte tijd al niet meer mogelijk zou zijn de geschiedenis van het textielwezen behoorlijk vast te leggen. De Stichting heeft zich tot doel gesteld het bestu-

deren van de geschiedenis der textielnijverheid en het in stand houden van collecties, deze geschiedenis betreffende. Het denkbeeld, een textielmuseum op te richten werd door de Gemeente Enschede met instemming begroet. Bij raadsbesluit van december 1957 kwam de Stichting Twents-Gelders Textielmuseum tot stand. Door nauwe samenwerking tussen beide stichtingen kon het museum ontstaan, maar niet zonder de genereuze geste der familie Blijdenstein, die de stad een villa (gelegen Gronausche straat 136) met omliggend park schonk ter huisvesting van de collectie.

De opening werd bewust beraamd op 1962, het jaar waarin de herdenking viel van de grote stadsbrand, die een eeuw eerder heeft gewoed en waaruit een vernieuwd Enschede is verrezen; ruimere en meer moderne stoomfabrieken konden daarna worden gebouwd.

Het uit 1880 daterend huis met de ruime, hoge kamers — op de gebruikelijke wijze gemoderniseerd door het aanbrengen van lichte verf — biedt niet voldoende plaats voor de gehele verzameling. Een compleet overzicht der ontwikkeling van het hand- naar het machinale bedrijf kan dan ook nog niet worden geboden en de grote apparatuur moet opgeslagen blijven totdat hiervoor een hal zal zijn opgetrokken.

Toch zal m.i. niemand het museum verlaten met de indruk dat het te weinig biedt; daarvoor is het geëxposeerde te belangwekkend en te gevarieerd. Drie ineenlopende vertrekken gelijkvloers bieden een beeld van de huisindustrie der boeren, die van oudsher linnenwevers waren. Daarom begint de rondgang bij een overzicht van de vlasbewerking van vlasplant via vlasviool en repel, hekel en braak, spintol en spinnewiel, haspel en trille, tot smietspoel en snelspoel, twee- en vijfkamsetouw. Vele technische woorden hier en evenzovele voorwerpen ginds, die alle om een uitleg vragen. Die wordt de bezoeker op boeiende en duidelijke wijze verstrekt door de conservator, de heer B. C. Sluijk, en de assistente, mevrouw F. ter Kuile-van Heek. Ook wanneer men binnenkort tijd zal hebben om alles van bij-schriften te voorzien, zal mondelinge toelichting niet gemist kunnen worden. Het kan zijn, dat men het bijzonder treft, en de spoelen ziet hanteren door een Oldenzaalse wever, die zijn beroep 53 jaar lang heeft beoefend; op deze manier wordt zelfs de werking van het ingewikkelde jacquard-getouw, waarop damast geweven werd, duidelijk. Van de stoffen, die in deze oude technieken werden vervaardigd, is ook het een en ander te zien:

damast, achter glasplaten tegen de wanden; in muurkastjes rollen nog ongebruikt linnen van een boerinnen-uitzet, stoffen van streekdrachten; hierbij allerlei kleine voorwerpen en modellen.

Het machinale tijdperk kondigt zich aan in een reeks portretten — geen originelen helaas maar foto's ernaar — van bekende mannen die Twenthe groot hebben gemaakt: Thomas Ainsworth, Willem de Clercq e.a. Deze portrettenreeks zet zich voort in de gang terwijl de wanden van het trappenhuis zijn behangen met foto's van gevelstenen met voorstellingen van textielbedrijf- en handel. Een origineel exemplaar is er ook, „D Cormandelse Catoen Baalen”, waarover een Oosters vorst en een Europees koopman druk onderhandelen. Langs een textielkaart van Twenthe in de 19de eeuw komt men in de bovenzaal, waar een globaal uit omstreeks 1900 daterende, kleine apparatuur geëxposeerd staat, in en buiten vitrines. Het is treffend, hoe een geheel andere sfeer er heerst in deze ruimte met metalen precisie-voorwerpen voor het meten van dikte en trekkracht der draden, van gelijkmatigheid en sterkte der weefsels, waarvoor trouwens ook de minst-technisch aangelegde bezoeker belangstelling toont, vooral wanneer hij een enkel instrument mag hanteren. Een collectie stempels en etiketten vond hier ook een plaats, evenals enkele machines voor het vervaardigen van dessinkarten. Enkele kleurige, moderne, bedrukte stoffragmenten, tegen de wanden aangebracht, verlevendigen het aspect van de zaal bijzonder.

De techniek van de machinale spinnerij en weverij vindt men elders verduidelijkt, zij het slechts op schematische wijze, door tekeningen, foto's patroonkaarten e.d. in platte vitrines geëxposeerd. Op soortgelijke manier is een overzicht gegeven van het veredelingsbedrijf. Dit alles mag de leek misschien wat te theoretisch voorkomen, een collectie stoffen die thans worden gefabriceerd stelt hem de waarde der technisch-wetenschappelijke zijde van het bedrijf duidelijk voor ogen. Het is een goede gedachte geweest om deze stoffragmenten, als contrast met de platte vitrines, verticaal op te stellen. Ook tegen de wand ziet men nog enkele stukken als damasten en juteprodukten.

In dezelfde zaal wordt op zeer concrete wijze, met alle instrumenten en ingrediënten en zelfs een een Javaanse vrouw voorstellende pop, de techniek van het batikken uitgebeeld. Deze techniek is zo verbonden met de Twentse katoenexport, dat de inrichters het wel verantwoord

hebben geacht hierop zoveel aandacht te vestigen.

Van de inheemse handdruk vindt men in een andere zaal het een en ander, drukkobken vooral, tegen de wand en op een originele, uit een scheepsmast gemaakte druktafel, opgesteld. Daarnaast ziet men in een vitrine de verfstof-leverende organismen uit planten- en dierenrijk, stalenboeken van garens en stoffen en enkele drukken. Ter opluistering van deze afdeling is een aantal bedrukte doeken tentoongesteld met voorstellingen betreffende Koningin Wilhelmina. Hoewel deze stukken maar tijdelijk zijn geëxposeerd zou het misschien toch beter zijn als zij niet, zoals nu, onbedekt aan de wand hingen.

Het sociaal-economisch aspect der textielindustrie is niet vergeten: patenten, facturen, stakingsdocumenten, aandelen — o.a. van Koning Willem I in de z.g. Kleine Stoom —; lonen van textielarbeiders uitgeteld in klinkende munt, in Pruisische daalders; Duitse Marken en Nederlandse munten uit 1900, herinneringen aan de Duitse inflatietijd; waarmerkstempels en nog veel meer wat de geschiedenis bijzonder verlevendigt. Hierbij behoort ook een verzameling postzegels uit alle mogelijke landen, alle verband houdende met de textielwereld.

Voordat men het museum verlaat valt er beneden nog een apart, van het daglicht afgesloten kamertje te bezichtigen. Hierin is een kantcollectie ondergebracht. Hoewel in Twenthe nooit kant is geproduceerd, heeft men verschillende stukken uit privé-bezit hier bijeengebracht in een voor het publiek bijzonder aantrekkelijke opstelling, de reconstructie van een 17de eeuws kantwinkeltje. Een japon uit 1794, afkomstig van het kasteel Twickel en een kastje met kant en accessoires completeren deze afdeling, die men als een romantisch nevenhoofdstuk kan beschouwen van het exposé der Twents-Gelderse textielgeschiedenis door dit museum geboden. Hoewel dus geen volledigheid kon worden betracht, is men er toch in geslaagd zeer veel facetten van deze geschiedenis te tonen en op een wijze, die ook de niet-technisch georiënteerde bezoeker weet te boeien. Een niet te groot aantal voorwerpen in voldoende afwisseling en tegelijk rustige overzichtelijkheid gerangschikt, houden de aandacht geboeid. De uit Duitsland betrokken vitrines zijn, met hun weinig pretentieuze vorm, in goede harmonie met het interieur van dit museum, dat in korte tijd al zeer veel bezoekers heeft getrokken.

Nijmegen, Rijksmuseum G. M. Kam.

Op 1 juni 1962 heeft de heropening plaats

gehad van dit gereorganiseerde museum. Een begin met de vernieuwing werd gemaakt in 1960, toen men de vitrines in de hal heeft vervangen door andere, die qua type niet veel van de oude verschillen maar door minder lijstwerk en lichtere binnenbekleding toch een veel moderner karakter hebben. Daarna is het gehele gebouw onderhanden genomen. De uit 1920 daterende ornamentiek heeft men behouden, maar de geprofileerde deurpanelen werden gemoderniseerd. Hal en galerij zijn ivoorwit geschilderd en het somber grijs en bruin der kasten in de omringende zalen hebben voor dezelfde kleur moeten wijken. Een ruimer aspect vooral is verkregen door het verwijderen van de vitrines voor het glaswerk op de balustrade van de galerij; nu prijken hier planten. Maar het belangrijkste is dat het aantal geëxposeerde voorwerpen drastisch is beperkt. Zo zijn uit de kelder alle prehistorica — niet essentieel voor de verzameling — en de schervencollectie — slechts van belang voor specialisten — verdwenen. Van de honderden munten, vroeger op de galerij getoond, zijn er nu nog maar enkele dozijnen te zien, naar de perioden waaruit zij stammen over de verschillende zalen verdeeld. Bij de opstelling ervan is het rijensysteem gehandhaafd; elke munt ligt tussen de vergrote foto's van beeld- en muntzijde, een methode die veel verduidelijkt maar de munten zelf wat in de verdrukking brengt. Om een meer overzichtelijke en aangename presentatie te vinden voor de omvangrijke collectie voorwerpen in de vaste vitrines en kasten, was niet gemakkelijk. Jammer genoeg zijn deze meer als berg- dan als toonkasten geconstrueerde meubels in de muren verankerd, zodat wegbreken onmogelijk is. Vele voorwerpen heeft men aan het oog onttrokken door het blinderen van glasruiten. De zichtbaar gebleven vakken werden door zijschotten afgesloten en bekleed met suïde, een plastic stof in verschillende, lichte tinten.

Thans tonen de platte vitrines op de galerij met enige onderbreking een keur van kleine stukken betreffende verlichting, lezen en schrijven, kleding en toilet, medische verzorging e.d.; waar nodig zijn kleine bijschriften, in zwarte letters op plastic, naast de voorwerpen gelegd; maar de meest pakkende verklaringen worden gegeven door boven de vitrines gehangen foto's van en reliëfs met voorstellingen uit het dagelijks leven; aldus krijgt men een beeld van de functie der dingen. Grote voorwerpen zijn in de vier hoekkasten tentoongesteld. De glascollectie vindt men nu in een vitrinekast, die de breedte van de

galerij beslaat. Hier is geen onderverdeling door zijschotten; bij de opstelling is de chronologie in acht genomen. Helaas laat de matglazen achterwand geen verlichting door: deze kon wegens gebrek aan middelen niet worden aangebracht. Een rij spotlights, aan de voorzijde van de vitrine gemonteerd, zet de voorwerpen in een grillige belichting, met vele reflexen, waarbij zich voegt de spiegeling van de lichtkap in de voorruit; dit laatste heeft men tevergeefs getracht te ondervangen door de ruit vooroverhellend te plaatsen. Zeer geslaagd zijn de kleine vitrines tegen de pilaren. Op tegen het achterschot bevestigde perspex plaatjes staan kleine plasticen geëtalceerd; zij worden van onderen- en van bovenaf verlicht door buislampjes achter matglas. De gehele galerij is nu trouwens van verlichting voorzien, zodat avond-openstelling voor dit deel van het museum mogelijk is geworden.

In de vijf zalen rondom de hal, met het overzicht der geschiedenis van Romeins Nijmegen domineert nu het wit van de vele geblindeerde kastdeuren wat sterk; om dit enigszins te breken zijn grote foto's opgehangen naar keizerportretten uit de diverse perioden. Deze perioden zijn visueel gemarkeerd door kleuren, corresponderende met die welke op de overzichtskaart de diverse stadia der Romeinse bezetting aanduiden. Vroeg-Romeins Nijmegen bijvoorbeeld is daarop aangeduid in geel; in de eerste zaal is de achtergrond der voorwerpen en de kleur der bij-schriften geel. De laatste bestaan uit strips van gekleurde plastic waarop men eigenhandig witte reliëfletters kan aanbrengen door middel van een tang, het z.g. tapewriter systeem. De grote oude maquettes zijn gehandhaafd; één werd gehalveerd. Niet gehalveerd maar zeker gedecimeerd, is de collectie aardewerk. Zij is nog wel aanwezig, maar het publiek ziet nu naar een klein deel ervan en ziet dit ongetwijfeld beter en prettiger.

Foto's der opgravingen, kaarten e.d., alles volgens de moderne methode zonder encadrures en glas geëxposeerd, verlevendigen ongetwijfeld de belangstelling. Ook de geëxposeerde grafstèles doen dit en niet het minst de in 1957 gevonden sarcofaag van een meisje met velerlei, de moderne toeschouwer aansprekende voorwerpen waar-bij (gereconstrueerde) muziekinstrumenten.

Men verlaat het museum in het besef dat door de vele veranderingen evenzo vele verbeteringen zijn aangebracht, hetgeen stellig tot voldoening stemmen kan. Een voldoening die echter wordt getemperd wanneer men een blik slaat op het

nevenliggende open terrein. Hier kan een naar alle eisen der moderne museografie ingericht gebouw verrijzen, waarnaast het oude zou kunnen worden gehandhaafd als depot. Wie dit beeld eenmaal voor ogen heeft, ziet de huidige situatie slechts als een noodoplossing.

Wijchen, Oudheidkundig Museum, „Frans Bloemen”.

Sinds 26 juni 1962 is, met de nieuwe behuizing van dit museum, de naam Oudheidkamer afgeschaft. Het verschil is dan ook groot tussen de opstelling zoals die in het Kasteel-Raadhuis te zien was en de huidige in het daarnaast gelegen voormalig koetshuis. Van het ouderwetse pakhuis-systeem, zoals dat ginds nog werd gehuldigd, valt hier niets meer te bespeuren. Slechts en deel der verzameling is nu geëxposeerd in de drie vertrekken, waaraan de kleine, van onderen opake ruitjes, een ietwat ouderwetse allure geven. Door buislampverlichting, lichtblauwe tinten van het houtwerk en grijs linoleum is een neutrale entourage voor de opstelling geschapen.

Bij het binnenkomen moet men zich dadelijk begeven naar de tweede zaal, waar de rondgang begint met — als introductie — een documentatie over de geschiedenis van het museum en één over de vorming van het landschap rondom Wijchen sinds de prehistorie; hierbij is het heden uitgebeeld door een diorama, dat de plantsoenmeester heeft vervaardigd.

Een kleine collectie gesteenten en fossielen, voorts vele voorwerpen uit het paleo- en mesolithicum (een bruikleen van de heer A. Wouters) preluderen op de perioden die de eigenlijke Wijchense collectie vertegenwoordigt. Deze is in de beide andere vertrekken te zien: een gevarieerde verzameling werktuigen en gebruiksvoorwerpen uit een tijdperk lopende van het neolithicum tot aan de Romeinse bezettingstijd eerst; tenslotte Romeinse en vroeg-middeleeuwse voorwerpen. Alles is duidelijk toegelicht met afbeeldingen, kaarten, platen, foto's en teksten, de laatste getipt, soms wat laag of veraf aangebracht, soms op kleine lessenaarachtige standers zeer gemakkelijk te lezen. Enkele reconstructies, zoals die van een gewichtswefstoel uit omstreeks 2000, van de koffer waarmee een bronshandelaar rondtrok, van een Germaanse woning, verlevendigen de opstelling bijzonder. De forse, houten vitrines zijn merendeels in eigen beheer gemaakt. De grijze kleur van het binnenwerk geeft in de niet zeer gevulde kastvitrines een wat kil effect, evenals in de bekleding van ongebleekte katoen in de

platte vitrines. Ook zouden de borden, waarop het historisch belang der verschillende perioden door tekst en beeld verduidelijkt wordt, best wat sprekender van kleur, wat gedurfter van vlakverdeling kunnen zijn. Maar deze opmerkingen betreffen slechts bijkomstigheden.

De inrichting van dit museum, die, zoals gewoonlijk met weinig kosten moest geschieden, is door mr. W. P. den Biesen en zijn helpers tot stand gebracht met zeer veel kennis van zaken, enthousiasme en begrip voor het bevattingsvermogen van de gemiddelde bezoeker. Er wordt met grote belangstelling gekeken en, wanneer er geen rondleiding is, gelezen. Stellig zal het Oudheidkundig Museum „Frans Bloemen” niet weinig bijdragen tot vergroting van de belangstelling voor archeologie. En zo heeft de verzamelaar, wiens naam het draagt, het ook gewild.

Vlaardingen, Museum voor de Nederlandse Zeevisserij.

Dat Vlaardingen van oudsher het centrum is geweest van de zeevisserij, beseft men gaande langs de Westhavenkade, waar alles is vervuld van een vislucht zo doordringend, dat die niet anders dan van eeuwen her kan dateren. Voor het oog valt er verder bitter weinig meer van het verleden te bespeuren. De 18de eeuwse vishal staat er nog, maar verder zoekt men tevergeefs langs de naargeestige gevelrijen naar een goed stuk oude architectuur. Tot dat men er uiteindelijk één ontdekt op nr. 45: een vier traveeën breed woonhuis met dubbele stoep en natuurstenen onderpui met rococo-ornamenten die, waarschijnlijk naar 19de eeuwse trant, zwart zijn gekleurd.

Dit is het enig overgebleven redershuis van Vlaardingen, gebouwd in 1763, en generaties lang door reders bewoond, tot het ten leste ten prooi viel aan een cafetaria-onderneming. Het strekt de gemeente tot eer, dat zij dit pand een waardiger bestemming heeft weten te geven door het aan te kopen, te restaureren en er bovengenoemd museum in te vestigen.

Toen de Vlaardingse Oudheidkamer en Vischerijmuseum in 1957 werd geliquideerd, is de verzameling door de stad overgenomen. Eens in het jaar, op vlaggetjesdag, stelde men van de verzameling iets ten toon in het Oude Raadhuis, en hierdoor is het initiatief ontstaan tot de oprichting van het museum. In 1960 kwam tot stand de Stichting Nationaal Visserijmuseum — later geheten de Stichting Museum voor de Nederlandse Zeevisserij — dien een aanzienlijke

som bijeen heeft gebracht en in de restauratiekosten van het huis belangrijk heeft bijgedragen.

Van het oorspronkelijke woonhuis bestaan nog de hal, een ernaast gelegen woonvertrek en de keuken hieronder; de laatste heeft nog geen bepaalde bestemming gekregen. Het prachtige, gave Lodewijk XVI-portaal biedt een stijlvol entree. Het woonvertrek heeft nog de oorspronkelijke betimmering, die nu lichtgroen gekleurd is. Uit het plafond mist helaas het geschilderd médaillon, de vier hoeken tonen voorstellingen van dieren in grisaille. Het schoorsteenstuk geeft een aandoenlijk-primitive Koopvaardij te zien. Een smaakvolle bespanning van moderne stof, weinige en eenvoudige 18de eeuwse meubelstukken en enkele toepasselijke schilderijen, waarbij die van een reders-echtpaar dat hier heeft gewoond, geven aan dit vertrek een stijlvolle en tevens bescheiden allure, die het waarschijnlijk ook vroeger heeft gehad. Zonder te detoneren vond hier ook een groot model van een beugsloep een plaats.

De ruimte, waarin de eigenlijke verzameling staat opgesteld, is vrij beperkt, en bestaat uit een lange smalle achterzaal, eenzelfde ruimte in de kelder verdieping en een ondiepe bovenzaal met een lager gelegen vertrekje, tezamen over de breedte van het huis lopend. In elk van deze ruimten wordt een overzicht getoond van één der stadia in de ontwikkeling van de zeevisserij, die, in chronologische volgorde zijn: de haringdrijfnetvisserij, de beugvisserij (bovenzaal) en de Trawlervisserij (kelder verdieping).

De zalen zijn bespannen met een grijzig getinte stof en belegd met linoleum; aan het plafond zijn spotlights aangebracht. De kelderzaal is met rode plavuizen belegd en heeft witgekalkte wanden, waartegen op sommige plaatsen verticale neonbuizen zijn geplaatst met witte planken ervoor, die het lichtschijnsel temperen; tussen de vensters bevinden zich wandlampjes van onconventionele vorm: een bol van doorzichtig glas op een cilindrisch koperen houdertje.

De vitrines, van mat vernikkeld messing, werden speciaal ontworpen; zij zijn stevig en onopvallend. Voorts dienen uiterst eenvoudige meubeltjes, bestaande uit een houten bovenblad op metalen onderstel als toonbank voor objecten of als zitbank voor het publiek. De collectie bevat velerlei scheepsmodellen, van botter tot hektrawler; scheepvaartkundige instrumenten van de 18de eeuwse sextant tot de hedendaagse midden- en kortegolf radio-telefoon (waarbij een gesprek te beluisteren valt met het hospitaalschip De

Hoop); verschillende soorten netten; allerlei wat te pas kwam en komt bij het opsporen van de vis (het moderne echolood in werking); veel wat gebruikt werd aan boord en op de wal voor het prepareren van het aas, voor het conserveren en verpakken van de vis; voorwerpen van volkskunst gemaakt op zee; documenten en kaarten; prenten, platen en foto's benevens een collectie kleurendia's. Deze worden in de kelderzaal automatisch geprojecteerd, waarbij men listig gebruik heeft gemaakt van een zich daar bevindende koelcel.

Bij de opstelling van dit alles, waarvoor dr. H. H. Frese adviezen gaf en die door de heer T. van den Heuvel uit Den Haag werd uitgevoerd, is behalve duidelijkheid veel smaak en variatie betracht, waarbij toch ook een zekere uniformiteit in het oog werd gehouden. Zo vindt men bijvoorbeeld in elke zaal een op dezelfde wijze uitgevoerde beeldgrafiek van het betreffende bedrijf en een overzicht in foto's van alles wat bij de uitoefening daarvan te pas komt. Deze foto's zijn steeds op hetzelfde formaat in hetzelfde dambordpatroon gerangschikt, maar telkens tegen een andere kleur achtergrond. Daarbij zijn dan steeds voorwerpen geëxposeerd, die men op deze foto's in gebruik ziet zoals bijvoorbeeld een haringtrog, een beug met spleet, een sleepnet, een prikkebak, e.d. Het zelfde systeem is toegepast bij het aanschouwelijk maken der nevenbedrijven bijvoorbeeld de kuiperij der haringvaten.

Door de plaatsing der vitrines is een gevarieerde en tevens harmonische indeling van lange, smalle ruimten bereikt, waartoe ook de groepering der buiten de vitrines opgestelde voorwerpen meewerkt. Zo vinden wij hier en daar op de vloer een partijtje koksgoed uit een stoomlogger of een stapeltje vaatjes, dozen en blikjes waarin de vis de consument bereikt. Plastische effecten zijn verkregen door het monteren van voorwerpen aan de wand. Grote stukken, gemaakt om de elementen te trotseren, zoals ankers, een reddingsloep, trawlborden, konden worden opgesteld op de oude binnenplaats der haringpakkerij, die met gele en rode stenen in oud patroon is bestraat. Het maakt indruk daar geconfronteerd te worden met het volume der dingen, dat men zich bij het zien van modellen en afbeeldingen toch niet goed kan voorstellen. Wat zich hier aan kleinere voorwerpen bevindt is geplaatst op betonnen platen rustende op stapeltjes baksteen. In deze opstelling, die vol aardige vondsten zit, is het didactisch element primair

maar zo, dat het zich nergens opdringt. Men kan in dit museum op snelle en zeer aangename wijze bijzonder veel te weten komen over de ontwikkeling der zeevisserij, vooral ook als men luistert naar de commentaren der beide suppoosten, gepensioneerde vissers, die letterlijk over al hetgeen er te zien is uit eigen ervaring kunnen vertellen en desgevraagd verschillende werktuigen demonstreren. Het is merkwaardig hoeveel er in dit kleine museum te zien valt en met hoe weinig middelen een zo aantrekkelijk geheel tot stand is gebracht. Niet alleen de stad Vlaardingen maar geheel Nederland kan men met dit nieuwe museum gelukwensen.

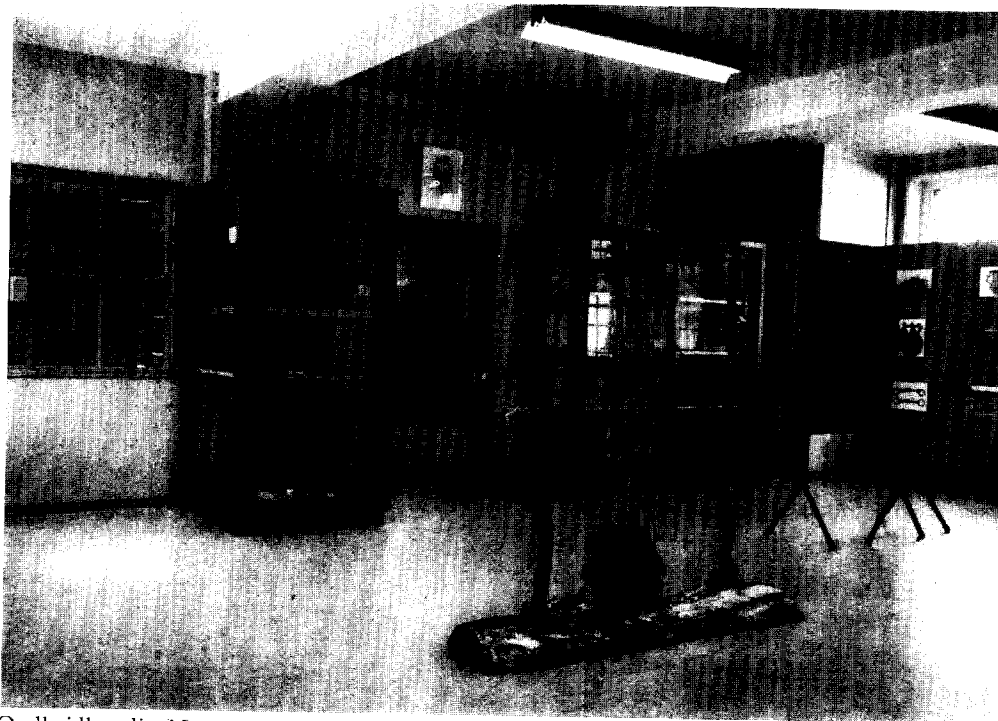
Assen, Provinciaal Museum van Drenthe.

In 1955 heeft de Provincie Drenthe ten behoeve van het Museum aangekocht het gebouwencomplex Brink nr. 5, 6 en 7, drie woningen, die oorspronkelijk één pand vormden, het Ontvangershuis. Oudtijds eigendom van de Landschap, diende het als ambtswoning voor de Ontvanger-Generaal van Drenthe en, sinds 1730, tevens als Prinsenhof van Drenthe. De laatste functie heeft het vervuld tot 1791; daarna is in 1809 Lodewijk Napoleon er nog gehuisvest geweest.¹ Hoe het huis in later tijden werd gesplitst, veelvuldig gemaltraiteerd en van eigenaars is verwisseld wordt door de directeur van het museum, de heer G. C. Helbers, in het *Museumbulletin* van 1957, blz. 85 e.v. beschreven. Vele en langdurige restauratiewerkzaamheden zijn sinds de aankoop verricht om het pand zijn oorspronkelijke indeling te hergeven. De bij het zoeven genoemde artikel gevoegde plattegronden geven de oude toestand weer.

De aan de zuid-oostkant aangebouwde vleugel langs het Museumlaantje is herschapen tot tentoonstellingszaal; helaas kon hier de bovenverdieping nog niet bij de verbouwing worden betrokken. De in hun oorspronkelijke staat teruggebrachte vertrekken van het aan de Brink gelegen gedeelte werden ingericht met de voorwerpen van kunst en kunstnijverheid van de collectie, die hiertoe niet uitgebreid genoeg was, zodat veel werd aangekocht.

De bezoeker betreedt het gebouw via de zuid-oostvleugel en komt dan links in de met wit marmer en stucwerk beklede benedengang, waar een collectie zeldzame Drenthse landschapsglazen de aandacht trekt.

¹ Zie G. C. Helbers, *Museumbulletin Provinciaal Museum van Drenthe*, 1957, blz. 85; 1958, blz. 231.

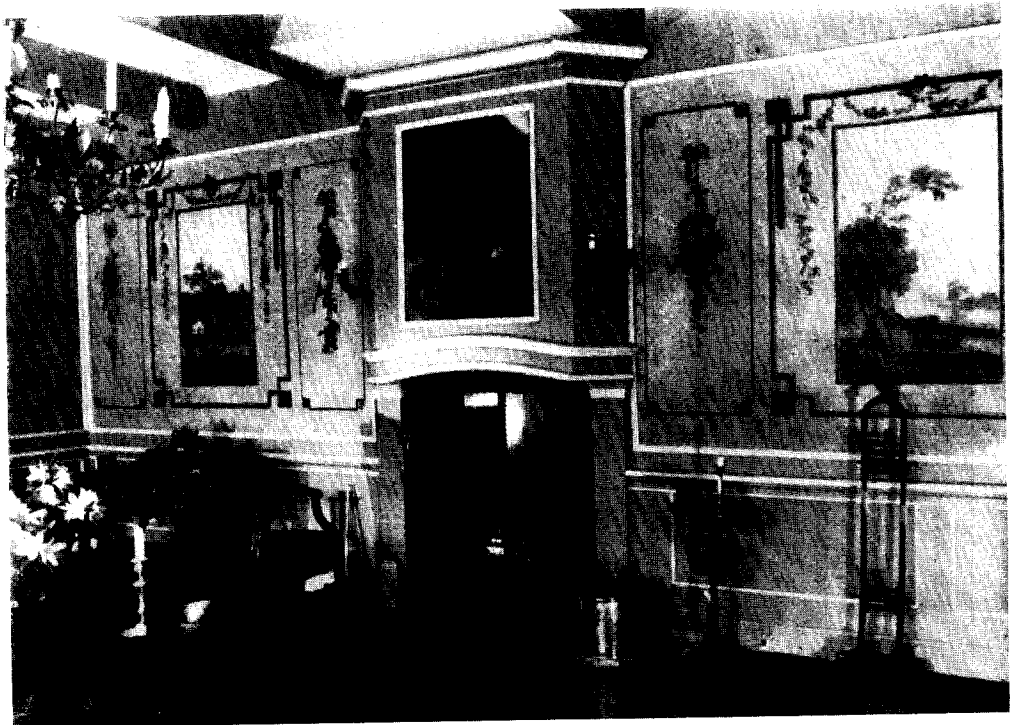
Oudheidkundig Museum „Frans Bloemen” te Wijchen.

Provinciaal Museum van Drenthe te Assen; Drenthse kamer.

Provinciaal Museum van Drenthe te Assen; Rode of Ellentskamer

Provinciaal Museum van Drenthe te Assen; eetkamer.

Aan de zuidzijde van de gang ligt de oude eetkamer van het Prinsenhof, waarin de 18de eeuwse lambrizing nog aanwezig is met, in de wand, het authentieke muurbuffet. Hierin prijkt blauw porselein, Delfts en glaswerk op de planken, waarvan de houten lambrequins met hun oude, steenrode polychromie de armetierigheid van onze moderne kastrandjes duidelijk doen beseffen. De eveneens authentieke schoorsteen toont een deel van de oorspronkelijke kamerbeschildering, die achter lagen behangselpapier te voorschijn is gekomen. De wanden zijn bekleed met geschilderde behangselpanelen uit omstreeks 1780, enige jaren geleden aangekocht. Het zijn dorpsgezichten met bijwerk van festoenen en emblemen. Als meubilair zijn hier voornamelijk stukken uit de Lodewijk XVI-periode geplaatst.

Aan de andere zijde van de gang ligt de tevens tot Drenthse boerenkamer ingerichte keuken. Tegen de noordwand is een bedstedewand geplaatst, afkomstig van een boerderij uit Ruinerwold, met een merkwaardige, drie houtsoorten en marmer imiterende beschildering. Achter dit schot kon een kastruimte worden behouden.

De overige wanden zijn bekleed met witte en gemarmerde mangaantegels, eveneens uit Drenthse boerderijen afkomstig; de schouw, uit Norg, heeft de traditionele blauwe tegelbekleding. Van het meubilair en de vele gebruiksvoorwerpen moet speciaal worden genoemd de originele eiken tinkast, waarin de vergulde haakjes voor het ophangen van tinnen bakjes nog aanwezig zijn. De textiel, zoals beddegoed en „valletjes”, verworven op Drenthse boeldagen, is grotendeels handgeweven.

Van hier daalt men af in de aan de voorkant van het huis gelegen kelder, die vermoedelijk uit de 15de eeuw dateert; het op één zuil rustende vierdelig gewelf werd bij een 17de eeuwse vernieuwing behouden. Bijzonder ingenieus is hier de verlichting aangebracht: op de plaats der oude vensteropeningen bevinden zich nu nisjes; daarin zijn buislampjes geplaatst achter een afsluiting van matglazen platen. Mangaan tegeltaleaus sieren de wanden en op de estrikken-vloer staan voorwerpen van allerlei soort aardewerk geëxposeerd.

De hoger gelegen vestibule aan de voorzijde van het huis — met op bedrieglijke wijze wit gemarmerde houten trappen — is eveneens geflankeerd door twee vertrekken. In de kleine voorkamer aan de zuidzijde prijken beschilderde behangselpanelen, die op een zolder van het

Haagse Binnenhof werden gevonden. Speelse rococomotieven omlijsten galante taferelen; de dominerende blauwe kleuren bestempelen het vertrek als „blauw salet”. De Lodewijk XVI-schoorsteen is afkomstig uit het Huis te Paterswolde. Bij deze stijl is het meubilair aangepast: een grote tafel omringd door stoelen; enkele kleinere stukken en het lichtkroontje dateren uit iets later tijd. De moderne gordijnen van groen en blauw gestreepte Engelse stof, passen hier wonderwel. Het fraaie rozetplafond in stucwerk was aanwezig.

De andere, grote voorkamer, heeft zijn oorspronkelijke lambrizing, gebroken wit, goudgebiesd; de bespanning en gordijnen werden van goudgeel velours d'Utrecht. De eenvoudige schoorsteen is in groene marmer-imitatie geschilderd; op de boezem hangt een allegorie uit het midden van de 18de eeuw op de geboorte van een Prins van Oranje door M. Terwesten, terwijl het houten planken plafond een zeer fraai 18de eeuws allegorisch plafondstuk bevat door een Italiaanse meester vervaardigd.

In deze kamer bevinden zich enkele historische stukken: het portret van Jan Haack Oosting, ontvanger-generaal van 1785-'95; in de hand houdt hij het Landrecht van Drenthe. Behalve dit geschilderd is er een gefotografeerd document te zien, namelijk het stuk waarmee in 1809 Lodewijk Napoleon in dit vertrek aan Assen het stadsrecht heeft verleend. Maar het indrukwekkendst is de monumentale stadhouderszetel, die in 1762 voor een grote som werd aangekocht. Het meubilair bestaat uit hoofdzakelijk 18de eeuwse stukken, vrij los gegroepeerd tot verschillende zitjes, waardoor de kamer de allure heeft van een salon.

Via de trap naar de eerste verdieping komt men door een (ingebracht) Lodewijk XV-glazen deurtje in de kleine midden-opkamer, harmonieus gestoffeerd met een nieuwe, in laat-Lodewijk XVI-patroon geweven wandbekleding van parelgrijs velours boven een lichtgroen en -grijs lambris, en een Colenbrandertapijt in grijze en lila tinten. Dit decor van late 18de en vroege 20ste eeuw omlijst 19de eeuwse meubels en voorwerpen. Van Drenthse en vaderlandse historie spreken de portretten van de laatste ontvanger-generaal en zijn echtgenote door de Meppelse schilder P. Kiers, in 1859 vervaardigd; verder twee aquarellen, het vorstenpaar Willem III en Sophie op de valkenjacht voorstellend.

Ook hier bevindt zich ter weerszijden een vertrek. Het zuidelijke was van het Prinsenhof

de slaapkamer. Hier is de Lodewijk XV-schouw bewaard gebleven, met de listig gecamoufleerde kastjes voor drank en geweer; het verdwenen schoorsteenstuk is tijdelijk vervangen door een spiegel. Mooi goudleerbehang, afkomstig uit Alkmaar, maakt deze kamer bijzonder stijlvol. Bij de voorname, meest 18de eeuwse meubels zijn enkele, zoals een poudreuse, een nachtkastje e.d., in overeenstemming met de toenmalige functie van het vertrek. Willem V zal hier zeker hebben overnacht bij zijn bezoek in 1773. Ontvanger-generaal was toen Mr. Johannes van Lier, verzamelaar van naturalia, rareiteiten en Drenthse oudheden (waarvan sommige in de verzameling van de Prins zijn overgegaan). Hij heeft bekendheid verkregen door zijn *Oudheidkundige brieven*, voornamelijk handelend over de vondsten in de grafkelder van Eext. Ook heeft hij gepubliceerd een *Verhandeling over de slangen en adders, die in de Landschap Drenthe worden gevonden*. Dit boek, door de Groningse miniaturist Wijbrandt Veltman met handgekleurde illustraties en het portret van de schrijver voorzien, is hier te aanschouwen. In de rust van dit vertrek brengt J. W. Pieneman's portret van Willem II in de slag bij Turnhout een martiale noot.

De noordelijke bovenkamer, thans bespannen met grootbloemig, rood velours d'Utrecht, draagt de naam van Ellents-kamer. De laat-17de eeuwse gesneden schouw² dateert uit de tijd van Coenraad Ellents, de eerste van een hele generatie ontvangers-generaal, die deze functie tussen 1674 en 1738 hebben bekleed. Gezien de droefgeestige gelaatsuitdrukking der beide treurende putti en de op de schouw aangebrachte wapenschilden Ellents-Sichterman kan de gevolgtrekking worden gemaakt dat deze na Coenraad's dood in 1691 moet zijn gemaakt. De schouw is afkomstig van de (zomer)borg te Anloo van de familie Ellents, waaraan de herinnering voorts wordt wakker gehouden door een tinnen servies met familiewapen en een glas-inlood wapenraampje met de naam van Coenraad's zoon Hendrik Jan (mirabile dictu teruggevonden in Engeland). Historische stukken zijn ook de uit omstreeks 1700 daterende tafel, afkomstig uit de oude Statenzaal, de allegorie op Drenthe uit omstreeks 1665 door de Drenthse schilder W. van Rossum, en een kist³ van de Etstoel van

Drenthe uit 1803. Van Drenthse herkomst zijn voorts de grote kussenkast, een laat-17de eeuwse eiken kabinetkastje welks achterschot van kersenhout een boerenafkomst verraad, en tenslotte een kloeke, stijlvolle noten knoparmstoel. Op dit alles ziet de Vrijheid, in 1667 door Barend Graet geschilderd, vanaf het plafond neer.

De zolderverdieping, door ontvangers noch vorstelijke bezoekers stellig ooit betreden, is gemoderniseerd en ingericht tot aantrekkelijke werkruimten.

Men verzuime niet vanaf de bovenverdieping een blik te werpen op de in Lodewijk XIV-stijl aangelegde, met een zonnewijzer en beelden getooide tuin, die mede de sfeer verhoogt.

Sfeer treft men alom aan, de sfeer van een historisch patriciërshuis, dat hiervan bijzonder weinig had bewaard, maar die thans weer aanwezig is dank zij de grote omzichtigheid en de smaak; waarmee een geheel tot stand is gebracht, dat zonder de rigoreuze precisie van een chronologische reeks stijlkamers de suggestie geeft van de wooncultuur uit vroeger eeuwen. Of beter nog, dat is geworden tot hetgeen de directeur zich had voorgesteld te scheppen: een „levende” woning voor de afdeling kunst en kunstnijverheid van het museum.

De vraag zou kunnen worden gesteld of men zich bij het inrichten niet enigszins heeft laten meeslepen tot het vormen van een te luxueus decor waarmee het historisch beeld ietwat geweld wordt aangedaan. Het traditionele beeld van de Drenthse veenstreken als arm gebied wordt nog steeds geldend geacht voor de gehele provincie. Dit is voor het oude zandgebied van Drenthe onjuist. Bij de patriciërs heeft geen overdaad, maar toch stellig welstand geheerst. En dat er aan de inrichting van het Prinsenhof enige luxe is gepend, is bewezen door de hoge rekeningen, die zijn gevonden voor de aanschaf van meubels en het „behangen” van kamers. Trouwens, wat er thans aan meubilair prijkt is eerder sober zonder overdaad van dure houtsoorten en rijke ornamentatie.

In ieder geval is het Drenths Museum door deze uitbreiding op zeer bijzondere wijze verrijkt. Stellig zal het Ontvangershuis-Prinsenhof zeer veel bezoekers trekken, die zullen ervaren dat de traditie van gastvrijheid er is blijven heersen. Voor een minder aangename gedachtenassociatie die het woord ontvanger nu eenmaal oproept is hier geen plaats, wan ieder die hier komt vertrekt verrijkt door de ontvangst van een schoon en rijk erfdeel.

² Zie: G. C. Helbers, *Museumbulletin Provinciaal Museum van Drenthe* 1961 p. 165.

³ Zie: G. C. Helbers, *Museumbulletin* 1958 p. 39.

Hopelijk vergeet men bij het zien van dit alles niet, dat het museum nog een andere afdeling bezit zeker niet minder belangrijk en be-

langwekkend. Moge de in het uitzicht gestelde vernieuwde opstelling daarvan thans spoedig haar beslag krijgen.

PETRA CLARIJS

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALKMAAR

— *Sted. Museum. Start XI* -4 maart

ALMELO

— *Waaggebouw. Pieter Starreveld* -25 febr.

AMERSFOORT

— *Zonnehof. Jef Diederer* -4 maart
Confrontatie 9 maart-8 april
— *Museum Flehite. Kunsttechnieken* -18 maart

AMSTELVEEN

— *Aemstelle. Kees Broerse* -4 maart

AMSTERDAM

— *Sted. Museum. Geschenk (collectie Sandberg)* -11 maart
Francis Bacon -18 febr.
Prentenkabinet: Pierre Alechinsky -4 maart
— *Museum Fodor. Spanje anders* -18 maart
— *Zoöl. Museum. Afrikaanse Dieren* -15 juni
— *Kon. Inst. v. d. Tropen. Suriname tentoonstelling* -31 maart
— *M. L. de Boer. Jan Peeters* -23 febr.
Gerard Altmann 23 febr.-16 maart
— *Ina Broerse. Theodoor Heynes, aquarellen en Karel Gomes, platiëken* -2 maart
— *Galerie d'Eendt. Primitieve kunst uit West-Afrika en de Congo* -2 maart
— *De drie Hendricken. Architect Reid* -1 maart
Anton Felipe -27 febr.
— *Magd. Sotbmann. Pierre van Soest* -21 febr.
— *Paul Brandt. Nico Molenkamp* -17 febr.

ARNHEM

— *Gemeentemuseum. Dick Ket* -17 febr.

BARENDRECHT

— *Sans-Souci. Henk de Vos en Gijs Voskuyl* 21 febr.-3 maart

BILTHOVEN

— *De Kuyt. Jo Kruidyder-Bouman* -6 maart

BLOEMENDAAL

— *Bloemenbeuvel. Dick van Luyn* -25 febr.

BREDA

— *De Beyerd. Confrontatie* -4 maart

DELFT

— *Het Prinsenhof. Leden van De Kring en drie Haagse kunstenaars* -21 febr.
Prof. N. Lansdorp
— *Ethnogr. Museum. Kunst van Nieuw Guinea* -31 maart

EINDHOVEN

— *Van Abbemuseum. Elmar Berkovich, interieurkunst*

GOUDA

— *Het Catharina Gasthuis. Ton Smits* -25 febr.

's-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum. Moderne Japanse schilderkunst* -4 maart
Jan G. Jordens -18 febr.
Platiëken van Tajiri -4 maart
Mary Bauermeister, schilderijen en Karlheinz Stockhausen, electronische muziek -25 febr.
Glas, oud en nieuw -2 juni
Jaap Nanninga -8 april
— *Museum v. b. Onderwijs. Delta* -1 sept.
— *Panorama Mesdag. W. Kniebe* -3 maart
Contact '62 9 maart-24 maart
— *Al-Veka. Jef van Leeuwen* -28 febr.
Schilderijen van Krijn van Dijke en beelden van Piet van Stuyvenberg 2-30 maart
— *Cojean. Willem Hofhuizen* -24 febr.
— *Haagse Kunstkring. Nel Koen en Gerrit van Ochten* 9-28 febr.
Karel Wiggers, Frans de Wit, Armand v. d. Helm 2-21 maart
— *Nouvelles Images. Rob Stultiens* -24 febr.
— *Esber Surrey. Renske Morks* -22 febr.

GRONINGEN

— *Pictura*. Talens' Prijs 1962-1963 9-25 maart

HAARLEM

— *De Ark*. J. Möhlenpage -23 febr.
 — *In 't Goede Uur*. Theodoor Heynis -28 febr.
 — *De Vishal*. Figuratieve schilder- en beeld-
 houwkunst -24 febr.

HEERLEN

— *Van Aanholt*. Aad de Haas -9 maart

HENGELO (O)

— *Hengelose Kunstz.* Rudi Bierman -11 maart

's-HERTOGENBOSCH

— *Prov. Noordbrabants Museum*. Henri Geor-
 ges Adam -4 maart

HILVERSUM

— *Boekb. W. Vuyk*. Hans Pelgrom, foto-serie
 van Sybilla -23 febr.
 — *Kantine De Jong*. De Grafische Vormgeving
 v. d. Canadese Spoorwegmaatschappij
 -10 april

HOENSBROEK

— *Kath. Leeszaal*. Wie waren wij? -30 maart

LAREN

— *Singer-Museum*. Willem Dooyewaard
 -17 febr.
 Collectie E. M. Jaarsma -10 maart
 Dick Ket 23 febr.-15 april

LEEWARDEN

— *Prinsetún*. Elisabeth v. d. Acker, Karel Blac-
 quière, Ada Hennekam en Nora Kretz
 19 febr.-3 maart

LEIDEN

— *Rijksmus. v. Volkenkunde*. Kindertekenin-
 gen: Zo zien zij hen -3 maart

NIJMEGEN

— *De Waag*. Wandtapijten van Helga Otten-
 heym en beelden van Albert Meertens
 -18 febr.
 Michaël Podulke 21 febr.-25 maart

ROOSENDAAL (N.B.)

— *Oud-Gemeentebuis*. Maria in de kunst
 9-25 febr.

ROTTERDAM

— *Mus. Boymans-van Beuningen*. Het Nieuwe
 Testament in de Prentkunst, 2de deel
 -17 febr.
 — *Hist. Museum*. Water wegen -25 febr.
 — *Mus. v. Land- en Volkenk.* Batik, oud en
 nieuw -1 april
 — *Bouwcentrum*. Pier Luigi Nervi -21 febr.
 — *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Gerard
 Mercator en de kaartmakers van zijn tijd
 -17 maart
 — *'t Venster*. Ruloff S. A. Manuputty -8 maart

SCHIEDAM

— *Sted. Museum*. Drie eeuwen mode, vlijt en
 ijdelheid, collectie Mevr. Canter-Cremers
 -18 febr.
 Kunstschatten v. d. Oud-Katholieke Kerk
 -26 febr.

UTRECHT

— *Centr. Museum*. Vroeg Christelijke Kunst
 uit Rome -17 maart
 — *Universiteitshuis*. Willem Haakma Wagenaar
 -21 febr.
 — *Universiteitsmuseum*. Huygens temidden van
 zijn tijdgenoten -9 maart
 — *Kunstliefde*. Zoltin Peeter -4 maart

WADDINXVEEN

— *Kunststichting Waddinxveen*. Piet van den
 Heijvel -19 febr.

WASSENAAR

— *Heuff*. Gerard Huyser -8 maart
 Unica Leerdam -8 maart

ZWOLLE

— *Het Hopmanshuis*. Talens' Prijs 1962/1963
 4 maart

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Nijmegen, Sint Stevenskerk.

In het *Bulletin K.N.O.B.* van 1954 is een uiteenzetting gegeven over de bouwgeschiedenis der Sint Stevenskerk. In het westelijke deel van dit grotendeels laatgotische gebouw zijn nog enige resten bewaard van de oudste kerk uit de jaren 1254-'73. Na voltooiing omstreeks 1307 van de toren en de bouw van een lichtbeuk op het middenschip was de toenmalige aanleg gereed. Uit de 15de eeuwse kroniek van Wilhelmus van Berchen is bekend, dat de kerk een kruisvormige plattegrond had. Het koor van deze oudste kerk werd later tijdens het bewind van Reinold III van Gelre (1343-'61) vervangen door een nieuw koor met nevenkoren. Wij veronderstelden, dat deze 14de eeuwse koorpartij moet hebben gestaan ter plaatse van het huidige hoofdkoor en de brede gedeelten van de huidige kooromgang. Het tegenwoordige koor, omstreeks 1420 begonnen naar plannen van Gisbert Schairt, moet dan gebouwd zijn tegen het 13de eeuwse dwarspand.

Na 1371 was het basilicale schip veranderd in een breder hallenschip. In de 16de eeuw werd tussen het hallenschip en het 15de eeuwse koor het tegenwoordige driebeukige dwarspand gebouwd. Wij veronderstelden, dat bij die gelegenheid zowel het 13de-eeuwse dwarspand als het oostelijke gedeelte van het hallenschip werden opgeofferd en dat het oudste dwarspand dezelfde breedte had als het middenschip.

Tot dusverre waren er slechts indirecte aanwijzingen voor de plaats en de breedte van het eerste transept. Bij graafwerkzaamheden zijn nu echter inderdaad de overblijfselen van dit gedeelte tevoorschijn gekomen en deze bevestigen onze vroegere veronderstellingen. In de hoofdbeuk van het huidige dwarspand zijn namelijk funderingen teruggevonden van de noordarm van het oudste dwarspand: en wel een klein fragment van onregelmatig tufsteenwerk met ten noorden hierop aansluitend de bakstenen funderingen (baksteenlengte 27.5 cm) van de voormalige westgevel, een diagonale hoeksteunbeer en de noordgevel; de laatste in het verlengde van de noordgevel van het huidige hallenschip. Een funderingsfragment van het verdwenen oos-

telijke gedeelte van dit hallenschip (baksteenlengte 27 cm) sloot ten westen aan op de dwarspandfundering.

Het baksteenwerk van de westelijke transeptfundering grijpt heen om een onregelmatige beëindiging van het tufsteenrestant. Dit kan er op wijzen, dat de baksteenfundering in de plaats is gekomen van tufsteenwerk, zodat wij te maken kunnen hebben met gedeeltelijke herbouw, eventueel gepaard gaande met een vergroting, van de 13de eeuwse aanleg. Het baksteenwerk is blijkbaar koud aangemetseld geweest tegen een westwaarts lopende muur, de zijmuur van de 13de eeuwse noordbeuk, waarvan de breedte al vast stond door restanten in de westgevel van de huidige kerk; van deze muur werd nu slechts een los funderingsfragment aangetroffen.

Voorts is gebleken, dat de westelijke pijlers van de huidige kruising op de fundamenteën staan van 13de eeuwse scheiboogpijlers, zoals er nog bewaard zijn in het westelijke gedeelte van de kerk. Van de westelijke pijlers der 13de eeuwse kruising, die een schiptravee meer naar het oosten gestaan moet hebben, zijn (nog) geen fundamenteën gevonden. In elk geval is het nu zeker, waar het eerste dwarspand gelegen heeft; veel oostelijker dan oudere schrijvers verondersteld hebben. Tussen het dwarspand en de ingebouwde toren lagen, evenals bij de Sint Nicolaaskerk te Kampen vijf schiptraveeën.

De verbouwing van de noordelijke arm van het eerste dwarspand moet hebben plaats gevonden vóór de bouw van de huidige zijschep, dus vóór 1371; misschien vormde de aanleg van een nieuwe koorpartij tussen 1343 en 1361 er de aanleiding toe. Wat de aansluiting van het 15de eeuwse koor op het oudste dwarspand betreft: het is aannemelijk, dat de eerste omgangskapel aan de noordzijde tweezijdig gesloten was; de middelste steunbeer is ingebouwd geraakt bij de bouw van de 16de eeuwse Mariakapel.

Nog geen verklaring kunnen wij geven voor een tufstenen fundering, die zonder bouwnaad ten oosten op het tufstenen fragment der genoemde dwarspandfundering aansluit en iets meer naar binnen ligt dan de voormalige 13de eeuwse zijbeukmuur.

J. J. F. W. VAN AGT

Rijnsburg (Zuid-Holland), Kerktoeren.

In het voorjaar van 1962 is onder leiding van architect P. van der Sterre te Leiderdorp een begin gemaakt met de restauratie van de toren van de Hervormde kerk te Rijnsburg. Deze toren is naar alle waarschijnlijkheid het enige overblijfsel van de in 1133 gestichte adellijke vrouwenabdij. De kapel, die ten tijde van de stichting reeds moet hebben bestaan, is vermoedelijk na 1157 verbouwd en in 1183 gewijd (E. H. ter Kuile, *Leiden en westelijk Rijnland = De Ned. mon. v. gesch. en kunst*, VII, 1, 's-Gravenhage 1944, blz. 182).

Van het oude kloostercomplex is tijdens recente opgravingen een groot gedeelte van de fundering teruggevonden. Onder leiding van prof. dr. A. E. van Giffen en dr. W. Glasbergen zijn in de jaren 1949—'51 de fundamenten van het koor en de halfcirkelvormig gesloten transeptarmen blootgelegd (*Leids Jaarb.*, 1950, blz. 89; 1954, blz. 46). Uit de gevonden plattegrond blijkt, dat de as van de oostelijke partij niet kan stroken met de as van de westbouw. Uit het grote verschil moeten wij opmaken, dat de gevonden oostelijke partij en de westbouw, waarvan de zuidelijke toren nog over is, bezwaarlijk tot een en hetzelfde bouwplan kunnen hebben behoord. De hele aanleg van het gevonden koor met dwarspand wijst op een vroegere periode dan de bouwtijd van de toren. Dit doet het vermoeden opkomen, dat de gevonden fundering van koor en dwarschip behoren tot de dorpskerk van Rijnsburg, die vooraf ging aan de Romaanse abdijkerk.

Wij kunnen in verband hiermee aannemen, dat men de dorpskerk na de stichting der abdij is gaan verbouwen, mogelijk met het plan de hele kerk te vervangen, doch zo ver is men blijkbaar nooit gekomen. Een volledig inzicht zal eerst verkregen kunnen worden, wanneer ook de grondslagen van de noordelijke toren van de westbouw ontgraven kunnen worden. Zodra de gemeentelijke plannen voor de bouw van een nieuw raadhuis zijn verwezenlijkt, zal tot afbraak van het bestaande raadhuis, dat op deze torenfundering staat, worden overgegaan en kan op dit terrein een aanvullende opgraving plaats hebben.

Tijdens de restauratie van de toren, die nodig was wegens de zeer slechte toestand van het tufsteenwerk en enkele verticale scheuren in de wanden, zijn enkele voor de geschiedenis van de kerk belangrijke ontdekkingen gedaan. Over de nonnengalerij in het westelijke gedeelte van de

kerk, waarvan dr. E. H. ter Kuile het bestaan al had geconstateerd (*Leiden en westelijk Rijnland*, blz. 191), zijn nadere gegevens te vermelden. Het verijderen van de bepleistering, onder aan de noordzijde van de toren, bracht sporen aan het licht van een wandpijler ongeveer in het midden, van een geprofileerde impost in de hoek rechts, en van de bijbehorende gewelfaanzetten. Ten noorden van deze wandpijlers kan men de grondslagen vermoeden van zeker wel twee zuiltjes, die de gewelven tussen de torens moeten hebben gedragen.

De oostmuur van de toren bevat zowel op de begane grond als op de eerste verdieping ongeveer vier meter boven de begane grond een open verbinding met de kerk. Het is nu gebleken, dat de zuidelijke schipmuur heeft aangesloten op de oostelijke torenmuur in het verlengde van de zuidmuur van de toren. Hoewel wij door de aanwezigheid van de thans doorlopende kolommen in de kerk geen galerij boven de zijbeuk zouden verwachten, moet de reeds bekende gewelfaanzet in de oostmuur, die ongeveer een meter hoger ligt dan de gevonden en reeds genoemde gewelfaanzetten in de noordmuur er toch wel op wijzen, dat de bouw van een galerij in de opzet van het plan heeft gelegen.

Onder, en voor een gedeelte buiten de kap van de huidige kerk, zijn drie oude dakmoeten gevonden. De dakmoet met een helling van ongeveer 30° is van de kap over de zijbeuk. Onder de kapmoet zijn duidelijke brandsporen gevonden. De zuidmuur van de zuiderzijbeuk blijkt ongeveer 8.50 m hoog te zijn geweest.

In de noordelijke torenmuur zijn op 15 m hoogte, op onderlinge afstand van 80 cm de balkgaten gevonden van de oude kap over het schip van de kerk en daarboven de schuin in de muur opgaande gaten van de daksporen van het middenschip. In de gaten, die tot de binnenzijde van de muur doorliepen, werden nog enige houtresten aangetroffen. De liggers van de kap hadden een dikte van 23 tot 39 bij 12 cm, terwijl de onder een helling van 45° door de muur lopende sporen 20 x 12 cm dik waren. Twee meter boven de liggers werden nog kleine gaten aangetroffen. Deze zullen gediend hebben voor de gootliggers. Door het vinden van deze gaten is het thans bekend, dat de muren van het schip ongeveer 15 meter hoog zijn geweest. De dikte van de bovenmuur van het middenschip is bij benadering teruggevonden tegen de oostmuur van de toren.

De kap van het schip heeft dus tussen de to-

rens doorgelopen tot de westgevel, een situatie, die wij o.a. vinden bij de Klaaskerk en de voormalige Mariakerk te Utrecht. Boven de besproken gaten in de noordmuur is bij benadering de dakmoet te reconstrueren van een dwarsgericht zadeldak tussen de torens, dat uit de gravures van C. Pronk bekend is. Een later ingehakte, tot deze kap toegang gevende doorgang is nog aanwezig. Door het verwijderen van de tufstenen buitenhuid van de toren is zowel in de westgevel als in de oostgevel een bouwnaad gevonden. De lijn van deze bouwnaad is te trekken onder een helling van 45° van 10 m hoogte in de zuidgevel tot 16 m hoogte in de noordmuur. Het is gebleken, dat onder deze lijn de hele torenmuur bestaat uit massief gemetseld tufsteenwerk. Boven de genoemde lijn bleek de torenmuur een kern van baksteen te bezitten met een bekleding van tufsteen aan binnen- en buitenzijde. De tufsteen aan de binnenzijde houdt bij 15 m hoogte op; daarboven bestaat de binnenzijde geheel uit baksteen (31 x 15 x 10 cm). Hieruit blijkt, dat men de toren aanvankelijk niet hoger had opgetrokken dan strikt noodzakelijk was om het hele schip te voltooien.

Aan de binnenzijde van de toren is nog een

bouwnaad gevonden. Op 9 m hoogte in de westmuur wordt een klein verschil in de tufsteen aangetroffen. De lijn hiervan loopt in de noordwand onder een helling van 45° op tot 13 m hoogte. Moeten wij bij de eerste bouwnaad aan een nieuwe bouwperiode denken, de tweede bouwnaad is moeilijk anders te verklaren dan door een korte onderbreking van het werk.

Op 17 m hoogte is een houten koppeling in de muur aangetroffen. De balken waren bijna halfhouts over elkaar gekeept en hadden een dikte van 24 x 24 cm.

In de noordelijke torenmuur is op 50 cm hoogte in de muur het restant gevonden van een ingemetselde wijnwaterbak van basaltlava.

Vooruitlopend op het aansluitende bodemonderzoek mogen wij veronderstellen, dat de oorspronkelijke vloer ongeveer 50 cm lager heeft gelegen dan de tegenwoordige. Mede in verband met deze veronderstelling zijn de meeste hoogtematen slechts globaal gegeven.

Bij de restauratie konden de profileringen van de galmgaten en de merkwaardige rechtehoekige nissen in de torenwanden vrijwel geheel gereconstrueerd worden. C. J. BARDET

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE
DOCUMENTATIE

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. Amersfoorts Kunstenaarsgenootschap -6 mei
- *Confrontatie* -7 apr.
- *Museum Flebite*. Kunsttechnieken -18 mrt

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Jacques Callot -19 mei
- *Sted. Museum*. Sesostri Vitullo, beeldhouwwerk -1 apr.
- C. M. Kuypers, schilderijen -1 apr.
- Collectie Regnault -15 apr.
- Prentenkabinet: eigen collectie
- *Museum Fodor*. Spanje anders -18 mrt
- *Zoöl. Museum*. Afrikaanse dieren -15 juni
- *Kon. Inst. v. d. Tropen*. Suriname tentoonstelling
- *Café Eylders*. Jan den Hengst
- *Santee-Landweer*. Sierk Schröder -21 mrt
- *Magd. Sothmann*. Guillaume Lo-A-Njoe -23 mrt

- *Orpheus*. Norman Roemer -29 mrt
- *Monet*. Adriaan Lubbers -31 mrt
- *W. J. G. van Meurs*. Oud Japanse tekeningen -21 mrt
- *Ina Broerse*. Ellen Buys, kunstnaaldwerk en Jan van der Vaart, keramiek -26 mrt
- Auke de Vries, grafiek -27 mrt

APPINGEDAM

- *De Noordelijke Kunsthof*. Levend Erfdeel, het werk van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg -17 mrt

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Nederlandse Kunst uit het Van Abbemuseum -31 mrt
- Prentenkabinet: „Gelderse Landschappen” door A. J. Couwenberg -31 mrt
- Prassinus, tapijten, schilderijen 6 apr.-12 mei

BERGEN

— *K.C.B. Huize Kranenburgb.* Ploos van Amstel -18 mrt

DELFT

— *Ethnogr. Museum.* Kunst van Nieuw Guinea -31 mrt

DEVENTER

— *Mumentoren.* Melodie der Eeuwen (700 jaar Deventer muziekleven) -25 mrt

DORDRECHT

— *Punt 31.* Hans Wesseling -eind mrt

EINDHOVEN

— *Van Abbemuseum.* Edgar Fernhout

FINSTERWOLDE

— *d'Eendt.* Yvonne Kracht -21 mrt

GOUDA

— *Catbarina Gasthuis.* Costuums uit de collectie van Mevr. Canter-Cremers -31 mrt

's-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum.* Jaap Nanninga -8 apr.
 W. L. Bouthoorn -8 apr.
 Kunst uit kerkelijke musea 20 mrt-6 mei
 Prentenkabinet: kleurenlitho's van Karel Appel en kleurenetsen van Georges Braque -6 mei

— *Museum v. b. Onderwijs.* Delta -1 sept.

— *Panorama Mesdag.* Contact '62 -24 mrt
 De Haagse Aquarellisten 30 mrt-15 apr.

— *Al-Veka.* Schilderijen van Krijn van Dijke en beelden van Piet van Stuyvenberg -20 mrt

— *Haagse Kunstkring.* Karel Wiggers, Frans de Wit, Armand v. d. Helm -22 mrt
 Gerard Coljé — Frans de Haas 23 mrt-11 apr.

Wil Bouthoorn — Arie Vermeer 13 apr.-2 mei

— *Nouvelles Images.* Pieter Defesche -24 mrt

GRONINGEN

— *Pictura.* Talens' Prijs 1962-1963 -25 mrt

HAARLEM

— *Frans Halsmuseum* (Nieuwe Prentenkabinet): „Winters Haarlem”, schilderijen, tekeningen, aquarellen, foto's van 1650-1950 -24 mrt

— *De Ark.* Marja Stevens-Visser -23 mrt

— *In 't Goede Uur.* Gerard van den Eerenbeemt -31 mrt

HEERLEN

— *Stadhuys.* Jef Diederens -7 april

HENGELO (O)

— *Hengelose Kunstzaal.* Wandtapijten van Helga Ottenheym -8 apr.

HILVERSUM

— *Museum v. b. Gooi en Omstreken.* Uit het schetsboek van Jan Sluyters -1 apr.

— *Kantine de Jong.* De Grafische Vormgeving van een Canadese Spoorwegmaatschappij -10 apr.

— *Wout Vuyk.* Hans Hamers -30 mrt

HOENSBROEK

— *Kath. Openbare Leeszaal:* Wie waren wij? -30 mrt

LAREN

— *Singer Museum.* Dick Ket -15 apr.

LEEWARDEN

— *Princessehof.* Cobra-groep -25 mrt

— *Prinsetún.* Berry Brugman -24 mrt
 Levend Erfdeel, het werk voor de Rijksdienst van de Monumentenzorg 26 mrt-7 apr.

LEIDEN

— *Lakenhal.* H. H. Karmeligh Onnes -18 mrt

— *Rijksmuseum van Oudheden.* Het dier als motief in de antieke kunst -4 juni

MAASTRICHT

— *Arti.* Lino's van Aad de Haas -17 mrt

MIDDELBURG

— *Van Benthem en Jutting.* Loef, ceramiek, reliëfs, en Minderhout, olieverven en grafiek -24 mrt

NIJMEGEN

— *Waag.* Michaël Podulke -25 mrt

ROTTERDAM

— *Mus. Boymans-van Beuningen.* De Sadelers, Zuid-Nederlandse graveurs uit de 16de eeuw -21 apr.

— *Hist. Museum.* Water wegen -24 mrt

— *Mus. v. Land- en Volkenkunde.* Batik, oud en nieuw -1 apr.

— *'t Venster.* Julio Romero -29 mrt
 Rik van Bentem vanaf 30 mrt

UTRECHT

- *Aartsbissch. Museum*. Ikonen uit de verzameling Amberg -15 apr.
 — *Kunstliefde*. A. Rooskens -1 apr.
 Jaap Nanninga 6-29 apr.
 — *De Reiger*. Charles Roelofs

WASSENAAR

- *Heuff*. Aquarellen van William Diderick Kuik en edelsmeedwerk van Albert Kok -29 mrt
 ZWOLLE
 — *Overijssels Museum*. Eén miljoen woningen -23 mrt

MEDEDELINGEN

STICHTING KASTELENDOCUMENTATIE

In Nederland bestaan verscheidene, in het algemeen particuliere, verzamelingen van documentatie op het gebied van kastelen, die alle hun eigen karakter hebben. De belangstelling voor dit onderwerp neemt steeds toe en het is gebleken, dat velen iets méér willen weten over kastelen.

Een archief, dat over veel documentatiemateriaal beschikt, zou aan deze wensen tegemoet komen, terwijl samenvoeging van verspreide gegevens de waarde van het geheel zou vergroten.

Nu is bij notariële acte van 28 december 1962 de „Stichting Kastelendocumentatie” opgericht. Zij is gevestigd te Muiderberg (N.H.), van Ostadelaan 23.

Het doel van deze stichting is voornamelijk het bijeenbrengen, uitbreiden, instandhouden en beheren van een verzameling documentatiemateriaal en van een bibliotheek, betrekking hebbende op kastelen en historische landhuizen in binnen- en buitenland. De bestaande „Collectie-Schellart”, evenals het fotoarchief van Theo de Vries te Amsterdam, is aan deze Stichting in bruikleen ter beschikking gesteld; andere toezeggingen zijn reeds gedaan.

De Raad van Bestuur is als volgt samengesteld: Mevrouw M. C. Schellart te Muiderberg (N.H.) en de heren J. H. E. Baron van Nagell, Directeur van de Nederlandse Kastelenstichting te Doorn; J. G. N. Renaud te Amersfoort, Wetenschappelijk Hoofdambtenaar van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek; A. I. J. M. Schellart te Muiderberg (N.H.), lid van de Raad van Beheer van de Nederlandse Kastelenstichting; Theo de Vries te Amsterdam, perschef van de Nederlandse Kastelenstichting.

DE MUSEUMDAG

De eerste museumdag in 1963 zal worden gehouden op vrijdag 3 en zaterdag 4 mei in het Stedelijk Van Abbe-museum, Bilderdijklaan 10, te Eindhoven. Het onderwerp op deze bijeenkomst zal zijn:

Vorming en Status van de Museumambtenaar.

Op zaterdag zal er een excursie plaats vinden.

Leden van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, die geen lid zijn van de Museumdag, en die deze bijeenkomst zouden willen bijwonen, wordt verzocht zich te wenden tot het secretariaat van De Museumdag, Raamsteeg 2, te Leiden voor het ontvangen van een volledige convocatie, die omstreeks half april zal verschijnen.

VACATURE

DEN HAAG

Bij het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten is per 1 mei een vacature van assistent/assistent A voor de inventarisatie en beschrijving van kunstwerken.

Salaris volgens Rijksregeling.

Inlichtingen te verkrijgen bij genoemde Rijksinspecteur, Kazernestraat 3, Den Haag, tel. 070—182275, 070—111436.

ROTTERDAM

Bij het Maritiem Museum Prins Hendrik kan worden geplaatst een

(EERSTE) WETENSCHAPPELIJKE ASSISTENT C.Q. CONSERVATOR

Vereist: Kennis van en belangstelling voor de algemene zee-geschiedenis en speciaal de geschiedenis van de scheepsbouw, oude sloopstypen en sloopvormen. Kennis van de moderne talen in woord en geschrift.

Voor wetenschappelijk assistent bij voorkeur academisch gevormd; voor conservator is een academische opleiding vereist.

Salarisgrenzen: wetenschappelijk assistent f 612.——f 764.—; eerste wetensch. assistent f 784.——f 1013.—; conservator f 842.——f 1248.—. Genoemde bedragen zijn inclusief de salarisverhoging per 1 januari 1963 doch exclusief huurcompensatie ad 4 % en vacanti toeslag ad 4 %. De verplaatsingskostenregeling is van toepassing.

Inlichtingen te verkrijgen bij de directrice van het museum (mondeling uitsluitend na vooraf gemaakte afspraak).

Sollicitatiebrieven te richten aan de chef van het Bureau Personeelsvoorziening, kamer 331, stadhuis, Rotterdam, onder nr. 16.

CORRECTIE

Daar een tot tweemaal toe geplaatste rectificatie in de vorige jaargang blijkbaar aan de aandacht van velen ontsnapt is, maken wij onze lezers nogmaals attent op het volgende.

*De kolommen van afl. 10 van het Nieuws-Bulletin van de vorige jaargang (15 okt. 1962) zijn foutief genummerd van *205—*224. Men houde bij het inbinden rekening met het feit, dat de juiste nummering behoort te lopen van *153—*172. Het register gaat uit van de juiste nummering.*

IN MEMORIAM

DR. R. VAN LUTTERVELT

Na een langdurig ziekbed overleed op 19 februari, slechts 46 jaar oud, ons medelid de wetenschappelijk hoofdamtenaar aan het Rijksmuseum, dr. Remmet van Luttervelt.

Van Luttervelt heeft tot die zeer kleine kring van onze kunsthistorische en oudheidkundige auteurs behoord, die door produktiviteit en veelzijdigheid worden gekenmerkt. In een tijd van toegespitste specialisatie heeft Van Luttervelt niet geschroomd een reeks onderwerpen van de meest uiteenlopende aard ter hand te nemen. Zijn eerste meer uitgebreid geschrift, zijn dissertatie, gewijd aan de *Buitenplaatsen aan de Vecht*, liet hij in 1943 op 26-jarige leeftijd verschijnen. Maar daarvoor had hij al over Utrechtse, 19de eeuwse kunst geschreven en sindsdien zag, twee decennien lang, een schier ononderbroken rij van geschriften van zijn hand het licht. Bouwkunst en schilderkunst hebben Van Luttervelt blijkbaar evenzeer geboeid als onderwerpen van zuiver geschiedkundige of cultuurhistorische aard. Soms publiceerde hij studies, die meer in het bijzonder voor de vakgenoot bestemd waren, maar dikwijls ook richtte hij zich tot een breder publiek en droeg er aldus in ruime mate toe bij de ogen te openen van velen, die voorheen aan culturele facetten nauwelijks aandacht hadden besteed.

Van Luttervelt beleefde zijn onderzoekingen als een ontdekkingsreiziger, die nog onbetreden streken doorkruist. Ook voor hem plachten zich dan geheel nieuwe perspectieven te openen, waardoor zijn onderwerp er als het ware een dimensie bij kreeg. Juist het ondergaan van het wonder der ontdekking mag men bij Van Luttervelt zien als een van de voornaamste drijfveren voor zijn steeds weer nieuwe speurtochten en zijn drang hiervan door publikaties te getuigen. Deze behoefte anderen te laten delen in wat hij in een reeks van jaren verworven had kwam ook sterk uit in zijn gesprekken. Welk onderwerp ook ter sprake kwam, zijn schier encyclopedisch geheugen voor namen, feiten en jaartallen stelde hem in staat U in minder dan geen tijd uitgebreid van replek te dienen. Hij toverde U dan een historisch bouwsel voor ogen, dat zo hecht en wel doortimmerd scheen, dat men aanvankelijk wel

moest denken, dat hij het onderwerp juist kort tevoren grondig bestudeerd had. Kende men Van Luttervelt beter en had men ervaren, dat zulk een steeds met volle overtuigingskracht gegeven exposé door hem als een volkomen vanzelfsprekend antwoord op Uw vraag werd beschouwd, dan besefte men eerst recht welk een schat aan materiaal Van Luttervelt vergaard en te allen tijde paraat had.

Van die verbluffende veelzijdige kennis heeft voor alles het Rijksmuseum, dat Van Luttervelt zestien jaar met volle toewijding en hechte trouw diende, mogen profiteren. Hij was de eerste conservator, die een op wetenschappelijke leest geschoeide catalogisering ter hand nam van het zeer omvangrijke materiaal in het Nederlands Museum voor Geschiedenis, dat sinds 1946 aan zijn bijzondere zorgen was toevertrouwd. Zijn publikaties over de gedenkstukken met betrekking tot De Ruyter en de gebroeders De Witt zijn in dit opzicht voorbeeldig. Ook de Napoleontica in het Rijksmuseum bracht hij in een uitvoerig artikel samen. Een verhandeling over herinneringen aan Tromp had hij nog in voorbereiding. De merkwaardige reeks schilderijen van de in Turkije werkzame Vanmour in het Rijksmuseum vormden het uitgangspunt voor een uitvoerige verhandeling.

Maar ook van talrijke andere, ogenschijnlijk minder belangrijke voorwerpen van zijn rijk geschakeerde afdeling trachtte hij de documentatie zoveel mogelijk te completeren. Niet minder gold dat voor de reeks aanwinsten, die — dikwijls weer door zijn eigen bemoeiingen — de verzamelingen regelmatig kwamen verrijken. Geen moeite was hem daarbij te veel en niet zelden had hij er een speciale reis voor over de topografische juistheid van een in beeld gebrachte episode ter plaatse te verifiëren.

Zeer vruchtdragend is ook Van Luttervelt's bijdrage geweest bij het tot stand komen van de door het Rijksmuseum georganiseerde tentoonstellingen. De manifestaties van historische opzet, zoals de tentoonstellingen over de Koning-Stadhouder Willem III, Michiel de Ruyter, Lodewijk Napoleon en Belle van Zuylen behoorden als van-

zelf tot zijn domein. Hij bracht er een deel van de voorwerpen voor bijeen en stelde de catalogi ervan samen. Maar ook voor de grote kunsttentoonstellingen was hij door zijn veelzijdigheid de aangewezen medewerker. Zo redigeerde hij de catalogi van de „Bourgondische Pracht”, „De Triomf van het Manierisme” en de „Middel-eeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden”. Het persklaar maken van de tekst, die uit velerlei bijdragen moest worden opgebouwd, vereiste niet alleen kennis van zaken maar ook doortastendheid en tact. Het werd nog verzaamd in die gevallen, waarin de redacteur tevens een deel van de tekst en een uitvoerige inleiding schreef.

Bij dit werk, dat dikwijls onder hoogspanning en tot in de late avonden gedaan moest worden, legde Van Luttervelt een onverstoerbare gemoedsrust aan de dag, die mij steeds weer met bewondering vervulde. Zijn gevoel voor kameraadschappelijkheid jegens zijn collega's, maar niet minder zijn onwankelbare trouw aan een taak waar hij zich eenmaal achter gesteld had, kwamen in zulke omstandigheden eerst recht tot uiting.

Naast het vele, dat op het museum tot stand moest komen, naast zijn publicistische arbeid ook, kon er voor Van Luttervelt nog tijd voor verschillende bestuursfuncties overschieten. Zo was hij onder meer bestuurslid van de Museumdag, gedelegeerde in het bestuur van het Maritiem Museum Prins Hendrik te Rotterdam, vice-voorzitter van het ICOM-comité voor de oudheidkundige en historische musea en van „The Allied Circle in the Netherlands”. Voorts bekleedde hij het voorzitterschap van de onlangs opgerichte stichting „Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders overzee”. Van onze Bond was hij enige jaren secretaris en bestuurslid. Bovendien maakte hij tot zijn overlijden deel uit van de redactiecommissie voor het Bulletin.

Van Luttervelt is ons ontvallen in de kracht van zijn leven. Dat maakt zijn heengaan bijzonder smartelijk. Laten wij daarbij echter indachtig zijn aan de geestelijke rijkdom, waarvan dit leven zo vele blijken heeft gegeven, die ons slechts tot dankbaarheid kunnen stemmen.

TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

LIMBURG

Haelen. In het najaar van 1962 is ter verkrijging van zand een aanvang gemaakt met de machinale afgraving van een groot gedeelte van het op een natuurlijke hoogte ten westen van de Maas gelegen terrein dat in de Romeinse archeologische literatuur bekend staat als de „Melenborg” (A. W. Bijvanck, *Excerpta Romana*, III, blz. 62). Volgens de kadastrale kaart van de gemeente Haelen ligt het in oudheidkundig opzicht ernstig bedreigde gedeelte vlak ten noordoosten van de „Steenberg”.

Over het gehele terrein komen in de bouwvoor opvallend veel stukjes rood puin voor. In het centrum konden sporen worden waargenomen van een grote, minstens 4 m diepe kuil, die in het platte vlak een ovale vorm heeft (ca. 4 x 5 m). Vermoedelijk betreft het de insteek en de vulling van een kuil waarin in de Romeinse tijd een waterput is aangelegd. Uit deze kuil zijn scherven afkomstig van gevernist en ruwwandig aardewerk uit de 2de/3de eeuw, verder dierenbeenderen, stukken van een 2/2.5

cm dikke vloer van testa contusa en talrijke fragmenten van Romeinse tegels en dakpannen (zonder stempels).

Aan de zuidzijde van het afgravingsterrein is een profiel aan het licht gekomen waarin (op het schone zand) een donker brandlaagje, en daarboven rood (verbrand) zand en veel Romeins baksteenpuin te zien zijn.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Kessel. Door de heer J. Silvrants te Waije (gem. Neer) is ten noorden van Kesseleik en ten oosten van de Keizersbaan op twee, ongeveer 400 m uit elkaar gelegen plaatsen Romeins aardewerk gevonden. De ene vindplaats betreft een begraafplaats (cremationsterren en aardewerk uit het laatst van de 2de of de 3e eeuw), de andere vermoedelijk een kleine nederzetting (fragmenten van Romeinse dakpannen en enig aardewerk uit ongeveer dezelfde tijd als boven vermeld). De vondsten zijn bij het diepploegen voor den dag gekomen.

Te Kesseleik zijn op de Mussenberg bij de

steenfabriek talrijke fragmenten van urnen gevonden uit de Hallstatt-d-periode. De voorwerpen zijn te voorschijn gekomen bij ontgrondingswerkzaamheden.

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

Neer. Op de Kappersberg, ten zuiden van het afwateringskanaal is door de heer J. Silvrants uit Waije, gem. Neer, een bronzen haarspeld gevonden, daterende uit de Romeinse tijd of

vroeger. Het is een oppervlaktevondst van een terrein, waar herverkavelingswerkzaamheden aan de gang zijn. De speld is afgebroken (momenteel 12.5 cm lang); de kop is afgerond biconisch (koplengte ca. 1 cm, grootste diameter eveneens 1 cm; grootste dikte van de naald 3.5 mm); het voorwerp was vrij goed geconserveerd.

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Geïllustreerde Beschrijving van de Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Zuid-Limburg

Op 19 maart is tijdens een korte plechtigheid in het gouvernementsgebouw te Maastricht aan de commissaris van de koningin, dr. F. Houben, het eerste exemplaar overhandigd van *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Zuid-Limburg*, afl. 1, samengesteld door dipl. ing. W. Marres en drs. J. J. F. W. van Agt. De directeur van het Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf, de heer P. Knuttel, bood het boek aan in aanwezigheid van de voorzitter van de Monumentenraad, mr. S. P. baron Bentinck, de hoofd-directeur van de rijkdienst voor de Monumentenzorg, mr. R. Hotke, de auteurs en bij de samenstelling van het werk betrokken functionarissen.

Deze eerste aflevering behandelt in alfabetische volgorde de gemeenten Amby tot en met Klimmen; thans is in bewerking een tweede aflevering, gewijd aan de overige gemeenten bezuiden Sittard, uitgezonderd Maastricht, dat al behandeld is in een vroeger verschenen deel der *Geïllustreerde Beschrijving*. Een groot gedeelte van de tekst wordt in beslag genomen door de beschrijving van Rolduc met zijn belangrijke romaanse kerk. Verder is o.a. veel aandacht besteed aan de kastelen, waaraan deze landstreek zo rijk is: Amstenrade, Borgharen, Eijsden, de Neubourg en Hoensbroek, om enkele der belangrijkste te noemen. Aan de eigenlijke beschrijving gaan vooraf een historische inleiding, geschreven door J. M. van de Venne, en een inleiding over de pre- en protohistorische monumenten, van de hand van dr. W. C. Braat.

Delft, voormalige Kapel van het Sint Joristgasthuis, thans Lutherse kerk

Bij onderzoekingen voor en tijdens de restauratie en verbouwing van het koor kwamen omtrent de bouwgeschiedenis de volgende bijzonderheden aan het licht.

Koor en schip zullen na elkaar tot stand zijn gekomen, vermoedelijk in de tweede helft van de 15de eeuw. Het gebouw bleef gespaard bij de grote stadsbrand van 1536 en bevat derhalve vermoedelijk de oudste houtconstructies van Delft.

Onder de kap van het koor bevinden zich in de sluiting twee houten beelden, beide een paus voorstellende. Een ervan stelt vermoedelijk de H. Cornelius voor. Ook daar, waar later trekbalen onder de spanten werden aangebracht, en tegen de triomfboog waren oorspronkelijk beelden onder de spanten, zoals blijkt uit sleuven in de muren en uit een beschadigd blokkeel met baldakijn in de noordwestelijke hoek. Het ontbreken van trekbalen maakte steunberen noodzakelijk. Deze werden later gesloopt. Onder het gewelf bevinden zich in het koor twee gewelfschotels met het Delftse wapen. De acht stralen daaraan zijn alle verdwenen.

In het schip zijn wel trekbalen; deze worden ondersteund door sleutelstukken met gemenaagde peerkralen, muurstijlen en korbeels.

In het zuidoostelijke venster van de koorsluiting was een fragment van een gemetselde tracering aanwezig. Aan de zuidzijde bevinden zich binnen het koor in de benedenzone drie spaanissen, overdekt door twee segmentbogen, die rusten op een kraagsteen in het midden. Nissen

van dezelfde soort kan men o.a. in de Oude kerk ($\pm 1350?$) en de kapel van het St. Agathaklooster (1470) aantreffen en ook in de Catharijnekkerk te Brielle (tweede helft 15de eeuw). In de koorsluiting werd een beschadigde piscina aangetroffen.

Tegen de zuidzijde van het schip is tussen de panden Kolk 2a en 4 een trekbalk zichtbaar, compleet met sleutelstuk en korbeel. Of dit een restant is van de in 1407 gebouwde kapel op de hoek van Noordeinde en Kolk (vgl. P. C. Visser in: *Delftsche Courant*, 24. 6. 1961) is thans niet na te gaan.

Het koor is ingrijpend verbouwd in 1647, toen het werd ingericht tot Dolhuis. Twee verdiepingen werden onder de vermoedelijk al eerder aangebrachte trekbalken gemaakt. Op de onderste verdieping kwamen rondom een vide een rij stevig gebouwde cellen. Dit alles is bij de recente verbouwingen weer verwijderd, doch voordien opgemeten. Ook de in 1647 aangebrachte kozijnen werden gewijzigd en verplaatst. Daaronder was een driedelig kruiskozijn in de zuidoostelijke sluitingsmuur onder de genoemde bakstenen tratering.

Nadat het schip geruime tijd als opslagplaats had dienst gedaan, werd het gebouw in 1764 in gebruik genomen als Lutherse kerk. Toen heeft de voorgevel zijn huidige vorm gekregen. Het eigenlijke gasthuis werd in de 19de eeuw afgebroken.

H. JANSE

Warmenhuizen (Noord-Holland), Herv. Kerk

Tijdens de restauratie was het mogelijk een onderzoek in te stellen naar de bouwgeschiedenis.

Het oudste gedeelte is de westgevel van het schip, opgetrokken van geelrode moppen, groot 29.5/31 x 14 x 7/8 cm; 10 lagen = 92 cm. Het zal een 13de eeuws zaalkerkje zijn geweest, waarvan de nok van het dak ter hoogte van de trekbalken van het tegenwoordige schip lag en de funderingen van de beide zijmuren, iets binnen de bestaande kolommenrij zijn aangetroffen.

Nog niets is bekend van de vorm van de oostelijke sluiting van dit vermoedelijk laat-13de eeuwse kerkje. In het plint van het koor en van de toren zijn een tamelijk gering aantal moppen ervan verwerkt. Toen dus de toren voor en op de westgevel werd gebouwd en een nieuw groter koor werd opgetrokken zijn kleine gedeelten van het oude kerkje gesloopt. Aan de westzijde was dat een doorbraak naar de torenhal; aan de oostzijde kan dat dus ook slechts een vrij kleine in-

greep zijn geweest. Toren en koor werden gebouwd van baksteen van het formaat 27/29.5 x 13 x 5.5/6.5 cm; 10 lagen = 75/78 cm.

Tegelijkertijd werd het schip verhoogd, zodat de daknok ter hoogte van de huidige gewelfkruin lag. Dit stadium zal in het begin van de 14de eeuw vallen.

De volgende fase is die, waarbij het koor de tegenwoordige hoogte kreeg. Het gebruikte baksteenformaat is 20.5/22 x 10.5/11 x 4.5/5 cm; 10 lagen = 61/62 cm. Daar het dak hoger was dan dat van het schip, moest aan de westzijde van het koor een topgevel worden gemaakt. Dit is nog te zien aan het westelijke kapsant. Dit had oorspronkelijk geen trekbalk en het profiel aan de gewelfrib is aan de westzijde later aangekapt. De kapmerken zijn zowel van het lancetttype als van het type rechts-gebroken. De verhoging van het koor zal in de tweede helft van de 15de eeuw tot stand zijn gekomen.

In 1508 schijnt de kerk een transept gekregen te hebben. Aan de noordzijde zijn funderingsfragmenten aangetroffen, die hiermede overeen kunnen stemmen. Aan de zuidkant is een buiten de latere zijbeuk uitstekende fundering overgebleven. Een dakmoet is aangetroffen oplopend tegen de muur boven de scheibogen van het schip bij het koor.

Het houten gewelf van het koor werd omstreeks 1525 geheel voorzien van schilderingen, vermoedelijk van de hand van Jan van Scorel (vgl. *Bull. N.O.B.*, 2de s. 1 (1908), blz. 62). Sedert 1890 bevinden deze zich in de Rijksnormaalschool achter het Rijksmuseum te Amsterdam, doch zij zullen vermoedelijk nog in deze restauratieperiode weer naar hun oude plaats terugkeren.

In het tweede kwart van de 16de eeuw werd een pseudobasilicaal schip gebouwd, waarvan de daknok op gelijke hoogte kwam te liggen met dat van het oudere koor. De datering berust op het type en de vorm van de sleutelstukversiering (versierde gemenageerde peerkralen). Een kern van de noorderzijbeuksmuur bestaat uit van afbraak afkomstige moppen (van het 13de eeuwse werk). Aan de buitenzijde was daar in halfsteensverband een huid tegenaan gemetseld van bleke steen, 19.5 x 10.5 x 3.8 cm, 10 lagen = 56 cm. Onder de plintband is de baksteen rood, 21/22 x 10.5/11 x 5/5.5 cm; 10 lagen = 63 cm. De westwand van het schip aan de zuidzijde van de toren is gemetseld van steen van 20.5/21 x 10 x 4.5 cm; 10 lagen = 59 cm. Ten noorden van de toren werden schip en zijbeuk doorge-

trokken zodat de westwand ervan in het verlengde van die van de toren viel. Een scheiboog tussen schip en zijbeuk bleef daar achterwege. Het dak wordt opgevangen door een balk met korbeels en sleutelstukken. In de westgevel werden een smal spitsboogvenster in het schipgedeelte en een rondboogvenster vlak onder het zijbeuksgewelf aangetroffen. Helaas zijn ze zonder voorafgaande deugdelijke opmeting gesloopt. Een overeenkomstig rondboogvenster zat in de oostelijke sluitwand van de noorderzijbeuk.

Vermoedelijk in 1595 werd de toren verhoogd of het bovendeel vernieuwd. Het randschrift

van de klok vermeldt dat hij werd gegoten door Wilh. Wegewart, Ao 95. De eiken spits heeft gehakte telmerken en draagt een laat-16de eeuwse timmermansmerk. De balustrade rondom de spits rust op zandstenen consoles met een renaissance-versiering. Het bovenste deel van de toren is opgetrokken in het baksteenformaat 22/23 x 10/10.5 x 4.5/5 cm; 10 lagen = 64 cm.

In de ruimte ten noorden van de toren, de voormalige doopkapel, werd omstreeks 1600 een vloer op balken met houten renaissance-consoles aangebracht.

H. JANSE

BONDS-NIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND, GEHOUDEN OP ZATERDAG 23 FEBRUARI 1963, DES MIDDAGS TE 2 UUR, IN HET STEDELIJK MUSEUM HET CATHARINAGASTHUIS TE GOUDA

De presentielijst is getekend door 94 leden en introducés. De voorzitter PROF. DR. M. D. OZINGA, heet de aanwezigen welkom, in het bijzonder de burgemeester van Gouda, MR. DR. K. F. O. JAMES. Spreker is het gemeentebestuur dankbaar, dat het bij wijze van uitzondering deze zaal van het museum ten behoeve van de vergadering van de Bond beschikbaar heeft willen stellen; zijn erkentelijkheid gaat voorts uit naar de directeur van de Goudse gemeentemusea, DR. J. SCHOUTEN, die deze ochtend een groot aantal leden van de Bond in het Catharinagasthuis en daarna in het museum De Moriaan heeft rondgeleid. Hoewel het de gewoonte is, om de leden, die de Bond door de dood ontvallen zijn, in de zomervergadering te herdenken, wil de voorzitter hierop thans een uitzondering maken, nu de Bond zeer onlangs twee eminente leden heeft verloren: DR. R. VAN LUTTERVELT, gedurende tal van jaren lid van het bestuur en secretaris en tot zijn overlijden lid van de redactiecommissie voor het Bulletin, en de architect J. JANS, de bekende specialist op het terrein van de Twentse landelijke bouwkunst. De vergadering betracht staande enkele ogenblikken stilte om de nagedachtenis van deze beide verscheiden leden te eren.

De *notulen* van de op 22 juni 1962 te Arnhem gehouden algemene ledenvergadering (afgedrukt in het *Nieuwsbulletin* van 15 augustus 1962, kolom *123 e.v.) worden ongewijzigd

goedgekeurd. Met betrekking tot het *Repertorium* deelt de voorzitter mede, dat mejuffrouw M. K. M. KOSSMANN op 1 januari 1963 is begonnen met de voorbereidingen voor het vierde deel van de Tijdschriftartikelen. Zij wordt in haar taak bijgestaan door een commissie van advies, waarin zitting hebben DR. F. K. H. KOSSMANN te Rotterdam en de leden van het bestuur IR. R. MEISCHKE en MR. C. A. VAN SWIGCHEM. Het ligt in de bedoeling, zowel de lijst van de in het Repertorium op te nemen rubrieken als die van de te exciperen tijdschriften te herzien. De belangstelling van de leden voor een eventuele herdruk van de delen I en II van het Repertorium is beneden de verwachting gebleven; in verband met de aan een herdruk verbonden, zeer hoge kosten zal hiervan moeten worden afgezien. Voorts deelt de voorzitter mede, dat het lid PROF. DR. W. PH. COOLHAAS in een brief aan het bestuur zijn bezwaren heeft uiteengezet tegen de voorlezen moeilijk te verwerken inhoud van de wetenschappelijke bijdragen in het Bulletin. Het bestuur heeft daarin aanleiding gevonden een kleine commissie uit zijn midden te benoemen, die over een eventuele karakterverandering van het Bulletin advies zal uitbrengen. Zodra het bestuur terzake zijn standpunt heeft bepaald, zal de kwestie in een vergadering van de redactie aan de orde worden gesteld. Tenslotte brengt de voorzitter de grote brand te Amsterdam op 16

februari j.l. in herinnering, waardoor het kledingmagazijn van de n.v. C. & A. Brenninkmeijer zwaar is geteisterd. De gevel aan het Damrak van dit gebouw kan worden beschouwd als de eerste, belangrijke zelfstandige schepping van architect Berlage te Amsterdam. Deze architectuur met de decoraties van beeldhouwer Zijl neemt met de aan de overzijde van het Damrak gelegen Koopmansbeurs in het stadsbeeld een zeer belangrijke plaats in. Spreker vraagt zich af, of het niet op de weg van de Bond ligt de te Amsterdam bestaande stromingen, die zich voor het behoud van de gevel aan het Damrak hebben ingezet, krachtig te steunen. Op voorstel van de voorzitter besluit de vergadering een telegram aan Burgemeester en Wethouders van Amsterdam te zenden, waarin een dringend beroep op het college wordt gedaan, geen sloopvergunning voor deze gevel te verlenen.

Het woord is daarna aan de heer J. G. N. REAUD, wetenschappelijk hoofdamtenaar bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, voor zijn inleiding „Nieuwe wegen in de castellologie”.

Het kasteel, aldus de heer Renaud, heeft reeds in de middeleeuwen tot de verbeelding van de mens gesproken en het historisch onderzoek — als men het zo noemen mag — begint dan ook vroeg. Het geschrift van de lijfarts van Karel de Stoute, Simon van der Sluys over de kastelen in Schieland mag dan een falsificatie zijn, in de 17de eeuw valt een grote belangstelling voor het kasteel als bouwkundig element in het landschap te constateren. De tekeningen van Roeland Roghman en anderen leggen daar getuigenis van af en deze romantische benadering handhaaft zich de hele 18de eeuw door. In de 19de eeuw komt de historische benadering op met als uitgangspunt: de geschiedenis des lands weerspiegeld in de geschiedenis van het kasteel. Gegevens worden soms geput uit de middeleeuwse literatuur, maar daarnaast houdt een meer zake-lijk ingesteld onderzoeker als Eyck van Zuylichem zich al bezig met opmetingswerk en het maken van plattegronden. Deze bouwkundige benadering vindt verdere ontplooiing onder Viollet-le-Duc en ten onzent volgde Cuypers haar na bij de restauratie en de herbouw van het kasteel de Haar. Wanneer omstreeks 1900 Berden opdracht krijgt voor de restauratie van het Muiderslot, wordt daarmee voor het eerst de grote betekenis van de bestudering van de bouwgeschiedenis en van de analysering van de bestaande toestand van het object erkend; een en

ander vindt nadere toepassing bij de zeer moeilijke restauratie van het kasteel de Doorwerth in 1910. De bouwkundige benadering geeft zelf dus een ontwikkeling te zien; een nuttig hulpmiddel vormt de *Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, waarvan in 1912 het eerste deel verschijnt. De genealogie wordt als hulpwetenschap erkend. Van belang is ook Ter Kuiles artikel over de datering van de drie ronde Hollandse burchten (Teylingen, Leiden en Oostvoorne), waarbij de politieke toestand als punt van uitgang is genomen. De bouwkundige benadering leidt tenslotte tot de moderne, de archeologische benadering, veelal onder de drang der omstandigheden. In het economische crisisjaar 1930 werd besloten tot de afgraving in werkverschaffing van de burchtheuvel van Oostvoorne. Dank zij het ingrijpen van dr. Jan Kalf is de afgraving van de heuvel omgezet in een opgraving van de restanten van de burcht, waarbij de belangrijkste vondsten werden geconsolideerd. Iets dergelijks deed zich voor ten aanzien van de ontgraving en de consolidatie van de fundamente van het slot te Egmond op last van het Provinciaal Waterleidingbedrijf van Noordholland. De grootte stoot tot de archeologische benadering is door de oorlog in 1940 veroorzaakt. De verwoestingen te Rotterdam schiepen de mogelijkheid, de restanten van het Hof van Weena, Bulgerstein en Spangen te onderzoeken, over het algemeen met een teleurstellend resultaat. De laatste jaren wordt ook de plaats, die het kasteel in zijn omgeving inneemt, in de bestudering betrokken. Daartoe is samenwerking met de Stichting voor Bodemkartering van groot belang. Zulks blijkt bijvoorbeeld bij Montferland, waar een geologisch onderzoek heeft uitgewezen, dat dit geen natuurlijke heuvel is; het is dus komen vast te staan dat Montferland een „chateau à motte” was en het kasteel heeft waarschijnlijk bestaan uit een hoge, tufstenen woontoren.

Na een korte pauze, waarin de aanwezigen zich te goed doen aan thee met stroopwafels, vertoont de heer Renaud een aantal lichtbeelden van de door hem in zijn lezing behandelde objecten, waaraan nog plaatjes van de Hellenburg bij Baarland, het kasteel Kessel en de Nieuwendoord bij St. Maarten zijn toegevoegd. Onder aanbidding van een boekenbon dankt Prof. Ozinga de heer Renaud voor zijn onderhoudend betoog, hetgeen door de vergadering met een dankbaar applaus wordt onderstreept.

Bij de *rondvraag* merkt de heer G. VAN DER

MARK op, dat het hem bij gesprekken met collega-architecten, die de leiding hebben van de gemeentelijke restauratie-bureaus, is opgevallen dat alom ongerustheid blijkt te bestaan over de uitputting van de voorraad restauratiesteen. Hij vraagt zich af, of het niet op de weg van de Bond ligt, in deze coördinerend op te treden en contact te zoeken met de Nederlandse Baksteen-industrie, teneinde de mogelijkheden van een centrale aanmaak van handvormbaksteen, die bij restauraties kan worden gebruikt, te onderzoeken.

De heer H. KORSWAGEN onderschrijft het gevaar, dat binnenkort niet meer over voldoende oude restauratiesteen zal kunnen worden beschikt. De voorzitter ziet hier niet zozeer een taak weggelegd voor de Bond als wel voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Nadat nog een vraag van mejuffrouw DR. M. E. HOUTZAGER over de mogelijkheden van een betere conservering van oude baksteen is beantwoord, sluit de voorzitter deze geanimeerde vergadering.

V. D. M.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALKMAAR

— *Stedelijk Museum*. Talens' Prijs 1962-1963
20 apr.-6 mei

AMERSFOORT

— *Zonnehof*. Amersfoorts Kunstenaars Genootschap -6 mei
— *Ch. Mol*. Hubert de Vries, Staf van Elzen en Lode Bosmans. -30 apr.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Jacques Callot -19 mei
— *Sted. Museum*. Henri Cartier-Bresson, foto's -6 mei
De Onafhankelijken en Stuwing -30 apr.
Vereniging St. Lucas 26 apr.-19 mei
Edgar Fernhout 3 mei-3 juni
— *Zoöl. Museum*. Afrikaanse dieren -15 juni
— *Rembrandthuis*. De spiegel van het leven, genre bij Rembrandt -31 mei
— *Tropenmuseum*. Suriname-tentoonstelling
— *d'Eendi*. Bruno Cassinari en Luciano Minguzzi -27 apr.
— *W. J. G. van Meurs*. Juan Sala Santonja -24 apr.
— *Th. Ruiters Gijsberthal*. Jos Viëster
— *Toneelmuseum*. Toneel in Nederland -1 mei
— *Orpheus*. Dora Esser Wellensiek -30 apr.
— *Espace*. Nieuwe aanwinsten: Lucebert, Cornille, Heyboer, Alechinsky, Reinhoud, e.a. -20 apr.

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Prassinos, tapijten, schilderijen -12 mei
— *Galerie 20*. Mark Brusse, reliëfs, machines -9 mei
Guy Harloff -9 mei

BERGEN

— *Kranenburgh*. Jan van Herwijnen -22 apr.

BLOEMENDAAL

— *Bloemenheuvel*. Flip v. d. Burgt -29 apr.

DELFT

— *Prinsenhof*. Contour -13 mei

DORDRECHT

— *Museum Mr. S. van Gijn*. Beeldverhaal van de 17de tot begin 20ste eeuw.

EINDHOVEN

— *Van Abbemuseum*. Pierre Alechinsky -29 apr.
Karl-Heinz Stockhausen, elektronische muziek en Mary Bauermeister, schilderijen
— *Dinette*. Louis Derijks -28 apr.

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum*. De Zuiderzee zwart op wit en een keuze uit de scheepsmodellen -1 nov.

GOES

— *Museum*. Oud Glas 1 mei-1 sept.

GOUDA

— *Catharine Gasthuis*. De jeugd beeldt uit -22 apr.

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum*. Kunst uit kerkelijke Musea -29 apr.
Kleurenlitho's van Karel Appel en kleurenetsen van Georges Braque -6 mei
Willem Hussem -6 mei
Metaalplastieken en terracotta's van Aart van den IJssel 4 juni

('s GRAVENHAGE)

- *Museum voor het Onderwijs*. Delta -1 sept.
- *Panorama Mesdag*. M. Philippus
20 apr.-5 mei
- Schilderessenvereniging Odis 11 mei-26 mei
- *Haagse Kunstkring*. Wil Bouthoorn en Arie Vermeer -2 mei
- Ledententoonstelling 1ste afd. 4 mei-23 mei
- *Orez*. Pieter Engels -26 apr.
- *Nieuwenhuizen-Segaar*. Isaac Israëls -28 apr.
- *Madurodam*. Tien jaar kleine plastic scholing
26 apr.-10 juni

GRONINGEN

- *Pictura*. Oud-leerlingen van Jan Wiegers
-23 apr.

HAARLEM

- *De Ark*. Jan Luyken
Henk van der Horst
- *In 't Goede Uur*. Ruth Fischer -30 apr.
- *Vleesbal*. Haarlem op Zicht, ons stadsplan voor de 21ste eeuw. -22 mei

HEERLEN

- *Raadhuis*. De werkende Mens, foto's
27 apr.-11 mei

HENGELO (O).

- *Hengelose Kunstz*. Paul Citroen -6 mei

'S-HERTOGENBOSCH

- *Prov. Museum*. Poolse Affichekunst -22 apr.

HILVERSUM

- *Boekhandel W. Vuyk*. Niek J. Molenaar
-28 apr.

HOENSBROEK

- *Kasteel*. Start, werk van jonge Nederlandse kunstenaars. -4 juni

LAREN

- *Hamdorff*. W. A. Knip -29 apr.

LEEWARDEN

- *Prinsetún*. Twee amateur-schilders uit Leeuwarden -28 apr.

LEIDEN

- *Lakenbal*. Ars Aemula Naturae -22 apr.
- Bijbelprenten van Chagall -29 apr.
- Harry van Kruiningen 27 apr.-27 mei
- *Rijksmus. v. Oudb.* Het dier i. d. antieke kunst -4 juni

LISSE

- *Keukenhof*. Beeldhouwwerk van Zwitserse en Nederlandse kunstenaars -15 mei

LITH

- *Gemeentehuis*. Harnassen, justitiële werktuigen en voorwerpen betrekking hebbende op de krijgsmacht 5-13 mei

NAARDEN

- *Raadhuis*. Bob ten Hoope -22 apr.
- „Donok 60”, schilderijen 4-20 mei

NIJMEGEN

- *Wag.* Martine Antonie Röling -29 apr.

OLDEBROEK

- *Zwaluwenberg*. Miek Brante-Bloemen, Bert Brante en de beeldhouwer Pieter d'Hont
vanaf 6 apr.

RHENEN

- *Streekmuseum*. Leerlingen Ak. v. beeldkunsten te Arnhem en leerlingen uit Wageningen -23 apr.

ROTTERDAM

- *Mus. Boymans-van Beuningen*. A. D. Copier, glas van 1920 tot heden -20 mei
- *Hist. Museum*. Geschreven Stad (handschriften, brieven, e.d. van Rotterdamse auteurs) -21 mei
- *Bouwcentrum*. In Functie (20 j. werk v. d. bouwstichtingen en 5 jaar vooruitzien) -15 juli
- Huis v. gezin van 7 personen -30 juni
- *'t Venster*. Chris van Voorst vanaf 20 apr.

TILBURG

- *Natuurhist. Museum*. Schoonheid van een droog klimaat -1 mei
- *Brab. Sticht. v. Kunst en Edelambacht*. Schilderijen, grafiek, tekeningen, wandkleden en foto's -22 apr.

UTRECHT

- *De Jacobitoren*. Hennie Baas en Hans de Cocq -28 apr.
- *Kunstliefde*. J. Nanninga -29 apr.
- Ring Bildender Künstler, Wuppertal 2-27 mei

VEERE

- *Van Lier*. Franse, Belgische en Nederlandse meesters -31 mei

WASSENAAR

- *Heuff*. Aquarellen en tekeningen van Maaike Braat en keramiek van Brigitte Pos -19 apr.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Dantumawoude, gem. Datumadeel. Hangende het onderzoek naar de mogelijkheden tot restauratie van de zeer bouwvallige tufstenen dorpskerk zijn pogingen in het werk gesteld plaats en vorm der oorspronkelijke koorluiting vast te stellen, aler de huidige driezijdig-gesloten, vermoedelijk eerst in de tweede helft van de 18de eeuw opgetrokken beëindiging tot stand kwam. De indruk werd verkregen dat de op zwerfkeien rustende fundering van de eveneens deels uit zwerfkeien bestaande zijmuren van de tufstenen zaalkerk zich in oostelijke richting tot onder de muren van het huidige koor voortzette. Een grote grafkelder, binnen de koormuren, in de 18de eeuw uitgedolven, verhinderde het vaststellen van de vorm van het oorspronkelijke koor. Vermoedelijk verrees dit op een half rond-gesloten basis. Merkwaardig was de waarneming dat het kerkerrein op het tijdstip van de kerkbouw met een op een gepodsolideerd zandoppervlak rustende veenlaag was bedekt. Door deze veenlaag heen waren funderingsgreppels tot in het vaste zand gegraven, welke men vervolgens weer met zand had aangevuld. Op dit zand waren vervolgens zwerfkeien gevleid welke de onderbouw van de tufstenen kerk schraagden. Naderhand verdween het veen tot in een wijde kring rond het dorpsmiddelpunt ten gevolge van afgraving en bebouwing, zodat men het thans nog uitsluitend binnen de kerkmuren aantreft.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Franekeradeel. Bij het slopen van een fundering van een oude boerderij onder Welsrijp kwamen onder een muur van het voorhuis ter hoogte van een drempel twee 17de eeuwse in elkaar geplaatste potten van rood geglaazuurd aardewerk te voorschijn. Dank zij de tijdige waarschuwing van de eigenaar D. G. Langhout kon de situatie worden bestudeerd. Duidelijk bleek uit het verband van het erover heen gebrachte metselwerk dat de potten met

opzet in de grond waren geplaatst. De potten waren leeg.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Leeuwarderadeel. Bij het egaliseren van een weiland onder Jelsum kwam een aantal laatmiddeleeuwse scherven te voorschijn, waarvan de ouderdom uiteenloopt van het begin der 16de tot eind 18de eeuw. Onder het voornamelijk inheemse, roodgeglazuurde materiaal bevindt zich ook aardewerk dat behoort tot in Denemarken vervaardigde zwart gebrande potten.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Opsterland. Met medewerking van het gemeentebestuur en de stichting „t Hout" kon tijdens de aanleg van een sportveld te Bakkeveen een onderzoek worden ingesteld naar resten van een middeleeuwse kloosterverstiging. Op het terrein heeft zich vermoedelijk de uithof Mariënhof van het premonstratenser klooster Mariengarde uit Hallum bevonden, waar eerst de monnik Doda zich in het begin van de 13de eeuw alleen had gevestigd. Hoewel tot nu toe geen fundamentsporen en dergelijke zijn gevonden, wijzen kogelpotscher-ven, leemplekken, middeleeuwse baksteen en ceramiek, alsmede een molensteen uit dezelfde periode erop, dat het terrein sedert de genoemde tijd tot \pm 1600 bewoond is geweest. Het verloop van een zich op het terrein bevindend grachtenstelsel verdient nadere bestudering.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

— Bij de bouw van een nieuwe pastorie te Langezwaag in 1960 blijken vele ceramiek-resten gevonden te zijn, waarvan het niet verloren gegane gedeelte dateert uit de 13de-16de eeuw. Onder het materieel bevinden zich resten van kogelpotten, zwartwandige schalen en 14de-15de eeuwse Siegburger kruiken.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

— . Eerst nu is bekend geworden, dat in 1959 bij een ontginning onder Olterterp vele kogelpot- en steelpanresten zijn gevonden. Ook zouden er leem- en haardplekken aan het licht zijn gekomen. Het nog bewaard gebleven materiaal dateert uit de 12de-13de eeuw.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Sneekermeer (Gem. Doniawerstal). Op de landtong welke het Sneekermeer van de Zoutpoel scheidt, werden aardewerkvondsten gedaan, daterende uit de 11de-12de eeuw. Het beloop der kavelsloten aan weerszijden van het Sneekermeer en aangrenzende poelen zowel als benamingen gelijk Zoutpoel, Zoutsloot, Brandemeer en dergelijke wijzen op aanzienlijk landverlies, dat het gevolg moet zijn geweest van moerbranderijen ter verkrijging van zoute turf, waaruit het Friese zout gezoden werd. Deze nijverheid moet reeds vóór de 13de eeuw geëindigd zijn geweest.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Wonseradeel. Tijdens de aanleg van een rioleering door de in de 16de eeuw ontstane dijk bij Holwerd konden waarnemingen worden gedaan aan een door de werkzaamheden ontstaan profiel. Hieruit bleek dat het in totaal 2.86 m hoge dijklichaam ter plaatse rust op een ± 10 cm dikke laag van aangevoerd woudzand, gestort op een zavelige wadbodem. Hierop is een ± 2.50 m breed kleilichaam gebouwd van 40 cm hoogte, waarna nog eens een ophoging tot ± 1.50 m heeft plaats gehad. Eerst daarna, waarschijnlijk na een doorbraak in 1718, is de dijk op zijn tegenwoordige hoogte gebracht.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Friesland).

GELDERLAND

Nijmegen. Legerplaats 10de legioen.

1. De werkzaamheden zijn voortgezet op het sportterrein achter de Theresia-kleuterschool aan de Ubbergse Veldweg. Uit de laatste uiteraard het duidelijkst te voorschijn komende periode — die met de stenen gebouwen — werd een korte kazerne (hemistri-gium) aangetroffen van 7 kamers met hun voorvertrekken, benevens een officiersverblijf. Een der soldatenkamers was reeds in 1958 blootgelegd. Aan de andere kant werd aan-

sluiting gevonden aan het in 1951 opgegraven gedeelte. Onder de stenen gebouwen vertonen zich opnieuw de sporen van houten gebouwen uit een oudere periode. Sporen uit Augusteïsche tijd zijn, naar het schijnt, hier niet aanwezig; alleen enkele gehalveerde munten moeten uit deze periode dateren. Tot een prehistorische periode (urnenveldentijd) behoren greppelsporen, waarschijnlijk van een „lang bed”, alsmede een geïsoleerd gevonden urn met crematie.

2. Grafveld 4de eeuw in de binnenstad. Het onderzoek vond plaats van 25 maart tot 17 april 1963. In verband met verdere verlaging van het wegdek op het plein, genaamd Mariënborg, tussen de voormalige kapel en het arsenaal, moest snel worden ingegrepen om de vondsten uit de hier te verwachten graven te kunnen bergen. Inderdaad werden 56 graven aangetroffen temidden van middel-eeuwse en latere vergravingen; hieronder de funderingen van een voormalig kloostergebouw tussen de kapel (thans gemeentemuseum en archief) en het vroeg 19de eeuwse arsenaal. Ten westen van deze fundamenten werd een groter vlak onderzocht, oostelijk daarvan werd volstaan met het onderzoek van de nieuw te graven rioolsleuf, die eerst eveneens nog enkele graven opleverde, verder naar het oosten echter door grotendeels vergraven terrein bleek te lopen. Voor de ingang van de voormalige Israëlitische begraafplaats werden in de sleuf voor een gasleiding nog 9 graven geconstateerd, voorts nog 3 ten n.w. van het gebouw van de Rotterdamse Bank.

Van de grafgriffen zijn interessant 3 terra sigillata-kommen met radstempelversiering, enkele stukken bruin gemarmerd aardewerk, hooghalzige zwart geverniste bekers, ruwandig aardewerk, alsmede enig glas.

In 2 graven werden 6 munten gevonden, in één graf een kruisboogfibula van brons.

H. Brunsting (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

NOORD-HOLLAND

Velsen. Het door de winter onderbroken onderzoek naar de grondslagen van een drieschepige hoeve, daterende uit de tweede helft van de 1ste eeuw na Chr. en te voorschijn gekomen tijdens het afgraven van een stuifduin op het terrein der Hoogovenbedrijven te Velsen, is hervat. Naar thans kan worden vastgesteld bedroeg de breedte van de hoeve ongeveer 6

m, de lengte minstens 30 m. Het onderzoek gaat inmiddels nog voort.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

NOORD-BRABANT

Nijnsel, gem. St. Oedenrode. Op 27 maart j.l. werd een aanvang gemaakt met het onderzoek van de voormalige „Huisakker”. Ofschoon een gedeelte van het terrein door ploegen en bouwrijp maken is verstoord, kwamen er toch nog belangrijke sporen van een urnenveld aan het licht. De tot nu toe ontgraven kringgrepen zijn vierkant van vorm en hebben een opening aan de zuidzijde. In de bijzettingkuilen werd geen aardewerk aangetroffen. Het schervenmateriaal dat gevonden werd in de greppels, alsmede het type van de kringgreep maken een datering in de La Tène-tijd waarschijnlijk.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

LIMBURG

Maastricht. Op 24 april is een aanvang gemaakt met een onderzoek in het pand Grote Stokstraat 22 (westelijke zijde), vlak ten noorden van de plaats waar in 1840 sporen zijn ontdekt van een laat-Romeins gebouw met hypocaustum (vgl. A. W. Bijvanck, *Excerpta Romana*, III, blz. 3).

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Stein. Begin april zijn de opgravingen van bandceramische bewoningssporen aan de Kerenderkerkweg hervat. Een perceel ter grootte van een halve hectare kan onderzocht worden. Reeds thans kan gezegd worden dat de sporen bijzonder dicht op elkaar liggen. Verschillende malen versnijden de plattegronden van huizen en kuilen elkaar, waardoor het mogelijk is om horizontaal stratigrafische gegevens te verzamelen. In de wandgreppel van een groot gebouw is de plaats van de eigenlijke wand goed waarneembaar. Op regelmatige afstand is deze wand aan de buitenzijde met palen versterkt. Het is de eerste maal dat de veronderstelde wandconstructie door de feiten bevestigd wordt. Bijzonder verrassend was het om te kunnen constateren dat de bandceramikers in staat zijn geweest om boomstammen te kloven. Enkele driehoekige afteekeningen van paalgaten in de plattegrond toont deze werkwijze overduidelijk aan. Evenals het vorige jaar zijn wederom kuilen aangetroffen die door dr. Beckers werden onderzocht. Dank zij zijn publikatie is precies na te gaan welke kuilen het zijn. Wellicht uit de vroege IJzertijd dateert een crematie die zich bevindt in een grote kuil, waarin bovendien tal van stenen werden gevonden. Deze bijzetting wordt nog nader onderzocht.

P. J. R. Modderman (R.O.B., Amersfoort).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

— *Waaggebouw.* Verz. Georges Weber -20 mei

AMERSFOORT

— *Zonnehof.* H. N. Werkman -17 juni

— *Mus. Flebite.* Romantiek en Biedermeier -1 juni

AMSTELVEEN

— *Aemstelle.* Evert Bollee, Gerard Schäperkötter, Frans Wiegers -4 juni

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Jacques Callot -19 mei

— *Sted. Museum.* Vereniging St. Lucas -19 mei

Edgar Fernhout -3 juni

Jef Diederer en P. Defesche -3 juni

Schrift en beeld -3 juni

Hans en Mia Obrecht -1 juli

— *Fodor.* Kunst uit Nieuw Guinea -30 juni

— *Zoöl. Museum.* Afrikaanse Dieren -15 juni

— *Rembrandthuis.* De Spiegel van het leven; genre bij Rembrandt -31 mei

— *Tropenmuseum.* Suriname-tentoonstelling

— *M. L. de Boer.* Georges Dayez -23 mei

— *d'Eendt.* Toni Fabris, beeldhouwwerken en Franco Francese, schilderijen

New Babylon (10 lithografieën van Constant)

— *De Drie Hendricken.* Hesselius -19 mei

— *Th. Ruiter's Gijsberthal.* John Stoel, foto's -26 mei

— *Magd. Sothmann.* Ger Lataster -18 mei

— *Fa. E. J. van Wiselingh & Co.* Franse Meesters der 19de Eeuw -7 juni

— *Gemeentemuseum.* Verzameling Brantsen

18 mei-9 juni

ARNHEM

— *Gemeentemuseum.* Verzameling Brantsen 18 mei-9 juni

BLOEMENDAAL

— *Bloemenheuvel*. Bloemendaalse kunstenaars -27 mei

BREDA

— *Beyerd.* Dick Ket -19 mei

CADIER EN KEER

Drie Landen Beurs 1963 (Inzendingen uit Nederland, België en Frankrijk van voorwerpen uit West en Centraal-Afrika) -1 juni

DORDRECHT

— *Dordrechts Museum*. In brons bestendigd (hedendaagse Nederlandse plastieken) -5 juni

De verloren zoon; wandtapijten -5 juni

— *Pictura*. Antoon Winkel -26 mei

EINDHOVEN

— *Van Abbemuseum*. Antonio Saura -10 juni

— *Krabbedans*. Triangel, III -26 mei

— *Dinette*. Fon Klement en Jan de Melker -26 mei

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum*. De Zuiderzee zwart op wit en een keuze uit scheepsmodellen -1 nov.

ETTEN

— *Sportbal*. Volkenkundige expositie Amate 1963 8-16 juni

FINSTERWOLDE

— *Waalkeens*. Theo Niermeyer 18 mei-15 juni

GOES

— *Museum*. Expositie over Oud-Goes -1 sept.

GOUDA

— *Catharina Gasthuis*. Paul Citroen: Tijdge-
noten -3 juni

— *Kunstmin*. Volkenkundige expositie Amate 1963 28 mei-3 juni

's-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum*. R. Drayer -4 juni

Max Gubler -24 juni

Sengai 25 mei-24 juni

Jacob Maris-Jeugdprijs 1963 31 mei-24 juni

Aquarellen en tekeningen Haagse School -2 juli

— *Museum v. b. Onderwijs*. Delta -1 sept.

— *Panorama Mesdag*. Schilderessenvereniging Odis -26 mei

De Nederlandse Kunstkring 1 juni-23 juni

— *Al-Veka*. Krijn van Dijke -20 mei

Willem Brinkman, architect, en Willem Brinkman, schilder 24 mei-15 juni

— *Cojean*. Dolf Jaspers -31 mei

— *Haagse Kunstkring*. Werken v. leden, 1ste afd. -23 mei

Ferry Slebe, Kees de Kruyff 25 mei-13 juni

— *Loujetzky*. Jolene van Rappard -25 mei

— *Nova Spectra*. M. Pouget -2 juni

— *Pulchri Studio*. Werken v. leden -23 mei

— *Bas van Pelt*. Internationale Meubeltentoon-
stelling en foto's van Wim Noordhoek -26 mei

— *Cinema du Midi*. Annie Borst Pauwels -7 juni

GRONINGEN

— *Gron. Museum*. Sam Middleton -10 juni

— *Pictura*. Nederlandse Kring van Tekenaars -20 mei

HAARLEM

— *Frans Halsmuseum*. Verzameling De Roos -4 juni

Herman Kruyder -4 juni

— *Het Huis van Looy*. Van vormende hand tot lopende band -4 juni

— *In 't Goede Uur*. Cor Basart, grafiek -31 mei

— *De Vleesbal*. Haarlem op zicht; ons stads-
plan v. d. 21ste eeuw -22 mei

— *De Visbal*. Keltische Kunst; Bodemschatten
uit Salzburg -3 juni

HELMOND

— *'t Meyhuis*. Jac. Poppeliers -27 mei

HENGELO (O)

— *Hengelose Kunstz.* Diagonaal -2 juni

's-HERTOGENBOSCH

— *Kon. Ac. v. Kunst en Vormgeving*. 50 beste
boeken en 50 beste kalenders uit 1962 20-26 mei

— *Stadhuys*. Een miljoen woningen -9 juni

HILVERSUM

— *Goois Museum*. Abraham en Hannah Yakin -20 mei

— *W. Vuyk*. Michaël Sesteer 1 juni

HOENSBROEK

— *Kasteel*. Start -4 juni

LEEUWARDEN

- *Prinsetún*. Kees Buurman -20 mei
Madja van Dam en Sonja Landweer
10 juni-1 juli
Reid 21 mei-10 juni

LEIDEN

- *Lakenhal*. Harry van Kruiningen -27 mei
Talens' Prijs 1962-1963 31 mei-17 juni
— *Rijksmus. v. Oudheden*. Het dier als motief
in de antieke kunst -4 juni
— *Kunstcentrum*. Shalom Lixenberg -28 mei

NAARDEN

- *Raadhuis*. Donok 60 -20 mei
Ver. v. beeldende kunstenaars Naarden-
Bussum 25 mei-17 juni

OUDERKERK A. D. AMSTEL

- *Paardenburg*. Het Paard -21 mei

ROTTERDAM

- *Mus. Boymans van Beuningen*. A. D. Co-
pier, Glas van 1920 tot heden -20 mei
Prentenkabinet: Hendrik Chabot -10 juni
— *Hist. Museum*. Geschreven stad; handschrif-
ten, brieven, e.d. van Rotterdamse auteurs
-21 mei
— *Mus. v. Land- en Volkenk.* Indo-Aziatische
Sculpturen -1 okt.
— *A.M.V.J.-Gebouw*. Hans W. L. van Blooys
-25 mei
— *Int Constigh Werck*. Lucie Q. Bakker, kera-
mie, en Bartholomeus Toebac, schilderijen
en gouaches -31 mei
— *'t Venster*. Pieter Engels

TIEL

- *Oudbeidkamer*. Kunst uit Gemeentemuseum
Arnhem, 19de en 20ste eeuwse schilderijen
-10 juni

TILBURG

- *Textielmuseum*. Wol — van Pool tot Eve-
naar -1 okt.
— *Brab. Sticht. v. Kunst en Edelambacht*. Frans
de Wit -1 juni

UTRECHT

- *Centr. Museum*. 5000 jaar kunst uit Pakistan
-7 juli
— *Kunstliefde*. Ring bildender Künstler, Wup-
pertal -27 mei
Leden van Kunstliefde 30 mei-14 juni

VEERE

- *Van Lier*. Franse-, Belgische- en Nederlan-
se Meesters -31 mei

WADDINXVEEN

- *Kunststichting Waddinxveen*. Jan Snoeck
-30 mei

WASSENAAR

- *Heuff*. Edmond Wingen -31 mei

ZEIST

- *De Schuur*. Leden van De Ploegh, groep I
5-20 juni
Leden van De Ploegh, groep II
21 juni-6 juli
Jan Valk en Cor de Nobel 18 mei-2 juni

MEDEDELINGEN

OPUS MUSIVUM

In september 1963 zal verschijnen *Opus Musivum*, aangeboden aan *prof. dr. M. D. Ozinga* ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 10 nov. 1962. In dit boek, dat wordt uitgegeven door Van Gorkum te Assen, hebben vrienden en leerlingen van prof. Ozinga studies bijeengebracht over onderwerpen, die in zijn belangstelling staan en waarvan hij het onderzoek gestimuleerd heeft. *Inhoud*: PIERO GAZZOLA, L'église de S. Pietro in Carnario à Vérone; E. H. TER KUILE, Les églises carolingiennes d'Oosterbeek et de Tienhoven; A. E. VAN GIFFEN, Opgravingen in de Hervormde kerk te Termunten; W. C. BRAAT, De ontwikkeling van de kastelenbouw in Nederland in de vroege middeleeuwen; J. J. F. W. VAN AGT, Roermonds Munsterkerk voor en na Cuypers; I. Q. VAN REGTEREN ALTEA, De Sint Pietersabdij te Gent, getekend voor 1534; R. MEISCHKE, Drie kerken van Rutger van Kampen; D. REDIG DE CAMPOS, L'architecte et le constructeur de la chapelle sixtine; J. DUVERGER,

De architect Filips Lammekens; F. GRAF WOLFF METTERNICH, Die Profanbaukunst im Herzogtum Jülich vor dem Auftreten Alessandro Pasqualinis aus Bologna; A. STARING, Joost Jansz Bilhamer als beeldhouwer; STEN KARLING, A summer palace at Vadstena by Nicodemus Tessin the elder; J. J. TERWEN, De ontwerpgeschiedenis van de Marekerk te Leiden; H. GERSON, Albert Cuyp's gezichten op het „Wachthuis in de Kil“; R. A. WEIGERT, Tapisseries d'après Jean I Bérain; La Tenture des grands Dieux; TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, Een exemplaar van Antoine Desgodets' Cours d'Architecture in het Rijksprentenkabinet; F. BAUDOIN, Een belangrijk bouwwerk van J. P. van Bourscheit de Jonge, het huis De Fraula te Antwerpen; HERMA M. VAN DEN BERG, J. P. van Bourscheit's architectonisch werk in de noordelijke Nederlanden; RENATO CEVESE, Ottone Calderari e il neoclassicismo a Vicenza; C. A. VAN SWIGCHEM, Mr. Willem Bilderdijk en de bouwkunst; C. J. A. C. PEETERS, Een „kunstreisboek“ in de negentiende eeuw, Stendhal als toerist; H. R. HITCHCOCK, American drawings at the Royal Institute of British Architects; JHR. H. W. M. VAN DER WIJCK, De Haagse paleizen van koning Willem II; C. BOSCHMA, Thomas Romein, een classicistisch bouwmeester in het Friesland van de negentiende eeuw; W. S. HECKSCHER, Bibliografie van de geschriften van Professor Ozinga.

VACATURE

DEN HAAG

Bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Den Haag is een vacature te vervullen in de afdeling beschrijving.

De candidaat (candidate) dient een doctoraal examen in de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte te hebben afgelegd en dient te beschikken over kennis van de Nederlandse architectuur-geschiedenis. Publikaties op dit gebied strekken tot aanbeveling.

De te benoemen functionaris, die tevens zal worden ingeschakeld voor de registratie van monumenten ingevolge de Monumentenwet, zal ook moeten beschikken over organisatorische gaven.

De benoeming geschiedt in het rangenstelsel van wetenschappelijk ambtenaar.

Sollicitaties in te zenden bij de hoofddirecteur, mr. R. Hotke, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag.

K.N.O.B.

ZOMERVERGADERING EN EXCURSIE

De zomervergadering van de K.N.O.B. zal worden gehouden op *vrijdag 21 juni in het stadhuis te Enschede*. De excursie door Westfalen vindt plaats op *zaterdag 22 juni*. Het voorlopige programma luidt als volgt:

Vrijdag 21 juni:

- 11.00 uur. Ontvangst door de Directeur van het Rijksmuseum Twenthe, rondleiding door de verzamelingen; eventueel bezoek aan het Twents-Gelders Textielmuseum.
- 13.30 uur. Rondrit per autocar door Twenthe: bezoek aan het kasteel Twickel te Delden; thee bij de watermolen van Bels te Mander.
- 19.00 uur. Gemeenschappelijk diner in de Twentse Schouwburg te Enschede.
- 20.30 uur. Algemene ledenvergadering in het stadhuis te Enschede, gevolgd door een officiële ontvangst door het gemeentebestuur.

Zaterdag 22 juni:

- 8.30 uur. Vertrek van de autobussen voor de excursie door Westfalen. Route: Enschede - Groenlo - Zwillbrock - Vreden - Ahaus - Gemen - kasteel Raesveld (lunch) - Billerbeck - Burgsteinfurt - Enschede.

N.B. De logiesaccommodatie te Enschede en omgeving is deze dagen *uiterst beperkt*, daar te zelfder tijd een internationaal concours-hippique plaats zal vinden. Met het gemeentelijk voorlichtingsbureau te Enschede is een regeling getroffen, waarbij een zeker aantal kamers in verschillende hotels voor leden van de Bond is gereserveerd.

Men wordt dus verzocht, *niet* zelf logies te Enschede te bespreken, doch zulks te doen door tussenkomst van het gemeentelijk voorlichtingsbureau, gevestigd Markt 31, telefoon nr. 4961.

Een gedetailleerd programma zal de leden van de Bond in juni worden toegezonden.

Leden van De Museumdag zijn welkom.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Opsterland. De waarnemingen op het terrein van de stichting 't Hout te Bakkeveen (*Nieuws-Bull. K.N.O.B.* 1963, kol. *86) werden voortgezet. Hierbij kwamen tot nu toe geen nieuwe gezichtspunten aan het licht; de grond is — naar verluidt tijdens de eerste wereldoorlog — tot een zodanige diepte omgeploegd, dat geen tot enige reconstructie leidende grondsporen meer zijn overgebleven. Het schervenmateriaal blijft in ouderdom uiteenlopen van de 13de tot na de 16de eeuw. Wel kon worden vastgesteld dat de bewoning vrijwel onmiddellijk op het veen heeft plaats gehad, slechts door een dunne zandlaag daarvan gescheiden.

— Nadat de afgraving van een zandkop, direct grenzende aan het in 1962 onderzochte terrein aan de Hooiweg nabij Wijnjeterp noodzakelijk was gebleken, kon hierin dank zij de medewerking van de Cultuurtechnische Dienst nog een proefonderzoek plaats hebben. Ondanks een 40 m lange en ruim 6 m brede zoek-sleuf kwam slechts de omtrek van een ronde, uit turfzoden opgezette waterput van ± 2 m doorsnede aan het licht die nog tot 2.5 m onder het maaiveld reikte. Een soortgelijke put werd ook nog in een door de zandafgraverij inmiddels blootgekomen profiel aangetroffen. Alle overige grondsporen bleken door vroegere, zeer diep reikende ontginningen te zijn verdwenen. Slechts enkele kogelpotscherven werden nog geborgen. Het onderzoek is dan ook voorlopig gestaakt, daar dit ter plaatse niet tot nieuwe gegevens kon leiden.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Rauwerderbem. Tijdens de bouw van een woning even ten noorden van de kom van Sybrandaburen kwamen talrijke 12de-13de eeuwse en wat latere scherven aan het licht, waaronder fragmenten van steelpannen en kogelpotten. Tot het gevondene behoort ook een spinklosje

en een slijpsteentje. Waarnemingen wezen uit dat het materiaal deel uitmaakte van de vulling van een sloot, die hoogst waarschijnlijk met uit de dorpskern afkomstige grond kort na 1500 werd gedempt. De vondst werd gemeld door de heer A. Bosma.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Stavoren. Het proefonderzoek, in de nazomer van het jaar 1962 door G. Elzinga vanwege het Fries Museum te Leeuwarden ten zuiden van Stavoren ingesteld onmiddellijk ten oosten van de zeedijk, is aanleiding geweest tot een hervatting op grotere schaal onder auspiciën van de R.O.B. Het onderzoek verkeert te zeer in een beginstadium om thans reeds van belangwekkende uitkomsten melding te kunnen maken. Evenmin heeft men thans al een goed gefundeerd inzicht kunnen verkrijgen in de verhouding tussen het huidige stadje en de 12de-13de eeuwse nederzettingssporen, welke zich buiten de laat-middeleeuwse, zowel als de nog iets ruimer uitgelegde 17de eeuwse stadsgrachten in zuidelijke richting blijken uit te strekken. Het onderzoek wordt niet weinig bemoeilijkt door het feit dat het terrein van onderzoek — bestemd tot berging van de bagger, komende uit het nieuw te graven stroomkanaal — in vroeger tijden kennelijk is afgegraven om naderhand met puin en ander afval weer te worden opgehoogd. Voor het overige dient men er rekening mede te houden dat reeds vanaf de 13de eeuw voortdurend van landverlies en dijk-inlagen wordt gerept, waarbij het vermaarde St. Odulfsklooster, eertijds ten westen van de huidige haven gelegen, met het belendende stadsdeel ten slotte verloren ging.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Wymbritseradeel. Tijdens de aanleg van een hooiblaasinstallatie in een in 1785 gebouwde boerderij in de Greonterpolder nabij Santfirderrijp werd op ongeveer 80 cm diepte een 15 cm

dikke aslaag aangetroffen, waarin zich een 12de of 13de eeuwse zwart gebakken kookpot bevond, gevuld met het skelet van een kat. De vondst, gedaan door de heer T. Miedema, werd door de eigenaar van de boerderij, E. Y. Ypma, gemeld. Nader onderzoek leerde dat het hier hoogst waarschijnlijk een in de Middeleeuwen met klei opgehoogde woonplaats betreft.

G. Elzinga, (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

NOORD-HOLLAND

Krabbendam. Het onderzoek in de grachten van het voormalige grafelijke kasteel Nieuwendorn is afgesloten. Daar langzamerhand vaststaat dat het kasteel omstreeks 1370 is verdwenen, zijn de vondsten van grote betekenis voor de voorwerpenchronologie. Het uitgraven van de bij een overstroming dichtgespoelde grachten heeft inderdaad veel vondsten opgeleverd, hoofdzakelijk aardewerk omvattend. Zowel rood, blauwgrijs als Rijns steenwerk kwam in grote hoeveelheden te voorschijn. Een zeer bijzondere vondst bestaat uit enige exemplaren van een visfuk (aalkabbe) van wilgentenen. Het is de eerste maal dat een dergelijk voorwerp uit de 14de eeuw teruggevonden werd. De toestand van het hout liet niet toe het voorwerp te lichten. Er is een gipsafgietsel van gemaakt. Een ander uitermate zeldzaam fragment vormt de top van een schoorsteen, versierd met spaarveldjes met driepasjes. Dit bouwkundig detail schijnt van de top van een gevel gevallen te zijn en heeft zich in de bodem van de gracht geboord. Veel gedraaid houtwerk uit keuken- en eetvertrek is in de grachtmodder terechtgekomen. Het meeste kon slechts fragmentarisch geborgen worden, maar kan in ieder geval opgemeten en getekend worden.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

Velsen. Het voortgezette onderzoek naar de driescapige houten hoeve heeft aangetoond, dat de paalsporen met bijbehorende standgreppels een vierkant van ten naaste bij 6×40 m omzomen. De indruk is gevestigd dat dit hier één gebouw betreft, hoewel algehele zekerheid hieromtrent nog niet kon worden verkregen. Er bestaan voorts aanwijzingen van een tweede bouwwerk dat aan het thans grotendeels in tekening gebrachte vooraf moet zijn gegaan, doch tevens aan een derde dat jonger moet zijn. Bovendien heeft men ook thans weer te doen

met een vele raadselen opwerpend en meerdere perioden omvattend greppelsysteem, zoals dit ook bij vorige gelegenheden over een grote uitgestrektheid onder de later overgestoven duinen is aangetroffen. De datering van de drie bouwsels aan de hand van het inheemse en Gallo-Romeinse aardewerk enerzijds, een opmerkelijk rijke verzameling Gallo-Romeinse bronzen sieraden of gebruiksvoorwerpen anderzijds heeft nog geen aanleiding tot wijziging der aanvankelijke opvatting gegeven.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

ZUID-HOLLAND

Haastrecht. Op een terrein, liggende in het uitbreidingsplan, werd een aanvang gemaakt met het onderzoek van aangeboorde funderingen. De opgraving wordt ten zeerste bemoeilijkt door de terreinomstandigheden die veel last van grondwater veroorzaken. Bovendien zijn de muren voor een groot gedeelte uitgebroken, zodat soms weinige puinsporen de enige aanwijzing voor het beloop van de muur vormen. De aanvankelijke indruk met een rechthoekig gebouw te maken te hebben, werd niet bevestigd. Het grondplan is veel gecompliceerder; de vondsten wijzen op een datering in de 14de eeuw.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

NOORD-BRABANT

Nijnsel, gem. St. Oedenrode. De opgravingen van het grafveld op de voormalige Huisakker zijn beëindigd. In totaal werden tien kringgreppen onderzocht, waarvan er negen vierkant van vorm zijn; de tiende behoort tot het ronde type. Een naar het zuidoosten gerichte onderbreking in de greppel is een gemeenschappelijk kenmerk. Binnen een vierkante greppel werden de sporen van een paalzetting waargenomen. Vier palen omsluiten een ruimte van $\pm 5 \times 5$ m, waarin een bijzetting werd aangetroffen, omgeven door een ± 1.5 m groot, door vier palen gevormd vierkant. Aan de westzijde hiervan sluit weer een vierkant van gelijke grootte aan, echter dit maal zonder bijzetting. Mogelijk hebben landbouwactiviteiten in de Middeleeuwen veel verstoord.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. De opgraving van een rest van een overnaads gebouwd, vermoedelijk voor-

17de eeuws schip is voortgezet. Het blijkt een uit scheepsbouwhistorische overwegingen interessant fragment te zijn.

Oostelijk Flevoland. Het onderzoek in sectie H nabij Swifterbant is voortgezet. Er zijn aardewerkscherven gevonden alsmede enkele vuurstenen werktuigjes. Hierbij bevinden zich enkele microlithen en een pijlpunt van trapeziumvorm. Er zijn opnieuw enige brandputjes aangetroffen.

In sectie N is een geweifragment van een edelhert als losse vondst aangetroffen na het ploegen van de kavel. Het stuk is bewerkt tot een bijlchtig werktuig en vertoont volkomen overeenkomst met de vorm van bewerkingsmethode van de werktuigen van Spoolde.

Er is begonnen met de systematische opgraving van het scheepswrak op kavel M 65.

G. D. van der Heide (Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

— *Museum Flebite.* Romantiek en Biedermeier
-1 sept.

AMSTELVEEN

— *Aemstelle.* Gerarda Rueter, beeldhouwwerken en Frida Holleman, schilderijen en tekeningen
-1 juli

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Hoogtepunten uit de Nederlandse Tekenkunst
-1 sept.

— *Sted. Museum.* Nederl. Kring van Tekenaars
-1 juli

Profiel van Textiel
Auguste Herbin
-1 juli
-22 juli

Prentenkabinet: eigen collectie

— *Mus. Fodor.* Kunst uit Nieuw-Guinea
-30 juni

— *Tropenmuseum.* Suriname tentoonstelling

— *d'Eendt.* New Babylon (10 litho's van Constant)

— *Sticht. Beeld. Kunst, Kunstz. Vlieger.* Frits Gramberg
-22 juni

— *Van Wisselingh & Co.* Franse Meesters der 19de Eeuw
-29 juni

— *Krikbaar.* Marc Chagall

ARNHEM

— *Gemeentemuseum.* Van Rodin tot Picasso
22 juni-30 sept.

— *Openluchtmuseum.* Feest en Vermaak

— *Galerie 20.* 100 Prenten van Hugo Claus en foto's van W. F. Hermans
-22 juni

ASSEN

— *Het Ontvangershuis.* Jan Korhtals
-29 juni

BOLSWARD

— *Raadhuis.* Mare Liberum (Nederland ter zee 1600-1900)
-1 sept.

DELFT

— *Prinsenhof.* Antiekbeurs
20 juni-13 juli

DELFTZIJL

— *Molen Adam.* John Stoel, foto's
6-20 juli

EMMEN

— *Fa. Flier.* John Stoel foto's
15-29 juni

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum.* De Zuiderzee zwart op wit en een keuze uit scheepsmodellen
-1 nov.

GOES

— *Museum.* Expositie over Oud-Goes
-1 sept.

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum.* Max Gubler
-24 juni

Vijf werelden van Louis Couperus
-29 juli

Sengai, schilderijen
-24 juni

Jacob Maris' prijs v. d. jeugd 1963
-24 juni

Aquarellen en tekeningen Haagse school
-2 juli

— *Haagse Kunstkring.* Pauline Braat en Etienne Wenzel
-4 juli

— *Mart. Liernur.* Mies Callenfels-Carsten
-20 juni

— *Kon. Penningkabinet.* Vijf Eeuwen Nederlandse Penningkunst
-31 dec.

— *Cinema du Midi.* Leo Stracké
-5 juli

HAARLEM

— *In 't Goede Uur.* Henk Broer, tekeningen
-30 juni

HELMOND

— *'t Meyhuis.* Frans Smeets
-24 juni

HENGELO (O.)

— *Hengelose Kunstzaal.* Petra ten Cate, ceramiek en Tony Buitendijk, grafiek
-1 juli

'S-HERTOGENBOSCH

- *Prov. Museum*. Latems Kunstleven vanaf
1900 tot heden -30 juni
- *Casino*. Volkenkundige expositie Amate 1963
22-30 juni

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Harrie van Kruiningen
-24 juni

HOORN

- *Westfries Museum*. Hoorn en de Zeevaart der
Gouden Eeuw -16 sept.

LAREN

- *Singer Museum*. Modernen van toen (1570-
1630), de Vlaamse schilderkunst en haar in-
vloed.

LEEWARDEN

- *Prinsetún*. Madja van Dam en Sonja Land-
weer -1 juli

LEIDEN

- *Lakenbal*. 19de en 20ste eeuwse aquarellen
verzameling Paul Brandt 26 juni-29 aug.
- *Rijksmus. v. Volkenkunde*. Op Trek -6 okt.
Aquarellen en tekeningen v. Hokusai -1 juli

MAKKUM

- *'t Pothuis*. Fries Aardewerk -15 sept.

NAARDEN

- *Raadhuis*. E. C. Leegstra 22 juni-8 juli

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Reliëfs van Zol-
tan Kemeny -21 juli

OUDERKERK a/d AMSTEL

- *Paardenburg*. Hans Engelman -2 juli

RHENEN

- *Streekmuseum*. Schilderijen, wandkleden, gra-
fiek, keramiek (H. Berserik, Lies Guntenaar,
W. v. Heusden, Joh. van Loon en Aat Ver-
hoog) 1-30 juni

ROSENDAEL (Gld.)

- *Kasteel Rosendaal-Int. Kastelenmuseum*. Keu-
ze uit haar bezit -30 sept.

ROTTERDAM

- *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Batik,
oud en nieuw -1 sept.
- Indo-Aziatische sculpturen -1 okt.
- *'t Venster*. P. de Haard -21 juni
- *Rotterd. Kunststichting, Kunstz. Lijnbaan*.
Van den Bergh -24 juni
- *Bouwcentrum*. In functie; 20 j. werk v. d.
bouwstichtingen en 5 jaar vooruitzien.
-15 juli
- Huis v. gezin v. 7 personen -30 juni

TILBURG

- *Textielmuseum*. Wol- van Pool tot Evenaar
-1 okt.

UTRECHT

- *Centr. Museum*. 5000 jaar kunst uit Pakistan
-7 juli

VEERE

- *Van Lier*. Franse, Belgische en Nederlandse
Meesters -1 juli
- *Sticht. Schotse Huizen*. Dirk van Gelder
-13 juli

VLISSINGEN

- *Winkels Scheldestraat*. Openluchtexpositie van
werken v. leden der kunstkring Het Zuiden

VOORBURG

- *Museum Hofwijck* Jubileumtentoonstelling:
Constantijn en Christiaan Huygens op Hof-
wijck -31 aug.

WAGENINGEN

- *Belmonte*. Expositie van beeldhouwwerken ter
gelegenheid van Wageningen, 700 jaar stad
-30 juni

WASSENAAR

- *Heuff*. Cornelia Arnold-Mees, tableaux van
gedroogde bloemen.
Miep Hart-Nijburg, wandkleden en Henry
van Engelenburg, schilderijen -21 juni

WINTERSWIJK

- *'t Kempken*. Zomerexpositie -11 sept.

ZEIST

- *De Schuur*. Werken van leden van de Ploegh,
groep I -20 juni
- Werken van leden van de Ploegh, groep II
21 juni-6 juli

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Idaarderadeel. Ruilverkaveling Garijp-Wartena.

De „vondstenzoeker” voor de ruilverkavelingsgebieden ontdekte in de omgeving van Wartena verscheidene vindplaatsen van 11de tot 13de eeuws middeleeuws aardewerk en been-derresten. Verkenningen wezen uit dat de nieuwe sloten en wegen verschillende met klei verhoogde, alsmede uiterlijk niet zichtbare woonplaatsen in dit met klei afgedekte veen-landschap raakten of doorsneden. Dank zij de medewerking van de Cultuurtechnische dienst kon een en ander nauwkeurig worden vastge- legd. Tot het gevondene behoren o.m. kogel- potten (w.o. met verticale oortjes), steelpan- nen en bewerkte en onbewerkte dierenbeende- ren, o.m. een schaats. Ook enkele oude, dicht- geslibte scheidingsloten werden in de profiel- ten waargenomen.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Leeuwarderadeel. Binnen het kader der herstel- werkzaamheden is binnen de muren van de Herv. Kerk te Finkum, in de oostelijke helft van dit uit de 13de eeuw daterende, uit kloos- termoppen van uitzonderlijk groot formaat opgemetselde monument, een bescheiden on- derzoek ingesteld naar de aanwezigheid van een oudere koorsluiting dan de huidige. Deze bleek niet voorhanden te zijn, ondanks de ge- leding in de beide zijmuren, welke zulks had- den doen veronderstellen. Te zijner tijd zal het onderzoek in de westelijke helft van de kerk worden voortgezet, waar de overblijfselen van een ingebouwde toren met flankerende kapel- len worden vermoed, voorafgaande aan de huidige, meer westwaarts uitgebouwde kerk- toren.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Opsterland. Omtrent de waarnemingen op het vroegere kloosterterrein te Bakkeveen kan nog

worden medegedeeld dat enkele proefsleuven hebben uitgewezen dat het grachtenstelsel zich inderdaad in het aangrenzende bos voortzet.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Stavoren. Het onderzoek naar de overblijfselen van het oude Stavoren, bezuiden de kom van het oude stadje, vindt gestaag voortgang. Blijkbaar zette de bebouwing zich in de 12de en 13de eeuw eenmaal in zuidelijke richting voort aan de oevers van een deels met zeeklei op- gevulde riviermond of kreek, juist in het ver- lengde van de thans tot een onbetekenend grachtje verkommerde Delft, aan weerszijden waarvan zich nog altijd de Staverse huizen met hun bleekveldjes rijen.

Door afslag en achterwaarts verplaatsen van de zeedijk raakten de nederzettingssporen aan de westelijke zijde van gemelde kreek volle- dig uitgewist zodat het onderzoek zich dient te beperken tot de oostelijke oeverstrook. Tot dusverre werden hier ten minste vier, elkaar in tijdsorde opvolgende, eikehouten be- schoeiingen aangetroffen. Haaks hierop bleken de vaak verrassend goed geconserveerde over- blijfselen van dicht naast elkaar gebouwde houten huizen te staan, tot minstens drie ver- schillende perioden behorende en daterende uit de 12de-13de eeuw. Mogelijk bevond zich onder deze huizen tevens een stenen bouw- werk, opgetrokken uit tufsteen en rustende op een vleilaag van zwerfkeien, op hun beurt weer aangebracht boven een dubbele rij van diep in de veenachtige ondergrond geheide palen. De vaste grond is intussen nog niet be- reikt zodat met nog oudere cultuursporen reke- ning gehouden dient te worden. Weinig is vooralsnog aan te vangen met het fragment van een Galloromeinse wrijfschaal van dik- wandig aardewerk, alsmede het brok van een Galloromeinse dakpan, te midden van veel later materiaal in de bovengrond aangetroffen.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

GRONINGEN

Grijpskerk. Tijdens de bouw van een bejaardenhuis op het terrein van de voormalige Reitsma-Heerd, niet ver ten zuiden van de Herv. Kerk, bleek zich onder een ongeveer een meter dik, tot ca. 93 cm boven N.A.P. opgeslibt pakket van zware zeeklei een diluviale heuvel te bevinden welke tot 0 cm N.A.P. oprees. Op de scheiding van zand en klei werden talrijke dierenbotten en aardewerkscherven aangetroffen, kenmerkend voor de terpencultuur der Fries-Groningse kuststreken uit het tijdvak, besloten tussen de 2de eeuw voor het begin der jaartelling en de 2de eeuw daarna. Klaarblijkelijk bood de onderhavige natuurlijke verhevenheid een mogelijkheid tot bewoning zonder dat men genoodzaakt was tot opzettelijke ophoging over te gaan. Nadien wijzigden zich de omstandigheden en werd de nederzetting verlaten. Vermoedelijk bezat het omliggende gebied ook tijdens de bewoning reeds een marien karakter, totdat de mens voorgoed het veld moest ruimen.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Hoogkerk. Binnen het kader der herstelwerkzaamheden zijn binnen zowel als buiten de muren van de Herv. Kerk enige steekproeven verricht ten einde een beter inzicht te verkrijgen in de bouwgeschiedenis van dit uit kloostermoppen opgetrokken en uit de 13de eeuw daterende monument. Het bleek onder meer dat de kerk, ondanks haar geledingen in de beide zijmuren, geen oudere en meer westwaarts gelegen koorsluiting bezeten heeft. De voorgevel is daarentegen de oorspronkelijke niet, doch kwam, vermoedelijk in de 16de eeuw, in de plaats van een verder naar het westen gelegen, eveneens uit kloostermoppen opgetrokken toren met aansluitende vleugelmuren. Deze toren moet, blijkens een grote massa puin, naar het westen zijn omgestort in de gracht welke kerk en kerkhof oudtijds omgaf.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

OVERIJSSSEL

Ijsselmuiden. Bij zandzuigen in de Ijsselbedding bij de „Koelucht” is een drietal stukken gewei van edelhert gevonden, waarvan twee bewerkt zijn, volkomen in de geest van de hertschoornenwerktuigen van Spoolde. De stukken zijn, dank zij de heer J. Tolhuis te Zwolle, bewaard

gebleven. Eerder waren ook reeds enkele dergelijke stukken bij dezelfde vindplaats aan het licht gekomen. Een der stukken is vermoedelijk een afvalstuk, een top van een gewei, niet bruikbaar als grondstof voor het maken van een werktuig.

G. D. van der Heide (Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders).

UTRECHT

Amersfoort. Bij het aanbrengen van een nieuwe fundering tot de herbouw van drie kapellen aan de noordzijde van de St. Joriskerk is men op ca. 2.5 m diepte op enig balkwerk gestoten terwijl mede enige los verspreide brokken tufsteen te voorschijn kwamen. Verder werd enig aardewerk gevonden, waaronder een bijna volledig te herstellen kogelpot uit de 13de eeuw. De vaste zandgrond, welke ter plaatse een naar het noorden afhellend verloop vertoonde, werd eerst op ca. 3.25 m diepte aangeboord. Ten tijde der eerste vestiging en kerkbouw moet het terrein, getuige de sterk humeuze, schier veenachtige aard van de ondergrond, een moerassig karakter hebben bezeten.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Utrecht. Bij het verwijderen van verschillende, boven elkaar gelegen vloeren en het verdiepen van de ondergrond in de zogenaamde Kapittelzaal, naast de zuidelijke zijbeuk van de St. Pieterskerk, gelegen op korte afstand van de voormalige Maria Magdalenakapel, stiet men op twee middeleeuwse grafkeldertjes, oudtijds onder de plavuizen van de oostelijke kloostergang aangebracht. De ene was opgetrokken uit kloostermoppen, afgedekt met tentvormig tegen elkaar geplaatste stenen; de andere evenzo uit platen tufsteen. Geen van beide grafkeldertjes bezat een bestrate bodem. Het tufstenen exemplaar bevatte de stoffelijke resten van twee personen zodat het minstens tweemaal voor een bijzetting moet zijn gebruikt. Het bakstenen keldertje schijnt al eens eerder geopend te zijn geweest omdat van het zich daarin bevindende geraamte de schedel ontbrak.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

ZUID-HOLLAND

Monster. Op het noordoostelijke gedeelte van het in opdracht van het Hoogheemraad Delfland afgegraven oude strandwallenterrein „Het Geestje” zijn nieuwe prehistorische vondsten gedaan. Deze zijn aangetroffen in

een 10-15 cm dikke grijze zandlaag onder een oud vegetatieprofiel en van deze gescheiden door een dun zandlaagje. Boven het vegetatieniveau liggen de eerder beschreven IJzertijdlagen (*Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1962, kol. *210-*212, te corrigeren in *158-*160). De laag is kenbaar aan vele houtskoolpartikels. Bedoelde vondsten betreffen een klein aantal aardewerk- en vuursteenfragmenten en een weinig barnsteen, te dateren in de vroegste Bronstijd. De aardewerkscherven zijn afkomstig van potbekers en bekens versierd met wikkeldraadstempel.

De afgraving is voltooid. Het maaiveld is tot 0.10-0.20 m + N.A.P. teruggebracht. Vlak hieronder ligt de genoemde vondstenlaag. Het terrein wordt nu in gereedheid gebracht voor bollencultuur. Hierbij moet de grond tot op enige diepte geheel omgewerkt worden.

R. S. Hulst (*R.O.B., Amersfoort*).

LIMBURG

St. Odiliënberg. Bij de aanleg van een aspergeveld zijn sporen aan het licht gekomen van een sterk verstoord brandgraf uit de Romeinse tijd. Behalve de crematieresten zijn in dit graf scherven van een late vertegenwoordiger van de beker Brunsting 8c en enkele fragmenten van een bronzen emmer van het Hemmoortype gevonden. De emmer is voorzien van een lijnversiering. Het driehoekige oor met geprofileerde randen is in een enkele keer gegoten met de rand van de emmer. Sommige bronsfragmenten zijn door vuur aangetast. Datering 3de of 4de eeuw.

R. S. Hulst (*R.O.B., Amersfoort*).

Stein. Half juni zijn de opgravingen van bandceramische bewoningssporen aan de Kerenderkerkweg beëindigd. De resultaten laten zich als volgt kort samenvatten.

1. Doordat huisplattengronden en kuilen elkaar herhaalde malen versnijden, zijn meer relatief chronologische gegevens verzameld dan bij alle voorafgaande opgravingen van de bandceramiek in Limburg mogelijk is geweest. Zo worden gebouwen met een Y versneden door andere die deze merkwaardige paalconfiguratie niet kennen. Deze situatie werd nog niet eerder geconstateerd. Bij het uitwerken van de gegevens kan men verwachten dat meer van dit soort chronologische aanwijzingen naar voren zullen komen.

2. Over de wijze van bouwen zijn interessante waarnemingen gedaan. In het *Archeologisch Nieuws* van 15 mei jl. (*Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1963, kol. *90) is reeds de aanwezigheid van gekloofde boomstammen gememoreerd. Deze op dwarsdoorsnede driehoekige palen (veelal als een taartpunt) zijn in een vrij groot aantal geconstateerd. Zij komen zowel bij een gebouw met een Y als bij latere voor. Bij een gebouw, dat 31.75 m lang is, troffen wij in de doorlopende wandgreppel op betrekkelijk regelmatige afstanden deze gekloofde palen met de punt naar binnen gericht aan. Tussen deze standers, die de stevigheid aan de wand hebben moeten verschaft, bevonden zich sporen van naast elkaar geplaatste „balken”, die loodrecht in de grond werden geplaatst. De veronderstelling, dat bij gebouwen, waarbij de wand zich als een greppel aftekent, men zich deze wand geheel uit hout vervaardigd moet denken, is hier bevestigd.

3. Tot 1962 waren uit de bandceramiek in Nederland 7 gebouwen met een wandgreppel om het hele huis heen bekend. Thans kennen wij er uit Stein alleen al acht met dit kenmerk, waaronder een gebouw, dat slechts 17 m lang is. In Stein is thans ca. 1 ha onderzocht waartegenover in Elsloo, Geleen en Sittard samen 5 ha.

Ten slotte is een zeer interessante grafstructuur onderzocht, die naar het ons thans voorkomt gerekend moet worden tot de galerijgraven of allées-couvertes. Aangetroffen werd een vloertje van grote en kleine rivierstenen (l. ca. 5 m, br. ca. 1.50 m). Deze constructie op ca. 70 cm onder het maaiveld vertoont aan een korte zijde een soort drempel. Vier palen in de lange zijwanden moeten een soort dakconstructie gedragen hebben, die wij dus in hout uitgevoerd moeten denken. De bijzettingen bestaan uit de crematieresten van verscheidene personen. Als bijgiften troffen wij ca. 50 transversale pijlspitsen, een kraaghalsflesje en scherven van een pot aan. De kraag van het flesje bestaat uit een zestal noppen (vergelijk: *Danske Oldsager*, II, afb. 33 en Giot, *Brittany*, fig. 17d, pl. 24). Het onversierde flesje vertoont een knik en is voorzien van een ronde bodem. Een en ander geeft ons aanleiding het galerijgraf te dateren in de tweede helft van het derde millennium.

P. J. R. Modderman (*R.O.B., Amersfoort*).

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. In sectie M is de opgraving van een scheepswrak aangevangen. Het blijkt een zeer complete scheepsromp te betreffen van ongeveer 20 m lengte en 4.65 m breedte. Het schip was geladen met schelpen, vermoedelijk bestemd voor een kalkbranderij. Het schip is overnaads gebouwd, met een gesloten ruim. Het heeft een mast gedragen die waarschijnlijk strijkbaar was. Het was een van binnen geheel beweerd, met een eiken buikdenning bekleed, schip. Het vaartuig is zo-

danig gaaf, dat de schotjes, ter afscheiding van voor- en achteronder van het ruim, nog aanwezig zijn. In het inwendige zijn tot nu toe tal van stukken aardewerk gevonden. Ook een aanzienlijk aantal (meer dan 250) zilveren munten is aangetroffen, meest daterend uit de tweede helft van de 17de eeuw. De overnaadse bouw doet echter geloven dat het schip zelf aanzienlijk ouder is. De opgraving wordt voortgezet.

G. D. van der Heide (Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Zaandam, Zaanse Schans.

In de Kalverpolder, gelegen aan de Zaan in de gemeente Zaandam tegenover de vrijwel nog niet aangetaste Gortershoek van het dorp Zaan-dijk, verrijst de z.g. Zaanse Schans. Een stichting van dezelfde naam, waarin alle Zaanse gemeenten vertegenwoordigd zijn, stelt zich ten doel een veertigtal hoofdzakelijk houten gebouwen, meest woonhuizen, over te brengen naar dit terrein. De typische Zaanse architectuur, die op vele plaatsen door sanering en industrialisatie verloren dreigt te gaan, wordt hier op deze wijze bewaard naast een aantal naar hier gebrachte molens, die het complex mede tot een zeer aantrekkelijk geheel zullen maken. De huizen worden in hun geheel overgebracht of in zo groot mogelijke delen gedemonteerd en aan de Zaanse Schans herbouwd. Het is de bedoeling, dat alle panden normaal bewoond zullen worden. De werkzaamheden geschieden onder leiding van de architecten J. Schipper en G. M. G. Bakker, met medewerking van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Enige jaren geleden werd reeds het in oorsprong midden-17de eeuwse pand Westzijde 10 uit Zaandam, dat daar moest verdwijnen voor de bouw van de Beatrixbrug, overgebracht. In het begin van 1962 volgde de z.g. Haremakerij met bijbehorende woning uit Koog aan de Zaan, ver-dreven door industrie-uitbreiding. Het woonhuis van 1743 werd verrold, het bedrijfsgebouwe, waarin eertijds de paardeharen zakken voor de olieslagerijen werden vervaardigd, werd gesloopt en is thans in herbouw. Eveneens wordt

thans herbouwd een vroeg-17de eeuws huis, dat aan het Jagerspad te Zaandam heeft gestaan. Hierin was veel van de oorspronkelijke toestand aanwezig en bij nauwkeurig onderzoek waren de ontbrekende of gewijzigde onderdelen vrijwel overal te reconstrueren. De herbouw geschiedt in dit geval dan ook geheel in de vroeg-17de eeuwse vormen.

Onlangs werden een vroeg-19de eeuws huis (Bloemgracht 21) en een zeer groot 17de eeuws pand (Noorderkerkstraat 7), welke beide wegens de sanering te Zaandam moesten verdwijnen, in hun geheel op een speciaal voor zwaar transport ingerichte wagen overgebracht en op tevoren klaargemaakte funderingen aan de Zaanse Schans geplaatst. Voor het huis Bloemgracht was dit niet de eerste verplaatsing. Het was omstreeks 1870 al eens overgebracht van de Hoogstraat in Koog aan de Zaan, waar het een Zaankamer heeft gevormd van een groter complex. Ook nu zal het weer de Zaankamer worden van een woonhuis, dat wordt gevormd met de onderdelen van het 19de eeuwse voorhuis van Oostzijde 8 te Zaandam, afgebroken voor wegaanleg.

Het huis Noorderkerkstraat is een 14 meter diep en ruim 4.5 meter breed bouwwerk van twee verdiepingen, geheel uit hout opgetrokken. Het is vermoedelijk nog het enige gave exemplaar van dit type en zal dagtekenen uit het tweede kwart van de 17de eeuw. Het houtskelet is nog in zeer goede staat, zodat de overplaat-sing zonder belangrijke versterkingen kon plaats vinden.

Voor het op zo verantwoord mogelijke wijze

uitvoeren van dit project is het nodig, dat een grote hoeveelheid documentatiemateriaal bijeen wordt gebracht. Juist voor deze houtbouw, die op zeer veel punten afwijkt van de gebruikelijke constructies en detailleringen is dit zeer noodzakelijk. Ook op dit gebied werken „Zaanse Schans” en Monumentenzorg zeer nauw samen.

De naar hier gebrachte molens zijn het eigen-

dom van de Vereniging „De Zaanse Molen”. Het zijn de kleine specerijmolen „De Huisman”, die een plaatsje kreeg op het zaadpakhuis „De Haan”, de verfmolen „De Duinjager”, die op de schuur van de voormalige „De Kat” is gebouwd, en de paltrok molen „De Gekroonde Poelenburg”, die thans herbouwd wordt.

H. JANSE

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1963, GEHOUDEN OP VRIJDAG 3 MEI IN HET STEDELIJK VAN ABBE MUSEUM TE EINDHOVEN

Nadat de voorzitter, PROFESSOR DR. H. ENGEL, de aanwezigen had welkom geheten, in het bijzonder de vertegenwoordiger van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, DR. MR. F. J. DUPARC, en de burgemeester van Eindhoven, IR. H. B. J. WITTE, en de gastheer van deze dag, MR. E. L. L. DE WILDE dank had gebracht en had gelukgewenst met zijn benoeming tot directeur van het Stedelijk Museum te Amsterdam, gaf hij het woord aan de Burgemeester.

De Burgemeester sprak zijn voldoening uit over het feit, dat het museum ditmaal een gezelschap herbergde dat erin thuis hoorde. Hij betreurde het dat wij van de historie van de stad weinig meer zouden terugvinden, want hoewel Eindhoven reeds in de 13de eeuw stadsrechten kreeg, is het zo vaak verwoest, dat er van de oude kern niets meer over is. De tegenwoordige geschiedenis van de stad begint pas omstreeks 1900.

MR. DE WILDE deelt vervolgens iets mede over het museum. Ook hiervan is de geschiedenis nog kort; het oudste schilderij in de collectie is een Braque van 1914. Hij wijst voorts op de tentoonstelling van Saura.

Vervolgens neemt de Voorzitter het woord:

Voor ik er toe over ga u een kort verslag van dit voor ons zo belangrijke verenigingsjaar te geven, moge ik u allereerst verzoeken u een ogenblik van uw zetel te verheffen. In het bijzonder gaan onze gedachten heden natuurlijk uit naar ons aller vriend Rem van Luttervelt, die van 1957 tot 1962 lid was van ons dagelijks bestuur en die zo'n belangrijke en laat ik het kort karakteriseren belangeloze en effectieve rol heeft gespeeld in het organiserend Comité Icom 1962. Wij hebben in hem een kundige, be-

kwame en beminlijke collega verloren.

Ik moge tevens gedenken onze in het jaar 1962 heengegane leden: Baronesse A. van Harinxma thoe Slooten, A. Dorgelo, mr. J. W. Frederiks, dr. G. C. A. Junge en mr. W. P. A. Smit. Zij allen hebben, elk op zijn plaats, het Museumwezen in Nederland met inzet van hun gehele persoon en hun gehele kunnen geëerd. Het past ons hen daarvoor nogmaals van deze plaats te danken.

Het Leven van onze Vereniging stond in het jaar 1962, waarvan ik u dus nu verslag moest uitbrengen, in het teken van de ICOM Conferentie 1962. Ik meen, dat wij met dankbaarheid daarop mogen terugzien, en dat het gepast is hier nogmaals een woord van dank te doen horen aan allen, die aan het welslagen daarvan zo van harte hebben meegewerkt. Allereerst wel het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, dat ons financieel zodanig ondersteunde, dat wij de Nederlandse gastheer konden spelen. Dan natuurlijk de leden van het Bestuur en vooral van het Organiserend Comité, maar ook u allen, die dit Congres tot een zo groot succes en een zo grootse manifestatie van de Nederlandse Museumwereld hebt gemaakt! Ik heb Van Luttervelt reeds persoonlijk genoemd. Nog een persoon mag ik met name noemen — en u zult mij dit wel niet kwalijk nemen — Mevrouw Hammacher — omdat dit ons de gelegenheid geeft haar van harte geluk te wensen met haar benoeming aan het Museum Boymans-Van Beuningen.

Moet ik u het ganse Congres nog eens voor ogen voeren? Het lijkt mij onnodig. Wij denken er allen met dankbaarheid aan terug — en verheugen ons nogmaals over de hoge onderscheiding, die zo terecht aan onze Directeur George

Henri Rivière werd verleend — evenals wij hier nogmaals releveren de zo wel verdiende onderscheidingen van onze collega's Baard, Blöte, Bol, Lugard en Wijsenbeek.

Onze Museumdagen hadden op de gebruikelijke wijze plaats; in het voorjaar op 18 mei toen wij in Arnhem de gast waren van het Openluchtmuseum en in het najaar op 23 november te Delft, waar „het Prinsenhof” zijn aloude gastvrijheid toonde. Verslagen hierover zijn te vinden in het *Nieuwsbulletin van de Oudheidkundige Bond*, jaargang 15 nr. 7 en 16 nr. 1.

Onze relatie met de ICOM werd versterkt door de benoeming van collega Van Schendel tot Voorzitter van het Consultatieve Comité en daardoor tot lid van het Bureau van het Executieve Comité. Aan uw aller inspanning en toewijding is het w.s. te danken dat men naast De Vries ook mij lid maakte van het Executieve Comité.

Onze relatie met de Centrale van Hogere Ambtenaren werd versterkt door de benoeming van collega A. W. C. L. Koot in ons Bestuur. Hij nam het secretariaat van de groep in onze Vereniging van Wijsenbeek over en organiseerde een voorlichtingsbijeenkomst op 19 oktober in het Rijksmuseum, die tot onze spijt slecht bezocht werd. Wij zullen over het probleem van de positie der Museumambtenaren dus vandaag spreken.

De gebruikelijke samenwerking met de Stichtingen „Openbaar Kunstbezit” en „Goed Wonen” werd gecontinueerd.

Vervolgens is het woord aan de heer A. W. C. L. KOOT, die spreekt over *Salaris en de museumambtenaar*.

De titel van het onderwerp dat ik vandaag bij U mag inleiden is opmerkelijk. En wel daarom, omdat het eigenlijk nog niet zo heel lang geleden is, dat in kringen van leidende museumambtenaren het openbaar in het geding brengen van het salaris eenvoudig taboe was. Men leed er waarschijnlijk wel onder, maar men sprak er niet over.

De omstandigheid, dat velen eertijds een museumfunctie ambieerden, die niet in de eerste plaats afhankelijk waren van het daaraan verbonden salaris — een omstandigheid die vrijwel niet meer voorkomt — en het feit, dat onze vereniging een steeds hechtere grondslag is gaan krijgen en zich heeft aangesloten bij de Centrale van Hogere Ambtenaren, hebben ons meer dan tevoren de gelegenheid gegeven, ons in ruimer

verband te bezinnen op onze maatschappelijke positie. Als ik hier vandaag over spreek en wel het salaris voorop stel, in overleg met de secretaris van De Museumdag, dan veroorloof ik mij, U er op te wijzen, dat hier niet een bij uitstek salarisdeskundige voor U staat, maar een museumman, die uit hoofde van een zijner bemoeiingen met personeelszaken — en dus salarissen — te maken heeft. Er zullen er overigens maar weinigen zijn die in de veelheid van besluiten en wijzigingen der laatste 2-3 jaren, zodanig thuis zijn, dat zij als bij uitstek salarisdeskundigen mogen worden aangemerkt. Ik vrees dat deze weinigen zich uitsluitend tot de top van de betreffende departementen beperken, die uiteraard ook onze vraagbaak zijn. Daarnaast mag ik niet nalaten te wijzen op de raad en daad, die ons van de zijde van de Centrale van Hogere Ambtenaren ten deel valt; in de eerste plaats in haar bijeenkomsten, waarin wij U vertegenwoordigen, daarnaast in haar orgaan: Commentaar, dat alle leden van de groep overheidsdienaren van De Museumdag krijgen toegezonden.

Vandaag is als vertegenwoordiger van het hoofdbestuur van de C.H.A. in ons midden de heer F. Cleveringa, op wiens hulp wij mogelijk nog een beroep moeten doen.

Misschien mag ik U een toelichting op de evolutie van het salaris van de museumambtenaar geven door het jaar 1945 in herinnering te roepen.

Komende van de afd. Kunstzaken van de Gemeentesecretarie te Amsterdam werd ik belast met het secretariaat van het Rijksmuseum en trof daar de merkwaardige en voor mij ongewone toestand aan, dat het grote merendeel der ambtenaren gehonoreerd werd met een bedrag dat om de f 100.— bruto per maand lag. Dit werd in de eerste plaats veroorzaakt door het feit, dat het merendeel der ambtenaren werd gevormd door zaalwachters, waarvan verondersteld werd, dat zij reeds een pensioen genoten uit eerder en elders verrichte werkzaamheden, maar in de tweede plaats door leden van de staf met een vage positie van assistent, die gehonoreerd werden met tegemoetkomingen (anders kan men het niet noemen) van enkele tientallen guldens per maand, terwijl er ook ongehonoreerde vrijwilligers waren, hopen eens die vage status van gehonoreerd assistent te bereiken.

Wij moeten vaststellen, dat het z.g. bezoldigingsbesluit burgerlijke Rijksambtenaren 1948, waaraan ook vanwege het Rijksmuseum adviezen

zijn verstrekt, in deze verwerpelijke situatie aanzienlijke maar nog steeds onvoldoende verbetering heeft gebracht. Ook later zijn wijzigingen aangebracht, die verbeteringen van salaris betekenden voor enige groepen van ambtenaren, zonder die volledige voldoening te geven, waarop in onze kringen gehoopt werd.

Zo wil ik met name noemen het invoeren van de assistentenrangen voor de niet-universitair gevormden en niet-afgestudeerden, nl. de rangen van assistent, assistent A en hoofdassistent en de vervanging van de oude rang en titel van conservator door die van wetenschappelijk ambtenaar A en wetenschappelijk hoofdamtenaar voor de wel-afgestudeerden. Al hadden wij de titel „conservator” liever behouden, deze structuur had in hoofdzaak bij ons op het Rijksmuseum wel instemming; de hoogte van de salarissen bleef helaas achter bij de verwachtingen en dit in het bijzonder aan de top. De salariëring van de topfuncties is uiteraard in niet te onderschatten mate van invloed op de animo van iedereen om deel te gaan uitmaken van een museumstaf. Het — terecht — optrekken van de salarissen van het onderwijzend personeel heeft nog duidelijker dan tevoren als bij insiders bleek, in het licht gesteld, dat de hogere museumambtenaren een bedenkelijke achterstand hadden. Dit bedenkelijke dan ook zo te interpreteren, dat zich straks bij de musea onvoldoende gekwalificeerde jongeren zullen aandienen voor de vakante hogere posities, een pijnlijke situatie die ons intussen nu al niet vreemd is.

De betekenis die thans de musea in groeiende mate hebben voor de recreatie, de instructie, de opvoeding en het wetenschappelijk onderzoek is dusdanig, dat dit vereist, dat deze instellingen geleid worden door bekwame en voor hun veelomvattende culturele taak berekende, competente leiders.

Indien men ons vraagt, of de overheid aan deze leiders de materiële positie biedt, welke zij nodig hebben, om hun taak in het maatschappelijk verkeer met grote kans op succes te kunnen vervullen, dan is ons antwoord hierop: neen!

Om dit onderwerp in volle breedte te omvaden en in volle diepte te peilen is meer tijd en zijn meer gegevens nodig dan waarover ik thans kan beschikken.

Ik meen daarom mij te moeten beperken tot één functie, die ons allen aangaat en die voor ons allen in dit verband van direkte betekenis is, nl. die van de top van de ambtelijke piramide

van het Nederlandse museumwezen: de hoofd-directeur van het Rijksmuseum. Zolang deze functionaris de voor zijn rang en positie noodzakelijke bedding mist, kunnen de piramidaal daaronder geklassificeerden weinig soelaas verwachten.

Maar dit is niet altijd zo geweest!

Nee, dit is een situatie, die pas na de laatste wereldoorlog is ontstaan.

Bij de vestiging van het Rijksmuseum in het gebouw van Cuypers nl. had de regering wel degelijk voor ogen de functionaris, die de hoofd-directeur van het Rijksmuseum was, een belangrijke status te verlenen; dit bleek niet alleen uit het salaris, maar daarnaast uit het ter beschikking stellen van een vrije ambtswoning met 22 kamers. Verwacht werd, dat hij een rijtuig met twee paarden zou voeren. Aangezien de betreffende functionaris een kinderrijk gezin had en blijkbaar moeite had met de volgkoetsen, is het geprojecteerde koetshuis achterwege gebleven, maar de geste blijft veelbetekenend. Tot aan de tweede wereldoorlog zien wij, dat het salaris van de hoofd-directeur tezamen met zijn vrije ambtswoning, dus het fiscaal belastbare salaris, minstens gelijk was aan dat van een secretaris-generaal van een Departement.

(In 1928 secr.-gen. f 9000.—,
hoofdd. f 8.112 + f 1000 vrije woning.

In 1938 secr.-gen. f 7695.—,
hoofdd. f 7000 + f 800 vrije woning.

Om bij 1928 te blijven.

Waren toen de Rijksbouwmeester, de hoofd-directeur van het K.N.M.I., en de directeur van het Centraal bureau voor de Statistiek nog met de Hoofd-directeur van het Rijksmuseum in eenzelfde schaal ingedeeld, thans zien wij, dat deze functionarissen tot schaal 154 zijn opgetrokken, terwijl de Hoofd-directeur van het Rijksmuseum in schaal 151 is blijven staan.

In deze schaal is trouwens een heel gedrang ontstaan, immers daarin treft men aan: hoofdinspecteurs van de belastingdienst, hoofdcaccountants, inspecteurs in algemene dienst bij de P.T.T., de provinciale directeurs van de volkshuisvesting, geneeskundige farmaceutische en veterinaire inspecteurs, enz..

Met alle respect voor deze functionarissen merk ik wel op, dat zij in hun sectoren niet een plaats innemen, zoals de hoofd-directeur van het Rijksmuseum bij ons, nl. de hoogst bereikbare post in onze sector. Met de hulp van de hiervoor genoemde directeur van het Centraal bureau voor de Statistiek (wiens adjunct-directeur intussen in

schaal 153 is ingedeeld) weten wij zelfs, dat de hoofddirecteur van het Rijksmuseum zijn status als hoofdamtenaar in schaal 151 deelt met 286 andere Rijksambtenaren, waarvan alleen al bij de P.T.T. 39 functionarissen. Maar deze P.T.T. beschikt dan nog over 157 hoofdamttenaren; de overige Rijksdiensten hebben bovendien nog 767 hoofdamttenaren, die in hogere schalen zijn ingedeeld, in totaal dus 924 hoofdamttenaren in Rijksdienst. Het kennis nemen van deze feiten vervult niet alleen met verbazing, maar is voor een museumman een deprimerende aangelegenheid.

Indien wij buiten deze kring van hoofdamttenaren, bijv. naar het onderwijs en naar de rechterlijke ambtenaren kijken, dan stellen wij vast, dat de hoogste functionaris in de Nederlandse museumwereld nu in salaris vergelijkbaar is met een directeur van een middelgrote middelbare school of met een kantonrechter der 1ste klasse B.

Tot vergelijking met buitenlandse toestanden ga ik niet over; daar zal de heer De Vries U zijn visie op geven.

De secretarissen-generaal, waarover ik U eerder sprak, zijn intussen in een schaal gekomen, die boven die van 154 ligt. Om vergelijkbare cijfers te noemen: het maximum van schaal 151 lag op 1 januari 1963 op f 1900 per maand, zonder A.O.W./A.W.W. comp. en huurcompensatie en zonder het genot van een ambtswoning; dat van schaal 154 op rond f 2500.— per maand; die van de secretarissen-generaal op rond f 2750.— per maand, nu 45 % hoger dan dat van de hoofddirecteur van het Rijksmuseum, gelijk in de jaren voor de tweede wereldoorlog!

Een en ander zonder rekening te houden met eventuele vergoeding voor representatiekosten.

Ter informatie moge dienen, dat de hoogleraren zijn ingedeeld in schaal 154.

Reeds meer dan drie jaren geleden is vanwege De Museumdag door mijn voorganger als secretaris van de groep van overheidsdienaren in De Museumdag, collega Wijsenbeek, een brief uitgegaan aan het hoofdbestuur van de Centrale van Hogere Ambtenaren, waarin op de positie van de hoofddirecteur van het Rijksmuseum werd gewezen, een positie welke hij deelt met de directeur van de Koninklijke Bibliotheek en de Algemeen Rijksarchivaris, die eveneens in schaal 151 zijn ingedeeld.

Een herwaardering van deze functies is tezamen met de desbetreffende organisaties aan de orde gesteld en schijnt nog steeds een onderwerp

van overleg uit te maken tussen de Ministers van Binnenlandse Zaken en die van O. K. & W.

Dit lange overleg verbaast ons en het zal U verbazen, omdat alleen al het kennis nemen van de U hiervoor vermelde gegevens duidelijk moet maken, dat hier kennelijk voor de hoogste museumfunctionaris een achterstand was in te halen, beter misschien ware het van een verzuim goedmaken te spreken.

Zou men, zoals de Museumdag verzocht, de hoofddirecteur van het Rijksmuseum gelijk waarden met de hoogleraren, dan zou hij in schaal 154 komen en weer tezamen met de directeur van het Centraal bureau voor de Statistiek, de hoofddirecteur van het K.N.M.I. en de Rijksbouwmeester op gelijke rang zijn gekomen, welke zij in 1928 tezamen reeds hadden. Rechts herstel dus, hoewel het nog billijker ware geweest terug te grijpen naar de gelijkwaardige positie met die van secretaris-generaal, zoals dat kennelijk aanvankelijk bedoeld was. Indelen in schaal 154 of hoger zou ook betekenen, dat er meer ruimte kan komen in de daaronder liggende rangen. Zo is er thans geen plaats voor een wetenschappelijk hoofdamtenaar A, zoals de universitaire instellingen die kennen in schaal 150. In de museumwereld wordt deze schaal ingenomen door de directeurs bij het Rijksmuseum, alsmede van verschillende andere musea.

In de praktijk komt het hierop neer, dat het zgn. blote salaris van de hoofddirecteur van het Rijksmuseum in schaal 151 niet meer dan \pm f 140.— bruto per maand méér bedraagt dan van dat van zijn afdelingsdirecteuren, van directeurs van andere grote musea en van wetenschappelijk hoofdamtenaar A van universitaire instellingen. Waarbij ik niet verzuimen mag te vermelden, dat het salaris van enkele directeurs van gemeentelijke musea hoger is dan dat van de hoofddirecteur van het Rijksmuseum.

U zult van mij willen aannemen, dat ik uit hoofde van mijn functie een betrouwbare indruk moet hebben van de verplichtingen, de zorgen en de lasten van een hoofddirecteur van het Rijksmuseum. Op grond daarvan noem ik de situatie van diens materiële positie, respectievelijk zijn status zorgelijk. Indien de positie van de hoofddirecteur niet aanzienlijk wordt verbeterd, dan zal het moeilijk, zo niet onmogelijk worden om uit de functionarissen die daarvoor in aanmerking komen, een competent man bereid te vinden om de leidende, wetenschappelijke, adviserende en representatieve taken, die het hoofddirecteurschap met zich meebrengen waardig te

vervullen, in een positie, die hem nuchter salaristechisch gesproken geen verbetering en geen perspectieven biedt. Dat is zorgelijk, mijnheer de Voorzitter, zorgelijk voor deze functionaris en zorgelijk voor de toekomst van het museum personeel, want het is zorgelijk voor het aanzien van ons ambt.

Na de inleiding van de heer Koot krijgt DR. MR. DUPARC het woord. Hij deelt mede, dat mr. Rohling wegens een vergadering van de Voorlopige Monumentenraad, waarin professor dr. G. J. van Oordt werd herdacht, niet aanwezig kon zijn.

Het overleg tussen de departementen van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Binnenlandse Zaken en Financiën leidde tot de volgende voorstellen: De hoofddirecteur v.h. Rijksmuseum zou in schaal 153 (dus niet 154) komen, de directeuren van de overige grote Rijksmusea in 151, evenals de directeur van Maurits-huis en Museum Mesdag, onderdirecteuren en directeuren van het Rijksmuseum Kröller-Müller en het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen in schaal 150.

MR. L. J. F. WIJSENBEK klaagt erover, dat de aanvangssalarissen voor nieuw aan te stellen ambtenaren zo laag zijn. DR. MR. DUPARC zegt, dat het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen vraagt universitair gevormden aan te stellen als Wetenschappelijk ambtenaar met 2 periodieken (schaal 112 geeft na 2 periodieken f 823.—). Ook niet-wetenschappelijk gevormde assistenten zijn vaak te laag bezoldigd; zij zijn gelijk te stellen met commiezen bij de departementen. Personen die de plaats innemen van wetenschappelijke ambtenaren, doch zonder academische vorming moeten in dezelfde schaal worden opgenomen, als „conservatoren”.

De Heer KOOT constateert, dat er heel snel aan zijn wens naar meer gegevens is tegemoet gekomen, maar waarom, vraagt hij, is de Hoofddirecteur van het Rijksmuseum achtergebleven en zijn anderen (o.m. de Hoofddirecteur van het K.N.M.I.) opgehaald?

Hierna wordt een lunchpauze afgekondigd.

Omstreeks kwart voor 2 heropent de Voorzitter de bijeenkomst voor een huishoudelijke vergadering.

Er is een brief ingekomen van het Nederlands Bijbelgenootschap met verschillende wensen over medewerking aan manifestaties ter gelegenheid van een campagne ter verbreiding van kennis van de Bijbel. Er wordt besloten een commissie

in te stellen om na te gaan hoe aan deze wensen kan worden tegemoet gekomen. Naast DR. H. L. C. JAFFÉ en de heer A. OTTER, die zich reeds hiermede bezig houden, worden aangewezen Mej. DR. M. E. HOUTZAGER en de heren DR. A. B. DE VRIES en MR. L. J. F. WIJSENBEK.

Vervolgens brengt de Penningmeester verslag uit over het boekjaar 1962. In het algemeen is de toestand van onze financiën niet ongunstig. De exploitatierekening over 1962 sluit met een batig saldo van f 1353.30, terwijl het balanssaldo per 31 december 1962 f 9485.32 bedraagt.

Het verslag van de commissie tot het nazien der boeken wordt uitgebracht door de heer A. C. PAARDEKOOPER. Het beheer en de boekhouding was door de commissie geheel in orde bevonden, zodat werd voorgesteld de penningmeester onder dankzegging voor zijn vele werkzaamheden te déchargeren, hetgeen bij acclamatie geschiedde.

De herkiesbare bestuursleden worden allen bij acclamatie herkozen; in de plaats van de zeven niet-herkiesbare bestuursleden worden, eveneens bij acclamatie, gekozen de dames M. A. ASSELBERGHS en DR. M. E. HOUTZAGER en de heren DR. P. K. VAN DAALEN, DR. J. H. JAGER GERLINGS, A. J. DE LORM, DRS. H. J. RONDAY en PROFESSOR DR. J. J. M. TIMMERS.

De Voorzitter dankt de aftredende bestuursleden, in het bijzonder de Vice-voorzitter MR. WIJSENBEK en de secretaris DR. BLÖTE, voor alles, wat zij in de voorafgaande jaren ten behoeve van De Museumdag hebben gedaan.

De heren A. C. PAARDEKOPER en MR. DRS. O. TER KUILE worden aangewezen als commissie tot het nazien der boeken over 1963.

De afgetreden secretaris doet voorts nog enige mededelingen over bijeenkomsten van verwante genootschappen: Aica, (in Tel Aviv); Vereniging Westfälischer Museen, Museums-Verband in Niedersachsen (Emden, september); over twee gestolen portretjes van de Victoria Art Gallery te Bath; over de in te voeren jeugdmuseumkaart; over onze vertegenwoordiging in de stichting „Goed Wonen” (DRS. J. W. M. VAN HAAREN) en over de door het bestuur aangewezen contactman voor „Commentaar” in de Centrale van Hogere Ambtenaren (A. W. C. L. KOOT).

Bij de rondvraag wijst de heer PAARDEKOPER op de grote variatie in de te betalen contributie; hij vraagt of dit niet is te vereenvoudigen. De penningmeester meent tot zijn spijt, dat er weinig aan te doen is, omdat niet alle leden van De Museumdag tevens leden zijn van de geassocieerde genootschappen (K.N.O.B., Centrale

H.A., ICOM). Hij vraagt wel of hij zich mag laten assisteren bij de boekhouding en daarvoor een bescheiden honorarium mag betalen, waartoe wordt besloten.

De heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER wijst op het gebrek aan eenheid in tarieven en voorwaarden van verschillende verzekeringen bij vervoer en tentoonstelling van kunstvoorwerpen. Verschillende leden vragen behandeling van dit onderwerp in een museumdag.

Hierna geeft de voorzitter het woord aan PROFESSOR DR. H. SCHULTE NORDHOLT, voor zijn inleiding over *Universiteit en Museum*.

Spr. zegt, dat dit onderwerp hem zeer ter harte gaat; de Universiteit, en in het bijzonder de kunsthistorische wetenschap, leeft in een zeer nauwe symbiose met het museum.

Bij beide instellingen is op het ogenblik de situatie echter niet gezond. Een terugblik is nodig om een ziektegeschiedenis vast te stellen, dus om te vinden waar de fouten zitten.

De kunsthistorische wetenschap en het kunstmuseum zijn zonder elkaar onmogelijk. De musea vinden hun oorsprong in collecties van vorsten en aanzienlijken, die in de 18de eeuw voor nette mensen werden opengesteld. De handleidingen uit die tijd geven weinig zakelijke informatie, zij zijn geestig en amusant om te lezen, en geven veelal niet meer dan de geijkte verhalen over de kunstenaars. Alleen de tekening vindt in die tijd reeds connoisseurs.

In het einde van de 18de eeuw komen door de Franse Revolutie vele kerkelijke en wereldlijke kunstvoorwerpen los. Dit op drift geraakte goed wordt opnieuw verzameld, maar de nieuwe verzamelaars konden deze collecties niet ordenen bij gebrek aan kunsthistorische wetenschap. Het was nl. niet mogelijk uit dit materiaal een zinvol geheel te maken op de basis van de filosofie en wereldbeschouwing uit die tijd. Maar door de noodzaak van ordening werd de kunsthistorie geboren, in de eerste plaats in Duitsland (Ranke). Daarna in 1819 door de Deen Freiherr von Ruhmor en de Deense gezant in Rome: Niebuhr. Het bleek al spoedig dat van de oude toeschrijvingen weinig overbleef, zij werden zeer kritisch aangepakt.

In de jaren 1810-1840 werd in Frankrijk door de société des antiquairs veel verricht; hoewel minder kritisch beschikten velen over een zeer ontwikkeld beeldengeheugen — er was nog weinig fotografisch of ander reproductiemateriaal — waardoor zij vaak voortreffelijk werk

verrichtten. Wat later treedt in Duitsland Burckhardt op (*Kultur der Renaissance*), ook in Oostenrijk werd veel gedaan.

In Nederland vond men destijds een orthodoxe universiteit met weinig belangstelling voor kunst; men beperkt zich veelal tot theologische speculaties over het openbaringsverschijnsel bij het ontstaan van een kunstwerk en zo meer. De kunstkenner komen niet uit universitair milieu.

In 1899 verschijnt Wölflings *Klassische Kunst*, geheel gebaseerd op stijlanalyse. Het zou een vervolg op Burckhardts boek moeten zijn, doch is toch anders dan Burckhardt het in zijn tijd zou hebben geschreven. De stijlanalyse wordt ook in Nederland aangevat. Vooral Vogelzang was een aanhanger ervan. Deze wetenschap is echter vaak moeilijk overdraagbaar. Als men congeniaal was met de docent kon men zijn zienswijze als geniaal ervaren, en gaf de analyse veel inzicht in kwaliteit. Bij sommige leerlingen echter blijft het onbegrepen.

De stijlanalyse werd aangevuld met een grote antiquarische kennis van allerlei kleine dingen zoals „het zadel door de eeuwen heen”. Op de basis die in Wenen gelegd was („geestesgeschichtliche” achtergronden) ontstond een prachtig geheel, een boeiend beeld dat een grote eruditie geeft, doch dat teveel voorbereiding eist, terwijl het de vraag is of het kunstwerk er begrijpelijker door wordt. Staat men zonder deze geesteswetenschap voor het kunstwerk dan kan men wel het lijnenspel, de harmonie, de schoonheid etc. omschrijven.

Een bezwaar is verder, dat er na een moeilijke analyse soms oude documenten te voorschijn komen, die met de interpretatie in strijd blijken te zijn.

In later tijd is het zoeken naar documenten voor de kunstgeschiedenis zeer belangrijk geworden. Het is echter heel moeilijk van te voren te voorzien hoe een onderzoek van die aard zal uitvallen. Ook is het wetenschappelijk geen mooi werk om op goed geluk naar zulke documenten te zoeken, en men kan een dergelijk onderzoek nauwelijks aan een student opdragen, want men kan niet zeggen hoe men zo iets moet vinden; men reist op goed geluk naar kaartsystemen, en archieven. Vaak krijgt men een heel onpersoonlijke informatie, die weinig over het kunstwerk geeft. Deze wijze van studie werkt met bibliotheken en foto's, en keert zich af van de originele objecten, waardoor het een oorzaak van verwijdering is tussen universiteit en museum.

Wat is nu de mogelijke therapie?

1. In de universiteit moet de nadruk worden gelegd op het belang van de stylistische analyse en van het zien. Dit is teveel verwaarloosd en daardoor is de bereidheid tot het raadplegen van museumverzamelingen gering. De persoonlijke relatie tot de kunstwerken verzinkt in een wirwar van feitenkennis, ofschoon de beginnende student vaak een zeer persoonlijke voorkeur heeft.

2. Iemand die leiding geeft bij de studie moet trachten te ontdekken wat elke bepaalde student aanspreekt; anders is deze toch onbevredigd na zijn onderzoek.

3. Zorgen dat er tijdens de studie een veel intenser contact met de objecten optreedt. Dank zij het departement van O. K. en W. is er een stage regeling, maar dit moet nog verder worden uitgebreid.

Maatschappelijk moeilijk is, dat de kunsthistorische instituten geen mensen genoeg aan de musea leveren. Dit is een ernstig verwijt. Onze instituten zijn zeer kostbaar, hun bevolking is niet gering, en toch leveren wij te weinig mannen af aan de musea.

Er komen ook niet genoeg mannelijke studenten aan, waarschijnlijk door te geringe toekomst; vooral de statussymbolen zijn ontoereikend en de waardering door de maatschappij te gering.

Voor de musea is de situatie nog moeilijker, vele vacatures zijn onvervulbaar. Aantrekken van buitenlandse krachten lijkt niet geraden, aanstellen van niet-academici is ook bezwaarlijk. Onze musea kunnen hierdoor vaak niet aan hun taken voldoen.

Nederland presenteert zijn belangrijke eigen kunst op onvolmaakte wijze. Wij hebben weinig volledige catalogi. Toch is de belangstelling zeer groot, en hoewel niet iedereen behoefte heeft aan kunst zijn de musea toch zeer belangrijk voor de geestelijke gezondheid en de leefbaarheid van het land.

Zelfs bij een éclatante verbetering van de status van de museumambtenaar zou het jaren duren tot dit doorwerkte tot het aankomen van studenten, maar wij moeten en kunnen alleen werken voor een volgende generatie. Ook in onze Vereniging zou men het uiterste moeten doen om het voor een volgende generatie te bereiken.

Het werk van de hoogleraar is ook in de komende jaren heel moeilijk door deze omstandigheden, en ook daarom hoopt spr. dat De Museumdag succes zal hebben met zijn actie.

Hierna was het woord aan DR. A. B. DE VRIES

voor zijn inleiding over *de positie van de museumambtenaar in het buitenland*.

Het is nu bijna vier jaren geleden, dat in de zomervergadering van de Museumdag te Groningen het thema „Universiteit-Museum” werd behandeld.

Tijdens deze bijeenkomst werden ontevredenheid en verontrusting tot uitdrukking gebracht over hetzelfde probleem, dat ons vandaag bezig houdt. Het zou onjuist zijn te zeggen, dat er in de afgelopen vier jaren niets is geschied om verbetering in een situatie te brengen, die zich in diezelfde vier jaren nog heeft toegespitst. Maar het zou eveneens onjuist zijn te zeggen, dat er verbetering is gekomen. * Met andere woorden: het thema, dat ons vandaag bezig houdt heeft niets aan actualiteit ingeboet, integendeel wij dienen ons nu niet alleen te bezinnen op een helaas nog verslechterde toestand, maar wel degelijk uit te zien naar middelen, die op zo kort mogelijke termijn kunnen — en ik zou willen zeggen: moeten — leiden tot een aanvaardbare wijziging in de beoordeling en de bezoldiging van de museumfuncties door hen, die hiertoe geroepen zijn.

Maar alvorens U, Mijnheer de Voorzitter en het bestuur van de Museumdag, alsook de leden van onze vereniging hiertoe aan te sporen, is het mijn plicht — gezien de convocatie — iets te zeggen over de situatie in het buitenland, voorzover ik in deze over gegevens beschik. De mij door de ICOM verstrekte opdracht o.a. rapport uit te brengen over de „profession muséale”, bekeken vanuit het standpunt van opleiding alsook van status, heeft mij enig inzicht gegeven in verhoudingen, die ik in een aantal landen heb aangetroffen. Over enkele maanden hoop ik het rapport te hebben voltooid, dat door langdurige ziekte zo lang op zich moest laten wachten.

Ik moet beginnen te zeggen, dat over het algemeen de situatie in het buitenland niet rooskleuriger is dan in Nederland; dat het daarentegen

* Vanmorgen heeft de vertegenwoordiger van de Staatssecretaris van het Ministerie van O. K. en W. mededeling gedaan over een nieuwe salarisregeling voor museumambtenaren, die vrijwel voltooid is. Met alle erkentelijkheid voor de toewijding van allen, die hiervoor hebben willen ijveren, moet mij van het hart, dat de te verwachten herziening als het resultaat van een zoeken naar een compromis moet worden beschouwd, dus allerminst bevredigend kan worden genoemd. (Deze opmerking werd aan het eerder opgestelde betoog toegevoegd).

in vele gevallen in Nederland beter ligt dan elders. Maar met klem zou ik u allen willen waarschuwen hierdoor niet te komen tot de gevolgtrekking, dat we er dus goed aan zouden doen te berusten. Van harte hoop ik, dat ook zij onder mijn gehoor, die op enigerlei wijze bij deze kwestie direct betrokken zijn, niet de houding gaan aannemen van: bij ons is het nog niet zo erg, kijk maar naar Italië, om een enkel voorbeeld te noemen.

Opleidingen voor het merendeel op universitair niveau zijn dikwijls moeilijk vergelijkbaar. Museale functies verschillen sterk — het spreekt wel vanzelf — in landen waar het ontwikkelingsstadium der musea sterk uiteenloopt en tenslotte bieden vergelijkingen met betrekking tot status, salarissen en eventuele sociale regelingen, representatie- en reisvergoedingen enz. enz. nog de grootste moeilijkheden. Desondanks blijkt het echter wel mogelijk tot enkele conclusies te komen. Het gaat ons op dit ogenblik in hoofdzaak om de waardering (in de meest volledige zin des woords) van de museumambtenaar en hierbij zijn we er van uitgegaan, dat een universitaire opleiding een vereiste is. Deze moet de grondslag zijn voor de a.s. museumambtenaar van musea van kunst en archeologie, van natuurlijke historie en volkenkunde, van musea op technisch gebied, kortom van alle museale instellingen. Wat nu de universitaire opleiding betreft springt zelfs in vergelijking met landen van min of meer overeenkomstig niveau van ontwikkeling in het oog, dat een doctoraal examen in Nederland zeker niet in alle opzichten een equivalent vindt in een „licence” in Frankrijk of België, in een B.A. of M.A. in Groot-Brittannië of de Verenigde Staten.

Met betrekking tot wat we de „status van de museumambtenaar” of beter gezegd „museumfunctionaris” kunnen noemen (in enkele landen zijn museumdirecteur, conservator of assistent geen ambtenaar in Nederlandse zin) bestaat geen maatstaf; met betrekking tot de salariëring zegt het bedrag in geld bijzonder weinig, wanneer we onvoldoende kennis bezitten van de levensstandaard in een bepaald land en van de koopkracht van het geld aldaar.

Toch valt er wel het een en ander te concluderen, wanneer de status en salariëring (en de salariëring is tegenwoordig ongetwijfeld in steeds toenemende mate een duidelijke aanwijzing voor de status) vergeleken met salarissen aan universiteiten.

Laat ik eerst een paar opmerkingen maken

over de Verenigde Staten van Amerika en over Rusland. In de Verenigde Staten van Amerika wordt het overgrote deel der musea beheerd door particulieren, die uit privé-middelen alle kosten of een zeer aanzienlijk deel hiervan bestrijden. Zo bestaan er dan ook begrijpelijkerwijze grote verschillen in salariëring en uiteraard ook in kwalificaties van de museumfunctionarissen. Toch kan worden gesteld, dat in de respectabele musea en dat zijn er vele, een universitaire opleiding wordt geëist, zij het dan, dat er weinigen zijn — voorzover mij bekend — die een Ph.D. of een andere doctorsgraad bezitten. Uit de mij beschikbare gegevens blijkt, dat de directeurs-salarissen in sterke mate afhankelijk zijn van het totale budget der musea. Uit de museumbudgets van 15 000 tot 35 000 dollar, worden directeurs gehonoreerd met gemiddeld 3 tot 5000 dollars per jaar. In budgetten, die variëren van 25 000 tot ± 300 000 dollar bedragen de gemiddelden 8 tot 15 000 dollars. Tenslotte kunnen salarissen in de grootste instellingen oplopen tot 20 à 25 000 dollar, zulks volgens gegevens uit januari 1962.

Bekijken we een ogenblik de tractementen van wat „curatorial” (dus conservatoren of wetenschappelijke assistenten) wordt genoemd, dan vind ik als maximum 12 000 dollar, terwijl in gevallen de 6 à 7000 dollars niet worden overschreden. Interessant is het te zien en ook begrijpelijk, gezien de situatie in de Verenigde Staten, dat de hoogste administratieve functies beter worden gehonoreerd dan de hoogsten van de „curatorial staff”.

Een vergelijking met salarissen in universiteiten en colleges, geput uit een rapport van de National Education Association uit 1962 toont het volgende beeld:

Het gemiddelde salaris van een gewoon hoogleraar is 10 256 dollars; een vierde komt op 12 104 dollars of daarboven. Het gemiddelde van een associate-professor ligt om de 8000 dollars, een kwart komt tot 9000 of hoger, de assistant-professor haalt niet helemaal de 7000 dollars, een kwart komt daar bovenuit.

Zo kunnen wij zeggen — naar ik meen — dat de directeur van een belangrijk museum met een aanzienlijk budget meer verdient dan een gewoon hoogleraar. De conservatoren en wetenschappelijke assistenten daarentegen lijken mij achtergesteld te zijn bij de associate- en assistant-professoren, terwijl zij nu juist de deskundigen moeten zijn, voor de musea zo essentieel.

Uit gesprekken is mij gebleken, dat in de

Verenigde Staten van een kloof tussen universiteit en museum moet worden gesproken. Ik weet ook, dat serieus wordt getracht hierin verbetering te brengen. Zo ik het even zwart/wit mag stellen: de universitaire wereld kijkt op de museale neer, want de directeur is in hoofdzaak een „manager”, een „public-relationsman” en een „money-raiser”, de conservatoren worden in beslag genomen door educatieve- en tentoonstellingszaken en zo blijft er niet voldoende tijd over voor „research”. De museumman kijkt op zijn beurt met een dosis skepsis naar de pur-sang academicus, immers de laatste staat in vele gevallen zo hulpeloos, om niet te zeggen onwetend tegenover het museale object. Het wetenschappelijk onderzoek van dezen heeft zich in talrijke gevallen verwijderd van het kunstwerk, dat aldus tot document voor iets anders wordt.

Zo is de toestand in de Verenigde Staten, naar het mij voorkomt, zeker niet om met afgunst bekeken te worden. In allerlei opzicht constateren wij parallellen met situaties in ons land. Met uitsluiting van de honorering der directeursposten der belangrijke musea is ook de salariëring van de „curatorial staff” een handicap voor het aantrekken van de best gekwalificeerde krachten. Op het ogenblik is een rapport in bewerking, dat o.a. ook dit punt nader wil belichten. De Ford-foundation heeft hiertoe een bedrag beschikbaar gesteld. Tenslotte: U moet de genoemde dollar-bedragen bepaald niet in gulden omrekenen!

In de U.S.S.R. is een opleiding aan een universiteit of wat een instelling van hoger onderwijs wordt genoemd als b.v. de Repin-Academie van Beeldende Kunsten in Leningrad, vereist. Vervolgens doorloopt men als „assistent” een stage van ongeveer drie jaar, doet in die tijd nog enkele examens en een wetenschappelijke raad, bestaande uit erkende wetenschapsmensen, beoordeelt de resultaten, die tot promotie in de museumrangen kunnen leiden. In de U.S.S.R. is het museale tentoonstellingswezen weinig ontwikkeld. Wel wordt heel veel aandacht besteed aan rondleidingen, cursussen en lezingen in de musea. Ook worden jongelui geselecteerd voor speciale talenkennis, die zowel dienstbaar wordt gemaakt aan de studie als aan het ontvangen en rondleiden van vreemdelingen.

Gegevens over de salariëring heb ik niet kunnen bemachtigen. Mijn indruk is, dat de museumtaken niet in hoog aanzien staan, als niet essentieel voor het volksbestaan worden beschouwd en dus overeenkomstig slecht worden betaald. Publikaties, waaronder ook museum-

catalogi worden daarentegen bijzonder goed gehonoreerd, zodat de intelligenten en ijverigen in het schrijven van artikelen en boeken, in het samenstellen van catalogi een zeer welkome bijverdienste vinden. Van een divergentie tussen museum en universiteit heb ik niets kunnen merken.

Kort geleden heb ik enkele inlichtingen uit België ontvangen. Ik citeer: „Wij zijn zeer geïnteresseerd aan het onderzoek, dat u aan het salaris-probleem van de museumambtenaar wil wijden. Overigens is men momenteel in ons land doende aan wat men noemt „herwaardering van het openbaar ambt” en het is ook in ons land zo, dat de museumwereld in dit verband scherp moet toezien om niet ergens in een duister hoekje terecht te komen”. Tot zover dit citaat.

En naar aanleiding van mijn vraag of enkele Belgische collegae aan onze discussie van vandaag zouden kunnen deelnemen, schreef de heer Claerhout „wij voelen ons eerlijkheidshalve verplicht u te waarschuwen voor illusies aangaande deelneming aan uw werkzaamheden; wij zijn in België nog niet zover, dat dergelijke bijeenkomsten als dienstangelegenheden worden aangezien, zodat er altijd een dag vakantie mee gemeoid is.”

Men is dus ook daar bezig met een herziening, die er, naar men aanneemt, toe zal leiden, dat de hoogste functies in het museumbestel van het Rijk gelijkgesteld zullen worden aan die van een gewoon hoogleraarschap. Hoewel nog geen definitief besluit is genomen laat het zich aanzien, dat het maximum van een hoogleraarschap zal worden gebracht op 490 000 à 500 000 fr. ofwel \pm 37 500 gulden per jaar. Over de lagere rangen in de museumwereld blijken de voorstellen nog zeer vaag te zijn.

Richten wij nu onze blik op Frankrijk dan blijkt de directeur des musées de France, de eenzame topfiguur in de Franse museumwereld, evenveel te verdienen als een gewoon hoogleraar, d.w.z. een professeur titulaire de faculté. De vroegere directeur Georges Salles, die ik eens vroeg hoeveel musea onder zijn beheer stonden, antwoordde glimlachend „je dis avec Don Juan: mille et deux”. In geen ander land is de centralisatie zover doorgevoerd als in Frankrijk. Het maximumsalaris, d.w.z. „traitement de fin carrière” bedraagt 40 750 gulden per jaar. De conservateur en chef, d.w.z. directeurs van musea als het musée d'art moderne, Musée Guimet en vele anderen, alsook de hoofden van afdelingen in het Louvre, als de „départements des antiqui-

tés, de peintures" enz. enz. ontvangen \pm 21 000 gulden per jaar, de conservatoren en assistenten komen niet hoger dan \pm 16 000 resp. 10 000 gulden. Een vergelijking met de tractementen bij het Hoger Onderwijs leert ons, dat een „maître de conférences" naar ik meen gelijk te stellen met een lector in ons land, of misschien in sommige gevallen met een buitengewoon hoogleraar, \pm 3000 gulden meer verdient dan een conservateur en chef, en dat „maître assistants" veel en veel meer krijgen dan conservatoren en assistenten in de musea. Ook daar is men bezig aan een nieuw statuut voor het wetenschappelijk personeel bij de nationale musea, dat beoogt de salarissen van deze groep aanzienlijk omhoog te brengen.

In Groot-Britannië bestaan aanzienlijke verschillen. De directeurssalarissen van de allerbelangrijkste musea (British museum, Victoria & Albert-museum, Science Museum, Museum of National History, National Gallery, allen te Londen) bedragen £ 4 115.— per jaar, die van de 2nd-grade-museums £ 3 200 à 3 580 per jaar. De hoofdconservator (principal keeper) alleen in de topgrade museums werkzaam, komen tot £ 3 555 per jaar, de conservatoren, de adjunct-conservatoren en hoofdassistenten en assistenten hebben schalen, die oplopen van £ 738.— tot 3 200 per jaar. De laagste rang „assistant-keeper II" is een z.g. training-grade, die vrijwel automatisch overgaat in de rang van assistant-keeper I, die een maximum kan halen van £ 2 226 per jaar. In het algemeen zijn de hoogleraarstractementen op het niveau van „keeper"; er zijn evenwel hoogleraren, die vrijwel gelijkgesteld zijn met de z.g. top-grade museum-directors.

Over West-Duitsland heb ik nog onvoldoende gegevens. De assistenten, conservatoren, hoofdconservatoren en „Landesconservatoren" variëren in salaris tussen \pm 11 000 tot \pm 20 000 gulden. De salarissen van de directeurs der importante musea ken ik nog niet in cijfers. Mijn indruk is, dat deze redelijk goed zijn, maar wel heb ik ten opzichte van het gehele beeld klachten vernomen over de achterstelling bij de universitaire functies.

Dames en Heren, ik wil u niet veel langer vervelen met cijfers, die toch maar het ene oor in en het andere uit gaan. De heer Gerson, zojuist uit Tsjecho-Slowakije teruggekeerd, vertelde mij, dat de museumambtenaren in dit land niet zijn achtergesteld bij hen, die een academische functie uitoefenen. De heer Van Schendel zei mij, dat het in Zweden als vanzelfsprekend wordt be-

schouwd, dat de begaafdsten onder de afgestudeerde studenten, althans de kunsthistorische, aan een universiteit verbonden worden en dat de overigen trachten een museumbaan te verwerven. Maar de hoofddirecteurs der Nationale Musea krijgen allen de titel van Professor en worden overeenkomstig gehonoreerd.

In de landen in het Nabije- en Verre Oosten, die ik heb bezocht, stonden de musea over het algemeen niet in hoog aanzien. Veelal was hiervoor ook wel een goede reden. Onder dergelijke omstandigheden kan men niet verwachten, dat de museumambtenaren een bloeiend bestaan in geestelijk en materieel opzicht leiden. De werkelijke waarde van een toch meestal wel aanwezige academische achtergrond is dikwijls moeilijk te bepalen. Een uitzondering vormden India en Japan, althans voorzover het enkele nationale musea betrof.

Samenvattend kan worden gezegd, dat in de meeste landen de wetenschappelijke werkers in de musea slechter worden gehonoreerd dan zij, die aan universiteiten verbonden zijn. Voor de directeursrangen in de Verenigde Staten en Groot-Britannië en voor de topfiguren in Frankrijk en Zweden geldt dit niet. Ik meen, dat ik hier ook Westduitsland kan noemen. Deze zijn gelijkgesteld aan die van gewoon-hoogleraren of komen daar boven uit. In België ziet het er naar uit, dat binnenkort de directeurs der belangrijkste musea evenveel zullen gaan verdienen als de professoren aan de universiteiten. In vele landen zoals ik u heb aangetoond, zijn nieuwe regelingen in de maak, juist voor de wetenschappelijke werkers in de musea. Niet alleen bij ons is er een sterk gevoel van onbehagen.

Wij zijn hier echter niet bij elkaar om uitsluitend diagnostisch te werk te gaan. Wij wensen over te gaan tot de therapie, die tot gezondmaking moet leiden.

Ik heb telkens en voorzover mogelijk een vergelijking gemaakt met de hoogleraar, de lector, de academische werker in hogere en lagere rang. Is deze vergelijking juist? Ik ben er van overtuigd, dat onze beoordeelaars op Binnenlandse Zaken deze vraag stellen. Zijn musea m.a.w. wetenschappelijke instellingen, die geleid en beheerd moeten worden door wetenschappelijk gevormde krachten, die ook zelfstandig wetenschappelijk werk moeten kunnen verrichten? Het zou te ver voeren om hier ook nog in te gaan op de taak der musea, ik wil volstaan met een definitie of beter een omschrijving, die ik onlangs in

het Amerikaans Museum-News las en die mij voortreffelijk leek:

„A MUSEUM IS AN INSTITUTION FOR THE PRESERVATION OF THOSE OBJECTS WHICH BEST ILLUSTRATE THE PHENOMENA OF NATURE AND THE WORKS OF MAN AND THE UTILIZATION OF THESE FOR THE INCREASE OF KNOWLEDGE AND FOR THE CULTURE AND ENLIGHTENMENT OF THE PEOPLE”.

De dubbele rol, die de musea moeten spelen, wordt hier duidelijk gesteld: de verrijking van kennis door wetenschappelijk onderzoek enerzijds, de verbreiding hiervan onder brede lagen van de bevolking anderzijds.

Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen moeten de musea kunnen beschikken over goede, over uitnemende krachten.

Moet ik er hier aan herinneren, dat er op het ogenblik talrijke vacatures zijn, die niet of met veel moeite vervuld kunnen worden. Wij verheugen ons erover, dat de universiteiten hun instituten hebben kunnen uitbreiden, vele wetenschappelijke krachten hebben kunnen aanstellen, bibliotheken en apparatuur up to date hebben kunnen brengen.

Maar wie leveren zij af? Hoevelen of beter gezegd hoe weinigen zijn dit. De museumbaan blijkt om verschillende redenen aan aantrekkingskracht te hebben ingeboet. Ook bij ons bestaat er een kloof tussen universiteit en museum, die moet worden overbrugd.

Een der middelen hiertoe is een verhoging van de status van de museumambtenaar, tot uitdrukking gebracht door een salariering overeenkomstig die van universitaire wetenschappelijke werkers.

Is het niet een minimum eis, dat onze hoogste museumman, de hoofddirecteur van het Rijksmuseum, gelijkgesteld wordt met een gewoon hoogleraar? Mede hierom heb ik voorbeelden uit het buitenland genoemd. Zo bij de in uitzicht gestelde nieuwe salarisregeling voor museumpersoneel de hoofddirecteur van het Rijksmuseum niet zou zijn ingepast in schaal 154 n.l. die der hoogleraren en de andere functies niet op behoorlijke wijze — overeenkomstig de schalen van de academische werkers, omhoog zouden zijn getrokken, dan is het onze plicht te protesteren.*

Het zou van valse bescheidenheid getuigen, indien wij niet openlijk voor onze materiële belangen uit zouden willen komen. Maar de Overheid, Rijk of Gemeente, moet er van doordron-

* Zie de voetnoot op kol. *126.

gen worden, dat het niet alleen een kwestie van meer duiten is, die ons op het ogenblik zo sterk bezig houdt.

De musea in Nederland hebben in het bijzonder na 1945 een belangrijke bijdrage geleverd tot het cultureel aanzien van Nederland. Met toewijding en kennis van zaken werd veel tot stand gebracht. Wij wensen niet anders dan dat de musea hun taken zo goed mogelijk blijven vervullen, maar wij merken nu reeds dat wij krachten te kort komen. Wil de Overheid niet, dat het peil der musea aanzienlijk naar beneden zal gaan, dat de musea niet meer zullen kunnen beschikken over de beste krachten, maar genoeg moeten nemen met degenen, die elders moeilijk onder dak komen, dan moet de Overheid hiervoor de passende materiële voorwaarden scheppen. Onze eisen zijn niet buitensporig. De Overheid zou zich zelf in de vingers snijden door te verzuimen de juiste maatregelen te treffen.

Mijnheer de Voorzitter, Dames en Heren, ik kom niet met een motie, maar wel met een voorstel. Ik stel voor het Dagelijks Bestuur van de Museumdag uit te nodigen al het mogelijke te doen om verbetering in de salariering der museumambtenaren te bevorderen en er op aan te dringen, dat er een juiste verhouding komt tussen de museale en universitaire functies. Het dagelijks bestuur van de museumdag zal hiertoe alle noodzakelijke stappen doen en niet nalaten zo nodig volksvertegenwoordigers in de beide kamers voor deze kwestie te interesseren.

Ook dient het bestuur van de Museumdag te overwegen of het zich in deze zal wenden tot de Rijkscommissie van advies voor de musea.

Mijnheer de Voorzitter! U wordt uiteraard niet verrast door dit voorstel. Het zou onpassend geweest zijn hiermede te komen, indien ik hiervoor niet eerst Uw toestemming had verkregen. Ik weet dus, dat u achter dit voorstel staat en dat u zich wilt inspannen om verbetering te brengen in een benauwende situatie.

Wij zijn heel lang, wellicht te lang lijdzaam geweest.

Bij de hierna volgende discussie vraagt de heer A. KATER of wij onze actie via de Centrale van van H.A. moeten voeren, en of onze actie in dezen geen conflicten kan veroorzaken met andere groepen, die met ons in deze Centrale georganiseerd zijn.

De heer KOOT meent, dat wij als Rijksambtenaren direct met het ministerie mogen spreken.

MR. F. CLEVERINGA, namens de Centrale van H.A. aanwezig, meent, dat zich geen moeilijkheden zullen voordoen. Indien een bepaalde groep op goede gronden een verbetering bereikt kan dat voor anderen slechts gunstig zijn. De Centrale tracht op te halen wat mogelijk is.

DR. W. C. BRAAT vraagt, of „status" alleen op basis van vergelijking van salaris nodig en wenselijk is.

DR. DE VRIES meent, dat dit langzamerhand toch zo zal worden.

MR. DRS. O. TER KUILE wijst er op, dat de studie in de kunstgeschiedenis zo lang duurt.

PROFESSOR DR. SCHULTE NORDHOLT meent, dat een betere studiebegeleiding in de beginjaren hier moet helpen.

MR. DRS. TER KUILE klaagt echter voornamelijk over een te groot aantal bijvakken, waarvan volgens hem wel een en ander kan worden gemist. Hierna sluit de Voorzitter de vergadering, onder dankzegging aan allen die tot het welslagen van deze dag hebben bijgedragen.

De museumdag werd door 61 personen bijgewoond.

De volgende dag begaven 33 deelnemers zich per autobus naar Diest, alwaar zij door de stadsarchivaris en beheerder van het nieuw ingerichte museum, de heer G. VAN DER LINDEN hartelijk werden ontvangen en rondgeleid.

De opstelling in het museum werd door allen zeer gewaardeerd, en de inhoud hoogst belangwekkend bevonden. In de eerste plaats moet het schilderij „Het laatste oordeel van Diest" worden genoemd, doch ook de vele herinneringen aan het Oranje-huis spraken ons Nederlanders zeer aan. De hierop volgende ontvangst ten Stadhuize bleek tevens een gastvrij onthaal te zijn. Voorts bezocht men de St. Sulpiciuskerk en het Begijnhof, alles onder de bezielende leiding van de heer Van der Linden.

Hierna begaf het gezelschap zich naar het openluchtmuseum Bokrijk, waar wij werden ontvangen door de directeur DR. J. WEIJNS en waar wij de Nederlandstalige afdeling van de Belgische Museumvereniging ontmoetten. Bij de gezamenlijke rondgang begroette ons de Gouverneur van de Provincie Limburg, de heer ROPPE. Er werden ons verschillende ambachten gedemonstreerd, o.a. dorsen, een touwslagerij, verschillende molens etc. en de rondgang werd besloten met een tractatie van koffie en vlaaien, waarna de terugreis werd aanvaard.

De dag was een groot succes geweest, en het eerste samentreffen met onze Belgische zustervereniging werd algemeen gewaardeerd.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

— *Museum Flebite*. Romantiek en Biedermeier -1 sept.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Hoogtepunten uit de Nederlandse tekenkunst -20 aug.
Aanwinsten -1 sept.
— *Sied. Museum*. Auguste Herbin -22 juli
150 jaar Nederlandse kunst -30 sept.
— *Tropenmuseum*. Suriname tentoonstelling
— *Espace*. Zomerexpositie -1 sept.
— *Th. Ruiters Gijsberthal*. I. Spreekmeester
— *Veka*. Hedendaagse keramiek -29 sept.
— *W. J. G. van Meurs*. Oud-Japanse kakemono, tekeningen en surimono -31 juli
— *Fodor*. Fodor 100 jaar -30 sept.
— *Rijksacademie*. Olmec Toltec Maya -31 aug.
— *Toneelmuseum*. Kerken, kloosters en kastelen -18 nov.

APELDOORN

— *Berg en Bos*. Tien jaar kleinplastiek -1 sept.

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Van Rodin tot heden -1 okt.
— *Openluchtmuseum*. Feest en Vermaak -1 sept.

BOLSWARD

— *Raadskelder*. Mare Liberum, Nederland ter zee, 1600-1900 -1 sept.

DEN BRIEL

— *Trompmuseum*. Oude glorie van Voorne

DELFT

— *Mensa*. Groepswerk -26 juli

DELFTZIJL

— *Molen Adam*. John Stoel, foto's -20 juli

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. De Zuiderzee zwart op wit en een keuze uit scheepsmodellen -1 nov.

FINSTERWOLDE

- *Waalcons*. Beeldhouwwerken -1 sept.

's-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Vijf werelden van Louis Couperus -28 juli
Internationale penningtentoonstelling -28 juli
Wassily Kandinsky -1 sept.
— *Museum Meermanno-Westreenianum*. Atlases, geïllustreerde reisverhalen en stadsbeschrijvingen (Alleen werkd. 13-17 uur) -30 aug.
— *Madurodam*. Europese kleinplastiek -13 aug.
— *Cojean*. Hub. Levigne en Francine Timmers -27 juli

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Wout Heusden -20 juli
— *In 't Goede Uur*. Lex Metz

HILVERSUM

- *Kantine de Jong*. Tien jaar onderricht in typografische ontwerpen

HOORN

- *Westfries Museum*. Hoorn en de zeevaart der Gouden Eeuw -15 sept.

LAREN

- *Singermuseum*. Modernen van toen (1570-1630). Vlaamse schilderkunst en haar invloed -1 sept.

LEIDEN

- *Rijksmuseum v. Volkenk.* Op trek -5 okt.

MAASTRICHT

- *Poesjenellenkelder*. Pieke Dassen -1 aug.

MAKKUM

- *'t Pothuis*. Fries aardewerk -15 sept.

MIDDELBURG

- *Van Benthem en Julting*. Zeeland en Vlaanderen -15 sept.

NIJMEGEN

- *Afrika Museum*. Afrika, de vreemde mens en zijn religie -31 dec.

OTTERLOO

- *Rijksmus. Kröller-Müller*. Reliëfs van Zoltan Kemeny -21 juli

DE RIJP

- *Museum*. Hetta van Tilburg-Statius Muller, Harry Visser en Jan Willem van Tilburg.

ROSENDAEL (GLD.)

- *Kasteel Rosendael-Int. Kastelen Museum*. Keuze uit haar bezit -30 sept.

ROTTERDAM

- *Mus. Boymans-van Beuningen*. Gino Severini -1 sept.
— *Mus. v. Land- en Volkenk.* Batik oud en nieuw -1 sept.
Indo-Aziatische sculpturen -1 okt.
— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Hobby aan boord -1 okt.
— *Rotterd. Kunstkr.* Antonio Saura -25 aug.

TILBURG

- *Textielmuseum*. Wol — van Pool tot Evenaar -1 okt.
— *Natuurhist. Museum*. Zee- en zoogdieren -1 sept.

VALKENBURG (L.)

- *Het Palet*. Honderd werken van twintig schilders -1 okt.

VLISSINGEN

- Openluchtexpositie Kunstkring Het Zuiden -1 sept.

VOORBURG

- *Hofwijck*. Constantijn en Christiaan Huyghens op Hofwijck -31 aug.

WAGENINGEN

- *Belmonte*. Expositie beeldhouwwerken ter gelegenheid van Wageningen, 700 jaar stad -30 juli

WASSENAAR

- *Heuff*. Pum Niemeijer en ir. A. Escher -1 aug.

WINTERSWIJK

- *'t Kempken*. Zomerexpositie -11 sept.

Wij geven de tentoonstellings-agenda met enig voorbehoud, omdat de gebruikelijke opgaven van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie ons niet tijdig bereikten.

VACATURE

ROTTERDAM

Bij de afdeling Kunstnijverheid van het Museum Boymans-van Beuningen komt binnenkort wegens het vertrek van de huidige functionaris de betrekking vrij van

EERSTE WETENSCHAPPELIJK ASSISTENT(E) c.q. CONSERVATOR/CONSERVATRICE

Gegadigden dienen bij voorkeur academisch gevormd te zijn. De rangindeling is afhankelijk van opleiding, leeftijd en ervaring.

Salaris: 1ste wetensch. assistent *f* 784.— - *f* 1013.— per maand; conservator *f* 842.— - *f* 1248.— per maand. Genoemde bedragen zijn exclusief de huurcompensatie en de vakantietoeslag, elk ad 4 %. Salarisverhoging per 1 januari 1964 is in voorbereiding. Gunstige pensioenregeling.

Elders wonenden: De verordening inzake de vergoeding van reis- of pensionkosten en verhuiskosten is van toepassing.

Sollicitaties binnen 14 dagen te zenden aan de chef van het bureau Personeelsvoorziening, kamer 331, stadhuis Rotterdam onder nr. 348.

BONDS-NIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND, GEHOUDEN OP VRIJDAG 21 JUNI 1963, DES AVONDS TE 9 UUR, IN DE TROUWZAAL VAN HET STADHUIS TE ENSCHEDE

De presentielijst is getekend door 74 leden en introducés. De voorzitter, PROF. DR. M. D. OZINGA, opent de vergadering en geeft het woord aan de wethouder van Enschede, de heer H. SCHOONDERBEEK, die wegens uitstедigheid van de burgemeester uit naam van het gemeentebestuur een woord van welkom tot de aanwezigen richt. Aanknepend aan de Twentse volksaard, die er angstvallig voor waakt zich tijdens een gesprek naar de ene of de andere zijde vast te leggen, legt de spreker onder grote hilariteit van zijn toehoorders uit, dat het gemeentebestuur „niet ontevreden” is over de komst van de Bond naar Enschede. PROFESSOR OZINGA dankt wethouder Schoonebeek op gelijke, railerende wijze en spreekt dan de volgende rede uit:

Het stemt het Bestuur van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond tot grote voldoening, dat ik U op deze plaats in zo grote getale welkom kan heten en in het bijzonder mag begroeten vertegenwoordigers van Rijk en Gemeente en twee buitenlandse leden, MR. J. PELHAM MAITLAND en DR. F. MÜHLEN, die zich zoveel moeite heeft gegeven voor de organisatie van de excursie naar Westfalen, die wij morgen hopen te ondernemen. Het heeft ons zeer verheugd dat het gemeentebestuur van Enschede ons in de gelegenheid heeft gesteld hier bijeen te komen en bereid is ook anderszins van zijn belangstelling blijk te geven. Deze stad moge niet rijk meer zijn aan overigens wél in ere gehouden monumenten van geschiedenis en kunst, des te meer is er getracht alles te doen wat mogelijk is op museaal gebied, vooral dank zij de familie Van Heek, van wie een vertegenwoordigster in ons midden is. Ik doel hier op het geheel van particuliere zijde opgezette Rijksmuseum Twente en op het zo gelukkige gloednieuwe Textielmuseum, die niet slechts verzamelingen betekenen, maar ook middelpunten zijn van tot in onze tijd doorgetrokken en daarmee op de toekomst gerichte historische activiteit. Onze bijzondere

dank gaat behalve aan Baronesse van Heeckeren van Wassenaer, die ons vanmiddag zo gastvrij op Twickel heeft ontvangen, uit naar de directeuren en bestuurders van deze musea, die alles deden om hun bezit voor ons in het juiste licht te stellen.

Als steeds moeten alleen met weemoed de gedachten gaan naar de velen, die daadwerkelijk nimmer meer van hun belangstelling zullen kunnen doen blijken, al zal de herinnering aan hun leven en werken ons dikwijls tot steun blijven. Met onze gewezen geëerde Landsvrouw mochten verscheidene van deze prominente figuren de leeftijd der sterken of zeer sterken bereiken. In ons Nieuwsbulletin zijn reeds herdacht de voorzitter gedurende vele jaren van de diverse commissies van de Voorlopige Monumentenraad mr. J. W. Frederiks, en dr. R. van Luttervelt. Bijzonder trof ons wel het verscheiden op middelbare leeftijd van dr. Van Luttervelt, juist op het ogenblik waarop hij, in het bijzonder bij de door hem voorbereide reorganisatie van de historische afdeling van het Rijksmuseum, de kroon op zijn belangrijk levenswerk zou gaan zetten — wat ik reeds in onze voorjaarsvergadering vluchtig kon aanstippen — en het onverwachte heengaan van het altijd enthousiaste bestuurslid van onze aktieve zustervereniging Hendrick de Keyser, jhr. M. A. van Lennep.

Ik moge U thans verzoeken U bij het voorlezen van deze droeve lijst van Uw zetels te verheffen en daarna enige ogenblikken van stilte te betrachten. De namen der overledenen zijn, na Hare Majesteit Koningin Wilhelmina, in alfabetische volgorde:

J. Beisterveld te Utrecht
G. H. Crone te Amsterdam
Mr. J. W. Frederiks te 's-Gravenhage
Dr. R. Jacobsen te Rotterdam
Jhr. dr. B. M. de Jonge van Ellemeet te Utrecht
Mr. G. P. Kortenhorst te Wassenaar

Jhr. mr. H. R. A. Laman Trip te Velp (Gld.)
 Ir. G. J. Langhout te Amsterdam
 Jhr. M. A. van Lennep te Amsterdam
 Dr. R. van Luttermant te Amsterdam
 E. P. Messer te Amsterdam
 Dr. W. Moll te 's-Gravenhage
 G. J. Rutgers te Amsterdam
 Prof. L. O. Wenckebach te Noordwijkerhout.

Uit het jaarverslag van de secretaris zal U blijkbaar dat nog minder dan in vorige jaren onze Bond in directe zin in staat was naar buiten tusschenbeide te komen, waar het de belangen van onze monumenten in de ruimste zin des woords betreft. Ondanks de vele gedane moeite, ziet de commissie voor de bouwfragmenten vooralsnog geen kans met een bevredigend voorstel te komen, bij gebreke van een persoonlijkheid, die dit werk tot zijn dagtaak zou kunnen maken. Ik kan U dus slechts vragen deze commissie te continueren en haar te verzoeken vooral niet de moed op te geven, maar naar nieuwe wegen te zoeken om het doel te bereiken, dat geen uitstel kan lijden.

Relatief nog belangrijker wordt daarmee datgene, waarin van de aanvang af reeds de voorname kracht van onze Bond lag, zijn publikatiën van onderscheiden aard, en tenslotte ook de forum-functie.

De ten vorige jare ingestelde commissie, bestaande uit de leden IR. R. MEISCHKE, IR. C. L. TEMMINCK GROLL, MR. C. A. VAN SWIGCHEM en de hoofdredacteur DR. J. J. F. W. VAN AGT, die ten doel heeft het bestuur van advies te dienen over de vraag, of de inhoud van het Bulletin wijziging behoeft, heeft een rapport uitgebracht, waarmede de overige bestuursleden zich vrijwel hebben kunnen verenigen. In deze laatste vorm meen ik goed te doen het U volledig voor te lezen.

„Bij de overwegingen dienden als uitgangspunt enerzijds de naar voren gebrachte wens dat het Bulletin aantrekkelijker zal worden gemaakt voor de lezer die niet-vakman is, anderzijds de omstandigheid dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in de naaste toekomst over een uitgebreidere publikatiemogelijkheid dient te beschikken, ook voor meer vaktechnisch ingestelde artikelen. Het aantal restauratieverslagen, documentatierapporten en samenvattingen van onderzoeken betreffende monumenten, waarvoor publikatie gewenst is, neemt steeds toe. De stijging zal naar verwacht worden nog voortduren. Ook echter is het karakter van deze bijdragen veranderd vergeleken bij hetgeen dertig à veertig jaar geleden in het orgaan van de Bond werd ge-

publiceerd. De wetenschap heeft nu eenmaal niet stilgestaan en vooral ook niet de kennis van de technische bijzonderheden. Vandaar dat in de huidige artikelen veel meer „techniek van het vak“ verwerkt zit dan vroeger. Dit vermindert de leesbaarheid voor veel leden van de Bond en daarover wordt geklaagd. Aan de andere kant kan men hierin niet terug, want dit zou betekenen, dat de klok van de vooruitgang van de wetenschap en het technisch inzicht teruggezet zou moeten worden.

Overwogen is de mogelijkheid naast het Bulletin een apart mededelingenblad voor de Rijksdienst in het leven te roepen. De commissie is echter bij nadere overweging van oordeel dat het Bulletin ook in het vervolg het enige orgaan voor de Rijksdienst moet blijven. Zij grondt dit op de volgende argumenten:

In de eerste plaats meent zij dat het moeilijk zou zijn voor twee organen, het Bulletin en een Mededelingenblad van de Rijksdienst, een adequate redactie te vinden, en regelmatig voldoende kopij aan te trekken.

In de tweede plaats vreest zij dat, indien het Bulletin niet meer zou gelden als orgaan voor de Bond, dit de financiële ondergang van het blad met zich mee zou kunnen brengen, aangezien het drijft op een Rijks-subsidie en deze mede gegeven wordt met het oog op het belang dat het heeft als mededelingenblad van de Rijksdienst.

Blijft dus over wat zou zijn te doen om tegemoet te komen aan de klachten van sommige lezers. De commissie heeft zich het volgende voorgesteld:

De moeilijk leesbare artikelen in het vervolg wel onverkort op te nemen maar er een uitgebreidere samenvatting (ook in het Nederlands) aan toe te voegen. Eventueel de omgekeerde situatie, namelijk dat het artikel zich richt tot de bredere lezerskring doch dat in de vorm van een appendix een uitgebreidere technische verantwoording wordt gegeven. Van geval tot geval zou, in overleg met de schrijver, kunnen worden bepaald, welke weg hierin ware te volgen.

Meer foto's op te nemen dan thans het geval is en bovendien foto's van groter formaat. In de bijschriften bij de foto's zou men zich in het bijzonder moeten richten tot het niet-ingewijde publiek. Bijzondere aandacht voor het excursienummer, dat zeer in het bijzonder zou moeten worden afgestemd op de belangstelling van de bredere lezerskring.

Indien een en ander kan worden verwezenlijkt zal de niet-vakkundige lezer, meer dan thans het geval is, tevreden worden gesteld, terwijl daarnaast aan de verlangens van de Rijksdienst wordt voldaan.

Voor het effectueren van bovenstaande zouden twee dingen noodzakelijk zijn:

a. Meer geld in verband met het grotere aantal artikelen, de uitgebreidere samenvattingen en de vermeerdering van het aantal foto's. Voor dit geld zou een beroep kunnen worden gedaan op het Ministerie, waarbij als argument kan gelden de noodzaak voor de Rijksdienst, een beter publikatiemiddel te hebben, ook in vergelijking met het buitenland.

b. Redactionele attentie voor de uitgebreidere samen-

vattingen en het excursienummer. Dus voor het onderdeel dat zich richt tot het bredere publiek."

Het bestuur stelt zich voor, terzake nader overleg te plegen met de commissie van redactie voor het Bulletin.

Bij de noodzakelijke aanvulling van de redactie lijkt het ons wenselijk ook met de opvatting der zittende redactieleden rekening te houden, indien dit de instemming van Uwe vergadering heeft, wat bij punt 8 en de rondvraag zal kunnen blijken. Ik zou daarom de definitieve voordracht voor de aanvulling der redactie aan U willen voorleggen op onze voorjaarsvergadering.

Als zeer bevredigend moeten de lotgevallen van de musea op ons gebied in het afgelopen jaar gekenschetst worden. Wanneer wij ons zouden richten tot onze oud-voorzitter, de directeur bij het Amsterdamse Rijksmuseum Th. H. Lunsingh Scheurleer, dan zou hij ook zelf met voldoening vaststellen, dat niet minder dan dertig nieuwe zalen van de afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid geopend konden worden. U zoudt dan voorts horen, dat deze afdeling thans in ruim zestig zalen in chronologische volgorde een overzicht geeft van de beeldhouwkunst en kunstnijverheid van omstreeks 1100 tot in de 19e eeuw. Dat talrijke, nooit eerder vertoonde aanwinsten, die het Museum in de jaren na de oorlog verkregen heeft, thans in passende ruimten voor het publiek toegankelijk zijn. U zoudt horen, dat om de vereiste plaatsruimte te verkrijgen voor de westelijke binnenplaats van het museumgebouw een plan was ontworpen, dat voorziet in de thans aangebrachte twee nieuwe boven elkaar geplaatste vloeren, zodat op ingenieuze wijze drie verdiepingen ontstonden, die bij de daar omheen liggende zalen aansluiten; en dat behalve voor deze dertig zalen aldus tevens ruimte gewonnen werd voor een aula, die aan bijna 400 personen plaats biedt en ter herinnering aan de vroegere hoofd-directeur wijlen jhr. dr. D. C. Röell, die aan het opstellen der plannen in zo'n aanzienlijke mate heeft bijgedragen, de naam van David Röell-zaal kreeg. Zijn naam zal inderdaad voor ons allen onvergetelijk blijven. Ik dien hier echter aan toe te voegen, dat toch in de eerste plaats onze oud-voorzitter, Th. H. Lunsingh Scheurleer hier, ongetwijfeld met veler medewerking, een persoonlijk geheel heeft weten te scheppen, dat zowel naar het oordeel van conservatief als van uiterst modern ingestelde kunsthistorici en museumbeheerders een unieke plaats inneemt in de moderne museumwereld

en als het ware de codificatie vormt van zijn grote wetenschappelijke kunde en voortreffelijke smaak.

Van internationale betekenis was voorts de in het Frans Halsmuseum te Haarlem gehouden tentoonstelling, waarvan niet alleen te vermelden valt, dat zij een keur van zijn werken uit binnen- en buitenland te zien gaf en 270.000 bezoekers trok, maar die ook door de opzet — het werk van de directeur, de heer H. P. Baard met zijn staf en dr. A. B. de Vries van het Haagse Mauritshuis — en de bewerking van de catalogus stimuleerde tot onderzoek en het aanzien gaf aan reeds onderscheidene publikaties, die ongetwijfeld hun top zullen vinden in het reeds lang aangekondigde standaardwerk over Frans Hals van professor Seymour Slive te Boston, die nauw bij de voorbereiding van de tentoonstelling was betrokken.

Het congres van het International Council of Museums (ICOM), dat in juli 1962 in Nederland werd gehouden, was uiteraard voor de Nederlandse museumwereld van bijzondere betekenis, maar onderscheidde zich niet door het zoeken van contact met de ook op ons gebied werkende kunsthistorici en oudheidkundigen. Ongetwijfeld heeft het de activiteit van verschillende musea bevorderd en er mee toe bijgedragen, dat niet alleen het Haagse Gemeentemuseum met een nieuwe vleugel voor het houden van tentoonstellingen werd verrijkt, die zeker past bij het bestaande gebouw en in zichzelf architectonische verdiensten heeft, maar dat ook de zo belangrijke afdelingen Kunstnijverheid en Muziekinstrumenten in hetzelfde museum onder bekwame leiding een voortreffelijke of veel verbeterde opstelling kregen. Ook bij diverse lokale musea zoals het Zeeuwse Museum te Middelburg of dat te Gouda, valt een nieuwe of voortgezette gelukkige ontwikkeling te constateren.

Een ongelukkig samentreffen heeft gewild, dat juist op deze dag weinige uren voor deze vergadering het afscheid heeft plaats gevonden van dr. A. Wassenbergh als directeur van het Friesch Museum te Leeuwarden, die meer dan wie ook heeft laten zien, wat het mogelijk is van een dergelijke collectie te maken en van wien tevens een zeer stimulerende invloed is uitgegaan op het gehele museumwezen in de provincie Friesland. Wij spreken de hoop uit dat dit prachtige levenswerk een waardige voortzetting moge vinden in de verrichtingen van zijn nog jeugdige opvolger, omtrent wien wij goede verwachtingen menen te mogen koesteren.

Onze secretaris heeft verder in zijn jaarverslag getracht relevante feiten uit althans de kring der ambtelijke monumentenzorg in het licht te stellen. Hetgeen daarbij niet uitkomt is het feit, dat de gehele culturele sector van het rijksbudget met inbegrip zelfs van de volkscultuur en de recreatie in deze voor Nederlandse verhoudingen ongekende welvaartsperiode sterk achter blijft; vermoedelijk omdat zij zo nauw verbonden is aan de uiterst veeleisende begroting van Onderwijs. Bij de grote sommen, die door onze voorspoedige bevolkingsgroei en de eigenaardige geleedheid van ons volk vanouds doch in toenemende mate voor lager en middelbaar onderwijs nodig zijn, komen thans ook de inderdaad onontbeerlijke hogere uitgaven voor het hoger onderwijs. De stormachtige groei van het veelbelovende onderzoek in de zich verder specialiserende natuurwetenschappen neemt zelfs dat in de vergelijkenderwijs bescheiden sector der humaniora mee, wat op zich zelve slechts toegejuicht kan worden. Maar gelijk bij elke onevenredige groei van delen van tenslotte één lichaam, dreigt daarbij een eigenaardige onevenwichtigheid te ontstaan, in dit geval een discriminatie ten opzichte van de culturele rijksdiensten, die onder de sector „kunsten” ressorteren.

Teveel vergeten wordt, dat ook daar menigmaal de sterkste, ook voor de praktische taak onmisbare figuren juist tevens wetenschappelijke werkers van formaat zijn, die onder dikwijls moeilijke of althans meer opoffering vergende omstandigheden dan aan de vergelijkbare universitaire rijksinstituten werk leveren, dat uit de aard der zaak van nog directer Nederlandse aard en daarmee van primair nationaal belang is. Het wordt daardoor steeds moeilijker jongere veelbelovende kunsthistorici aan te trekken voor deze sector, omdat de universiteiten hun veel meer kunnen bieden. Hetzelfde geldt voor de hogere en lagere technische krachten bij de culturele rijksdiensten ten opzichte van hun collega's bij de gemeenten.

Een ander eigenaardig gevolg is, dat de jongste dezer rijksdiensten, die voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, zelfs als formatie in het gedrang schijnt te komen tengevolge van het elan der ten dele jonge universitaire archeologische instituten, hetgeen mijns inziens niet anders te zien zou zijn dan als een stap terug in de ontwikkeling. Er mag ook niet aan worden voorbijgegaan dat het politieke modewoord „decentralisatie” hier niet alleen versnippering zou kunnen brengen, maar ook verwaarlozing van de

bijna dagelijks voorkomende noodgravingen op archeologisch gebied en tevens zou betekenen een verloren gaan van de overzichtelijkheid der ten deze juist wel zeer samenhangende bodemvondsten.

In het algemeen maakt het tenslotte wel eens de indruk, dat de prijzenswaardige politieke godsvrede op cultureel gebied tegelijk een geringere belangstelling van de zijde der politici inhoudt. Behalve misschien in de recreatieve sector is het immers niet mogelijk in dezen politiek gewin te behalen.

Dames en Heren medeleden van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, ik heb gemeend heden op deze plaats niet slechts juichkreten te moeten laten horen, maar ook te wijzen op de schaduwen in dagen van voorspoed. Mocht het zijn, dat ik ten dezen het uitspaniel te somber heb gezien of mocht aan het wegnemen van deze bezwaren geheel of ten dele reeds gewerkt worden, dan zal ik de eerste zijn om mij daarover bijzonder te verheugen.

De *notulen* van de algemene ledenvergadering, op zaterdag 23 februari 1963 te Gouda gehouden en afgedrukt in het *Nieuwsbulletin* van 15 april 1963, kolom *77 e.v., worden ongewijzigd goedgekeurd. Bij de *ingekomen stukken* brengt de secretaris in herinnering dat in de vergadering van 23 februari 1963 is besloten, telegrafisch een beroep te doen op het gemeentebestuur van Amsterdam, de door brand geteisterde gevel aan het Damrak van de n.v. C. & A. Brenninkmeijer — een schepping van architect Berlage — te behouden. Naar aanleiding daarvan hebben Burgemeester en Wethouders onder dagtekening van 13 maart 1963 bericht, dat zij na zorgvuldige afweging van de daarbij betrokken belangen tot het inzicht zijn gekomen dat het niet redelijk zou zijn te eisen, dat bij de voorgenomen herbouw van het modemagazijn wordt uitgegaan van het behoud van de bestaande gevel aan het Damrak, zodat zij hebben besloten de door de n.v. gevraagde sloopvergunning te verlenen.

De secretaris, MR. P. J. VAN DER MARK, leest het *jaarverslag* voor:

Voor de instanties, die zich actief met de restauratie van monumenten bezig houden, bracht het jaar 1962 tal van moeilijkheden. Dalende arbeidsprestaties, o.a. ten gevolge van de invoering van de vijfdaagse werkweek, doen de kosten van een restauratie stijgen. De regering, beducht voor overspanning van de arbeidsmarkt, stelt de res-

tauraties van enige omvang afhankelijk van de goedkeuring van het Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid. Aan de ene kant dus een afremming van de restauratie-activiteit; aan de andere kant een sterke toeneming van het aantal verzoeken om subsidie, welke stijging voortvloeit uit de slechte toestand, waarin ons monumentenbezit zich bevindt. De noodgedwongen verwaarlozing van onze oude gebouwen tijdens de oorlog en daarna heeft een achterstand doen ontstaan, die slechts geleidelijk kan worden ingelopen.

Het behoud van onze historische binnensteden staat op het spel. De reeds lang voorbereide sanering van de oude stadskernen treedt in het stadium van verwezenlijking. De huidige maatschappij met haar stormachtig toegenomen wegverkeer stelt aan de daarop in het geheel niet berekende kernen van onze steden en dorpen onmogelijke eisen. Enerzijds is men het er over eens, dat alleen krachtige maatregelen een chaos kunnen voorkomen. Anderzijds vraagt men zich af, of zelfs de meest rigoreuze afbraak, sanering, demping of doorbraak een blijvende oplossing biedt en komt de vrees op, dat de van het stads- en dorps-schoon verlangde offers wel eens vergeefs gebracht kunnen blijken te zijn.

De werkzaamheden van de Bond beperkten zich in 1962 in hoofdzaak tot activiteit binnen het verenigingsverband. Na een voorbereiding van vele jaren is het derde deel van het *Repertorium* verschenen; het boek mag zich in een grote belangstelling verheugen. Het stemt tot weemoed dat de samensteller van dit deel, ons betreurde erelid jhr. dr. D. P. M. Graswinckel, zijn werk niet meer in druk voltooid heeft mogen zien. Met de voorbereidingen voor deel IV heeft mejuffrouw M. K. M. Kossmann inmiddels een aanvang gemaakt; dit deel, dat de periode 1950-1960 zal moeten omspannen, dient zo spoedig mogelijk te verschijnen, teneinde de bestaande achterstand te kunnen inlopen.

De klachten die het bestuur uit de kring der leden bereikten over de moeilijke leesbaarheid van de wetenschappelijke artikelen in het *Bulletin*, leidden tot de instelling van een kleine commissie, die zich met deze materie zal bezig houden. In deze commissie hebben zitting de leden Van Agt, Meischke, Van Swigchem en Temminck Groll. Er zal een oplossing gezocht moeten worden voor de moeilijkheid, hoe de inhoud van het Bulletin aantrekkelijker kan worden gemaakt voor de lezer-niet-vakman, zonder dat daarbij de mogelijkheid tot het publi-

ceren van vaktechnische artikelen, die toch ook op prijs worden gesteld, in het gedrang komt.

Het feit, dat de oud-secretaris van de Bond dr. E. J. Haslinghuis de 80-jarige leeftijd had bereikt, heeft bestuur en redactie van het Bulletin aanleiding gegeven, het nummer van 15 februari 1962 van het Bulletin een bijzonder karakter te verlenen en op te dragen aan deze nog steeds actief werkzame figuur, die ook als auteur van het op instigatie van de K.N.O.B. uitgegeven woordenboek *Bouwkundige Termen* baanbrekend werk heeft verricht. Tijdens een feestelijke bijeenkomst op 14 februari 1962 ten kantore van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is deze „feestbundel” de jubilaris aangeboden, waarbij van vele zijden is getuigd van de verdiensten, die de heer Haslinghuis voor de Bond heeft gehad.

In de algemene ledenvergadering van 22 juni 1962 werden de aftredende bestuursleden, die alle herkiesbaar waren, opnieuw benoemd. Het voorzitterschap van professor Ozinga werd wederom met een jaar gecontinueerd. Het bestuur vergaderde in 1962 twee maal. Het aantal leden van de Bond en lezers van het Bulletin blijft langzaam stijgen, doch zolang het cijfer 1000 niet is overschreden, kan bezwaarlijk van een bevredigende situatie sprake zijn. De propaganda zal met verdubbelde energie ter hand worden genomen, o.a. door een uitnodiging aan de daarvoor in aanmerking komende gemeentebesturen, als lid toe te treden, maar hier ligt niet slechts een taak voor het bestuur, doch zeer in het bijzonder voor de leden. De mede door toedoen van de Bond in de afgelopen jaren op het terrein van de monumentenzorg bereikte resultaten en de belangstelling, die van diverse zijden wordt ondervonden, geven aanleiding, het nieuwe verenigingsjaar met vertrouwen tegemoet te treden.

De penningmeester, MR. G. J. WIT, brengt het financiële verslag over 1962 uit:

De financiën van de Bond hebben zich gedurende het jaar 1962 in een goede gezondheid bevonden. De rekening sluit met een nadelig saldo van f 160.—. Het kapitaal blijft ruim f 16.000.— groot. Het nadelige saldo van de exploitatie van het Bulletin bleef ook in 1962 beneden de f 10.000.—. Het bedroeg f 9.245.—. Een pluim verdient de heer Van Agt, de hoofdredacteur, die kans heeft gezien dit mooie resultaat te bereiken zonder nadelen voor het Bulletin. Wij vertrouwen dat het Ministerie van Onder-

wijs, Kunsten en Wetenschappen bereid zal zijn ons dit bedrag in de vorm van een subsidie toe te kennen.

De financiering van de uitgave van het derde deel van het Repertorium heeft, daar voor deze uitgave een grote reserve was gevormd, geen moeilijkheden gebracht. De uitgave van het vierde deel zal zeer veel moeite en geld kosten. De gehele voorraad van deel III is in één keer afgeschreven en is te beschouwen als een stille reserve.

De commissie voor het nazien van de rekening over 1962, bestaande uit de heren F. W. VAN GULICK en H. MOLENDIJK, verklaart bij monde van laatstgenoemde dat de boeken en bescheiden van de penningmeester in de volmaakte orde zijn bevonden. Gezien de gecompliceerdheid van de administratie vraagt de heer Molendijk zich evenwel af, of het niet wenselijk zou zijn telkenjare een accountantsrapport te doen samenstellen en dit ter vergadering voor te lezen. Voorts acht hij de bijdrage, die de Bond van de vereniging De Museumdag jaarlijks ontvangt in de kosten van de exploitatie van het Bulletin, te laag. De penningmeester antwoordt dat de kosten van een accountantsrapport schrikbarend hoog zijn, zodat hij de vergadering afraadt, hierop in te gaan. Wat de jaarlijkse bijdrage van De Museumdag aangaat, gelet op de sterk gestegen kostprijs van het Bulletin bestaat er inderdaad alle aanleiding, de destijds getroffen regeling te herzien. Spreker zal zich hierover met de penningmeester van De Museumdag verstaan. De vergadering verleent de penningmeester daarop decharge over het door hem in 1962 gevoerde beheer. Ingevolge het bepaalde in artikel 6 van het Huishoudelijk Reglement zijn aan de beurt van aftreden de bestuursleden BRAAT, LUNSINGH SCHEURLEER, VAN DER MARK, MEISCHKE, VAN SWIGCHEM en TEMMINCK GROLL. Van hen is de heer TEMMINCK GROLL niet herkiesbaar, omdat hij zes jaren achtereen deel van het bestuur heeft uitgemaakt. Het bestuur stelt voor in deze vacature te voorzien door de benoeming van mejuffrouw DR. M. E. HOUTZAGER. Voorts geeft het bestuur de vergadering in overweging, de herkiesbare leden opnieuw voor een periode van twee jaar te benoemen en het bestuur uit te breiden met PROF. DR. W. PH. COOLHAAS te Bilt-hoven, mede op grond van de waardevolle suggesties, die hij ten aanzien van de verbetering van de inhoud van het Bulletin heeft geopperd. De vergadering gaat met deze voorstellen ac-koord.

PROFESSOR OZINGA heeft drie jaren achtereen de voorzittershamer van de Bond gehanteerd en zijn mandaat is derhalve ingevolge artikel 6 van het Huishoudelijk Reglement niet verlengbaar. Op voorstel van het bestuur wijst de vergadering DR. W. C. BRAAT voor een jaar tot voorzitter aan.

Onder verwijzing naar wat hij terzake in zijn openingsrede heeft gezegd, geeft de voorzitter er de voorkeur aan, de benoeming van de commissie van redactie voor het Bulletin aan te houden tot de volgende algemene ledenvergadering.

Tot lid van de commissie tot het nazien van de rekening van de penningmeester over het verenigingsjaar 1963 benoemt de vergadering de heren H. MOLENDIJK, P. L. DE VRIEZE en E. H. WEBBER.

De voorzitter deelt mede dat het bestuur voorstelt, de eerstvolgende ledenvergadering, de zgn. *wintervergadering* 1964, te beleggen te Haarlem en te wijden aan de tapijtkunst. Indien mogelijk zal het restauratie-atelier voor antieke textiel te Haarlem worden bezocht; voorts zal een terzake kundige spreker worden uitgenodigd. De vergadering juicht dit idee toe. Over de plaats van de in 1964 te houden *zomervergadering* heeft het bestuur nog geen vastomlijnd voorstel. De heer K. KOSTER stelt voor Dordrecht; MR. R. HOTKE pleit voor Voorne-Putten, zulks in verband met de daar op handen zijnde grote wijzigingen in de structuur. MR. H. L. L. VAN HOOGENHUYZE oppert het idee Zeeuws-Vlaanderen; de heer H. MOLENDIJK noemt de Vechtstreek of de provincie Groningen, wellicht te combineren met een excursie naar het Duitse Oost-Friesland. Het bestuur zal zich terzake nader beraden.

Bij de *rondvraag* merkt MR. R. HOTKE op dat het hem nog niet helemaal duidelijk is, hoe de voorgestelde popularisering van de inhoud van het Bulletin zich in de praktijk zal voltrekken. Wordt de redactiecommissie in de plannen van het bestuur gekend? De voorzitter antwoordt dat een suggestie van het bestuur ten deze aan de redactiecommissie zal worden voorgelegd.

De heer L. E. VON BÖNNINGHAUSEN vraagt zich af, of een beroepsjournalist de voor het Bulletin bestemde artikelen niet in een gemakkelijker leesbare vorm zou kunnen gieten. De voorzitter is van mening dat hieraan, afgezien nog van de geldelijke consequenties, toch wel grote praktische bezwaren zijn verbonden. MR. R. HOTKE heeft met instemming de *cri de coeur* in de rede van de voorzitter beluisterd, dat de zorg voor de cultuur in deze tijd van welvaart ernstig te wensen overlaat. Hij geeft het bestuur

in overweging, de geschetste culturele noodtoestand met nota's en foto's nader uit te werken en daarvan niet alleen in eigen kring maar ook in het openbaar getuigenis af te leggen; en wel in de vorm van adressen aan instanties en personen, die daarvoor in aanmerking komen. De voorzitter zegt toe, deze suggestie in het bestuur ter sprake te zullen brengen. Daarop sluit hij de geanimeerde vergadering, waarna de aanwezigen nog enige tijd bijeen blijven onder het genot van een door het gemeentebestuur aangeboden verfrissing.

Voorafgaande aan deze vergadering waren talrijke leden van de Bond om 11 uur samengekomen in het Rijksmuseum Twente, waar de directeur, DR. C. C. W. J. HIJSZELER, het gezelschap een hartelijk welkom toeriep. Daarna bezichtigde men de collecties van het museum. Een aantal belangstellenden begeeft zich vervolgens naar het Textielmuseum aan de Gronausestraat, dat onder leiding van de conservator, de heer B. C. SLUIJK, wordt bezichtigd. In verband met de beschikbare tijd is geen gemeenschappelijke koffiemaaltijd georganiseerd, want reeds om half twee rijden de autobussen af voor de rondrit door Twenthe. Gelukkig is het intussen droog geworden en wanneer de rond 150 deelnemers zich op het voorplein van kasteel Twickel verzamelen, breekt de zon door. Dank zij de voortreffelijke organisatie van de rentmeester van Twickel, de heer C. BRUNT, verloopt alles vlot: terwijl een groep het kasteel betreedt, maakt de andere een rondwandeling door de tuinen. Binnen wacht de hoogbejaarde slotvrouwe, BARONESSE VAN HEECKEREN VAN WASSENSAER, haar gasten op, die zeer onder de indruk komen, zowel van de architectuur van het kasteel en zijn talrijke kunstschaten als van de persoonlijkheid en de vitaliteit van de bewoonster, die onvermoeid ruim een uur lang het gezelschap zelf rondleidt — en dat met de wetenschap, dat haar daarna nog een tweede groep deelnemers wacht, wie op dezelfde, onnavolgbare wijze het interieur zal worden getoond! De Bond beschouwt het als een uitermate groot voorrecht, dat zijn leden de gelegenheid is geboden, Twickel te bezichtigen en dezelfde verrukking — het is intussen prachtig zomerweer geworden — ondergaat men in de heerlijke tuinen. Pas om ruim vier uur worden de bussen weer bestegen en gaat de tocht verder door een rustig en fraai landschap naar de buurtschap Mander, waar onder eeuwenoude bomen de door wijlen architect J. Jans gerestaureerde watermolen van

Bels de deelnemers wacht. Niet iedereen is enthousiast over de details van deze restauratie; de grote „antieke” schuur op de linkeroever van de beek is zelfs helemaal nieuw, maar de sfeer is behouden en daar doet de thee met krentewigge geen afbreuk aan, integendeel! Naar veler smaak veel te vroeg brengen de bussen het gezelschap terug naar Enschede, waar men zich tegen half 8 verenigt in de Twentse Schouwburg voor een gemeenschappelijk diner.

De volgende dag ontmoeten de excursisten elkaar tijdig bij de Twentse Schouwburg, waar stipt om half 9 de autobussen vertrekken voor de tocht door Westfalen. In snel tempo wordt over Haaksbergen en Eibergen naar de grens gereden. Eerste doel op Duits gebied is het uiterlijk simpele kerkje van Zwilbrock met zijn kleurig, barok interieur. Het lid van de Bond, DR. F. MÜHLEN, verbonden aan het landelijk bureau voor monumentenzorg in Munster, geeft binnen een uitvoerige toelichting, waarbij hij ook de historische achtergronden van de bouw van de kerk aanstipt. Spoedig daarna wordt het oude stadje Vreden bereikt. In de gerestaureerde Stiftskerk zet DR. MÜHLEN de bouwgeschiedenis uiteen, daarna bewondert men in de moderne parochiekerk het prachtige laatgotische altaar en enkele belangstellenden dalen af in de funderingen teneinde de overblijfselen van de voorgangsters van de huidige kerk te bestuderen. Voorafgegaan door de ruim baan makende motorpolitie komt het gezelschap omstreeks 11 uur in Ahaus aan, waar in het tijdens de oorlog uitgebrande, maar herbouwde slot de vertegenwoordiger van de Landkreis Ahaus een begroetingsrede uitspreekt. Na een korte wandeling gaat de tocht voort, langs Gemen, waar even een blik wordt geworpen op het waterslot met zijn machtige torens, naar kasteel Raesfeld. In de grote zaal staan lange rijen tafels klaar voor de door het Landschaftsverband Westfalen-Lippe aan te bieden maaltijd, maar voor het zover is worden de sluizen der welsprekendheid wijd opengezet voor diverse toespraken, waarvan vooral die van de burgemeester van Raesfeld, recht op de man af in Platt uitgesproken, een groot succes oogst. Al de goede woorden en het overvloedige maal veroorzaken evenwel een achterstand op het tijdschema, zodat de bezichtiging van het kasteel helaas moet vervallen. Door een golvend landschap wordt in snelle vaart over Coesfeld met zijn mooi begroeide „berg” naar Billebeck gereden. Daar wacht ons de Sint Janskerk, een juweel van een laatromaans

gebouw, maar ook: hoe gelukkig is hier de historische bebouwing rondom het kerkhof bewaard gebleven met zijn sfeervolle vakwerkhuisen! Node wordt hier afscheid genomen en weldra vertoont zich het silhouet van de stad *B u r g s t e i n f u r t*. Alweer omringd door vakwerkhuisen ligt daar het machtige complex van het slot, ten dele nog door de *VORST VAN BENTHEIM-STEINFURT* bewoond. In de grote ridderzaal spreekt deze in het Nederlands een begroeting uit, gevolgd, evenals bij de voorgaande ontvangsten, door een passend dankwoord van *PROFESSOR OZINGA*, waarna onder leiding van *DR. MÜHLEN* een rondgang door de kapel volgt. De deelnemers zijn nu vrij in hun programma; een

enkele gehaaste vertrekt reeds met de ene bus, die tijdig in Enschede terug moet zijn. Velen geven de voorkeur aan een rustige bezichtiging en een wandeling in het *Bagno*, waar in het restaurant vanwege de *Landkreis Steinfurt* na een toespraak „Kaffee mit Kuchen” wordt aangeboden. Hier neemt dan tenslotte voorzitter *OZINGA* het woord om speciaal *DR. MÜHLEN* te huldigen en in zijn persoon alle Duitse instanties te bedanken, die zich voor het welslagen van deze excursie zozeer hebben ingespannen. Dan rijden de bussen over *Gronau* naar Enschede, waar op het Stationsplein deze bijzonder geslaagde tocht wordt ontbonden.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Bolsward. Een vakantieganger berichtte dat bij de aanleg van sportvelden aan de noordoostzijde van de stad oudheidkundige vondsten werden gedaan. Bij een direct ingesteld onderzoek bleek dat een belangrijk deel van de zich onmiddellijk buiten de stadsgracht bevindende rand van de stadsterp geheel was geëgaliseerd. Hoewel de melding helaas te laat kwam om exacte waarnemingen te doen, konden nog vele scherven worden verzameld van met geometrisch ornament versierd aardewerk uit ca. 4de-3de eeuw voor Chr., de opvolgende streepbandceramiek en kartelrandig vaatwerk. Ook latere resten kwamen aan het licht, o.m. van 12de/13de eeuws vroeg geglaazuurd aardewerk, kogelpotscherven e.d. Een bijzondere vondst vormt een ± 60 cm lang, gesmeed ijzeren zwaard dat vermoedelijk tot het Romeinse type behoort.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Ferwerderadeel. Bij werkzaamheden ter verbetering van de Houwendijk en het daarmee verband houdende graafwerk in de Staniaterp ten noordwesten van Lichtaard werden waarnemingen gedaan in de over een lengte van ca. 150 m tot in het hart van de terp gegraven bermsloten. Daarbij bleek dat de terp zich tot enkele meters boven het huidige maaiveld verheft en zich bevindt op een golvend dekzand-

landschap. Dit heeft een allengs vochtiger wordende dopheide-vegetatie gedragen, waarbij in de lagere gedeelten een veenmoeras ontstond, waarin o.m. vele berken voorkwamen. Over dit landschap zette zich een kleidek af, met dien verstande dat een hoge zandrug onbedekt bleef. Deze zandrug is echter vroeger reeds ten dele afgegraven. Vermoedelijk van de rug af heeft de bewoning zich over het kleidek uitgebreid, waarna de verschillende ophogingsfasen begonnen. Hierbij werd o.m. van kwelderzoden gebruik gemaakt. Duidelijk zichtbaar was dat zowel in de zandrug als in de ongestoorde klei tot op het veen putten, greppels en afvalkuilen waren ingegraven, die voor een deel veel vondsten bevatten. De tot nu toe oudste ontdekte stukken behoren tot het voor onze jaartelling te dateren aardewerk met streepbandversiering, direct gevolgd door gefacetteerd en kartelrandig aardewerk. De machinale wijze van werken maakte het echter zeer moeilijk veel materiaal te verzamelen. Tot de toevalsvondsten behoort een in de diepste lagen aangetroffen, aan de punt aangekoold weefzwaard. Het onderzoek, waarbij de Stichting voor Bodemkartering medewerking verleent, zal in overleg met de gemeente en de Cultuurtechnische Dienst worden voortgezet. Tot dat tijdstip zijn de graafwerkzaamheden stopgezet.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden).

Kollumerland, c.a. De Kon. Ned. Heidemaatschappij berichtte dat bij wegverbeteringswerkzaamheden onder Zwagerveen in aangevoerd zand een stenen bijl was gevonden. Het betreft hier een fraai geslepen vuurstenen exemplaar van breedtoppig type. Voor zover kon worden nagegaan, is het zand afkomstig uit een in De Triemen gelegen, inmiddels weer gesloten zandput. De vondst is voor dit gedeelte van Friesland zeldzaam.

G. Elzinga (*B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden*).

Leeuwarden. Bij de aanleg van een riolering in de zool van de eertijds afgegraven Heechterp zijn in de ondergrond enige diepe ingravingen aangetroffen, waaruit dank zij de medewerking van de Intercomm. Waterleiding nog belangrijke vondsten konden worden geborgen. Deze bestaan o.m. uit een gave tweecore pot uit het begin der jaartelling, enkele te herstellen dergelijke vaten en scherven van het enige tijd vroeger te dateren streepbandaardewerk.

G. Elzinga (*B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden*).

Oostdongeradeel. Bij het in 1962 opgegraven poortgebouw van Ropta-State te Metslawier zijn bij de bouw van het nieuwe kweekbedrijf der Friese Maatschappij van Landbouw opnieuw vondsten gedaan. O.a. kon het verloop van de gracht aan de noordzijde van het poortterrein worden vastgesteld en het einde van de noordwestelijke ommuring. Tot de losse vondsten behoort een vermoedelijk laat-16de eeuws fraai met acanthusblad versierd kapiteel van een zware hardstenen zuil der Korinthische orde.

G. Elzinga (*B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden*).

Opsterland. De Dienst van Gemeentewerken berichtte dat bij wegaanleg in een uitbreidingsplan bij Beetsterzwaag scherven worden gevonden. Een onderzoek wees uit dat deze zich bevonden in greppels en kuilen die behoorden tot een 12de/13de eeuwse nederzetting. Dank zij de medewerking van de gemeente kan een nader onderzoek worden ingesteld.

G. Elzinga (*B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden*).

UTRECHT

Vechten. Door de heer C. A. Kalee werd te Vechten een fragment van een tegula gevon-

den met een rond stempel met reliëfletters. Aan de buitenkant van het stempel staat:] · TRANS · R[. In het centrum bevond zich een tekst van zeker twee regels, waarvan de eerste luidt: COH, de volgende:]VV.

C. Isings (*Archeologisch Instituut, Utrecht*).

De bovenvermelde tegula is blijkens de inscriptie gefabriceerd in de Tegularia Transrhenana, de nog steeds niet gelokaliseerde militaire pannenbakkerij aan de overzijde van de Rijn, niet ver van Nijmegen, welke in gebruik is geweest tijdens de Flavische periode en in het begin van de regering van Traianus. De tekst van het opschrift kan wat het centrale gedeelte betreft worden aangevuld tot: COH (ortis) / XV v(oluntariorum) [een derde regel heeft eventueel geluid: C(ivium) R(omano-rum) P(iae) F(idelis), al of niet gevolgd door D(omitianae)].

Deze vondst bevestigt het vermoeden dat de Cohors XV Vol. omstreeks de Flavische tijd deel heeft uitgemaakt van de troepen van Germania Inferior; cf. *C.I.L. XIII 7721* (= *E.R. II*, nr. 1041) en *C.I.L. XIII|6*, blz. 119.

Waar deze cohors toen gelegerd is geweest, is niet bekend; uit de vindplaats van de tegula valt geen conclusie te trekken aangaande de aard van de bezetting van het castellum te Vechten in die tijd.

Rond 200 lag de Cohors XV Vol. (C.R.p.f.) in garnizoen in het castellum te Zoeterwoude-Roomburg; cf. *C.I.L. XIII 8824* en *8826* (= *E.R. II*, nr. 334 en 332).

J. E. Bogaers (*R.O.B., Amersfoort*).

ZUID-HOLLAND

Haastrecht. De opgravingen op het terrein van het voormalig kasteel aan de Vlist zijn afgesloten. De Aerocarto heeft een luchtfoto gemaakt die in vele bladen gepubliceerd werd. Het is ten slotte duidelijk geworden dat de gevonden overblijfselen niet van het 13de eeuwse slot van Herbaren van der Leede afkomstig zijn, maar van het 14de eeuwse kasteel dat door de Arkels gebouwd moet zijn. Het voornaamste gedeelte bestond uit een grote zaal van 25 x 12 m, door een tussenmuur verdeeld in twee ruimten (1/3 en 2/3). De rest bestond in hoofdzaak uit de ommuring van het binnenplein, al schijnt zich aan de Vlist een uitspringende toren te hebben bevonden. De funderingen vertoonden een weinig voorkomend type: onbewerkte stammen (dennen, elzen), afgewisseld door banen bak-

steen. Een bouwwijze die een brede aanleg nodig maakte. Aanlegbreedten van meer dan 2 m zijn hier dan ook normaal. Het schervenmateriaal wijst op het begin van de 14de eeuw, hoewel ook 13de eeuwse fragmenten in de verwerkte grond werden aangetroffen. Bij het onderzoek in de Vlist werd alle hulp verleend door enkele duikers van de Goudse Sportduikers onder leiding van de heer Rozendaal.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

LIMBURG

Heerlen. Volgens een mededeling van drs. L. E. M. A. van Hommerich, Heerlen, zijn in de tweede week van juli tijdens het verrichten van ondergronds graafwerk voor het leggen van een verbindingsbuis tussen het hoofdkantoor en het nieuwe rekencentrum van de Staatsmijnen, op een diepte van ca. 1.5 m onder het huidige wegniveau, aan de oostelijke zijde van de Honigmannstraat, overblijfselen aangetroffen van een Romeinse pottenbakkersoven. De vindplaats is gelegen op 35 m ten oosten van die van de in 1962 ontdekte oven (zie *Nieuws-Bulletin* 1962, kol. *178-*180). Bij het graafwerk zijn grote brokken verbrande klei van ovendelen, alsmede enige groenachtige slakken te voorschijn gekomen, maar geen scherven van enige betekenis. De omstandigheden waren van dien aard dat het niet mogelijk is geweest een archeologisch bodemonderzoek in te stellen.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Maastricht. Van 24 april tot en met 26 juni zijn in nauwe samenwerking met en met grote steun van Openbare Werken van de gemeente Maastricht — in het bijzonder de afdeling Bouw- en Woningtoezicht — en van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage archeologische onderzoekingen verricht in kelders van de panden Stokstraat 20, 22 en 24, en ten westen daarvan, tussen de Stokstraat en de Havenstraat. Het doel hiervan was vooral een beter inzicht te verkrijgen in het Romeinse „huis met badinrichting”, waarvan reeds in 1840 overblijfselen zijn ontdekt. Het grootste gedeelte van wat toentertijd aan muurwerk, hypocaustumpijlers enz. is gevonden en door de stadsbouwmeester M. Hermans is opgemeten (zie o.a. W. Goossens in: *De monumenten in de gemeente Maastricht = De Ned. mon. v. Gesch. en Kunst*

V, 1ste stuk, afl. 1, 's-Gravenhage 1926, blz. 30-32), is thans niet bereikbaar, omdat het gelegen is onder nog in gebruik zijnde kelders (pand Havenstraat 11A; wijnhandel fa. Polis & Ryckelen).

Tijdens de recente opgraving zijn van hetzelfde gebouw, dat zonder twijfel in zijn geheel als badgebouw (thermen) heeft dienst gedaan, verscheidene tot dusver niet bekende vertrekken ontdekt. De Maastrichtse thermen behoren tot het z.g. bloktype; de verschillende ruimten liggen in twee oost-west gerichte rijen tegen elkaar aan.

In 1840 werd in de zuidoostelijke hoek van het gebouw een stookruimte (praefurnium) gevonden; hierop sluit een caldarium aan met — aan de oostelijke zijde — een warmwaterbassin (alveus). Dit vertrek is door middel van een hypocaustum verwarmd geweest. De warme lucht kwam aan de westelijke zijde via enige trekpaten onder de op hypocaustumpijlers gelegen vloer van de aangrenzende ruimte en werd daar via „verwarmingsbuizen” of tubuli, waarmee de wanden van dit vertrek geheel bedekt zijn geweest, afgevoerd. Het bijzondere van de laatste ruimte is wel, dat de tubuli nog tot grote hoogte bewaard zijn gebleven, maximaal tot 1.80 m boven de hoogste vloer (d.i. de op de hypocaustumpijlers gelegen „suspensura”). De tot nu toe vermelde vertrekken liggen in één lijn van oost naar west. In de noordmuur van het laatste vertrek is in een secundaire periode een opening aangebracht, waarlangs men via een hardstenen drempel, waar een afvoergoot onderdoor loopt, in een volgende ruimte terechtkomt, die hoogst waarschijnlijk eveneens een hypocaustumverwarming heeft gehad. Aan de westzijde van dit vertrek bevindt zich in het muurwerk een doorgang met eveneens een hardstenen drempel. Aan de oostelijke zijde van de noordelijke rij vertrekken is het frigidarium gelegen, dat in het oosten een koudwaterbassin (piscina) heeft met een versmalde apsidale sluiting. Men kan in de piscina komen via een hardstenen borstwering of bank (pluteus) en een trapje met een drietal treden.

In het muurwerk zijn verschillende bouwperiodes aan te wijzen; de problemen die hiermee samenhangen, kunnen wellicht in een later stadium van het onderzoek tot een oplossing gebracht worden.

Voor het bouwen der muren is gebruik gemaakt van kolenzandsteen, tufsteen en bak-

steenmateriaal; in de funderingen is soms vuursteen en een soort mergel verwerkt.

De apsis van de piscina is gebouwd over de noordwesthoek van de uit vuursteen, brokken mergel en specie bestaande fundering van een ouder gebouw (in kelder van pand Stokstraat 22), dat zich ten oosten daarvan heeft uitgestrekt van westzuidwest naar oost-noordoost. Dit laatste had een rechthoekig grondvlak en was binnenwerks gemeten 5.50 bij 3.10 m groot. Uit een profiel is gebleken dat dit bouwwerk moet dateren uit de tijd na ca. 100 na Chr. Het badgebouw is in eerste instantie vermoedelijk opgetrokken in de 2de of in de eerste helft van de 3de eeuw. Uit de daartoe behorende vertrekken zijn scherven te voorschijn gekomen uit een periode die loopt van het laatste kwart van de 1ste tot in de 4de eeuw; verder veel dakpanfragmenten, o.a. een met het stempel MEF (holle letters, rechthoekig, in cirkel), en een bronzen munt (Antoninianus) van keizer Claudius II Gothicus (268-270), welke na diens dood is geslagen (determ. Kon. Penningkabinet, Den Haag).

De opgraving wordt in augustus hervat, wanneer in de naaste omgeving van het werkterrein meer ruimte voor een uitgebreider onderzoek is geschapen.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Maastricht. Op vrijdag 19 juli ontving de R.O.B. een bericht van de waterbouwkundige G. Dorrenbos, hoofd van de Dienstkring Maastricht I van de Rijkswaterstaat, betreffende enige stukken steen welke op 18 juli uit de Maas waren opgebaggerd. Dit is het begin geweest van een reeks verrassende ontdekkingen, die gedaan konden worden dank zij de grote belangstelling en de enthousiaste medewerking van de Rijkswaterstaat, arrondissement Maastricht (onder hoofdingenieur A. Wijers), het personeel van de baggermolen „Maas” van de n.v. J. Prins van Wijngaarden uit Hattem, en — op 20 en 21 juli — van een viertal amateurduikers van de Stichting Onderwater Onderzoek te Amsterdam, onder leiding van de heer A. E. Rietzschel; bovendien is zeer actief hulp geboden van de zijde van het Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden, „Bondefanten”, te Maastricht (directeur prof. dr. J. J. M. Timmers (in het bijzonder door drs. J. Sprenger).

De vindplaats is gelegen op 100-125 m ten zuiden van de Sint Servaasbrug, ten oosten

van het gebied rond de Stokstraat (het laat-Romeinse castellum), in het verlengde van de Plankstraat en de Eksterstraat. Ze was reeds vele jaren — onder de naam „de fundering” — bekend als een ondiepe en voor de scheepvaart gevaarlijke plek, die met behulp van een ton als zodanig gemarkeerd was (zie ook W. Goossens in: *Oudb. Meded. Leiden*, N.R. 4 (1923), blz. 53: „tegenover het Eksterstraatje [is in 1915 of 1916] een soort van dam in de Maas aangetroffen, die uit palen bestond met zware steenen ertusschen en tien à twaalf meter breed was. Vermoedelijk waren dat overblijfselen van een bruggepijler”). Het hoogste punt bevond zich op ca. 2.40 m onder het huidige peil van de Maas bij Maastricht (= 43.90 + N.A.P.). Het lag in de bedoeling de rivier ter plaatse over de gehele breedte te normaliseren en uit te baggeren tot een diepte van 5.40 m; daarom diende ook het bovenvermelde obstakel, dat vlak ten westen van de vaargeul was gelegen, verwijderd te worden.

Van 19 tot en met 25 juli zijn in verband hiermee tal van stukken beeldhouwwerk en vele bouwfragmenten naar boven gekomen. Het materiaal waarvan deze gemaakt zijn, is voornamelijk Franse kalksteen (uit het gebied van de Boven-Moezel), verder Nivelsteiner zandsteen (uit het dal van de Worm), tufsteen (uit het dal van de Brohl of de Netze), hardsteen (z.g. Naamse steen) en mergel (Zuid-Limburg). Andere vondsten zijn eiken palen, paalschoenen (stukken ijzer waarmee de punten van palen verstevigd zijn), rijshout, Romeinse bakstenen (tegels en dakpannen als oud, secundair gebruikt bouw materiaal), een massa scherven van aardewerk, vooral uit de tijd van het einde van de 1ste tot in de eerste helft van de 3de eeuw (o.a. twee fragmenten van ruwwandige wrijfschalen met horizontale rand, waarop resp. de stempels VIRILIS en]RIVS voorkomen; uit een latere tijd, namelijk uit het einde van de 3de of uit de 4de eeuw, dateren enkel een paar t.s.-scherven met radstempelversiering), twee bronzen munten (een as van Vespasianus, 70-79, en een sestertius van Antoninus Pius, 138-161), twee bronzen fibulae, stukken ijzer (o.a. een bijl, een zwaard, een soort breekijzer dat 89 cm lang is, en grote spijkers), enz. enz.

Tot de aan het licht gekomen fragmenten van beeldhouwwerk (meer dan 25) behoren o.a. een vrij gaaf beeld van een leeuw (graf-

monument), wiens linker klauw op een paardehoofd rust (81 x 69 x 32 cm; verg. een tweetal van dergelijke monumenten in het Rheinisches Landesmuseum te Bonn), een composiet-kapiteel dat versierd is met een Victoria en enige sirenen, een viergodensteen, waarop afbeeldingen van de godheden Iuno, Minerva en Hercules, stukken van de kroonlijst en het tympanon van een tempel, fragmenten van grafpijlers, waaronder een met een vrouwekop, geflankeerd door een zuil met een Korinthisch kapiteel. Vermeldenswaard zijn verder nog een stuk (rechter heup) van een groot beeld van terra cotta en een kalkstenen plaat met een gedeelte van een minstens drieregelige inscriptie, waarvan de letters opvallend groot zijn (die van de eerste regel zijn 22 cm hoog).

Alle vondsten zijn met de hulp van Rijkswaterstaat en de gemeente Maastricht overgebracht naar het Bonnefantemuseum.

Uit de aard van de ontdekte overblijfselen en uit waarnemingen welke vooral gedaan zijn door de heer J. Dresens, opzichter bij de Rijkswaterstaat, en door de vier duikers, moet wel de conclusie worden getrokken dat wij hier te doen hebben met resten van de pijler(s) van een brug. De eigenlijke pijlers zijn omgeven geweest door rijshout, dat versterkt was door een bestorting van grotere en kleinere stenen (o.a. stukken baksteen, vuursteen en mergel). Daarbinnen heeft een bekisting bestaan van eiken palen, waarvan de met ijzeren schoenen verstevigde punten hier en daar zelfs tot in de mergelbodem waren geslagen. Onder water is nog een vierkant met zijden van 8-10 m geconstateerd, dat begrensd werd door dergelijke palen; vermoedelijk echter zijn de pijlers — naar analogie van de vorm van andere Romeinse brugpijlers — aan de zuidkant, dus tegen de stroomrichting in, spits toegegaan. In het nog aangetroffen vierkant bleek zich een vloer te bevinden van secundair gebruikt baksteenmateriaal, die gelegen was op een laag welke voornamelijk bestond uit stukken mergel en baksteen. Binnen de bekisting en op de vloer moeten wel de meeste van de opgebaggerde bouwfragmenten en stukken beeldhouwwerk opgestapeld zijn geweest als fundament voor de eigenlijke brug.

Ofschoon tot nu toe slechts de plaats van één pijler enigszins onderzocht kon worden, zullen er zeker sporen van meer pijlers te vinden zijn. Dit volgt uit het feit dat zich in

de Maas tegenover de Eksterstraat een dam bevindt, welke over een afstand van ongeveer 80 m van de westelijke oever in oostelijke richting loopt, tot aan de huidige vaargeul. Deze dam is ca. 30 m breed en bestaat vooral uit grote stenen; zowel aan de noord- als aan de zuidzijde ervan zijn palen opgebaggerd. Naar alle waarschijnlijkheid betreft het hier geen echte dam, maar de overblijfselen van een reeks van pijlers die in de loop van de tijd uit elkaar zijn gevallen en waarvan thans de meest oostelijke bekend is geworden. Uit de in het oostelijke deel van de Maasbedding gelegen vaargeul moeten reeds vroeger resten van dergelijke pijlers verwijderd zijn.

Als gevolg van de recente ontdekkingen heeft de Rijkswaterstaat zijn oorspronkelijke plan enigszins gewijzigd, zodat de rivier ter plaatse thans enkel vlak ten westen van de vaargeul is uitgebaggerd en de „dam” daar slechts over een oppervlakte van ca. 20 x 30 m is opgeruimd.

De brug waartoe de pijlers hebben behoord, moet wel gebouwd zijn in de laat-Romeinse tijd, tegen het einde van de 3de of in de 4de eeuw, in aansluiting op het castellum. Zij is in die periode een belangrijk onderdeel geweest van de grote weg die de verbinding vormde van het Kanaal (Boulogne) — via Bavai, Tongeren, Maastricht en Heerlen — met Keulen. De voorganger van deze brug, wellicht enkel een voorde, heeft vermoedelijk gelegen iets ten noorden van de huidige St.-Servaasbrug (zie J. J. M. Timmers in: *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 14 (1961) kol. 104).

J. E. Bogaers (*R.O.B.*, Amersfoort).

Roermond. Tijdens baggerwerkzaamheden van de fa. J. J. Bosker ten westen van de huidige Maasbedding, vlak ten noorden van de rijksweg Roermond-Horn, nog juist op Roermonds gebied, is op 17 april j.l. een Romeins altaar van Nievelsteiner zandsteen aan het licht gekomen, dat blijkens een daarop aangebrachte inscriptie gewijd is aan de godin Rura. In de afgelopen maanden zijn dicht bij de vindplaats van dit altaar o.a. tal van architectonische fragmenten van Nievelsteiner zandsteen en van tufsteen opgebaggerd; dit zijn overblijfselen van minstens twee gebouwen, welke naar alle waarschijnlijkheid deel hebben uitgemaakt van een heiligdom, dat gelegen moet hebben in de nabijheid van de plaats waar de Roer in de Romeinse tijd uitmondde in de Maas.

De vondsten zijn door de directie van de fa. Bosker, die zeer veel medewerking heeft verleend bij het in veiligheid brengen van de te voorschijn gebrachte archeologica en met betrekking tot het oudheidkundige onderzoek van de vindplaats, in bruikleen afgestaan aan het Gemeentelijk Museum te Roermond.

Het valt te betreuren dat aanvankelijk tal van bouwfragmenten onmiddellijk nadat ze waren opgebaggerd, als onbelangrijk overboord zijn geworpen. Om zoveel mogelijk resten van het heiligdom aan het licht te brengen en meer gegevens over de vindplaats te weten te komen zijn op zaterdag 20 juli door enige amateur-duikers van de Stichting Onder-

water Onderzoek (S.O.W.O.) te Amsterdam enkele verkenningen uitgevoerd. Helaas hebben de pogingen om in het baggergat nog archeologische ontdekkingen te doen als gevolg van een bijzonder ongelukkige samenloop van omstandigheden een negatief resultaat gehad. Het ziet er niet naar uit dat in de naaste toekomst ter plaatse nog meer oudheidkundige vondsten zullen kunnen worden gedaan.

Een publikatie welke gewijd is aan het altaar voor Rura, zal verschijnen in de *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 12-13 (1962-1963).

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

MUSEUMPUBLIKATIES

In aansluiting op de lijst Museumpublicaties, die in het *Nieuwsbulletin* 6de s. 15 (1962), kol. *69-*70 werd afgedrukt, volgt hieronder een opsomming van de sinds die datum verschenen uitgaven.

Jaarverslagen:

ALKMAAR, *Stedelijk Museum*, Jvsl. 1961
 AMSTERDAM, *Koninklijk Instituut voor de Tropen*, Jvsl. 1961
 —, *Nederlandsch Historisch Scheepvaart-Museum*, Jvsl. 1959-'60-'61
 —, *Stichting Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek*, Jvsl. 1961
 —, *School voor Banketbakkers*, Jvsl. 1961
 —, *Toneelmuseum*, Jvsl. 1961
 ASSEN, *Provinciaal Museum Van Drenthe*, Jvsl. 1960
 BREDA, *Stedelijk Museum van Geschiedenis en Oudheidkunde*, Jvsl. 1961
 DELFT, *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof” en Ethnografisch Museum*, Jvsl. 1961
 DEVENTER, *Museum „De Waag”*, Jvsl. 1961-1962
 DOKKUM, *Oudheidkamer Dockum en Omstreken*, Jvsl. 1961
 DORDRECHT, *Dordrechts Museum*, Jvsl. 1961
 's-GRAVENHAGE, *Nederlands Letterkundig Museum en documentatiecentrum*, Jvsl. 1960, 1961
 —, *Het Nederlandse Postmuseum*, Jvsl. 1961
 GRONINGEN, *Groninger Museum voor Stad en Lande*, Jvsl. 1961
 —, *Schoolmuseum te Groningen, onderwijsinstelling Prof. Van der Leeuw*, Jvsl. 1961, 1962
 HARLINGEN, *Museum Hannema Huis*, Jvsl. 1961, 1962

HINDELOOPEN, *Hidde Nijlandstichting*, Jvsl. 1961
 HOORN, *West-Fries Museum*, Jvsl. 1961
 LEEUWARDEN, *Fries Museum*, Jvsl. 1961
 —, *Fries Natuurhistorisch Museum*, Jvsl. 1962
 —, *Gemeentelijk Museum „Het Prinsessenhof”*, Jvsl. 1962
 LEIDEN, *Het Nederlands Leger- en Wapenmuseum, „Generaal Hoefer”*, Jvsl. 1961
 —, *Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie*, Jvsl. 1961-1962
 NAARDEN, *Comenius-Museum*, Jvsl. 1960, 1961
 —, *Stichting Vrienden van de Vesting Naarden*, Jvsl. 1960, 1961, 1962
 ROOSENDAAL, *Oudheidkundige Kring, De Ghulden Roos*, Jaarboek 1962
 ROTTERDAM, *Historisch Museum der stad Rotterdam*, Jvsl. 1961
 —, *Museum voor Land- en Volkenkunde*, Jvsl. 1959-1960
 SLIEDRECHT, *Stichting „Sliedrechts Museum”*, Jvsl. 1961-1962
 SNEEK, *Fries Scheepvaart Museum*, Jvsl. 1961
 TILBURG, *Natuurhistorisch Museum*, Jvsl. 1961
 UTRECHT, *Centraal Museum*, Jvsl. 1961
 —, *Universiteitsmuseum*, Jvsl. 1961-1962
 VEENDAM, *Het Veenkoloniale Museum*, Jvsl. 1962
 WAALWIJK, *Nationaal Museum voor de Schoenen Leder-Industrie*, Jvsl. 1962
 WEESP, *Gemeente Museum*, Jvsl. 1962

- WESTTERSCHELLING, 't *Behouden Huys*, Jvsl. 1962
 ZIERIKZEE, *Gemeente Museum*, Jvsl. 1960, 1961, 1962
 ZUTPHEN, *Stedelijk Museum, Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap*, Jvsl. 1961
 ZWOLLE, *Provinciaal Overijssels Museum*, Jvsl. 1962

Catalogi, gidsen, gedenkboeken en z.

- AMSTERDAM, *Rijksmuseum*, Facetten der Verzameling, 2de serie No. 2, 3, 4, 1962
 ARNHEM, *Gemeentemuseum*, Arnhems aarde-werk, 1961
 DRENTHÉ, *Provinciaal Museum & Het Ontvangen Huis*, Gids voor het Ontvangen Huis, van Het Provinciaal Museum van Drenthe, Assen, 1962
 EINDHOVEN, *Stedelijk Van Abbe Museum*, De Verzameling, 1963

- ENKHUIZEN, *Rijksmuseum Zuiderzee Museum*, Beschrijvende Gids van het Rijksmuseum „Zuiderzee-Museum”, 1962

- 'S-GRAVENHAGE, *Gemeente-Museum*, Catalogus Schilderijen, Afdeling Moderne Kunst 1962
 Catalogus van Haagse zilverwerken, 1962
 Catalogus van Noord- en Zuidnederlands glas, 1962

- , *Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en gesneden stenen*, Keuze uit de verzameling 1962

- HINDELOOPEN, *Hidde Nijlandstichting*, Gids der Opstelling, 1962

- LAREN, *Singer Memorial Foundation Museum*, Singer Memorial Foundation Museum, 1962

- LEIDEN, *Nationaal Museum voor Volkenkunde*, National Museum of Ethnology, 1837-1962

- MAASTRICHT, *Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden*, Nederlandse en Luikse Munten in het Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden Bonnefantien Museum Te Maastricht, 1962

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. De Maaltijd der Vrienden (werken van Charley Toorop, John Raedecker, Wim Oepts, Pijke Koch, Edgar Fernhout, Eva Besnyö (foto), Gerrit Rietveld (architectuur) en A. Roland Holst (literatuur), uit de jaren 1930-1935 -30 sept.
 — *Museum Flebite*. Romantiek en Biedermeier -1 sept.
 — *Kapelhuis (Krankeledenstraat 11)*. Keramiek, smeedwerk, email, ivoor, mozaïek en weefwerk -31 aug.

AMSTELVEEN

- *Aemstelle*. Kunstschilders zien Amstelveen. Uit de topografische Atlas van de Gemeente Nieuwer-Amstel -1 sept.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Hoogtepunten uit de Nederlandse Tekenkunst -20 aug.
 Aanwinsten -1 sept.
 — *Sted. Museum*. 150 jaar Nederlandse Kunst -30 sept.
 — *Museum Fodor*. Fodor 100 jaar -30 sept.
 — *Rembrandthuis*. Het abstracte bij Rembrandt

- *Rijksacademie*. Olmec, Toltec, Maya, oude kulturen uit de Nieuwe wereld -31 aug.

- *Zoöl. Museum*. Beestewerk (kunstenaars en dieren, jubileumexpositie van Artis 125 jaar) -1 okt.

- *Tropenmuseum*. Surinametentoonstelling

- *La Maison du Chat qui pelote*. Peinture Réalité, Joop Wijnbergen -1 sept.

- *d'Eendt*. Zomerverkooptentoonst. -10 sept.
 Primitieve kunst uit West-Afrika -10 sept.

- *Espace*. Zomertentoonstelling 1963 (Alechinsky, Appel, Chapon, Corneille, Couzijn, Diederer, Heyboer, Lucebert) -eind aug.

- *Krikhaar*. Vakantietentoonstelling (litho's en schilderijen van o.a. Chagall, Poliakov, Bracque, Picasso, Brands, Degas, Vollon, Fantin Latour, Mauve). -15 sept.

- *T'h. Ruiter's Gijsberthal*. Hannah Yakin-van Hulst en Abraham Yakin -23 aug.

- *Veka (Bloemgr. 132)*. Hedendaagse keramiek -29 sept.

- *Centrum v. Industr. Vormgeving (Beurs, Damrak)*. Hulp i. d. Huishouding; kleine elektrische apparaten op huish. gebied

-15 sept.

— *P. de Boer*. Voortzetting Kunst- en Antiekbeurs van Delft -25 aug.

APELDOORN

— *Gem. Museum*. Goede Sier (wandkleden en draagsieraden) -19 aug.
— *Berg en Bos*. 10 jaar Klein-plastiek -1 sept.

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Van Rodin tot heden -1 okt.
A. D. Copier, Unica en seriekristal, 1963 -1 okt.
— *Openluchtmuseum*. Feest en Vermaak, klederdrachten -1 sept.

ASSEN

— *Ontvangershuis*. Zomertentoonst. 1963; oude tekeningen uit eigen bezit (topografica)

BADHOEVEDORP

— *Gem. Lyceum*. In brons bestendigd -31 aug.

BEETSTERZWAAG

— *BWRT 23 (Hoofdstr. 116)*. Cartoons van Nico Visscher -19 aug.

BERGEN

— *KCB Huize Kranenburg*. Anna van Loo, Jeanne Kouwenaar, Heleen Hille Ris Lamber en Eric van de Wal -23 aug.

BOLSWARD

— *Raadhuis*. Mare Liberum (Nederland ter Zee 1600-1900) -1 sept.

BREDA

— *Beyerd*. Schilderijen, grafiek, tapijten en tekeningen van Prassinos -2 sept.

DEN BRIEL

— *Trompnmuseum*. Oude glorie van Voorne

DELFT

— *Prinsenhof*. Met Trommen en Trompetten (Militaire muziek sedert de 17de eeuw) -15 sept.

DIEVER

— *Herv. Kerk*. Ruimte -31 aug.

DORDRECHT

— *Dordrechts Museum*. Nederl. landschappen uit de 17de eeuw -2 sept.

DUSSEN (N.B.)

— Pieter Bruegel de Oude, reproducties -1 sept.

EGMOND A/ZEE

— *Egmond's Expo '63*. Bob Denneboom tekeningen en aquarellen -22 aug.

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum*. De Zuiderzee zwart op wit en een keuze uit scheepsmodellen -1 nov.

FINSTERWOLDE

— *Galerie Waalkens*. Expositie van beeldhouwwerken -1 sept.

GEERTRUIDENBERG

— *Marktkazerne*. Geertruidenberg 750 jaar stad en Biesboschtentoonstelling -26 aug.

GOES

— *Museum*. Goes en de Bevelanden -30 sept.

GOUDA

— *Catharinagasthuis*. Moderne Nederlandse grafiek 25 aug.-30 sept.

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum*. Kandinsky -2 sept.
Beeldtentoonstelling Otto Hajek -9 sept.
Nederlandse Pottenbakkers nu -16 sept.
— *Museum v. b. Onderwijs*. Delta -apr. '64
— *Al-Veka*. J. Borgman -24 aug.
— *Panorama Mesdag*. H. Bogman 14-29 sept.
— *Orez*. Schilderijen, gouaches en beeldhouwwerken -1 sept.
— *Pulchri Studio*. Haagse Salon 1963
— *Cinema du Midi*. Jos van den Berg en Arnold Smith -30 aug.

GRONINGEN

— *Groninger Museum*. Eigen collectie -1 sept.
— *Provinciehuis*. Asja Renkema-Reneman -1 sept.

HAARLEM

— *Frans Halsmuseum*. Rembrandt-etsen (bijzondere avondopenstelling dag. van 20.30-22.30) -9 sept.
— *In 't Goede Uur*. Poppe Damave -31 aug.

HARLINGEN

— *Galerie de Blauwe Hand*. Frankot -4 sept.

HEERDE

— *Kasteel Vosbergen*. Twee beeldhouwers, drie pottenbakkers en vijf schilders van de n.o. Veluwe -22 aug.

HEERLEN

- *Raadhuis*. Beeldhouwers 1963, moderne plasticiek (Couzijn, Molendijk, Perlmutter, Slegers Tajiri, Visser, Volten en v. d. Weyer) -9 sept.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Prov. Museum*. Uit Brabants Kerkelijke Verzamelingen -31 aug.
- *Kon. Academie v. Kunst- en Vormgeving*. Het beslissend moment, foto's van Cartier Bresson -21 aug.

HILVARENBEEK

- *Raadhuis*. Vandaag (werken van leerlingen v. h. Nationaal Instituut en de Kon. Academie v. Schone Kunsten te Antwerpen) -25 aug.

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Martien Coppens -26 aug.
- *Kantine de Jong*. 10 jaar onderricht in typografisch ontwerpen -28 aug.

KAMPEN

- *Koornmarktspoort*. Hans Kaiser -25 aug.

LEEWARDEN

- *Prinsetún*. Henk Broer, Hubert van Lith, Th. Heynes en P. Giltay -19 aug.

LEIDEN

- *Lakenhal*. 19de en 20ste eeuwse aquarellen, verzameling Paul Brandt -29 aug.
- *Rijksmus. v. Oudheden*. Het dier als motief i. d. antieke kunst -26 aug.

MAASTRICHT

- *Dejong-Bergers*. Willem Hofhuizen, Harry Lips en Ad Visser

MAKKUM

- *Pothuis*. Fries Aardewerk -15 sept.

MIDDELBURG

- *Van Benthem en Jutting*. Zeeland en Vlaanderen; oude kaarten en atlanten in het bijzonder Mercator -15 sept.
- *Zeeuws Museum*. Verzameling W. H. Bal en schilderijen en tekeningen van J. H. Koekoek -31 aug.

MOOK (L.)

- *Plasmolen*. Zomerexpositie
- *De Geuldert*. Kleinplastic en keramiek

NAARDEN

- *Raadhuis*. J. Aué -19 aug.
- L. Foch 24 aug.-9 sept.

NIJMEGEN

- *Waag*. Kunst uit Nijmeegs particulier bezit -1 sept.
- *Afrika Museum (Berg en Dal)*. Afrika, de vreemde mens en zijn religie -31 dec.

OTTERLO

- *Rijksmus. Kröller-Müller*. Stenen beelden uit het oude Mexico -15 sept.
- *'t Rieselo*. Frans Slot en Wim Mulder -1 sept.

RHENEN

- *Streekmuseum*. Schilderijen van Harry Antheunis en beeldhouwwerk van Th. Wieringa -19 aug.

VELP (GLD.)

- *Kasteel Rozendaal*. Internationaal Kastelen Museum; keuze uit haar bezit, foto's, maquettes van kastelen in en buiten Europa -30 sept.

ROTTERDAM

- *Mus. Boymans van Beuningen*. Picasso, lithografieën (1949-1959) en recente linoleumsneden (1961-1963) -2 sept.
- Gino Severini -1 sept.
- *Historisch Museum*. Niet gezien; ornametiek in en om het Rotterdamse huis -26 aug.
- *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Batik, oud en nieuw -1 sept.
- Indo-Aziatische Sculpturen -1 okt.
- *Bouwcentrum (Weena 700)*. Splendeur Rome de Bourgogne (foto's) -1 sept.
- Huis, Thuis, Wonen, de omgebouwde zolderkamer en huis v. gezin van 7 personen -30 sept.
- *Int Constigh Werck*. Ton Orth, fossielen en Fabeldieren -23 aug.
- *'t Venster*. Peter Mathieu Martens, foto's -30 aug.
- *Rotterd. Kunstkring (W. de Withstr.)* Saura -25 aug.
- *Rotterd. Kunststichting, Kunstz. Lijnbaan*. Uitgevoerde Opdrachten -22 aug.
- *Rotterd. Kunststichting, Kunstz. Zuid (Zuidplein)*. Over de grens; schilderijen, aquarellen, gouaches en tekeningen -26 aug.
- *Lijnbaan*. Openlucht tentoonstelling van beeldhouwwerken -26 aug.

DE RIJP

- *Museum*. Schilderijen van Harry Visser en werken van het beeldhouwerschap Hetta en Jan van Tilburg -31 aug.

SCHIEDAM

- *Sted. Museum*. Kunst uit Nieuw-Guinea, verzameling P. Kohler, Ascona -31 aug.
- Schiedam, het Nieuwe Station a. d. oude lijn -31 aug.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. Zee- en Zoogdieren -1 sept.
- *Textielmuseum*. Wol, van Pool tot Evenaar -1 okt.
- *Brab. Sticht. v. Kunst- en Edelambacht*. Hans van Zummeren -25 aug.

UTRECHT

- *Aartsbissch. Museum*. Nederl. Religieuze Barok Sculptures -28 okt.
- *Centr. Museum*. Tekeningen van Nederlandse Meesters der 16de en 17de eeuw, verzameling Paul Brandt -2 sept.
- *Utrechtse Kring*. Internationale Grafiek -15 sept.

VALKENBURG

- *Het Palet*. 100 werken van 20 schilders -1 okt.

VEERE

- *Kunstz. van Lier*. Topografische documenten -eind aug.
- 15 sept.
- Unica drukken van J. C. van Schagen

VLISSINGEN

- *Winkels Scheldestraat*. Openluchtexpositie Kunstkring Het Zuiden -1 sept.

VOORBURG

- *Hofwijck*. Constantijn en Christiaan Huygens op Hofwijck -31 aug.

WASSENAAR

- *Heuff*. Paul Arntzenius en Hubert van Lith -29 aug.

WINTERSWIJK

- *'t Kempken*. Zomerexpositie (Riek v. d. Lichte, Jan Nolte, Joop Willems, Louis Staps, Gerh. Heesen) -11 sept.

IJMUIDEN-OOST

- *Gem. Bibliotheek (Plein 1945)*. Wout Piersma -1 sept.

ZEIST

- *Slot*. Buiten-Binnen (landschappen) -2 sept.

ZIERIKZEE

- *Burgerweeshuis*. 17de eeuwse Meesters -14 sept.

ZUTPHEN

- *Sted. Museum-Burgerzaal*. Oud Speelgoed, verzameling Caljé-van Gulik -1 sept.

ZWOLLE

- *De Suikerberg*. Kunstmarkt door Overijsselse en Veluwe kunstenaars -17 aug.

MEDEDELINGEN

DE MUSEUMDAG

De tweede museumdag zal in het najaar te Den Haag in het Mauritshuis plaats hebben. Als onderwerp werd vastgesteld: Presentatie van museumverzamelingen in historische gebouwen.

ADRESWIJZIGING

Het secretariaat van De Museumdag is thans gevestigd Kazernestraat 3, Den Haag.

VACATURES

DEN HAAG

Bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie kan worden geplaatst een

BIBLIOTHECARIS

Taak: o.a. het voeren van het aankoopbeleid van de kunsthistorische bibliotheek; het samenstellen van een bibliografie van Nederlandse Kunstgeschiedenis, die jaarlijks door het R.K.D. wordt uitgegeven.

Vereist: een wetenschappelijke opleiding. Bezoldiging volgens een van de wetenschappelijke rangen, naar gelang van leeftijd, opleiding en ervaring.

Schriftelijke sollicitaties onder nr. 3-4277 (in linkerbovenhoek env. en brief) aan het Bureau Personeelsvoorziening van de Rijksoverheid, Prins Mauritslaan 1, Den Haag.

NIJMEGEN

Bij het Rijksmuseum G. M. Kam is vacant de functie van:

DIRECTEUR

Vereist: Doctoraal (bij voorkeur promotie) letteren (hoofd- of bijvak archeologie).

Salariëring volgens schaal 148 van het B.B.R.A. 1948 (*f* 1248.— tot *f* 1528.— per maand, (exclusief huurcompensatie, vakantiewetgeving en kindertoelage), aanstelling boven het minimum-salaris niet uitgesloten.

Sollicitatiebrieven in te zenden aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Nieuwe Uitleg 1, Den Haag.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Stavoren. Het onderzoek naar de resten van middeleeuws Stavoren vindt gestaag voortgang. Het reeds bij de aanvang van het onderzoek gevestigde beeld heeft weinig veranderingen ondergaan, zodat het zwaartepunt thans meer is komen te liggen bij de bouwtrant der onderscheidene houten huizen en de onderlinge periodisering daarvan. Daarnaast zijn pogingen in het werk gesteld om de diepte van de bebouwing in oostelijke richting vast te stellen, alsmede een denkbeeld te verkrijgen omtrent de aard en de bedoeling der kunstmatige kleiophogingen over het natuurlijke landschap aan de oostelijke oever van de kreek, waarlangs Stavoren als een langgerekte, dubbele huizenbuurt sinds het Karolingische tijdvak ontstond en uitgroeide. Het thans onderzochte uiterste zuidelijke deel van het middeleeuwse Stavoren dateert uit het tijdvak 1150-1250. Oudere cultuursporen werden ook in de diepere lagen niet waargenomen. Deze bevinding is kennelijk debet aan de benaming „Nijstad”, nog in de 15de eeuw gehecht aan het onderhavige terrein dat reeds op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer als een grotendeels onbebouwd perceel buiten de toenmalige stadsgracht staat aangegeven. Deze 16de-eeuwse stadsgrachten zijn voor het overige nog altijd over een aanzienlijk deel van hun voormalig beloop in het terrein zichtbaar. *H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).*

OVERIJSEL

Hasselt. Binnen het kader der restauratiewerkzaamheden zijn in de St. Stephanuskerk enige steekproeven verricht met het oogmerk een beter inzicht te verkrijgen in de bouwgeschiedenis van deze laatgotische hallekerk. Als oudste metselwerk kwamen de uit veldkeien en vuursteenknollen opgemetselde grondvesten van een tufstenen bouwwerk te voorschijn, bestaande uit een half rond gesloten koorsluiting. Deze voormalige sluiting bevond zich ter

hoogte van de huidige scheiding tussen middenschip en koor. Voor het overige bleken de zeer ondiepe, op een natuurlijke zandplaat gevleide overblijfselen volkomen te zijn opgegruimd bij het uitgraven van de meer dan een meter dieper uitgedolven funderings sleuven van de tegenwoordige kerk. Men zal hiertoe zijn overgegaan, omdat zich onder het zand nog weer een veenlaag bevindt, welke tot verzakkingen aanleiding moet hebben gegeven. Verschijnselen, waartegen men al heel spoedig maatregelen heeft genomen, getuige de aanwezigheid van twee secundair tegen de tufstenen koorsluiting geplaatste buitenschoren, opgetrokken uit tufsteen, doch rustende op een onderlaag van veldkeien en pleisterkalk, van een afbraak afkomstig.

Betreffende de huidige kerk is bekend dat met de bouw hiervan na een brand in het jaar 1380 werd begonnen en nog tot aan het jaar 1497 werd voortgewerkt. Bouwnaden in fundering en opgaand werk leggen van de opeenvolging der bouwstadia duidelijk getuigenis af, evenals de onderbouw van twee naderhand weer afgebroken muren, welke de beide zijschepen aanvankelijk een geringere lengte in oostelijke richting gaven dan thans het geval is, nu ook deze, gelijk het hoofdkoor, van een polygonale afsluiting zijn voorzien. Toch moet er nog een oudere bakstenen kerk geweest zijn dan die van na het jaar 1380. Daar wezen in de eerste plaats al de kloostermoppen van het formaat 8 x 16 x 32 cm op, overwegend bezigd in de fundering van de huidige, voor het overige uit kleinere steen opgemetselde kerk. Deze moppen waren bovendien veelal aan de zijkant gepleisterd, hetgeen een aanwijzing tot secundair gebruik vormt. Het kan natuurlijk ook zijn dat deze steen niet zo zeer afkomstig is van een volledige bakstenen kerk, welke de tufstenen opvolgde, doch veeleer van een bakstenen uitbreiding. Zulks te meer, omdat er in het opgaande werk van de huidige kerk, in het bijzonder aan de zuidzijde, opvallend veel tufsteen vermeteld is. Hoe

het geweest moge zijn, iedere aanwijzing over de aard van deze eerste bakstenen kerk, of uitbreiding der voorafgaande tufstenen, ontbrak, met uitzondering nochtans van een eveneens weer op de bovenste zandlaag gevleid funderingsfragment dat het karakter van een hoekpunt bezat, enige meters ten oosten van de noordoostelijke aanzet van de tufstenen apsis. Gezien de grote hoeveelheid begravingen welke het inwendige van de huidige kerk in de loop der 17de en 18de eeuw tot op een diepte van 6 tot 8 voet vrijwel overal hebben doorwoeld, behoeft het geen verwondering te wekken dat bedoelde bakstenen voeting voor het overige geheel verdween.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

GELDERLAND

Nijmegen. Legerplaats 10de legioen.

De opgravingen werden op twee plaatsen voortgezet:

1. Terrein achter de Theresia-kleuterschool. Van de korte kazerne, waarvan tevoren een hemistrigium gevonden was, bestaande uit zeven soldatenverblijven en een verbrede centuriowoning, werd thans het andere hemistrigium onderzocht. In tegenstelling met het eerste bevatte dit negen soldatenverblijven en was de grotere woning aan het uiteinde niet verbreed, korter en slechts een ruimte bevattend. Het spatium conversantibus is ongemeen breed. Doorlopende funderingen langs beide hemistrigia zijn blijkbaar de grondslag van een porticus. Brokstukken van gecanneleerde kalkstenen zuiltrommels, boven dit fundament aangetroffen, zouden hiertoe behoord kunnen hebben. Meer dan honderd gestempelde dakpanfragmenten vertonen merken van het 10de legioen, met en zonder de afkorting der bijnamen *Pia Fidelis* (*Domitiana*). Bovendien is het 30ste legioen vertegenwoordigd alsmede de *VEX. BRIT.* De dakpannen zijn blijkbaar alleen gebruikt in de periode der stenen gebouwen. De hieraan voorafgaande houtbouw heeft, wat aanleg en ligging betreft, grote overeenkomsten met de beschreven stenen gebouwen. Enkele afvalkuilen alsmede een woonlaag behoren tot een vroegere, blijkbaar Augusteïsche bewoning. In de woonlaag werd o.a. een munt van de *Colonia Nemausus* (*Nîmes*) aangetroffen met de koppen van Augustus en Agrippa. Delen van prehistorische greppels, behorende tot de zgn. lange bedden en verwante structuren van het hier gevonden kring-

greppurnenveld, werden opnieuw gevonden. Een kuil uit de Augusteïsche periode doorsnijdt een van deze greppels. Twee crematies, buiten verband met het greppelcomplex, behoren blijkbaar eveneens tot het urnenveld.

2. Iepstraat. Onder het plaveisel van de Iepstraat werd een deel van een centuriowoning gevonden, behorende bij een der hemistrigia van het kazernecomplex ten zuidwesten van de Ubbergse Veldweg. In het spatium conversantibus lag een grintdek. Aan de buitenzijde van het complex werd opnieuw de brede muur die de kazernes ook hier afsluit, aangetroffen. Daarbuiten lagen weer sporen van een grintweg, een deel van de ringweg rondom de legerplaats, de *via sagularis* of het intervallum. Een steriele strook daarnaast, aan de buitenzijde, kan een wal gedragen hebben, waarvan geen resten meer voorhanden zijn, al dan niet bekleed aan de grachtzijde met een muur. Van deze vestingmuur werden naar het schijnt minimale resten van de leemfundering aangetroffen. Vervolgens kwamen na enig zoeken de eerste sporen van het grachtencomplex te voorschijn, althans een der oudere grachten en waarschijnlijk ook reeds het binnentalud van de Flavische gracht. De vele kabels in de straat doen het onderzoek hier langzamer voortgaan dan bedoeld was, maar men mag dan ook verwachten, dat hier in de komende dagen eindelijk het oude probleem, de loop van de zuidoostelijke begrenzing van de legerplaats(en), die door Holwerda in 1917 en volgende jaren niet met zekerheid was vastgesteld, definitief zal worden opgelost. Onder de vondsten valt nog te vermelden een reliëf van kalksteen met de sterk verweerde voorstelling van *Hercules* (afm. grootste lengte 60 cm, grootste breedte 40 cm en dikte 15 cm), gevonden in de uitgebroken funderingsgleuven van de sub 1 genoemde centuriowoning; verder een ijzeren spadeblad, hoog 21.5 cm, breed ± 16 tot 18 cm, waarvan de breedte overeenstemt met die van de funderingsgreppels van de houtbouw der oudere periode(n).

Vlak aan de Broerweg is een tot nu toe onbekende extra gracht gevonden.

H. Brunsting (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

NOORD-HOLLAND

Assendelft. De daadwerkelijke hulp, aangeboden door de A.W.W.N. en de gemeente Assendelft, gaf aanleiding tot het instellen van een

oudheidkundig onderzoek in een drietal klei-
ne verhevenheden op een weldra bouwrijp te
maken weiland, niet ver ten zuiden van het
station Krommenie-Assendelft, aan de rand
van de bebouwde kom nabij de Openbare La-
gere School. Aan de hand van steekproeven,
verricht door de plaatselijke werkgroep, was
al komen vast te staan, dat zich onder deze
verhevenheden cultuursporen uit het begin der
jaartelling bevonden, geheel overeenkomstig
het patroon der nederzettingen, enige jaren ge-
leden door de R.O.B., vervolgens door het
I.P.P., in samenwerking met vermelde werk-
groep opgegraven aan de noordzijde van de
spoorbaan Uitgeest-Krommenie. Nederzettingen
die voor het overige een onderdeel uitmaken
van een veel grotere reeks welke zich op de
kaart als een noord-zuid gerichte baan afteke-
nen aan de westzijde van de zgn. Kaaik, een
vaart waarop de landerijen in het onderhavige
gebied alle afwateren. Bij het vorderen van
het onderzoek bleek het weldra noodzakelijk
dit tot de meest zuidelijke heuvel te beperken,
wilde men niet in tijdnood geraken. Nochtans
mochten de vrijwilligers die gedurende een
week het jaarlijkse zomerkamp van de A.W.-
W.N. ten getale van ongeveer 30 bevolkten,
niet het genoegen smaken de opgraving vol-
tooid te zien, zodat het onderzoek eerst twee
weken later door de R.O.B. kon worden af-
gesloten.

De uitkomsten waren zeer bevredigend.
Blootgelegd werden de overblijfselen van een
uit palen en vlechtwerk opgetrokken drie-
schepig huis, lang 16 m, breed 6 m. De be-
woners moeten zich op het bare, aan de opper-
vlakte liggende veen hebben weten te hand-
haven en er hun onderkomen hebben kunnen
bouwen. Bij herhaling moesten zij strijden
tegen de drassigheid van hun huisvloer, getui-
ge de talrijke lagen riet, turf en klei, vermengd
met as, tussen de wanden neergeveld of op-
getast. Tevens werd het huis op gezette tijden
hersteld, zonder dat van een algehele herbouw
gesproken kan worden. Het aardewerk bestaat
uit het veel voorkomende inheemse „Friese”
type, kenmerkend voor de tweede helft van de
1ste eeuw en de eerste helft van de 2de eeuw
na Chr. Enige scherfjes terra sigillata en an-
dere Gallo-Romeinse import, benevens een
aarden gietvormpje zullen ons wellicht nog in
staat stellen deze datering binnen engere
grenzen te brengen. Belangwekkend was ook
de vondst van een uit gebakken klei vervaar-

digde blaaspijp. Het is te hopen, dat in de
toekomst tevens de andere heuveltjes in de
onmiddellijke nabijheid op eenzelfde wijze
kunnen worden onderzocht, eer de uitbreiding
van Assendelft-Krommenie zulks voorgoed
verijdelt.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

LIMBURG

Echt. Volgens een mededeling van de heer R.
Geurts, Echt, bevindt zich onder de vele frag-
menten van Romeinse dakpannen en tegels
welke ontdekt zijn op „De Kommel” — een
terrein dat gelegen is ten zuiden van de kom
van Echt, tussen de gehuchten Gebroek en
Ophoven, en dat onlangs is afgegraven om
zand te winnen voor de aanleg van de E 9 —
een stuk met het particuliere stempel CTEC;
vgl. *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1962, kol. *195.
De vondst is ondergebracht in het museum te
Echt.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Maastricht. Op 7 augustus is de ontgraving van
het Romeinse badgebouw aan de westelijke
zijde van de Stokstraat hervat. Het terrein van
het onderzoek is thans zowel naar het noorden
als naar het westen uitgebreid. Ten noorden
van de thermen zijn overblijfselen van een
groot gebouw met hypocaustum ontdekt.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

— Ter afsluiting van werkzaamheden ten
behoefte van de Rijkswaterstaat is van 12
tot en met 20 augustus nog gebaggerd in de
Maas aan het oostelijke einde van de vooral
uit resten van een laat-Romeinse brug be-
staande „dam” en ten zuiden daarvan. Boven-
dien hebben op 10-11 en 24-25 augustus vier
duikers van de Stichting Onderwater Onder-
zoek — met de zeer gewaardeerde medewer-
king van de Rijkswaterstaat, de Rijkspolitie te
water en de Maastrichtse brandweer — ter
plaatse wederom succesvolle onderzoekingen
verricht.

Talrijke stukken natuursteen, al of niet
voorzien van beeldhouwwerk, zijn naar boven
gebracht, o.a. een blok van een grafmonument
met reliëfversiering en inscriptie. Enige bouw-
fragmenten zijn van basaltlava (uit de om-
geving van Mayen in de Eifel). Tot de klei-
nere vondsten behoren verscheidene paal-
schoenen, enige bronzen munten, een stuk van
een getordeerde bronzen armband en een bron-

zen sleutel. Het beeldhouwwerk op het reeds eerder opgebaggerde stuk tympanon is door prof. dr. J. J. M. Timmers herkend als een

voorstelling van de Romeinse wolvin met Romulus en Remus.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

MUSEUM-NIEUWS

Vernieuwing van het Nederlands Goud- en Zilvermuseum, Keur en Ambacht, en van het Museum en Archief van Tijdmeetkunde te Utrecht.

De lange zaal boven de Kloostergang van het voormalig St. Catharijnenklooster te Utrecht, waarin het Goud- en Zilvermuseum huist, leek vroeger nog langer, toen tegen de zuidwand een eindeloze rij platte tafelvitrines stond geschaard. Die is nu verdwenen en de wand zelf, eertijds donker, werd wit gepleisterd evenals de noordwand, die vroeger de baksteenconstructie vertoonde. Het donkerbruine balkenplafond werd lichtgrijs geschilderd en voorzien van een verlichtingsapparaatuur bestaande uit twee rijen ronde, verzonken elementen, waarin een vernuftig systeem van luchtcirculatie er voor zorgt, dat de gloeilampen niet te heet worden. Deze hebben tweemaal zoveel lichtsterkte aan de noordzijde, waar zich grote vensters bevinden, als aan de zuidkant, waar de vensternissen alleen hoog in de muur van ramen zijn voorzien. Zo blijft het verschil van lichtintensiteit ook bij kunstverlichting gehandhaafd.

Van het vitrinemateriaal werden enkele grote mahoniehouten staande vitrines gehandhaafd. De rest werd met zaag en verfkwast omgetoverd tot een serie kleine hangvitrinetjes geplaatst tegen de wanden tussen de grote vensters; het houtwerk is lichtgrijs, de binnenzijde van het achtervlak vieux-rose getint.

In de blinde vensternissen in de noordwand rusten vitrines met matglazen onderplaat en achterschotten bekleed met ruw flanel op houten, wat vooruitspringende kastjes. Hiervan kan de voorplaat worden weggeschoven, waarna men bij het slot kan en bij de lamp, die de vitrine van onderen verlicht. De indeling der wanden heeft het rythme bepaald dat zich in de schikking der vitrines manifesteert. Een keuze uit de collectie is met smaak en fantasie gerangschikt door de directeur, de assistent-conservator, de heer A. J. W. M. Ambaum.

Ook het „Klokkenmuseum” * onderging een

soortgelijke verjonging en thans lopen beide zalen zonder afscheiding in elkander over en vertoef de bezoeker met bijzonder veel genoegen in beide verzamelingen, zoals bij de heropening op 9 mei jl. dadelijk bleek.

Het Noordelijk Scheepvaart Museum te Groningen opnieuw gebuisvest.

Op de Grote Markt te Groningen staat, bij de beton-en-glas-constructie van de nieuwe raadhuisvleugel, het vroeg-17de eeuwse Goudkantoor als een van een andere planeet „gedropt” gesteente. Of beter, als een toevallig relik uit een lang verdwenen beschavingsperiode. Het was ook louter toeval dat dit gebouw gespaard bleef bij de brand die, tijdens de bevrijdingsstrijd in 1945, rondom alles in de as legde, terwijl reddende handen de kostbaarste stukken van het erin geherbergde Scheepvaart Museum voor de ondergang trachtten te behoeden door ze over te brengen naar elders, waar ze de prooi der vlammen werden.

Na de oorlog bleek, ondanks de geleden verliezen, het Goudkantoor te klein voor de groeiende collectie. Toen het gebouw, ten gevolge van de uitbreiding van het raadhuis, werd gesloten, werd het museum opgeslagen in de kelder, waar een deel der voorwerpen door het springen van een buis op een gegeven ogenblik in het water kwam te staan. In hun element geraakten ze hierdoor stellig niet en de noodzaak, een nieuwe behuizing te vinden werd steeds nijpender. Eindelijk kwam er ruimte in het voormalig gebouw van Sociale Zaken, St. Walburgstraat 9, in het centrum van de stad. De Gemeente heeft de benedenverdieping laten verbouwen tot museum, waarbij het wat verouderd karakter van de oorspronkelijke architectuur niet geheel kon worden weggewerkt. De beschikbare ruimte zou ook wat het depot betreft groter kunnen zijn, en is niet ideaal van indeling. Maar wie de oude toestand heeft gekend kan over het bereikte resultaat niet anders dan verheugd zijn.

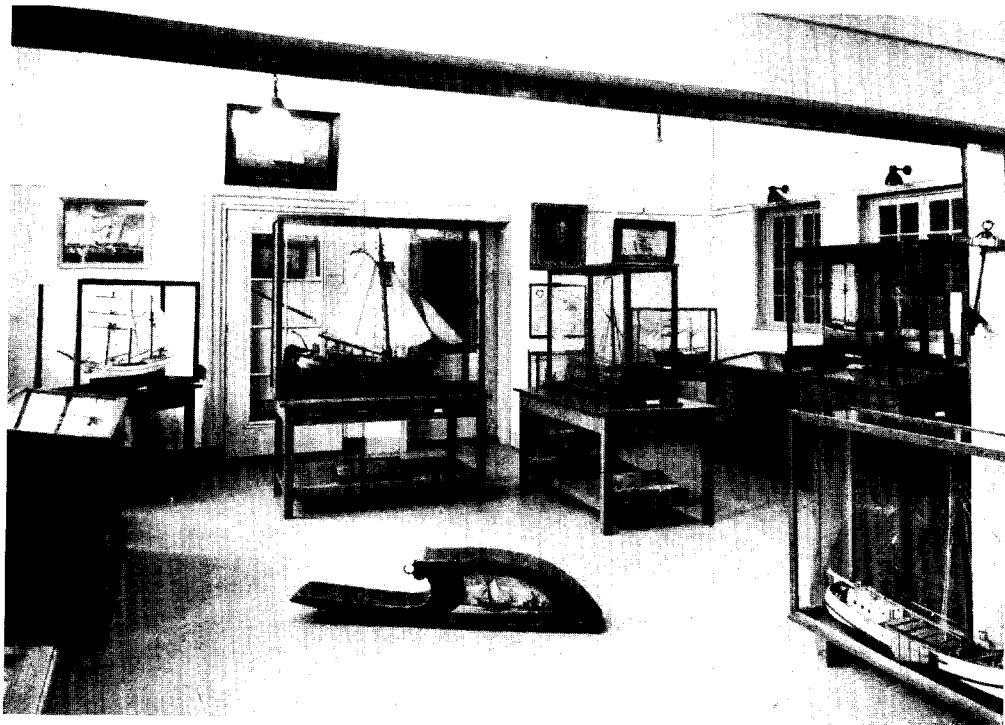
Het vernieuwde museum werd op 21 december 1962 officieel geopend. De collectie bestaat,

* Zie *Nieuws-Bulletin* 1953, kol. *132.

Utrecht, Nederlands Goud- en Zilvermuseum.

(Foto Hulskamp)

Groningen, Noordelijk Scheepvaart Museum.

(Foto P. Boonstra)

Afb. 1. Leeuwarden, Fries Museum, oude Popta-zaal.

Afb. 2. Leeuwarden, Fries Museum, zilverkamer 1963, voorm. Popta-zaal.

op een enkele uitzondering na, uit stukken daterend van de vorige en deze eeuw. Bij de vele scheepsmodellen zijn er verscheidene van 19de eeuwse, kleine houten zee-zeilschepen, hetgeen de bezoeker doet beseffen dat niet alleen de binnen- maar ook de zeevaart van Groningen van belang is en was. Vooral omstreeks 1850-'60 floreerde voor deze provincie de zeevaart en daarmee de scheepsbouw. Een grote teruggang was reeds in 1880 merkbaar, terwijl thans weer een belangrijke opleving heeft plaatsgevonden.

Speciaal aan de Groninger zeevaart en scheepsbouw van toen en thans wordt in het museum de herinnering bewaard. In de opeenvolgende zalen staan de vele en fraaie scheepsmodellen in chronologische volgorde opgesteld, zoals o.a. de houten zeetjalk en de vele varianten daarvan, de ijzeren driemasterschoener uit het begin van deze eeuw en de hedendaagse kustvaarders. Opvallend weinig is er te zien van de stoomvaart; deze fase heeft de Groninger zeevaart praktisch overgeslagen.

Bijzonder mooi gemaakt en boeiend om te bekijken zijn de uitvoerige maquettes van scheepswerven, waarvan er één een reparatiewerf voorstelt aan een kanaal, waardoor juist een turfschip passeert, getrokken door twee mensen die in het zeel lopen; een beeld dat alleen in de herinnering der ouderen nog leeft.

Ook van de binnenvaart is het een en ander te zien, aan modellen en realia. Wat de laatste categorie betreft: behalve enkele zeer oude nautische instrumenten kan men o.m. een unieke verzameling gereedschap voor de houten zeevaart bewonderen, geëxposeerd in platte vitrines die zich rijen in een tot zaal veranderde gang; hier vindt men bijvoorbeeld ook „alle knopen en splitsen die een zeilend zeeman moet kennen”.

Een tot expositieruimte ingericht binnenplaatsje herbergt het zwaar materiaal. Hier kan de bezoeker zijn kracht beproeven op een originele pompspil, waarmee het anker van een 19de eeuwse schoener werd opgehaald. Hier liggen ankers en katrollen, schegbeelden, roerkoppen en -haken en staat de langs onze kanaaloevers verdwenen rolpaal.

De laatste (naar de architectonische volgorde eerste) zaal is gewijd aan de moderne vaart, de minst uitgebreide afdeling van het museum. Behalve modellen bevinden zich hier o.a. de mast van een binnenschip uit deze eeuw met kraanlijn, lantarenlijn en alle vallen, de stuurinrichting van een haringlogger en de telegraaf van een stoomschip. Zoals ook elders in het museum

ziet men verschillende foto's van tewaterlatingen die in Groningen plaats hebben van een dwars-helling. Van de overige documenten mogen hier worden genoemd een zeeatlas van 1663-'66 en een boek waarin kustverkenningen staan opgetekend. Tot het documentatiemateriaal moeten ook worden gerekend de, vaak naïeve, schilderijen en gouaches met afbeeldingen van schepen, soms met de onwerkelijke bedreiging van de vuurspuwende Vesuvius als achtergrond. Decoratief zijn deze afbeeldingen tevens, evenals de enkele fraaie specimina van vlaggen en wimpels benevens enige tegeltableaus.

Het geheel maakt een rustige, verzorgde indruk en vraagt om een bedaard, aandachtig beschouwen, waarbij een gesproken toelichting zeker nodig is. Dit is geen museum waar de bezoeker dadelijk bij het binnentreden wordt „gepakt” hetzij door spectaculaire voorwerpen, hetzij door een bijzonder originele of door didactische vondsten verlevendigde opstelling; tot dit laatste leent zich trouwens noch de ruimte noch de ouderwetse apparatuur van vitrines e.d. Een vergelijking met bijvoorbeeld het Museum voor de Nederlandse Zeevisserij te Vlaardingingen toont aan hoe met een kwantitatief en kwalitatief minder belangrijke collectie maar meer moderne middelen een fraaiere resultaat kan worden bereikt. De constatering van dit feit bevat geen kritiek jegens de inrichters van het Noordelijk Scheepvaart Museum, die zelf niets vuriger wensen dan middelen voor verbetering, onderhoud en uitbreiding van dit museum. Middelen ook voor propaganda en voor opvangen van het bezoek. De gesproken toelichting wordt thans op zeer deskundige en enthousiaste wijze gegeven door twee oude, gepensioneerde schippers, die dit werk meer voor hun genoegen dan om het gewin verrichten. Zoals nagenoeg alle aan een Vereniging behorende musea, verkeert ook het Noordelijk Scheepvaart Museum in een benarde financiële positie, hetgeen te betreurenswaardiger is daar er zo veel te zien en te leren valt. Dank zij het idealisme en de energie van het bestuur heeft men tot nu toe de exploitatie kunnen voeren, maar in de huidige tijd kan men hiermee op den duur geen enkel museum, ook niet dit scheepvaartmuseum, meer drijvende houden.

De zilverkamers in het Fries Museum vernieuwd.

In de grote en gevarieerde verzameling van het Fries Museum neemt de collectie van het Friese zilver een eminente plaats in door haar kwaliteit en omvang. Veel hiervan werd bijeen-

gebracht door de oud-directeur dr. A. Wassenbergh, die tevens publikaties over dit onderwerp het licht heeft doen zien.

Deze collectie is sinds jaren opgesteld in twee aaneengrenzende vertrekken van het uit 1781 daterende herenhuis der familie van Eysinga, waarin het museum in 1881 werd gevestigd. Bij die gelegenheid schonk Koning Willem III de stadhoudersportretten van het oude hof en gaven de voogden van het Popta-gasthuis de beroemde Popta-schat in bruikleen. Deze schenking en dit bruikleen werden tentoongesteld in de voormalige muziekkamer, die toen Oranjezaal werd genoemd. In het begin van de 20er jaren zijn de portretten hieruit verwijderd en werden fraaie mahonie vitrines aangeschaft voor de opstelling van het zilver, waarvan de Popta-schat letterlijk en figuurlijk het middelpunt vormde. De naam van de kamer verandert nu in die van Popta-zaal. Daar de verzameling door aankoop, schenking en bruikleen steeds groeide, werd bij een reorganisatie in 1936 de naastgelegen z.g. blauwe kamer bij de tentoonstellingsruimte voor zilver getrokken en ook daar werd een vitrine van mahoniehout geplaatst. Aan de wanden hingen talrijke 17de en 18de eeuwse portretten. Deze opstelling voldeed langzamerhand niet meer aan de eisen des tijds en het reorganiseren ervan is het sluitstuk geweest van dr. Wassenbergh's loopbaan als museumdirecteur. Op de dag van zijn afscheid, 21 juni, opende hij de geheel vernieuwde zilverkamers, die voortaan zijn naam dragen.

Het leek een enigszins hachelijke onderneming om oude stijlkamers geschikt te maken voor een aan de meest moderne eisen der museografie beantwoordende opstelling, temeer daar het plan van alle vitrines in de wanden aan te brengen. Het ontwerp van architect ir. J. J. M. Veger bleek echter zo gemaakt, dat aan de oude betimmeringen geen geweld behoefde te worden aangedaan. Alleen een vroeg-19de eeuwse schouw moest worden gesloopt in de „blauwe” kamer, waar, door de constructie van twee nieuwe muren, diepe vitrines konden worden gebouwd. De kleur van het houtwerk is gebroken wit; de wanden zijn bespannen met een gestreepte en gemoireerde zilvergrijze stof waarmee de effen bespanning van de achterwanden der vitrines harmonieert. In de muziekkamer zijn de vitrines half in de wanden gezet; hier is een wandbespanning aangebracht in de Lodewijk XVI-stijl van het vertrek. De 18de eeuwse vensterruiten, die vroeger wegens te fel licht aan de

binnenkant beschilderd waren, zijn nu van de verf ontdaan en van jalouzieën voorzien. De zware sfeer, die hier vroeger heerste door al het donker mahoniehout, de schilderijen en het getemperd licht, heeft nu plaats gemaakt voor een die veel feestelijker is en beter past bij een Lodewijk XVI salon.

Twee kristallen kronen uit de époque verfraaien het geheel, alsmede de vensterbankkusens van moderne ceriserode velours, doorweven met zilverdraad.

Dit alles merkt men pas geleidelijk op, daar de aandacht het eerst wordt geboeid door de pracht van het zilver, dat in de nieuwe presentatie alle aandacht voor zich opeist. Ameer het bereikte resultaat kon worden getoond is er zeer veel geëxperimenteerd, waarbij o.a. van de met de nieuwe opstelling in het Rijksmuseum opgedane ervaringen veel profijt is getrokken.

In het geheel zijn er dertien vitrines. Het front ervan vertoont een houten onder- en bovenlijst; in de laatste zijn spaarzaam smalle verticale groeven aangebracht, waardoor een eventueel te zwaar effect is vermeden en een volmaakte harmonie met de wandbekleding verkregen is. Overal is onder- en bovenverlichting van telkens twee door matglasplaten bedekte TL-buizen; de vitrines in de wand hebben bovendien nog zijlicht van in nisjes aangebrachte buizen, wat een royale verlichting geeft die m.i. te prefereren valt boven die der vitrines uit de 18de eeuwse kamer, waarin voor zijlicht geen plaats is.

Opvallend is hoe het gegraveerde zilver in de combinatie van kunst- en dagstrijk-licht volmaakt tot zijn recht komt. Voor de bijschriften zijn perspex plaatjes gebruikt, waarin de witte letters gegraveerd zijn; zij passen uitstekend bij de getaleerde voorwerpen.

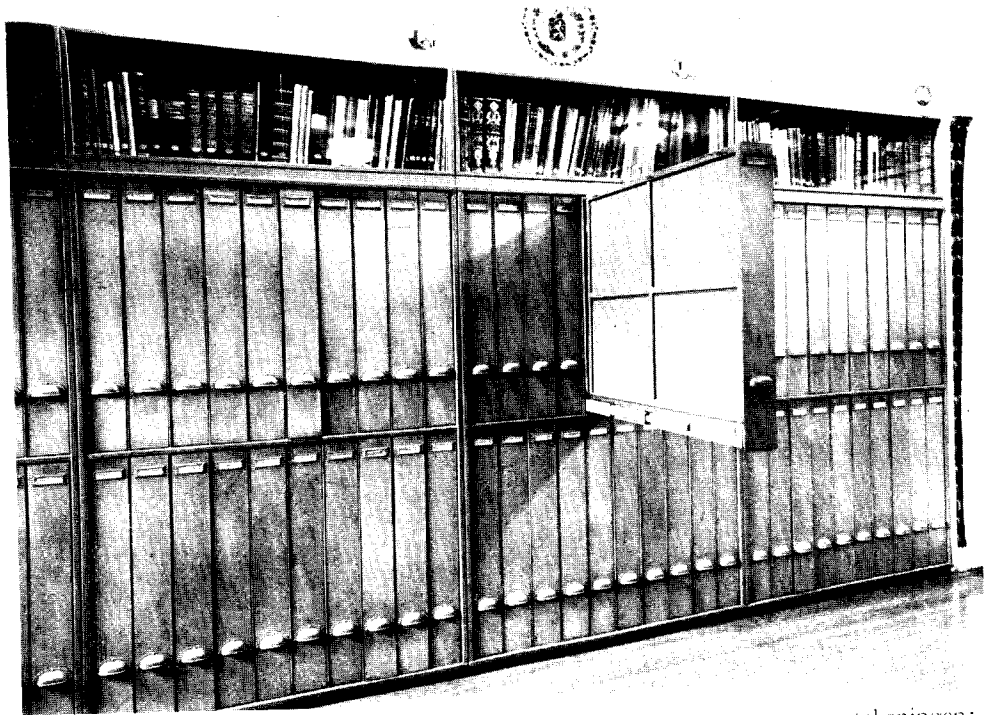
De 17de eeuwse en vroegere stukken zijn geëxposeerd in de voormalige „blauwe” kamer. De Popta-schat prijkt hier nu, als het vanzelfsprekend middelpunt, in de vitrine die zich reeds vroeger in de korte wand bevond en die nu iets is verbreed en naar voren gebracht. Boven deze vitrine ziet men het 17de eeuwse gildebord der Leeuwarder zilversmeden; rechts en links de latere zijpanelen hiervan. In de oude Popta-zaal is voornamelijk 18de eeuwse en heraldisch zilver ondergebracht. Het geheel is van een glans en luister die moeilijk overtroffen kan worden en waarvoor elke beschrijving te kort schiet. Men zie en oordele zelf.

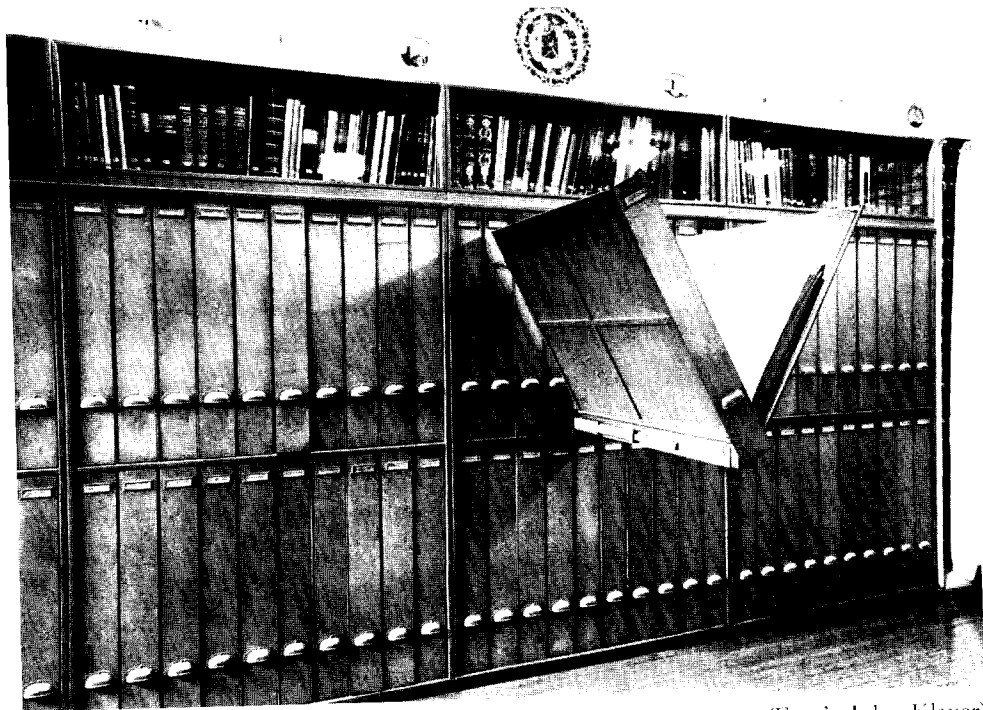
Afb. 1. Veenklooster, Fogelsangh State, eetzaal.

Afb. 2. Veenklooster, Fogelsangh State, speelgoedkamer.

Afb. 1. Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam: opbergsysteem voor prenten en tekeningen; met uitgeschoven lade.

Afb. 2. Dezelfde kast; met geopende lade.

(Foto's John Klaver)

Fogelsangh-State, een nieuwe uitlof van het Fries Museum

Als een phoenix uit zijn as is het museum Fogelsangh-State herrezen. Het vroeger aldaar gevestigde Streekmuseum Kollumerland en Achtkarspelen* had zich, door vertrek van de directeur dr. F. baron van Heemstra en verkoop van de collectie dr. Bohmers, niet kunnen handhaven en behoudens enkele vertrekken gebruikt door de eigenaar, mr. B. Ph. baron van Harinxma thoe Slooten, stond het gebouw vrijwel leeg.

Toen het Fries Museum in verband met de bescherming van zijn collectie in tijden van oorlogsgevaar zich genoodzaakt vond uit te zien naar een uitwijkplaats, liet de toenmalige directeur, dr. A. Wassenbergh, het oog vallen op Fogelsangh-State en verkreeg hij toestemming het gebouw hiervoor te gebruiken. Te zelfder tijd verzocht de eigenaar het Fries Genootschap het buiten weer als museum in te richten. Maar eer het zover kon komen moesten nog de nodige voorzieningen worden getroffen. Zo werden bijvoorbeeld op de bovenverdieping drie kamers en de brede gang voor expositie geschikt gemaakt en onderging het trappenhuis een metamorphose. Op 16 mei van dit jaar is het museum door de Commissaris der Koningin geopend.

Het gebouw betredende via een bordes komt men in de ruime hal, waar een zestal portretten prijken, w.o. de monumentale beeltenissen van Pibe Doma door P. Nason (1667), van zijn vrouw door A. Mijtens en het charmante portret van Jetske Rosema van Fogelsangh, die huwde met Wiardus Siccama. Pibe Doma had het buiten in een proces verworven, nadat de kinderen van zijn broer Dirk het landgoed hadden verkocht. Deze Dirk had de naam aangenomen van zijn moeder, Sjouck Fogelsangh, die als weduwe, in 1644, de landerijen kocht van het door de Provincie in beslag genomen premonstratenser klooster De Olijfberg of Feenclooster. Van het kloostergebouw zijn thans geen sporen meer aanwezig. Waarschijnlijk liet Dirk Fogelsangh op de terreinen een buitenplaats bouwen, die naar de stichter Fogelsangh-State werd genoemd. Deze Fogelsangh-State, in de 18de en 19de eeuw verbouwd, heeft thans geen 17de eeuwse allure meer.

Rechts van de hal ligt de z.g. nieuwe Siccama-kamer, genoemd naar twee leden van deze familie, die het museum met schenkingen en bruiklenen hebben verrijkt; prof. mr. jhr. D. G. Ren-

* Zie *Nieuws-Bulletin* 1954, kol. *161.

gers Hora Siccama en jhr. D. G. Hora Siccama van de Harkstede. Dit vertrek is op karige maar elegante wijze gemeubeld en bevat o.a. het prachtige grote portret der familie Martens door B. Bolomey (1768-'69). In de tegenoverliggende eetzaal, met quasi classicistische betimmering uit het einde van de vorige eeuw en de merkwaardige Jugendstil-radiatoren, is porselein en glaswerk geëxposeerd in de mahoniehouten vitrines, die trouwe bezoekers van het Fries Museum zullen herkennen als afkomstig uit de vroegere Popta-zaal. Aan de wanden vinden we weer familieportretten; het interessante anonieme schilderij uit omstreeks 1800, „de Friese maaltijd” heeft hier een zeer toepasselijke plaats gevonden.

In de achter deze zaal gelegen gang zijn koekplanken geëxposeerd, benevens enige getekende plattegronden van het landgoed uit 1734 met foto's uit de vorige eeuw. Uit de gang heeft men toegang tot een betegelde keuken en tot een koperslagerswinkel met werkplaats, zeer zorgvuldig ingericht naar het voorbeeld van een daar aanwezig schilderij uit omstreeks 1810.

Door het met wapenborden aangeklede trappenhuis bereikt men, op een overloop, de oude Siccama-kamer, een in 17de eeuwse trant ingericht vertrek, met o.a. een zeldzame veelhoekige klaptafel en een gesneden haardscherf met een Justitia. Interessant zijn de 16de eeuwse portretten, zoals het omstreden stuk dat Fokke Ukema van Brocum voorstelt en vooral de 17de eeuwse groep, in 1647 geschilderd door A. Coninxvelt. velt.

De grootste collectie familieportretten wordt aangetroffen in de bovengang, waar een ook qua stijl voortreffelijke verlichting is aangebracht. Hier kan men kennis maken met velen die betrokken zijn geweest met de geschiedenis van het huis: de beeltenissen van de vader van Sjouck Fogelsangh, Dirk; dan van haarzelf en haar man Jacob Pietersz Doma, diens broer Dirk die zich Fogelsangh noemde, zijn vrouw en de kinderen, die het landgoed verkochten. Ook vele leden van de familie Hora Siccama en aanverwante families, geportretteerd sinds het einde van de 17de eeuw tot in de 19de treft men hier aan.

In de naast de gang liggende vertrekken zijn respectievelijk ingericht:

Een tentoonstellingszaaltje voor schilderijen, waarin hedendaagse Friese schilderkunst is geëxposeerd. Een rustieke jachtkamer met wapens, jachttrofeën, enkele fraaie stillevens van J. Biltius (1663) en het merkwaardige schilderijtje met de z.g. „monstrueuze haas” uit 1665. Ten-

slotte is in de aantrekkelijke speelgoedkamer een rijke collectie speelgoed en gezelschapsspelletjes uit vroeger tijden uitgestald op verfijnde wijze, waarbij zelfs de nis onder de schoorsteenmantel is benut; een alleraardigst effect maakt het moderne kinderkamer-behangsel, dat een gedeelte van de wand bedekt. Stellig zullen hier niet alleen de jeugdige bezoekers worden geboeid.

Het is te hopen dat velen zullen genieten van dit smaakvolle, vriendelijke, huiselijke en gevarieerde museum, dat bovendien belangrijk is als voorbeeld van het conserveren van oude buitens die hun bestemming hebben verloren.

PETRA CLARIJS

Bericht voor musea en archieven in het bezit van prentencollecties

Het hierbij afgebeelde opberg-systeem voor prenten, tekeningen en eventueel ook kaarten is sinds meer dan 25 jaar in gebruik bij de Stichting Atlas Van Stolk te Rotterdam en heeft in deze periode zijn bruikbaarheid volledig bewezen. De prenten worden opgeborgen in laden, welke volgens een weloverwogen systeem op rails uit de kast kunnen worden getrokken, waarna door het losmaken van twee haakjes de stand als in afbeelding 2 wordt bereikt. Zoals men ziet, zijn de prenten staande opgeborgen, waardoor zoveel mogelijk wordt voorkomen, dat de prenten bij het uitnemen en terugzetten over elkaar schuiven. Een lade heeft aan de binnenzijde de afmetingen van 70 x 8 x 80 cm (hoogte x breedte x diepte). Een kast bestaat uit 20 laden in

twee rijen boven elkaar. De afmetingen van de buitenzijden der kasten zijn 168 x 110 x 89 cm. Met het erop geplaatste boekenkastje wordt de hoogte 204 cm. Aangezien in elke lade ongeveer 100 opzetcartons kunnen worden geplaatst, kan men in een kast ca. 2000 prenten bergen. Wanneer de prenten in passe-partout worden opgezet, is dit aantal ongeveer 1000.

De kasten zijn geheel van staal geconstrueerd en hoewel niet brandvrij is het brandgevaar toch aanmerkelijk kleiner dan bij cartonnen dozen of portefeuilles of de houten prentenkasten. Doordat de laden op kogels gelagerd zijn, is de bediening gemakkelijk; het is geen bijzondere zware taak op een ochtend prenten uit een vijftig verschillende laden te moeten uitzoeken.

Naar aanleiding van de gunstige ervaring, welke men met dit opberg-systeem heeft opgedaan, is herhaaldelijk door musea en archieven naar de mogelijkheid dergelijke kasten aan te schaffen, geïnformeerd. Tot dusverre bleek dit echter onmogelijk; de opdracht was destijds voor eenmaal verstrekt en dit is thans meer dan 25 jaar geleden.

Het is daarom verheugend, dat er thans een firma is gevonden, die zich bereid heeft verklaard soortgelijke kasten te vervaardigen. Het spreekt vanzelf, dat deze kasten niet in massaproductie kunnen worden genomen. Zij zullen evenwel goedkoper kunnen worden geleverd, naarmate meer musea of archieven hiervoor belangstelling zullen tonen.

Inlichtingen kunnen worden ingewonnen bij het Historisch Museum te Rotterdam.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

— *Stadhuis*. Jan Hoving -1 okt. De best verzorgde 50 boeken van 1962 -7 okt.

AMERSFOORT

— *Zonnehof*. De Maaltijd der Vrienden (werken van Charley Toorop, John Raedecker, Wim Oepts, Pijke Koch, Edgar Fernhout, Eva Besnyö, Gerrit Rietveld en A. Roland Holst, uit de jaren 1930-'35) -30 sept.

AMSTERDAM

— *Sted. Museum*. 150 Jaar Nederlandse Kunst -30 sept.

— *Museum Fodor*. Fodor 100 Jaar -30 sept.

— *Zoöl. Museum*. Beestewerk (Jubileumexpositie v. Artis 125 jr.) -1 okt.

— *Tropenmuseum*. Surinametentoonstelling

— *La Maison du chat qui pelote*. Jan Schoorel

— *Tb. Ruiter's Gijsberthal*. Bert Gebben foto's en Peter Schilling, batik technieken -30 sept.

— *Veka*. Hedendaagse keramiek -29 sept.

— *Galerie 845*. Gustave -30 sept.

— *Krikhaar*. Erwin de Vries -28 sept.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Van Rodin tot heden
-1 okt.
A. D. Copier, unica en seriekristal, 1963
-1 okt.

BERKEL- EN RODENRIJS

- *Het Raedthuys*. Herwonnen Land 19-25 sept.

BLOEMENDAAL

- *Bloemenheuvel*. Julia Giesberts -23 sept.
Pieter Starreveld, beeldhouwwerk
28 sept.-21 okt.

DEN BRIEL

- *Trompmuseum*. Oude glorie van Voorne

BREDA

- *Beyerd*. Het dier als motief in de antieke kunst

DELFT

- *Prinsenbof*. Ceri Richards, Robert Adams en Hubert Dalwood -30 sept.
De Hugenoten in Nederland 1560-1787
okt.-dec.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Wolter Nikkels 21-30 sept.

ECHT

- *Gemeenschapshuis*. Volkenkundige expositie Amate 1963
21-29 sept.

EINDHOVEN

- *Dinette*. Domus interieurkunst -22 sept.
Hans Goddefroy, beeldhouwwerken en platiëken
27 sept.-20 okt.
— *Van Abbemuseum*. Eigen collectie -20 sept.
Grafiek van H. M. de Werkman
20 sept.-3 nov.
— *Krabbedans*. Jac. Jutte -25 sept.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. De zuiderzee zwart op wit en een keuze uit scheepsmodellen
-1 nov.
— *Drommedaris*. Julio Romera -27 sept.

FINSTERWOLDE

- *Waalpens*. J. Dielemans en S. Posthuma
-5 okt.
Theo Bennes 5 okt.-9 nov.

GOES

- *Museum*. Goes en de Bevelanden -30 sept.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. Moderne Nederlandse Grafiek -23 sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Keuze uit aanwinsten 1957-1963 -14 okt.
Toon Kelder -21 okt.
Kinderen aan het werk -10 nov.
— *Cojean*. Beerend Suringh -29 sept.
— *Museum voor het Onderwijs*. Delta
apr. 1964.
— *Al-Veka*. Bonies en P. van Goudzwaard
-28 sept.
— *Panorama Mesdag*. H. Bogman -29 sept.
Jozeph van der Voort en Jesse Brüning
5-20 okt.
— *Loujetzky*. Br. Eugenio Disseldorp -5 okt.
— *Pulchri Studio*. Cees Bolding -29 sept.
— *Cinema du Midi*. Jan Bom en Hugo Liebe
-27 sept.

GRONINGEN

- *Mangelgang*. Siep van den Berg -5 okt.
Theo Bennes 5 okt.-9 nov.

HAARLEM

- *In 't Goede Uur*. Cor Hak -30 sept.

HENGELO (O.)

- *Hengelose Kunstzaal*. Otto Dicke -23 sept.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Prov. Museum*. Uit Brabants Kerkelijke Musea -24 sept.

HILVERSUM

- *De Kelder*. Kurt Sluizer -28 sept.

LAREN

- *Singer Museum*. Eretentoonstelling v. David Schulman
— *Hamdorff*. Bob ten Hoop -30 sept.
Jan Korthals -15 okt.

LEEWARDEN

- *Prinsetún*. Plastiëken van Auke Hetteema en etsen en tekeningen van Auke de Vries
-6 okt.

NAARDEN

- *Raadhuys*. L. J. N. Bouvy -1 okt.

NIJMEGEN

- *Afrika-Museum*. Afrika, de vreemde mens en zijn religie -31 dec.

RHENEN

- *Streekmuseum*. Elisabeth van Haersolte en Wim Mulder -22 sept.

VELP

- *Kasteel Rozendaal Int. Kastelenmuseum*. Keuze uit haar bezit, foto's en maquettes van kastelen in- en buiten Europa -30 sept.

ROTTERDAM

- *Mus. Boymans van Beuningen*. Picasso, lithografieën (1949-1959) en recente linoleumsneden (1961-1963) -30 sept.
Het Franse landschap van Cézanne tot heden 5 okt.-17 nov.
In kannen en kruiken, tafel- en keukengerei (1100-1600) 15 sept.-27 okt.
De Nabis, grafiek van Bonnard, Vuillard, Denis, Roussel en Vallotton 5 okt.-18 nov.
- *Mus. v. Land- en Volkenk.* Indo-Aziatische sculpturen -1 okt.
- *Inst. v. Scheep- en Luchtvaart*. De Koninklijke Marine en de NAVO -30 sept.
- *Bouwcentrum*. Verbouwing Willemskerk - Den Haag - tot Schouwborg -25 sept.
Huis, Thuis, Wonen, de omgebouwde zolderkamer en Huis voor gezin van 7 personen -30 sept.
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Hobby aan boord -1 okt.
- *Rotterdamsche Kunststichting-Kunstz. Lijnbaan en Kunstz. Zuid*. Werken aangekocht door de Rotterdamsche Kunststichting in 1962 -23 sept.

- *Chabot-Museum*. Werken van H. Chabot uit 1940-1945
- *'t Venster*. Molitor (Dr. Aimé van Santen) experimenten in taal -27 sept.
Ria Exel vanaf 28 sept.

TILBURG

- *Textielmuseum*. Wol, van Pool tot Evenaar -1 okt.
- *Brabantse Kunststichting*. Ben Debij -29 sept.

UTRECHT

- *Aartsbissch. Museum*. Het beeld in de Nederlandse Barok -27 okt.
- *De Reiger*. Peter Struycken -5 okt.

VALKENBURG (L.)

- *Kunstz. Het Palet*. 100 werken van 20 schilders -1 okt.

WASSENAAR

- *Heuff*. Gonda Wulfse en Emma de Silgaldi 21 sept.-11 okt.

WATERINGEN

- *Raadhuis*. 150 jaren Gemeente Wateringen

WESTDORPE (Z. VL.)

- *Troutzaerte*. Kees van Berkel, edelsmeedwerk en gouaches van Helen van Zijl -11 sept.

ZEIST

- *Het Slot*. Nederlandse Kunststichting. Uitgevoerde Opdrachten -30 sept.

VACATURE

LEEUWARDEN

Het gemeentebestuur van Leeuwarden roept sollicitanten op voor de functie van

DIRECTEUR

van het gemeentelijk museum „Het Princesshof”, tevens conservator van de Ottema-Kingma Stichting.

Salarisgrenzen van f 10745.— tot f 14077.— per jaar.

Vakantietoeslag 4 %. Ziektekostenregeling (I.Z.A.) en Verplaatsingskostenbesluit zijn van toepassing. Een woning is beschikbaar. Nadere inlichtingen worden gaarne verstrekt door de tegenwoordige directeur, tel. 05100-27438.

Sollicitaties met uitvoerige inlichtingen en opgave van referenties zo spoedig mogelijk inzenden aan Burgemeester en Wethouders, met in de linkerbovenhoek van de envelop nr. P 27.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen. Aan de rand van deze stad bij de Noorderhalte vond een onderzoek plaats op een merkwaardig geaccidenteerd terrein dat zojuist door de gemeente is aangekocht ter realisatie van het uitbreidingsplan Selwerd. Onder een gestoorde bovenlaag bevond zich een dun bewoningslaagje, waarin hier en daar nog kogelpotscherven gevonden werden. Hoewel enig baksteenpuin werd aangetroffen, zochten wij tevergeefs naar gebouwsporen. Een paar proefvakken brachten evenmin paalgaten aan het licht. De aard van de bewoning blijft daardoor duister. Een belangwekkende vondst mag de bronzen ruiterspoor (met punt) genoemd worden.

J. G. N. Renaud (R.O.B., Amersfoort).

FRIESLAND

Ferwerderadeel. Ter gelegenheid van de herdenking van het stichten van het klooster Mariëngaarde te Hallum 800 jaar geleden op 14 september 1163 werd op het nog aanwezige kloosterterp een proefonderzoek gedaan. De opgraving in de boomgaard ten oosten van de huidige, nog op de terp staande boerderij, leerde dat dit gedeelte een 14de of 15de eeuwse uitbreiding van het kloosterterrein betreft. Op ruim 2 m onder het maaiveld kon een drietal, door zwarte vegetatie-, althans humusbanden gescheiden, opgeslibde lagen worden waargenomen, afgezet boven de zandige kwelderbodem. In deze sliplagen werden, behalve van elders aangevoerde, verbrokkelde veen- en houtresten ook stukjes baksteenpuin aangetroffen. De bovenste, ruim 20 cm dikke zwarte band was op een plaats afgedekt met een turfslaag, in de nabijheid waarvan ook een volledige, vermoedelijk in de Lege Mieden gestoken turf werd aangetroffen. Boven de genoemde band bevond zich een ruim 1 m dikke ophoging van zavelige, fosfaatrijke klei, waarin een funderingssleuf was gegraven die met middeleeuws baksteen- en dakpanpuin was

volgestort, nadat de op een dunne zandstorting geplaatste fundering geheel was uitgebroken, hetgeen in de 16de en 17de eeuw moet zijn geschied. Ongeveer 12 m oostelijk daarvan bevond zich een bijna 2 m diepe grachtdoorsnede, in de vulling waarvan zich enige middeleeuwse baksteenresten bevonden. Na het dichtstorten van deze gracht die grensde aan een sterk zandige kwelderrug, is ruim 10 m naar het oosten een nieuwe gracht gegraven die nog voor een deel aanwezig is. Het gevonden scherfmateriaal bestaat voornamelijk uit 14de en 15de eeuws Rijnlands steengoed. Het onderzoek maakte duidelijk dat zich onder de huidige boerderij, in de binnenmuren waarvan veel kloostersteen is gemetseld, zeker nog bouwresten van het klooster bevinden en tevens dat de kloosterterp in etappes zijn aan de verkeveling thans nog herkenbare grootte heeft bereikt.

H. Halbertsma en G. Elzinga (R.O.B., Amersfoort).

— In de uitgeworpen grond van de berm-slotten in de terp bij Staniahuis te Lichtaard (zie *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1963, kol. *155 en *156) kon door amateurs nog een aantal vondsten worden verzameld, waaronder behalve enkele scherven met geometrische versiering, ook uit potscherven gesneden speelschijfjes en brokken maalsteen van basaltlava. Een zeer bijzonder voorwerp is een gestileerde eendachtige vogel van brons, ingelegd met rood email. Dit stuk, vermoedelijk van een groter geheel afkomstig (emmer?), kent uit de terpengebieden nog geen tegenhangers. Een datering in de 1ste eeuw onzer jaartelling is, gezien het overige vondstenmateriaal, zeker niet uitgesloten.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F. M., Leeuwarden).

Franekeradeel. Nabij Herbaijum werd door de heer P. C. Kuijer van de Stichting voor

Bodemkartering een Romeinse munt gevonden die het Kon. Penningkabinet kon herkennen als een Antoninianus van Victorinus (268-270), met op de keerzijde Pax (RIC 118).

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F. M., Leeuwarden).

Oostdongeradeel. De Stichting voor Bodemkartering meldde dat nabij Anjum sporen van bewoning in een laag gelegen terrein waren gevonden. Een onderzoek wees uit dat zich nabij een drinkdobbje op ca. 30 cm beneden het maaiveld in een nauwelijks zichtbare verhoging een ca. 15 cm dikke aslaag bevond, die zich vermoedelijk over een oppervlakte van ruim 25 m² uitstrekt. Hoewel nog geen dateringsmateriaal werd gevonden, is het waarschijnlijk dat het hier een middeleeuwse, vermoedelijk zeer tijdelijke bewoning betreft in een nog onbedijkt gebied.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F. M., Leeuwarden).

Opsterland. Op het terrein 't Hout te Bakkeveen (zie *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1963, kol. *86, *105 en *106) is nu voor het eerst een klein restant van een fundering gevonden, bestaande uit middeleeuwse baksteen van 28 × 14 × 7 cm. Deze fundering kan slechts van een licht bouwsel afkomstig zijn, daar de muurdikte één steen betreft.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F. M., Leeuwarden).

— In het uitbreidingsplan De Walle te Beetsterzwaag werden kogelpotscherven en fragmenten van 13de/14de eeuwse Rijnlandse kannen gevonden. Een en ander kwam uit onregelmatig gevormde kuilen en greppelachtige insnijdingen te voorschijn. Een nader onderzoek wordt ingesteld.

G. Elzinga (B. A. I., Groningen en F. M., Leeuwarden).

Rauwerderhem. Bij het doorgraven van een hoog gelegen boerenheem ten oosten van Deersum ten behoeve van de aanleg van een bermsloot werden talrijke scherven van inheems vaatwerk uit de eerste eeuwen onzer jaartelling gevonden. Tot de vondsten, waaronder streepband- en kartelrandig aardewerk, behoort ook een gave zgn. tweorenpot. Het onderzoek leerde dat de hoogte een laatste rest vormt van een reeds oudtijds afgegraven terp en dat de vondsten

uit een zware mestophoging afkomstig waren.

G. Elzinga (B.A.I., Groningen en F. M., Leeuwarden).

Stavoren. Het onderzoek naar de resten van het middeleeuwse Stavoren aan het zuidelijk uiteinde van het huidige stadje is thans in een eindstadium gekomen. De overtuiging is gevestigd dat de grootscheepse afgravingen, waaraan de onderhavige terreinen in het jaar 1885 werden onderworpen met het oog bemestingsaarde te verkrijgen welke als terpaarde in de handel werd gebracht, grotere verwoestingen hebben aangericht dan aanvankelijk wel mocht worden verondersteld. Aan deze activiteiten valt het in hoofdzaak toe te schrijven dat het eigenlijke loopvlak uit de onderhavige periode — het midden der 12de eeuw tot het einde der 13de eeuw — vrijwel nergens meer voorhanden was en slechts op een enkel punt de mogelijkheid bestond om met enige zekerheid de plattegrond van de reeks houten huizen langs de waterkant te reconstrueren. Des te beter werden wij ingelicht over de beschoeiingen en steigerwerken, welke de oostelijke huizenrij aan het westelijke front scheidde van de kennelijk zeer brede kreek of riviermond, waarlangs Stavoren zich in de richting noord-zuid eenmaal uitstreckte. Deze steigers wekken de indruk het karakter van landhoofden te hebben bezeten, welke haaks uit de oever in de kreek waren gebouwd en het meren van schepen mogelijk maakten, op een wijze zoals in de vorige eeuw nog aan het Damrak te Amsterdam viel te aanschouwen. Gaandeweg schoof de oever bovendien ten koste van het water in westelijke richting op, getuige de elkaar in tijdsorde opvolgende, vaak buitengewoon zware walbeschoeiingen, tot op grote diepte voor resp. achter elkaar in de bodem aangetroffen. Niettemin heeft men steeds weer grote overlast van het water onderhouden, getuige de aanzienlijke ophogingen tussen zowel als over de wal- en steigerresten. Men bezigde hiertoe bij voorkeur kwelderzoden, doch ook mest- en veenkluiten vonden toepassing. In het jaar 1170 wordt trouwens met zovele woorden gewag gemaakt van zware schade, de stad Stavoren tengevolge van overstromingen berokkend. Jammerklachten, welke men in verband met de voortdurende bedreiging, waaraan het Stavorense St. Odulfsklooster regelrecht blootstond, in de 13de eeuw bij herhaling verneemt, verdwijnen wanneer

dit klooster in het jaar 1415 voorgoed wordt opgegeven en verplaatst naar de Voorstad — het terrein dat thans is onderzocht, doch in verband met het kwijnen van de Stavorense handel en scheepvaart reeds in de 14de eeuw onbebouwd was geraakt. Het Stavoren der 9de-12de eeuw werd tijdens onze onderzoeken niet beroerd en moet zich ergo verder noordwaarts hebben bevonden, ter hoogte — naar men mag aannemen — van het huidige stadsbuurtje aan weerszijden van de Delft. Het St. Odulfsklooster, gesticht in het jaar 838, of liever de heuvel waarop het gestaan had eer het in 1415 werd verplaatst, verdween omstreeks het midden van de 16de eeuw in de Zuiderzee en bevond zich niet ver ten westen van de tegenwoordige havenmond. Ter hoogte van dit punt ook, zo vermoeden wij, zal de brede kreek aan beide oevers waarvan zich het oude Stavoren uitstreckte — was het wellicht de Nagele welke Kampen eenmaal met Stavoren verbond? — in verbinding getreden zijn met het Vlie, aldus een verklaring biedende voor de snelle opkomst van deze stad, waarvan de even snelle aftakeling nauw verband zal hebben gehouden met de ingrijpende veranderingen, sinds de 14de eeuw teweeg gebracht door het zich verwijden van Vliemond en Aelmer tot Zuiderzee. Over de oudste historie van Stavoren zij voor het overige verwezen naar onze uiteenzettingen, vervat in een opstel „Weynbritzera auld deel”, afgedrukt in de *Feesbundel Prof. Dr. J. H. Brouwer*, Assen 1960, blz. 425 e.v.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

Terschelling. In verband met de voorbereiding van een oudheidkundig onderzoek in en om de Herv. kerk te Hoorn, binnen het kader der op handen zijnde restauratie, werden tevens enige verkenningen verricht op de zgn. Worf te Lies en de gelijkvormige, doch onbenaamde heuvel, gelegen achter de voormalige Popma-Stins te Oosterend. Het heeft er alle schijn van dat het in beide gevallen overblijfselen van een uit zand opgeworpen burchtheuveltje betreft, vertegenwoordigers van het château à motte-type derhalve, van een karakter en omvang, vergelijkbaar met dergelijke heuveltjes in de kleistreken van het tegenover gelegen Westergo enerzijds, de Zeeuwse eilanden, in het bijzonder Walcheren, anderzijds. Volledigheidshalve zij bovendien gewezen op een reeds lang verdwenen derde heuveltje van hetzelfde

genre op Terschelling, dat onder de benaming Worf voorkomt in enige archiefstukken, betrekking hebbende op het dorp Formerum. Wellicht hebben wij dus hier te doen met vluchtburchtjes, door de plaatselijke dynasten van ieder dorp op Terschelling opgeworpen, teneinde zich hierop in tijden van gevaar te kunnen terugtrekken. Wat de datering van de Terschellinger representanten betreft, een recente ingraving toonde aan, dat de heuvel te Oosterend overdekt is met een puinmantel van 20-40 cm dikte, waarin zich verscheidene brokstukken van rood gebakken kloostermoppen bevinden. Het uitzonderlijk grote formaat van deze bakstenen — $9 \times 16 \times 32$ cm — zou op de 13de, wellicht nog zelfs op de 12de eeuw kunnen wijzen. Duidelijk tekenden zich rondom de, thans nog tot ongeveer 4 m reikende heuveltjes, sporen van een ringgracht af welke voor het overige naderhand zal zijn gedempt met een deel van het heuvellichaam. Ook in laatst vermeld opzicht stemmen de bevindingen op Terschelling volkomen overeen met die door ons reeds voorheen opgedaan in de nog bestaande drie burchtheuveltjes of hege wierren in Westergo. Men raadplege over de verspreiding en aard van de Friese chateaux à motte nader ons werk *Terpen tussen Flie en Eems*, Groningen 1963, I, Atlas; II, tekst, blz. 132, e.v., Kaart XIV, Plans XXVI-XXX, Plaat XXVII-XXIX. De Terschellinger heuvels vindt men als zodanig aangegeven op het blad 1, Ameland-West van onze Atlas.

H. Halbertsma (R.O.B., Amersfoort).

LIMBURG

Brunssum. Bij de aanleg van een stamriool tussen de dorpen Schinveld en Merkelbeek werden restanten aangetroffen van een houten waterleiding. In samenwerking met de heer Verschuren uit Schinnen en de heer Linckens uit Merkelbeek werd een onderzoek ingesteld. Op een diepte van ± 3 m beneden het maai-veld bevond zich een uit beuken planken vervaardigde watergoot van ± 20 cm breedte. De goot was met eiken pennen in elkaar gezet en bestond uit elementen van ± 1 m lengte. De houtdikte bedroeg 3 cm. De dekplanken waren eveneens gepend op de goot en verbonden de afzonderlijke delen die overigens los tegen elkaar geschoven waren. Op korte afstand van de beschreven waterafvoer werd een tweede goot aangetroffen van geheel andere constructie. Het betreft een ruw uitgehakt kanaaltje

van $\pm 10 \times 10$ cm uit een stam (dennen?) van ruim 22 cm dikte. Door de beperkte omvang van het onderzoek kon enige relatie tussen beide aan- of afvoergoten niet worden vastgesteld. De systemen maken ten opzichte van elkaar een hoek van $\pm 90^\circ$ en zijn resp. gericht op het n.o. en n.w. Directe aanleiding tot een datering was niet aanwezig, mogelijk 16de of 17de eeuw.

J. Th. Daemen, Schinveld (correspondent R.O.B.).

Meerlo. In het kader van een veldpracticum is door het Instituut voor Prehistorie der Rijksuniversiteit te Leiden een aan de Postbaan onder Meerlo gelegen grafheuvel voor de helft onderzocht. In de opbouw van de tumulus zijn vijf perioden onderscheiden. Van de oudste is alleen een greppel waargenomen. De tweede periode bestaat uit een graf dat omgeven is geweest door een dichtgestelde rij palen en een meerdere malen onderbroken greppel. De derde bijzetting leek een gecremeerde dode te zijn, aan wie een Veluwe klokbeke en enkele tot deze cultuur behorende accessoires waren meegegeven. De vierde periode bestaat uit een laatste ophoging van de heuvel, terwijl deze bovendien door een greppel was omgeven. Ten slotte is boven in de heuvel een kringgreppel aangelegd; van de daarbij behorende urnen en crematie zijn enkele restanten teruggevonden. De heuvel zal hersteld worden, zodat in de toekomst een voortgezet onderzoek zal kunnen plaatsvinden. Het terrein waarop de tumulus ligt, is eigendom van de gemeente Meerlo.

P. J. R. Modderman (Instituut voor Prehistorie, Leiden).

Schinveld. Bij de reeds hierboven onder Brunssum vermelde rioleringswerkzaamheden tussen Schinveld en Merkelbeek doorgroef men een vroegere bedding van de Merkelbacherbeek. In een 40 cm dikke, tussen kleilaagjes gevatte zandlens bevond zich een grote hoeveelheid aardewerkfragmenten, voornamelijk afkomstig uit de middeleeuwse Schinveldse pottenbakke-

rijen. Ook enig materiaal (schalen), afkomstig uit Andenne (België), werd aangetroffen. Alle gevonden aardewerktypen zijn karakteristiek voor de produktieperiode V volgens de indeling van A. Bruijn. Het materiaal is te dateren in het 3de kwart van de 14de eeuw.

J. Th. Daemen, Schinveld (correspondent R.O.B.).

— Onder supervisie van en in nauwe samenwerking met de R.O.B. werd het opsporingswerk naar middeleeuwse ovencomplexen door de heer J. Th. Daemen te Schinveld voortgezet. Gedurende de eerste weken van september werd op een plaats, die zich liet aanzien een accumulatiepunt te zijn, een proefgraving ondernomen. Het opengelegde 2.30 m diepe profiel vertoonde een uitzonderlijk fraai beeld van de relatieve aardewerkchronologie, zoals deze in de laatste jaren van het onderzoek werd opgesteld. Respectievelijk werden aangetroffen de perioden A (-1125), I, II en III. Periode I kan in een vroege en late fase gescheiden worden. Het onderzoek verschaft belangrijke gegevens omtrent de datering van de zgn. Elmp-ter keramiek die als Duits importgoed werd aangetroffen in de stortlagen van Limburgse produkten. Deze 60-70 cm hoge voorraadvaten van grof blauwgrijs aardewerk kunnen geplaatst worden tussen 1225 en 1350. Tot de vermeldenswaardige vondsten behoort een plasticke van 12 cm hoogte, voorstellende een monnikskop (?) met kap, daterende uit het eerste kwart van de 13de eeuw (periode II).

A. Bruijn (R.O.B., Amersfoort).

ZEELAND

Axel. In Axel is een onderzoek begonnen naar de overblijfselen van het vroegere kasteel van de heren van Axel. Reeds is een fundering blootgelegd van een steenhuis uit de 15de en 16de eeuw. Hiervan zijn nog in goede staat bewaard gebleven gedeelten van het opgaande muurwerk en de vloeren van baksteen.

J. A. Trimpe Burger, (R.O.B., Amersfoort).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT

— *Zonnehof.* De Ploegh
Haagse kunstenaars

-28 okt.
2 nov.-9 dec.

— *'t Oude Wevershuijs.* Lex de Bruijn
18 okt.-9 nov.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Prentenkabinet: De Lithografieën van Toulouse Lautrec -28 nov.
Leven en werken in Nederland (1863-1963)
2 nov.-2 febr.
- *Sted. Museum*. Paul Klee, aquarellen -4 nov.
Franz Kline, schilderijen -20 okt.
De Grafische en De Keerkring -28 okt.
Wij, expositie van de Magnum-Fotografen
2 nov.-2 dec.
- *Tropenmuseum*. Suriname-Tentoonstelling
- *M. L. de Boer*. F. Carasso -19 okt.
- *Ina Broerse*. Hans de Jong, keramiek en Ben Ikelaar, aquarellen, tekeningen en grafiek
-19 okt.
- *Espace*. Gerard L. v. d. Eerenbeemt -27 okt.
- *Krikbaar*. Henk Schuring -26 okt.
- *Centrum Industr. Vormgeving*. 30 goede schrijf- en rekenmachines -31 okt.
- *Galerie 845*. Leo Dooper -31 okt.
- *Bijenkorf. meubelafd.* Hannah en Abraham Yakin -31 okt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Start XII 1963 -10 nov.

BARENDRECHT

- *Sans-Souci*. Donok-'60 -20 okt.

BERGEN

- *Kranenburgh*. Jan Ponstijn -27 okt.
Miep Dehé, knippatronen en naaldwerk
-27 okt.

BLOEMENDAAL

- *Bloemenheuvel*. Beeldhouwwerk van Pieter Starreveld -21 okt.

BREDA

- *Beyerd*. Het dier als motief in de antieke kunst -27 okt.

DELFT

- *Mensa*. A. W. Wijkniet -15 nov.

EINDHOVEN

- *Dinette*. Hans Goddefroy, beeldhouwwerken en plastieken -20 okt.
- *Pijnenborg*. Jan Wolkers en Sam Middleton -27 okt.
- *Van Abbemuseum*. H. N. Werkman -3 nov.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. De Zuiderzee zwart op wit en een keuze uit scheepsmodellen -1 nov.

FINSTERWOLDE

- *Waalpens*. Theo Bennes -9 nov.

GOUDA

- *Catharina-Gasthuis*. Rie Bouters -21 okt.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Toon Kelder -21 okt.
Kinderen aan het werk -10 nov.
- *Museum v. b. Onderwijs*. Delta -apr.
- *Cojean*. Geert van Fastenhou -27 okt.
- *Al-Veka*. Textiel van Hurleboth & Co., en keramiek van Johan van Loon 4-26 okt.
Eric van der Wal -23 nov.
- *Rijksmus. Meermanno-Westreenianum*. De bestverzorgde 50 boeken van 1962 uit Nederland -26 okt.
- *Haagsche Kunstkring*. Nol Kroes en Rien Maat -18 okt.
- *Panorama Mesdag*. Joseph van der Voort en Jesse Brüning -20 okt.
Arti et Industriae -10 nov.
- *Orez*. W. van Ringelenstein en J. van Zutphen -8 nov.
- *Pulcbri Studio*. Najaarstentoonstelling werken van leden -27 okt.

GRONINGEN

- *Gron. Museum*. Wout van Heusden -28 okt.
- *Mangelgang*. Theo Bennes -9 nov.

HAARLEM

- *In 't Goede Uur*. Henk Pander -31 okt.

HARLINGEN

- *De Blauwe Hand*. Frans de Boo en Jan Brand -20 okt.

HENGELO(O)

- *Hengelose Kunstz.* Nagelaten tekeningen en grafiek van Dick Ket

'S-HERTOGENBOSCH

- *Prov. Museum*. Beroepen Tentoonstelling -4 nov.

HILVERSUM

- *Goois Museum*. A. G. Luttge-Deetman en J. M. Luttge -28 okt.
- *De Kelder*. Dirk Verèl -26 okt.

LAREN

- *Hamdorff*. Flip Hamers -28 okt.
- *Singermuseum*. Eretentoonst. David Schulman -27 okt.
Nederlandse tekeningen uit de collectie van Hans van Leeuwen (Utrecht).

LEEUWARDEN

- *Prinsetún*. Aart Roos -27 okt.
 — *Van Hulsen*. Frieda Hunziker -24 okt.

LEIDEN

- *Lakenbal*. Jean Paul Vroom -29 okt.
 Joseph Teixeira de Mattos -11 nov.

MAASTRICHT

- *Arti*. Godfried Pieters, plastieken -20 okt.

NIJMEGEN

- *Fa. Lukken*. Joop Russon -20 okt.

OLDEBROEK

- *Kasteel de Zwaluwenberg*. Berry Brugman en Janny Brugman-de Vries -17 nov.
 Gebruiksraadwerk uit de periode van 1000-1700 uit de verzameling van A. de Vries -17 nov.

ROERMOND

- *Gem. Museum*. Geleense Amateurschildersver. Licht en Kleur -4 nov.

ROTTERDAM

- *Mus. Boymans-van Beuningen*. Het Franse landschap van Cézanne tot heden -17 nov.
 In kannen en kruiken, tafel- en keukengerei 1100-1600 -27 okt.
 Prentenkabinet: De Nabis, grafiek van Bonnard, Vuillard, Denis, Roussel en Vallotton -10 nov.
 — *Bouwcentrum*. Paris au Bouwcentrum -10 nov.
 Prijsvraag werkelijk wonen, de 11 beste inzendingen -31 okt.
 — *Mus. v. Land- en Volkenk.* Indo-Aziatische sculpturen -1 nov.

Wajang en Gamelan; en beelden van Bali -1 juni

— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Hobby aan boord -1 nov.

— *'t Venster*. Dora Tuynman

Ria Exel -18 okt.

— *Rotterd. Kunststichting Lijnbaan*. Prenten van A. J. Veldhoen -23 okt.

— *Chabot-Museum*. Oorlogsexpositie van werken van H. Chabot 1940-1945

SCHIEDAM

— *Sted. Museum*. Jan van Eyk -20 okt.

STADSKANAAL

— *Gemeentehuis*. Bonies en Pieter van Goudzwaard -27 okt.

TILBURG

— *Natuurhist. Museum*. Mens tegen insect -1 nov.

UTRECHT

— *Aartsbissch. Museum*. Het Beeld in de Nederlandse Barok -27 okt.

— *Centr. Museum*. 400 Jaar Utrecht en 40 Jaar Oud-Utrecht -3 nov.

— *Kunsliefde*. Roger Chailloux -28 okt.

— *Goud- Zilver- en Klokkemuseum*. Overzichtsexpositie Nederlands Goud 19 okt.-2 dec.

WAGENINGEN

— *Lexkesveer Atelierschip Tamalone*. Ben van Londen -3 nov.

WASSENAAR

— *Heuff*. Doreen Mouton en pottebakkerswerk van Meindert, Herman en Gijb Zaalberg -31 okt.

IJMUIDEN/OOST

— *Felison*. Gerrit Jan de Geus -28 okt.

MEDEDELINGEN

UITWISSELING MUSEUMDESKUNDIGEN

In het kader van het Nederlands-Italiaanse Cultureel Verdrag zal er in het cursusjaar 1963-1964 een uitwisseling plaats hebben van een museumdeskundige. Voor de reis- en verblijfkosten is een regeling voorzien. Eventuele gegadigden wordt verzocht zich voor inlichtingen te wenden tot de secretaris van de Museumdag.

INTERNATIONAAL GLASCONGRES

Het Derde Internationale Glascongres zal van 14 tot 21 november 1964 gehouden worden in Damascus. Een uitgebreid programma is ontworpen. Referaten zullen worden gehouden over verschillende aspecten van de historie, de techniek en de conservatie van glas. Excursies zullen worden gemaakt naar o.a. Palmyra en Aleppo.

Op aanvraag wordt het programma toegezonden door het Permanent General Secretariate of the International Glass Day, Musée du Verre, 13 Quai de Maastricht, Luik.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Stavoren. Het onderzoek naar de overblijfselen van het middeleeuwse Stavoren, gelegen in de zogenaamde Voorstad, ten zuiden van de bebouwde kom, is in verband met de weersgesteldheid en stijgende grondwaterstand tot volgend voorjaar opgeschort. De indruk is thans gevestigd dat zich over het tot dusverre onderzochte terrein de zuidelijke uitlopers van het Stavoren uit de 12de en 13de eeuw uitstrekten, zo niet aan beide oevers, dan toch aan de oostelijke van een brede kreek, waarvan het beloop in noordelijke richting nog altijd door de huidige Voordelft wordt aangegeven. Alvorens het hier tot het optrekken van woningen kwam, was het terrein ten gevolge van het delven van turf, naar wel mag worden aangenomen tot even boven het diluviale zand afgegraven, waarna de aldus ontstane petgaten weer met veenkluiten, kleizoden, mest en andere afvalstoffen werden aangevuld. Nog verder opgehoogd diende deze strook sinds de 12de eeuw tot ondergrond van een nieuwe stadswijk, bestaande uit houten huizen van over het algemeen onaanzienlijk karakter. Alreeds schoof de bewoning bovendien door het aanplempen van de oeverstrook naar het westen op, getuige de talrijke walbeschoeiingen en steigerpalen, welke elkaar in tijdsorde in westelijke richting opvolgden. Het onderzoek zal in de toekomst gericht zijn op het in hun geheel afdekken, ook der diepst gelegen paalwerken enerzijds, het verenigen der thans afzonderlijk gelegen proefputten en afronden van het geheel in oostelijke richting anderzijds. Tevens zal dan wellicht een scherper beeld verkregen kunnen worden van de verhouding tussen het middeleeuwse Stavoren en de opeenvolgende stadsvesten, welke in de 16de eeuw de Voorstad buitensloten, in de 17de eeuw daarentegen omvatten.

H. Halberisma (R.O.B., Amersfoort).

OVERIJSSSEL

Kampen. Op een zandopspuiting is een herts-

hoornen werktuig gevonden dat sterk doet denken aan een bijltype dat veelvuldig bij Spoolde, daarna ook bij de Koelucht is opgebaggerd. Het stuk is gemaakt uit het basale deel van een edelhertgewei.

G. D. van der Heide (Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders).

LIMBURG

Elsloo. Op het door de gemeente Elsloo in haar uitbreidingsplan opgenomen terrein ten oosten van de Koolweg is sinds 7 oktober j.l. een onderzoek gaande. In dit terrein bevindt zich het oostelijk gedeelte van de in voorgaande jaren voor een belangrijk deel opgegraven bandceramische nederzetting. Tot heden is het onderzoek beperkt gebleven tot de daarvoor in aanmerking komende wegtracés. Hierin zijn aangetroffen fragmenten van plattegronden van vijf bandceramische huizen en van een gebouw uit de IJzertijd. Blijkens het aardewerk behoren de huizen tot de jongere periode van de bandceramiek in Nederland.

R. S. Hulst (R.O.B., Amersfoort).

Maastricht. De opgraving aan de westelijke zijde van de Stokstraat is in de afgelopen maanden voortgezet. Het terrein van het onderzoek heeft momenteel een oppervlakte van ca. 15 bij 25 m.

Tot nu toe zijn overblijfselen ontdekt van drie grote gebouwen. Van het oudste (A), dat van oost naar west minstens 17.30 m lang is geweest, kon o.a. een 2.37 m brede kelder worden ontgraven. Het muurwerk daarvan bevat aan de binnenzijde vier kleine nissen en bovendien een grote, 1.48 m brede en 1.40 m hoge nis, die een oude doorgang lijkt te zijn, welke in later tijd is dichtgemetseld. In de oostelijke muur zijn de aanzetten te zien van een tweetal vensters; daaronder is de wand versierd met een baan van ruitvormige en driehoekige stukjes mergel (opus reticulatum). De kelder, waarvan de muren hier en daar brandsporen vertonen, is waarschijnlijk over-

dekt geweest met een vlakke houten zoldering. De zich in de z.o. hoek bevindende toegang (trap) is secundair aangebracht.

In een tweede bouwperiode is o.a. ten westen van de kelder een vertrek gemaakt dat door middel van een hypocaustum verwarmd kon worden; interessant zijn twee in de o. muur, aan de n. en z. kant, bewaard gebleven afzaten, vermoedelijk onderdelen van schoorstenen. De op (uit ronde tegels samengestelde) pijlers rustende bovenvloer (*suspensura*) van het hypocaustum is na verloop van tijd grotendeels ingestort. Het daardoor ongelijk geworden oppervlak van de vloer is daarna met grond en puin geëgaliseerd, als gevolg waarvan men het vertrek — zonder hypocaustum — opnieuw kon gebruiken. In de vulling onder het nieuwe vloerniveau is een antoninianus van Tetricus (270-273) gevonden (determ. van de hier vermelde munten: Kon. Penningkabinet, Den Haag).

Tijdens de tweede bouwperiode is naar alle waarschijnlijkheid een vertrek ten noorden van de stookruimte (*praefurnium*) voor de verwarming — die door een van platte dakpannen (*tegulae*) gemetseld kanaal (*furnus*) met het hypocaustum verbonden was — voorzien van een vloer van specie en stukjes baksteen (*opus signinum*). Hierin is in later tijd een rechthoekig gat gehakt, waarna de grond ter plaatse tot op een diepte van ca. 50 cm onder het vloerniveau is uitgegraven. Op de bodem van de kuil is een *tegula neergelegd*, waarop enige stukken ruwwandig aardewerk zijn geplaatst: een tweetal kookpotten met platte rand, een kookpot met dekselgeul en een deksel. Tussen de scherven van een der kookpotten met platte rand is een uit 20 denarii bestaande muntschat aangetroffen. De oudste munt is van Vitellius (69), de jongste dateert uit de tijd van Marcus Aurelius (uit 177, met op de voorzijde een portret van Commodus); zie hierover verder Joh. S. Boersma in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 50 (1963). Het gat was gevuld met grond en puin van *opus signinum*, waarmee het oppervlak van de vloer weer zo goed mogelijk geëgaliseerd was. Het ziet er naar uit dat de munten in een tijd van gevaar zijn verborgen.

Gebouw B — het badgebouw dat ten dele reeds in 1840 is opgegraven (vgl. *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1962, kol. *159-*161; enige van de daar gedane mededelingen worden hier verbeterd) — is zeer waarschijnlijk in zijn

geheel jonger dan gebouw A, en is evenals A in twee perioden opgetrokken. De n. muur van B (periode 1) ligt op een afstand van 29-34 cm van de z. muur van A (periode 1). De bouw van B dateert uit de 2de eeuw of uit de 3de eeuw, vóór ca. 260.

Aanvankelijk bestond B uit een reeks van zich van oost naar west uitstreckende, achter elkaar gelegen ruimten: *praefurnium*, *caldarium* en *tepidarium*, waarbij zich — ten n. van het *tepidarium* — het *apodyterium-frigidarium*(?) aansloot. Het *praefurnium* kan thans nog niet worden ontgraven; van het *caldarium* en het *tepidarium* is momenteel slechts een klein gedeelte voor onderzoek toegankelijk. De laatste vertrekken werden door middel van een hypocaustum en *tubuli* langs de wanden verwarmd. Aan de o. zijde van het *caldarium* heeft vermoedelijk een warmwaterbassin (*alveus*) gelegen; aan de n. zijde (w. kant) zijn de resten van een *apsis* gevonden, die aan de tegenovergestelde zijde wel een tegenhanger gehad moet hebben (vgl. de plattegrond van de Heerlense *thermen*). Aan de w. kant van het *tepidarium* is in het muurwerk aan de o. zijde een merkwaardige halfronde (diam. ca. 29.5 cm), verticale holte te zien, waarschijnlijk een soort schoorsteen, die later met een rij *tubuli* is dichtgemaakt.

Tussen het *tepidarium* en het *apodyterium-frigidarium* is steeds een doorgang geweest, maar deze is in een latere tijd versmald. In het muurwerk bij de doorgang bevinden zich enige stukken ijzer, vermoedelijk overblijfselen van „duimen”, om de stiften waarvan de hengsels van een deur gedraaid hebben.

Op de vloer van het *apodyterium-frigidarium* zijn drie antoniniani gevonden, welke geslagen zijn na de dood van Claudius II Gothicus (268-270).

In periode 2 is de ruimte van het *frigidarium* naar het oosten toe uitgebreid, o.a. met een koudwaterbassin (*piscina*), dat aan de o. zijde een versmalde *apsidale* sluiting heeft. Duidelijk is te zien dat de n. muur van de *piscina* tegen de z. muur van gebouw A (periode 1) is geplaatst. In periode 2 (van B) is tevens de wateraanvoer naar het *frigidarium* verbeterd en vergroot. In plaats van door een vermoedelijk loden buis, die ingemetseld moet zijn geweest aan de zuidzijde van de n. muur van het *apodyterium-frigidarium* van periode 1, is het water (afkomstig van de Jeker?) daarna geleid door een uit stukken baksteen

vervaardigde goot in de reeds vermelde smalle ruimte tussen A en B.

De wanden van de muren van A — dat veel solieder is gebouwd dan B — zijn hoofdzakelijk samengesteld uit stukken kolenzandsteen; een enkele maal is ook mergel gebruikt. B heeft funderingen die vooral uit kolenzandsteen zijn opgetrokken, maar in het opgaande muurwerk komt zeer veel mergel voor (naar het zich laat aanzien van een zeer slechte soort; lees in kol. *160 mergel in plaats van tufsteen). In beide gebouwen is op bescheiden schaal met behulp van dakpannen (*tegulae*) of tegels (lateres) opus listatum toegepast (horizontale rijen baksteen tussen de natuursteen), in B echter meer dan in A.

Op het einde van de 3de eeuw of in de 4de eeuw is A — en zeer waarschijnlijk ook B — buiten gebruik geraakt. Over de muurresten van de kelder van A loopt een puinlaag, die oostelijk daarvan doorgraven is in verband met de aanleg van een van noord naar zuid gericht laat-Romeins bouwwerk (C), waarvan tot nu toe aan de zuidzijde enkel een tweetal naast elkaar gelegen en door de slechte hoedanigheid van het metselwerk opvallende apsiden is blootgelegd. De ruimte binnen deze apsiden heeft men door middel van een hypocaustum verwarmd. De overblijfselen van de hypocaustum-pijlers en de daarbij behorende suspensura zijn afgedekt door een puin- en een brandlaag. Onder de laatste laag is een randscherf van 4de-eeuwse terra sigillata te voorschijn gekomen.

De jongste bij de opgraving gevonden munten zijn twee halve centenionales van 383/388-395; op een daarvan is een portret van Arcadius te zien.

Onder de aangetroffen resten van tegulae bevinden zich een stuk met het particuliere stempel TRPS (holle letters, rechthoekig) en tal van fragmenten met het particuliere stempel MHF of $\overline{\text{MHF}}$ (holle letters, rechthoekig, in cirkel; lees in kol. *161 MHF in plaats van MEF.

Het stempel TRPS is tot nu toe niet in Nederland gevonden; wel is het bekend uit België, uit het gebied van de Nervii en de Tungri (vgl. *C.I.L.*, XIII/6 13045 s.; R. de Maeyer, *De Romeinsche villa's in België*

[1937], blz. 203-206; Y. Graff in: *Archaeologia Romana* 2 (1961), blz. 12, nr. 5 (een exemplaar uit Liberchies/Bons-Villers, wellicht identiek met het Maastrichtse stuk) en 13, nr. 69).

Het stempel MHF (vgl. *C.I.L.* XIII/6 12901) is in Nederland gevonden te Heerlen, Nuth-Vaesrade en Meerssen-Herkenberg, en in België te 's-Gravenvoeren en Jupille (?).

In de kelder van het pand Morenstraat 5 is een n.-z. gerichte sleuf gegraven. Daarbij is een van west naar oost lopende muur aangetroffen, die naar alle waarschijnlijkheid behoort tot gebouw A. Als dit zo is, dan heeft A een breedte gehad van minstens 9 m.

J. E. Bogaers (*R.O.B., Amersfoort*).

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. In het westelijk deel van de polder is een vrijwel gave kan gevonden van Spaanse origine.

In het bewoningsgebied van het laat-middeleeuwse Schokland (Emmeloord) zijn aardewerkscherven gevonden uit de 11de tot 16de eeuw en een kleine rammelaar van steengoed.

Ten noorden van het voormalige Emmeloord op Schokland is een zeer klein ijzeren kannetje gevonden van een vroeg type geschut.

In sectie J is een grote tinnen drinkkan gevonden met drie oren.

G. D. van der Heide (*Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders*).

Oostelijk Flevoland. In sectie H is een uit scheepsbouwkundig oogpunt zeer interessant fragment van een fors eikehouten schip gevonden. Uit dit stuk valt omtrent de ouderdom weinig af te leiden.

In sectie J is een vrijwel gave kruik gevonden van rood baksel met zeer spaarzaam glazuur met schelpvormig uitgeknepen voetjes.

Uit de zandzuigputten nabij Lelystad kwamen een wervel van een steppenwisent en een halswervel en bekkenfragment van een mammoet aan het licht.

G. D. van der Heide (*Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders*).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE
DOCUMENTATIE

- ALKMAAR
— *Sted. Museum*. De Grafische -9 dec.
- ALMELO
— *Waaggebouw*. „Beeld-verhaal”
- AMERSFOORT
— *Zonnehof*. Haagse kunstenaars in de Zonnehof -9 dec.
Interscolaire 11-16 dec.
— *Ch. Mol. Lex de Bruijn* 9 nov.
— *Openb. Bibliotheek*. Het Vlaamse Boek -17 nov.
- AMSTELVEEN
— *Expositiecentrum Aemstelle*. C. J. Maks -9 dec.
Kunst uit Gemeentelijk bezit -9 dec.
Amstelveens Historie
- AMSTERDAM
— *Rijksmuseum*. De Lithografieën van Toulouse Lautrec -28 nov.
Leven en Werken in Nederland 1813-1963 3 dec.-2 febr.
— *Stedelijk Museum*. „Wij”, expositie van Magnum-fotografen -2 dec.
Charles Roelofs (1897-1962) -18 nov.
„I 10” Internationale Avant-garde 1927-1929 -18 nov.
Nederlands Kunstenaarsgenootschap -2 dec.
W. Wagenfeld: 8 vazen + mosterdpot -2 jan.
— *Mus. Fodor*. D. Breetveld -9 dec.
— *Mus. De Waag*. Jodocus Hondius, 1563-1963 -9 dec.
— *Th. Ruiter's Gijsberthal*. De Getekenden, portretschetsen van Martin Brink
— *Santée-Landweer*. Agnes van den Brandeler -27 nov.
— *Atelier Han Rädecler*. Plastiëken -18 nov.
— *Het Maagdenhuis*. Het licht/licht in de grachten (foto's) -29 nov.
— *Galerie 845*. Gribling, taktielen, en Niermeyer, ijzeren beelden -30 nov.
— *Centr. v. Industr. Vormgeving*. Het goede cadeau -5 jan.
- APeldoorn
— *Gemeentemuseum*. Moderne Nederlandse Grafiek -7 dec.
- ARNHEM
— *Gemeentemuseum*. 150 jaar Nederlandse Beeldhouwkunst 28 nov.-maart
Bewogen tijden in Gelderland (Historieprenten uit eigen bezit)
— *Galerie 20*. Kees Franse en Bouke IJlstra -30 nov.
- BILTHOVEN
— *De Kuyl*. G. J. de Geus -18 nov.
- BLOEMENDAAL
— *Bloemenbeuvel*. J. J. Gardenier 23 nov.-16 dec.
G. J. de Geus 3-18 nov.
- BREDA
— *Beyerd*. Kunst-S-Coop, verkoopexpositie van Brabantse Kunstenaars -3 dec.
Het Beeld in de Nederlandse Barok
- CULEMBORG
— *Stadhuiskelder*. Tilla Speetjens-Terwindt -19 nov.
- DELFT
— *Prinsenhof*. Talens' Prijs 1963/1964 -2 dec.
De Hugenoten
— *Fenna de Vries*: Willem Brinkman, gouaches -19 nov.
„Kunst-Markt 73” 21 nov.-7 dec.
Cees Vlag en Theo Boons 13 dec.-4 jan.
- DEVENTER
— *Muntentoren*. Ada Bunschoten-Reitsma en Schrameier 9-18 nov.
- EINDHOVEN
— *Van Abbemuseum*. Brabantse beeldende kunstenaars -15 dec.
„Wij” foto's v. d. Intern. Groep „Magnum” 13 dec.-3 febr.
— *De Krabbedans*. Herman Hollewand
— *Pijnenborg*. Ad Snijders, Lennarts en van der Heijden -23 nov.
— *Dinette*. Frans de Wit -17 nov.
— *Gebouw O.A.* Brabantse kunstenaars 20 nov.-3 dec.
- EMMELOORD
— *Domeinkantoor*. J. Thijs Buit 8-19 nov.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. Pincet en Penseel 1963
-24 nov.

's-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum. Kunst uit Thailand*
-26 nov.
Miguel Angel Cardenas
Jan van Heel
— *Mus. v.b. Onderwijs*. Delta -april
— *Al-Veka*. Eric van der Wal -23 nov.
Brita Bakema 6-28 dec.
— *Cojean*. Cristobal Gonzalés 2-24 nov.
— *Panorama Mesdag*. Contact 1962 -1 dec.
M. Overmans 7-22 dec.
— *Nieuwenhuizen-Segaar*. Portretten van Murshid Inayat Khan en Anandamayi Ma door Paul Arntzenius 2-24 nov.
— *Esber Surrey*. Werkgroep Wand en Ruimte (12 kunstenaars) -18 nov.
— *Cinema du Midi*. Ab Overdam en Peter Blokhuis -22 nov.
— *Rijksmuseum Meermannoo Westreenianum*. Alle boeken door William Morris (Kelm-scott Press) en werken van andere Engelse particuliere persen
— *Nouvelles Images*. Akke Sins, Will Vaes en Leo Geurtjens -24 nov.
— *Gemeente-Archief*. Hoe Den Haag Herdacht 1813, 1838, 1863, 1888, 1913, 1963.
— *Boekb. van Stockum*. Hoogtepunten uit 125 jaar Nederlandse litteratuur, geschilderde portretten, foto's, documenten en boeken.

GRONINGEN

- *Pictura*. De 10 Haagsche Gouachisten

HAARLEM

- *De Ark*. Expositie „de 8” -30 nov.
— *In 't Goede Uur*. M. Hofker Rueter -30 nov.
— *Het Huis van Looy*. „Wassend tij”, werken van nieuwe leden van „Kunst zij ons Doel”
-1 dec.
Werken van leden van „Kunst zij ons Doel”
7-30 dec.

HARLINGEN

- *De Blauwe Hand*. Vlaamse kunstenaars
-17 dec.

HENGELO (O)

- *Hengelose Kunstz*. Chris van Voorst
-18 nov.

LAREN

- *Singer Museum*. Nederlandse tekeningen uit de collectie van Hans van Leeuwen -8 dec.
— *Hamdorf*. Jan Rijlaarsdam -25 nov.

LEEWARDEN

- *Princessehof*. Grisaille-schilderijen van Paul Panhuysen, naar aanleiding van gedichten van Michael Tophoff -18 nov.
— *Kunstcentrum Prinsetún*. Amerikaanse grafiek -17 nov.
— *Kunstcentrum van Hulsen*. Grafiek van Rob Cox -8 dec.

LEIDEN

- *Leids Ac. Kunstcentrum*. Hellas verlucht en belicht, foto's en gravures -19 nov.
— *De Ruif*. Lya Wolkowski, wandlappen
-1 dec.

MAASTRICHT

- *De Jong-Bergers*. Joep Nicolas -28 dec.

NIJMEGEN

- *Afrika-Museum*. Afrika, de vreemde mens en zijn religie
-31 dec.

ROTTERDAM

- *Mus. Boymans van Beuningen*. Het Franse landschap van Cézanne tot heden -18 nov.
Prentenkabinet: De Nabis, grafiek van Bonnard, Vuillard, Denis, Roussel en Valloton
-18 nov.

Elizabethan Embroidery Exhibition

14 dec.-16 jan.

- *Mus. v. Land- en Volkenk*. Wayang, Gamelan en Beelden van Bali. Afrikaanse muziek-instrumenten -1 juni
Japanse kunstnijverheid vanaf 18 nov.
— *'t Venster*. Eduard Flor en Cornelius Rogge
-29 nov.

Marcel Henri Verdren, schilderijen

vanaf 30 nov.

- *Rotterd. Kunststichting-Kunstz. Lijnbaan*.
Adriaan I. Cornelis -18 nov.
— *Winkelcentrum Hoogvliet*. Johan Verheij
-eind nov.

SCHIEDAM

- *Sted. Museum*. De salon van de Maassteden
-9 dec.

TILBURG

- *Nederl. Volkenkundig Missiemuseum*. Ziekte en Dood in Afrika
-1 dec.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Mendes da Costa
1-30 nov.
— *Kunstliefde*. G. van den Eerenbeemt
Leden van „Kunstliefde” 20 nov.-16 dec.
— *Utrechtsche Kring*. Willem Schrofer
16 nov.-8 dec.
— *Atelier Voorstr. 80*. Grafisch gezelschap De
Luis: Werken van Henc van Maarseveen
onder het motto EKS 3-24 nov.
— *Nederl. Goud-, Zilver- en Klokkemuseum*.
Nederlands Goud -2 dec.
— *De Reiger*. Hildo Krop 2-23 nov.

VLAARDINGEN

- *De Visbank*. Jan den Hengst en Lajos
Radkai -25 nov.
Joop Stigter, Leen Stolk en Jack Tsang
26 nov.-9 dec.

WAALWIJK

- *Gemeentehuis*. Pieter Brueghel de Oude,
reprod. 18-25 nov.

WASSENAAR

- *Heuff*. Kieks Henny, strobloemarrangemen-
ten, en Piet Spijker, aquarellen en teke-
ningen 1-22 nov.

ZAANDAM

- *Nieuw Zaanlands Lyceum*. Kinderen toen en
thans -18 nov.

ZUNDERT

- *Parochiehuis*. Pieter Brueghel de Oude,
reprod. -18 nov.

DE MUSEUMDAG

De tweede museumdag van dit jaar zal op dinsdag 10 december worden gehouden in het Mauritshuis te 's-Gravenhage. Aanvang des ochtends te 10.45 uur.

Als onderwerp is gekozen:

Presentatie van museumverzamelingen in historische gebouwen.

Sprekers zijn:

Dr. A. B. de Vries: „Het Mauritshuis na 1945”;

A. G. Claerhout (Antwerpen): „Ervaringen met technische, volkenkundige en natuurhistorische musea in historische gebouwen in België;

Mr. J. K. van der Haagen: „Monumenten als musea van geschiedenis en kunst”.

Leden van de K.N.O.B. zijn welkom. Hun wordt verzocht hun komst voor uiterlijk 30 november te melden bij de secretaris van De Museumdag, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage.

VACATURE

LEIDEN

Bij het Stedelijk Museum „De Lakenhal” kan geplaatst worden een

WETENSCHAPPELIJK ASSISTENT(E)

Gegadigden dienen bij voorkeur academisch gevormd te zijn.

Salarisgrenzen: f 669.50—f 880.— per maand, te vermeerderen met de huurcompensatie. Het verplaatsingskostenbesluit is van toepassing.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met vermelding van referenties binnen 14 dagen te zenden aan de Directeur van genoemd Museum, Oude Singel 28, Leiden.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Ruilverkaveling Garijp-Wartena. Dank zij de medewerking van de Cultuurtechnische Dienst, de N.V. Grontmij en de Plaatselijke Commissie kan door de „vondstenzoeker” P. Mudstra dit gebied intensief worden verkend. Hierbij zijn belangrijke gegevens verkregen over tijdens de tweede transgressiefase overslibde nederzettingen ten oosten van Warstiens en over in de Middeleeuwen bewoonde verhoogde woonsteden tussen Garijp en Wartena. Uit de ligging in het terrein kan worden opgemaakt dat zij aan een sterk meanderende stroom hebben gelegen die dit gebied in noordoostelijke richting doorsnijdt. Bij het graven van tochtsloten kwamen dicht bij deze woonplaatsen kogelpotscherven en beenderen aan het licht. Tot de vondsten behoort ook een benen schaats.

In de omgeving van Suameer werden nieuwe vuursteenwerkplaatsen ontdekt, die duidelijk maken dat de prehistorische bewoning zich veel verder naar het westen uitstreekte dan tot nu toe werd vastgesteld.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

Hennaarderadeel. Dank zij een melding van mr. H. W. Kuipers te Wommels kon aldaar een merkwaardig verschijnsel worden waargenomen tijdens het graven van een kelder in de Herv. pastorie ten westen van de kerk. Onder het huidige vloerpeil van een thans als binnenmuur gebruikte, vermoedelijk in 1723 opgetrokken wand werd een 50 cm hoge fundering aangetroffen van middeleeuwse gele en rode baksteen, formaat 26 x 13 x 6,5 cm. Deze fundering dekte een enigszins rond putje af, waarvan de wand bestond uit tien rechtopstaande, elkaar afwisselende bakstenen en tufstenen elementen. De lengte van deze stenen was 32 cm en kwam overeen met de diepte van het putje, dat in de ter plaatse aanwezige terphoogte was ingegraven. In het putje dat een bodem van mortel had, werden

enige scherven aangetroffen van een zwarte kookpot met voetrand. Waarschijnlijk betreft het hier een bouwoffer, gebracht toen het eerste(?) huis werd gebouwd, waarbij het putje kennelijk van reeds eerder gebruikt materiaal werd samengesteld. In de omringende terphoogte werden scherven uit de eerste eeuwen onzer jaartelling aangetroffen. Uit archivalia is bekend dat zich ter plaatse in 1580 de pastorie bevond met daarnaast en „monnikenhuis”.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

Ruilverkaveling Koningsdiep. In dit gebied zijn de verkenningen met kracht voortgezet. Thans zijn 63 vindplaatsen van archeologische betekenis vastgesteld, de meeste hebben betrekking op paleo- en mesolithische artefacten, die met grote zorg worden verzameld. Een particulier, de heer B. van der Burg uit Selmien, trof onder Ureterp een groot fragment van een aan beide zijden ten dele geslepen neolithische dolk aan, een voor Friesland zeldzaam stuk.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden B.A.I., Groningen).

Leeuwarden. In een terprestantje bij Bilgaard ten noorden van de stad is door de heer Sybrandy een koperen Romeinse munt gevonden die het Kon. Penningkabinet determineerde als een na 164 na Chr. geslagen sestertius van Marcus Aurelius, met portret van Lucilla en op de keerzijde een zittende Venus met cupidus (BMC 1212).

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

Oostdongeradeel. Dank zij de medewerking van Gemeentewerken en de aannemer konden tijdens het in snel tempo aanleggen van een rioering rond de Herv. kerk te Ee nog enige waarnemingen worden gedaan, waarbij ook de heer M. J. Boersma aldaar veel hulp verleende. Merkwaardig was dat hierbij juist aan de

buitenzijde van de huidige omheining van het kerkhof op ca. 1 m diepte een grote veldkei werd aangetroffen, aan de buitenzijde waarvan zich scherven van een 12de/13de eeuwse bruinzwarte inheemse pot bevonden en resten van een skelet, dat kennelijk van een baby afkomstig was. Helaas was een en ander reeds geborgen toen de melding kwam. De aanwezigheid van nog een dergelijke steen (op het kerkhof) doet vermoeden dat deze steen tot de oorspronkelijke omgrenzing van het kerkhof behoorde, terwijl de vondst van de pot en de skeletresten wellicht zijn tegenhangers vindt in de eertijds gedane ontdekkingen van gelijke aard, o.m. te Tjerkgaast en Harich. Dank zij de medewerking van de kerkvoogdij zullen de grote stenen, waarvan het gevonden exemplaar was afgevoerd, weer een passende plaats op het kerkterrein krijgen.

Overigens werd uit de sleuven duidelijk, dat de terp zich op een van ouds reeds aanwezige hoog opgeslibde rug bevindt. Het in de diepste lagen aangetroffen scherfmateriaal gaat niet verder terug dan tot de 11de of 12de eeuw.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

Opsterland. De waarnemingen op het terrein 't Hout zijn geëindigd (zie *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1963, kol. *86, *105, *106 en *199). Vastgesteld is dat van ca 1200 af hier bewoning heeft plaats gehad tot ca. het midden van de 16de eeuw. Behalve een aantal leemplekken, van vloeren afkomstig, zijn ook middeleeuwse bakstenen gevonden, eenmaal in de vorm van een vloertje dat bolvormig was weggezaakt. Dicht hierbij bevond zich een ca. 2 m diepe put, met een mantel van turfzoden die op een vierkant raamwerk van eikenhout rustte. De hieromheen gelegen lemen vloer bevond zich op de helling van een natuurlijke verhevenheid, maar toch nog op het restant van een kennelijk voordien ten dele afgegraven veenlaag. Het grachtenstelsel dat zowel de woonplekken als een bebost terreingedeelte omgeeft, moet ten dele in fasen zijn ontstaan. Hierbij werd gebruik gemaakt van een moerassig stuk, waaruit het water werd verkregen. Een ongeveer in het midden gelegen „eiland” is van de er omheen gelegen gracht uit opgehoogd, voordien was er een lemen vloer aanwezig, waarvan de omvang echter niet bepaald kon worden.

De gehele aanleg doet vermoeden dat zich hier inderdaad een vrij grote gemeenschap heeft bevonden, stellig samenhangend met de activiteiten van de Premonstratensers in Friesland. Een en ander mocht echter zeer grondig zijn opgeruimd, terwijl ontginningen ook vele sporen hebben uitgewist. Bij een der grachten werd nog een veedrinkplaats aangetroffen. Onder het vondstmateriaal dat grotendeels bestaat uit inheemse en uit het Rijnland geïmporteerde ceramiek, bevindt zich ook een slijpsteen.

G. Elzinga (F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen).

DRENTHE

Peize. In verband met het voornemen op korte termijn over te gaan tot algehele restauratie der Herv. kerk, is een aanvang gemaakt met een oudheidkundig bodemonderzoek dat tot doel heeft gegevens te verzamelen over de geschiedenis van het bouwwerk zelf en de daaraan voorafgaande kerken. De huidige, uit kloostermoppen opgetrokken kerk kan bezwaarlijk ouder zijn dan de 2de helft van de 13de eeuw; de toren dateert eerst uit het jaar 1803, terwijl het huidige driezijdig gesloten koor in de plaats kwam van een in het jaar 1824 afgebroken afsluiting.

Tot dusverre kon reeds worden vastgesteld dat het oorspronkelijke koor rechthoekig was en smaller dan het schip. In de beide oksels van het schip, op de scheiding van het koor, bleken de funderingen te zijn overgebleven van nevenaltaren, terwijl zich achter deze grondvesten aanwijzingen bevonden van voorheen bestaande schalken, welke koepelgewelven doen vermoeden, eenmaal het schip overspannende.

De zijmuren van het schip rusten op zwerfkeien, op hun beurt gevleid in daartoe uitgegraven zeer ondiepe sleuven. De duidelijk waarneembare kerkheuvel dankt zijn ontstaan aan een kunstmatige ophoging, waartoe zowel plaggen of zoden als zeer donker gekleurde aarde — esgrond(?) — werden gebezigd. De indruk is gevestigd dat deze heuvel met de kerkbouw verband houdt en daarvoor nog niet bestond. De diluviale ondergrond ter plaatse loopt nochtans zo hoog op dat overwegingen van waterstaatkundige aard bij het opwerpen van de heuvel moeilijk een rol hebben kunnen spelen. Sporen van voorafgaande

kerken, opgetrokken uit tufsteen of granietblokken, werden niet aangetroffen. Toch heeft het aan Johannes de Doper gewijde, 13de eeuwse kerkgebouw stellig een of meer voorgangers gekend, welke dan wel uit hout zullen hebben bestaan. Sporen daarvan tekenden zich in de ondergrond evenwel niet af.

Het onderzoek wordt nog voortgezet, vooral met het oogmerk meer zekerheid te verkrijgen over de aard en omvang van de oorspronkelijke kerkheuvel, de plaats van de losstaande klokkestoel, welke de huidige toren vooraf zou zijn gegaan, en het beloop van de kerkhofomheining, al dan niet langs de binnenzijde van een ringgracht aangelegd.

H. Halberisma (R.O.B., Amersfoort).

GELDERLAND

Bredevoort. Bij het uitgraven van een bouwput ter hoogte van de voormalige Misterpoort stiet men op de resten van een bakstenen fundering, welke kennelijk de onderbouw vormde van een verdedigingswerk, in casu de vermelde stadspoort, met het daarbij aansluitende voormalige ambtshuis. De aard van het metselwerk en het formaat der daarbij gebezigde stenen duiden op de 15de, mogelijk zelfs nog 16de eeuw. Alleen opzettelijk ingesteld voortgezet onderzoek zou wellicht iets naders kunnen opleveren over de plattegrond van dit verdedigingswerk, waartegen praktische bezwaren zich nochtans verzetten. Bedoelde grondvesten bleken met behulp van gemetselde spaarbogen te zijn aangelegd over de vulling van een gracht, welke aan de latere stadsgracht moet zijn voorafgegaan en daarmee parallel liep, in achterwaartse zin. Aan de binnenzijde van deze oudere gracht bevonden zich in de taluds de overblijfselen van rechtstandig ingegraven, buitengewoon zware eiken posten, welke voor de resten van een houten palissadering gehouden dienen te worden, behorende bij de voorgelegen, oudere gracht. Aardewerkscherven laten het vermoeden rijzen, dat deze palissadering uit de 13de eeuw dateert en mogelijk de eerste bevestiging van de stad Bredevoort heeft uitgemaakt. Naar de scherven te oordelen, in de vulling van de oudste gracht aangetroffen, werd deze in de 14de dan wel in de 15de eeuw gedempt, bij welke gelegenheid Bredevoort andere vestingwerken zal hebben ontvangen, deels uit baksteen opgetrokken en gelegen achter nieuwe, verder buitenwaarts

aangelegde grachten. Mogelijk geeft een onderzoek in de geschreven geschiedbronnen van Bredevoort bepaalde aanwijzingen, welke ons in staat stellen de oudste, zowel als de daarop in tijdsorde volgende stadsvesten nauwkeurig te dateren.

H. Halberisma (R.O.B., Amersfoort).

Nijmegen. Legerplaats 10de legioen.

I. *Terrein achter de St. Theresiakleuterschool, Ubbergse Veldweg 97.*

a. Laat-Flavische periode met stenen gebouwen: ten noordoosten van de in *Nieuws-Bull. K.N.O.B.* van 15 september 1963 kol. *179 en *180 besproken kazerne werd nog een manschappenverblijf aangetroffen, dat tegen de verwachting in met de voorzijde naar het zuidwesten, naar de Ubbergse Veldweg gekeerd was, evenals de vorige kazerne. De laatstgenoemde barak bevat tien contubernia, waarvan een (met de helft van een tweede) reeds in 1957 was geregistreerd op het belendende terrein; hier ligt ook de bijbehorende centuriowoning, grotendeels nog niet ontgraven. Het betreft hier dus een op zichzelf staand hemistrigium dat niet tot een complete striga heeft behoord; de centuriowoning ligt aan de andere zijde als bij de vorige striga, en wel achter het in 1957/58 ontgraven peristylhuis. In het voortrek („arma”) van een der contubernia lag een met leem en baksteen geplaveide haardplek; voor de constructie hiervan waren een vloertegel met het stempel LEG. XXX. V. V., alsmede een dakpan (tegula) met het stempel VEX. BRIT gebruikt. Blijkbaar heeft hier nog na 120 een afdeling soldaten van het 30ste legioen gebivakkeerd bij het verrichten van herstelwerkzaamheden. In de onmiddellijke nabijheid werd een scherf van een t.s.-kom Drag. 37 gevonden, blijkens de versiering gefabriceerd in het pottenbakkerscentrum La Madeleine (ca. 110-130).

Op de brandlaag die bijna overal de oudere periode der houten gebouwen afsluit, werden nog eens weer, met gemorste resten van de in de fundering van de stenen gebouwen gebruikte leem, dakpannen gevonden, alle met het stempel L.X.G. (zonder bijnamen), een stempel dat ook in de ongestoorde lagen van genoemde fundering pleegt gevonden te worden, een aanwijzing, dat wel eens alle aldus, zonder bijnamen, gestempelde dakpannen vóór het jaar 89 gedateerd zouden moeten worden en de eerste aanleg van de stenen gebouwen

— dus van vóór dit jaar zou moeten zijn. Het feit echter dat ook aan de Donau veel stemfels zonder de bijnamen p.f. gevonden worden, maant tot voorzichtigheid. Behalve leem en dakpannen vindt men op het genoemde niveau ook bouwstenen van tuf, veldkeien, breukstenen en grint met kalkspecie gemengd, alles aanwijzingen, dat wij hier te doen hebben met het bouwniveau van de desbetreffende periode.

In de vele afvalkuilen werd ook nu weer veel daterend schervenmateriaal aangetroffen, alsmede een munt van Domitianus; interessant zijn nog een rechter wangklep van een helm, een met niëlló ingelegde ronde sierplaat, enkele meloenkralen en een Gallische munt.

Rechthoekig op de beschreven kazerne staat een hemistrigium dat al in 1951 met zekerheid aan te vullen was en waarvan nu contubernia voor den dag beginnen te komen.

b. Van de (vroeg-Flavische) houten gebouwen werden onder de eerstgenoemde kazerne geen sporen aangetroffen: de plaats was blijkbaar open.

c. Van de prehistorische sporen werden delen van het greppelsysteem dat annex is met het al bekende kringgreppelveld, aangetroffen, alsmede de resten van twee niet binnen een kringgreppel bijgezette urnen met crematies. In een der greppels nog scherven uit dezelfde periode.

II. Iepstraat.

In het naar de Ubbergse Veldweg gekeerde deel van deze straat werden thans delen van twee centuriowoningen uit de periode der stenen gebouwen gevonden, met daaronder overeenkomstige sporen van houten gebouwen. Ook hier werd in een ongestoorde fundamentlaag een tegel met stempel L.X.G. aangetroffen, alsmede een fragment van een zware kalkstenen zuil, dat hier, overeenkomstig het al vaak geconstateerde, dus weer eens secundair gebruikt was.

Op beide plaatsen wordt het onderzoek voortgezet.

H. Brunsting (*Rijksmuseum van Oudheden, Leiden*).

— Tijdens graafwerkzaamheden in verband met een uitbreiding aan de achterzijde van het gebouw van de Christelijke MULO-school Klokkenberg, Hugo de Grootstraat 43, kon een bescheiden onderzoek worden ingesteld naar eventueel nog aanwezige sporen van het

laat-Romeinse grafveld, door G. M. Kam aangeduid met de letters OO. Uit het nog niet voor funderingen e.d. vergraven gedeelte van het terrein (de tuintjes tussen de Hugo de Grootstraat en de in 1944 ten gevolge van oorlogshandelingen grotendeels verdwenen Ten Hoetdwardsstraat), konden worden geborgen: een amfoor van bruin gemarmerde waar, een ruwwandig bord (Gose 474), waarbij resten van een tutulus-fibula; een afvalkuiltje(?) leverde naast talrijke oesterschelpen scherven op van een ruwwandige pot Brunsting, Hees, p. 145,5 (pl. 7: 5₁) en idem Holwerda, Aardewerk Holdeurn 287. Het per dragline uitgraven van de grond maakte het onmogelijk nadere gegevens te verkrijgen.

In het talud van de werkput bleek tenslotte nog aanwezig een vrij compleet skelet (lengte 1.65 m, gelegen op de linkerzijde, richting n.w.-z.o., de voeten in het z.o.) met aan het hoofdeinde een „zwart geverniste” beker; resten van spijkers doen hier een kist vermoeden. Instortingsgevaar verbood nader onderzoek.

S. L. Wynia, *Arch. Inst. V.U., Amsterdam*.

Vuren. Sedert enige weken is op een terrein bij de rijksweg Tiel-Gorinchem op ongeveer 5 km bezuiden Leerdam een onderzoek gaande naar de funderingen van het kasteel Leyenburg. Het geslacht Leyenburg vormt een van de vele zijtakken van de machtige Arkels; de heren van de Leyenburg komt men tegen in de omgeving van Hertog Albrecht, graaf van Holland (eind 14de eeuw). Het onderzoek bracht tot nu toe een vierkante voorburcht en een rechthoekig hoofdgebouw aan het licht. Vooral de muren van het hoofdgebouw zijn door uitbraak sterk beschadigd. Toch herkent men gemakkelijk de zware donjon aan de oostzijde. Om het complex heeft een ringmuur gestaan (eind 15de eeuw?), waarvan de oostelijke zijde zich duidelijk aftekent.

J. G. N. Renaud (*R.O.B., Amersfoort*).

Wageningen. Bij het graven van bouwputten op de Wageningse Eng is een aantal urnen met crematieresten ontdekt door de scholieren Petri en Banga uit Wageningen. De urnen dateren uit de voor-Romeinse IJzertijd. Zeer waarschijnlijk hebben we ter plaatse met een urnenveld te doen. De urnen waren in tamelijk ondiepe kuilen, waarvan de onderzijden ruim 10 cm in de ongestoorde, schone dilu-

viale zandgronden reikten, bijgezet. Bijzondere grafstructuren in de vorm van kringgreppen etc. waren, voor zover dit kon worden nagegaan, niet aanwezig. De vondst werd aan de R.O.B. gemeld door onze correspondent en wetenschappelijk medewerker te Wageningen, dr. J. M. G. van der Poel.

J. A. Trimpe Burger, (R.O.B., Amersfoort).

ZUID-HOLLAND

Rijswijk. Op 1 november ontving de R.O.B. een bericht van mevrouw E. Kraan-Dom, Rijswijk, over oudheidkundige vondsten, welke door haar waren gedaan op een stuk braakland, dat ingesloten wordt door de Huis te Landelaan, de Henriëtte Roland Holstlaan en de Schaperlaan, vlak ten noorden van de Kleiweg en ten oosten van de spoorlijn 's-Gravenhage-Delft. Een op 3 november ingesteld onderzoek bracht aan het licht dat daar twee grote fragmenten van een zandstenen mijlpaal uit de Romeinse tijd waren gelegen. De stukken vormen tezamen een halfzuil met een blokvormig basement, ter lengte van ca. 2.15 m; de grootste diameter bedraagt 43.5 cm Enkel het bovenstuk van de paal ontbreekt. Van de uit tien regels bestaande inscriptie is het grootste gedeelte bewaard gebleven; een zeer belangrijk fragment van de voorlaatste regel, op het breukvlak van de twee stukken, is verloren gegaan.

De mijlpaal dateert uit de jaren 249-251 na Chr., de regeringsperiode van keizer C. Messius Quintus Traianus Decius, wiens naam en titulatuur in het opschrift voorkomen. Blijkens de inscriptie is de paal geplaatst op een afstand van een of meer LEVG(ae) of Gallische mijlen van de nederzetting CANANEFATI(?) VM MV [---], d.i. van Municipium Cananefatium of Cananefatenstad. Hierdoor weten we thans met zekerheid dat er naast Nijmegen (Ulpia Noviomagus-Municipium Batavorum) nog een tweede echte stad in Romeins Nederland heeft gelegen en dat de hoofdplaats van het bestuursgebied (de civitas) van de Canninefaten (na de ontdekking van de nieuwe, officiële inscriptie: Cananefaten), in het westelijke gedeelte van „het eiland der Bataven” tussen de (Oude) Rijn en de Maas, stadsrechten heeft verkregen. Op grond van de inscriptie welke voorkomt op de reeds omstreeks 1600 te Monster of Naaldwijk ontdekte mijlpaal (in het Rijksmu-

seum van Oudheden te Leiden) moet dit laatste gebeurd zijn in of voor het jaar 162.

Over de plaats waar „Cananefatenstad” heeft gelegen, valt nog niets met zekerheid te zeggen. Wel is het waarschijnlijk dat het hier de o.a. van de Tabula Peutingeriana bekende, door keizer Hadrianus als marktplaats gestichte nederzetting Forum Hadriani betreft, die vermoedelijk heeft gelegen te of bij Voorburg, in de nabijheid van het door dr. J. H. Holwerda op het voormalige landgoed Arentsburg opgegraven castellum, dat tijdens de regering van keizer Domitianus is aangelegd ten westen van het „Kanaal” van Corbulo (Rijn-Schiekanaal, Vliet, Gantel). Zie hierover verder J. E. Bogaers in: *Berichten R.O.B.*, 10-11 (1960-1961), blz. 303 e.v.

Op de mijlpaal uit Rijswijk is achter het laatste woord van de inscriptie (LEVG) geen cijfer uitgebeiteld; waarschijnlijk was het getal dat de afstand van de paal tot Municipium Cananefatium moet hebben aangegeven, met verf op de steen aangebracht.

Dank zij de grote medewerking van de gemeente Rijswijk zijn de twee stukken op 5 november vervoerd naar het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Aangaande de vondstomstandigheden kan nog het volgende worden opgemerkt. Tijdens het uitgebreide onderzoek dat na de ontdekking van de mijlpaal met de onmisbare en zeer gewaardeerde hulp van velen is ingesteld, is het langzamerhand duidelijk geworden dat de twee stenen in de periode tussen de maanden maart en september 1958 per vrachtwagen op het terrein aan de Huis te Landelaan zijn gedeponeerd, tezamen met een lading klei. Het is (nog?) niet mogelijk de plaats aan te geven waar de paal oorspronkelijk heeft gestaan. Overigens ligt het voor de hand aan te nemen dat deze gezocht moet worden in de naaste omgeving van de (secundaire) vindplaats, in de buurt waarvan na de laatste oorlog, en in het bijzonder na 1956 in het kader van de grote uitbreidingsplannen van de gemeente Rijswijk, tal van gebouwen zijn verrezen.

De mijlpaal hoort vermoedelijk thuis ten westen van het kanaal van Corbulo, aan een weg die o.a. naar het castellum te Voorburg-Arentsburg heeft gelopen. In verband hiermee is het van belang dat de twee fragmenten thans ontdekt zijn in of vlak bij de voormalige, in Rijswijk dichtgeslibde bedding van de Gantel, die naar het zich laat aanzien, een on-

derdeel heeft gevormd van de Fossa Corbulonis. De afstand van de secundaire vindplaats tot Arentsburg bedraagt ca 2.7 km of ruim 1 leuga.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

NOORD-BRABANT

Haps. De in 1960 door dr. P. J. R. Modderman ondernomen opgravingen van een kringgreppurnenveld werden van 1 oktober-15 november door het Instituut voor Prehistorie te Leiden voortgezet. Evenals bij het vorige onderzoek werden ook nu naast crematies in of zonder urnen, binnen cirkelvormige greppels, fragmenten van Veluwe klokbekers en van Drakensteinurnen gevonden. Speciale vermelding verdienen:

Een drievoudige ronde palissadering welke slechts gedeeltelijk kon worden onderzocht in verband met een midden door deze constructie lopende rioolsleuf.

Een grafmonument, bestaande uit een dubbele paalzetting in de vorm van een ovaal met afmetingen van 24 x 6 m; binnen dit vak was een urn met crematie geplaatst. Van een tweede gelijkvormig monument werd tot nu toe een gedeelte opgegraven.

Twee, op een onderlinge afstand van ongeveer 1 m, oost-west lopende rijen palen. Deze sporen behoren wellicht bij een meer naar het westen liggend grafmonument(?).

Van de bewoning welke hier plaats vond na de periode waarin op dit terrein crematies binnen kringgreppels zijn bijgezet, werden veel scherven van aardewerk, enkele spinlosjes en fragmenten van weefgewichten gevonden. De paalgaten, welke behoren tot een rechthoekige plattegrond met één rij middenpalen, zijn waarschijnlijk ook uit deze bewoningsfase afkomstig.

Het ligt in de bedoeling in de nabije toekomst de opgravingen in Haps voort te zetten, bij welke gelegenheid het dan o.a. mogelijk zal zijn aan de reeds gevonden grenzen in het noorden en in het zuiden de westelijke begrenzing van het kringgreppurnenveld toe te voegen.

G. J. Verwers (Instituut voor Prehistorie, Leiden).

LIMBURG

Elsloo. Het voortgezet onderzoek naar de overblijfselen van de bandceramische nederzetting,

gelegen in het uitbreidingsplan Crupell ten oosten van de Koolweg, heeft de volgende resultaten opgeleverd.

De in de rioolsleuven waargenomen vermoedelijke oostelijke begrenzing van de nederzetting kon in de opgravingsputten nog niet nader met zekerheid worden vastgesteld. De sporen worden op relatief geringe diepte aangetroffen, de dikte van het colluviale pakket bedraagt 30-40 cm. Binnen de enige door een wandgreppel omgeven huisplattegrond is een kuil waargenomen, waar zich bovenin grote hoeveelheden rood gebakken leem bevonden. De gelaagde inhoud van de kuil bestond voorts uit enkele voor een tweede maal gebakken scherven van ruwwandig aardewerk en enige gecalcineerde beenderresten. Houtskool werd evenwel niet aangetroffen. Van de gebakken leem viel een duidelijk plaatvormige concentratie op, 1.50 m lang en 0.80 m breed. Voorts kunnen van dit huis enige paalkernen worden vermeld; het betreft zowel wandpalen als staanders.

In het noordwestelijk deel van een ander huis dat overigens goeddeels vergraven was, zijn twee gevallen waarbij twee van de drie tot een dwarsrij behorende staanders in een greppel zijn geplaatst.

In een derde huis werden de langwerpige paalkuilen, welke normaal in het achterhuis worden aangetroffen, in het midden- en voor-gedeelte gevonden. De oostelijke wand wordt aan de buitenzijde en op korte afstand daarvan begeleid door een rij daksteunen.

R. S. Hulst (R.O.B.), Amersfoort.

Haalen. Op 11 november is een aanvang gemaakt met een onderzoek van de „Melenborg”. De opgraving geschiedt met medewerking van de Gemeentelijke Sociale Werkvoorzieningscommissie te Roermond en staat in verband met de machinale afgraving — ter verkrijging van zand — van enige op het bovenvermelde, hoge terrein gelegen percelen (vgl. *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1963, kol. *71-*72).

Het onderzoek, dat vooral betrekking heeft op bewoningssporen uit de Romeinse tijd, heeft in eerste instantie uitgewezen dat het Romeinse niveau op tal van plaatsen niet meer aanwezig is, vooral op het gedeelte dat oorspronkelijk het hoogste is geweest. In de na-Romeinse tijd moet er sterk geëgaliseerd zijn. Hier en daar kan men nog een laag aantreffen

waarin verspreid Romeins puin voorkomt.

Tot de vondsten uit de Romeinse tijd behoren veel stukken baksteen (dakpannen, tegels en een tubulus), Maaskeien, met stro verschaalde brokken verbrande leem (van wanden van vakwerk), stukken beschilderd muurpleister, fragmenten van wit, lichtgroen en blauwgrijs gekleurde marmeren platen (dikte 12-18 mm), scherven van 2de- en 3de-eeuws aardewerk, stukjes vensterglas en een fragment van een niet gecanneleerde zuiltrommel van oost-Franse kalksteen (diam. 27 cm).

Vlak bij de zuidelijke grens van het terrein zijn enkele paalkuilen gevonden met een bijbehorende Romeinse woonlaag, afgedekt door een brandlaag. Tot nu toe zijn geen sporen van muren van stenen gebouwen aan het licht gekomen. Enige scherven en grondsporen dateren uit de IJzertijd.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Heerlen. Op 28 november werd een vondstbericht ontvangen van de gemeentearchivaris, drs. L. E. M. A. van Hommerich. Momenteel wordt het grootste gedeelte van de Putgraaf naar het noorden toe aanmerkelijk verbreed. Aan de noordelijke rand van het nieuwe weggedeelte zijn tegenover de kapel van het St. Jozefziekenhuis bij het graven van een sleuf voor het leggen van een gasleiding op twee, 12.50 m van elkaar gelegen plaatsen, op een diepte van 45 tot 75 m onder het maaiveld, Romeinse archeologica aangetroffen. Op de meest oostelijke plek waren het verspreide stukken verbrande leem, kennelijk overblijfselen van een pottenbakkersoven, en enige scherven; op de andere plaats is een massa afval van een pottenbakkersoven aan het licht gekomen: stukken aardewerk, waaronder misbaksels (vgl. *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1961, kol. *38 e.v.). De ceramische vondsten dateren uit het laatste kwart van de 1ste en het begin van de 3de eeuw. Daaronder bevinden zich fragmenten van kruiken, bekertjes (met platte rand) en kookpotten (met rond omgeslagen rand). Het baksel is geelwit of lichtbruin. Tal van scherven zijn met een laagje oranje-lichtbruin „verniss” bedekt.

J. E. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

Maastricht. Aan de westelijke zijde van het grote opgravingsterrein aan de Stokstraat zijn de resten ontdekt van een muur die op een afstand van 2.85 m parallel heeft gelopen met de wes-

telijke muur van het frigidarium en het tepidarium van de thermen (gebouw B). Deze is aan het noordelijke einde gebouwd tegen de zuidelijke buitenmuur van gebouw A en heeft aanvankelijk de westelijke begrenzing gevormd van het apodyterium van B. In een latere tijd is de muur grotendeels afgebroken en is het apodyterium naar het westen toe uitgebreid; daarbij is een vloer van opus signinum gelegd over de intact gelaten fundering van dit muurwerk. In een volgend stadium is de vloer grotendeels vernield- en daarna provisorisch hersteld, o.a. met enige grote stukken Naamse steen; onder een van deze is een antoninianus te voorschijn gekomen van Claudius II Gothicus (268-270).

Ten westen van het pand Stokstraat 24 is in een kelder Romeins muurwerk ontdekt. Op grond hiervan kon worden berekend dat de inwendige lengte van het tepidarium van B — van noord naar zuid — 6.60 m heeft bedragen; de breedte van dit vertrek was ca. 5.15 m (bij het nemen van deze maten is geen rekening gehouden met de dikte van de tubulering).

Zoals reeds eerder is medegedeeld (kol. *211), kon een vertrek van A door middel van een hypocaustum verwarmd worden. De suspensura is echter na verloop van tijd grotendeels ingestort. Daarna heeft men het ongelijk geworden oppervlak aan de bovenvloer met grond en puin geëgaliseerd, als gevolg waarvan het vertrek — zonder hypocaustum — opnieuw kon worden gebruikt. De jongste munt, welke afkomstig is uit de vulling onder het nieuwe vloerniveau, is een aes III van Valens (364-378). In de vulling van de kelder van A ten oosten van het voormalige hypocaustum is een munt aangetroffen die vermoedelijk dateert uit het derde kwart van de 4de eeuw (determ. Kon. Penningkabinet, Den Haag). Gebouw C, ten oosten van de kelder van A, is opgetrokken in het laatste kwart van de 4de eeuw; in die tijd was A grotendeels buiten gebruik geraakt (verwoest en afgebroken), met uitzondering naar het schijnt van het vertrek waaronder zich voorheen een hypocaustum heeft bevonden.

Het onderzoek is thans uitgebreid tot de kelders van de panden Stokstraat 14, 16, 18 en 20. In nr. 14 is evenals reeds vroeger in het pand Havenstraat 5 de vermoedelijke noordelijke buitenmuur ontdekt van A. Dit gebouw, dat zich heeft uitgestrekt van oost naar west, waarschijnlijk dwars over het tracé van de huidige

Stokstraat, heeft een lengte gehad van meer dan 31 m en een grootste breedte van ca. 10.15 m. In het pand Stokstraat 14 is ten noorden van de veronderstelde noordelijke buitenmuur van A een grote hoeveelheid in de Romeinse tijd verbrande graankorrels gevonden.

In de panden 16 en 18 zijn overblijfselen aan het licht gekomen van de ondervloer en pijlers van een hypocaustum, het tweede van gebouw A.

J. A. Bogaers (R.O.B., Amersfoort).

ZEELAND

's-Heer-Hendrikskinderen, gem. 's Heer-Arendskerke. Enige terreinverkenningen werden gedaan in verband met woningbouw en wegenaanleg in de omgeving van de plaats, waar het bekende slot „Het Huis te Werve” (ook wel Heer Hendrikskinderenburg genoemd) heeft gestaan. Het slot dateert wellicht reeds uit de 13de eeuw; het werd afgebroken tussen 1798 en 1802. Indien de omstandigheden het toelaten, zal met de reeds toegezegde medewerking van het gemeentebestuur van 's Heer-Arendskerke een onderzoek naar de eventueel nog aanwezige funderingen plaatsvinden.

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

Kleverskerke, gem. Arnemuïden. In een prettige samenwerking met de diensten en personen die met de uitvoering van de cultuurtechnische werken in het herverkavelingsgebied rondom Kleverskerke zijn belast, werden in het afge-

lopen jaar enige oudheidkundige onderzoeken gedaan in archeologische objecten die in verband met noodzakelijke egalisaties zouden moeten verdwijnen. Zo zijn door middel van dwarsdoorsneden vier restanten van zgn. vluchtbergen of hillen onderzocht, waarbij gegevens werden verkregen die van belang zijn voor het systematisch onderzoek van deze kunstmatig opgeworpen bergen. Bovendien gaven bepaalde afzettingsslagen en hun datering een inzicht in de bedijkingsgeschiedenis van dit oostelijk deel van Walcheren. Voorts zijn waarnemingen verricht bij de egalisering van een terreinverhoging op een plaats, waar de vroegere kerk en het kerkhof van de heerlijkheid Nieuwerkerke hebben gelegen (de kerk van dit dorp is afgebroken tussen 1545 en 1594). Tijdens het egalisatiewerk kwamen talrijke skeletten tevoorschijn, alsmede nog enige overblijfselen van funderingen en grafkelders. De slechte weersomstandigheden (zeer veel regenval) en de omstandigheid dat het werk met zware bulldozers werd uitgevoerd, waardoor uiterst taaie grondstructuren ontstonden, maakten het vrijwel onmogelijk nog enigszins „meetbaar” materiaal voor antropologisch onderzoek te vergaren. Over de historie van de heerlijkheid Nieuwerkerke zij verwezen naar: A. Walraven en F. P. Polderdijk, „De kuststreek van het zuidoostelijk deel van Walcheren in vorige tijden”, in: *Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 7de deel. 3de stuk, blz. 251-346, Middelburg 1893.

J. A. Trimpe Burger (R.O.B., Amersfoort).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT

— *Zonnehof*. Kinderen van deze eeuw
21 dec.-10 febr.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Leven en werken in Nederland 1813-1963 -2 febr.
Kunstenaars in hun ontboezemingen -2 febr.

— *Sted. Museum*. W. Wagenfeld: 8 vazen en een mosterdpot -2 jan.

— *Café Eijlders*. J. P. Bosch

— *De 3 Hendrieken*. Chris Heeneman -25 dec.

— *W. J. G. van Meurs*. Oud Japanse gelegenhedsprentjes „Surimono” -31 dec.

— *Mokum*. Wim Bosma -19 dec.
Groepsexpositie van 5 kunstenaars

19 dec.-16 jan.

— *Santee-Landweer*. Gerard Schäperkötter -21 dec.

— *Magd. Sothmann*. Aldenborg -21 dec.

— *O.Z. Kapel: Stichting Kunstcontact*. 500 jaar geschiedenis van de „Oude Sijds Capel”

— *Centrum v. Industrieële Vormgeving*. Het goede cadeau -5 jan.

— *Toneelmuseum*. Toneel in Nederland

-20 apr.

— *E. J. van Wisselingh*. Franse Meesters der 19de en 20ste eeuw -20 dec.

- *Bernard Houthakker*. Hollandse 18de en 19de eeuwse aquarellen en tekeningen
- *Kerkstraat 95*. Ceramiek van Adriek Westenenk
- *Kriekbaar*. Frank Lodeizen -30 dec.
- *Galerie 845*. Rik van Bentum -30 dec.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Beeldhouwkunst in Nederland 1813-1963 -1 maart
- *Openlucht museum*. Feest en Vermaak -1 apr.
- *Galerij 20*. Martin Engelman en Jetty Hoeman -10 jan.

BARENDRECHT

- *Sans-Souci*. Martha van Huessen-Pikaar -1 jan.

BLOEMENDAAL

- *Bloemenheuvel*. Talens' Prijs 1963-1964 4-19 jan.

BREDA

- *De Beyerd*. Het Beeld in de Nederlandse Barok -2 jan.

DELFT

- *Prinsenbof*. A. G. Luttge-Deetman en J. M. Luttge -6 jan.
- *De Hugenoten in Nederland* -27 jan.
- *Mensa*. Klaas Gubbels, Jos Jansen en Willem Kok -28 dec.
- *Fenna de Vries*. Cees Vlag en Theo Boons -4 jan.

DEVENTER

- *De Muntentoren*. Deventer Amateur Fotografen Vereniging 21-30 dec.

EINDHOVEN

- *Van Abbemuseum*. „Wij”, foto's van leden van de „Magnum” Fotogroep -3 febr.
- Recent werk van Jan van Eijk 11 jan.-15 febr.
- *Pijnenborg*. Karl Pelgrom en Eugene Brands -1 jan.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. Gene Eggen -7 jan.

's-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Kunst uit Thailand -26 jan.
- Miguel Angel Cardenas -6 jan.

- Den Haag-Scheveningen 1813 en het muzikaleven rond 1813 -20 jan.
- Sierk Schröder 20 dec.-27 jan.
- *Museum v.b. Onderwijs*. Delta -apr.
- *Al-Veka*. Peter Jansen en Willem Kloppers -28 dec.
- *Cojean*. Claude Broise -22 dec.
- *Haagse Kunstkring*. Ruth Salinger en Aart van den IJssel -20 dec.
- *Mart. Liernur*. Piet Nieuwenhuysen -20 dec.
- *Panorama Mesdag*. M. Overmans -22 dec.
- E. Porthoine-Rink 28 dec.-12 jan.
- *Openbare Bibliotheek*. 150 jaar kinderboeken in Nederland -20 dec.
- *Cinema du Midi*. Christa van Santen en Jac. Wassenaar -20 dec.
- *ARTA*. Thom Gerrard -21 dec.
- *Vredespaleis*. Vijftig Jaar Vredespaleis -20 dec.
- *Nouvelles Images*. Kerstgebeuren -22 dec.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Silhouetten in Nederland -6 jan.

HAARLEM

- *Het Huis van Looy*. Werken van leden van de Vereniging Kunst zij ons Doel -30 dec.
- *In 't Goede Uur*. Herman Dijkstra -31 dec.

DEN HELDER

- *Atelier Prinsenstraat*. Expositie van Amateurs onder auspiciën van de Noorder Kunstkring

HENGELO (O)

- *Hengelose Kunstz.* Beeld-Verhaal -16 jan.

's-HERTOGENBOSCH

- *Prov. Museum*. Chagall illustreert -7 jan.

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Driemaal Verzet

HOENSBROEK

- *De Stoof*. Jan Schoorel -21 dec.

LEEUWARDEN

- *Fries Museum*. Friesland 1813-1963 18 dec.-2 febr.

LEIDEN

- *Leids Ac. Kunstcentrum*. Jose Gorris -18 dec.
- *De Ruij*. Grafiek van Henk van Faassen en poëzie van Frederice Kalmijn

NAARDEN

— *Raadhuis*. J. Hoffman -30 dec.

NIJMEGEN

— *Afrika-Museum*. Afrika, de vreemde Mens en zijn Religie -20 dec.

OUDERKERK A/D AMSTEL

— *De Paardenburg*. Sonja Toebes -30 dec.

ROTTERDAM

— *Museum Boymans van Beuningen*. Betoverend steekspel. Borduurwerk in Engeland ten tijde van Koningin Elizabeth -19 jan.
Vier eeuwen Engelse Prentkunst -19 jan.

— *Mus. v. Land- en Volkenk.* Wayang, Gamelan en beelden van Bali; Afrikaanse muziek-instrumenten -1 juni
Japanse kunstnijverheid -12 jan.

— *Bouwcentrum*. De Hof van Holland -15 maart

V.B.O. Werkstukken van het afgelopen jaar 23 dec.-19 jan.

— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Dordtse scheepsbouw en scheepvaart in de 19de eeuw 27 dec.-17 febr.

— *'t Venster*. Marcel Henri Verdren -20 dec.

STADSKANAAL

— *Gemeentehuis*. H. A. Bal -22 dec.

UTRECHT

— *Kunstliefde*. Friso ten Holt 21 dec.-13 jan.

— *De Utrechtse Kring*. Paul Maas -5 jan.

Leo en Maaïke Braat 11 jan.-2 febr.

WASSENAAR

— *Heuff*. Jacoba Surie en Georg Rueter -3 jan.

WINTERSWIJK

— *'t Kempken*. Henk van den Essenburg, Gerhard Heesen, Riek van der Lichte, Henk van der Horst -1 maart

ZEIST

— *Slot. Ned. Kunststichting*. Creatief werk van De Werkschuit -1 jan.

ZWOLLE

— *Hopmanshuis*. Talens' Prijs 1963-1964 6-30 dec.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 6DE SERIE 16 (1963)

- Aa, D. van der 66
Aalten 98, 99
Acquoy 167
Adolphsburg 142
Aduard 221
Ahaus, Kasteel 143, 148, 149
Ainsworth, Th. *40
Aken 103
Albemarle, zie Arnold Joost, William Anne en George van Keppel
Alfen, Ph. van 190
Alkmaar 86
Alva 238, 277
Amerongen 244
 Kasteel Broeckhuizen 79
Amersfoort
 O.L. Vrouwekapel 16
 St. Joriskerk 23, *108
Amsterdam 57-72, 86, 190, 240, 247, 248
 Beurs 62
 Felix Meritis 65, 68
 Gemeente Archief 58, 60, 61, 64, 65, 244, 245, 252
 Kon. Oudh. Genootschap 59
 Kon. Ak. v. Wetensch. (= Kon. Instituut) 75-82, 73, 76, 77, 84, 87, 233-235, 242-245, 250, 251, 253, 254
 Leidse Poort 62, 63
 Med. Pharm. Museum *35
 Nieuwe Kerk 26
 Nieuwe Luth. Kerk 83
 O.L. Vrouwekapel 16
 Paleis v. Kunsten en Wetenschappen 85
 Rijksmuseum 189, 190, 197, 201, 204, 204, 205, 220, 237, 245, 285
 Spinhuis 65
 Stadhuis 63
 Stadsversiering 244, 245, 249, 254
 Tekon Academie 57, 60, 62, 63, 64, 65
 Wijnkopersgildehuis *33, *36
Andriessen, J. 64, 67, 68
Anholt, Kasteel 128
Anjum *199
Anna, Koningin 203
Anno 106
Anröchte, Kerk 117, 118
Anthonis, Schrijnwerker 272
Antwerpen 65, 238, 258, 260, 261, 262, 268, 274
 Gemeente-Archief 261-262
 Munt 261-264, 261-262, 293
Apeldoorn, Het Loo 149, 150, 159, 160, 161, 165, 169, 178, 180, 186, 187, 195, 197, 205, 216
Apostool 82
Arnhem, Kerk 237
Arnhem 132, 150
 Huis Beaulieu 189
 St. Walburgiskerk 23
Arnhem, Johan van 149, 150
Arnold van Gelre 15
Ath, Fr. Fl. d' 85, 88, 89
Arnsberg
 Ev. Kerk 141, 146
 Stadsaanleg 146
Assen, Prov. Museum *48-*54, *48, *49
Assen (Westf.), Kasteel 132
Assendelft *180
Athlone, zie Godard van Reede
Atrecht 240
Axel, Kasteel *204
Baarn, Huis Groeneveld 163
Baart de la Faille, C. A.
 De geschiedenis en de restauratie van het huis de Voorst 167-192
Bätz 40
Bakkeveen, Mariënhof *86, *97, *105, *199, *223
Baksteen, 13, 18, 19, 276
Banpaal 246
Basel, Dom 114
Barnart, Verz. 156
Bassum 122
Beaconsfield 157-158, 159, 183
Beauvais, P. 202, 203, 217
Beckerlingh, Th. 152, 153, 170, 197
Beelaerts van Blokland, jhr. mr. J. A. 160
Beemster, Vredenburg 156
Beetsterzwaag *157, *199
Beham, B. 284
Beieren, Albert van 265, 293
Beieren, Ernst van 100
Beijer, J. de 160, 161, 162
Beken, P. van der 264
Bélidor 61
Bentinck 173
Bentinck, W. 154, 167

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Berchen, W. van *57
 Berg, Huis den 160
 Berge, P. van den 259
 Bergen, J. van 286
 Berghausen, Kerk 117
 Berkum *31
 Berlage *79
 Berleburg, Kasteel 145
 Bernold 105
 Bernward 105
 Berquin, J. 58, 59
 Bevergern 101
 Beverungen, Kasteel 128
 Beverwijk, Huis te Haerlem 5, 6, 11
 Bilderdijk, W. 76, 80, 81, 88, 239, 244
 Bilgaard *222
 Billerbeck, St. Johannes 114, 115-116, 117, 124
 Biltius, J. *190
 Bingerden, Huis 162
 Bleke, H. ten 30, 41
 Blijde Incomste 261, 262
 Blondel 59
 Blyenburgh, A. van 274
 Blyenburgh, A. Azn. van 274, 281, 282, 288, 291
 Blyenburgh, H. Azn. van 271, 274, 275, 277, 278, 281
 Bocholt
 Raadhuis 134, 145
 St. Georg 126, 127
 Bodel Nijenhuis, Verz. 152, 154, 161, 165, 184, 196
 Boedegem, J. van 281
 Boetselaar, J. G. Baron van den 151
 Bogdani, J. 199, 217
 Bohmers, Verz. dr. *189
 Bolhuis, R. 151, 153, 170, 197
 Bolhuis, M. van 152, 170
 Bolomey, B. *190
 Bolsward *155
 Bolten, ir. M. 162
 Bonn, Rhein. Landesmuseum *163
 Boogmaker, A. 216
 Boom, A. van der
 De kunst der glazeniers in Europa 1100-1600 (rec.) 226-227
 Borculo 98, 101
 Bordeaux 66
 Boreel van Oldenaller, Verz. jhr. 156
 Borg, Kasteel 128
 Borger 244
 Borremans, P. 264
 Bos, Cornelis 285, 294
 Bosboom, S. 58
 Boucquet, J. 264
 Boucquet, W. Bzn. 281, 282
 Boulle, A. Ch. 200, 218
 Bourges 240
 Brachum, L. von 132, 140, 144
 Brechten, Kerk 118
 Breda, Kasteel 187
 Bredevoort 98, 99
 Misterpoort *225
 Bremen 122
 Brentano 65, 68-69
 Breukelen 237
 Brielle, Catharijnekkerk *75
 Brilon
 Kerktoren 111
 Raadhuis 131
 Briseux 59
 Brons 1-12, 3-10
 Brouwer 64
 Brugge 258
 Bruinsma, A. 72, 74, 87
 Brunswijk 80
 Brussum *202
 Brunswijk-Wolfenbüttel, J. van 219
 Brussel 246, 258, 269, 281
 Paleizen 83, 84, 85, 88, 88, 89
 Porte Guillaume 75
 Serres Botanische Tuin 84
 Buchler 253
 Buckinghamhouse 160, 166, 183
 Bückeburg, Luth. Kerk 139
 Büren 101
 Jezuietencollege 144
 Jezuietenkerk 138
 Bullet, P. 195
 Burbach, Ev. Kerk 141
 Burgsteinfurt 101
 Kasteel 128, 132
 Campbell, C. 157-158, 159
 Camper, P. 60, 66
 Cannemaker, J. 2, 11
 Cappel, Stiftskerk 109
 Capronnier, J.-B. 225, 227
 Carbijs, C. J. 84, 88, 88
 Charles 6th Marquess of Winchester 159
 Charost, Bethune 240
 Chesne, G. du 216
 Clemenswerth, Jachtslot 145

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Clerc, S. le 59
 Clercq, W. de *40
 Coesfeld 101
 Jezuïetenkerk 135, 136
 Kruiswegkapel 134
 Ludgerusburg 141
 St. Lamberti 125, 134
 Colijn, J. 272
 Constant, S. de 153, 188, 218
 Corfey, L. von 137, 148
 Cornelis Danielszn. 279
 Cornelis Dirsczn. 277, 281
 Corvey, Abdij 103, 105, 106, 107, 108, 109,
 135, 144, 149
 Court, J. de la 132, 140
 Courtonne, P. 216
 Coster, Laurens Jansz. 238
 Crakoo, J. 66
 Crevenna 68
 Crivelli 68
 Cuylenburg, C. van 253
 Cuypers, P. J. H. *79

 Dael, van 66
 Daeuber 64
 Dalfsen, Huis den Berg 160
 Dam, Den 168, 170, 191
 Damast 160, 192
 Danckerts, C. 246
 Dantumawoude, Kerk *85
 Darfeld, Kasteel 133, 134
 Daviler, C. A. 59
 Deersum *199
 Delft 2, 11
 Dolhuis *75
 Nieuwe Kerk 29, 238, 246
 Oranje-Nassau Museum 212
 St. Agathaklooster *75
 St. Jorisgasthuis *74-*75
 Sion 161, 162
 Detmold
 Kasteel 132, 133, 145
 Neues Palais 145
 Raadhuis 146
 Deventer 2, 11, 98, 122
 Bergkerk 24, 26
 Deventer, Jacob van *177
 Dexel, Walter
 Das Hausgerät Mitteleuropas (rec.) 49-55
 Didam, Kerktoren 127
 Dieren, Hof 149, 150, 187
 Diest, E. van 216

 Dingden, Kerktoren 111
 Dinxperlo 99
 Doda *86
 Doesburg, Huis Bingerden 162
 Doetinchem
 Kemnade 160
 Slangenburg 161, 162
 Dokkumerdiep, Monument 239, 247
 Doma, Dirk *190
 Doma, Jacob Pietersz. *190
 Doma, Pibe *189
 Doorn, Huis Moersbergen 190
 Doorwerth, Kasteel *80
 Dordrecht
 Gemeente Archief 269
 Grote Kerk 237
 Huis te Merwede 4, 11
 Munt 257-296, 268, 269, 270, 284, 285
 Museum 287
 Dortmund
 Mariakerk 111
 St. Reinaldi 124
 Dou, G. Pzn. 282, 288, 294
 Douza 244, 247
 Drecksburg, Kasteel 128
 Drenckwaert, B. van 268, 271, 274, 275, 276,
 280, 281
 Drenckwaert, W. Bzn, van 280
 Drüggelte, Kapel 110
 Druten *2
 Ducerceau, J. A. 134
 Dülmen, Kartause 128
 Dünamünde 122
 Duinrell, Huis 160, 161, 162
 Duisburg, St. Salvator 127
 Dupré 76
 Durand 250
 Duyn, Geertruyt Johanna Quirina van der 167,
 212
 Duyvené, P. E. 58
 Dylers Schans 101

 Ebbinge Wubben, J. C.
 Een speurtocht door enige archieven naar
 bouwkundige ontwerpen uit het begin van
 de 19de eeuw 73-88
 Onbekende tekeningen voor het Stadhouders-
 lijk Kwartier te 's-Gravenhage 89-94
 Echt *182
 Ee, Kerk *222
 Eeckhout, G. van den *34
 Eerde, Huis 160, 161, 178

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Eibergen 98
 Ekels, J. 66
 Elburg
 Huis van Arent toe Boecop 23
 Kerk 28
 Ellents, C. *51
 Ellents, H. J. *51
 Elsloo *210, *231
 Elswout
 Huis 161
 Stichting van der Vliet 161
 Emmerik 122
 Enghuysen, Huis 160, 162
 Enschede, Textielmuseum *38-*41
 Erasmus 238
 Erwitte, Kerk 109, 111, 112, 125
 Essenburg, Huis 156
 Externsteine 110
 Eyck van Zuylichem *79
 Eysinga *187
- Faes 90
 Faulte 85
 Fénelon 202
 Ferdinand, Koning 246
 Fink, dr. August
 Zu niederländischen Glocken, die im 16.
 Jahrhundert nach Wolfenbüttel verschlagen
 worden sind 219-222
 Finkum, Kerk *105
 Flevoland, Oostelijk *4, *101, *111, *214
 Floris, Cornelis 284, 285
 Floris, Frans 283, 284, 290, 294
 Fogelsangh, Dirk *189
 Fogelsangh, Sjouck *189
 Fontaine 83
 Fontainebleau 132
 Formerum *202
 Forum Hadriani *230
 Fossa Corbulonis *230, *231
 Fratta Polesine, Villa Badoer 183
 Freckenhorst, Stiftskerk 106, 107-108
 Frederik de Grote 250
 Frederik Hendrik 209
 Frederiks, mr. Johan Willem (in Memoriam)
 *29
 Freysing 100
 Fürstenberg, Ferdinand von 101
- Galen, Christoph Bernard von 101, 134, 141
 Galtusen, Galtus 38
 Galtusen, Garmen 38
- Garachi 68
 Garijp-Wartena *105, *221
 Geertruidenberg 265, 269
 Geervliet, Hof van Putten 272
 Gehrden, Kloosterkerk 110
 Geist, Kasteel 132, 140
 Gemen
 Herv. Kerk 140
 Kasteel 128, 133
 Gent 237
 Pacificatie van 238
 Gent, Michael van 133, 141
 George, Koning 203
 Gerlich, mr. 35
 Gert Joosten 281
 Gibbons, G. 190, 215
 Gibbs, J. 160, 166
 Ginsburg, Ruïne 128
 Giudici 251
 Goldman 59
 Goor, Weldam 180
 Gotland 122
 Goude, P. Dzn. van der 276
 Goudestein 161
 Gorssel, De Voorst 149-250, 152, 153, 155-156,
 160, 161, 171-172, 176, 177, 184, 185, 196,
 197, 204, 205, 212, 213
 Graaff, C. J. van de 92, 94
 Graet, B. *52
 Grafchaft, Klooster 106
 Grandjean, J. 66, 68
 's-Gravenhage 256, 258, 266, 269, 281, *3
 Alg. Rijksarchief 72, 75, 78, 82, 84, 85, 85,
 86, 88, 88, 89, 89, 92, 252
 Archief Kon. Landmacht 2, 86, 89, 92, 94
 Gemeente Archief 160, 161
 Goudsmidskeurhuis 259
 Grote Kerk 237
 Huis ten Bosch 163, 185, 189, 194, 212, 220
 Kon. Bibliotheek 91, 259-260
 Kwartier Albemarle 151, 161
 Lange Vijverberg (nrs 14-16) 91
 Mauritshuis 189
 Paleis Kneuterdijk 83
 Paleis Lange Voorhout 91
 Paleis van Koningin Sophie 212
 Paleis Noordeinde 82
 Penningkabinet *36-*38, *37
 Stadh. Kwartier 89-94, 89
 Stadsversiering 246, 248, 253
 Wachtje 86
 Willemskazerne 86

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- 's-Gravesande, C. van 151
 Greef, J. de 82, 83, 86, 88, 89
 Gregorius IX, Paus 119
 Grenspaal 246, 247
 Grijskerk *107
 Groeneveld, Huis 163
 Gröninger, G. 133
 Groenlo 98
 Groesbeek *2
 Groningen 60, 98, *197
 Scheepvaartmuseum *184, *184
 Gunckel, L. 92, 94
- Haarlem
 Paviljoen 67
 St. Bavo 26, 237
 Standbeeld Coster 238
 Teylsgenootschap 59, 244, 249
 Haarzuilen, De Haar *79
 Haastrecht *100, *158
 Haelen *71, *232
 Haersma de With, Verz. jhr. dr. J. M. van 32,
 160, 161, 162
 Hagen, Johanneskerk 140
 Halewijn, M. van 265, 291, 292
 Hallinck, A. 282, 288, 291
 Hallinck, S. Ozn. 277, 278, 282
 Hallum, Mariëngaarde *86, *197
 Hamburg 122
 Hameln 133
 Hamilton, graaf van Sylkirk 213
 Hamm, Luth. Kerk 140
 Hampton Court 186
 Hampton, Hackwoodpark 159, 160, 166, 195
 Haps *231
 Harderwijk
 Grote Kerk 13-42, 14-22, 24, 25, 32, 33
 Minderbroederskerk 29, 32, 33, 37, 38
 Nonnenklooster 36
 O.L. Vrouwekapel 15-18, 24-25
 Parochieschool 36, 37
 Harmen, leidekker 35
 Harinxma thoe Slooten, mr. B. Ph. Baron van
 *189
 Harris 152
 Hasselt, St. Stevenskerk *177
 Hatert *32
 Hattem, Kerk 23
 Havixbeck, Kerk 124
 Haye, P. de la 216
 Heechterp *157
 Heeckeren van Kell, W. Baron van 211, 213
- Heeckeren van Roderloo, Baron van 189
 Heemskerk, Obelisk 236, 245
 Heemskerk, M. van 236, 245
 Heemstede, Manpad 163, 247
 Heemstede (Houten), Huis 161
 's-Heer Hendrikskinderen, Huis te Werve *235
 Heerlen *159, *233
 Heeze, Kasteel 92, 93, 93-96
 Heidemaatschappij, Kon. Ned. 176, 192
 Helbig, Jean
 Corpus Vitrearum Medii Aevi, Belgique (rec.)
 221-225
 Hendrik de Leeuw 98
 Hendriks, W. 67
 Herbijum *198
 Herdecke, Stiftskerk 103-104, 104
 Herford 122, 141
 Berger Nonnenstiftskerk 124
 Munster 109, 118, 119-120, 123
 's-Hertogenbosch 78
 St. Jan 225, 227
 Hesselink, G. B. F. 174, 198
 Heyden, J. van der 161
 Hezenmans, L. C. 225
 Hildesheim 100, 102, 105
 Hinloopen, J. 242
 Hirman 68
 Höxter 133
 St. Kilian 106
 Hogelande, van 281
 Hohenlimburg, Kerk 141
 Holwerd *87
 Honselaarsdijk, Slot 156, 161, 187
 Honthorst, G. 209
 Hoogkerk, Kerk *107
 Hoogstraten, Dina van 286, 294
 Hoogstraten, F. van 287
 Hoogstraten, S. van 287, 294
 Hool, van 66
 Hoorn (Terschelling) *201
 Horst, Kasteel 132, 140, 144, 284
 Horst, Rütger von der 132, 140
 Horst, Kasteel Ter 180
 Hottinger, J. H. 152
 Hout 276, 277
 Houten, Huis Heemskerk 161
 Houtzager, dr. M. E.
 Ruil en vervreemding van museumbezit (voor-
 dracht) *13-*20
 Hovestadt, Kasteel 132, 144
 Hüffe, Kasteel 145
 Hülse, A. 136, 137-138

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Hummelo, Huis Enghuysen 160, 162
 Husly, J. A. 64, 68
 Huydecooper, J. 161
 Huygens, Constantijn 149, 193
 IJsselmuiden *107
 Imad 106
 Issy, Chateau d' 186, 187, 188, 195
 Jan Beukelsz. van Leiden 100
 Jan Pieterszn. 271, 272, 273, 285, 294
 Jansen, dr. Beatrice
 Catalogus van Noord- en Zuidnederlands glas
 (rec.) 230-232
 Jan Willemszn. 271, 272, 273, 285, 294
 Jelsum *86
 Jensen, G. 218
 Johanssen, Arndt 132, 140
 Joist, mr. 284
 Jones, Inigo 159, 164
 Jongens, P. (C. W. Royaards, — en H. E.
 Phaff), Het stadhuis van Haarlem (rec.)
 55-56
 Jutphaas, Rijnhuizen 161
 Kabinet van Mode en Smaak 66
 Kalk 276
 Kallenhardt, Kerk 135, 137
 Kampen *209
 Bovenkerk 23, 26, 27, *1, *58
 Kamperduin, Slag bij 249
 Kamphuysen, J. 66, 68
 Kappenberg, Klooster 107, 144
 Karel V, 260, 261, 262, 263, 264, 268, 282,
 293
 Karel de Grote 97, 103
 Kasteelen, Stichting Vrienden der Geldersche
 176, 192
 Kastelendocumentatie, Stichting *65-*66
 Kate, H. F. C. ten 212
 Kensingtonhouse 186, 193, 201
 Keppel, Arnold Joost van 150, 151, 152, 153,
 154, 163, 164, 167, 168, 168, 169, 170, 173,
 183, 184, 187, 188, 191, 192, 193, 203,
 212, 217
 Keppel, Dirk van 167, 191
 Keppel, George van 173, 192
 Keppel, Oswald van 167
 Keppel, William Anne van 167, 207
 Kessel *72
 Keulen
 Apostelenkerk 118
 Groß St. Martin 118
 Raadhuis 134
 St. Pantaleon 105
 Keyser, H. de 245
 Keyser, P. de *33
 Kiers, P. *50
 King, P. 202, 214, 217
 Kitz, J. M. 145
 Kleef 101
 Stiftskerk 24
 Kleef, Catharina van 15
 Klesse, dr. Brigitte
 Kataloge des Kunstgewerbemuseums Köln,
 Band I, Glas (rec.) 230-232
 Kleverskerk *235
 Klok 34, 35, 219-222
 Klooster, Huis Het 156
 Kneller, G. 168, 203, 217
 Kock, W. 66
 Koog a.d. Zaan, Haremakerij *111
 Koot, A. W. C. L.
 Salaris en de museumambtenaar (voordr.)
 *115-*121
 Korff-Harkotten, Kasteel 145
 Kossmann, Marg.
 Het muntgebouw te Dordrecht en de huizen
 voor muntmeester en essayeur met renais-
 sance-poortje 257-296
 Krabbendam, Kasteel Nieuwendoorn *99
 Krayenhoff 76
 Kuile, E. H. ter *80
 In memoriam mr. Johan Willem Frederiks
 *29-*32
 Kuyper, J. 65, 67, 68
 Laeken, Paleis 85
 Lambert, mr. 35
 Lamot, I. 154
 Langenhorst, Kerk 113
 Langezwaag *86
 Lassurance 215
 Lauwerszee *1
 Ledoux 79, 250
 Leen, W. van 66, 67
 Leeuwarden
 Fries Museum *183, *186
 Gemeente Archief 72, 74, 87
 Stadsversiering 72, 74, 87, 237
 Legden, Kerk 114
 Leicester 246
 Leiden, Jan Beukelsz. van 100
 Leiden 276, *3
 Burcht *80
 Gravensteen 263

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Kon. Academie 77, 78, 80, 81
 Kruitramp 249, 254
 Museum van Oudheden *230
 O.L.Vrouwekapel 16
 Universiteitsbibliotheek (Verz. Bodel Nijenhuis) 152, 154, 161, 165, 184, 196
 Lelie, A. de 66, 68
 Le Mans, Kathedraal 120
 Lemgo 133
 Nicolaïkerk 124
 Raadhuis 131
 Lennep, van 76
 Lennep, D. J. van 247
 Leopold I, Koning 83
 Lepautre, P. 215
 Leyenburg, Kasteel *228
 Lichtaard, Staniaterp *155, *198
 Lier, mr. J. van *51
 Liernur, A. 67
 Lichtevoorde 98
 Linteloo, Reiniera Anna Geertruid van 167
 Lippe, Bernard von der 122
 Lippe, Bernard II von der 122
 Lippe, Dietrich von der 122
 Lippe, Otto von der 122
 Lippe-Renaissance 132, 141, 144
 Lippoldsberg, St. Georg 110
 Lippstadt, Mariakerk 113, 121, 124
 Liudger 98
 Lodewijk Napoleon 64, 72, 83, 87, 240, 242, 249, 254, *48, *50
 Loenen, Ter Horst 180
 Londen 67, 243
 Apsleyhouse, verz. Duke of Wellington 161
 London Museum 6, 12
 Nat. Portrait Gallery 168
 Victoria & Albert Museum 190, 192
 Loo, Het 149, 159, 160, 161, 165, 169, 178, 180, 186, 187, 195, 196, 197, 205, 216
 Loon, G. van 273
 Lotharingen, Karel van 85
 Lubeck, St. Catharinakerk 24
 Ludwig, bisschop van Munster 99
 Lüdinghausen
 St. Felicitas 127
 Kasteel Vischering 128
 Luik 100, 105
 Luneville, Vrede van 102
 Lunsingh Scheurleer, Th. H.
 Van haardvuur tot beeldscherm (rec.) 228-229
 Het huis de Voorst in zijn glorie-tijd 193-220
 In memoriam dr. R. van Luttervelt *69-*72
- Luttervelt, dr. R. van (in memoriam) *69-*72
 Lynden, van 153, 173
 Maarsseveen, Goudestein 161
 Maastricht
 Bonnefantenmuseum *163
 Romeinse burg *161, *182
 Thermen *89, *159, *182, *210, *234
 Maderna, J. B. 69
 Magdeburg, Dom 114
 Mainz 97, 105
 Manpad, Huis te 163, 247
 Marburg, St. Elisabethskerk 120
 Margaretha van Parma 37
 Maria, Prinses 209
 Marienfeld, Abdij 114, 122, 130, 144
 Marienmünster, Kloosterkerk 109
 Mark 101
 Marlborough 207
 Marot, Daniel 152, 154, 163, 164, 165, 166, 170, 179, 185, 186, 187, 190, 191, 192, 195, 196, 197, 198, 204, 204, 205, 206, 211, 212, 213, 215, 217, 219, 220
 Marssum, Poptagasthuis *187
 Martens *190
 Maquette 156, 160, 163, 165, 192
 Maurer, J. 68
 Mechelen 86
 Medici, Maria de 269
 Meerlo *4, *203
 Meinwerk 105
 Meischke, ir. R.
 De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk te Har-
 derwijk 13-42
 Meledo, Villa Trissina 183
 Memorietafel 237, 238
 Merevelt 187
 Merkel, J. van 25, 29
 Mertens, J. C. 64, 66
 Merwede, Daniel van de 5
 Meschede, Sint Walburga 105
 Metelen, Stiftskerk 114
 Metslawier, Ropta-State *157
 Middelburg
 Obelisk Nieuwe Haven 247, 253
 Oostkerk 237, 247
 Midden-Beemster, Museum 156
 Mijtens, A. *189
 Milte, Kerk 139
 Minden 98, 101, 141
 Dom 106, 121
 Herv. Garnizoenskerk 140

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Mariakerk 124
 Martinikerk 124
 Raadhuis 130
 Moecheron, I. 206, 213
 Moersbergen, Huis 190
 Monster *108, *229
 Montagnana, Villa Thiene 183
 Mont Cenis 73, 75-81, 76, 77, 84, 87, 242, 250, 254
 Montferland, Burcht *80
 Montoyer 85
 Moritz 82
 Moucheron, I. de 206
 Mühlen, dr. F.
 Westfälische Baukunst im Überblick 97-148
 Muiderslot *79
 Municipium Cananefatium *229
 Munster 97, 98, 99, 101, 102
 Buddenturm 129
 Capucijnenkerk 137
 Clemenskerk 138, 139-140, 144
 Dom 106, 108, 114, 119, 122, 125
 Dominicanenkerk 137
 Huizen 129-130, 131, 132, 134
 Observantenkerk 136
 Paleizen 132, 143, 144, 145, 148
 Raadhuis 130
 St. Lamberti 124
 St. Ludgeri 111, 113, 124
 St. Petruskerk 134, 135-136, 140
 St. Servatiuskerk 114
 Tuchthuis 144
 Überwasserkirche 124
 Vrede van 101
 Wijnhuis 134
 Munt 257-296, 261-262, 268, 269, 270, 284, 285
 Muntinghe, P. 151, 152

 Naaldwijk *229
 Honselaarsdijk 156, 161, 187
 Namen 86
 Napoleon 75, 87, 242, 254
 Nason, P. *189
 Nassau, Adolf van 247
 Nassau-Odijk, Willem Adriaan van 169
 Neer *73-*74
 Neerwinden, Slag bij 236
 Nellesteyn 79
 Neuenherse, Stiftskerk 105, 106, 107
 Neufforge, J. F. 244
 Neuhaus, Kasteel 132
 Neukirchen, van 173

 New York, The Cooper Union Museum 205, 213, 220
 Niederelten, Kerktoren 127
 Nieukerken, J. J. van 175
 Nieukerken, M. A. van 175, 176, 179
 Nieuwburg, Huis ter 161, 195, 236
 Nieuwendoorn, Kasteel *99
 Nijmegen *227
 Museum Kam *41, *36
 Romeinse Legerplaats *87, *179, *226
 St. Stevenskerk *57
 Nijnsel *89, *100
 Nispen tot Pannerden, jhr. F. X. J. van 174
 Noordoostpolder *1, *100, *214
 Noordwijk, Kerk 244, 247
 Nordkirchen
 Kasteel 143, 148
 Kerk 135

 Obelisk 73, 77, 88, 236, 237, 238, 241, 242, 243, 244, 244, 245, 245, 246, 247, 248-256, 252, 253
 Obermarsberg, St. Nicolaaskapel 120, 121
 Ocker Jacobsz. 291
 Oelde, A. von 137, 142, 148
 Oirschot, Anton van
 Ontwerptekeningen van Pieter Post voor het kasteel Heeze 93-96
 Oldebroek, Huis Zwaluwenberg 162
 Oldenaller, Huis 156
 Oldenzaal, St. Plechelmuskerk 111, 112, 122, 125
 Oliviano 69
 Olterterp *87
 Ommen, Huis Eerde 160, 161, 178
 Oosterend (Terschelling), Popma-Stins *201
 Oosting, J. H. *50
 Oostvoorne, Burcht *80
 Ootmarsum, Kerk 113
 Orgel 35, 38, 40
 Osnabrück 98, 101, 102, 129
 Dom 112
 Kanselarij 146
 Mariakerk 113, 125
 Raadhuis 131
 St. Catharinakerk 113
 Slot 142
 Ouderhoek 237
 Oud-Zevenaar, Kerktoren 127
 Oudewater, C. van 276
 Oxford, Ashmolean Museum 6, 12, 268

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Paderborn 97, 101, 102, 105, 134
 Abdinghofkerk 104, 105
 Bartholomeuskapel 105
 Busdorfkerk 105
 Dom 106, 111, 118, 119, 136
 Franciscanenkerk 136, 137
 Jezuitenkerk 134, 136, 137-138
 Kasteel Neuhaus 132
 Michaelskerk 136
 Paleizen 143, 145
 Palladio 77, 183
 Parijs 66, 67, 83
 Académie Royale d'Architecture 186, 195, 196
 Hôtel de Matignon 92, 94
 Place Vendôme 244
 Parma, Margaretha van 37
 Paterswolde, Huis te *50
 Patte 59
 Pauli, J. 282, 288, 291
 Pauw, R. 248
 Payen de Oude 85
 Peeters, C. (rec.) 221-227
 Peize, Kerk *224
 Pelinck, E. (rec.) 230-232
 Percier 83
 Peter de Grote 242
 Petershagen
 Kasteel 132
 Kerk 139
 Petrini, A. 137-138
 Pfeiffer, J. J. 252
 Phaff, H. E. (C. W. Royaards, P. Jongens
 en —)
 Het stadhuis van Haarlem (rec.) 55-56
 Philips, Caspar 58, 66
 Philips II 261, 277
 Philips de Goede 265, 291
 Philips de Schone 222
 Pictorius de Oude, Peter 134, 141
 Pictorius, G. L. 134, 143, 148
 Pieneman, J. W. *51
 Piramide 77, 77, 77-78, 80, 88, 243, 244, 245
 Plettenberg, Kerk 118, 121
 Plettenberg, Ferdinand von 143
 Plettenberg, Friedrich Christina von 143, 148
 Ploos van Amstel 67
 Poitiers, Kathedraal 120
 Pol, Chr. van 66
 Polanen, Jan van 5, 6
 Poll, Verz. de 32, 160, 161, 162
 Pompe van Meerdervoort 153, 170
 Portland, zie Hans Willem Bentinck
 Post, P. 90, 92, 93, 93-96
 Pot, P. 274
 Pree, J. du 286
 Prez, du 67
 Pronk, C. 246, *61
 Putten 187
 Oldenaller 156
 Quatre Bras 233, 237, 241, 252, 253
 Raalte, Huis Schoonheten 161, 163
 Raesfeld, Kasteel 133, 141, 141
 Ravensberg 101
 Ravensschot 38
 Recklinghausen 132
 St. Peterskerk 113, 125
 Reede, Godard van 167
 Reem, H. van 64
 Reinking, A. 132
 Reinoud van Gelre 99
 Renaud
 Het kasteel Wisch en de archeoloog 43-50
 Nieuwe wegen in de castellologie (voordr.)
 *79.*80
 Twee vondsten van middeleeuws brons 1-12
 (rec.) 49-55
 Rendorp, P. 58, 61, 62, 63
 Rendorp, Verz. 65
 Rengers Hora Siccama, jhr. prof. mr. D. G.
 *189.*190
 Renswoude, Kasteel 161
 Reyers, Z. 82, 83, 86, 88
 Rheda, Kasteel 128, 129-130
 Rietberg, Kapel 138
 Riga 122
 Rijnhuizen, Huis 161
 Rijnsburg, Kerktoeren *59.*62
 Rijswijk *229
 Huis ter Nieuwburg 161, 195, 236
 Obelisk 236, 248
 Rinteln 101
 Riolering (van hout) *202, *203
 Robles, Caspar 238
 Rochus Aelbertszn. 272
 Rönsahl, Kerk 141
 Roermond *164
 Gemeente Museum *165
 Roghman, R. 161, *79
 Roman, J. 143, 153, 154, 155, 164, 165, 168,
 169, 170, 179, 180, 184, 187, 191, 196, 217
 Rome 66, 67, 83, 246
 Roos 82

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Roos, C.S. 62
 Roosendaal, Kasteel 149, 150, 161, 187
 Rosema van Fogelsangh, Jetske *189
 Roßkott, J., 135-136, 140
 Roth, J. H. 138
 Rotterdam
 Atlas van Stolk *185, *191
 Beeld van Erasmus 238
 Bulgerstein *80
 Hof van Weena *80
 Museum Boymans 72, 87
 Spangen *80
 Royaards, C. W., P. Jongens en H. E. Phaff
 Het stadhuis van Haarlem (rec.) 55-56
 Rüschnhaus. Buitenplaats 145
 Ruhrort 276
 Rura *164
 Rutten, J. 269, 287
 Ruurlo, Kasteel 190, 191, 211, 213, 220
 Ry, Louis du 145
- Salzkotten, Drecksburg 128
 Sanders, P. 280, 281
 Santfirderijp *98
 Sassenhausen, Kapel 141
 Schagen, Huis 161
 Schenck 248
 Schenck, P. 153, 154, 160, 165, 179, 180, 188, 190, 196
 Schiedam, Herv. Kerk 237
 Schinveld *203
 Schlaun, J. C. 137, 138, 139-140, 143, 144, 149
 Schnitger, Arp 38
 Schnitger, Frans Caspar 38
 Schoemaker, A. 268, 273
 Schoonheten, Huis 161, 163
 Schouman, A. 269, 287, 295
 Schulte Nordholt, prof. dr. H.
 Universiteit en museum (voordr.) *123-*125
 Schwalenberg, Raadhuis 133
 Schwarzenraben, Kasteel 145
 Schwerte, Raadhuis 131
 Siccama, Wiardus *189
 Siegen, Oberes Schloss 128
 Sint Andries, Kasteel 85
 Sint Elisabethsvloed 237
 Sint Michielsgestel *4
 Sint Odiliënberg *109
 Sion, Huis 161, 162
 Sixtus V, Paus 246
 Slangenburg, Huis 161, 162
 Sluys, S. van der *79
- Sneekermeer *87
 Snouckaert van Schauburg, A. 94, 96
 Soest (Westf.) 99, 129
 Hohnekirche 117, 118, 121
 St. Patrokluskerk 105, 109, 111
 St. Petruskerk 109
 Stadsversterkingen 129
 Wiesenkirche 123, 125-126
 Soestdijk
 Paleis 82, 187
 Obelisk 81-82, 88, 234, 236, 237, 241, 243, 244, 245, 248-257, 252
 Sophie, Koningin 189, 212, 212, *50
 Spaendonck, G. van 66
 Springer, L. 174, 175
 Staniaaterp *155, *198
 Stapel, Kasteel 146
 Staring, A. (rec.) 228-229
 Stavoren
 Middeleeuwse stad *98, *106, *177, *200, *209
 St. Odulfsklooster *98, *200, *201
 Steenderen, Kerk 39
 Stein *90, *109
 Stellingwerf 273
 Stevens, A. 244
 Stoke Buern 159
 Straeten, Ch. van der 77, 83, 84
 Stromberg, H. Kruiskerk 124
 Stuart 76
 Sturm, L. 59, 152, 170, 212
 Stuyvesant Kiere, L. C. E. van 174
 Sunbury 157-158, 159, 183
 Suys, T. F. 75, 83, 84, 85
 Swart, J. 68
 Swart, P. de 89, 89-94, 248
 Swigchem, mr. C. A. van
 Het eerste nationale gedenkteken uit de geschiedenis van het koninkrijk 233-256
 Mogelijkheden tot vorming voor de classicistisch georiënteerde bouwkunstenaar te Amsterdam in de tweede helft van de 18de eeuw 57-72
 (rec.) 55-56
 Swinden, van 76
 Sybrandaburen *97
- Talman, W. 160, 166
 Tecklenburg 98
 Telgte, Kapel 134
 Terwesten, M. *50
 Tessin, N. 159, 186

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Terborg 241
 Kasteel Wisch 43-50, 45-46
 Tervueren, Paviljoen 77, 84, 88
 Terwen, A. J. 269, 287, 296
 Terwen, Jan 272
 Teylingen, Burcht *80
 Thermen *89, *159, *182, *210, *234
 Thibault, J. Th. 77, 78, 86, 249, 250
 Tiel, St. Maartenskerk 127
 Tollenaar, W. 64
 Tompion, Th. 214, 217
 Trajanuszuil 76, 78, 80, 88, 243, 244
 Turnhout, Slag bij *51
- Uddelermeer 187
 Ukema van Brocum, F. *190
 Unkair, J. 133
 Unna, Kerk 124
 Ureterp *222
 Utrecht 2, 11, 122
 Domtoren 127
 Goud- en Zilvermuseum *183, *184
 Fundatie van Renswoude 206
 Klaaskerk *61
 Mariakerk *61
 Museum v. Tijdmeetkunde *183
 Pieterskerk *108
- Valkenare, M. 267
 Vaux le Vicomte, Kasteel 180
 Vechten *157
 Veenklooster, Fogelsangh State *185, *189
 Veere 245, 246
 Vegelin van Claerbergen, jhr. 241
 Velen, Alexander II van 133, 141
 Velde, Het 152, 153, 164, 169, 177, 187, 191
 Velp, Kasteel Roosendaal 149, 150, 161, 187
 Velsen *88, *99
 Veltman, W. *51
 Venlo 276
 Vennekool, St. 143, 248
 Verkerk, J. 206
 Vernukken, W. 134
 Verona, S. Anastasia 246
 Versailles 215
 Verzeleer, W. 264
 Vicenza, Villa Rotonda 77
 Viervant 59
 Viervant, A. 38
 Viervant, L. 244, 249
 Vinkeles, R. 66, 68
 Vinsebeck, Kasteel 145, 149
- Viollet-le-Duc, E. *79
 Vischering, Kasteel 128
 Vlaardingen, Visserijmuseum *45-*48
 Vlogman, A. 169
 Völcker van Soelen, D. 179
 Völcker van Soelen, E. C. K. 174
 Völcker van Soelen, H. G. J. 174, 176
 Vörde, Kerk 141
 Voorburg, Arentsburg *230
 Voorst, Huis de 149-250, 152, 153, 155-156, 160, 169, 171-172, 176, 177, 184, 185, 196, 197, 204, 205, 212, 213
 Voorst, Aleid van der 167, 191
 Voorwijk, Huis 162
 Vos, H. de 286, 287, 294
 Vredeman de Vries, Hans 220, 245
 Vreden, Stiftskerk 104, 106, 108
 Vredenburg, Huis 156
 Vries, de 76
 Vries, dr. A. B. de
 De positie van de museumambtenaar in het buitenland (voordr.) *126-*134
 Vriese, A. H. W. de 152, 170
 Vuren, Kasteel Leyenburg *228
- Wael, Jan de 38
 Wageningen *228
 Rijksinstituut Rassenonderz. Landbouwgewas-
 sen 162
 Warburg, Jacobikerk 121
 Warmenhuizen, Kerk *75-*78
 Warnsveld 169
 Het Velde 152, 153, 164, 169, 177, 187, 196
 Kerk 167
 Wassenaar, Huis Duinrell 160, 161, 162
 Waterloo 233, 236, 244, 252, 253
 Wattenscheidt, Kerk 140
 Wehmer, J. 145, 149
 Weilburg, Landthor 91
 Weldam, Kasteel 180
 Wellington, Verz. Duke of 161
 Welsrijp *85
 Wenden, Kerk 135
 Wener Congres 102
 Werl 129
 Weser-Renaissance 133, 141
 Westenhout 249
 Westerbeek, W. 75
 Westerwinkel, Kasteel 142
 Wezel 276
 Wibrans, G. 190
 Wijchen, Museum *44-*45, *48

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Wiedenbrück 133
 Wieland, J. 169, 271
 Wijck, jhr. H. W. M. van der
 De Voorst 149-166
 Wijk, De; Huis Voorwijk 162
 Wijk aan Zee 249
 Wijnbergen 160, 192
 Wijngaerde, A. van den 267, 268, 278, 293
 Wijnjeterp *97
 Wijsenbeek, mr. J. J. F.
 Ruil en vervreemding van museumbezit
 (voordr.) *10-*12
 Willebadessen, Kloosterkerk 110
 Willem I, Koning 82, 83, 235, 236, 240
 241, 242, 252, 253, *5
 Willem II (als kroonprins) 84, 85, 88, 89, 233,
 235, 236, 236, 241, 252, 253, *50
 Willem III, Koning *50
 Willem I, Stadhouder 238, 246
 Willem II, Stadhouder 149, 209
 Willem III, Koning-Stadhouder 149, 150, 151,
 152, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 184, 191,
 193, 195, 203, 248
 Willem V, Stadhouder *51
 Willemsen, Q. 207
 Willigis 105
 Windesheim, Huis 163
 Winterswijk 98, 99
 Wisch, Kasteel 43-50, 45-46
 Wittelsbach, Clemens-August von 102, 143, 144
 Wittenberg, T. 39
 Wolbeck, Drogen-Hof 131-132, 141
 Wolfenbüttel 219-222
 Johanneskerk 220
 Mariakerk 139, 140, 222
 Wolff-Metternich, Hermann Werner 142
 Wommels *221
 Wormbach, Kerk 118
 Wouter Scildtmanszn. 274
 Wouw, Gerard van 35
 Wouw, Johannes van 34
 Yngelman 29
 Zaandam
 Bullekerk 237
 Molens *114
 Zaanse Schans *111-*114
 Zaltbommel 276
 Zeest, C. 64
 Zeist
 Piramide van Austerlitz 236
 Slot 161, 169, 170, 178, 186, 197, 205
 Zelhem 98
 Zevenbergen 265, 266
 Ziesenis sr. 68
 Ziesenis, B. W. H. 61, 67, 68, 76, 79, 80, 84,
 88, 245, 249
 Ziesenis, J. 67, 68
 Zocher jr., J. B. 79
 Zocher sr. 234, 242, 251
 Zoelen, Kasteel, 185, 190, 213
 Zuilestein 187
 Zutphen 98
 Broerenkerk 39
 St. Walburgiskerk 26, 27
 Zwagerveen *156
 Zwaluwe 269
 Zwaluwenburg, Huis 162
 Zwillbrock, Franciscanerkerk 135, 135-136, 145
 Zwolle 86
 O.L. Vrouwekapel 16
 St. Michielskerk 38

Rectificatie:

Kolom 247, r. 15: kort na het midden van de 17de eeuw; lees tegen het einde van de 18de eeuw.
 Kolom 253, r. 15 v.o.: William I; lees William II.